ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΣΑΛΩΜΗ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Διπλωματούχος Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π.

Ο ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ ΧΑΪΔΑΡΙΟΥ

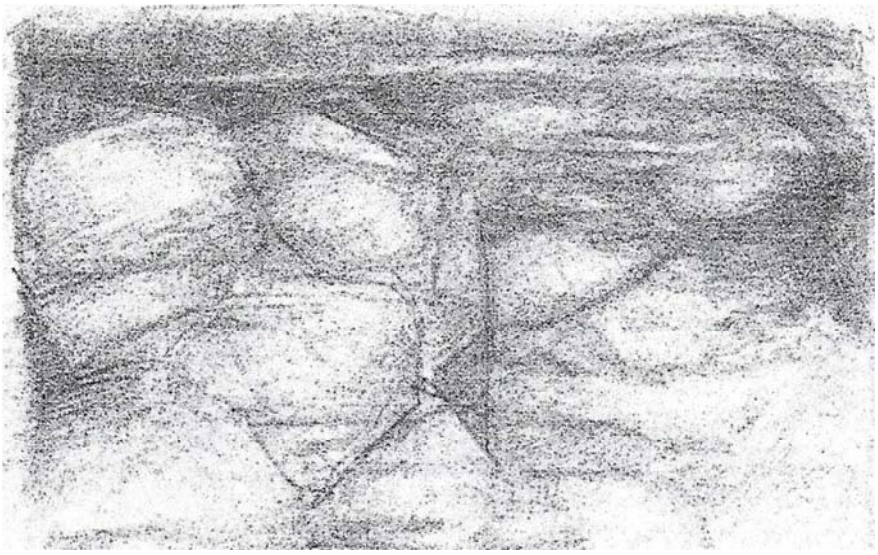

Τριμελής επιτροπή

Ντίνα Βαΐου, Καθηγήτρια, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (επιβλέπουσα)

Μαρία Μαυρίδου, τέως επίκουρη καθηγήτρια, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Αλέκα Μονεμβασίτου, Ομότιμη Καθηγήτρια, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Αθήνα, Φεβρουάριος 2017

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΣΑΛΩΜΗ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Διπλωματούχος Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π.

Ο ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ ΧΑΪΔΑΡΙΟΥ

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Ντίνα Βαΐου, καθηγήτρια, Ε.Μ.Π. (επιβλέπουσα)

Μαρία Μαυρίδου, τέως επίκουρη καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Αλέκα Μονεμβασίτου, ομότιμη καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Μαρία Μαντουβάλου, ομότιμη καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Ρούλη Λυκογιάννη, επίκουρη καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Ειρήνη Μίχα, επίκουρη καθηγήτρια, Ε.Μ.Π.

Μαρία Στρατηγάκη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, Φεβρουάριος 2017

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται στις γυναίκες της γειτονιάς μου, με τα πολύχρωμα όνειρα, όπως οι θεές κι οι νύμφες που κατοίκησαν αυτό τον τόπο.

Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από την Επταμελή Εξεταστική Επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2, του Ν. 5343/1932.

Περιεχόμενα

Περίληψη ix
Abstract x
Ευχαριστίες xi
Πρόλογος xiii
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ 16
Αντικείμενο της διατριβής 16
Μεθοδολογία 18
Διάρθρωση της διατριβής 31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ 35
2.1. Χώρος - τόπος – τοπίο 35
2.2. Ενδιάμεσος χώρος 44
2.3. Ετεροτοπίες & κατώφλια 46
2.4. Έμφυλες προσεγγίσεις του ενδιάμεσου χώρου 53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΔΥΤΙΚΗ ΠΥΛΗ ΩΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΩΦΛΙ 56
3.1. Ο Δήμος Χαϊδαρίου ως ενδιάμεσος χώρος και κατώφλι της Αθήνας 56
3.1.1. Θέση και όρια 56
3.1.2. Χαρτογραφήσεις του τοπίου της δυτικής Πύλης 61
3.1.3. Συγκρότηση της δυτικής Πύλης 67
3.2. Διαδρομή στη συλλογική μνήμη 90
3.3. Εμφυλη διαπλοκή χώρου/τόπου στη δυτική πύλη 93
3.3.1.Πολιτικοκοινωνικά δεδομένα της αρχαιότητας και η θέση των γυναικών 94
3.4. Εκεί που ο χρόνος τέμνει το χώρο. Αστάθειες/διάρκειες, αναλλοίωτο/μετασχηματιζόμενο στη δυτική Πύλη 113
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΚΑ ΚΑΤΩΦΛΙΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΙΣΤΟ 122
4.1. Ετεροτοπίες απόκλισης. Η ετεροτοπία ως κατώφλι εγκλεισμού 122
4.2. Ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων –*πορνεία, ξενοδοχεία, «πιάτσες»* 141
4.3. Ετεροτοπίες που στεγάζουν την ετερότητα του θανάτου 143
4.4. Η ετεροτοπία ως κατώφλι ανατροπής 146
4.5. Ετεροτοπίες στέγασης 155
4.6. Ετεροτοπικές ασυμβατότητες 161
4.7. Ετεροτοπίες συσσώρευσης χρόνου 176
4.8. Ετεροτοπίες τελετουργιών κύκλου ζωής 178

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΔΑΣΟΣ ΧΑΪΔΑΡΙΟΥ: ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ 182
5.1. Σύγχρονη διοικητική οργάνωση 183
5.2. Πληθυσμός 186
5.2.1. Πληθυσμιακή κινητικότητα 187
5.3. Καθεστώς γαιοκτησίας και αστική ανάπτυξη 203
5.3.1. Γαιοκτητικά καθεστώτα στην Αττική από την τουρκοκρατία έως την περίοδο του μεσοπολέμου 203
5.3.2. Γαιοκτησία στο Χαϊδάρι και το Δάσος. Οι αρχικοί ιδιοκτήτες της γης, οι συνεταιρισμοί και οι πρώτες κατατμήσεις (1917-1955) 211
5.4. Η μετάβαση στην αστική ανάπτυξη 220
5.5. Κυκλοφορία και χρήσεις γης 235
5.6. Μεταλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας 239
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ 244
6.1. Η καθημερινή ζωή στη γειτονιά τις δεκαετίες 1950-1970 245
6.2. Διαμόρφωση ενδιάμεσων έμφυλων αστικών κοινόχρηστων υπαίθριων χώρων 254
6.3. Η ασφάλεια και η ανασφάλεια στους έμφυλους κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους. 270
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟΥΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ 275
7.1. Έμφυλη κατοίκηση και κατοικία 281
7.1.2. Καθεστώς κατοίκησης νοικοκυριών στο Δήμο Χαϊδαρίου 296
7.2. Τυπολογία υπαίθριων και ημιυπαίθριων χώρων 298
7.3. Η έμφυλη καθημερινή ζωή στους ενδιάμεσους χώρους των κατοικιών 311
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΙΧΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ 324
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1. 334
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2. 355
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 361

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή διερευνά τη συγκρότηση του αστικού χώρου μέσα από την παρουσία του φύλου στον ενδιάμεσο χώρο και τις συνθήκες που καθιστούν δυνατή τη συγκρότηση της ιστορίας μέσα από αυτή τη παρουσία.

Προς αυτή την κατεύθυνση διερευνάται ο ρόλος των γυναικών, στους χώρους του ενδιάμεσου, του μεταβατικού, των ετεροτοπιών και των κατωφλιών, στο Δήμο Χαϊδαρίου, κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της περιοχής, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η διερεύνηση αναφέρεται σε διάφορες χωρικές κλίμακες, ξεκινώντας από το επίπεδο του Δήμου, συνεχίζοντας και εστιάζοντας στη συνοικία του Δάσους, τις γειτονιές του, τα Ο.Τ. και καταλήγει στο επίπεδο των ιδιοκτησιών και των κατοικιών. Όσον αφορά στη συνοικία του Δάσους δίνεται έμφαση στον τρόπο που συνδιαμορφώνονται το φύλο και οι ενδιάμεσοι/μεταβατικοί/ετεροτοπικοί χώροι και τα κατώφλια, μέσα από την καθημερινή ζωή των γυναικών, από την περίοδο λίγο πριν την πρώτη ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης, ενώ σε επίπεδο Δήμου, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη Δυτική Πύλη, ως διαχρονικό κατώφλι της Αθήνας, καθώς συγκροτεί ένα χώρο πολύ φορτισμένο και «αυλακωμένο»/«καλλιεργημένο» από τη γυναικεία παρουσία. Οι Ιεροί τόποι της Δυτικής Πύλης και οι αναφορές στις γυναίκες και τους σχετικούς συμβολισμούς, αποτελούν την οπτική, μέσα από την οποία η διατριβή αφηγείται την ιστορία του Δήμου.

Οι αναλογίες των εποχών φωτίζουν το τώρα αναδεικνύοντας ένα ιστορικό παρόν που ως μέγεθος στιγματίζεται από συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές σηματοδοτήσεις. Τα ίχνη του παρελθόντος στον ενδιάμεσο χώρο, αναδεικνύουν τις συνθήκες εγκαθίδρυσης και νομιμοποίησης κυρίαρχων αντιλήψεων περί φύλου. Αν και πολλά στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης των πόλεων εμφανίζουν διάρκεια, όπως ακριβώς οι έμφυλες διαιρέσεις, αμφότερα παρουσιάζουν σημαντική ρευστότητα. Εξάλλου υπάρχει σαφής αλληλεπίδραση ανάμεσα στις μεταβαλλόμενες ταυτότητες του φύλου και στα μεταβαλλόμενα αστικά τοπία.

Λέξεις-κλειδιά

Γυναίκες, έμφυλοι ενδιάμεσοι χώροι, μεταβατικοί χώροι, ετεροτοπίες, κατώφλια, ταυτότητα, σεξουαλικότητα, καθημερινή ζωή, αστικοποίηση, αστικό τοπίο, πολιτιστικό τοπίο, χωροχρονικότητα, δυτική Πύλη.

Abstract

The current thesis explores the constitution of urban space, through the presence of gender in the in-between space and the conditions that render possible the formation of history, through this presence.

The women's role is explored towards this direction, in the places of in-between, transitional, heterotopias and thresholds, at municipality of Haidari, during the evolution of the area, from ancient time to present. The exploration refers to the different space scales, starting from the municipal level, continues and focuses on the district of Dasos, its neighborhoods, its city blocks and ends at the level of ownerships and houses. With regards to the district of Dasos, emphasis is given not only on the way the gender and the in-between/transitional/heterotopic spaces and thresholds shape together, through the women's daily life, from the time period before the first incorporation of the area in the urban plan; but also emphasis as far as the municipal level is given on the western Gate, as an everlasting threshold of Athens, as it, constitutes a space that is "charget", "ditched"/"cultured" on the women's presence. The thesis narrates the history of the municipality of Haidari as far as the holy places of the western Gate from the optic means.

The analogies of historical period's illuminate the present, thus highlighting a historical present, which, as a dimension, is stigmatized by particular historical and cultural signals. The traces of the past, in the in-between space, highlight the conditions of installation and validation of dominant perceptions about gender. Although many elements of social organization display duration, like gender division, both present significant liquidity. Moreover, there is clear interaction between the changing identities of gender and the changing townscapes.

Key words

Women, gendered in-between spaces, transitional spaces, heterotopies, thresholds, identity, sexuality, everyday life, urbanization, townscape, cultural landscape, timespace, western Gate.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ από καρδιάς την επιβλέπουσα καθηγήτρια αυτής της διατριβής, Ντίνα Βαΐου, κατ' αρχάς για όσα μου πρόσφερε η μακρόχρονη γνωριμίας μας. Κατά δεύτερον, για την σταθερή και υποστηρικτική παρουσία της, για την υπομονή της να με επαναφέρει στο σωστό δρόμο της διατριβής, όταν στροβιλιζόμουνα στα πέρατα της αβύσσου των πληροφοριών της βιβλιογραφίας, ακόμα και όταν χανόμουνα στα βάθη του εαυτού μου. Με τις εύστοχες παρατηρήσεις της, άλλοτε με προέτρεπε να αφαιρέσω κομμάτια που αποπροσανατόλιζαν και απομάκρυναν το κείμενο από τη σωστή του κατεύθυνση, άλλοτε ταξινομούσε τα κεφάλαια και άλλοτε ζητούσε διευκρινήσεις. Ήταν πάντα παρούσα και φυσικά φιλική, ακόμα και όταν οι καταστάσεις την υπερβαίνανε. Ευχαριστώ το ίδιο θερμά και τ' άλλα δυο μέλη της τριμελούς επιτροπής, την Μαρία Μαυρίδου και την Αλέκα Μονεμβασίτου, οι οποίες εκτός των άλλων, υπήρξαν Δασκάλες μου κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών σπουδών. Τους οφείλω ταπεινά ένα μεγάλο ευχαριστώ, γιατί τότε μου δείξανε το δρόμο, σύνθεσης θεωρίας και πρακτικής, για μια αρχιτεκτονική και πολεοδομία βασισμένη στις καθημερινές ανάγκες και των δύο φύλων. Όσον αφορά στη συμβολή τους στη διατριβή: καίριες επισημάνσεις, στο σωστό χρόνο, ακόμα και όταν αντιμετώπιζαν προσωπικές δυσκολίες. Ευχαριστώ και τις τρεις για την τόσο σημαντική, μακρόχρονη και εποικοδομητική σχέση δασκάλας-μαθήτριας, αλλά και την πιο προσωπική σχέση, που έκανε την απελπιστική μοναξιά που συνοδεύει μια διατριβή λιγότερο επώδυνη.

Ευχαριστώ ακόμα τους εισηγητές καθηγητές και τις εισηγήτριες καθηγήτριες, αλλά και τις συνυποψήφιες και τους συνυποψήφιους διδάκτορες που η συμμετοχή τους στα: σεμινάρια Υποψηφίων Διδακτόρων του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του Ε.Μ.Π.· σεμινάρια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπιου Πανεπιστημίου· σεμινάρια του Αιγαίου· σεμινάρια της Ερμούπολης, μου πρόσφερε σημαντικές ιδέες για την ολοκλήρωση της διατριβής. Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερα ευχαριστώ τη Μαρία Μαντουβάλου και τον Κωστή Χατζημιχάλη, για τις επισημάνσεις τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ όσες συνεργαστήκαμε στα προπτυχιακά μαθήματα της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π.: Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός: Αγνή Παπαϊωάννου, Μάχη Καραλή, Ελένη Πορτάλιου, και δεν ξεχνώ την Άννη Βρυχέα. Πολεοδομία και τα ειδικά θέματα φύλου: Ρούλη Λυκογιάννη, και δεν ξεχνώ τη συνεργασία με τον Γιώργο Μαρνελάκη στο ειδικό μάθημα: Οι πολιτικές των σωμάτων στον αστικό χώρο. Οι συνεργασίες ήταν άκρως εποικοδομητικές, καθώς με οδήγησαν σε πολύπλευρες οπτικές για τον ενδιάμεσο χώρο της πόλης και της κατοικίας.

Ένα ευχαριστώ στις φοιτήτριες και τους φοιτητές μου, γιατί η σχέση δασκάλας-μαθήτριας/μαθητή (συχνά κατέληξε σε φιλία) που αναπτύξαμε τροφοδότησε τη διατριβή με «φρέσκιες» προσεγγίσεις.
Ευχαριστώ το Ε.Μ.Π. για την υλικοτεχνική υποδομή και τις γραμματείς του τομέα ΙΙ Εύη Κωστοπούλου και Κατερίνα Λαμπρινού, για τη άμεση βοήθειά τους σε πρακτικά θέματα. Τον Γιώργο Κανδύλη, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, Ερευνητή του ΕΚΚΕ, για τη βοήθεια του στην παροχή απογραφικών δεδομένων από το Πανόραμα της ΕΛ.ΣΤΑΤ.
Τις πιο προσωπικές ευχαριστίες οφείλω στις φίλες μου, στους φίλους μου και στην οικογένεια μου, που με φιλοξένησαν, με υποστήριξαν οικονομικά και μοιράστηκαν με κατανόηση και υπομονή στιγμές αυτής της διαδρομής.
Δεν θα παραλείψω να ευχαριστήσω θερμά όσες κατέθεσαν τις εμπειρίες τους σ' αυτή τη διατριβή και «άνοιξαν» τα σπίτια και τις καρδιές τους.
Η εμπειρία της διατριβής ήταν ένα μακρύ ταξίδι γνώσεων, γεμάτο εκπλήξεις, ερωτηματικά και αβεβαιότητες.
Για τη πολύτιμη συμβολή όλων σ' αυτή τη διατριβή, σας αφιερώνω το ποίημα του Νίκου Γκάτσου.
Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ
Εκεί που φύτρωνε φλισκούνι και άγρια μέντα
κι έβγαζε η γη το πρώτο της κυκλάμινο
τώρα χωριάτες παζαρεύουν τα τσιμέντα
και τα πουλιά πέφτουν νεκρά στην υψικάμινο.
Εκεί που σμίγανε τα χέρια τους οι μύστες
ευλαβικά πριν μπουν στο τελεστήριο
τώρα πετάνε τ' αποτσίγαρα οι τουρίστες
και το καινούργιο παν να δουν διυλιστήριο.
Εκεί που η θάλασσα γινόταν ευλογία
κι ήταν ευχή του κάμπου τα βελάσματα
τώρα καμιόνια κουβαλάν στα ναυπηγεία
άδεια κορμιά σιδερικά παιδιά κι ελάσματα.
Κοιμήσου Περσεφόνη
στην αγκαλιά της γης
στου κόσμου το μπαλκόνι
ποτέ μην ξαναβγείς.

Πρόλογος

Γεννήθηκα στο Δάσος Χαϊδαρίου, όταν τα σπίτια ήταν ακόμα χαμηλά και αραιοδομημένα, λίγα χρόνια μετά την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης. Εδώ, αναζήτησα τις πρώτες φίλες και τους πρώτους φίλους μου, έμαθα τα πρώτα γράμματα, ανακάλυψα το σώμα μου, αγάπησα και ερωτεύτηκα, αμφισβήτησα και επαναστάτησα, θύμωσα και συγχώρεσα, απογοητεύτηκα και αναθεώρησα. Εδώ, είδα το χώμα να γίνεται άσφαλτος, τα δέντρα πολυκατοικίες και τα πηγάδια που πότιζαν κήπους, ανθρώπους και ζωντανά να μην τα χρειάζεται κανείς και να γεμίζουν με το ευτελέστερο υλικό του σημερινού κόσμου, τα μπάζα. Εδώ είδα τη σεμνότητα, τη διακριτικότητα και την ευγένεια που χαρακτήριζε την καθημερινή διαδρομή κάποιων ανθρώπων να γράφει τέλος σ' έναν κόσμο που φεύγει. Εδώ είδα γυναίκες εργατικές, ακάματες, με μια άσβεστη δίψα για προκοπή και στις μικρές κουζίνες τους με την υποδειγματική λιτότητα βρήκα την αρχέτυπη έννοια της φιλοξενίας. Μια μικρογραφία του κόσμου όπως τον ονειρευόμαστε. Αισθάνθηκα την οδύνη τους ν' απλώνεται στις περιοχές που έζησαν, που δούλεψαν, που ονειρεύτηκαν. Ο λόγος τους απόκτησε κοσμική αξία και έγινε σύμμαχος στην πορεία της ζωής μου. Σκέφτηκα ότι την εικόνα των αγίων πρέπει να την αναζητήσουμε στα πρόσωπα αυτών των γυναικών. Ο κάθε άνθρωπος συνθέτει τη ζωή του όπως ακριβώς διαρθρώνεται ο χώρος. Αναζητώ σ' αυτή τη γειτονιά τους χώρους, τους χρόνους και τις σχέσεις που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και, αδυνατώντας να χωρέσουν σε διχοτομικές διακρίσεις, *βρίσκονται στα ενδιάμεσα.*

Η γειτονιά αλλάζει πρόσωπο, εξωτερικά τουλάχιστον, πολύ γρήγορα. Όσο για το εσωτερικό της πρόσωπο είμαι ανίδεη για ν' απαντήσω. Αυτό αναζητώ, όχι πάντοτε μ' επιτυχία. Αν με ρωτήσουν πού και πότε το συνάντησα, θα θυμηθώ πρόχειρα τις γειτόνισσές μου, που βοηθούσε στην αυλή η μια την άλλη στο καθάρισμα των κρεμμυδιών για το στιφάδο.

Αρχικά, η ενασχόλησή μου με το Δήμο Χαϊδαρίου ξεκίνησε όταν στα πρώτα κιόλας έτη των προπτυχιακών σπουδών στην αρχιτεκτονική σχολή του Ε.Μ.Π., στο πλαίσιο του μαθήματος για την *κατοικία,* στην έδρα –ακόμα τότε– των *Εσωτερικών Χώρων*, δύο από τις τέσσερεις κατοικίες που μελετήσαμε, με τη συμφοιτήτρια μου Άλεξ Μπέγκα βρίσκονταν στο Δάσος. Συνεχίστηκε η ενασχόληση μας ως προβληματισμός πλέον σχετικά με τις αρχές τόσο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όσο και του Πανεπιστημίου, σε μια προσπάθεια διερεύνησης της δυνατότητας συνεργασίας τους προς μια «ουτοπική», για την εποχή, κατεύθυνση αλληλοπροσδιορισμού τους. Έτσι, το 1984, στο πλαίσιο των προπτυχιακών μας σπουδών, εκπονήσαμε μια διάλεξη με θέμα: *Πανεπιστήμιο και*

Τοπική Αυτοδιοίκηση. Στη συνέχεια, το 1986, αναζητώντας στοιχεία για τη διπλωματική μας εργασία, με θέμα: *Δημαρχείο στο Χαϊδάρι*, βρέθηκα να εργάζομαι στο αρχιτεκτονικό γραφείο που μελετούσε την *Πολεοδομική ένταξη στο σχέδιο πόλης του Άνω Δάσους,* τη *Διαμόρφωση του Λόφου του Προφήτη Ηλία στο Χαϊδάρι* και την *Ένταξη της Αφαίας-Σκαραμαγκά στο σχέδιο πόλης*. Ως νέες αρχιτεκτόνισσες συμμετείχαμε στους αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς για το *Δημαρχιακό μέγαρο* και το *Έμβλημα* του Δήμου Χαϊδαρίου. Αρκετά χρόνια αργότερα συμμετείχα στην ομάδα μελέτης σχεδιασμού του *Αττικού νοσοκομείου στο Χαϊδάρι*.

Την προβληματική του φύλου και τον έμφυλο σχεδιασμό πρωτοπροσέγγισα στη Σχολή το 1984, συμμετέχοντας, ευκαιριακά, στις συζητήσεις μιας μικρής ομάδας διδασκόντων και διδασκομένων. Οι συζητήσεις αυτές κατέληξαν, το 1986, στο σχεδιασμό, από μια ομάδα φίλων/συμφοιτητριών, της πρώτης φοιτητικής διπλωματικής εργασίας που αφορούσε το σχεδιασμό κατοικιών, λαμβάνοντας υπ' όψη την οπτική του φύλου.

Ακολούθησε μια 14ετής πορεία επαγγελματικών συνεργασιών σε πολεοδομικές μελέτες ένταξης περιοχών στο σχέδιο πόλης, πολεοδομικών μελετών ανάπλασης, μελετών και επιβλέψεων βιοκλιματικών κατοικιών, κτηρίων γραφείων, καταστημάτων, εμπορικών κέντρων, νοσοκομείων, σχολείων κ.ά. έως το 2000, όπου στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού «Πολεοδομία και Χωροταξία» στο ΔΠΜΣ του Ε.Μ.Π. διερεύνησα: Τη σχέση των δύο εννοιών του δίπολου δημόσιο/ιδιωτικό και προσέγγισα τον ενδιάμεσο χώρο· Τις άτυπες μορφές της γυναικείας απασχόλησης και τις επιπτώσεις τους στο χώρο· Τη διαδικασία αστικοποίησης του Χαϊδαρίου. Το 2002, συνθέτοντας γνώσεις και εμπειρία, εκπόνησα τη διπλωματική του μεταπτυχιακού μου με τίτλο *Οι γυναίκες του Δάσους Χαϊδαρίου.*

Έκτοτε, συνεχίζοντας ακαδημαϊκά την ενασχόλησή μου με την οπτική του φύλου, διερεύνησα ζητήματα αστικού σχεδιασμού και κατοικίας, ενώ ερευνητικά ασχολήθηκα με τη σχέση Φύλο – Μετανάστευση και τις επιπτώσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο της πόλης. Όσο περισσότερο εμβαθύνω στα θέματα του φύλου, τόσο περισσότερο «συναντιέμαι» με τον ενδιάμεσο χώρο. Χώρος μέσα στο χώρο.

Διευρύνοντας την έρευνα, και με αφορμή την ανάγκη διερεύνησης των σχέσεων των δυο φύλων μέσα στη διαδικασία υποβάθμισης/αναβάθμισης του αστικού χώρου ως παιδική ανάμνηση και ως σύγχρονη πραγματικότητα, προχώρησα στην εκπόνηση αυτής της διατριβής. Προκειμένου να διερευνήσω το παραπάνω, προσεγγίζω τη σημασία του ενδιάμεσου χώρου των γυναικών κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της περιοχής προς την «υποβάθμιση» ή «αναβάθμισή» της. Το ενδιαφέρον μου για το ενδιάμεσο προκύπτει λόγω της ανάγκης να κατανοήσω «ασαφείς περιοχές» που μεσολαβούν

ανάμεσα σε βεβαιότητες, ανάμεσα σε κυρίαρχες ταυτότητες, ανάμεσα σε προθέσεις και κοσμοθεωρήσεις, προκειμένου να αποκαλύψω το είδος των γεγονότων που πραγματικά συμβαίνουν και των σχέσεων που αναπτύσσονται στο κοινωνικό επίπεδο και συνδιαμορφώνουν τον αστικό χώρο.

Η πολύχρονη καθημερινότητά μου στη γειτονιά «νομιμοποιεί» την έρευνά μου, όσο αφορά τουλάχιστον το ανθρωπολογικό κομμάτι της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της διατριβής

Η διατριβή αυτή δεν είναι μια ιστοριογραφία –τα ίχνη του παρελθόντος αποτελούν τεκμήρια που αφορούν ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο κομμάτι του παρελθόντος που η ιστοριογραφία αναλαμβάνει να τα φέρει στο προσκήνιο– και δεν στοχεύει στο να στοιχειοθετήσει μια σφαιρική και συνεκτική ιστορία της έννοιας του φύλου, αλλά μάλλον να αποτελέσει μια γενεαλογική ανάλυση, μια απόπειρα διερεύνησης των συνθηκών που καθιστούν δυνατή τη συγκρότηση της ιστορίας μέσα από την παρουσία του φύλου στον ενδιάμεσο χώρο, ο οποίος αποτελεί κεντρική αναλυτική κατηγορία της διατριβής και αναλύεται διεξοδικά στο κεφάλαιο 2.

Θα προσεγγιστούν αφ' ενός οι μεταβαλλόμενες ιδέες για την έννοια του φύλου όπως διαμορφώθηκαν από την αρχαιότητα έως σήμερα και αφ' ετέρου ο χώρος ανάμεσα στο σώμα και τις αναπαραστάσεις του.

Η αναδρομή στο παρελθόν θα βοηθήσει να αντιληφθούμε και να ερμηνεύσουμε καλύτερα το σήμερα. Οι αναλογίες των εποχών φωτίζουν το τώρα αναδεικνύοντας ένα ιστορικό παρόν που ως μέγεθος στιγματίζεται από συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές σηματοδοτήσεις. Το παρελθόν αφήνει τεκμήρια που αφορούν σ' ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο κομμάτι του παρελθόντος. Επιχειρώ να διερευνήσω και να φέρω στο προσκήνιο τα ίχνη αυτού του παρελθόντος και τις συνθήκες εγκαθίδρυσης και νομιμοποίησης κυρίαρχων αντιλήψεων περί φύλου, εξετάζοντας πώς συγκεκριμένες κατηγορίες φύλου, που στην πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα κανονιστικών ιδεολογιών και πρακτικών, εμφανίζονται ως αιτίες τους ή σημεία «αρχικής προέλευσής» τους.[1]

Η αναγκαιότητα της θεωρητικής αυτής ενασχόλησης προκύπτει ως ένα πολιτικό αίτημα, το οποίο συνδέεται άμεσα με τις γενικότερες επιδιώξεις των φεμινιστικών κινημάτων. Η κατηγορία γυναίκα/ες (που απουσιάζει ή ακροθιγώς τίθεται στις ανδροκρατικές προσεγγίσεις των επιστημών) καταγράφηκε στο ιστορικό της παρελθόν για να αποκαλυφθεί η πολλαπλών φαινομένων γυναικεία καταπίεση και το τι μετράει ως «γυναίκα» τόσο στην κοινωνία όσο και στον ενδιάμεσο χώρο. Μιλώντας για ένα γεγονός του παρελθόντος δεν το ανακαλούμε απλώς, αλλά ταυτόχρονα ανασύρουμε κι ένα πλέγμα σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, εξαντικειμενικεύουν και ενσαρκώνουν το παρελθόν.[2] Άλλωστε, αν και πολλά στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης των πόλεων εμφανίζουν διάρκεια,

---

[1] Μαρνελάκης Γιώργος (2004). «*Μεταλλαγές των Ιδεών για την Έννοια του Φύλου*» στο Βαΐου Ντίνα κ.α. Ειδικά Θέματα Φύλου και Χώρου, Σημειώσεις Μαθήματος, σ. 1-18 Ε.Μ.Π.

[2] Παραδέλλης Θεόδωρος (1999), *«Ανθρωπολογία της μνήμης»,* στο Μπενβενίστε Ρίκα-Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σελ. 28

όπως ακριβώς οι έμφυλες διαιρέσεις, αμφότερα παρουσιάζουν σημαντική ρευστότητα. Εξάλλου υπάρχει σαφής αλληλεπίδραση ανάμεσα στις μεταβαλλόμενες ταυτότητες του φύλου και στα μεταβαλλόμενα αστικά τοπία. Στην ανάγνωση του αστικού τοπίου εντοπίζουμε αναφορές που αφορούν σε εκδοχές της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας που αρθρώνονται στις σύγχρονες μορφές αλλαγής του αστικού τοπίου. Η αντίθεση μεταξύ θηλυκότητας και αρρενωπότητας αποτελεί έναν ισχυρό δυϊσμό της κοινωνικής σκέψης και για το χώρο και την πόλη, επιφέροντας σύνθετες και λεπτές αλλαγές ανάμεσα σε διαφορετικά σημεία αναφοράς, ειδικά ανάμεσα σε κοινωνιολογικές κατηγορίες οι οποίες αναφέρονται στις γυναίκες και τους άνδρες ως κοινωνικά διαφοροποιημένες ομάδες, καθώς και σε συμβολικές κατηγορίες, οι οποίες αναφέρονται σε πολιτισμικές αναπαραστάσεις ή κωδικοποιήσεις της Γυναίκας και του Άνδρα.[3]

Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν και θα συγκροτήσουν αυτή τη διατριβή θα προσπαθήσω να εμβαθύνω: α) στην έννοια του χώρου μέσα από την παράδοση του Λεφέβρ, ο οποίος αναφέρεται στην παραγωγή του χώρου με τρεις τρόπους: *στον υλικό χώρο, την* αναπαράσταση *του χώρου και τους χώρους της αναπαράστασης.* β) στο «ενδιάμεσο» και τις έμφυλες προσλήψεις του μέσα από τη θεωρία του Φουκώ περί ετεροτοπιών και κατωφλιών, και τις φεμινιστικές προσεγγίσεις για τη συμβολή των γυναικών στη διαδικασία συγκρότησης «τόπων μέσα σε τόπους», γειτονιών μέσα σε πόλεις, γ) στη γειτονιά και τις καθημερινότητες των γυναικών, δίνοντας έμφαση στις έμφυλες διαστάσεις των υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων, μέσα από τον θεωρητικό προβληματισμό για το φύλο και τη γειτονιά, όπως αυτός έχει αναπτυχθεί τόσο στο πλαίσιο της φεμινιστικής κριτικής στο φονξιοναλισμό όσο και στο πλαίσιο των πρόσφατων φεμινιστικών προσεγγίσεων, που επιχειρούν να αναδείξουν την ιδέα ότι η πόλη και το φύλο συγκροτούνται αμοιβαία, προστρέχοντας σε χωρικές κλίμακες κάτω από την κλίμακα του αστικού, όπως το σώμα, το σπίτι και η γειτονιά.

Ο Φουκώ επιδιώκει να αποσυναρμολογήσει την ενότητα/το όλον της κοινωνικής πραγματικότητας και να εστιάσει στην ασύμμετρη ανάπτυξη κοινωνικών μορφών στον ιστορικό χρόνο, αναλύοντας τους όρους και τους λόγους για τους οποίους κάποιες από αυτές επικρατούν, επενεργούν σε άλλες ή μεταλλάσσονται οι ίδιες. Για τον Φουκώ λοιπόν, οι συνολικοί μετασχηματισμοί περισσότερο τροφοδοτούνται από επιμέρους αναπτύξεις τέτοιων διαδικασιών παρά το ανάποδο. Αποδίδοντας, με λίγα λόγια, «σε κάθε τι την ιστορία του» όσο διακινδυνεύει να διασπάσει τους δεσμούς και τα δίκτυα που συγκροτούν την κοινωνική πραγματικότητα, άλλο τόσο του δίνεται η ευκαιρία να εν-

[3] Liz Bondi (2003), «*Έμφυλα σύμβολα και αστικά τοπία».* Δημοσιευμένο στο A. Cuthbert (ed) (2003) *Designing Cities. Critical Readings in Urban Design,* Oxford: Blackwell, σελ. 204-215.

τοπίσει την υλικότητα και τη μικροφυσική πρωτότυπων κοινωνικών σχέσεων που παράγονται, αναπτύσσονται και διαχέονται στο κοινωνικό σύνολο.

Η έννοια της γειτονιάς ως ένα από τα ερευνητικά εργαλεία αυτής της διατριβής αποτελεί μια χωροχρονική συνθήκη, καθώς η αναγνώριση ενός τμήματος της πόλης ως γειτονιάς στηρίζεται σε ιστορικές διαδικασίες συγκέντρωσης και εγκατάστασης στον αστικό χώρο συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού. Η αστικοποίηση του Δάσους Χαϊδαρίου συνδέθηκε με ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν μεγάλες ομάδες του πληθυσμού στις πόλεις, όπως η εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και οι μετακινήσεις μεγάλων τμημάτων πληθυσμού λόγω του Εμφυλίου Πολέμου, αλλά και με την αυθαίρετη δόμηση του περιαστικού χώρου, μετά τη δεκαετία 1950, με ιδιαίτερα έντονους ρυθμούς. Η γειτονιά εξετάζεται κυρίως ως χώρος ανάπτυξης κοινωνικών δικτύων, προσωπικών επαφών και συλλογικής μνήμης, ως τοπος συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας, ως πεδίο συμμετοχής των πολιτών και συνδέεται με τοπόσημα.[4] Τα κοινωνικά δίκτυα αποτελούν συχνά γενεσιουργό παράγοντα δημιουργίας γειτονιών και σταδιακής συγκρότησης περιοχών του αστικού ιστού, όπου η γειτονιά ή η συνοικία γίνεται αντιληπτή ως χωρική έκφραση ενός συνόλου κοινωνικών δικτύων αλληλοβοήθειας το οποίο διαμορφώνεται ιστορικά μέσα από τις ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονται σε έναν συγκεκριμένο τόπο.[5] Η ιστορική αναφορά συγκεκριμένων γεγονότων ερμηνεύει τη σημασία των παραπάνω και αναδεικνύει τη βαρύτητα των κοινωνικών δικτύων και της έννοιας της κοινότητας στη δημιουργία ομοιογενών πληθυσμιακά χωρικών ενοτήτων τα πρώτα χρόνια της συγκρότησης των ελληνικών πόλεων.

Μεθοδολογία

Η κατ' αρχήν προσέγγιση της διατριβής είναι μια θεώρηση του χώρου/τόπου όπως εξετάζεται στο πλαίσιο των νεώτερων προσεγγίσεων του αστικού χώρου και της ανθρωπογεωγραφίας, συνδέοντας την έννοια και τη σημασία της γειτονιάς με τις έννοιες «τόπος», «τοπικότητα», «αντίληψη του τόπου», «ενδιάμεσος χώρος». Ο τόπος –και η γειτονιά– εκλαμβάνεται ως ανοιχτός και προσωρινός και όχι οριοθετημένος, μόνιμος και στατικός, ως διαδραστικός χώρος, «συνεχώς μεταβαλλόμενων αστερισμών διαδρομών»

[4] Π.χ. φυσικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος, αρχαιολογικοί χώροι, πλατείες, πάρκα, σχολεία, ναοί, ιστορικά κτίρια, μνημεία, κ.α. Στοιχείων δηλαδή που αποτέλεσαν ή μαρτυρούν κάποια ιστορική στιγμή στη συγκέντρωση κατοίκων στο τμήμα αυτό της πόλης και την οριοθέτηση της γειτονιάς.

[5] Έρευνα 2007: *«Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης»* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

όπου εμπλέκονται διαφορετικά νοήματα για διαφορετικούς ανθρώπους, σχετιζόμενα με την εθνότητα, το φύλο και την ηλικία.[6]

Προκειμένου να εξεταστούν τα παραπάνω ζητήματα απαιτούνται συγκεκριμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις σε συγκεκριμένα ιστορικά και γεωγραφικά πλαίσια. Έτσι, θεμελιακή μεθοδολογική αρχή της διατριβής αποτελούν σημαντικές ιδέες που έχει εισαγάγει η φεμινιστική έρευνα και η φεμινιστική θεωρία, όπως «αναστοχασμός» (reflexivity) γύρω από τη σχέση ερευνήτριας και ερευνητικού αντικειμένου, «εν-τοπισμός» (situating) και *«εν-σώματη υπόσταση» της παραγωγής γνώσης, την αντίληψη δηλαδή ότι η γνώση δεν παράγεται από έναν ασώματο λογικό νου εκτός τόπου και κοινωνίας, αλλά από άτομα που έχουν σώμα, με όλα τα χαρακτηριστικά και τις δεσμεύσεις του, και θέση στην κοινωνική ιεραρχία και στο χώρο.*[7]

Αντιμετώπισα, λοιπόν, το «πεδίο» ως τόπο εργασίας, περισσότερο τοποθετημένο και προσδιορισμένο με όρους συγκεκριμένων πολιτικών κριτηρίων, που λειτουργούν σε διαφορετικά αλλά συνδεδεμένα επίπεδα. Ως ένα κοινωνικό γήπεδο στο οποίο ως ερευνήτρια εμπλέκομαι σε σχέσεις σαν υποκείμενο της έρευνας.[8] Συζητώ λοιπόν για μερικά από τα θέματα σχέσεων εξουσίας και πολιτικών που εμπλέκονται με την έρευνα.

Η έρευνα αναζητά να κάνει ορατές τις ανόμοιες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι γυναίκες ζουν κάνοντας τις φωνές τους να ακουστούν. Αναζητά να αποσπάσει όσα περισσότερα μπορεί από τη σκιά και να τα φέρει στο φως, ιδιαίτερα στη διαλεκτική κίνηση αυτού που βιώνεται κι αυτού που συλλαμβάνεται από τη σκέψη. Τελικά, αναζητά τις πολύμορφες σχέσεις ανάμεσα σ' αυτό που συλλαμβάνει η σκέψη και σ' αυτό που βιώνεται. Η εμπλοκή σε μια τέτοια έρευνα εύλογα μπορεί να είναι ενδεικτική για τις ζωές μεμονωμένων γυναικών, όπως μπορεί να επηρεάζει ευρύτερα θέματα δομής. Επίσης, η έρευνα κατευθύνεται από πολιτικές θέσεις συνδιαμορφώνοντας αποτελέσματα και, εντέλει σκιαγραφεί τις πολλαπλές υποκειμενικότητες που συζητώ με τις πληροφοριοδότριες μου στις συναντήσεις μας.

Το κείμενο οργανώνεται έτσι ώστε να δημιουργείται μια ατμόσφαιρα –ένα ομοιογενές στρώμα από σχετικά με το θέμα τεκμήρια, αποσπάσματα κειμένων, εμπειρίες και σχόλια της γράφουσας, χωρίς αυστηρή ιεράρχηση, σε μια προσπάθεια μεθοδολογικής και επιστημολογικής συνεισφοράς της γυναικείας γραφής. Διότι, μπορεί η ζωή των γυναικών

---

[6] Ο.π. σ.34-35

[7] Βαΐου Ντίνα (2007), «*Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία*». Δημοσιευμένο στο Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίσης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Αθήνα: Κριτική (κεφ. 8, σελ. 178-199)

[8] Nina Laurie, Claire Dwyer and Fiona M. Smith (1999), *Geographies of new femininities.* New York: Longman

να υπόκειται στην καταπιεστική λογική του ωραρίου, που επιβάλουν οι καθημερινές ρουτίνες, να βιώνεται ως το σύνολο του κατακερματισμένου χρόνου τους, οι στιγμές της απόλαυσης και της ευχαρίστησης να είναι κατακερματισμένα στιγμιότυπα, αλλά ταυτόχρονα, ανάμεσα σ' όλα αυτά ενυπάρχουν σκέψεις και πολύεπίπεδες πρακτικές που δρομολογούν ανατροπές. Έτσι, οι λέξεις στα όρια της γλώσσας και πέραν αυτής αναδύονται ως ίχνη απουσίας. Θεωρώ λοιπόν, αυτό τον τρόπο γραφής καταλληλότερο και φυσικά όχι υποδεέστερο.

Με βασικό εργαλείο έρευνας τη «μελέτη περίπτωσης», μελετώ την ανάπτυξη μιας συνοικίας, του Δάσους, που ο Δήμος Χαϊδαρίου στον οποίο ανήκει, συγκροτεί το Δυτικό κατώφλι της Αθήνας, μια περιοχή με ιστορική διαδρομή που ξεκινάει από τους αρχαίους χρόνους. Η μελέτη περίπτωσης αποτελεί μεθοδολογικό εργαλείο απαραίτητο για την προσέγγιση των ερωτημάτων της διατριβής και την επιδιωκόμενη σύνθεση φύλου και ενδιάμεσου χώρου, από την οπτική της καθημερινής ζωής, καθώς υπογραμμίζει την τοπικότητα, τη χρονικότητα και την υποκειμενικότητα, αμφισβητώντας τους οικουμενικούς ισχυρισμούς για την ερμηνεία χωρο-κοινωνικών φαινομένων.

Για την προσέγγιση του στόχου χρησιμοποιούνται ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι έρευνας, που αντιστοιχούν σε παράλληλες διερευνήσεις, καθώς και βιβλιογραφική επισκόπηση σχετική με τις μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη, τη θέση των γυναικών σε αυτήν και στους ενδιάμεσους χώρους της. Η βιβλιογραφική επισκόπηση του ερευνητικού πεδίου, με κύριο άξονα τη σημασία του ενδιάμεσου χώρου στις χωρο-κοινωνικές μεταβολές, τροφοδότησε τον θεωρητικό προβληματισμό σχετικά με την οπτική του φύλου και βοήθησε στην ανάλυση και σχηματοποίηση των πληροφοριών. Οι χωρο-κοινωνικές έμφυλες μεταβολές διερευνώνται ιστορικά καλύπτοντας το χρονολογικό φάσμα από την αρχαία Αθήνα έως σήμερα.

Οι μεθοδολογικές αυτές επιλογές πηγάζουν από το στόχο να εισαχθεί στη συζήτηση για την αστική ανάπτυξη της συνοικίας του Δάσους και κατ' επέκταση του Δήμου Χαϊδαρίου, ιδέες σχετικές με τις εμπειρίες και τις πρακτικές των γυναικών στους ενδιάμεσους χώρους, προκειμένου να διευρυνθεί το πεδίο των ερωτημάτων για τα ζητήματα της πόλης, ως τόπου που κατοικείται και έχει φύλο. Από μια τέτοια οπτική φύλου, διερευνώ τον τρόπο ή τους τρόπους που ο αστικός χώρος επηρεάζει, πρακτικά και συμβολικά, τις έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες και ταυτόχρονα των τρόπων που οι έμφυλες σχέσεις συμβάλλουν στη συγκρότηση του χώρου και των σηματοδοτήσεων του.

Η αντιληπτικότητα του χώρου προϋποθέτει την αναπαράσταση και την ταξινόμηση κάθε γεγονότος. Ένα κοινωνικό μηχανισμό, δηλαδή, που συγκροτεί τη σημασιολογική δομή μεταξύ χωρικών σχέσεων και κοινωνικών συσχετισμών, οδηγώντας σ' ένα μοντέλο

αναπαράστασης συμπεριφορών μέσω συγκεκριμένων κάθε φορά χωρικών σχέσεων. Ότι εγγράφεται στο χώρο σηματοδοτεί και τον τρόπο εξέλιξης του.

Υποθέτω ότι το Δάσος, στη διαδικασία της αστικοποίησης, ανέπτυξε ιδιότυπα και διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά της Δ. Αθήνας στην οποία είναι ενταγμένο. Αυτά τα χαρακτηριστικά καταγράφονται σε χωρικό, δημογραφικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο συνθέτοντας την ταυτότητα του Δάσους ως περιοχή επιλογής κατοικίας, μεσαίων εισοδηματικά στρωμάτων όπου η κατοίκηση γίνεται σε ανεκτό πολεοδομικό περιβάλλον καθώς ο αρχικός παραθεριστικός χαρακτήρας της, η ένταξη στο σχέδιο πόλης το '55 με ευνοϊκούς όρους, η ανάπτυξη της αντιπαροχής και η πολύκατοικιοποίηση μετά το '70, ευνόησαν όσους και όσες, από τους όμορους κυρίως δήμους, απέκτησαν την οικονομική δύναμη να μετακινηθούν ως ένδειξη κοινωνικής ανόδου.

Στοιχείο που διευρύνει το περιεχόμενο της προσέγγισης και συμβάλλει στην αναγνώριση του κοινωνικού ρόλου των γυναικών στα πλαίσια της πολεοδομικής οργάνωσης είναι η μνήμη. Διότι, *η πόλη η ίδια είναι η συλλογική μνήμη των λαών. Και όπως η μνήμη είναι συνδεδεμένη με τα γεγονότα και τους τόπους, η πόλη είναι ο locus της συλλογικής μνήμης. Αυτή η σχέση ανάμεσα στο locus και τους πολίτες γίνεται λοιπόν η κυρίαρχη εικόνα, η αρχιτεκτονική, το τοπίο και καθώς τα γεγονότα χαράζονται στη μνήμη καινούρια γεγονότα συμβαίνουν στην πόλη. Η μνήμη γίνεται το νήμα που διαπερνάει όλη την πολύπλοκη δομή της πόλης και είναι η συνείδηση της.*[9]

Η ένωση του παρελθόντος με το μέλλον βρίσκεται στη ίδια την ιδέα της πόλης και που για να συγκεκριμενοποιηθεί πρέπει πάντα να δίνει μορφή στην πραγματικότητα και να αποκτάει τη μορφή της απ' αυτήν. Αυτή η διαδικασία μορφοποίησης είναι ένα σταθερό χαρακτηριστικό των μοναδικών αστικών συντελεστών μιας πόλης, των μνημείων της καθώς και της ιδέας που έχουμε γι' αυτήν*. Αυτό εξηγεί γιατί η πόλη στην αρχαιότητα είχε τη γέννηση της μέσα στο μύθο.*[10] Η μνήμη λοιπόν αναδεικνύεται σε εργαλείο γνώσης και αναλυτική κατηγορία του Δυτικού πολιτισμού.[11]

Η μεθοδολογία που ακολουθώ ξεκινάει –μέσα από θεωρητικές διερευνήσεις– με την ιστορική καταγραφή των γυναικείων ρόλων που εγγράφονται στον ενδιάμεσο χώρο της Δυτικής Πύλης και σηματοδοτούν τη θέση των γυναικών κατά την περίοδο της αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων, συνδέοντας τους με τη σύγχρονη πραγματικότητα, συνεχίζει την καταγραφή των ετεροτήτων και τη σημασία τους στον αστικό ιστό του Δήμου, ακολουθεί η καθημερινότητα των γυναικών και η προσωπική μου εμπειρία στο

[9] Aldo Rossi (1991), *Η αρχιτεκτονική της πόλης*. Θεσσαλονίκη: University studio press.
[10] Ο.π Aldo Rossi (1991)…
[11] Για τον Αριστοτέλη, μνήμη και ανάμνηση είναι δεμένες με το παρελθόν και συνεπάγονται τη διάκριση του «πριν» και του «μετά»

Δάσος, για να καταλήξει στη συνδιαμόρφωση του αστικού χώρου μέσω της γυναικείας παρουσίας στους ενδιάμεσους χώρους. Για το σκοπό αυτό, η διατριβή περιλαμβάνει τις πιο κάτω ερευνητικές πρακτικές:

Α. Μελέτη δευτερογενών πηγών

1. Η ιστορική προσέγγιση της αστικοποίησης του Δήμου Χαϊδαρίου εξετάζεται και μέσα από το γενικότερο πλαίσιο του γαιοκτητικού καθεστώτος από την περίοδο της τουρκοκρατίας έως σήμερα. Τα ερωτήματα που διερευνώνται είναι: Με ποιες διαδικασίες οδηγείται στην αστικοποίηση μια περιοχή και πως αυτή συνδιαμορφώνεται από τις έμφυλες σχέσεις που αναπτύσσονται, κατά τη διάρκεια της αστικοποίησης; Κάτω από ποιους όρους καταστρέφονται τα περιαστικά δάση λόγω της οικιστικής ανάπτυξης;

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα αναζητήθηκαν: Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των διαδικασιών με τις οποίες πραγματοποιήθηκε η μεταλλαγή μεγάλων εκτάσεων, από αγροτικές ή ημιαγροτικές, σε περιοχές αστικών ακινήτων.

Όσον αφορά τις δασικές εκτάσεις, υποθέτουμε ότι το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης και γενικά της οικιστικής ανάπτυξης σε δασικές εκτάσεις, σχετίζεται άμεσα με τις διαδικασίες αξιοποίησης, το χαρακτήρα της ιδιοκτησίας της δασικής γης, τα υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα, που αγόρασαν εκεί γη με κάποιους μηχανισμούς και ότι όλα αυτά αποτελούν έκφραση του ρόλου του κράτους απέναντι στις πιέσεις της μικρής ιδιοκτησίας όπως και των συμφερόντων ομάδων που εμπλέκονται στο εμπόριο της δασικής γης.[12]

Η σύνδεση των μορφών γαιοκτησίας με την οικιστική ανάπτυξη είναι δύσκολη λόγω του διαφορετικού κάθε φορά επικρατούντος γαιοκτητικού συστήματος αλλά κυρίως λόγω της έλλειψης στοιχείων για τους οικισμούς ως κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς – χαρακτηριστικό στοιχείο της ταυτότητάς τους.

2. Η αστική εξέλιξη της περιοχής αποτυπώνεται και στα ποσοτικά στοιχεία, πληθυσμιακά και άλλα, των Απογραφών Πληθυσμού.

Η προσέγγιση βασίζεται στη επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων της ΕΣΥΕ, ΕΛ.ΣΤΑΤ., σε επίπεδο Μονάδων Χωρικής Ανάλυσης Πόλεων (ΜΟΧΑΠ), των απογραφών 2001 και 2011, και απεικονίζονται σε πίνακες, γραφήματα και χάρτες, που περιγράφουν τις χωροκοινωνικές μεταβολές κατά τη διαδικασία διάρθρωσης και εξέλιξης της περιοχής.

3. Επιπλέον, μελέτησα όλους τους χάρτες και τις χαρτογραφήσεις που αφορούν την ευρύτερη περιοχή και τη σχέση των ορίων του δήμου με την Αθήνα και την Ελευσίνα.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία τα αναζήτησα:

---

[12] Τούντα Φωτεινή. (1998). *Γαιοκτησία, Μορφές γαιοκτησίας* στο *Οικιστική επέκταση και αποδόμηση στην Αττική*. Διδακτορική διατριβή. ΕΜΠ.

- Στο πολεοδομικό γραφείο του Δήμου Αιγάλεω.
- Στο δημαρχείο του Δήμου Χαϊδαρίου.
- Στη βιβλιοθήκη του Δήμου Χαϊδαρίου.
- Στο γραφείο μελετητών που ασχολήθηκε με την ένταξη του Άνω Δάσους.
- Στη Γ.Υ.Σ. (Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού)
- Στην ΕΛ.ΣΤΑΤ. (Ελληνική Στατιστική Αρχή)
- Στον ΟΡΣΑ (Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας)
- Στο Γ.Π.Σ. (Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο)
- Στα επιχειρησιακά προγράμματα που αφορούν την οργάνωση των Δήμων του ΑΣΔΑ όπου εντάσσεται και ο Δήμος, ή στα επιχειρησιακά προγράμματα που αφορούν μόνο αυτόν.
- Στους Γ.Ο.Κ. και στον Ν.Ο.Κ.
- Στα αρχεία εφημερίδων και περιοδικών που εκδίδονταν και εκδίδονται στο Δήμο Χαϊδαρίου.
- Στα βιβλία που έχουν εκδοθεί και αφορούν στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου, τον ίδιο το Δήμο και τα τοπόσημα του.
- Στις διδακτορικές και ερευνητικές μελέτες, καθώς και στις μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες που υπάρχουν σε πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες ή είναι «ανεβασμένες» στο διαδίκτυο.
- Στα ηλεκτρονικά βιβλία και περιοδικά τα σχετικά με το Χαϊδάρι και σε όσα αναφέρονται στις θεωρητικές αναλύσεις του ενδιάμεσου χώρου και του φύλου.
- Στην επίσημη διαδικτυακή πύλη του δήμου Χαϊδαρίου και τα τοπικά blog.

Η βιβλιογραφική προσέγγιση βοήθησε στην διεύρυνση και σχηματοποίηση της ανάλυσης και με τοπικές ιστορίες.

Β. Έρευνα πεδίου

Μέσω της έρευνας πεδίου επιχειρώ να αποδομήσω και να αναδομήσω τις αφηγήσεις για το τι συμβαίνει σ' έναν συγκεκριμένο τόπο. Εξάλλου, οι αιτίες της εκάστοτε διαμόρφωσης της κατάστασης πραγμάτων σε μια κοινωνία δεν βρίσκονται σε κάποια μητρόπολη έξω από αυτήν, αλλά στις ίδιες τις εσωτερικές δομές της.[13]

Οι προβληματισμοί σχετικά με τον τρόπο άντλησης των πληροφοριών κατά την έρευνα στο πεδίο ήταν: Πώς μπορούμε να αντιληφθούμε το πεδίο εργασίας μέσα από τον ενδιάμεσο χώρο; Πώς θέματα φύλου και άλλων ταυτοτήτων εμπλέκονται με τον ενδιάμεσο χώρο στη φεμινιστική έρευνα; Ποια μιλάει για ποια;

---

[13] Πιζάνιας Πέτρος (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων, η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο.* Αθήνα: Θεμέλιο, σ.21

Θα προσπαθήσω εδώ να παρουσιάσω τον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν οι παραπάνω προβληματισμοί.

Η προσέγγιση, όσον αφορά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των διαδικασιών με τις οποίες πραγματοποιήθηκε η εξέλιξη της περιοχής, βασίζεται και στην αξιολόγηση του εμπειρικού υλικού που αντλείται από συνεντεύξεις, βιογραφίες, άτυπες συζητήσεις και αφηγήσεις προνομιακών και μη πληροφορητριών της περιοχής, αλλά και από την προσωπική μου εμπειρία, όπου καταγράφονται διαχρονικά οι αλλαγές στη ζωή των γυναικών, με στόχο να αναδειχθεί η ιδέα ότι η γειτονιά και το φύλο συγκροτούνται αμοιβαία. Το εμπειρικό υλικό που συλλέχθηκε αφ' ενός συνέβαλε στο να αναδειχθούν οι προτεραιότητες των πρακτικών των γυναικών στην καθημερινή ζωή, μεταθέτοντας το ενδιαφέρον σε πλευρές της αστικής εμπειρίας οι οποίες συνήθως μένουν έξω από τις κυρίαρχες διατυπώσεις, αφ' ετέρου βοήθησε στη διατύπωση ή οριστικοποίηση ερωτημάτων της διατριβής, και σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, στη συγκρότηση μιας εικόνας για την ιστορία ανάπτυξης του Δήμου Χαϊδαρίου και του Δάσους αναδεικνύοντας σημαντικές πλευρές της σημερινής λειτουργίας τους.

Η μεθοδολογία οργανώνεται με τρόπο που να επιτρέπει την κατανόηση της δυναμικής και των πολλαπλών τρόπων με τους οποίους είναι δομημένες οι ταυτότητες και δοκιμάζονται μέσα από διαφορετικούς χώρους της καθημερινότητας. Οι πολιτικές αλλαγές που οδηγούν σε συγκρουόμενες γεωγραφίες υποχρεώνουν τις γυναίκες να αναζητήσουν την καθιέρωση των ταυτοτήτων, ιδιαίτερα σε περιόδους αλλαγής. Μέσα από τις συνεντεύξεις και τις άτυπες συζητήσεις γυναικών συγκεντρώθηκαν στοιχεία για την εξερεύνηση των ενδιάμεσων χώρων της καθημερινής ζωής, του τρόπου δόμησης των ταυτοτήτων, και για την πολλαπλότητα των μηχανισμών που δημιουργούν χώρους, τόπους και κλίμακες δράσης.

Οι συνεντεύξεις έχουν πραγματοποιηθεί με τη μέθοδο της «χιονόμπαλας». Το «πλάνο της συνέντευξης» είναι ελεύθερο, αφήνοντας το περιθώριο κάθε φορά στη συνέντευξη να πάρει τη δική της τροπή. Περιέχει τους βασικούς άξονες. Η εμπειρία κάθε γυναίκας βοήθησε στην καταλληλότερη διατύπωση των ερωτημάτων.

Ξεκίνησα επιδιώκοντας να πάρω συνέντευξη, κατ' αρχάς, από γυναίκες που γνώριζα πολλά χρόνια και δεν θα χρειαζόμουνα συστάσεις. Με ενδιέφερε, εκτός από τη γνώμη τους γι' αυτό καθαυτό το θέμα της διατριβής για το οποίο ήθελα τις συνεντεύξεις, και η εξέλιξή τους στο χρόνο. Απευθύνθηκα σε τρεις γενιές γυναικών: σ' αυτές που ονομάζω προνομιακές πληροφορήτριες και πρόκειται για γυναίκες που εγκαταστάθηκαν στο Δάσος λίγο πριν ή λίγο μετά την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης το '55, αλλά και στην επόμενη γενιά που είναι οι κόρες τους, δηλαδή στην πρώτη γενιά που γεννήθηκε και

έζησε στο Δάσος. Στις εγγονές τους και στις γυναίκες που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν από άλλες περιοχές και που τις ονομάζω απλές πληροφορήτριες. Βασικός λόγος διαχωρισμού τους είναι ότι η δυνατότητα ανάκτησης σταδιακών στρωμάτων της μνήμης και της συνείδησης συνιστά μια κύρια διαφορά ανάμεσα στην άμεση προσωπική μνήμη και στην προφορική παράδοση που έχει μεταβιβαστεί από γενιά σε γενιά.[14] Κατά την περίοδο που έκανα την έρευνα, δυστυχώς, λόγω διαφοράς ηλικίας, με πρόλαβε ο θάνατος και η άνοια και δεν συναντήθηκα με τις μητέρες της πρώτης γενιάς των γυναικών. Τη γενιά δηλαδή της μικρασιατικής καταστροφής. Βιώματα από αυτή τη γενιά είναι καταγραμμένα στη δική μου μνήμη και στις αφηγήσεις των γυναικών. Οι κόρες τους είναι η γενιά του πολέμου και «κουβαλάνε» στα παιδικά ή νεανικά τους βιώματα τις συνέπειές του. Οι εγγονές τους είναι η γενιά μεταξύ της Χούντας και της μεταπολίτευσης, μεταξύ του καπιταλισμού και της παγκοσμιοποίησης, η γενιά της επίπλαστης ευημερίας. Και τέλος, οι δισέγγονές τους είναι η γενιά της οικονομικής κρίσης. Οι τέσσερεις αυτές γενιές γυναικών, λοιπόν, που αντιστοιχούν σε τέσσερεις ιστορικές περιόδους, μεταφέροντας τις εμπειρίες, τα βιώματα, τις ελπίδες αλλά και τις πληγές τους στον τόπο κατοίκησης τους, συνδιαμόρφωσαν τις συνθήκες του αστικού περιβάλλοντος.

Όπου ήταν εφικτό προτίμησα να πάρω κοινή συνέντευξη μάνας και κόρης. Είχε πολύ ενδιαφέρον, καθώς η μια συμπλήρωνε την άλλη ή αντιδικούσαν για κάποια θέματα. Ο τρόπος που γινόταν αυτό πρόσθεσε νέα στοιχεία στη διερεύνηση του θέματος. Πολλά ζητήματα που συζητήθηκαν ήταν πολύ προσωπικά και δεν έχουν θέση σ' αυτή τη διατριβή. Ο χρόνος διάρκειας των συνεντεύξεων κυμαινόταν μεταξύ 1 έως 4 ώρες και συμπεριελάμβανε «φιλέματα». Έτσι, οι συνεντεύξεις, εκτός από διαφωτιστικές ήταν, σχεδόν πάντα, διασκεδαστικές.

Η χρήση των βιογραφιών από μεθοδολογική άποψη δεν έχει σκοπό να αντικατοπτρίσει απλώς τις ατομικές περιπτώσεις στο σύνολο του εξεταζόμενου πληθυσμού. Η ένταξη των βιογραφιών συνίσταται στην ανάλυση του λόγου των ίδιων των υποκειμένων της έρευνας για τον εαυτό τους σε αντιδιαστολή με το λόγο των επίσημων πηγών γι' αυτά.

Καθώς το αστικό είναι μια χωροχρονική διαμεσολάβηση ανάμεσα σε ατομικές και συλλογικές πρακτικές, η προσέγγιση της διαπλοκής ατομικού/συλλογικού στο χωρικό επίπεδο μιας γειτονιάς –ως ένα από τα πεδία συνδιαμόρφωσης των ταυτοτήτων των υποκειμένων– είναι σημαντική. Οι αφηγήσεις ζωής, ως διαπλοκή ατομικών και συλλογικών ιστοριών με χωροχρονική δομή, βοηθούν στην ανάλυση των ιστορικών αλλαγών, στην ερμηνεία της πολυπλοκότητας των κοινωνικών φαινομένων και στην ανάγκη σφαιρικής σύλληψής τους. Δίνοντας στον «καθημερινό άνθρωπο» πρωταγωνιστικό ρόλο,

[14] Paul Thompson (2002). *Φωνές από το παρελθόν –Προφορική ιστορία.* Αθήνα: Πλέθρον, σ.213

συνθέτουν τα πολλαπλά επίπεδα *του ατομικού και του κοινωνικού, του παρελθόντος και του παρόντος και των ποικίλων διαστάσεων που συνιστούν την υποκειμενική αλήθεια.*[15]
Η βιογραφική προσέγγιση επιτρέπει την κοινωνική ανάγνωση μέσα από μια βιογραφία, καθώς το άτομο, ξεπερνώντας το επίπεδο του εγώ, δηλώνει την κοινωνική του ταυτότητα. Κάθε προσωπική ιστορία, ως φορέας ατομικής και συλλογικής συνείδησης, είναι ένας αντικατοπτρισμός των επιρροών του κοινωνικού περιβάλλοντος και κάθε στοιχείο της αφήγησής του αποτελεί και στοιχείο της πορείας κοινωνικοποίησής του, όπως επίσης και της διαδικασίας σχηματισμού της κοινωνικής του ταυτότητας. Η χωρο-χρονικότητα καθορίζεται από το ίδιο το υποκείμενο, που περιγράφει και ιεραρχεί τις φάσεις της ζωής του. Οι ενδιάμεσες βιογραφικές και αυτοβιογραφικές αφηγήσεις συνδιαμορφώνουν την τελική ταυτότητα του υποκειμένου.
Οι βιογραφίες γυναικών και οι συνεντεύξεις σε βάθος χρησιμοποιούνται για να δείξουν την πολλαπλότητα της αστικής ζωής και να αντικρούσουν τις υπεργενικευτικές και άφυλες ερμηνείες.[16] Στις προσωπικές βιογραφίες οι τόποι γέννησης και η παιδική ηλικία είναι σταθερές παράμετροι της προσωπικής μνήμης για έναν τόπο.
Η σύνθεση των χώρων γεννιέται από μία απόπειρα «γραφής μιας χωρικής ιστορίας» – μιας ιδιότυπης «χωρικής αφήγησης»– που στοχεύει να οργανώσει την κατοίκηση σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο. Αντίστροφα, αυτή/ός που βιώνει το χώρο, εντάσσει τις υλικές κατασκευές στη δική της/του προσωπική αφήγηση, ώστε να τις οικειοποιηθεί, να τους αποδώσει νόημα και να τοποθετήσει τον εαυτό της/του στην πραγματικότητα που συγκροτούν. Οπότε, η συγκρότηση της αφήγησης, ως μια προσπάθεια απόδοσης νοήματος στα πράγματα μέσω του σημαίνοντος συσχετισμού τους, αποτελεί μία σημαντική πρακτική κατοίκησης αλλά και εργαλείο σύνθεσης και οργάνωσης του «προς κατοίκηση» αντικειμένου. Οι χώροι γεννούν αφηγήσεις και ενσωματώνουν άλλες, και η συγκρότηση και κατοίκησή τους δεν αποκτά το πλήρες νόημά της αν δεν αναμετρηθεί με αυτές τις «χωρικές ιστορίες».[17]
Η βιογραφική προσέγγιση ως μεθοδολογικό εργαλείο, δίνοντας το λόγο και στις γυναίκες, φωτίζει αθέατες πτυχές που ο κυρίαρχος λόγος έχει συσκοτίσει και προωθεί την έρευνα

[15] Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ. (1987), *«Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας».* Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 64.
[16] Βαΐου Ντίνα (2007), «*Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία*». Δημοσιευμένο στο Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίσης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 8, σελ. 178-199
[17] Ο.π.

σε νέα πεδία.[18] Ως σύνθεση πολλαπλών επιπέδων, του ατομικού και του κοινωνικού, του παρελθόντος και του παρόντος και των ποικίλων διαστάσεων που συνιστούν την υποκειμενική αλήθεια, βοηθά να κατανοήσουμε το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που συνδέουν το άτομο με τον κοινωνικό του περίγυρο, καθώς και τις διαδικασίες με τις οποίες διαφοροποιούνται οι σχέσεις αυτές μέσα στο χρόνο. Η ανασκόπηση του παρελθόντος μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε τη μακροπρόθεσμη σημασία της ιστορίας. Η ζωντανή παρουσία των υποκειμενικών φωνών από το παρελθόν μας δίνει τη δυνατότητα συνεργασίας με τις ζωντανές πηγές σε μια αμφίδρομη διαδικασία.

Αντιμετώπισα, το «πεδίο» ως τόπο εργασίας, περισσότερο τοποθετημένο και προσδιορισμένο με όρους συγκεκριμένων πολιτικών κριτηρίων που λειτουργούν σε διαφορετικά αλλά συνδεδεμένα επίπεδα. Ως ένα κοινωνικό γήπεδο στο οποίο εμπλέκομαι σε σχέσεις σαν υποκείμενο της έρευνας.[19] Συζητώ, λοιπόν, για μερικά από τα θέματα σχέσεων εξουσίας και πολιτικών που εμπλέκονται με την έρευνα.

Η σχέση μου με την έρευνα είναι σχέση αμφισημίας, δυαδικότητας, διττή, γιατί, ζώντας μεταξύ των οριακών γραμμών εμπειρικής και ακαδημαϊκής γνώσης, προσπαθώ να συνθέσω τον ενδιάμεσο χώρο στον οποίο λόγω θέσης ήδη βρίσκομαι, αμφιταλαντευόμενη από το ένα άκρο του στο άλλο. Η εμπλοκή μου εύλογα επηρεάζει ευρύτερα θέματα δομής και κατευθύνεται από πολιτικές θέσεις συνδιαμορφώνοντας αποτελέσματα. Εντέλει, η έρευνα σκιαγραφεί τις πολλαπλές υποκειμενικότητες που συζητώ με τις πληροφοριοδότριες μου στις συναντήσεις μας και είναι ενδεικτική για τις ζωές μεμονωμένων γυναικών.

Οι αντιθέσεις του τρόπου ζωής μου –τα πρωινά σ' ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον ή στο γιαπί δίνοντας εντολές σε εργάτες ή στην πολεοδομία για τη διεκπεραίωση κάποιας άδειας οικοδομής, ή μελετώντας την ανάπλαση ή την ένταξη κάποιας περιοχής στο σχέδιο πόλης, και τ' απογεύματα υποστηρίζοντας δομές αλληλεγγύης (τράπεζα χρόνου, παροχή στέγης και ψυχολογικής υποστήριξης σε γυναίκες κακοποιημένες και νέα κορίτσια θύματα trafiking, πρωτοβουλία για ένα σπίτι για τις γυναίκες) και στη γειτονιά, όπου βίωνα έναν άλλο κόσμο– δημιούργησαν διλήμματα εξαιτίας του ότι αντανακλώνταν πάνω στη θέση μου ως ερευνήτριας. Ήμουν εξαρτημένη από τις πληροφοριοδότριες. Μερικές φορές, εξαιτίας των πολλαπλών δραστηριοτήτων μου, υπήρξα πηγή επαφών για ανθρώπους, κυρίως γυναίκες, που έψαχναν για δουλειά είτε για τις ίδιες είτε για κάποιο συγγενι-

[18] Θανοπούλου Μ. - Πετρονώτη, Μ. (1987). *«Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας».* Αθήνα:Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 64.

[19] Nina Laurie, Claire Dwyer and Fiona M. Smith (1999), *Geographies of new femininities.* New York: Longman

κό τους πρόσωπο, ή που ήθελαν αγορές να πουλήσουν κάποια είδη, ενώ συχνά μου ζητούσαν συμβουλές για θέματα διαρρύθμισης ή διακόσμησης των σπιτιών τους ή αναζητούσαν εργαζόμενους με σχετικές οικοδομικές ειδικότητες για επισκευές. Η δύναμη ελιγμού μεταξύ εμένα ως ερευνήτριας και των πληροφοριοδοτριών μου έγινε ουσιαστικό μέρος του πεδίου εργασίας.

Παρόλη την πολύχρονη εμπειρία μου ως αρχιτεκτόνισσα, πολεοδόμου, ερευνήτριας και ταυτόχρονα ως κατοίκου της γειτονιάς, ήμουν πολύ επιφυλακτική σε σχέση με την «τυφλότητα» μου. Διότι, όσο μεγαλύτερη είναι η ενασχόληση με τα τρέχοντα της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, ελισσόμενη ανάμεσα σε πόλους «λόγου» γι αυτήν (μητροπολιτικό, αποδομητικό κ.λ.π.) τόσο περισσότερη είναι η αποξένωση από τη συνθήκη δεσμού ανάμεσα στην/στον κάτοικο και την/τον ερευνήτρια/τη. Το αυτονόητο είναι ο μεγάλος αντίπαλος του λόγου.[20]

Ερμηνεύοντας τα παραπάνω προσεγγίζω την έννοια του ενδιάμεσου. Θέτοντας τον εαυτό μου στο χώρο του ενδιάμεσου, απαιτείται να οικοδομήσω μια νέα άποψη αντικειμενικότητας που αναγνωρίζει την μεροληψία και την οπτική της γνώσης. Δεν είναι δύσκολο να βρω χώρους του ενδιάμεσου· δημιουργούνται κάθε φορά που εμπλέκομαι στο πεδίο έρευνας στην ίδια μου τη γειτονιά. Η ταξικότητα και οι συνθήκες δημιουργούν ενδιάμεσα. Οι χώροι του ενδιάμεσου δεν παραμένουν ίδιοι. Οι ελιγμοί και η κίνηση μέσα σ' αυτούς μπορεί να είναι η πλέον απαιτητική όπως επίσης και η πλέον πολύτιμη εμπειρία του πεδίου. Οι ιδέες περί έρευνας εμπλέκουν μια σειρά από ενδιάμεσες τοποθετήσεις που υποδηλώνουν ότι καμία μονόπλευρη θέση δεν μπορεί να καλύψει όλες τις οπτικές μιας έρευνας. Οι τοποθετήσεις με τις οποίες ερευνώ τους τόπους, είναι πολλαπλές και ποικίλες σε σχέση με τον χρόνο και τον τόπο, έχοντας σύνθετα αποτελέσματα.

Η εικόνα (ηλικία, τάξη, φύλο, τρόπος προσέγγισης) μου, παίζει ρόλο στην αποδοχή από τις πληροφοριοδότριες. Οι εμπειρίες τους επίσης για την κατανόηση των πληροφοριών. Η διαφορά της «γλώσσας» και κάποιες φορές η διαστρεβλωμένη άποψη της σύνδεσης ορισμένων επαγγελμάτων με την κοινωνική τάξη, δημιουργεί δυσκολίες και αβεβαιότητες στο πόσο και αν γίνονται αντιληπτές οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις. Αυτό είναι ένα ζήτημα που απαιτεί «μετάφραση» μεταξύ της διαδικασίας της έρευνας και της ανάλυσης σε όλες τις καταστάσεις. Προκύπτουν νέα νοήματα που αναδύονται μέσα από την ανάλυση. Η αμοιβαία ανταλλαγή εμπειριών και πληροφοριών, με βοήθησε στη συνεννόηση αν και μερικές φορές συνάντησα αντίσταση από τις ερωτώμενες.

---

[20] «*Πολιτική ανθρωπολογία της ενδιάμεσης ζώνης*». Κείμενο για την κατοικία των αρχιτεκτόνων Σ. & Δ. Αντωνακάκη

Από τα θέματα που επίσης χρειάστηκαν «μετάφραση» ήταν ότι οι πληροφορήτριές μου αναφέρονταν στη ζωή τους κατά κανόνα με όρους σχέσεων, ενσωματώνοντας στη δική τους ιστορία κομμάτια και από άλλες αφηγήσεις ζωής και πολύ συχνά χρησιμοποιούσαν το «εμείς» ή το «κανείς», υποκείμενα που υποδεικνύουν τη σχέση που προσδιόριζε εκείνο το κομμάτι της ζωής τους: «εμείς» ως «οι γονείς μου και εγώ», ή ως «ο σύζυγός μου και εγώ» ή ως «εγώ και τα παιδιά μου». Επίσης συχνά κάποιες, για συγκεκριμένα θέματα, είχαν απόλυτες θέσεις χρησιμοποιώντας το «πάντα» ή το «ποτέ». Ούτε η *πάντα* ούτε η *ποτέ* ανεχόντουσαν να υπάρχουν οι *μερικές φορές*. [21]

Κατά τη διάρκεια των αφηγήσεων, κάποιες αναμνήσεις ερχόμενες στην επιφάνεια δημιουργούσαν δυνατά συναισθήματα, όπως ο θάνατος της μητέρας μιας πληροφορήτριας που προκάλεσε τα δάκρυά της ή θυμό όταν μια άλλη αναφέρθηκε σε ένα περιστατικό που συνέβη μεταξύ του συζύγου της και της μητέρας της στο σπίτι της, ακόμα και η φρίκη στην αφήγηση των παιδικών χρόνων την περίοδο της κατοχής. Επίσης, καθώς οι οικογενειακές παραδόσεις με πολλές σιωπές κρύβουν μυστικά, κατά τη διαδικασία της αφήγησης ερχόμενα τα γεγονότα στην επιφάνεια, ταξινομούνταν, συνδυάζονταν και εν τέλει ξεκαθάριζαν, αποκαλύπτοντας στις αφηγήτριες αυτά που το ασυνείδητο κρατούσε καλά φυλακισμένα. Άλλοτε, κατά τη διάρκεια της αφήγησης αναπολούσαν στιγμές που είχαν ζήσει. Το εξέλαβα ως φυσιολογική και υγιή συμπεριφορά –ακόμα και όταν η αφήγηση εμπεριείχε συγκρούσεις του παρελθόντος– μέσω της οποίας η αφηγήτρια επανακαθόριζε την ταυτότητά της. Ένα ακόμα στοιχείο που διαπερνούσε κάποιες στιγμές τις συζητήσεις ήταν η σιωπή. Η μεσολάβηση της σιωπής με βοηθούσε να στραφώ στον εαυτό μου και να ανασυγκροτήσω τον άξονα των ερωτημάτων.

Κλείνοντας την αναφορά στις συνεντεύξεις θέλω να καταστήσω σαφές ότι το ζήτημα της «αντιπροσωπευτικότητας» δεν σχετίζεται με τις συνεντεύξεις. Δεν θα έλεγα δηλαδή ότι η γνώμη των γυναικών από τις οποίες πήρα τις συνεντεύξεις αποτελεί οπωσδήποτε και αντιπροσωπευτικό δείγμα για την περιοχή.

Η αποδελτίωση και η ταξινόμηση του υλικού των συνεντεύξεων ήταν μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, όπως επίσης και η τελική τους θέση στο κείμενο, διότι, συχνά, αποσπάσματα των συνεντεύξεων μπορούσαν να αφορούν σε περισσότερα από ένα θέματα.

Στη διατριβή, η άντληση των προσωπικών ιστοριών των προνομιακών πληροφορητριών έγινε σποραδικά σε 2 χρονικές περιόδους: Η πρώτη το 2001-2002 και η δεύτερη το

[21] Υποδιοικητής Μάρκος, «*Πάντα και ποτέ εναντίον μερικές φορές»* στο *Οι άλλες ιστορίες.* Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων 2014 (Έκδοση βασισμένη στην έκδοση του Δικτύου Αλληλεγγύης με την Τσιάπας, του Μπουένος Άιρες, με τίτλο *Los otros cuentos*.)

2012-2016. Με τις μη προνομιακές πληροφορήτριες ήρθα σε επαφή μόνο τη δεύτερη περίοδο. Οι οικονομικές και οι πολιτικές συνθήκες της Ελλάδας από την πρώτη στη δεύτερη περίοδο ήταν διαφορετικές –η πρώτη ήταν περίοδος οικονομικής «ευημερίας» ενώ στη δεύτερη μεσουρανούσε η οικονομική κρίση– γεγονός που επηρέαζε τόσο τον τρόπο κατοίκησης στη γειτονιά και την κατοικία των προνομιακών πληροφορητριών αλλά και εμού της ίδιας, όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι πληροφορήτριες μ' αντιμετώπιζαν. Στον πίνακα που ακολουθεί, γίνεται μια σύντομη αναφορά στα προσωπικά στοιχεία όλων των πληροφορητριών από τις οποίες άντλησα το εμπειρικό υλικό. Οι πληροφορήτριες αναφέρονται με ψευδώνυμο, προκειμένου να διαφυλαχθεί η ανωνυμία των προσωπικών τους δεδομένων, αν και στο Δάσος δεν υπάρχει ανωνυμία μεταξύ των παλαιών κατοίκων. Έτσι οφείλω να τονίσω ότι «οποιαδήποτε ομοιότητα με πρόσωπα και καταστάσεις είναι συμπτωματική».

Πίνακας 1. Οι πληροφορήτριες συνομιλήτριες μου

Πληροφορήτριες			**Πληροφορήτριες**		
Α/Α	**Ψευδώνυμο**	**βιογραφία**	**Α/Α**	**Ψευδώνυμο**	**βιογραφία**
1	Αγαθονίκη	Συνταξιούχος, χήρα, μητέρα 2 γυναικών και 1 άνδρα, γιαγιά 2 εγγονών. Ετών 82. Κάτοικος από το 1957, σε ιδιόκτητη μονοκατοικία. Φιλοξενεί την κόρη και συχνά τ' εγγόνια της.	7	Βεατρίκη	Επιστήμονας, χωρίς παιδιά, ζει με τον σύντροφο της. Ετών 58. Κάτοικος από το 1968, σε οροφοδιαμέρισμα ιδιόκτητου οικογενειακού τριώροφου κτιρίου. Εργάζεται εκτός Δάσους.
2	Αλκμήνη	Ιδιωτικός υπάλληλος, έγγαμη, μητέρα 1 γιού, κόρη της παραπάνω. Γεννήθηκε στο Δάσος το 1960. Μετά το γάμο κατοικεί στο κέντρο της Αθήνας, σε ιδιόκτητο ρετιρέ διαμέρισμα. Επισκέπτεται συχνά τη μητέρα της, για βοήθεια στις δουλειές του σπιτιού και κοινές δραστηριότητες (επιμορφωτικά σεμινάρια, εκδρομές, κ.α.)	8	Γαλάτεια	Επιστήμονας, έγγαμη, με 2 κόρες. Γεννήθηκε στο Δάσος το 1958. Έφυγε για σπουδές στην Ευρώπη και έκτοτε ζει με την οικογένεια της και εργάζεται εκτός Ελλάδος. Η σχέση της με την εδώ οικογένεια (γονείς, αδελφό), όσο και με τη γειτονιά παραμένουν στενές, Μοιράζει τη ζωή της μεταξύ εντός και εκτός Ελλάδας, για την υποστήριξη των γηραιών πλέον γονιών της.
3	Δαλιδά	Συνταξιούχος, έγγαμη, μητέρα 1 γιού, Ετών 48. Γεννήθηκε και ζει στο Χαϊδάρι, σε νοικιασμένο	9	Δάφνη	Συνταξιούχος, έγγαμη, μητέρα 1 γιού. Ετών 56. Κάτοικος Δάσους από 1967. Κατοικεί σε

		διαμέρισμα διώροφου κτιρίου, κοντά στην αδελφή της και στο πατρικό που ζει η χήρα μητέρα της. Νύφη της Αγαθονίκης. Το συγγενικό αυτό γυναικείο δίκτυο λειτουργεί υποστηρικτικά.			οροφοδιαμέρισμα τριώροφου οικογενειακού κτιρίου, με την οικογένεια της αδελφής της.
4	Αύρα	Συνταξιούχος, χήρα, μητέρα 2 γυναικών και ενός ανδρός. Γιαγιά 2 εγγονών και 1 εγγονής. Ετών 86. Κάτοικος από το 1948, σε ιδιόκτητο διώροφο, όπου κατοικεί και μια από τις δυο κόρες της.	10	Διώνη	Ιδιωτικός υπάλληλος, μητέρα 2 γιών και 1 κόρης. Ετών 58. Γεννήθηκε στο Δάσος. Κατοικεί με την οικογένεια της σε ιδιόκτητο διαμέρισμα διώροφου οικογενειακού κτιρίου, όπου κατοικεί και η μητέρα της.
5	Αριάδνη	Συνταξιούχος, διαζευγμένη, χωρίς παιδιά, ζει με τον σύντροφο της. Κόρη της παραπάνω. Γεννήθηκε στο Δάσος το 1958. Μετά το γάμο μετοίκισε στο κέντρο Αθήνας. Μοιράζει το χρόνο της μεταξύ μόνιμης κατοικίας εκτός Αττικής και πατρικού για υποστήριξη της μητέρας της.	11	Μαίρη	Δημόσιος υπάλληλος, μητέρα 1 κόρης και 1 γιού. Ετών 38. Γεννήθηκε στο Δάσος. Κατοικεί σε διαμέρισμα
6	Ελπινίκη	Συνταξιούχος, έγγαμη, μητέρα 1 κόρης, γιαγιά 1 εγγονής. Ετών 80. Κάτοικος από το 1950 σε ιδιόκτητη κατοικία. Κοντά της κατοικεί η οικογένεια της κόρης της.	12	Μάρθα	Άνεργη, ανύπανδρη, μένει σε μονοκατοικία της γιαγιάς της, με τους γονείς της. Ετών 22.

Τέλος, μέσα στο κείμενο: Τα παραθέματα των συνεντεύξεων, εισάγονται με το σύμβολο […] και εμφανίζονται με πλάγια γράμματα. Τα παραθέματα από τη βιβλιογραφία εισάγονται με το σύμβολο … και εμφανίζονται επίσης με πλάγια γράμματα. Τα κείμενα μέσα σε κουτιά ή μόνο με αριστερό περίγραμμα, είναι επεξηγηματικά ή συμπληρωματικά για την υποστήριξη των διατυπώσεων του κειμένου.

Διάρθρωση της διατριβής

Το Χαϊδάρι διαθέτει πολιτιστικά μνημεία αρχαιολογικής, ιστορικής και θρησκευτικής σημασίας, γεγονός που αποδεικνύει τη «συμμετοχή του» σε όλες σχεδόν τις ιστορικές

περιόδους. Η ιστορική διαδρομή του Δήμου Χαϊδαρίου διερευνάται μέσα από τα ίχνη των μνημείων και των χώρων συλλογικής μνήμης, με χρονολογική σειρά. Η δυτική Πύλη ως κατώφλι της Αθήνας λόγω της ιδιαίτερης σημασίας της αλλά και ως προνομιακός χώρος για να εξετασθεί η θέση των γυναικών από την αρχαιότητα εξετάζεται χωριστά. Μέσα από την ιστορική ανάλυση επιχειρώ να απαντήσω στα κεντρικά ερωτήματα: Τι σημαίνει το «κατώφλι» ως ενδιάμεσος χώρος για τις γυναίκες; Πώς διαμορφώνεται ο ενδιάμεσος χώρος από την αμφίδρομη σχέση γυναίκες/αστικός χώρος–τόπος;

Αναζητώντας «γενεαλογικές αφετηρίες» υποθέτω ότι οι κοινωνίες μέσω συγκεκριμένων, συχνά συγκρουσιακών, σχέσεων δημιουργούν όχι μόνο την ιστορία τους αλλά και τους χώρους τους, συχνά σε συνθήκες που δεν τις έχουν επιλέξει οι ίδιες.

Προκειμένου να προσεγγίσει τα παραπάνω ερωτήματα και να διερευνήσει τις παραπάνω σχέσεις, η διατριβή διαρθρώνεται σε 7 κεφάλαια:

- Το πρώτο κεφάλαιο εισάγει το θέμα και τη μεθοδολογία.
- Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι θεωρητικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στη διατριβή, προκειμένου να προσεγγιστεί ο ενδιάμεσος χώρος των γυναικών. Συγκεκριμένα: αναλύονται οι έννοιες του χώρου, του τόπου, του τοπίου, του ενδιάμεσου χώρου συσχετισμένου με τις έννοιες του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, των κατωφλιών και των ετεροτοπιών και τέλος του φύλου και των έμφυλων προσεγγίσεων του ενδιάμεσου χώρου.
- Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η σχέση φυσικού υπόβαθρου και πολιτιστικού εποικοδομήματος ως θεμελιώδης σχέση για τον προσδιορισμό της αστικής φυσιογνωμίας. Διερευνώνται οι συνθήκες συγκρότησης των πολιτιστικών οικοσυστημάτων στην περιοχή της δυτικής Πύλης της Αθήνας, αφενός γιατί καταδεικνύεται η σχέση ανάμεσα στο φυσικό και το πολιτιστικό, και αφετέρου γιατί η σχέση αυτή είναι καθοριστική για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική πραγματικότητα του Δήμου Χαϊδαρίου. Διερευνάται η δυτική Πύλη ως ενδιάμεσος χώρος καθώς διαμεσολαβεί μεταξύ ταυτοτήτων, συγκροτείται ως περιοχή μετάβασης, ανταλλαγής, αλληλοδιείσδυσης, ετεροκαθορισμού, μεσολαβεί και συνδέει, μεταβάλλεται και εξελίσσεται σε σχέση με το περιβάλλον. Είναι ενδιάμεσος τόπος, δεν είναι ούτε μέσα ούτε έξω, είναι «κατώφλι», κάτι το ενδιάμεσο. Χαρτογραφείται η αλληλοσυσχέτιση της συλλογικής μνήμης με την παρουσία των γυναικών στη δυτική Πύλη της Αθήνας. Αναδεικνύονται οι «αθέατες» πλευρές της συγκρότησης της «δυτικής Πύλης ως κατωφλιού», οι οποίες (πλευρές) έχουν έμφυλες αναφορές. Διερευνάται ο ρόλος των γυναικών στη συλλογική μνήμη της δυτικής Πύλης ως ενδιάμεσου χώρου. Δίνεται έμφαση στο ρόλο της διαχρονικής παρουσίας των γυναικών στη συνδιαμόρφωση της συγκρότησης του Δήμου ως δυτικό κατώφλι της Αθήνας.

• Στο τέταρτο κεφάλαιο χαρτογραφείται η σημασία των ετεροτοπιών του αστικού ιστού του Δήμου Χαϊδαρίου.

Στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζω την ιστορία ψάχνοντας να ταιριάξω τα κομμάτια του παζλ της εικόνας όπως γίνεται και με τις ζωές των ανθρώπων, αναδεικνύοντας μέσα από αναφορές σε σημαντικούς τόπους τη λειτουργία των κατωφλιών/ενδιάμεσων χώρων και τις γυναικείες παρουσίες/απουσίες.

• Το πέμπτο κεφάλαιο, κατ' αρχάς, μέσα από τη στατιστική ανάλυση, επιχειρεί μια ποσοτική αλλά και ποιοτική προσέγγιση των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών του Δήμου Χαϊδαρίου και του Δάσους. Επίσης αναλύεται ο τρόπος διοικητικής οργάνωσης του Δήμου, προσεγγίζεται ο μετασχηματισμός του περιαστικού χώρου σε αστικό μέσα από τις μεταλλαγές του γαιοκτητικού καθεστώτος με κατάληξη στην μικροϊδιοκτησία ως έναν από τους παράγοντες της δομής των σύγχρονων ελληνικών πόλεων και της συνοικίας του Δάσους. Ο ρόλος της πολεοδομικής νομοθεσίας, οι σχέσεις κυκλοφορίας και χρήσεων, αποτελούν επίσης μέρη αυτού του κεφαλαίου.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το γαιοκτητικό καθεστώς, γίνεται κατ' αρχάς μια ιστορική προσέγγιση της αστικής ανάπτυξης στην Αττική και στο Δήμο Χαϊδαρίου με γνώμονα το γαιοκτητικό καθεστώς, τους αρχικούς ιδιοκτήτες της γης, τους συνεταιρισμούς, τις πρώτες κατατμήσεις και τη γυναικεία ιδιοκτησία στο Δάσος. Όσον αφορά τις υποδομές, η γέφυρα θεωρείται μεταβατικός χώρος και τα μέσα μαζικής μεταφοράς «κινούμενο» ενδιάμεσο, εφόσον κινούνται μεταξύ μιας αφετηρίας κι ενός τέρματος και, επιπλέον, γίνονται κοινός τόπος προσωρινής οικειοποίησης από τους/τις πολίτες.

• Στο έκτο κεφάλαιο προσεγγίζεται ο αλληλοσχετισμός του υποκειμένου «γυναίκες» με τον ενδιάμεσο χώρο στη συγκρότηση/συνδιαμόρφωση του αστικού χώρου του Δάσους Χαϊδαρίου. Λόγω του τρόπου της οικιστικής ανάπτυξης του Δάσους προκύπτουν ζητήματα που σχετίζονται με τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα των γυναικών αλλά και τη ζωή τους στα ενδιάμεσα. Αναγνωρίζονται περιπτώσεις ενδιάμεσου με προσωρινή ταυτότητα, όπως η λαϊκή αγορά. Επίσης, υπάρχουν κατηγορίες ενδιάμεσου που προκύπτουν μέσα από κοινωνικές συμβάσεις και ακροβατούν μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού ή του νόμιμου και του παράνομου. Καταγράφονται και κατηγοριοποιούνται διαφορετικές εκφάνσεις της ενδιάμεσης κατάστασης με βάση την κλίμακα, τη λειτουργία της, τη συνέχεια, την ασυνέχεια κ.ο.κ. Ανάλογα με την περίπτωση, διαφοροποιείται η χρήση τους ή η σημασία που αποκτούν ως χωρικά στοιχεία. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο δρόμος. Όταν βρίσκεται στην κλίμακα ενός πολεοδομικού χάρτη, θεωρείται αστικό ή/και υπεραστικό ενδιάμεσο, ως δίκτυο. Ενώ, όταν βρίσκεται στην κλίμακα της κατοικίας μεταφράζεται ως διάδρομος αλλά και, σε άλλες περιπτώσεις, ως κατώφλι.

Τα θέματα αυτά ερευνώνται μέσα από το γυναικείο λόγο για την καθημερινή ζωή, όπως αυτός εκφράστηκε μέσα από τις συνεντεύξεις των προνομιακών και μη πληροφορητριών.

• Στο έβδομο κεφάλαιο χαρτογραφείται η έμφυλη κατοίκηση στον ενδιάμεσο χώρο των κατοικιών και τυπολογούνται οι υπαίθριοι και ημιυπαίθριοι χώροι με βάση κάθε φορά συγκεκριμένα κριτήρια. Η χαρτογράφηση της έμφυλης κατοίκησης στον ενδιάμεσο χώρο της κατοικίας στο Δάσος ξεκινάει λίγο πριν την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης.

Τέλος, διατυπώνονται τα συμπεράσματα και ανοικτά ερωτήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, τρία κεντρικά ζητήματα απασχολούν τη διατριβή:

- Ο χώρος, ο τόπος, το τοπίο ως ενδιάμεσοι χώροι, κατώφλια, ετεροτοπίες και οι μεταβολές τους.
- Ο Δήμος Χαϊδαρίου ως περιοχή των παραπάνω μεταβολών.
- Η οπτική του φύλου στη διερεύνηση αυτών των ζητημάτων.

2.1. Χώρος - τόπος – τοπίο

Το τοπίο είναι περιγραφικός όρος του πολιτιστικά επεξεργασμένου τόπου, προέρχεται από τη λόγια παράδοση των «ξένων» επισκεπτών (ζωγράφων, περιηγητών, γεωγράφων, φωτογράφων, λογοτεχνών, γεωπόνων, αρχιτεκτόνων, οικολόγων κ.ά.) που ασχολήθηκαν με την ανάλυση, κατανόηση και αναπαράστασή του,[22] ταυτίζοντάς το εννοιολογικά με τους όρους landscape και paysage, που διαδόθηκαν με την εμφάνιση της τοπιογραφίας στην Ευρώπη τον 16° αιώνα. Ο αγγλικός όρος landscape προέρχεται από τον ολλανδικό όρο landschap που, όπως και ο γερμανικός landschaft και ο γαλλικός paysage, δήλωνε αρχικά μιαν ανθρωπογεωγραφική ενότητα, ένα μερος του γεωγραφικού χώρου.[23]

Η επιστημονική τάξη της Μ.Βρετανίας το 19° αιώνα περιέγραψε το τοπίο ως ένα κομμάτι γης με προσωπικά χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες, που θεωρείται προϊόν φυσικών διαδικασιών και παραγόντων αλλαγής ή διαμόρφωσης.[24]

Οι αρχαίοι λαοί δεν αντιλαμβάνονταν όπως εμείς τον κόσμο, το χρόνο και τους προσανατολισμούς. Στην καθημερινότητα τους κάθε τόπος εκπροσωπούσε κάτι από τον ευρύτερο χώρο ή και το σύμπαν.[25] Διαφορετική ήταν επίσης και η σχέση τους με το τοπίο, τον τοπο και το χώρο, με τη φύση, τη χλωρίδα και την πανίδα της. Στην αρχαία Ελλάδα, κάθε ναός ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με το περιβάλλον του, αποτελώντας ένα ενιαίο λατρευτικό σύνολο με το τοπίο, που εξέφραζε την εκάστοτε θεότητα, ώστε να ενσαρκώνει

---

[22] Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά-Σύγχρονα Ελληνικά τοπία.* Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο,

[23]Τσαντίλης Δήμος (2000), *Οικολογία και αισθητική: η έννοια του τοπίου – Οικολογία & επιστήμες του περιβάλλοντος.* Αθήνα: Πανεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (1988)

[24]Κοζυράκη Μαρία (2006), *Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: Η περίπτωση της κεντρικής Κρήτης.* Διδακτορική διατριβή. ΑΠΘ. Σχολή Γεωπονίας. Θεσσαλονίκη.

[25] Τοπείον: *Τόπος μικράς εκτάσεως εμφανίζων καλλιτεχνικήν άποψιν, εικών, ζωγραφιά παριστώσα τοιούτων τινά τόπον.* Με τη μορφή τοπήιο και τοπείον συναντάται στην ιωνική διάλεκτο. Επίκεντρο κάθε τόπου για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η κατοικία των θεών στον Όλυμπο. (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, "Paysage:Etendu de pays qui presente une vue d' ensemble "Larousse. "Landscape: Picture representing, art reproducing, or actual piece of inland scenery". Oxford Dictionery.)

την παρουσία της.[26]

Για τις κοινότητες της υπαίθρου, αυτό που ονομάζουμε «τοπίο» είναι ο κόσμος όπου καθημερινά ζει και παράγει πολιτισμό η τοπική κοινωνία. Επίσης, υπάρχουν λαοί που αποδίδουν στο τοπίο ιερές και λατρευτικές ιδιότητες.[27]

Για τη γεωγραφία, το τοπίο είναι ένα ορατό τμήμα του εδάφους το οποίο συγκροτείται από υλικά και συμβολικά χαρακτηριστικά και είναι δυνατό να γίνει αντιληπτό «με το βλέμμα». Η γεωγραφία αναφέρεται ταυτόχρονα σε μια γεωγραφική ενότητα αλλά και στην πρόσληψή της από τον παρατηρητή και στη συνέχεια στην αναπαράσταση της με διάφορα μέσα (φωτογραφίες, χάρτες, κείμενα).[28]

Για την πολιτισμική γεωγραφία, το τοπίο *είναι ένα συγκροτημένο χωρικό σύστημα που περιλαμβάνει φυσικά και ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, έχει υλική και συμβολική διάσταση, εμπεριέχει μνήμες και υπόκειται σε πολλαπλές αναγνώσεις και αναπαραστάσεις.*[29]

Τα περισσότερα ελληνικά τοπία εδράζονται σε κάποιο ιστορικό ή μυθολογικό παρελθόν, συνεχίζοντας την παράδοση αιώνων για αξιοποίηση οχυρών θέσεων, περασμάτων, εύφορων και κυρίως παράκτιων περιοχών. Τα σύγχρονα ελληνικά τοπία βρίσκονται στο ανώτατο στρώμα επάλληλων χρήσεων της ίδιας ακριβώς θέσης από προηγούμενες γενιές και πολιτισμούς, με αποτέλεσμα η δημιουργία μιας νέας εγκατάστασης συχνά να συμπίπτει, στην ίδια θέση, με άλλες ιστορικές χρήσεις ή μυθολογικές αναφορές του τόπου αυτού. Η συνέχιση του μύθου και της ιστορίας βρίσκει άμεση αντιστοιχία στη διατήρηση των τοπωνυμίων, η οποία δηλώνει τη συνεχή χρήση των τοπίων.

Τα επάλληλα στρώματα φυλάνε στο εσωτερικό τους τις επάλληλες προσπάθειες κοινωνικής οργάνωσης. Είναι φυσικό ν' αποτελούν ισχυρότατο εποπτικό παράδειγμα των διαφοροποιημένων ιστορικά προσεγγίσεων με τις οποίες οι κοινωνίες καταλαμβάνουν το χώρο.[30] Η σύγχρονη έρευνα, στρέφοντας το βλέμμα αντίστροφα, μπορεί να διείδει τις επάλληλες, περιορισμένες στο στρώμα τους, ιστορικές συνειδήσεις.

---

[26] Λεοντίδου Λίλα (2007), *Επιστήμες και γεωγραφικές φαντασίες στην Αρχαία Ελλάδα* στο *Αγεωγράφητος χώρα.* Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σ.32 και Scully Vincent (1979), *The Earth, the Temple and the Gods: Greek sacred architecture*. New Haven: Yale U.P.

[27] Πρώτος ο Παυσανίας υπηρέτησε την τοπογραφία και γενικότερα την πολιτισμική γεωγραφία αναγνωρίζοντας σ' αυτήν περιφερειακά χαρακτηριστικά της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, επέδειξε αισθητικό ενδιαφέρον για τα φυσικά χαρακτηριστικά και στους ιερούς τόπους των αρχαίων πόλεων.

[28] Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά — Σύγχρονα Ελληνικά τοπία*, εκδόσεις Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σ.12

[29] Ο.π., σ.14

[30] Φιλιππίδης Δημήτριος - Μωραΐτης Κωνσταντίνος (1993). *«Η Ιστορική επαλληλία των πόλεων ως συνθετικό αίτημα για τον φυσικό σχεδιασμό».* Επιστημονικό συνέδριο. Ρόδος. & Νέες πόλεις πάνω σε παλιές.

Αυτό που χαρακτηρίζει τα τοπία είναι διαχρονικές σημαντικές αλλαγές και αστάθεια που τείνει να εξαλείψει τη συνέχεια. Η αμφισβήτηση της ιστορικότητας/σταθερότητας από την αστάθεια/αταξία στον ίδιο τόπο και χρόνο, ενσωματώνει στοιχεία που φαίνονται ασύμβατα ή αντιθετικά μεταξύ τους.[31]

«Τοπίο» σημαίνει μία περιοχή όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, του οποίου ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ ή ανθρώπινων παραγόντων.[32] Το τοπίο, λοιπόν, αποτελεί μια γεωγραφική ενότητα, που επηρεάζεται από την παρέμβαση του ανθρώπινου παράγοντα. Ο τρόπος που κοινωνικές ομάδες προσλαμβάνουν και κατανοούν το χώρο που τους περιβάλλει είναι απόφασιστικός για τη φυσιογνωμία ή την ταυτότητα του τοπίου.

Η υλική και συμβολική οικειοποίηση του κόσμου παράγει διαφορετικά πλαίσια καθημερινής ζωής, σε συγκεκριμένες περιφέρειες, οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούν διακριτά τοπία, γεωγραφικά και ιστορικά συγκεκριμένα.

Οι άνθρωποι με τις δραστηριότητές τους αποτελούν οργανικό στοιχείο και συστατικό του τοπίου και μετατρέπουν το φυσικό τοπίο σε πολιτιστικό προσδίδοντάς του συμβολισμούς και συμβολικές δράσεις, μυσταγωγία και τελετουργίες. Το τοπίο είναι το φυσικό περιβάλλον με πραγματικές και μετρήσιμες ιδιότητες. Ιδιότητες όπως συλλογική μνήμη, ιδιαιτερότητα και ιστορικότητα του χώρου, συνέχεια, πολιτιστική ταυτότητα, κοινωνική σύνθεση συμβάλουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσδίδοντας του ξεχωριστή ενέργεια και φυσιογνωμία.

Την εικόνα του τοπίου λοιπόν, ως πνευματικό αποτέλεσμα της μνήμης, συνθέτουν αλλεπάλληλα στρώματα τόσο από μνήμες όσο και από πέτρες. Αναπόφευκτα, το τοπίο αποκτά πολιτισμικό χαρακτήρα, υφίσταται και εξελίσσεται μέσα από τις δράσεις και τις μνήμες των ανθρώπων, διαθέτει ταυτότητα, μοναδικό χαρακτήρα, ιδιαίτερη συμβολική και ιδεολογική σημασία. Η σημασία της μνήμης και των εμπειριών που πηγάζουν από την ιστορικότητα του τοπίου βρίσκει κυρίαρχη θέση στην ερμηνεία και διαμόρφωσή του.[33] Ιστορία και μνήμη αλληλοσυμπληρώνονται.

Ο Le Corbusier, μετά το πρώτο ταξίδι του στην Ελλάδα το 1911, στις παρατηρήσεις του για το ελληνικό τοπίο αναφέρει: *η αρχιτεκτονική είναι ένα υπέροχο ταξίδι των μορφών*

---

[31] Κωστής Χατζημιχάλης (2011), *Η ιστορικότητα του σύγχρονου τοπίου. Αστάθειες και διάρκειες* στο Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά-Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ.38

[32] Ορισμός Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου που υπεγράφη στη Φλωρεντία, στις 20 Οκτωβρίου 2000 και κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν.3827/2010 με ΦΕΚ στις 22/2/2010, αριθ. Φύλλου 30.

[33] Κοζυράκη Μαρία (2006), *Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: Η περίπτωση της κεντρικής Κρήτης.* Διδακτορική διατριβή. ΑΠΘ. Σχολή Γεωπονίας. Θεσσαλονίκη.

κάτω από το φως.[34] Μεταθέτει λοιπόν το τοπίο από τις αισθητικές κατηγορίες του ωραίου σε αυτές του υψηλού. Στο δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα το 1933 στο πλαίσιο του CIAM,[35] μια από τις 3 βασικές θέσεις του ήταν: *Το τοπίο έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού πνεύματος, έτσι ώστε η άμεση επαφή και η μετάληψη της ελληνικής τέχνης οφείλεται σ΄ αυτό. Η σπάνια πλαστική ατμόσφαιρα που δημιουργείται στις πεδιάδες, στα βουνά, στη θάλασσα, στα νησιά, οφείλεται στο ακατάληπτο ελληνικό φως. Τα ελληνικά έργα τέχνης, μεσολαβημένα από την ευτυχή γεωμετρία της φύσης και λουσμένα στο καθαρό φως, δεν εμφανίζονται πλέον ως κάποιο θαύμα του ανθρώπινου πνεύματος αλλά ως ένα κομμάτι της ζωής που είναι συνδεδεμένο με το σύνολο του κόσμου. Αυτή η επαφή που στηρίζεται στο οπτικό υπόβαθρο της ελληνικής τέχνης, στο μάτι και στη θέση και στο τοπίο που διαμορφώνει το πνεύμα και τη ματιά του καλλιτέχνη, δημιουργεί την αίσθηση κατάβασης στα μυστηριώδη βάθη των ενστίκτων της ψυχής, τα οποία είναι και αυτά, με τη σειρά τους, συνδεδεμένα με το σύνολο του κόσμου*[36]*.*

Ο χώρος, παρακολουθώντας τις διατυπώσεις του Lefebvre, δεν αντιμετωπίζεται στη διατριβή ως κενό δοχείο, αλλά μέσα από την τριμερή διαλεκτική: υλικός χώρος, αναπαραστάσεις του χώρου, χώροι της αναπαράστασης.[37] Μέσω των παραπάνω τριών πτυχών της διαλεκτικής του χώρου, ο Lefebvre αντιμετωπίζει την παραγωγή του χώρου εννοιολογικά αλλά και υλικά: ως βίωμα, ως αφηρημένη έννοια και ως συμβολικό σύστημα, προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση των χαρακτηριστικών των χωροχρόνων στην καθημερινή ζωή και η προσέγγιση της κοινωνικής πολυπλοκότητας των ζητημάτων του χώρου. Συνεπώς, αλληλοδιαπλεκόμενες/αλληλοεπηρεαζόμενες διαδικασίες συγκροτούν/παράγουν το χώρο. Αναλυτικότερα:

α) Ο υλικός ή λειτουργικός ή αντιληπτός χώρος είναι ο χώρος της εμπειρίας. Μέσω των χωρικών συμπεριφορών (μετακινήσεις, ελεύθερος χρόνος, καθημερινές ρουτίνες κ.ά.) εξασφαλίζεται η παραγωγή, η αναπαραγωγή, τα ιδιαίτερα σημεία εγκατάστασης και οι χωρικές θέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό.[38] Τα στοιχεία, τα γεγονότα και οι στιγμές έχουν υλικότητα με ορισμένες ποιότητες και αντιφάσεις.

β) Ο νοητός χώρος ή οι αναπαραστάσεις του χώρου είναι οι αντιλήψεις του χώρου που

[34] Le Corbusier (1987), *Κείμενα για την Ελλάδα. Φωτογραφίες και σχέδια.* Αθήνα: Άγρα, σ.10
[35] *Το εν Αθήναις IV Διεθνές Συνέδριον Νεωτέρας Αρχιτεκτονικής. Η οργανική πόλις.* (29/7-13/8/1933). Τεχνικά χρονικά, έτος Β'/IV, τ. 38
[36] Le Corbusier (1987), *Κείμενα για την Ελλάδα. Φωτογραφίες και σχέδια.* Αθήνα: Άγρα, σ.21
[37] Lefebvre Henry (1991β). *The production of space. Oxford: Blackwell* [1974],
[38] Ο.π., σ.33

συγκροτούν τις ιδέες μας για το τι είναι δυνατό.[39] Είναι ο χώρος ως κωδικοποιημένη γλώσσα.[40] Οι αναπαραστάσεις συνδέονται με τις σχέσεις παραγωγής του κοινωνικού χώρου αλλά και παράγονται απ' αυτόν. Επίσης συνδέονται με την τάξη που αυτές οι σχέσεις επιβάλλουν.

γ) Ο βιωμένος χώρος ή οι χώροι της αναπαράστασης παράγονται μέσα από τις καθημερινές πρακτικές από την ενσώματη έκφραση πολύπλοκων συμβολισμών –κωδικοποιημένων ή μη– συνδεδεμένων με την κρυφή πλευρά της κοινωνικής ζωής. Είναι ο βιωμένος χώρος, συνδεδεμένος με τη μνήμη, τη φαντασία και το ασυνείδητο. Στην καθημερινότητα, οι χώροι και οι χρόνοι της αναπαράστασης επηρεάζουν τις εμπειρίες μας και τον τρόπο που κατανοούμε και ερμηνεύουμε τις αναπαραστάσεις. Αν και, οι καθημερινές ρουτίνες λειτουργούν ανασταλτικά για την αναγνώριση των υλικών ποιοτήτων των χωρικών ταξινομήσεων που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή, και μόνο το ριζικά άτοπο κεντρίζει το ενδιαφέρον μας, είναι αυτές, οι καθημερινές υλικές συνήθειες μέσω των οποίων αφομοιώνουμε τη λειτουργία των χωρικών αναπαραστάσεων και κατασκευάζουμε τους χώρους της αναπαράστασης (π.χ. το αίσθημα ασφάλειας στην οικειότητα της γειτονιάς ή του σπιτιού).

Οι κατασκευασμένοι χώροι έχουν υλικές, αντιληπτικές και βιωμένες διαστάσεις. Η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία, η κατοικία και η πόλη συμπράττουν με το κεφάλαιο και το κράτος και πραγματοποιούν μια υλική αναπαράσταση των κοινωνικών σχέσεων, όπου η διαφορά των χώρων προκύπτει από τη διαφορετική κατανομή των δραστηριοτήτων που εδράζονται σε κάθε έναν από αυτούς (τους χώρους) και που διαμορφώνουν διαφορετικά πρότυπα καθημερινής ζωής.

Η ριζοσπαστική γεωγραφία άσκησε κριτική στις ανεπάρκειες της καθιερωμένης γεωγραφίας να ερμηνεύσει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες σε διαφορετικές κλίμακες του χώρου. Επίσης άσκησε κριτική στις επιρροές που διατηρούσε η γεωγραφία από την αποικιοκρατία και στην (μετά το 1960) εισβολή τεχνοκρατικών μεθόδων που υποκαθιστούσαν τις κοινωνικές σχέσεις σε απλούς ποσοτικούς παράγοντες. Η ριζοσπαστική γεωγραφική σκέψη είναι προσανατολισμένη στην κριτική ανάλυση των αστικών, περιφερειακών και διεθνών δομών της συσσώρευσης κεφαλαίου και της καπιταλιστικής

---

[39] Λυκογιάννη Ρούλη (2012), *Ένας απολογισμός για το έργο του Lefebvre.* (εισήγηση στο πλαίσιο του 1ου κύκλου Σεμιναρίων Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας)

[40] Λαδά Σάσα (2003), «*ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα· ή μεταξύ ορατών και αοράτων*». (εισήγηση στο συνέδριο «Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις", 11 & 12 Οκτωβρίου 2003, Μυτιλήνη)

ανάλυσης του χώρου.[41]

Ο D. Harvey, σε μια παράδοση ριζοσπαστικής γεωγραφίας που σταδιακά συγκροτείται από τη δεκαετία του 1970, ασκεί κριτική στις ανεπάρκειες. Διατυπώνει την αντίληψη ότι η αστικοποίηση και η πόλη αποτελούν τόπο δημιουργίας και συγκέντρωσης του κοινωνικού πλεονάσματος και της υπεραξίας. Το κεφάλαιο δημιουργεί ένα γεωγραφικό τοπίο κατάλληλο για τις δικές του συνθήκες λειτουργίας σε ένα ορισμένο σημείο του χρόνου, μόνο και μόνο για να βρεθεί στην ανάγκη να το καταστρέψει σ' ένα επόμενο σημείο του χρόνου, συνήθως κατά τη διάρκεια μιας κρίσης.[42] Έτσι, ο αστικός χώρος συμβάλλει στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων αλλά και στην ανάπτυξη εναλλακτικών κινημάτων με επίκεντρο χωρο-κοινωνικά αιτήματα,[43] αλλά διαρθρώνεται και ως μέσο συλλογικής κατανάλωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής, καθώς και ως τόπος αντίστασης κοινωνικών κινημάτων και ταξικών συγκρούσεων.[44] Στον καπιταλισμό, ο χώρος αντιμετωπίζεται κατακερματισμένος και εμπορευματοποιημένος και με την αστική ανάπτυξη το κεφάλαιο επιστρέφει στη γη.

Ταυτόχρονα, στο χώρο υπάρχει πολλαπλότητα, συνυπάρχουν ξεχωριστές τροχιές, και υπάρχουν περισσότερες από μία φωνές/εκδοχές για «την πραγματικότητα». Συνεπώς, η χωρικότητα ως μία από τις συνιστώσες συγκρότησης της διαφοράς, δεν επιτρέπει να θεωρούμε τη ματιά της Δύσης ως συνολική και καθολική.

Η Doreen Massey, στο πλαίσιο αμφισβήτησης της «*μοναδικής παγκόσμιας ιστορίας*» της νεωτερικής αφήγησης και σε μια κίνηση αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το χώρο και το πώς τον αντιλαμβανόμαστε, προτρέπει –εκτός των άλλων– την *αντικατάσταση της μοναδικής ιστορίας με πολλές άλλες.*[45]

Ακριβώς εξαιτίας των πιο πάνω, ο χώρος δεν είναι ποτέ μια παγιωμένη οντότητα ή ένα κλειστό σύστημα, βρίσκεται συνεχώς «εν τω γίγνεσθαι». Από μια τέτοια οπτική, το μέλλον αναδύεται ως «ανοικτό», χωρίς δηλαδή να υπάρχει μια προδιαγεγραμμένη ή γνωστή κατεύθυνση προόδου, ανάπτυξης, εκσυγχρονισμού, πράγμα που απαιτεί διαφορετικές προσεγγίσεις της πολιτικής.[46]

---

[41] Για τον Μαρξ είναι η χρονική διάσταση της καπιταλιστικής δυναμικής (η ιστορικότητα) και όχι η γεωγραφική (χωρικότητα) αυτή που αποτελεί την κρίσιμη παράμετρο της κοινωνικής αλλαγής.

[42] Harvey David (1985), *The Urbanization of Capital*. Oxford: Blackwell.

[43]Lefebvre Henri (1977), *Το δικαίωμα στην πόλη.* (μ.τ.φ. Τουρνικιώτης, Π.-Λωράν Κλωντ), Αθήνα: Παπαζήση

[44] Castells Manuel (1978), *City, Class and Power*. London: New York, MacMillan: St. Martins Press (1978) και Castells Manuel (1983). *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press

[45] Massey Doreen (2008), *Για το χώρο* (μτφρ. Ι. Μπιλμπή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. σ.35

[46] Χατζημιχάλης Κωστής (*2012), « Έπαινος για την Doreen Massey».* στο ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ τ. 21: 5-11 & https://radgeo.wordpress.com/κείμενα-άρθρα/ελληνόγλωσσα/έπαινος-για-τη-doreen-massey/ &

Η Massey περιγράφει το χώρο ως προϊόν αλληλεξαρτήσεων, που συγκροτείται μέσω αλληλεπιδράσεων από το παγκόσμιο ως το τοπικό. Με την έννοια αυτή ο χώρος και η χωρικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος και προϊόν μιας διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων και πολιτικών υποκειμένων.[47]

Στο άρθρο της «*Η παγκοσμιότητα του τοπικού»*, αναφέρεται *στο αμφιλεγόμενο νόημα του τόπου* και στην ανάγκη αναζήτησης της *«αυθεντικής» σημασίας κάθε τόπου, για την επιστροφή σε διάφορες «ρίζες».*[48] Τάσεις που ερμηνεύονται ως *επιθυμία για νησίδες σταθερής σύνδεσης και ασφαλούς ταυτότητας εν μέσω της διαρκούς κίνησης και ροής*. Την «αντιδραστική» έννοια του τόπου ως σταθερού και οριοθετημένου η Massey αντικρούει, προβάλλοντας ένα προοδευτικό περιεχόμενο συμβατό με την (τοπική και παγκόσμια ταυτόχρονα) εποχή μας και τα συναισθήματα και τις σχέσεις που πηγάζουν από αυτήν.

Στην εμπειρία, το νόημα του χώρου συχνά ταυτίζεται με το νόημα του τόπου. Ο χώρος μεταβάλλεται σε τόπο καθώς, γνωρίζοντάς τον του προσδίδουμε «αξία». Οι άνθρωποι που ζουν έναν χώρο έχουν ανά πάσα στιγμή συγκεκριμένη αντίληψη του «τόπου» τους. Έχουν σηματοδοτήσει το χώρο με τις αξίες τους. Για τον καθένα μας, ο «τόπος του» έχει ταυτότητα και φυσιογνωμία.

Η φεμινιστική γεωγραφία εστιάζει κυρίως στον αστικό χώρο και στην καθημερινή ζωή, με έμφαση στις χωρικότητες και χρονικότητες που συγκροτούν την πόλη. Οι γυναίκες γεωγράφοι του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα χαρακτηρίζονται «περιηγήτριες» και το έργο τους μένει έως πολύ πρόσφατα υποτιμημένο, αν και εξίσου αξιόλογο με εκείνο των συγχρόνων τους ανδρών γεωγράφων, επίσης «περιηγητών». Οι φεμινίστριες γεωγράφοι προσπάθησαν να συγκροτήσουν «γεωγραφίες γυναικών» και σημαντικό βήμα στη κατεύθυνση αυτή αποτέλεσε η εισαγωγή της έννοιας του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής και εννοιών που συναρτώνται με αυτό, όπως έμφυλοι ρόλοι, έμφυλες σχέσεις, κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Υιοθετώντας τη σημασία του φύλου στην κατανόηση του χώρου, ανέδειξαν ταυτόχρονα τη σημασία της γεωγραφικής διαφοράς στην κατασκευή του φύλου, προβληματοποιώντας ήδη από την αρχή αντιλήψεις περί οικουμενικότητας των έμφυλων ταυτοτήτων.[49]

Βαΐου Ντ. – Χατζημιχάλης Κ., (2012). *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη.* Νήσος, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, Αθήνα. σ.158

[47] Massey Doreen (2008), *Για το χώρο* (μτφρ. Ι. Μπιλμπή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

[48] Massey Doreen (1995), *Η παγκοσμιότητα του τοπικού*, (μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος). Αθήνα: Νέα Οικολογία, τ. 134, σ. 56- 61

[49] Βαΐου Ντίνα (2007), «*Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία»,* δημοσιευμένο στο Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίσης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ) 2007, *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος.* Αθήνα: Κριτική (κεφ. 8, σελ. 2-6)

Οι θεωρητικές διατυπώσεις για το χώρο ήταν/είναι πολιτισμικά, ιστορικά, φυλετικά προσδιορισμένες και όχι γενικές και παγκόσμιες. Οι φεμινίστριες μετακινήθηκαν από τη μεγάλη θεωρία στις τοπικές μελέτες, από διαπολιτισμικές αναλύσεις της πατριαρχίας σε σύνθετες ιστορικές/γεωγραφικές διερευνήσεις για τη διαπλοκή του φύλου με τη φυλή, την κοινωνική τάξη, τη σεξουαλικότητα, από αντιλήψεις περί μιας θηλυκής ταυτότητας ή των συμφερόντων των γυναικών στην ασάφεια των γυναικείων ταυτοτήτων και τη συνεχή (ανα)συγκρότηση αναγκών και ενδιαφερόντων.[50]

Η σεξουαλικότητα εμπλέκεται στη συγκρότηση του χώρου και, ταυτόχρονα, ο χώρος και ο τόπος εμπλέκονται στη συγκρότηση σεξουαλικών ταυτοτήτων και πρακτικών. Αυτές οι ταυτότητες και πρακτικές είναι ενσώματες και χωρικές –από την πιο μικρή ως την παγκόσμια κλίμακα. Κάθε σώμα *είναι* και *έχει* το χώρο του, παράγεται στο χώρο και ταυτόχρονα παράγει χώρο. Σε σχέση με τις γυναίκες, εντοπίζεται μια αντιφατική χωρικότητα που στηρίζεται στο γεγονός ότι ζουν το σώμα τους ταυτόχρονα ως υποκείμενο και ως αντικείμενο: ως υπόβαθρο και μέσο για τα δικά τους σχέδια και ως δυνητικό αντικείμενο των σχεδίων άλλων.[51] Αυτή η αμφιλεγόμενη σωματική υπόσταση τείνει να «τις κρατάει στη θέση τους» και επηρεάζει την κίνησή τους, τη σχέση με το περιβάλλον, την οικειοποίηση του χώρου.

Μέσω των σωμάτων υποστασιοποιούνται οι κοινωνικές, ταξικές και έμφυλες διακρίσεις οι οποίες χαρακτηρίζουν κοινωνικές σχέσεις, συμβολικά συστήματα, μορφές εργασίας και οικείες σχέσεις.[52] Με την έννοια αυτή όχι μόνο ο χώρος είναι κοινωνικά κατασκευασμένος αλλά και το κοινωνικό είναι με τη σειρά του χωρικά κατασκευασμένο, με αποτέλεσμα *ο χώρος να είναι εξ ορισμού γεμάτος δύναμη και συμβολισμό, ένα σύνθετο δίκτυο σχέσεων εξουσίας και υποταγής, αλληλεγγύης και συνεργασίας.*[53] Με την ίδια έννοια ο χώρος είναι έμφυλος και σεξουαλικοποιημένος, την ίδια στιγμή που κατασκευάζει έμφυλα και σεξουαλικά υποκείμενα.

Η αναθεώρηση των εννοιών και των πρακτικών που συνθέτουν το κοινωνικό σώμα στηρίζεται σε έναν ιστορικό μετασχηματισμό του τι είναι κοινωνικό υποκείμενο, του τρόπου με τον οποίο ορίζονται η ύπαρξή του και οι σχέσεις του με το κοινωνικό σύνολο, και των διαδικασιών και γνώσεων μέσω των οποίων γίνονται δημόσια αντιληπτές, ορατές, καταγράψιμες, μετρήσιμες και άρα ανοιχτές σε κεντρικές γνωστικές και πολιτικές

[50]Ο.π. κεφ. 8, σελ. 16
[51] Ο.π. κεφ. 8, σελ. 14
[52] Moore, Henrietta L. (1994), *A Passion for Difference.* Cambridge: Polity Press, σ.71
[53]Massey, Doreen. (1993), "*Politics an Space/Time".* In Place and the Politics of Identity, eds. Michael Keith and Steve Pile, 141-161. London: Routledge, σ.156

παρεμβάσεις τόσο η σύνθεση όσο και η θέση του κοινωνικού υποκειμένου.[54]

Αυτά τα φαινόμενα έχουν βαθιές πολιτικές συνέπειες καθώς αναδιαρθρώνονται το πολιτικό πεδίο και οι κατηγορίες υποκειμένων που το αποτελούν· αλλάζοντας την έννοια και την πραγμάτωση της δημοκρατίας, αλλά και την έννοια του/της πολίτης· μεταβάλλονται οι παράμετροι των κατηγοριών θηλυκότητας, αρρενωπότητας και των κοινωνικών τους σημαινομένων και παράγονται νέα έμφυλα υποκείμενα. Ως εκ τουτου, η χαρτογράφηση και κριτική ανάλυση των διαδικασιών παραγωγής, αναπαράστασης, διαπραγμάτευσης, ταξινόμησης, καθώς και αντίστασης αυτών των νέων «υποκειμένων» αποτελεί διεύρυνση της φεμινιστικής έρευνας και επέκταση της πολιτικής ανάλυσης και κριτικής πέραν των συνηθισμένων θεσμικών πεδίων και μεθόδων.[55]

Η έννοια του χώρου είναι προσδεμένη με την κάθε διαδικασία ή βρίσκεται στο εσωτερικό της. Αυτή η διατύπωση υποδηλώνει πως είναι αδύνατο να αποσπάσουμε το χώ-ρο από το χρόνο και τις κοινωνικές διαδικασίες. Πρέπει λοιπόν να εστιάσουμε μάλλον στη σχεσιακότητα του χώρου/χρόνου παρά σε αυτή μόνο του χώρου καθώς η σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου υποδηλώνει μια ιδέα εσωτερικών σχέσεων.

Ο τόπος και η τοπικότητα είναι σύνθετα σημεία τομής και προϊόντα γεωμετριών εξουσίας που δρουν σε διαφορετικές κλίμακες χώρου, από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο σύστημα. Ο τόπος αποτελεί σημείο τομής και ιδιαίτερη στιγμή στην άλληλοτομία πολλαπλών κοινωνικών σχέσεων. Έτσι αντικείμενο διερεύνησης αποτελούν τα όρια, οι πολλαπλές ταυτότητες, οι γεωμετρίες του τόπου ως αλληλοτομία ευρύτερων και πιο τοπικών σχέσεων.[56]

Η ταυτότητα ενός τόπου ορίζεται από τη δράση ατόμων και ομάδων, τοπικών, υπερτοπικών και παγκόσμιων. Η διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων γίνεται από κοινωνικές ομάδες και από άτομα με πολύ διαφορετικές δυνατότητες κοινωνικού ελέγχου των κοινωνικών σχέσεων και των διασυνδέσεων που συγκροτούν έναν τόπο, δυνατότητες που συνδέονται με το φύλο, την τάξη, την εθνότητα, τον τόπο κατοικίας. Οι ανισότητες αυτές διαμορφώνουν διαφορετικούς τόπους.

> Η ενασχόληση με το τοπίο της δυτικής Πύλης έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς η ταύτιση με ένα τοπίο είναι μέρος της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας των πολιτισμών. Το τοπίο δεν είναι μόνο κάτι που μπορούμε να δούμε αλλά και ένας τρόπος για να δούμε τα πράγματα. Δεν είναι μόνο τι βλέπουμε αλλά και το πώς το βλέπουμε, τα πολλαπλά συναισθήματα και οι πολλαπλές μνήμες που συνοδεύουν τα τοπία και εμπεριέχονται σ' αυτά. Το τοπίο και οι αναπαραστάσεις

[54]Μιχαηλίδου Μαρία, Χαλκιά Αλεξάνδρα (επιμ.) *Η κατασκευή του κοινωνικού σώματος*. Αθήνα: Κατάρτι & Ειδικό τεύχος του φεμινιστικού επιστημονικού περιοδικού Δίνη σ. 284

[55] Μιχαηλίδου Μαρία, Χαλκιά Αλεξάνδρα (επιμ.) *Η κατασκευή του κοινωνικού …*Ο.π.

[56] Βαΐου Ντίνα-Χατζημιχάλης Κωστής (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Συλλογή κειμένων, Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζας & Νήσος. σ.187-188

> του είναι έκφραση αυτού που κατά κοινή ομολογία είναι κυρίαρχο σε μια εποχή, ή ακόμα και μια εντελώς ηγεμονική ματιά στον κόσμο της εποχής.
> *Η ιστορία του πολιτισμικού τοπίου … είναι η ιστορία του πώς προγραμματίστηκαν οι διάφοροι τόποι, πόλεις, γειτονιές, πώς σχεδιάστηκαν, πώς κατασκευάστηκαν και κατοικήθηκαν, πώς τους οικειοποιήθηκαν οι πολίτες, πώς γιορτάστηκαν, εγκαταλείφθηκαν και τελικά ξεχάστηκαν.*[57] Άλλωστε, στη ανθρώπινη επιλογή συγκεκριμένου χώρου διαβίωσης αναδεικνύεται μια διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον. Δηλαδή, αφενός ο άνθρωπος γίνεται δέκτης των περιβαλλοντικών επιδράσεων, αφετέρου έχοντας υιοθετήσει τις όποιες επιρροές, διαμορφώνει τον χώρο όπου επιβιώνει.
> Η έρευνα του τοπίου λοιπόν, βοηθάει στη κατανόηση της σύγχρονης υλικής και κοινωνικής πραγματικότητας, των παραγόντων βάση των οποίων διαμορφώνονται και αναπαράγονται τα σύγχρονα ελληνικά τοπία και των μη κυρίαρχων διηγήσεων που τα συντροφεύουν.

2.2. Ενδιάμεσος χώρος

Η Elizabeth Grosz, προσεγγίζοντας τη φύση και το φυσικό σε σχέση με την κουλτούρα και τον τεχνικό πολιτισμό, αναφέρεται σε δυϊσμούς όπως: η μορφή και το περιεχόμενο, το σχέδιο και η κατασκευή, η διαχρονία και η συγχρονία, η εμμονή και η υπέρβαση, το όμοιο και το έτερο.

Στις αντιθέσεις και τους δυϊσμούς υπάρχει μια κατεύθυνση που γεννά τη ζωή και μια που την καταστρέφει, αλλά τι υπάρχει ανάμεσα τους; Όπως υποστηρίζει η Grosz: *Ο χώρος του in-between είναι ο τόπος για κοινωνικούς, πολιτιστικούς και φυσικούς μετασχηματισμούς: Είναι ο μόνος χώρος –ο χώρος γύρω ή ανάμεσα από ταυτότητες– όπου το γίγνεσθαι, το άνοιγμα στο μελλοντικό υπερτερεί της συντηρητικής ώθησης για να επανακτηθεί η συνοχή και η ενότητα.*[58]

Λόγω της φύσης του ως ορίου μεταξύ συστημάτων, ο ενδιάμεσος χώρος περιλαμβάνει τις ασυνέχειες ενός ομοιογενούς συστήματος, τις ασάφειες του, τα ακαθόριστα κενά μεταξύ διαφορετικών συστημάτων. Αναπτύσσεται έτσι μια διαλεκτική μεταξύ κενού-πλήρους. Το κενό εδώ δεν είναι το «υπόλοιπο», αλλά ένας παράγοντας ο οποίος μπορεί να διαχωρίζει και να ενώνει, να επηρεάζει συσχετίσεις, να καθορίζει ταυτότητες: *Είναι ένα ψαλίδισμα μεταξύ συμβάντων, το οποίο χρησιμεύει ως σύνδεσμος, δεδομένου ότι είναι το κενό το ίδιο που επιτρέπει την κυκλοφορία διαδρόμων, υποστηρίξεων και προσβάσεων, παράγει δίκτυα –ή κανάλια– διασύνδεσης, πραγματωμένα η δυνητικά.*[59]

Επίσης, ο ενδιάμεσος χώρος προσφέρει στις δομές διασυνδέσεις με εξωτερικούς παράγοντες, με ασύμπτωτα συστήματα, και αναπτύσσει την επικοινωνία με το διαφορετικό. Γίνεται περιβάλλον «όσμωσης» μεταξύ διαφορετικών και ετερογενών χώρων. Πρόκειται

---

[57] Hayden Dolores (1995), *The Rower of Place*. Cambridge, London, England: MIT press

[58] Elizabeth Grosz (2001), *Architecture from the outside. Essays on virtual and real space*. Cambridge: The MIT Press.

[59] *Manuel Gausa (2003), The Metapolis dictionary of advanced architecture. Barcelona: Actar, σ.334*

για μια χωροχρονική συνθήκη που διαχειρίζεται η σχέση της μετάβασης από ένα πριν σ' ένα μετά, από ένα εδώ σ' ένα εκεί. Είναι το κλειδί στη μετάβαση και τη σύνδεση περιοχών διαφοροποιημένων διεκδικήσεων, είναι ο χώρος συνάντησης και διαλόγου μεταξύ περιοχών διαφορετικού τύπου,[60] είναι τόπος συμφιλίωσης και σύγκρουσης του ιδιωτικού με το δημόσιο αλλά και γειτονικών κόσμων. Λειτουργεί σαν ένα όριο, όσο και αν ο χαρακτήρας του δεν ταυτίζεται με το χαρακτήρα ενός συνόρου.

Η διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα αντιστοιχεί στην οικογενειακή και την πολιτική σφαίρα, οι οποίες έχουν υπάρξει ως ανεξάρτητες, ξεχωριστές οντότητες από την εμφάνιση τουλάχιστον της αρχαίας πόλης-κράτους. Σε αυτόν το διαχωρισμό – μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, μεταξύ της σφαίρας της πόλης και της σφαίρας του νοικοκυριού και της οικογένειας, μεταξύ δραστηριοτήτων που συνδέονταν με έναν κοινό κόσμο και δραστηριοτήτων που συνδέονταν με τη συντήρηση της ζωής– στηριζόταν όλη η αρχαία πολιτική σκέψη θεωρώντας τον ως αυταπόδεικτο και αξιωματικό.[61]

Η ιδιωτική σφαίρα, όπου λάμβαναν χώρα «φυσικές» λειτουργίες όπως το σεξ, η αναπαραγωγή και το συναισθηματικό περιεχόμενο των σχέσεων, συνδέθηκε με τις γυναίκες, ενώ η δημόσια σφαίρα της εργασίας, του χρήματος, της παραγωγής και της αποτελεσματικότητας αποδόθηκε στους άνδρες.[62]

Η είσοδος των κατοίκων στον δημόσιο χώρο, που *αποτελεί τον παραδειγματικό τόπο όπου όλοι καθίστανται ορατοί, σημαίνει την είσοδό τους στη δημόσια σφαίρα ή τη σφαίρα της πολιτικής*.[63]

Η είσοδος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα σημαίνει την έξοδό τους από την ιδιωτική σφαίρα. Η ενσωμάτωσή τους στον δημόσιο χώρο έγινε με δυσμενείς όρους, συνδεδεμένους με κοινωνικά κατασκευασμένες αναπαραστάσεις της θηλυκότητας όπως παθητικότητας, συναισθηματισμού, παραλογισμού, κατωτερότητας. Στη δημόσια σφαίρα αναπαράγονται σχέσεις εξουσίας, ταξικές και έμφυλες, καθώς πατριαρχία και καπιταλισμός συναρθρώνονται, μεταξύ άλλων, και στις διαδικασίες ανάπτυξης της πόλης.[64]

Η καθημερινότητα, εκτός από τη σφαίρα του δημόσιου συνδέεται και με τη σφαίρα του ιδιωτικού, που αντιστοιχούν στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο της πόλης. Οι χώροι

---

[60] Herman Hertzberger (2002), *Μαθήματα για σπουδαστές της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, σ.32

[61] Hannah Arendt (2008), *Η ανθρώπινη κατάσταση.* Αθήνα: Γνώση, σ.46-47

[62] Martin, Emily (1987), *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Buckingham: Open University Press, σ.15-16 (2η έκδοση 1996).

[63] Λετίτσια Τζιανφορμάτζιο (1996), «*Πολιτική υποκειμενικότητα των γυναικών: στρατηγικές εναντίον».* Περιοδικό Διαβάζω, τεύχος 360, Φεβρουάριος 1996

[64] Βαΐου Ντίνα, **«***Η πόλη ένας χώρος για τις γυναίκες».* Σημειώσεις του μαθήματος Φύλο &Χώρος, ΕΜΠ, σ.60

αυτοί διαφέρουν μεταξύ τους από τρεις απόψεις: 1. Από νομική άποψη, ο δημόσιος χώρος διέπεται από το δημόσιο δίκαιο, ο ιδιωτικός από διατάξεις που προστατεύουν την ιδιοκτησία και την εστία. 2. Από λειτουργική άποψη, στον δημόσιο χώρο έχουν κατοχυρωθεί οι λειτουργίες της αγοράς, της αναψυχής, καθώς και οι πολιτιστικές και πολιτικές δραστηριότητες, ενώ αντίθετα, στους ιδιωτικούς χώρους της κατοικίας και της επιχείρησης πραγματοποιούνται η παραγωγική και αναπαραγωγική διαδικασία. 3. Από κοινωνιολογική άποψη, οι διαφορές μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών χώρων είναι κοινωνικά προσδιορισμένες. Ο δημόσιος χώρος είναι ο χώρος της τελετουργικής ανωνυμίας, μιας επιτηδευμένης συμπεριφοράς που κρατά τις απόστάσεις. Ο ιδιωτικός χώρος, αντίθετα, είναι χώρος της οικειότητας, της σωματικότητας και του συναισθηματισμού. Ο Norbert Elias περιέγραψε αυτόν τον κοινωνικό προσδιορισμό ιδιωτικού χώρου ως τη διαδικασία υπαγωγής κάτω από μια στέγη των σωμάτων και των εσωτερικών λειτουργιών του ανθρώπου.[65] Αυτή η διαδικασία υπαγωγής, και μαζί της η διαδικασία ιδιωτικοποίησης, ξεφεύγει σήμερα από τα στενά όρια της κατοικίας και τείνει να περιλάβει όλες τις λειτουργίες που έχουν απομείνει στον δημόσιο χώρο. Η επέκταση του ιδιωτικού στον δημόσιο χώρο αντιστοιχεί στην ιδιωτικοποίηση λειτουργιών του δημόσιου χώρου. Έτσι, τα όρια ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο συχνά μοιάζουν ασαφή.

Τα σύνορα του ιδιωτικού χώρου μετατίθενται, πέρα από την κατοικία και το οικόπεδο, στον ημιδημόσιο και τον δημόσιο χώρο της γειτονιάς και της συνοικίας.

2.3. Ετεροτοπίες & κατώφλια

Οι ετεροποπίες αποτελούν ανάκλαση των ουτοπιών τους. Η ουτοπία, αν και υπονοεί έναν τόπο χωρίς τόπο, ενσωματώνει χωρικά χαρακτηριστικά, αφού η κοινωνία στην οποία απευθύνεται τοποθετείται σ' έναν τόπο.[66]

Ο Φουκώ, στο κείμενό του «Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες», περιγράφει τις ετερότητες επισημαίνοντας τη διάκριση ανάμεσα στο «ταυτό» και το «έτερο». Οι ετεροτοπίες είναι τόποι όπου εκτοπίζεται το διαφορετικό για να αναδειχθούν οι κυρίαρχες αξίες της νεωτερικότητας, μέσω της υιοθέτησης αυστηρών περιορισμών, που οργανώνουν τα υποκείμενα στο χώρο και ρυθμίζουν τις δραστηριότητες, την κίνηση και τις πράξεις τους. Συνεπώς, οι ετεροτοπίες αποτελούν ουσιαστικό μηχανισμό διαμόρφωσης της σύγχρονης ταυτότητας. Όσο όμως εκτοπίζεται το «έτερο», τόσο περισσότερο εμφανίζονται

[65] Siebel Walter (2003), «*Τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά και το μέλλον της ευρωπαϊκής πόλης*» στο *Αύριο, οι πόλεις* (συλλογή κειμένων) Αθήνα: Πλέθρον.

[66] Όπως: The New Babylon της Alice Constance Austin, The Spatial city της Yona Friedman, Plug-in City της ομάδας Archigram, Για τους ουτοπιστές σοσιαλιστές, οι πόλεις-ουτοπίες τους όπου πραγματοποιήθηκαν γέννησαν θνησιγενείς νησίδες, παρά τα καινοτόμα, προς την κατεύθυνση της συλλογικής ζωής και των ενδιάμεσων χώρων, χαρακτηριστικά τους.

ετεροτοπίες. Το ενδιαφέρον βρίσκεται λοιπόν στα διαφορετικά, συνεχώς μεταβαλλόμενα «σχήματα» στην ετερότητά τους, στην εναλλαγή τους καθώς και στη διαδικασία παραγωγής τους, στις θέσεις τους μέσα στον αστικό ιστό, είτε χωρικά, είτε κοινωνικά.

Ο αστικός χώρος λειτουργεί ως τόπος-πυκνωτής των ετεροτήτων και των διπόλων που καθημερινά παράγονται μέσα από τις πρακτικές της καπιταλιστικής κοινωνίας καθώς και ως εργαλείο αναπαραγωγής αυτών.[67]

Υπάρχουν χώροι σε άμεση σχέση με άλλους, που δημιουργούν και αντανακλούν ένα μωσαϊκό σχέσεων και αλληλεπιδράσεων. Οι χώροι αυτοί είναι είτε ουτοπίες είτε ετεροτοπίες. Αν όμως αντιμετωπίσουμε την ουτοπία ως ένα πλαίσιο αμφισβήτησης του υπάρχοντος και αναζήτησης του «άλλου», μετουσιωμένο σε κοινωνικές πρακτικές που βρίσκουν τον τόπο και το χρόνο τους στο «εδώ» και στο «σήμερα» με τρόπο ασύμμετρο και όχι αναγκαστικά ενσωματωμένες σε κεντρικές κρατικές στρατηγικές,[68] τότε, καταφεύγοντας στον Φουκώ, θα περιγράφαμε τους πραγματικούς τόπους της πόλης που στεγάζουν το αλλιώτικο, το έτερο, ως ετεροτοπίες, θεωρώντας τους εξίσου απαραίτητους με τους «κανονικούς». Η διαφορά τους με τον περίγυρο τους καθιστά σημεία αναφοράς, ενώ η απόκλιση από το «κανονικό» προσφέρει το μέτρο της κανονικότητας και εντέλει εντοπίζεται η λειτουργικότητά τους, που εγγυάται την εύρυθμη λειτουργία του συνόλου των χωρικών διατάξεων μιας κοινωνίας.[69]

Ο Φουκώ, επιδιώκει να αποσυναρμολογήσει το όλον της κοινωνικής πραγματικότητας και να εστιάσει στην ασύμμετρη ανάπτυξη κοινωνικών μορφών στον ιστορικό χρόνο, αναλύοντας τους όρους και τους λόγους για τους οποίους κάποιες από αυτές τις μορφές επικρατούν, επενεργούν σε άλλες ή μεταλλάσσονται οι ίδιες. Θεωρεί ότι οι συνολικοί μετασχηματισμοί περισσότερο τροφοδοτούνται από επιμέρους αναπτύξεις τέτοιων διαδικασιών παρά το ανάποδο: *Βρισκόμαστε, κατά την άποψή μου, σε ένα σημείο όπου ο κόσμος δίνει την εντύπωση λιγότερο μιας μεγαλειώδους ζωής που εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου και περισσότερο ενός δικτύου το οποίο ενώνει σημεία υφαίνοντας τον ιστό του.*[70]

---

[67] Σταυρίδης Σταύρος, *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*, σ.14-15. http://www.lesandmore.gr/λόγος/167-logos3/2136-χώροι-ουτοπίας-ετεροτοπία-κατώφλι-διαφορετικό

[68] Αργύρης Μάνος (2012), *Συζητώντας για την ετεροτοπία – οι χωροχρονικές εμπειρίες των"τεράτων",* σπουδαστική διάλεξη στην αρχιτεκτονική ΕΜΠ (Ιούλιος 2012). Επιβλέπων καθηγητής: Σταύρος Σταυρίδης. http://akea2011.wordpress.com/2012/12/26/eterotopia/

[69] Σταυρίδης Σταύρος, *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι…*, ο.π., σ.14-15.

[70] Foucault, M., (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres,* σελ. 1. Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων. Διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuitè, τχ. 5, σελ. 46-49), μτφ. από http://ebookbrowsee.net/fo/foucault-heterotop. http://biennale1.thessalonikibiennale.gr/pdf/Michel_Foucault_Heterotorias_gr.pdf.

Συνεπώς, αποδίδοντας «σε κάθε τι, την ιστορία του», ο Φουκώ αφενός διακινδυνεύει τη διάσπαση των δεσμών και των δικτύων που συγκροτούν την κοινωνική πραγματικότητα, και αφετέρου εν-τοπίζει την υλικότητα και τη μικροφυσική πρωτότυπων κοινωνικών σχέσεων που παράγονται, αναπτύσσονται και διαχέονται στο κοινωνικό σύνολο.**[71]** Θεωρεί τον εντοπισμό του «έτερου» μέσα στο «όλον» ικανό να ξεδιπλώσει τα δυναμικότερα στοιχεία του. Εστιάζοντας στο χώρο, φαίνεται ν' αποτελεί το κατ' εξοχήν υλικό πεδίο, υποδοχέα και διαμορφωτικό παράγοντα των σχέσεων εξουσίας. Αναζητά αυτούς τους χώρους, αυτές τις κοινωνικοχωρικές συνθήκες που δεν εντάσσονται στο «κανονικό». Εκεί που εκδηλώνεται η ασυμμετρία της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Φουκώ για να περιγράψει τους πραγματικούς τόπους που στεγάζουν το αλλιώτικο, το έτερο, θεωρώντας τους εξίσου απαραίτητους με τους «κανονικούς», εισάγει την έννοια της ετεροτοπίας.

Άρα οι ετεροτοπίες προσφέρουν χώρο στη διαφορά ενισχύοντας την ομοιότητα που την περιβάλλει. Σύμφωνα με τον Φουκώ, πιθανόν δεν υπάρχει καμία κουλτούρα στον κόσμο η οποία να μη δημιουργεί ετεροτοπίες.[72] Πράγματι, κατά την αρχαιότητα, υπήρχε ένα ιεραρχικό σύνολο τόπων· τόποι ιεροί και τόποι κοσμικοί, τόποι προστατευμένοι και τόποι ανοικτοί και απροστάτευτοι, αστικοί και αγροτικοί τόποι, τόποι ουράνιοι και επίγειοι, τόποι όπου τα πράγματα είχαν τοποθετηθεί λόγω βίαιης μετατόπισης και τόποι όπου τα πράγματα έβρισκαν τη φυσική θέση και ακινησία τους.[73] Αυτή την ιεραρχία/αντίθεση/διασύνδεση των τόπων αποκαλούμε: χώρο εν-τοπισμού (localization). Οι ιεροί, προνομιούχοι και απαγορευμένοι τόποι, που επικρατούσαν κατά την αρχαιότητα και υποδέχονταν άτομα τα οποία, για τα δεδομένα της κοινωνίας, βρίσκονταν σε κατάσταση κρίσης (έφηβοι, έγκυες, ηλικιωμένοι κλπ) σύμφωνα πάντα με τον Φουκώ, μπορούμε να κατατάξουμε στις «ετεροτοπίες της κρίσης».[74]

Η είσοδος ενός ατόμου σε μια ετεροτοπία το θέτει σε μια διαφορετική κατάσταση και η ιστορικότητα μιας ετεροτοπίας έγκειται στις μεταμορφώσεις της πάντα ως ετεροτοπίας στο πέρασμα του χρόνου.[75]

> Χαρακτηριστικοί τέτοιοι χώροι στη δυτική Πύλη ήταν η σπηλιά του Πάνα και το ιερό της Αφροδίτης. Όσον αφορά το δεύτερο, για μια ομάδα του πληθυσμού, ακόμα και σήμερα, ο χώρος δεν έχει απαλλαγθεί από τον ιερό του χαρακτήρα,

---

[71] Κοντογιάννη Χριστίνα-Μαρία, Μητροκανέλου Κων/να (2013). *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες…στο χώρο και στο χρόνο.* Σπουδαστική εργασία στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, της Πολυτεχνικής Σχολής Ξάνθης, του Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Επιβλέποντες: Γ.Πατρίκιος, Κ.Κεβεντζίδης, Σ.Τσάδαρη

[72]Foucault. M. (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες…*ο.π., σελ. 2.

[73] Ο.π. σελ. 1

[74] Αργύρης Μάνος, *Συζητώντας για την ετεροτοπία – οι χωροχρονικές εμπειρίες ων"τεράτων",…*

[75] Σταυρίδης Σταύρος (2002), Στο κατώφλι της ριζικής ετερότητας: οι ετεροτοπίες στο Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σ.376

> καθώς πιστοί/ες εξακολουθούν να εναποθέτουν αφιερώματα στα «ντουλαπάκια».

Οι ετεροτοπίες, λειτουργούν συνήθως σε προκαθορισμένο θεσμικό πλαίσιο και αποτελούν πολλές φορές οι ίδιοι μικρές κοινωνίες σε μια μεγαλύτερη κοινωνία. Τα άτομα που τις απαρτίζουν έχουν συγκεκριμένο ρόλο, θέση και προκαθορισμένες σχέσεις μεταξύ τους.

Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 3, ο Φουκώ, το παράδειγμα του κοιμητηρίου, το θεωρεί εξ ορισμού ετεροτοπία, λόγω της ριζικής ετερότητας του θανάτου, που μοιραία είναι διακριτή σε σχέση με την κανονικότητα της κοινωνικής ζωής.

> Σύμφωνα με τη νομοθεσία της αρχαίας Αθήνας τα νεκροταφεία χωροθετούνταν εκτός των τειχών της πόλης. Πολυάριθμα εντυπωσιακά ταφικά μνημεία και νεκροταφεία βρίσκονταν στις παρόδιες ζώνες της Ιεράς οδού, καθ' όλο το μήκος της, σε σημεία με εύκολη προσβασιμότητα και ορατότητα. Εκτός από τα επώνυμα μνημεία που αναφέρει ο Παυσανίας όπως αυτό της Πυθιονίκης, κατά μήκος της Ιεράς Οδού, από την αφετηρία της στο ύψος της οδού Πειραιώς μέχρι και την περιοχή του λόφου του Προφήτη Ηλία στο Χαϊδάρι, έχουν ανασκαφεί πολυάριθμοι τάφοι που χρονολογούνται από τον 8° αιώνα π.Χ. μέχρι και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Σε τμήμα του βόρειου κράσπεδου της Ιεράς οδού, απέναντι από την είσοδο του Δρομοκαΐτειου, ανασκάφηκε εκτεταμένος ταφικός περίβολος ορθογώνιου σχήματος, διαστάσεων 21,4x14,75 μ[76].

Οι ετεροτοπίες χειρίζονται ένα χρόνο αλλιώτικο απ' τον κανονικό, συμβάλλοντας στο μέτρο της κανονικότητας του χώρου και του χρόνου.[77] Διαχρονικά αλλάζουν όχι μόνο επειδή αλλάζουν τα δεδομένα της περιοχής που τις περιβάλλουν, αλλά και επειδή διαχειρίζονται οι ίδιες το χρόνο. Έτσι μεταμορφώνονται σταδιακά, μεταμορφώνοντας παράλληλα και τον εσωτερικό τους χρόνο. Η ετερότητα και η ετεροχρονία λοιπόν οργανώνονται και διευθετούνται.

Η ετεροτοπία έχει τη δυνατότητα να αντιπαραθέσει σε έναν πραγματικό τόπο πολλούς χώρους, πολλές θέσεις, οι οποίες από μόνες τους είναι ασύμβατες.[78]

> Διομήδειος κήπος, θέατρο, κινηματογράφος, νέα γέφυρα: είναι ασύμβατες ετεροτοπίες με τον αρχικό ιερό χαρακτήρα της δυτικής Πύλης.

Εμπλουτίζοντας την έννοια των ετεροτοπιών ο K. Hetherington, αναφέρει ότι οι *ετεροτοπίες είναι χώροι όπου δοκιμάζονται νέες μορφές συγκρότησης μιας νέας τάξης στην κοινωνική ζωή· δεν πρόκειται για τόπους περιθωριακούς ή για τόπους μόνιμα αποκλεισμένους από την τάξη του χώρου μιας κοινωνίας. Παίρνουν μορφή νέες συμπεριφορές, υλοποιούνται νέες αξίες, συγκροτούνται νέα υποκείμενα δράσης, οργανώνονται νέα κέντρα αναφοράς και εξουσίας.*[79]

---

[76] για περισσότερα βλέπε http://www.haidari.gr & παράρτημα 1.
[77] Σταυρίδης Σταύρος (2002), Στο κατώφλι της ριζικής ετερότητας: οι ετεροτοπίες…, σ.377
[78] Foucault, M.(1967), Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες…, ο.π., σελ. 7.
[79] Σταυρίδης Σταύρος (2002), Στο κατώφλι της ριζικής ετερότητας… σ.378

> Στη δυτική Πύλη, σύμφωνα με τον ορισμό του Hetherington, τέτοια ετεροτοπία είναι οι νεροτσουλίθρες.

Οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα την ύπαρξη ενός συστήματος ανοίγματος και κλεισίματος το οποίο τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά προσπελάσιμες.[80]

Ο Φουκώ διακρίνει δύο εκδοχές. Στη μία περίπτωση, το σύστημα πρόσβασης σε αυτούς τους τόπους είναι αρκετά σαφές και ευδιάκριτο.

> Είτε πρόκειται για χώρους στους οποίους εξαναγκάζεσαι να βρεθείς, όπως στο στρατό ή στη φυλακή, είτε για χώρους στους οποίους πρέπει πρώτα να συμμετάσχεις σε συγκεκριμένες ιεροτελεστίες/τελετουργίες, όπως συνέβαινε στο ιερό της Αφροδίτης και στο σπήλαιο του Πανός ή συμβαίνει με τον εκκλησιασμό της Κυριακής στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία ως εγγεγραμμένη στην παράδοση διαδικασία.

Στην άλλη περίπτωση, η πρόσβαση δε φαίνεται να εξαρτάται από κάποιο σύστημα.

> Αντίθετα φαίνεται να είναι ελεύθερη, ενώ στην πραγματικότητα η είσοδος σε αυτούς τους τόπους συνοδεύεται από περίεργους αποκλεισμούς, όπως στα ξενοδοχεία του Σκαραμαγκά που εμφανίζονται ως το ελεύθερα προσβάσιμο καταφύγιο για την παράνομη σεξουαλικότητα όταν αυτή δεν φιλοξενείται ανοικτά και ελεύθερα, αλλά συγκαλυμμένα, σαν να μην είναι πραγματικά αποδεκτή. Το ωράριο επισκεψιμότητας επιτρέπει την πρόσβαση μέσω των πυλών της περίφραξης των περιβόλων, είτε αυτές είναι οχυρωματικού χαρακτήρα, όπως της μονής του Δαφνιού, των ψυχιατρείων και του στρατοπέδου, είτε είναι απλά συρματοπλέγματα, όπως στον Διομήδειο κήπο ή στο καταφύγιο θηραμάτων, είτε είναι απλά κατώφλια όπως στις εκκλησίες, τις βιβλιοθήκες, κ.ά.

Οι *ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων* καταγγέλλουν την απατηλή πραγματικότητα των «κανονικών» χώρων, καθώς στο εσωτερικό τους η ανθρώπινη ζωή οριοθετείται, ενώ οι *ετεροτοπίες της αντιστάθμισης* αναδεικνύουν την ανορθολογικότητα των υπόλοιπων χώρων, δημιουργώντας έναν πραγματικό χώρο τόσο σχολαστικό και καλά συγκροτημένο που κάνει το περιβάλλον του να φαίνεται αποδιοργανωμένο και πρόχειρο. Ο ετεροτοπικός «τόπος» –καθώς εμποτίζεται με την ανθρώπινη δράση, τις συναισθηματικές, πνευματικές και πρακτικές δραστηριότητες των ανθρώπων που ζουν μέσα του ή τον επισκέπτονται– δημιουργεί έναν τέλειο «χώρο». Σύμφωνα με τα παραπάνω, το μνημείο μπορεί να θεωρηθεί ετεροτοπία της αντιστάθμισης, και με την πολεοδομική –και όχι μόνο– αναρχία που το περιβάλλει, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα χώρο καταφυγίου του σύγχρονου ανθρώπου, αρκεί ο «χώρος» που δημιουργεί να γίνει «τόπος» οικειοποίησης από τον επισκέπτη του.

Το μνημείο, όπως και το μνημειακό σύνολο, αποτελούν ετεροτοπικούς τόπους της σύγχρονης πόλης και απ' αυτή τους την ετερότητα πηγάζει η δυσκολία της λειτουργικής τους ένταξης. Τα μνημεία, ως στατικά στοιχεία της πόλης, λειτουργούν σαν «νεκροτα-

[80]Foucault, M.(1967), Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες…

φεία των πολιτισμών» από τους οποίους προήλθαν.

Στον αντίποδα των «ετεροτοπιών των ψευδαισθήσεων» βρίσκονται οι «ετεροτοπίες της αντιστάθμισης».

Κύριο χαρακτηριστικό της ετεροτοπίας, από το οποίο εξαρτάται η σχέση της με το μέλλον, είναι η μεταβατικότητα. Ο E. Soja, αρνούμενος το δίπολο υλικού και νοητού χώρου, προτείνει να σκεφτούμε τις ετεροτοπίες ως «thirdspace», δηλαδή ως βιωμένο χώρο, αυτόν που νοηματοδοτεί και νοηματοδοτείται, με μία ισότιμη και κυρίως αμφίδρομη σχέση.[81] Είναι, αδιαμεσολάβητες απ' τα κυρίαρχα πρότυπα, μορφές οικειοποίησης του χώρου, άμεσες, με «ανορθολογική» όψη, που δεν εντάσσονται στο πλαίσιο της ομαλής καπιταλιστικής αναπαραγωγής.[82] Τόσο η κυρίαρχη αφήγηση για το χώρο, όσο και οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται εντός τους γίνονται «άλλες», ή αλλιώς έτερες. Για τον Soja λοιπόν, η ετεροτοπία δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως ένα είδος χωρικών ενοτήτων με αυστηρές οριοθετήσεις. Αντιθέτως, ακριβώς επειδή η ετεροτοπία συγκροτείται μέσα από την αλληλοδιαπλοκή βιωματικών, εμπειρικών και νοητικών διαδικασιών συνδέεται περισσότερο με δυναμικές, τόσο χωρικά όσο και χρονικά, σχέσεις με το χώρο, παρά με συγκεκριμένους χώρους, στατικούς και εν-τοπισμένους.

Το όριο ανάμεσα σε δύο επικράτειες, ως μεταβατικός χώρος –με την πραγματική και συμβολική του έννοια– είναι το κατώφλι. Το κατώφλι (threshold) ως μεταφορά προσπαθεί να αναδείξει πως οι ετεροτοπίες, ως κατώφλια, δεν είναι το υλοποιημένο «διαφορετικό» αλλά τα εν δυνάμει περάσματα προς αυτό.

Οι χώροι που δεν είναι ούτε μέσα ούτε έξω και έχουν την ιδιομορφία να διαθέτουν κάτι και από τα δύο είναι σαν «κατώφλια», κάτι το ενδιάμεσο. Αυτή η έννοια του ενδιάμεσου ορίζει έναν τόπο. Μέσα στους ενδιάμεσους χώρους υπάρχουν στίγματα, ενδείξεις των συμβατικών τόπων, της ιστορικής αναφοράς τους.

Το κινούμενο σώμα αντιλαμβάνεται κάποιες ενδείξεις αλλαγής χώρου. Κάποτε, το κατώφλι προειδοποιεί σαφώς για την είσοδο, ενώ άλλοτε γίνεται αντιληπτό έμμεσα, λόγω στοιχείων που είναι περισσότερο ή λιγότερο εμφανή, όπως π.χ. ο εξοπλισμός του, ο οποίος συχνά είναι χρηστικά αντικείμενα συναφή με την ιδιότητά του και αντικείμενα που ο χρήστης δημιουργεί για να διεκδικήσει επιπλέον χώρο. Η συνύφανση προειδοποίησης και αντιληπτικότητας έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή ενός υβριδικού χώρου όπου το σώμα, καθώς κινείται μέσα σε αυτόν, διαχειρίζεται τις αντιθέσεις και προετοιμάζεται για την αλλαγή.

---

[81] Soja E. (1996), Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Oxford: Blackwell

[82] Ο.π..

Ο χρόνος κίνησης ή παραμονής σ' ένα κατώφλι είναι σημαντικό στοιχείο στο ρόλο του κατωφλιού στη διαδικασία μετάβασης. Ένα πλατύσκαλο μπροστά στην πόρτα είναι εύκολα προσπελάσιμο και άρα σύντομο, ενώ, αντίθετα, η αυλή είναι ένα κατώφλι μεγαλύτερης διάρκειας. Το μοντέλο του «επανακτημένου» δρόμου στοχεύει στην κοινωνική επαφή των κατοίκων, στη μετατροπή του δρόμου κίνησης σε κοινόχρηστο καθιστικό, σε κατώφλι.[83] Συνεπώς, το κατώφλι, ως μεταβατικό χωρικό ενδιάμεσο, επηρεάζεται σημαντικά από τη διάρκεια παραμονής μέσα σε αυτό, δηλαδή από το χρόνο μετάβασης και σταδιακής μετάλλαξης. Ανάλογα με τον τόπο προέλευσης και προορισμού, τα κατώφλια αποκτούν υποστάσεις και κατέχουν το χώρο και το χρόνο τους. Στο κατώφλι ως χωροχρονική εμπειρία μετάβασης η συμπεριφορά και η παρουσία (κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων) κατασκευάζουν ενδιάμεσες ταυτότητες προσφερόμενες ως πεδία συνάντησης με την ετερότητα του άλλου. Αυτές τις ενδιάμεσες επικράτειες ονομάζουμε κατώφλια. *Διαπλάθουν έτσι τα κατώφλια αυτόν που τα διαβαίνει δημιουργώντας μια απόσταση κυμαινόμενης έντασης και διάρκειας από τον τόπο προορισμού.*[84]

Το κατώφλι ειδοποιεί και προετοιμάζει για την είσοδο και η διάσχισή του εμπεριέχει χρόνο. Στο κατώφλι η μετάβαση ανάμεσα σε ένα πριν και σε ένα μετά, ανάμεσα σε ένα εδώ και σε ένα εκεί, ανάμεσα σε έναν τόπο και σε έναν άλλον εκφράζεται μέσα από την κίνηση και είναι αυτή που παράγει το κατώφλι. Τα κατώφλια λοιπόν, είναι χωρικές διαμορφώσεις μετάβασης. Σ' αυτά εκπληρώνεται μια εμπειρία αλλαγής, είτε αυτή αφορά χωρικές συνθήκες, είτε αποκτά συμβολική ή ανθρωπολογική αξία. Είναι το «μαγικό όριο» όπου ο κόσμος αναστρέφεται,[85] είναι ο τόπος συνάντησης και μετάβασης ανάμεσα σε κοινωνικά προσδιορισμένους χώρους, όπου οι κανόνες, οι συμπεριφορές και ο συμβολισμός εναλλάσσονται και επαναπροσδιορίζοντας την ταυτότητα του ίδιου του χώρου. Η προετοιμασία διάβασης αποκτά συχνά χαρακτηριστικά τελετουργίας (διαβατήριες τελετές).

Τα κατώφλια είναι ενδιάμεσοι τόποι κοινωνικών, πολιτιστικών και φυσικών μετασχηματισμών.[86] Το κατώφλι ως χώρος κατέχει τις ενδιάμεσες θέσεις, τα όρια και περιθώρια σ'

---

[83] Η ιδέα ότι οι κοινωνικές σχέσεις μπορεί ίσως να τονωθούν μέσα από την αποτελεσματική εφαρμογή των αρχιτεκτονικών μέσων απαντάται ήδη στο Team X και ιδιαίτερα στο Forum. (Herman Hertzberger (2002), *Ο Δρόμος* στο *Μαθήματα για Σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα:Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., σ.48)

[84] Ο.π.

[85] Η σημασία και η συμβολική αξία του κατωφλιού στο εσωτερικό του συστήματος οφείλεται στη λειτουργία του ως ορίου, ως τόπου συνάντησης αντιθέτων και λογικής αντιστροφής, και ταυτόχρονα είναι σημείο συνάντησης και μετάβασης ανάμεσα σε δύο χώρους, προσδιορισμένους από τις κινήσεις ενός κοινωνικά προσδιορισμένου σώματος. Στην περιοχή του κατωφλιού ο κόσμος αντιστρέφεται. (Bourdieu Pierre (1990). *The Logic of Practice*, κεφ. *The Kabyle house or the world reversed*. Cambridge U.P.: Polity Press, σ. 282)

[86] *Grosz Elizabeth (2001), 'Architecture from the outside. Essays on virtual and real space'. Cambridge: The MIT Press*.

ένα σύστημα κοινωνικών χώρων. Ενεργοποιεί συσχετίσεις και επαναπροσδιορίζει τις ταυτότητες των υπολοίπων στοιχείων του χώρου. Είναι ο χώρος των ορίων, των συσχετίσεων, των αλληλοκαλύψεων, των τομών, αναζητά την οριοθέτηση μεταξύ των πραγμάτων. Διαπραγματεύεται τις διαφορετικές απαιτήσεις μεταξύ δύο διαφορετικών συστημάτων και προσπαθεί να κατασκευάσει τη θεσμική τους συσχέτιση. Λειτουργεί ως μια ευεργετική δομική ασυνέχεια, η οποία καθορίζει τις δομικές συσχετίσεις μεταξύ διαφορετικών συστημάτων. Παράγει μεταβαλλόμενες συσχετίσεις και ο συνολικός οργανισμός που δημιουργείται είναι ασταθής και για το λόγο αυτό διαπραγματεύσιμος.
Όπως κάθε συμβολική σχέση, έτσι και αυτή του χώρου του κατωφλιού κανείς την κατανοεί, τη ζει και την αναγνωρίζει με το μυαλό και το σώμα του. Είναι η φορά της κίνησης, οι κοινωνικές και βιολογικές ιδιότητες του φύλου, το τυπικό των χειρονομιών και των εκφράσεων που καθιστούν το σώμα πεδίο εγχάραξης μιας γνώσης του συμβολικού σύμπαντος της συγκεκριμένης κάθε φορά ομάδας ή κοινωνίας. Τούτο το συμβολικό σύμπαν που σημαδεύει το σώμα επιβεβαιώνεται και αναπαράγεται όχι μόνο στη σκέψη και την ομιλία των ανθρώπων αλλά και στις μαθημένες αντιδράσεις και συμπεριφορές του σώματος, οι οποίες συχνά διαφεύγουν της συνείδησης, αποκτώντας την αξία κοινωνικών αντανακλαστικών.[87]

2.4. Έμφυλες προσεγγίσεις του ενδιάμεσου χώρου

Η αναφορά στο φύλο δεν αφορά μια βιολογική αλλά μια αναλυτική κατηγορία. Το περιεχόμενο της έννοιας αναφέρεται τόσο στις κοινωνικά και πολιτισμικά συγκροτημένες, μεταβαλλόμενες, αλλά σταθερά ιεραρχικές σχέσεις[88] μεταξύ των ανδρών και των γυναικών όσο και στους ιστορικά προσδιορισμένους τρόπους με τους οποίους ό,τι γίνεται αντιληπτό ως έμφυλη διαφορά συγκροτεί και συμβολίζει σχέσεις εξουσίας.[89] Ως εννοιολογικό εργαλείο, το φύλο επιτρέπει να αντιληφθούμε την ιεραρχική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις πρακτικές και τις δράσεις στην καθημερινή ζωή. Παράλληλα, μας προσφέρει μια δίοδο για να παρακολουθήσουμε πως η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται συσχετικά και γι' αυτό αλλάζει ανάλογα με τα συμφραζόμενα, αλλά

---

[87] Σταύρος Σταυρίδης (2002), *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα. & Σταυρίδης Σταύρος (1999), *Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλιού*. Αθήνα: Ουτοπία. τ.33, σ.107-121.

[88] Αβδελά, Έφη – Ψαρρά, Αγγέλικα, (1997), *«Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών»*, στο Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

[89] Αβδελά 'Εφη (2003), «*Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;»* (Από το συνέδριο: *«το φύλο τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος απολογισμός»*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου-τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας ΠΜΣ «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», Μυτιλήνη 11-12 Οκτωβρίου 2003

και πως η δράση των ατόμων προσδιορίζεται και νοηματοδοτείται από το περιεχόμενο που αποδίδεται κάθε φορά στην έμφυλη διαφορά και που η δράση αναπαράγει όσο και μετασχηματίζει.[90]

Ο χώρος προσδιορίζεται με έμφυλο τρόπο όχι μόνο από τους διαφορετικούς τρόπους κατοίκησής του –από άνδρες και γυναίκες (φυσική παρουσία υποκειμένων με ταυτότητα φύλου)– αλλά και μέσω της αναπαράστασης. Η αναπαράσταση αποτελεί παράγοντα της παραγωγής του κοινωνικού χώρου αλλά και παράγεται από αυτόν. Οι σχέσεις και των δυο φύλων με την αστική εμπειρία μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσω πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Η ιδεολογία του φύλου δεν προηγείται αλλά παράγεται μέσω της ιστορικής τεκμηρίωσης και των πολιτισμικών μορφών της αναπαράστασης.

Για τους ανθρώπους των πόλεων, οι καθημερινές συνθήκες ζωής διαμορφώνονται από τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης –από τον τρόπο οργάνωσης του χώρου και του χρόνου που προδιαγράφει η πόλη ως πλαίσιο καθημερινής ζωής. Η συσσώρευση κεφαλαίου για τη δημιουργία δομημένου περιβάλλοντος, οι τρόποι που συγκροτούνται οι αγορές εργασίας, το πώς επηρεάζονται οι κοινωνικές σχέσεις, ο ρόλος που παίζει η ενεργός παρέμβαση ή η παθητική ανοχή του κράτους είναι ζητήματα που αναφέρονται στην ανάπτυξη της πόλης. Η σύνθεση αυτών των διαδικασιών διαμορφώνει διαφορετικές συνθήκες καθημερινής ζωής σε διαφορετικές περιοχές, όπου κοινωνικές ομάδες εντάσσονται με διαφορετικούς όρους στη ζωή της πόλης.

Η πόλη αποτελεί ένα σαφές πεδίο παραγωγής και διακίνησης εξουσίας. Κατασκευάζεται μέσα από πολλαπλές αντιθέσεις/διχοτομίες οι οποίες δημιουργούν δίπολα[91] που προβάλλονται ως αναγκαία ή ως γεγονότα από την ανδροκρατική σκέψη στην πόλη. Πίσω από τις αντιθέσεις αυτές βρίσκεται η μόνιμη αντίθεση ανδρικό-γυναικείο. Όλα τα παραπάνω αναπαράγουν ιεραρχίες φύλου και τακτικές μέσα στην πόλη. Γιατί σ' ένα σχήμα δίπολων οι δύο πλευρές δεν αξιολογούνται το ίδιο. Η μία καταλαμβάνει τη δομικά κυρίαρχη θέση και καθορίζει την άλλη μέσω άρνησης, αποδίδει στην άλλη όσα δεν είναι η ίδια.

Η προσέγγιση της πόλης από τη σκοπιά του φύλου, σκοπό έχει να αναδείξει ότι στο σχεδιασμό των πόλεων οι γυναίκες αποτελούσαν τους «άλλους», το μη κυρίαρχο δηλαδή φύλο οι ανάγκες του οποίου δεν συνυπολογίστηκαν στη λήψη των αποφάσεων για τις πόλεις, τόσο όσον αφορά τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό χώρο. Όμως, οι γυναίκες είναι υποκείμενα και αντικείμενα της γνώσης για την πόλη και στην εμπειρία τους οι χώροι, οι χρόνοι και οι σχέσεις διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δεν

---

[90] Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (1997), «*Το φύλο στην ανθρωπολογία(και την ιστοριογραφία: ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις».* Αθήνα: Μνήμων 19.

[91] όπως: Πολιτισμός-φύση, αντικειμενικότητα-υποκειμενικότητα, δημόσιο-ιδιωτικό, αρσενικό-θηλυκό.

μπορούν να χωρέσουν σε διχοτομικές διακρίσεις, όπως το ιδιωτικό και το δημόσιο. *Τα χρονικά και γεωγραφικά όρια της δραστηριότητάς τους τείνουν να βρίσκονται στα ενδιάμεσα τέτοιων αναλυτικών κατηγοριών.*[92] Οι γυναίκες είχαν και έχουν ένα ρόλο: να κάνουν βιώσιμο τον κόσμο που κατασκευάζουν οι άνδρες. Από αυτή την άποψη, οι διχοτομίες αποτελούν φτωχή αναπαράσταση των εμπειριών των γυναικών στην πόλη, του συνεχούς αγώνα τους να ζήσουν στην πόλη κρυμμένες και αποκλεισμένες, να επιβιώσουν πέρα από πραγματικούς και συμβολικούς περιορισμούς. Η διερεύνηση από τη σκοπιά του φύλου των διαφορετικών σημασιών, αντιλήψεων, προσπελασιμότητας αλλά και χρήσης του αστικού χώρου και χρόνου έχει αναπτύξει τα τελευταία χρόνια έναν προβληματισμό που συνδέει τις προσεγγίσεις στα θέματα του χώρου της πόλης με τα ζητήματα της συγκρότησης των ταυτοτήτων του φύλου, της σεξουαλικότητας και της ταυτόχρονης κατασκευής των σωμάτων. Η συσχέτιση του συστήματος των δύο φύλων, της σεξουαλικότητας και του αστικού χώρου είναι μια σχέση αλληλεπίδρασης και συνδιαμόρφωσης όπου εμπλέκονται το σώμα, η ηθική, η οικονομία, οι ιδεολογίες, οι πολιτικές.[93] Οι ιδέες για την πόλη χαρακτηρίζονταν και εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται από μια προσπάθεια ελέγχου της παρουσίας των γυναικών στον δημόσιο χώρο, γιατί η ζωή στην πόλη δημιουργεί ένα χώρο πειραματισμού σε νέους ρόλους, αμφισβήτησης της φυσικής τάξης και τέλος διεκδίκησης της εξόδου από τις αναπαραστάσεις και τις υλικές δεσμεύσεις. *Ο χώρος του αποκλεισμού και της επιβίωσης στα ενδιάμεσα είναι ταυτόχρονα χώρος των κινητοποιήσεων, της απόκλισης, της τομής. Είναι το κουτί του θησαυρού όπου συνυπάρχουν ο φόβος και η επιθυμία, ο καθημερινός αγώνας και η ευχαρίστηση, ο κίνδυνος και το καταφύγιο.*[94]

---

[92] Βαΐου Ντίνα (1993), «*Η πόλη: ένας χώρος για τις γυναίκες».* στο *Αναπαραστάσεις Θηλυκότητας*. Αθήνα: Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

[93] Λαδά Σάσα, «*Τοπία και τόποι: Φύλο και σεξουαλικότητα(ες) στη σύγχρονη πόλη»*. Από τις διδακτικές σημειώσεις του μαθήματος "Σεξουαλικότητα και Αρχιτεκτονική" στο Α.Π.Θ.

[94]Βαΐου Ντίνα (1993), «*Η πόλη: ένας χώρος για τις γυναίκες.* στο *Αναπαραστάσεις Θηλυκότητας»*. Αθήνα: Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΔΥΤΙΚΗ ΠΥΛΗ ΩΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΩΦΛΙ

3.1. Ο Δήμος Χαϊδαρίου ως ενδιάμεσος χώρος και κατώφλι της Αθήνας

3.1.1. Θέση και όρια

Ο Δήμος Χαϊδαρίου βρίσκεται στα δυτικά του λεκανοπεδίου της Αττικής. Κατέχει το χώρο όπου ενώνεται το Αθηναϊκό με το Θριάσιο πεδίο και αποτελεί τη δυτική οδική πύλη της πρωτεύουσας. Η πρόσβαση γίνεται μέσα από το «πέρασμα» του Δαφνιού, φυσική και ιστορική είσοδο στην Αθήνα, όπου οι δυο οροσειρές, των ορέων Ποικίλου και Αιγάλεω, συναντώνται, δημιουργώντας το περίφημο πέταλο της Αθήνας. (χάρτης 1)

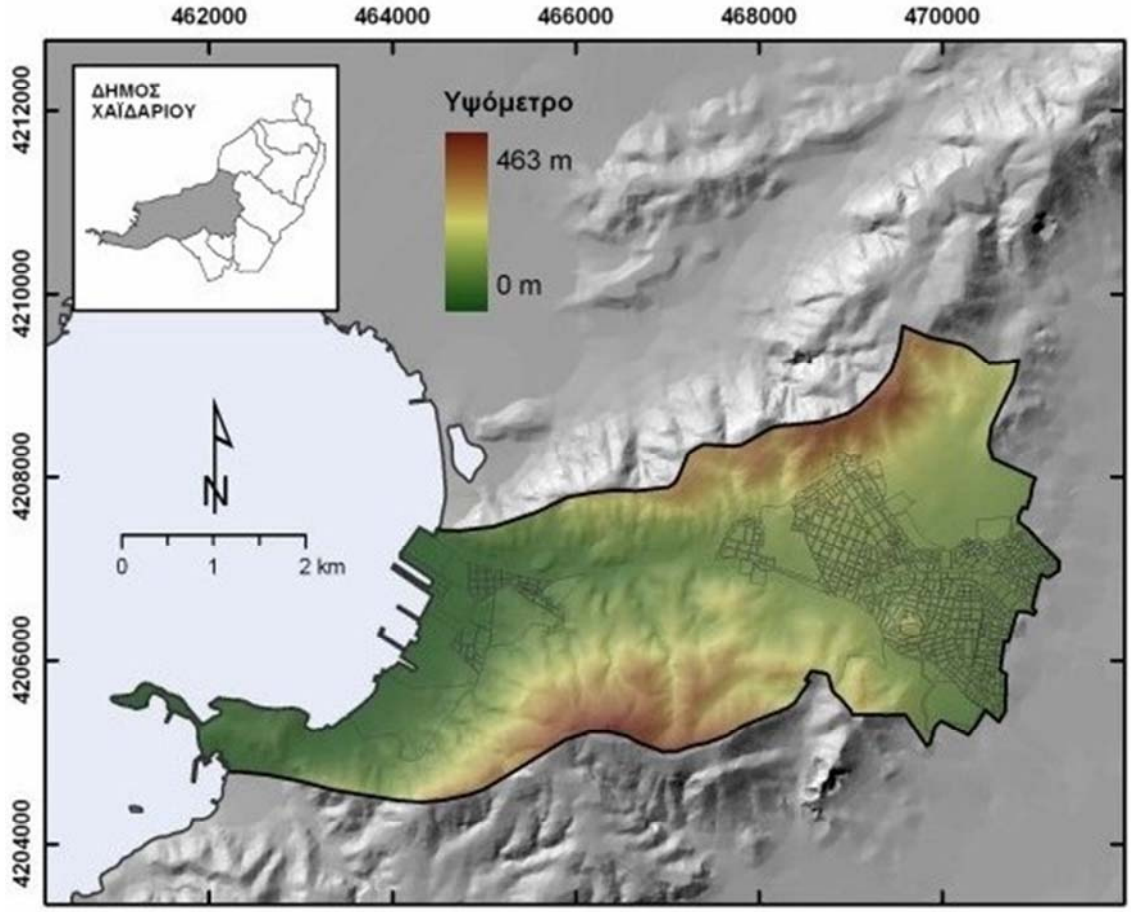

Χάρτης 1. (Πηγή: *Επιχειρησιακή οργάνωση των Δήμων του ΑΣΔΑ για την πολιτική προστασία φυσικών και περιβαλλοντικών κινδύνων.* Εφαρμοσμένο ερευνητικό πρόγραμμα από το τμήμα γεωλογίας και περιβάλλοντος του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 2010)

Ο Δ. Καμπούρογλου το περιγράφει γλαφυρά:

Από την ἀγρίαν Πάρνηθα ξεκινᾷ διά νά λουσθῆ εἰς τῆς Σαλαμῖνος τήν θάλασσαν ὁ ἀγαθός Αἰγάλεως. Αὐτός χωρίζεται κατά τήν Ἱεράν ὁδόν εἰς Κορυδαλλόν καί εἰς Ποικίλον ὄρος, δηλαδή εἰς Στεφανοβοῦνι καί εἰς Δαφνοβοῦνι τῆς μεταγενεστέρας ἀντιλήψεως καί μᾶς ἀφίνει εἰς τό μέσον τά περίφημα στενά.[95]

[95] Καμπούρογλου Δημήτριος (1920), *Το Δαφνί.* Αθήνα: Εστία, *σ.5*

Η θέση του Χαϊδαρίου έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην εξέλιξη του κατά την αρχαιότητα, καθώς η περιοχή είχε ιδιαίτερα στενή σχέση με την Ελευσίνα και τα ιερά της, γεγονός που οφειλόταν στις μεγάλες λατρευτικές πομπές από την Αθήνα προς την Ελευσίνα που πραγματοποιούνταν κάθε φθινόπωρο (μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου) στο πλαίσιο των Μεγάλων Μυστηρίων, όπου το ελευσινιακό ιερατείο, συνοδευόμενο από τιμητική φρουρά, μετέφερε στην Αθήνα μέσω της Ιεράς οδού τα ιερά αντικείμενα που φυλάσσονταν στην Ελευσίνα όλο το χρόνο. Στα Μεγάλα Μυστήρια, που διαρκούσαν εννέα ημέρες, γιόρταζαν τη συμβολική ένωση της θεάς Δήμητρας με την κόρη της Περσεφόνη μετά την επάνοδο της τελευταίας από τον Άδη. Κατά την πέμπτη ημέρα, τα ιερά αντικείμενα της Δήμητρας επέστρεφαν στην Ελευσίνα συνοδευόμενα από πολυπληθή πομπή. Το ένα τέταρτο της διαδρομής αυτής εντοπίζεται μέσα στα όρια του σύγχρονου Χαϊδαρίου και συγκεκριμένα από το όριο με το Δήμο Αιγάλεω μέχρι και το Σκαραμαγκά. Η διαδρομή περνούσε μέσα από δροσερές δασώδεις εκτάσεις, αγρούς και καλλιεργημένα χωράφια, ενώ ιερά και εντυπωσιακά ταφικά μνημεία κοσμούσαν τις παρυφές της Ιεράς οδού. Σε κάποια από τα παρόδια ιερά οι πιστοί της Δήμητρας έκαναν στάσεις για να ξεκουραστούν ή να τελέσουν ιερουργίες σχετιζόμενες με τα Μυστήρια.[96] Στην περιοχή του Χαϊδαρίου τέτοια τοπόσημα υπήρξαν ο ναός του Απόλλωνα, στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα η μονή Δαφνίου, το ιερό της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά, το κενοτάφιο της Πυθιονίκης, στα οποία θα αναφερθώ εκτενέστερα στο κεφάλαιο της συγκρότησης της δυτικής Πύλης.

Μετά την κλεισθένεια μεταρρύθμιση, στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ο Έρμος ανήκε στην αστική τριττύ της Ακαμαντίδος φυλής και είχε τη δυνατότητα εκλογής δύο βουλευτών. Η χωροθέτηση του δήμου στο Χαϊδάρι και το Αιγάλεω από τους ερευνητές τεκμηριώνεται από τις αναφορές του Πλούταρχου σχετικά με τη θέση του ταφικού μνημείου της Πυθιονίκης, στο Δήμο Έρμου, παρά την Ιερά οδό, και από την ύπαρξη ομώνυμου ποταμού που έρρεε κάτω από το Δαφνί και χυνόταν στον Κηφισό. Οι ανασκαφές, που έχουν φέρει στο φως πολυάριθμες νεκροπόλεις με εντυπωσιακά επιτύμβια μνημεία και αξιόλογα κτερίσματα που παραπέμπουν σε έναν πλούσιο δήμο όπως αυτόν του Έρμου, δεν έχουν ακόμα εντοπίσει οικιστικά κατάλοιπα, λόγω της αποκλειστικής σχεδόν ανασκαφής στη δυτική Πύλη. *Πάντως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο δήμος Έρμου είχε αγροκτηνοτροφικό χαρακτήρα και όχι ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό κατοίκων. Το τελευταίο προκύπτει από τον σχετικά μικρό αριθμό βουλευτών που εξέλεγαν οι Έρμειοι.*[97] Ακόμα και στη «Χάρτα της Ελλάδος» του Ρήγα Φεραίου Βελεστινλή καταγράφεται το Χαϊδάρι ως *Έρμος* (χάρτης 2).

---

[96]Ιστορικοί τόποι και δρώμενα στο Χαϊδάρι. Ιερά οδός - Δήμος Έρμου. *http://www.haidari.gr*

[97]Λερίου Αναστασία (2006), *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος,* Δήμος Αιγάλεω, σ.136

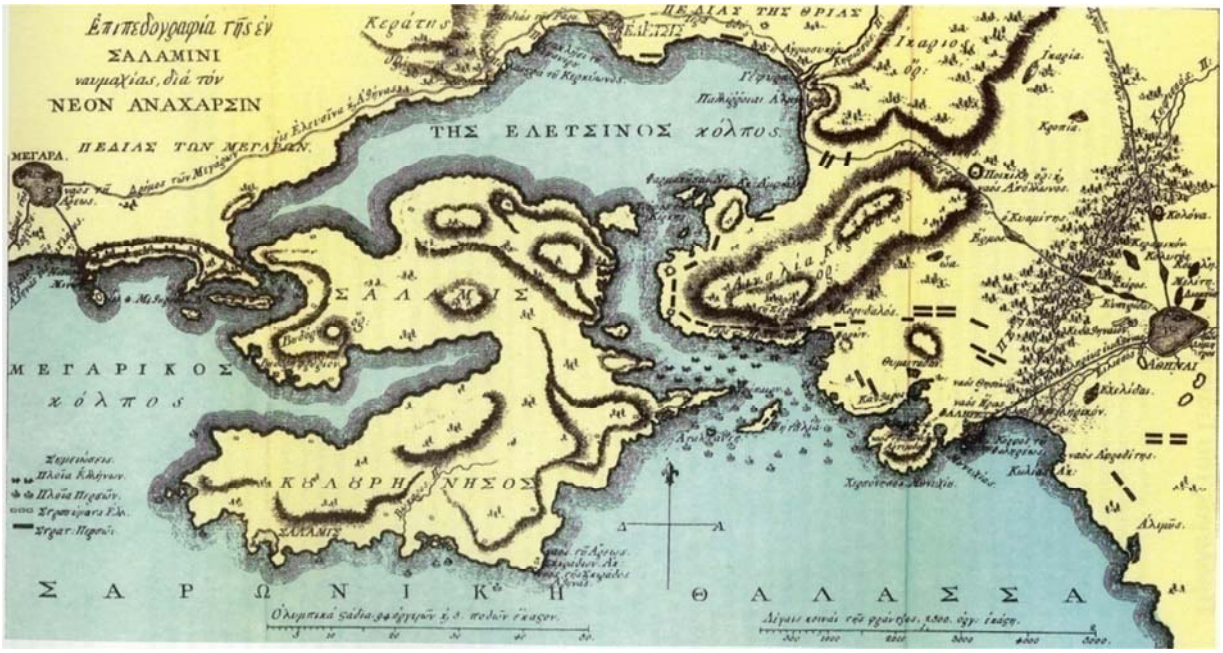

Χάρτης 2. «Χάρτα της Ελλάδος» του Ρήγα Φεραίου Βελεστινλή. Καταγράφεται το Χαϊδάρι ως Έρμος (1797) (πηγή: Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι, Τόπος & Άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.12)

Λόγω των μορφολογικών χαρακτηριστικών της θεωρείται αστική ημιορεινή περιοχή και διακρίνεται γεωγραφικά σε τρεις ζώνες: τη ζώνη Αφαίας Σκαραμαγκά, τη ζώνη της περιοχής του Δαφνιού και τη ζώνη της πόλης του Χαϊδαρίου.[98] Η πολεοδομική δομή και η οικιστική ανάπτυξη του δήμου επηρεάζεται από τη διάσχισή του από την Εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου, δρόμου ταχείας κυκλοφορίας, με έντονη υπεραστική κίνηση και κύριο άξονα ενδοαστικών μετακινήσεων μεγάλου μήκους, και από την Ιερά οδό, η οποία είναι ιδιαίτερα επιβαρυμένη κυκλοφοριακά, δεδομένου ότι συνδέει την Εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου, καθώς και τους δήμους της υπόλοιπης δυτικής Αθήνας, με τους δήμους της νότιας Αθήνας. Η δομημένη περιοχή αναπτύσσεται σχεδόν κατά μήκος των παραπάνω οδικών αξόνων, στους οποίους έχουν εγκατασταθεί χρήσεις εμπορίου, αναψυχής και βιοτεχνίες. Το περιαστικό πράσινο, που ουσιαστικά συνίσταται στα πρανή των ορέων Ποικίλου και Αιγάλεω, περιβάλλει τη δομημένη περιοχή προσφέροντας προστασία από την ατμοσφαιρική επιβάρυνση που προκαλείται τόσο από την ύπαρξη των δύο υπερτοπικών οδικών αξόνων που διασχίζουν το Χαϊδάρι (Εθνική οδός Αθηνών-Κορίνθου και Ιερά Οδός), όσο και από τις εγκαταστάσεις της βιομηχανικής περιοχής του Θριάσιου πεδίου.[99]

[98] Επιχειρησιακό σχέδιο δράσης δήμου Χαϊδαρίου 2008-2010. Δήμος Χαϊδαρίου (2008)

[99] Η οικιστική ανάπτυξη έγινε χωρίς κάποιο προγραμματισμό ή ιεράρχηση των χρήσεων γης, ενώ στράφηκε ορισμένες φορές και προς περιοχές με μεγάλες κλίσεις και ρέματα. Η ανάμιξη των χρήσεων γης και η έλλειψη αδόμητων χώρων, που συνοδεύτηκαν από τη μη ύπαρξη θεσμοθετημένων χρήσεων γης μέχρι σήμερα, δημιουργούν προβλήματα στην οργάνωση του οικιστικού ιστού, καθώς και προβλήματα περιβαλλοντικής ρύπανσης.

Η έκταση του δήμου είναι 22.655 στρ., εκ των οποίων τα 4.457 στρ. συνιστούν την εντός σχεδίου περιοχή, ενώ τα υπόλοιπα 18.198 στρ. την περιαστική ζώνη. Η εντός σχεδίου περιοχή συμπεριλαμβάνει το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αθηνών (Ψ.Ν.Α), το Δρομοκαΐτειο θεραπευτήριο και το Αττικό νοσοκομείο. Στην εκτός σχεδίου ανήκουν εκτάσεις του Ταμείου Εθνικής Άμυνας (ΤΕΘΑ), του Διομήδειου κήπου, του Άλσους Δαφνιού, του Υπουργείου Γεωργίας κ.ά. Οι χώροι αυτοί αποτελούν εκτάσεις και εγκαταστάσεις υπερτοπικού ενδιαφέροντος. (διάγραμμα 1)

Διάγραμμα 1. Χρήσεις γης στο Δήμο Χαϊδαρίου – Ποσοστά

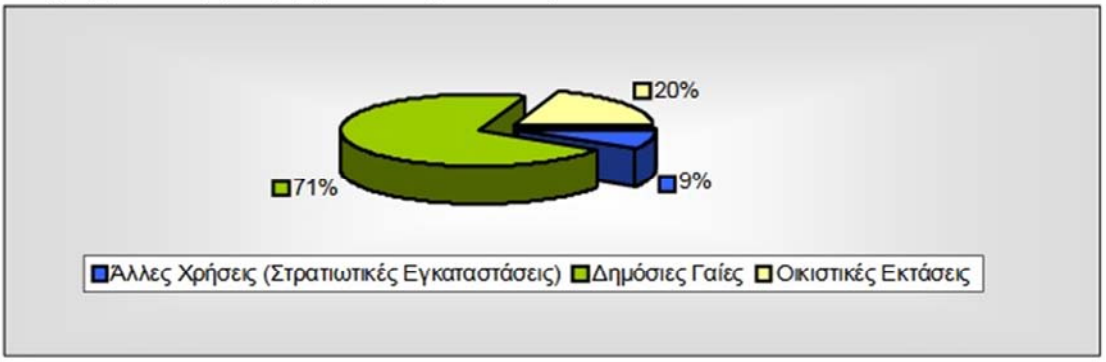

Πηγή: Απογραφή 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε.

Ο δήμος σύμφωνα με την έκτασή του κατατάσσεται στους μεγαλύτερους δήμους του λεκανοπεδίου. Απέχει 8 χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας και τα όριά του είναι: βορειοδυτικά ο Δήμος Ασπροπύργου, βόρεια το ποικίλο όρος, βορειοανατολικά ο δήμος Πετρούπολης, ανατολικά ο δήμος Περιστερίου, νοτιοανατολικά ο δήμος Αιγάλεω, νότια οι δήμοι Αγ. Βαρβάρας, Κορυδαλλού, Νίκαιας και νοτιοδυτικά το όρος Αιγάλεω (χάρτης 3).

Το Χαϊδάρι, με το διάταγμα 179Α-8/5/1935 αναγνωρίστηκε ως κοινότητα με την απόσπαση του οικισμού από την Κοινότητα Αιγάλεω. Με το ίδιο διάταγμα αποσπώνται και οι οικισμοί Δαφνιού, Σκαραμαγκά και Νέαι Φώκεαι από την Κοινότητα του Αιγάλεω και προσαρτώνται στη νεοσυσταθείσα Κοινότητα του Χαϊδαρίου. Έτσι, την κοινότητα αποτελούσαν οι συνοικισμοί Χαϊδαρίου, Νέες Φώκεαις, Δαφνί και Σκαραμαγκάς. Στις 16/10/1940 καταργείται ο οικισμός Νέαι Φώκεαι. Με το 223Α-26/7/1943 διάταγμα η κοινότητα Χαϊδαρίου υπήχθη από το Νομό Αττικής και Βοιωτίας στο Νομό Αττικής. Με το 107Α-4/6/1947 διάταγμα αναγνωρίζεται ως Δήμος Χαϊδαρίου. Ο σημερινός δήμος περιλαμβάνει το Χαϊδάρι και το Σκαραμαγκά.

Από τον Απρίλιο του 1989, βάσει του Ν. 1416/84, αποτελεί τμήμα της ενότητας του Αναπτυξιακού Συνδέσμου Δυτικής Αθήνας (ΑΣΔΑ) (χάρτης 3)

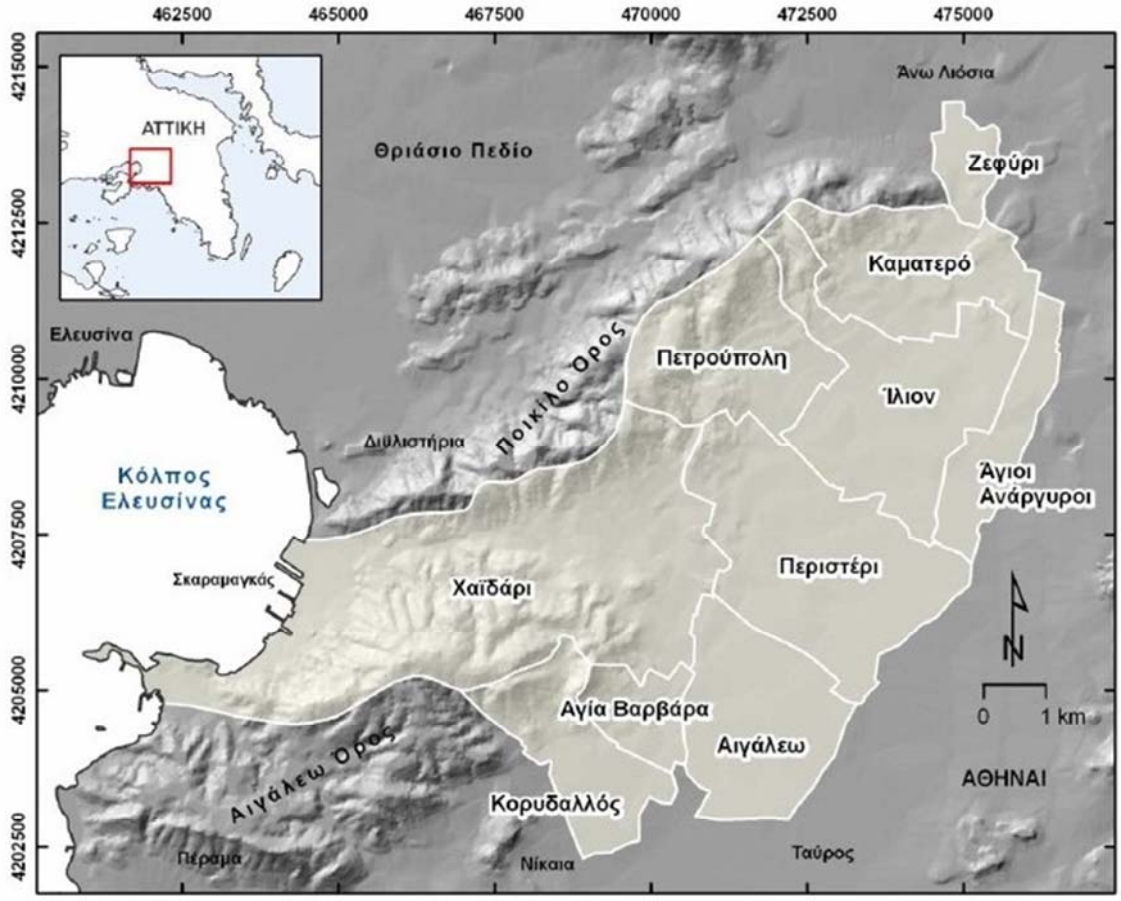

Χάρτης 3. Όρια Δήμου Χαϊδαρίου και όρια δήμων Α.ΣΔ.Α. ((Πηγή: Επιχειρησιακή οργάνωση των Δήμων του ΑΣΔΑ για την πολιτική προστασία φυσικών και περιβαλλοντικών κινδύνων. Εφαρμοσμένο ερευνητικό πρόγραμμα από το τμήμα γεωλογίας και περιβάλλοντος του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 2010)

Μέσα στα όρια του Δήμου Χαϊδαρίου εγγράφονται ιστορικές μνήμες από όλες τις περιόδους που καθόρισαν τη διαδρομή της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως σήμερα: έτσι, εκτός από τις ιστορικές μνήμες τις συναρτημένες με τη διαδρομή των Ελευσινίων μυστηρίων –που ήδη έχω αναφέρει– ο ναός του Προφήτη Ηλία, που χρονολογείται από την περίοδο της τουρκοκρατίας, το Παλατάκι και ο περιβάλλων χώρος του, όπου έγινε και η μάχη του Χαϊδαρίου το 1826, το block 15 του φασιστικού στρατοπέδου Χαϊδαρίου, αλλά και προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών.

Αποτέλεσε κατώφλι, για τους Χιώτες και τις Χιώτισσες που ήρθαν να εργαστούν στο ψυχιατρείο, που ίδρυσε ο συμπατριώτης τους Ζωρζής Δρομοκαΐτης το 1887· για τους πρόσφυγες και τις προσφυγοπούλες από την ανατολική Ρωμυλία (1917) και τη Μικρά Ασία (1922) που, δρασκελίζοντας σ' αυτή τη μεριά, έκαναν το πρώτο βήμα στη νέα ζωή τους και εναποθέτοντας τη συλλογική τους μνήμη «χρωμάτισαν» αυτό τον τόπο· για τους αγρότες και τις αγρότισσες κυρίως απ' όλη την Ελλάδα, που φτάνουν στο Χαϊδάρι (1950-1970) προκειμένου να ξεφύγουν από τους διωγμούς μετά τη λήξη του εμφυλίου

πολέμου· για τους Πακιστανούς που η χούντα έφερε να εργαστούν στα διυλιστήρια του Ασπρόπυργου·για τους οικονομικούς μετανάστες και τις μετανάστριες μετά την κατάρρευση των κρατών του πρώην ανατολικού μπλοκ·τους Κούρδους και Αφγανούς πολιτικούς πρόσφυγες·τους πρόσφυγες των πολέμων Ιράν-Ιράκ αλλά και πρόσφατα τους Σύριους πρόσφυγες και τις Σύριες προσφυγοπούλες.

Επίσης, κατώφλια από τη ζωή στο θάνατο, από την ατομική στη συλλογική συνείδηση κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής αποτέλεσαν το στρατόπεδο Χαϊδαρίου και ο βοτανικός κήπος, με την οδό Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου ως μεταβατικό χώρο σύνδεσης των παραπάνω δυο πόλων, και κατώφλια εγκλεισμού/απομόνωσης αποτελούν το Κέντρο ψυχικών νοσημάτων του Δαφνιού και το Δρομοκαΐτειο.

Το Χαϊδάρι έγινε ποίημα, τραγούδι και σύμβολο αντίστασης.

3.1.2. Χαρτογραφήσεις του τοπίου της δυτικής Πύλης

Ο χώρος του χάρτη αποτελεί κατ' αρχάς τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του τόπου που αναπαριστά και του συντάκτη του και στη συνέχεια μεταξύ του αποδέκτη του χάρτη και του τόπου. Ταυτόχρονα, καθώς η συλλογική μνήμη ιδρύει το χώρο, δηλαδή παγιώνει χωρικές συσχετίσεις αντιμετωπίζοντας την πρόκληση της ετερογένειας του παρόντος με την επιβεβαίωση μιας σταθερότητας, η αγκύρωση της (συλλογικής μνήμης) σε τοποθεσίες κοινά αναγνωρίσιμες είναι η έκφραση της συνάρτησής της με το χώρο. Έτσι, ο χάρτης ουσιαστικά εμβληματοποιεί τη δύναμη της συλλογικής μνήμης να ιδρύει χώρους. Παγιώνει τις σχέσεις ανάμεσα σε θέσεις και τις συγκροτεί σε ένα δίκτυο που μπορεί να ορίζει τον τόπο μιας κοινωνίας.[100]

Το Ποικίλο όρος χαρτογραφείται σε πολλούς παλαιούς χάρτες από τη «Χάρτα της Ελλάδος» (1797) του Ρήγα Φεραίου μέχρι τους «Χάρτες της Αττικής» του J.A. Kaupert (1878). Σε χάρτη του J.A. Sommer του 1841, το βουνό ονομάζεται Στεφάνι. Η μετονομασία του βουνού προκάλεσε σύγχυση στα τοπωνύμια που αναγράφονται στα συμβόλαια της εποχής, διευκολύνοντας το έργο των καταπατητών. Περιηγητές, ιστορικοί και γεωγράφοι, όπως ο Παυσανίας, ο Στράβων, ο Σατωμπριάν κ.ά., έχουν αναφερθεί στο Ποικίλο όρος. Ο περιηγητής Παυσανίας αναφέρει την ονομασία «Ποικίλον» για να περιγράψει το ναό του Πυθίου Απόλλωνα.[101] Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι ο Περικλής κατείχε γαίες και κτίσματα στους σημερινούς δήμους Χαϊδαρίου και Περιστερίου.

---

[100] Σταυρίδης Σταύρος (2006), *Από το χάρτη στο χώρο της μνήμης*, στο Μνήμη και εμπειρία του χώρου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.22-24

[101] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά* Ι, 37,7, (μτφ. Παπαχατζή Ν.) Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ.470

Χάρτης της Αθήνας που δημοσιεύθηκε από τον André Georges Guillet το 1672, σύμφωνα με το σχέδιο των Γάλλων Καπουτσίνων. (πηγή: Travelogues. *Με το βλέμμα των περιηγητών.* *Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι* στο http://el.travelogues.gr/item.php?view=32390)

Στον παραπάνω χάρτη, εκτός των άλλων, χαρτογραφούνται: η πύλη του Κεραμεικού στο σημείο Χ, η Ιερά οδός με την Ιερά πύλη στο σημείο Υ, η Ιερά Σικί και η Ιερά οδός στο σημείο Ζ και η έξοδος της Ιεράς οδού στον κόλπο της Ελευσίνας.

Όσον αφορά την Ιερή πύλη πρέπει να επισημάνω ότι η Ιερά οδός δεν κατέληγε ακριβώς στο Δίπυλο (ή θριάσιαι ή Κεραμεικού πύλαι), όπως αναφέρει ο Παυσανίας, αλλά στην Ιερή πύλη που βρισκόταν 60 μέτρα νοτιότερα και εντοπίζεται στα όρια του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού. Η ονομασία της προέκυψε από τον συσχετισμό της με την Ιερά οδό και τις εορταστικές εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα εκεί στο πλαίσιο των Μεγάλων Μυστηρίων. Από εδώ ξεκινούσε η πομπή που μετέφερε τα ιερά της Δήμητρας πίσω στο ιερό της Ελευσίνας μέσω της Ιεράς οδού.

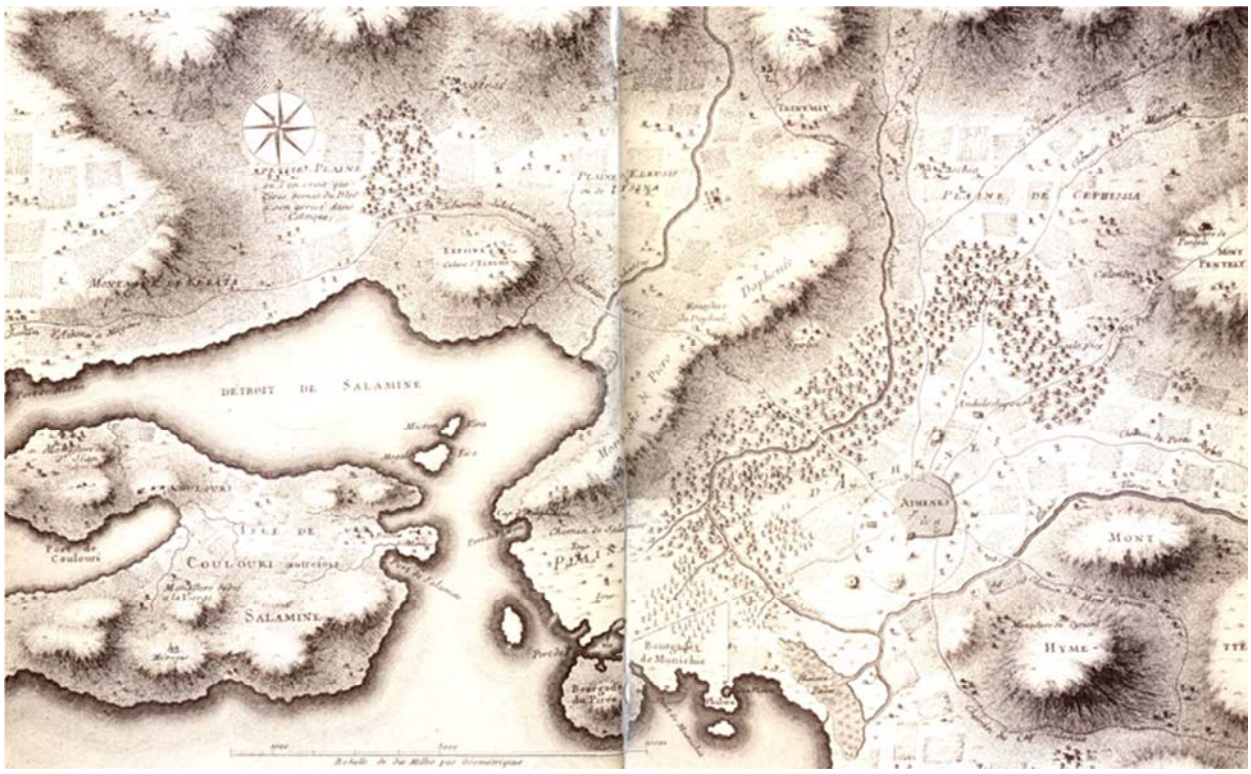

Χάρτης της Αθήνας του Julien-David Le Roy, (1770).
(πηγή:http://galaxy.hua.gr/~landscapesatlas/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/ 34-attica/100-elaionas-athina.html)

Στο χάρτη που συνέταξε ο Julien-David Le Roy καταγράφεται η πόλη των Αθηνών, ο ελαιώνας, ο Κηφισός, η Ιερά οδός, το πέρασμα της Ιεράς οδού μεταξύ Ποικίλου και Δαφνιού, ο λόφος του Προφήτη Ηλία, οι Ρειτοί, η Ελευσίνα.

Χάρτης της δυτικής Αττικής της δεκαετίας του 1830 του J. Dower. (πηγή: *http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=154&language=el-GR*)

Στο χάρτη του J. Dower απεικονίζεται η πορεία της Ιεράς οδού από τον Κεραμεικό έως την Ελευσίνα. Στην περιοχή που καταλαμβάνει ο σύγχρονος Δήμος Χαϊδαρίου σημειώνονται τα τοπωνύμια «Aidari» (Χαϊδάρι), «A Georgi» (Άγιος Γεώργιος), «A Elea» (Προφήτης Ηλίας), «Daphne» (Δαφνί) και «Tor Venus» (ιερό Αφροδίτης)

.

Η Αττική το 1837. Χάρτης του Sommer A. (πηγή: Αθήνα 1830-2000, Γεωργίου Σαρηγιάννη)

Στο χάρτη του Sommer A, το Ποικίλο όρος ονομάζεται Στεφάνι. Από την Αθήνα υπάρχει η παλιά πόλη, αλλά ακόμη δεν είναι εμφανής η επέκτασή της βάσει του σχεδίου Κλεάνθη-Schaubert. Διακρίνεται ο Ελαιώνας οι οδοί που οδηγούν στο Φάληρο, τον Πειραιά, το Μενίδι, τα Μεσόγεια, η έκταση που καταλαμβάνει ο Ελαιώνας, τα έλη των εκβολών Κηφισού και Ιλισού

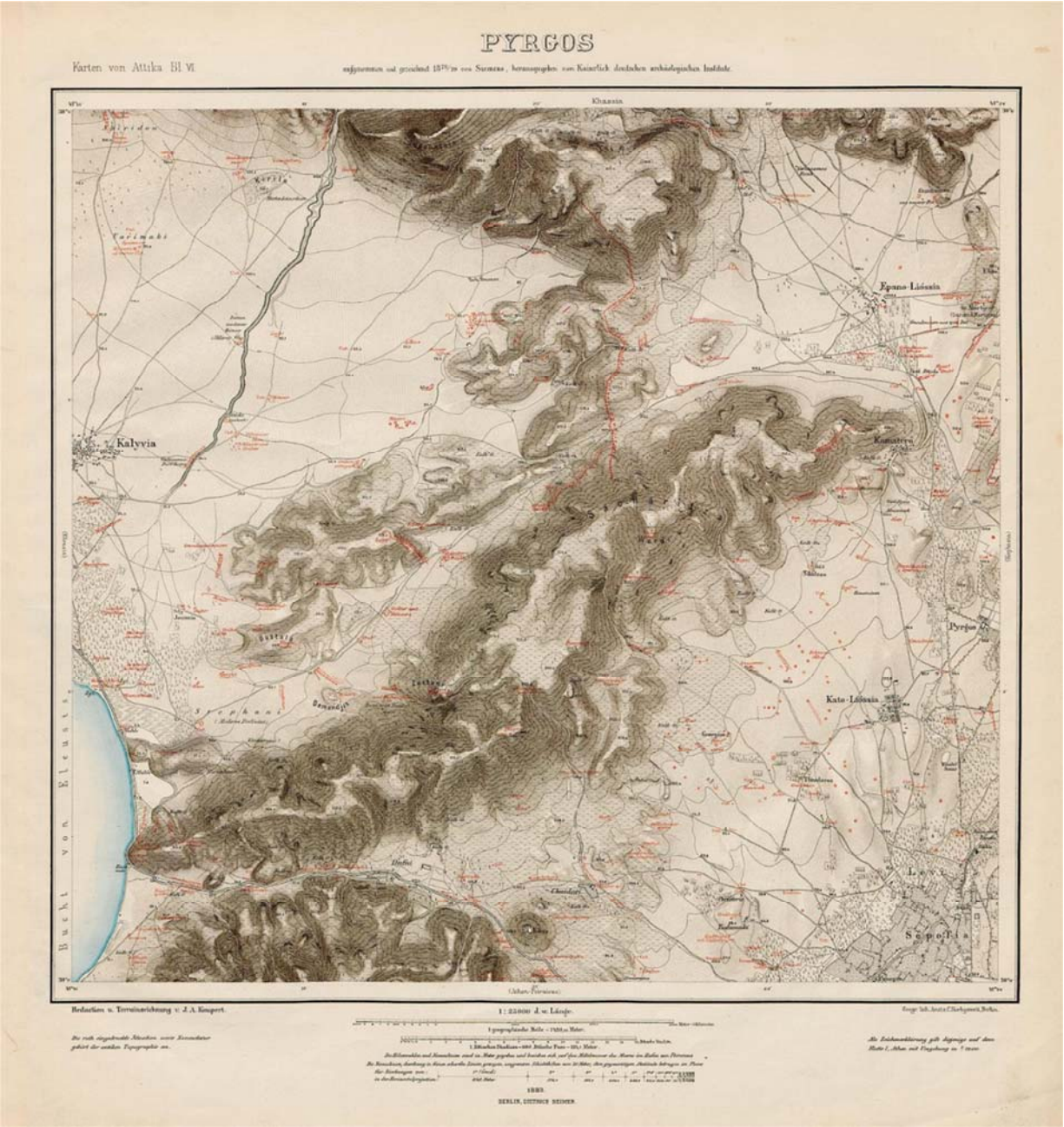

«Χάρτης της Αττικής» (απόσπασμα) του J.A. Kaupert (1878) (πηγή: Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη Χαϊδελβέργης http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ curtius1895a/ 0001?sid =655e7508cc9d1af4293b7d47f183c30b

Ο J.A. Kaupert, στο χάρτη του της περιοχής του όρους Αιγάλεω-Ποικίλο, έδωσε τον τίτλο PYRGOS και διακρίνονται: Το Ποικίλο όρος, το Χαϊδάρι, οι λίμνες των Ρειτών, ο Σκαραμαγκάς, το αρχαίο Δέμα, το φαράγγι Ζαστάνι, το χωριό Στεφάνι.

Οι 27 από τους 28 Χάρτες της Αττικής που συνέταξε έχουν τίτλους γνωστών βουνών (π.χ. Athens – Hymettos, Pentelikon, Tatoi, Phyli) και περιοχών (Salamis, Eleusis, Laurion, Marathon κ.λπ), μόνο ο PYRGOS (IV χάρτης) έχει τίτλο που διαφέρει. Οι υποψίες στρέφονται στο Πύργο στο λόφο Πυργάθι.

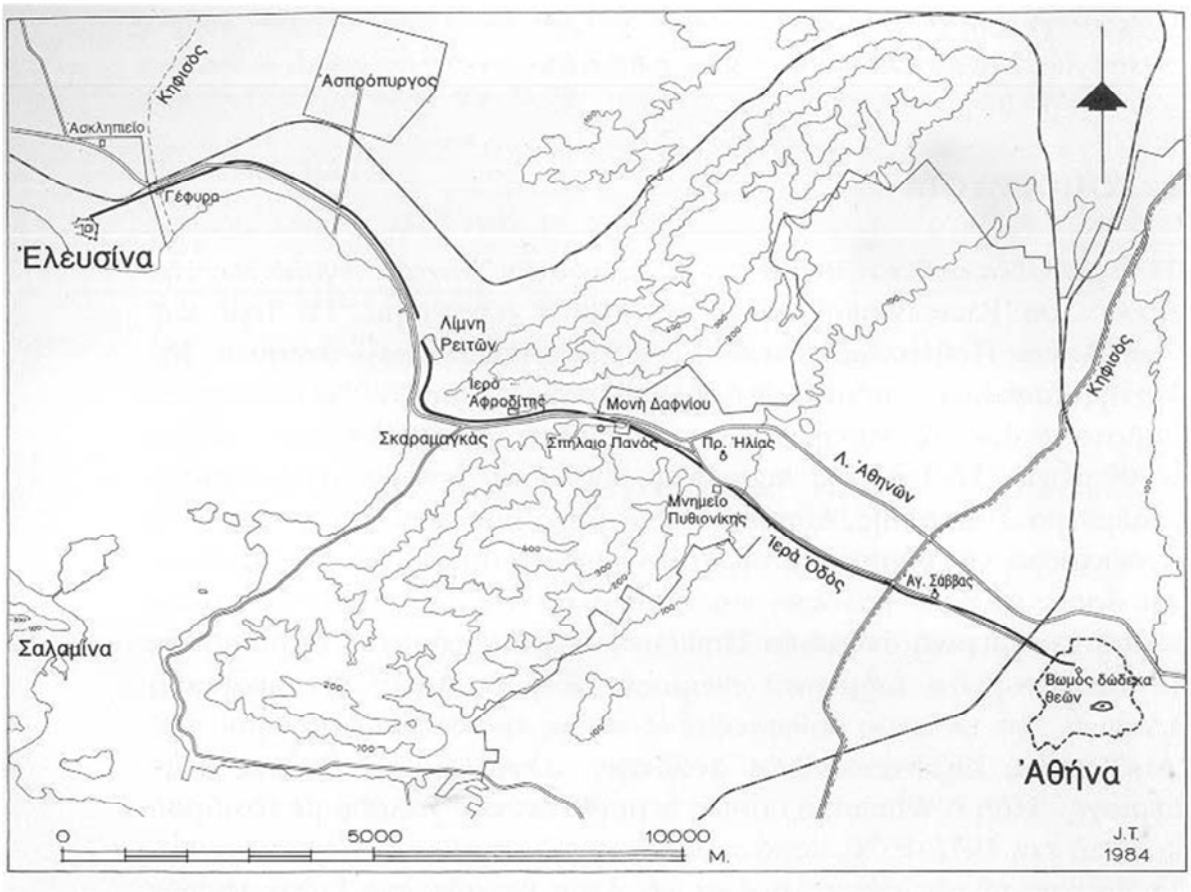

Σκαρίφημα του αρχαιολόγου Ιωάννη Τραυλού. Πορεία Ιεράς οδού, στάσεις και μνημεία. (Αρχείο Τραυλού) (πηγή: Μαχαίρα Βασιλική στο Το Ιερό της Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά Οδό, σ.10)

Στο σκαρίφημα του Ι. Τραυλού, διακρίνονται οι θέσεις: της πόλης των Αθηνών με την Ιερά πύλη, η Ιερά οδός και η διαδρομή της έως την Ελευσίνα, ο Κηφισός, η θέση του μνημείου της Πυθιονίκης στο λόφο του Προφήτη Ηλία, η σπηλιά του Πανός, η μονή του Δαφνιού, το ιερό της Αφροδίτης, οι λίμνες των Ρειτών, ο ελευσινιακός κόλπος και η Σαλαμίνα, ο Ασπρόπυργος, η γέφυρα στον ελευσινιακό Κηφισό, το Ασκληπιείο, η Ελευσίνα.

3.1.3. Συγκρότηση της δυτικής Πύλης.

Η δυτική πύλη της Αθήνας, βρίσκεται μέσα στα όρια του Δήμου Χαϊδαρίου, στο δυτικότερο άκρο του, και εντοπίζεται στο σημείο όπου το Ποικίλο όρος συναντάει την οροσειρά του Αιγάλεω, στο φυσικό, ιστορικό και μοναδικό «πέρασμα» του Δαφνιού, ενώνοντας και διαχωρίζοντας το αθηναϊκό με το θριάσιο πεδίο.

Το δυτικό της όριο είναι η λίμνη Κουμουνδούρου και το ανατολικό της ο λόφος του Προφήτη Ηλία, απ' όπου δηλαδή οι επισκέπτες της Αθήνας από τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο την πρωτοέβλεπαν ν' απλώνεται μπροστά τους.

Ο Franqois René de Chateaubriand, το 1806, στην πορεία του από την Ελευσίνα προς την Αθήνα, αντικρίζοντας την Αθήνα από το λόφο, αναφέρει: *Οι την πόλιν του Κέκροπος επισκεπτόμενοι περιηγηταί αφικνούνται συνήθως εις αυτήν διά του Πειραιώς ή της*

Ευβοίας, στερούμενοι ούτω μέγα μέρος του θεάματος –καθότι η Ακρόπολις δεν φαίνεται τοις διά θαλάσσης αφικνουμένοις, ο δε Άγχεσμος επιπροσθεί τοις εξ Ευβοίας ερχομένοις. Εγώ όμως αγαθή τύχη έφθασα εις Αθήνας διά της οδού άφ' ης φαίνεται η πόλις εν πάση τη λαμπρότητι αύτης. Το πρώτον αντικείμενον, όπερ είδον, ήτο η Ακρόπολις φωτιζόμενη υπό του ανατέλλοντος ηλίου– υψούτο δε καταντίκρυ πέραν της πεδιάδος και εφαίνετο ερειδομένη επί του Υμηττού, σχηματίζοντος τον ορίζοντα της εικόνος ταύτης. Παρίστα δε συγκεχυμένον μίγμα εκ κιονοκράνων των Προπυλαίων, κιόνων του Παρθενώνος και του ναού του Ερεχθέως, επάλξεις τειχών κανονοφόρων, Γοτθικών ερειπίων Χριστιανικών και Όθωμανικών καλυβών.[102]

Πρόκειται για ένα πλούσιο σε εναλλαγές φυσικό ανάγλυφο, αποτελούμενο από λόφους, χαράδρες και πεδιάδες, όπου σχηματίζεται ένα φαρδύ πέρασμα που οδηγεί από την Αθήνα στην Πελοπόννησο και τη Βοιωτία.

Ο ρόλος του φυσικού ανάγλυφου στη διαμόρφωση του τοπίου της δυτικής Πύλης προϋποθέτει τη μόνιμη παρουσία του «απέναντι». Οι ορεινοί όγκοι του Αιγάλεω και του Ποικίλου στέκονται απέναντι οδηγώντας στην επίγεια πρόσληψη ενδιάμεσων χώρων μικρών και ασυνεχών οπτικών ενοτήτων. Σ' αυτούς τους ενδιάμεσους χώρους υπάρχει πάντα κάτι το «κρυφό» και «απρόσμενο», κάτι που δεν γίνεται αντιληπτό με την πρώτη ματιά, και αυτό δημιουργεί ποικιλία και κινεί το ενδιαφέρον του παρατηρητή. Η ποικιλία του ανάγλυφου σε συνδυασμό με τη διαύγεια της ατμόσφαιρας δημιουργεί τη μόνιμη παρουσία του «απέναντι».[103] Για το λόγο αυτό, το 480 π.Χ., στη κορυφή του όρους Αιγάλεω, απέναντι από τη νήσο Σαλαμίνα, ο βασιλιάς των Περσών Ξέρξης, είχε εγκαταστήσει το θρόνο του, προκειμένου να παρακολουθεί την εξέλιξη της ναυμαχίας που διαδραματιζόταν στον ενδιάμεσο χώρο, στον κόλπο της Σαλαμίνας.

Διασχίζοντας το «πέρασμα» από το δυτικό του άκρο «ανοίγεται ένα παράθυρο» και ξεπροβάλλει «απέναντι» η θάλασσα του Σκαραμαγκά και διακρίνεται η Σαλαμίνα.

Ο Γάλλος συγγραφέας Gustave Flaubert, το 1850 στην πορεία από την Αθήνα προς την Ελευσίνα, αναφέρει: *Στην άκρη της πεδιάδας αρχίζουμε να ανεβαίνουμε. Τα στενά του Χαϊδαριού. Η ανηφοριά διαρκεί αρκετή ώρα, ο βράχος ξεχωρίζει κάτω από το δρόμο, κατηφορίζουμε. Χαριτωμένη θέα της θάλασσας: ο κόλπος της Λεψίνας, κλεισμένος ανάμεσα στα βουνά, μοιάζει με λίμνη, δεν ξέρεις από ποια μεριά βρίσκεται το άνοιγμά του. Ο δρόμος κατεβαίνει ολόισια απέναντι, λες και θα πέσει στη θάλασσα. Απαλές*

---

[102] Chateaubriand F-R., *Οδοιπορικόν από Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και από Ιεροσολύμων εις Παρισίους* (μτφ. Εμμ. Ροΐδη) Αθήνα: Αφών Τολίδη (Επανέκδοση 1979), Τόμος α΄, τεύχος 2, σελ. 6-7 [α΄ έκδοση 1860].

[103] Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά - Σύγχρονα ελληνικά τοπία.* Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ.27-30

πλαγιές αριστερά–δεξιά, πάνω στο βράχο (στη θέση της Αφροδίτης Φίλης,) είναι σκαλισμένες αρκετές κοιλότητες, οι περισσότερες καμπύλες στο πάνω μέρος, με ύψος ένα πόδι περίπου, ορισμένες τετράπλευρες και που φαίνονται προορισμένες να δέχονται μικρά αγάλματα και εικόνες.[104]

Χάρτης της ναυμαχίας της Σαλαμίνας από επανέκδοση του έργου του Jean-Jacques Barthelemy με τίτλο Voyage du jeune Anacharsis en Grece (συλλογή Ιωάννη Ιγγλέση) (πηγή: Αναστασία Λερίου, Ιερά οδός. Αναζητώντας το Ίχνος, Δήμος Αιγάλεω)

Κατά τους μυθολογικούς χρόνους, ο Θησέας συναντάει και σκοτώνει τον φοβερό ληστή Προκρούστη στη βάση του, που βρισκόταν στην Ιερά οδό, στο σημείο περίπου, που βρίσκεται σήμερα η μονή του Δαφνιού: *…πρὸς τούτῳ τῷ Κηφισῷ λῃστὴν Πολυπήμονα ὄνομα, Προκρούστην δὲ ἐπίκλησιν, Θησεὺς ἀπέκτεινεν…*[105]

Στην αρχαιότητα, αυτό το κατώφλι διέσχιζε η Ιερά οδός που συνέδεε δυο σημαντικούς πόλους, την πόλη των Αθηνών με την Ελευσίνα, έχοντας αφετηρία την Ιερά πύλη του Κεραμεικού και κατάληξη το Ιερό της Ελευσίνας, αποτελώντας τη βασική διαδρομή της πομπής των Ελευσινίων Μυστηρίων, έτσι και ονομάστηκε Ιερά. Από επιγραφές και αρχαία

[104] http://www.haidari.gr/
[105] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά* Ι, 38,5, (μτφ. Ν. Παπαχατζής 1992), Αθήνα: εκδοτική Αθηνών, σ.568

ορόσημα γνωρίζουμε ότι η επίσημη ονομασία της ήταν «Ελευσινιακή»[106]. Πιθανόν να διασχίστηκε πρώτη φορά κατά την υστεροελλαδική περίοδο (1600-1100 π.Χ.)[107]. Καθ' όλο το μήκος της υπήρχαν τάφοι (από τη γεωμετρική περίοδο), στήλες, βωμοί, ιερά μνημεία κ.λ.π. [108]

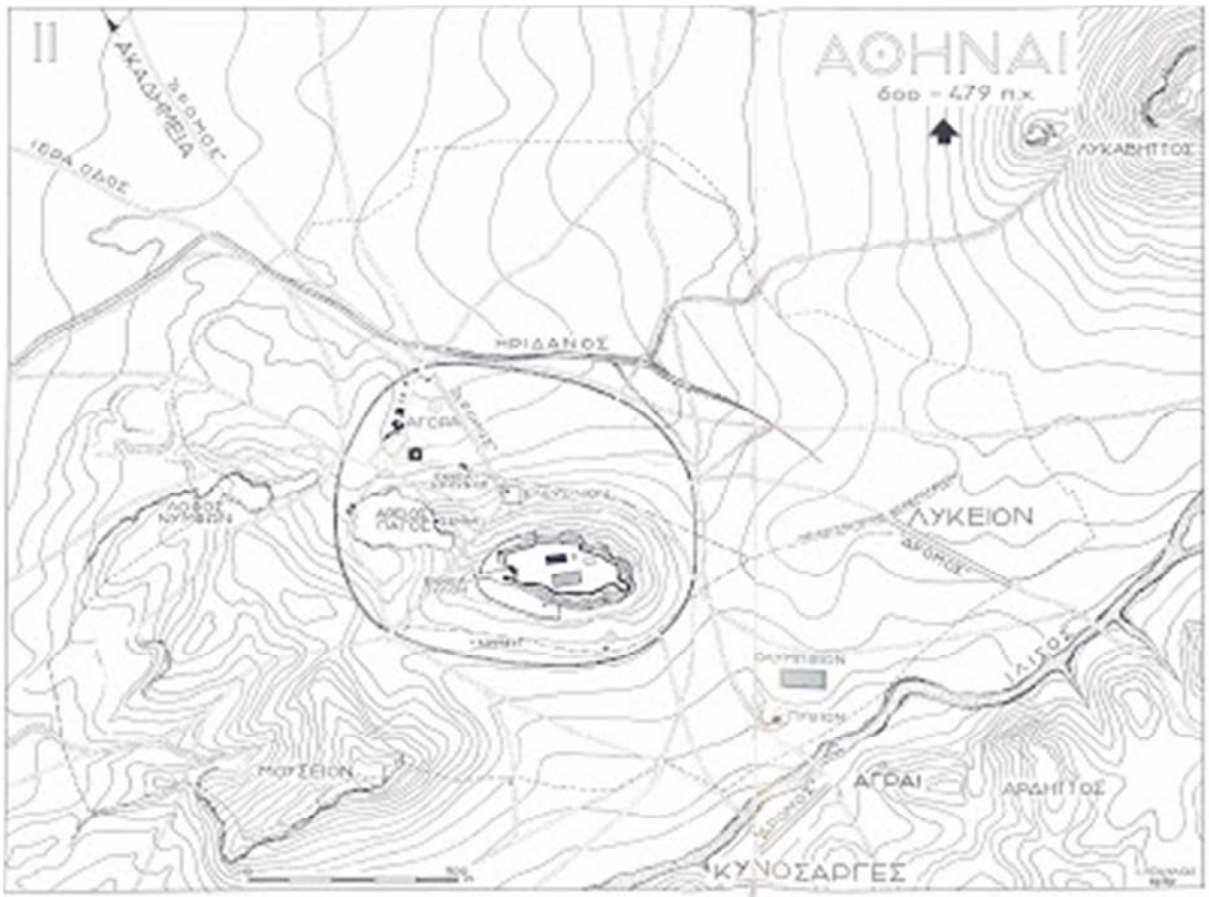

«Σχέδιον των Αθηνών κατά την περίοδον από των χρόνων του Σόλωνος μέχρι της καταστροφής της πόλης υπό των Περσών» [πηγή: Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. ΠΙΝ. ΙΙ, ΚΑΠΟΝ, Αθήνα)

Η δυτική Πύλη είναι ύψιστης στρατηγικής σημασίας και οχυρώνεται το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, με μακρύ πριονωτό τείχος, μήκους 4.360μ. περίπου, το οποίο έφερε πύργους που λειτουργούσαν ως φρυκτωρίες. Το «Δέμα» του τείχους έζευε το φυσικό άνοιγμα ανάμεσα στις δυο οροσειρές προκειμένου να προστατευτεί η Αθήνα από τα στρατεύματα του Φιλίππου Β' μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ). Τμήμα του τείχους σώζεται μεταξύ Ασπροπύργου, Άνω Λιοσίων και σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Κορίνθου.[109]

[106] Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι. (1992), *Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της. Αθάνα:* Περιοδικό Αρχαιολογία τ.43, σ.28-32
[107] Η Ιερά οδός. http://www.haidari.gr,
[108] Τραυλός Ιωάννης (1960), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών.* Αθήνα: ΚΑΠΟΝ.
[109] http://www.haidari.gr,

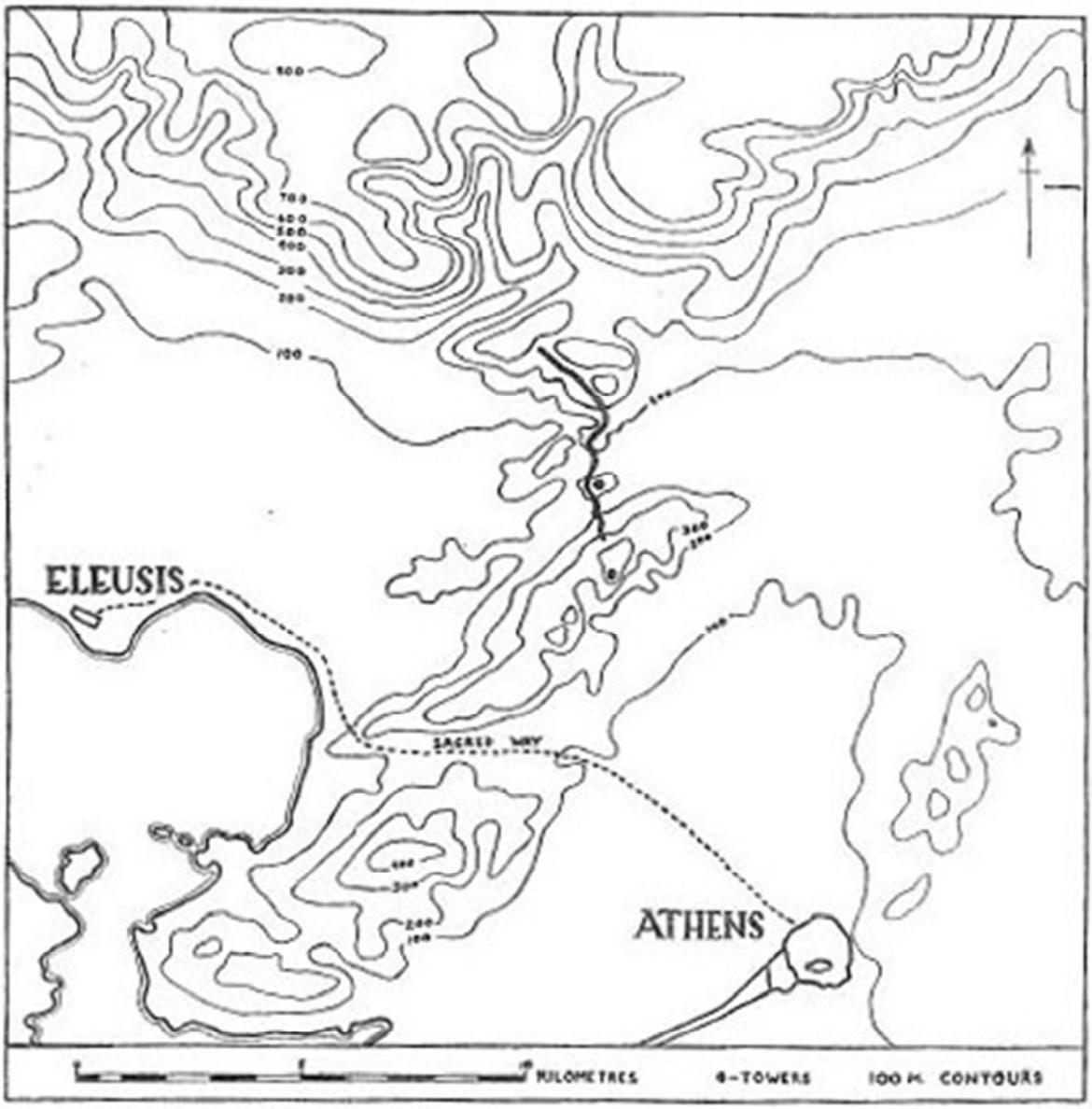

Σχέδιο της θέσης του τείχους του Δέματος [πηγή: E. Jones - L. H. Sackett - C. W. J. Eliot, Το Δέμα: A survey of the Aigaleos-Parnes wall, BSA 52 (1957), σ. 152-189, στη μελέτη Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία Ποικίλου όρους. ΑΣΔΑ, 2003].

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όταν ο αυτοκράτορας Αδριανός επισκέφθηκε πρώτη φορά την Ελλάδα –και μυήθηκε στα Ελευσίνια μυστήρια–, έγινε ριζική ανακατασκευή της Ιεράς οδού και τοποθετήθηκαν ερμαϊκές στήλες, ως δείκτες αποστάσεων, καθ᾽ όλο το μήκος της.

Από την περίοδο της τουρκοκρατίας, μέσω της αρχαίας Ιεράς οδού ή δρόμος του Μοριά και της πόρτας του Μοριά ή Γύφτικης γινόταν η επικοινωνία της πόλης των Αθηνών με την Πελοπόννησο και το Μωριά.[110]

[110] Μπίρης Κώστας (1995), *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.

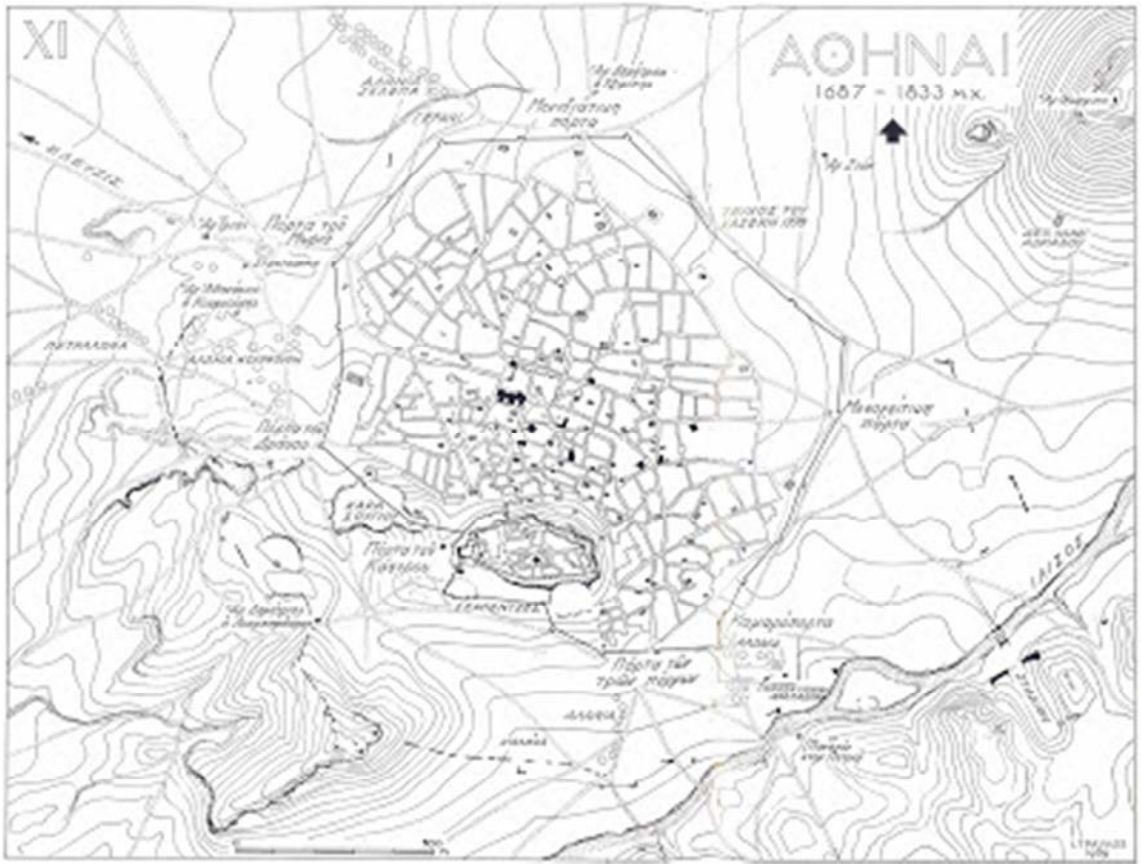

Σχέδιον των Αθηνών κατά την β' περίοδον της Τουρκοκρατίας. (πηγή: Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. ΠΙΝ. ΧΙ, ΚΑΠΟΝ, Αθήνα.)

Το Μάρτιο του 1991, ο Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας (ΟΡΣΑ) έκανε πρόταση για την Ιερά οδό με τίτλο «ΔΥΤΙΚΗ ΠΥΛΗ-σχέδιο πλαίσιο»:

Στόχος του Σχεδίου Πλαισίου είναι να διατυπώσει μερικές βασικές κατευθύνσεις ανάπλασης της περιοχής μελέτης (Λόφος Προφήτη Ηλία, Διομήδειος Κήπος, Δαφνί, Σκαραμαγκάς, Λίμνη Κουμουνδούρου). Η βασική δομή της πρότασης στηρίζεται στην ανάπτυξη δυο πολυσήμαντων πόλων δραστηριοτήτων στις αντίστοιχες άκρες του «διαδρόμου» της «Δυτικής Πύλης» και τη διασύνδεσή τους μέσα από το πέρασμα του Δαφνιού με ελαφρές λειτουργίες. Το σύνολο του «διαδρόμου» διασχίζεται από «πορείες» σημαντικές ακολουθώντας τα ίχνη της αρχαίας Ιεράς οδού και το «κομπολόϊ» των ιερών θέσεων: Δαφνί, Σπήλαιο Πάνα, Ιερό Αφροδίτης, Λόφος Ηχούς, Ρειτοί…[111]

Όπως αναφέρει και ο ΟΡΣΑ, η σημασία της δυτικής Πύλης ως κατωφλιού της πόλης των Αθηνών σηματοδοτήθηκε μέσα στους αιώνες από πλήθος σημαντικών ιερών μνημείων και ιεροποιημένων φυσικών τόπων. Σ' αυτούς αναφέρομαι αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Σύμφωνα με το Ρ.Σ.Α/Αττικής 2021, που εκπονήθηκε τον Ιανουάριο του 2012, προτείνεται μια περιβαλλοντική βιώσιμη χωρική ανάπτυξη με την ανάδειξη και των ορεινών όγκων Ποικίλου και Αιγάλεω και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς με μέτρα όπως η

[111] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι, τόπος και άνθρωποι.* Χαϊδάρι:Προσανατολισμοί

επικαιροποίηση του προστατευτικού καθεστώτος του ορεινού όγκου Αιγάλεω – Ποικίλου όρους – Λίμνης Ρειτών/Κουμουνδούρου, το χαρακτηρισμό της περιοχής ως Περιφερειακού Πάρκου –σύμφωνα με την παρ. 4 του άρθρου 12– με την ένταξη και της Ελευσίνας και της μονής Δαφνίου, η θεσμοθέτηση δέσμης μέτρων περιορισμού της δόμησης, η οργάνωση προγραμμάτων πολιτιστικών περιπάτων της Αττικής ει δυνατόν κατά το ίχνος των αρχαίων δρόμων και μονοπατιών, συνδέοντας το ιστορικό κέντρο της Αθήνας / Κεραμεικού με τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας, μέσω της Ιεράς οδού. Διαμορφώνεται, δηλαδή, σε ενιαίο πάρκο αναψυχής, θέας και πεζοπορίας, με δυο μεγάλους υπερτοπικούς πόλους αναψυχής στη δυτική και την βορειοδυτική πύλη της Αθήνας.

Στη διαδρομή του προσκυνήματος στο ιερό της Ελευσίνας, διαβαίνοντας την Ιερά οδό, ο χώρος αρθρώνεται από ιερές τοποθεσίες/ιερές νησίδες, σημάδια μιας συμβολικά φορτισμένης πορείας από και προς τον ιερό τόπο προορισμού. Χωρίς να έχει σημασία ποια είναι η αφετηρία και ποιος ο προορισμός, χωρίς την ένωσή τους δεν θα ήταν δυνατή η μετάβαση από τη μια στην άλλη. Αυτή η διαδρομή που ενώνει δεν είναι παρά το μέσο για να περάσεις στην άλλη μεριά, είναι ο ενδιάμεσος χώρος.

Σ' αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο της δυτικής Πύλης υπήρχε ένα εντυπωσιακό ταφικό μνημείο, το κενοτάφιο που κατασκεύασε ο Μακεδόνας Άρπαλος προς τιμήν της συζύγου του Πυθιονίκης. Τόσο ο Παυσανίας όσο και ο Δικαίαρχος αναφέρουν ότι το μνημείο ήταν επιβλητικό και βρισκόταν σε περίοπτη θέση.

Το κενοτάφιο τοποθετείται στο λόφο του Προφήτη Ηλία, γύρω στα 1.200 μ. βορειοδυτικά των ταφικών μνημείων της περιοχής του Δρομοκαΐτειου. Η θέση και ο χαρακτήρας του μνημείου υποδεικνύεται –σ' ένα απόσπασμα του Δικαίαρχου που παρατίθεται από τον Αθήναιο– κοντά στην Ιερά οδό, σε ύψωμα, απ' όπου, για πρώτη φορά ο ερχόμενος από την Ελευσίνα, αντίκριζε την Αθήνα και την Ακρόπολη με τον Παρθενώνα, και τονίζεται ότι ήταν τόσο εντυπωσιακό που έμοιαζε με δημόσιο κτίσμα προς τιμήν κάποιου επιφανούς Αθηναίου.[112] Επίσης, από επιστολή του ιστοριογράφου Θεόπομπου του Χίου προς τον φίλο του Αλέξανδρο, που διέσωσε ο Αθήναιος, πληροφορούμαστε ότι, εκτός από το μνημείο, είχε κατασκευάσει και βωμό, ώστε η νεκρή να τιμάται ως Αφροδίτη Πυθιονίκη.[113]

Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Άρπαλος είχε πληρώσει τριάντα τάλαντα για την ανέγερση του μνημείου της Πυθιονίκης.[114]

---

[112] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά I,37,5,* (μτφ..Ν.Α.Παπαχατζής 1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 469

[113] http://www.haidari.gr

[114] http://www.haidari.gr

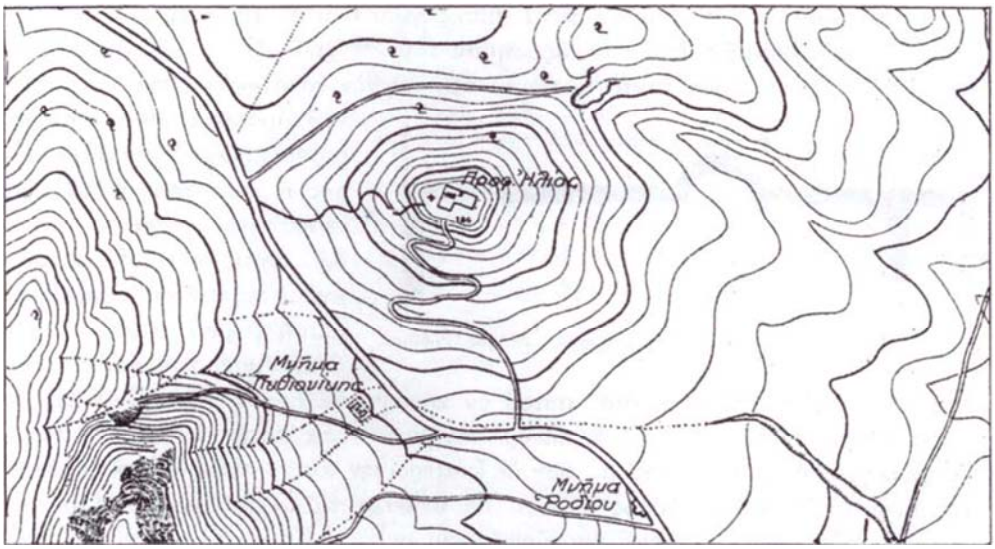

Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής του μνημείου της Πυθιονίκης. [πηγή: Ανδρέα Α. Παπαγιαννόπουλου–Παλαιού (1936): *Το εν τη Ιερά οδώ μνήμα της εταίρας Πυθιονίκης.* Εικ.7, σ.17]

Ο Παυσανίας στα Αττικά περιγράφει: *…Μνημάτων δὲ ἃ μάλιστα ἐς μέγεθος καὶ κόσμον ἥκει, τὸ μὲν ἀνδρός ἐστι Ῥοδίου μετοικήσαντος ἐς Ἀθήνας, τὸ δὲ Ἅρπαλος Μακεδὼν ἐποίησεν, ὃς Ἀλέξανδρον ἀποδρὰς ἐκ τῆς Ἀσίας διέβη ναυσὶν ἐς τὴν Εὐρώπην, ἀφικόμενος δὲ παρ᾽ Ἀθηναίους ὑπ᾽ αὐτῶν συνελήφθη, διαφθείρας δὲ χρήμασιν ἄλλους τε καὶ τοὺς Ἀλεξάνδρου φίλους ἀπέδρα, πρότερον δὲ ἔτι Πυθ[ι]ονίκην ἔγημε, γένος μὲν οὐκ οἶδα ὁπόθεν, ἑταιροῦσαν δὲ ἔν τε Ἀθήναις καὶ ἐν Κορίνθῳ· ταύτης ἐς τοσοῦτον ἔρωτος προῆλθεν ὡς καὶ μνῆμα ἀποθανούσης ποιῆσαι πάντων ὁπόσα Ἕλλησίν ἐστιν ἀρχαῖα θέας μάλιστα ἄξιον…*[115]

Οι αρχαίες αναφορές στο μνημείο της Πυθιονίκης προκαλούσαν το ενδιαφέρον των νεότερων περιηγητών της περιοχής, όπως ακριβώς η σπάνια ομορφιά της εταίρας προκαλούσε τη φαντασία των αρχαίων Αθηναίων λίγο μετά τα μισά του 4ου αιώνα π.Χ. Το μνημείο αναφέρεται σχεδόν από όλους τους περιηγητές που πήγαιναν στην Ελευσίνα κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα μ.Χ. Ο Franqois Pouqueville, περιηγούμενος την Αττική κατά την περίοδο 1805-1815, περιγράφει: *Όταν πλησίαζαν οι γόητες της Αθήνας στο μνημείο της, τραγουδούσαν ραίνοντάς το με άνθη: "Ύμνοι, σχόλια, η ψυχή των διασκεδάσεών μας, κι εσύ ελεφαντοστέινη λύρα, όλα αναπαύονται κάτω από το άψυχο αυτό μάρμαρο. Γιατί να πεθάνεις, ενώ ήσουν τόσο όμορφη;".*[116]

Το Φθινόπωρο του 2009, μετά από πολύχρονη συλλογική προσπάθεια χαϊδαριωτών ερευνητών, εντοπίστηκαν στο χώρο του Διομήδειου κήπου, όπου λειτουργούσαν αρχαία ορυχεία σιδήρου, η βάση του και τμήμα ιωνικού κίονα, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται από την

[115] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά Ι,37,5,* μτφ. Ν.Α.Παπαχατζής (1992)*, εκδοτική Αθηνών, σ.567 & 468*
[116] Ο.π.

αρχαιολογική υπηρεσία.[118]

Η σημερινή πιθανή εικόνα του μνημείου [117]

Αφήνοντας το μνημείο της Πυθιονίκης και συνεχίζοντας την πορεία προς τα δυτικά, επί της Ιεράς οδού, ο Παυσανίας συνάντησε στα αριστερά του, στη νότια πλευρά της Ιεράς οδού, το ιερό του Απόλλωνα:*… ἔστι δὲ ἱερὸν ἐν ᾧ κεῖται Δήμητρος καὶ τῆς παιδὸς ἀγάλματα καὶ Ἀθηνᾶς τε καὶ Ἀπόλλωνος· Ἀπόλλωνι δὲ ἐποιήθη μόνῳ τὸ ἐξ ἀρχῆς. Κέφα - λον γὰρ τὸν Δηίονος συνξελόντα λέγουσιν Ἀμφιτρύωνι Τηλεβόας τὴν νῆσον οἰκῆσαι πρῶτον, ἣ νῦν ἀπ᾽ ἐκείνου Κεφαλληνία καλεῖται· μετοικεῖν δὲ αὐτὸν τέως ἐν Θήβαις φεύγοντα ἐξ Ἀθηνῶν διὰ τὸν Πρόκριδος τῆς γυναικὸς φόνον. δεκάτῃ δὲ ὕστερον γενεᾷ Χαλκῖνος καὶ Δαῖτος ἀπόγονοι Κεφάλου πλεύσαντες ἐς Δελφοὺς ἤτουν τὸν θεὸν κάθοδον ἐς Ἀθήνας·ὁ δὲ σφισι κελεύει θῦσαι πρῶτον Ἀπόλλωνι ἐνταῦθα τῆς Ἀττικῆς, ἔνθα ἂν ἴδωσιν ἐπὶ τῆς γῆς τριήρη θέουσαν γενομένοις δὲ αὐτοῖς κατὰ τὸ ποικίλον καλούμενον ὄρος δράκων ἐφάνη σπουδῇ κατὰ τὸν φωλεὸν ἰών· καὶ Ἀπόλλωνί τε θύουσιν ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ καὶ ὕστερον σφᾶς ἐλθόντας ἐς τὴν πόλιν ἀστοὺς ἐποιήσαντο Ἀθηναῖοι. — μετὰ δὲ τοῦτο Ἀφροδίτης ναός ἐστι καὶ πρὸ αὐτοῦ τεῖχος ἀργῶν λίθων θέας ἄξιον…*[119]

Ο ιερός χώρος για τον οποίο μιλά ο Παυσανίας, έχει εντοπιστεί στα όρια που καταλαμβάνει σήμερα η βυζαντινή μονή Δαφνίου. Όταν τον επισκέφτηκε ο περιηγητής, θα πρέπει να περιλάμβανε ναό και κάποιο υπόστυλο οικοδόμημα, καθώς στον χώρο βρέθηκε μεγάλος αριθμός σπονδύλων και κιονοκράνων ιωνικού και δωρικού τύπου. Δυστυχώς η μορφή του ναού του Απόλλωνα δεν μας είναι γνωστή.

Σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν εντοπιστεί στον περίβολο της μονής, υπήρχαν δύο ναοί ή ένας ναός και μία στοά.[120] Όπως όλα τα τεμένη στην αρχαιότητα, έτσι και το εν λόγω ιερό, πλαισιωνόταν από οχυρωματικό περίβολο.[121] Το ιερό του Απόλλωνα ήταν μία από τις πιο σημαντικές στάσεις της ελευσινιακής πομπής. Αυτό δικαιολογεί και την ύπαρξη οργανωμένης λατρείας προς τιμήν της Δήμητρας και της

[117] Πηγή: ieraodo.blogsspot.com & xaidari.blogsspot.com
[118] Οι ερευνητές ταυτίζουν τα ευρήματα με την περιγραφόμενη βάση του μνημείου και το τμήμα του ιωνικού κίονα των σ. 13 και 15 του βιβλίου του Ανδρ. Α Παπαγιαννόπουλου –Παλαιού (1936) http://xaidari.blogspot.gr/2011/02/blog-ost_24.html
[119] Παυσανίου Ελλάδος περιηγήσεις, *Αττικα* 37,6-7, (μτφ. Παπαχατζής Ν. (1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ.567 & σ. 468-471)
[120] Ο.π.
[121] Ιερό του Απόλλωνα στο Δαφνί. http://www.haidari.gr

Περσεφόνης στο πλαίσιο του απολλωνιακού τεμένους. Από τα ελάχιστα ευρήματα, οι ερευνητές υποθέτουν ότι στο ναό υπήρχε το άγαλμα του θεού και της Αθηνάς, ενώ τα αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης θα πρέπει να ήταν στεγασμένα σε ξεχωριστό ναϊκό οικοδόμημα.

Το Ιερό του Απόλλωνα στο Δαφνί[122]

Ο κίονας στη Μονή Δαφνίου από το Ιερό του Απόλλωνα.[123]

Το ιερό καταστράφηκε από την επιδρομή των στρατευμάτων του Αλάριχου, προφανώς στη διάρκεια της ίδιας επιδρομής που προκάλεσε την καταστροφή του ιερού της Ελευσίνας το 395 μ.Χ.

Κατά την περίοδο των βυζαντινών χρόνων, πάνω στα ερείπια του ιερού του Δαφναίου Απόλλωνα και ενσωματώνοντας μέλη του, κτίστηκε η μονή του Δαφνιού, στην προσπάθεια αφενός καταστολής της αντίστασης των οπαδών της παλαιάς θρησκείας και της επιβολής του χριστιανισμού ως κρατικής θρησκείας και αφετέρου προκειμένου να «ελέγξουν» ή να «εκμεταλλευτούν» τη δύναμη των αρχαίων ιερών τα οποία ως γνωστόν βρίσκονταν πάνω σε ενεργειακούς τόπους, οι οποίοι πρόφεραν ηρεμία, γαλήνη, ίαση κλπ. Πάντως, η ίδρυση της μονής στο συγκεκριμένο σημείο και τη συγκεκριμένη εποχή δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί. Οι ερευνητές υποθέτουν ότι σχετίζεται με τη στρατηγική θέση του μοναστηριού στο στενό πέρασμα που ελέγχει την πρόσβαση προς την Αθήνα από την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από την ισχυρότατη οχύρωση που το περιβάλλει.[124]

Στον ίδιο χώρο συναντήθηκαν λοιπόν δύο ιστορικές περίοδοι, η κλασική αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Έτσι, η ιστορία των δυο μνημείων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη, καθώς και μέσα από τα εντοιχισμένα θραύσματα στον βυζαντινό ναό ανακαλείται το παρελθόν της προγενέστερης τέλεσης.

Το οχυρωμένο μοναστήρι του Δαφνιού ιδρύθηκε τον 6ο αι., και αποτελεί αντιπροσω-

[122] Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/Ιερό_του_Απόλλωνα_στο_Δαφνί
[123] Πηγή:https://archaeomaniac.wordpress.com/2011/09/09/ιερό-απόλλωνος-δαφνηφόρου-δαφνί/
[124] Ο.π.

πευτικό δείγμα βυζαντινής ναοδομίας με ψηφιδωτά αριστουργήματα, όπως ο Παντοκράτορας στον τρούλο. Από το 1990 αποτελεί μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO.[125]

Το καθολικό της Μονής Δαφνιού[126]	Ψηφιδωτό με το μπάνιο του νεογέννητου Χριστού[127]
	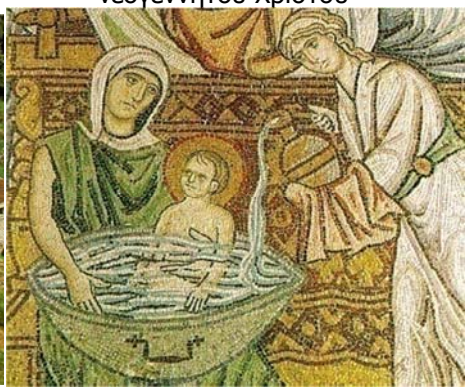

Το καθολικό της μονής χρονολογείται στον όψιμο 11ο αι. και ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του οκταγωνικού σταυροειδούς ναού.[128] Την ίδια περίοδο, στα ανατολικά του περιβόλου του μοναστηριού, χτίστηκε και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου που φαίνεται ότι ήταν ο κοιμητηριακός ναός της μονής.[129]

Οι ερευνητές συνδέουν την προέλευση της ονομασίας της μονής με το προϋπάρχον ιερό του Δαφναίου (ή Δαφνηφόρου) Απόλλωνα ή με την περιγραφή του Παυσανία, που αναφέρει μεγάλες εκτάσεις καλυμμένες με πικροδάφνες στην περιοχή και ενδεχομένως συνδέονται και με την ονομασία του αρχαίου ιερού. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο: *Το όνομά της –Δαφνί(ν)– είναι ίσως ήλλοιωμένος τύπος του Δάφνειον, σημαίνοντος τον Δαφνώνα.*[130] Σύμφωνα με το Δ. Καμπούρογλου: *Άγνωστον παραμένει αν η τοποθεσία έφερε ήδη κατά την αρχαιότητα το όνομα τούτο και αν σχετίζεται προς την λατρείαν του Απόλλωνος, ούτινος ο ναός έκειτο πιθανώς εν τη αυτή θέσει.*[131] Σύμφωνα με την παράδοση, η ίδρυση της μονής σχετίζεται με τη βασίλισσα Δάφνη και η ονομασία της (μονής) με την Παναγία της Δάφνης στην Κωνσταντινούπολη. Ο θρύλος αναφέρει ότι, όταν η βασίλισσα Δάφνη ναυάγησε στην παραλία του Σκαραμαγκά με δώδεκα δοχεία χρυσά

[125]Κατάλογος ΟΥΝΕΣΚΟ 2013, μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. http://www.unesco-hellas.gr/gr/3_5_1.htm#mones1

[126] Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Μονή_Δαφνιου

[127] Ο.π.

[128] Μπούρας Χαράλαμπος (2001), *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μέλισσα. Βλέπε και παράρτημα 1, τοπωνύμια

[129] Τα νεκροταφεία των μονών τοποθετούνταν κατά κανόνα εκτός του περιβόλου για λόγους υγιεινής.

[130] Ορλάνδος Α.Κ. (1933), *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών και των κλιτυών Υμηττού-Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω.* Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. σ.217.

[131] Ο.π.

φλουριά, προκειμένου να ευχαριστήσει την Παναγία που την έσωσε, έχτισε και της αφιέρωσε τη μονή, Κοιμήσεως της Θεοτόκου, τα δε φλουριά που περίσσεψαν έθαψε σε επτά πιθάρια στον περίβολό της.[132] Ο Λαμπάκης αναφέρει ότι οι Spon και Whelet, που επισκέφθηκαν τη μονή στις 15/2/1676, έγραψαν ότι την έκτισε η ωραία Μακελλώνη.[133] Η μνημειακή μορφή και η λαμπρή διακόσμηση της μονής ενίσχυσε τη λαϊκή πεποίθηση ότι ήταν ίδρυμα βυζαντινής αυτοκράτειρας.

Παρότι η μονή είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, το προσδιοριστικό μέρος του ονόματος του προϋπάρχοντος ιερού, ή των αυτοφυών πικροδαφνών της περιοχής, διατηρήθηκε ίσως γιατί οι εκκλησίες με την ονομασία «Κοίμηση της Θεοτόκου» κωδικοποιούν την παρέμβαση του ιερατείου σε κάποια πύλη, είσοδο, σπηλιά κλπ. που –φυσικά βρίσκεται από πάνω τους η συγκεκριμένη εκκλησία– «κοίμισαν», δηλαδή σφράγισαν και απομόνωσαν την όποια είσοδο από το ευρύ κοινό και τους πιστούς, συνήθως για προσωπική εκμετάλλευση ή για άλλους λόγους. Από την ιστορική διαδρομή της μονής, όπως θα περιγράψω στη συνέχεια, γνωρίζουμε ότι για κάποιο διάστημα χρησίμευσε και ως τόπος ταφής των δουκών της Αθήνας, και ότι το μαυσωλείο βρισκόταν μάλλον σε κρύπτη που εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα του καθολικού.[134] Επίσης, την περίοδο της Επανάστασης του 1821, η μονή κυριεύτηκε από τους Τούρκους παρά τον ισχυρότατο οχυρωματικό της περίβολο, μέσω αβαθούς πηγαδιού που βρισκόταν έξω από τον περίβολο και συνδεόταν υπογείως με άλλα τρία πηγάδια εντός της μονής.[135]

Το 1205, η μονή λεηλατείται από τους Σταυροφόρους και ο Όθων ντε λα Ρος (Otto de la Roche), δούκας των Αθηνών, την παραχωρεί στους Κιστερσιανούς μοναχούς, οι οποίοι ανοικοδόμησαν τον εξωνάρθηκα, πρόσθεσαν έναν περίβολο γύρω από το μοναστήρι και προχώρησαν και σε άλλες αλλαγές μέχρι που εκδιώχθηκαν από τους Τούρκους. Το 1458, η μονή παραδόθηκε και πάλι στους ορθόδοξους μοναχούς. Στις 21 Μαρτίου 1827, στο πλαίσιο των επιχειρήσεων γύρω από την Αθήνα, ο Καραϊσκάκης επιλέγει τον ελαιώνα μπροστά από τη μονή Δαφνίου, προκειμένου η μάχη που θα διεξάγει να είναι ορατή από την Ακρόπολη για να εμψυχωθούν οι πολιορκημένοι.[136] Η μικρή δύναμη του πεζικού

---

[132] Ο Δ. Καμπούρογλου αναφέρει και άλλες παραδόσεις σχετικά με την ίδρυση της μονής Δαφνίου. Όλες κινούνται στο χώρο του παραμυθιού, καθώς πρωταγωνιστές τους είναι όμορφες πριγκιποπούλες και ρωμαλέα βασιλόπουλα.

[133] Σύμφωνα πάντα με τον Λαμπάκη, η Μακελλώνη υπήρξε μυθολογικό πρόσωπο που έζησε τον 12° αι. (Λαμπάκης Γεώργιος 1889, *Χριστιανική Αρχαιολογία της Μονής Δαφνίου. Εν* Αθήναις: τυπογραφείον Άλεξ. Παπαγεωργίου, σ.18.)

[134] Διασώζεται η σαρκοφάγος του τελευταίου Δούκα των Αθηνών Γκυ ντε λα Ρος, και είναι χαραγμένο πάνω της το οικόσημο του: δυο κρίνοι και δυο φίδια με σταυρό

[135] Μονή Δαφνίου. http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=169&language=el-GR

[136] Είχε προηγηθεί η μάχη του Χαϊδαρίου στις 3 Αυγούστου 1826. Στην μάχη του Δαφνιού συμμετείχαν οπλαρχηγοί, απεσταλμένοι του Θ. Κολοκοτρώνης από την Πελοπόννησο, για να ενισχυθεί το στρατόπεδο της Αθήνας. Λίγες είναι επίσης και οι πληροφορίες για την ιστορία της

τοποθετήθηκε μπροστά σε στενό πέρασμα κατάλληλο για πιθανή οπισθοχώρηση και οι εκατόν σαράντα ιππείς με τον Καραϊσκάκη στον ελαιώνα. Ο Κιουταχής, με το στράτευμά του κρυμμένο στους γύρω λόφους, τους αιφνιδίασε. Μέσα στον πολεμικό ορυμαγδό, ο Καραϊσκάκης, ζητώντας από την ενδεδυμένη ανδρικά και φέρουσα όπλα Τουρκάλα προστατευόμενή του από το Φανάρι ν' ανάψει φωτιά και να του ψήσει καφέ, εκείνη σχολίασε τη μάχη λέγοντας: *τι τους φυλάτε τους Τούρκους.*[137] Σύμφωνα με την παράδοση, μετά από πολιορκία των Τούρκων, η μονή κατελήφθη –παρά τον ισχυρότατο οχυρωματικό της περίβολο– προδομένη από μοναχό της μονής ονομαζόμενο Παΐσιο.[138] Τα ψηφιδωτά του ναού καλύφθηκαν από πυκνότατο στρώμα κάπνας προερχόμενης από φωτιά που οι Τούρκοι άναψαν και διατηρούσαν επί τρεις ημέρες στο εσωτερικό του καθολικού, πιστεύοντας ότι έτσι θα αναλυθεί ο χρυσός των ψηφίδων.[139]

Μετά την επανάσταση βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση, αφού είχε πυρποληθεί και εγκαταλειφθεί. Μεταξύ των ετών 1838-39 εγκαταστάθηκαν Βαυαροί, προκειμένου να επιτηρούν το «πέρασμα» από και προς την Αθήνα. Από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, τη φροντίδα των φρενοβλαβών είχαν η Εκκλησία και τα Μοναστήρια, έτσι, από τον Μάιο 1883 έως τον Φεβρουάριο 1885, η μονή μετατράπηκε σε φρενοκομείο. Στη συνέχεια, υπέστη σοβαρές καταστροφές από σεισμούς το 1889, το 1897 και το 1999. Τα τελευταία χρόνια βρίσκεται στο στάδιο της αναστήλωσης.

Από τη μετατροπή της μονής σε ψυχιατρείο σταμάτησαν οι επισκέψεις των πιστών και παρήκμασαν τα πανηγύρια της, που συνεχίζονταν αδιάλειπτα ακόμη και την εποχή που οι κτιριακές εγκαταστάσεις ήταν σε θλιβερή κατάσταση.[140] Προκειμένου να αξιοποιηθεί τουριστικά η περιοχή, που παραδοσιακά είχε καθιερωθεί ως τόπος αναψυχής και διασκέδασης για τους παλιούς αθηναίους, η Ελληνική Περιηγητική Λέσχη και στη συνέχεια ο ΕΟΤ δημιούργησαν ομώνυμο τουριστικό περίπτερο, όπου κάθε Σεπτέμβρη, από το 1954 έως το 1991, διοργανωνόταν, πλαισιωμένη από λαογραφικές εκδηλώσεις και φολκλορικά

μονής Δαφνιού κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Αγώνα (1821-1827) (Βέης Νίκος (1927), *Εκ της Ιστορίας της Μονής Δαφνίου και της περιχώρου αυτής κατά τον αγώνα (1821-1827),* Αθήνα: Δελτίο ΧΑΕ 4 (1927), περίοδος Β', σ.75-99).

[137] Η μάχη στο Δαφνί (21Μαρτίου 1827). http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=198&language=el-GR

[138] Η μονή πυρπολήθηκε, οι μοναχοί διασκορπίστηκαν και το πτώμα του προδότη *«κατέκειτο μέχρι περίπου του 1854 έν Δαφνίω άταφον, εκτεθειμένον είς κοινόν εμπαιγμόν»* (Βέης Νίκος (1927), *Εκ της Ιστορίας της Μονής Δαφνίου και της* περιχώρου *αυτής κατά τον αγώνα (1821-1827),* Αθήνα: ΔΧΑ εταιρείας, σ.*75*)

[139] Ο Ν. Βέης αναφέρει ότι ο Καμπούρογλου χρονολογεί το γεγονός στη διάρκεια της εκστρατείας του Ομέρ-πασά Βρυώνη και του Ὁμέρ-μπέη τής Καρύστου στην Αττική το καλοκαίρι του 1821, για να καταστείλουν ανταρσία εναντίον τους. Ἐκτοτε το ερειπωμένο μοναστήρι λειτούργησε ως ορμητήριο οπλαρχηγών, μεταξύ των οποίων και ο Ιωάννης Γκούρας. (Η μονή Δαφνίου κατά την Επανάσταση του 1821. http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=181&language=el-GR)

[140] Εξαφανίστηκε δε το περίφημο πανηγύρι της που τελούνταν στις 23 Αυγούστου.

στοιχεία, η γιορτή του κρασιού. Από το 1983 διοργανώνεται γιορτή την καθαρή Δευτέρα με τα χαϊδαριώτικα κούλουμα. Από το 1995 έως το 1998, στον αύλειο χώρο της μονής, διοργανώνονταν συναυλίες βυζαντινής μουσικής υπό την εποπτεία και συνεργασία του Δήμου Χαϊδαρίου και της αρμόδιας Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και εκδηλώσεις όπως «Έλληνες δημιουργοί και ερμηνευτές» σε συνεργασία με το Γ΄ πρόγραμμα.[141]

Πανηγύρι στη Μονή Δαφνίου[142]

Τοιχογραφία του Μίνωα Αργυράκη για τη Γιορτή του Κρασιού του 1964.[143]

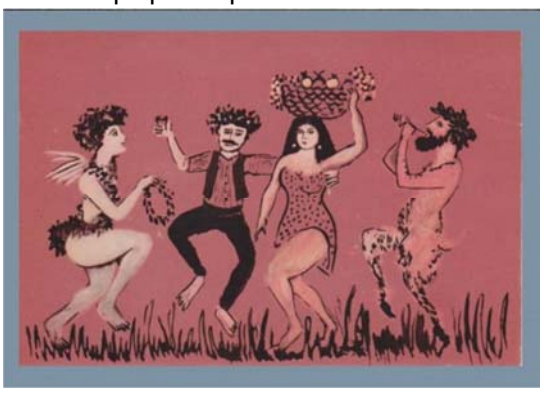

Στη συνέχεια της διαδρομής, 1000μ. αριστερότερα της μονής του Δαφνιού, πάνω στο όρος Αιγάλεω, καλά κρυμμένο σε περιοχή με δύσβατη πρόσβαση, βρίσκεται το σπήλαιο του θεού Πάνα.

Ο θεός ήταν λάτρης της ερημιάς, του ποτού και του χορού, η ψυχή των βουνών, σύντροφος και προστάτης των βοσκών και των κυνηγών, μάστορας του αυλού, λάγνος εραστής νυμφών και αγοριών, ακούραστος επιβήτορας των κατσικιών, συνοδός της Κυβέλης και του Διονύσου.

Οι Αθηναίοι ήταν από τους πρώτους που καθιέρωσαν επίσημα ως τόπο λατρείας του την Αττική και προς τιμήν του οργάνωναν στα σπήλαια ιδιωτικές τελετές και θυσίες.

Το ιερό σπήλαιο του Δαφνιού ιδρύθηκε για να υποδεχθεί τη συνδυασμένη λατρεία των Νυμφών και του Πάνα, αλλά και τη γεννητική δύναμη της ζωής, όπου η λατρεία του Πάνα εντάσσεται στον κύκλο ανανέωσής της. Εκτός από την καθιερωμένη θυσία, ο χορός, το τραγούδι, η μουσική έπαιζαν βασικό λατρευτικό ρόλο.[144]

[141]Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι, τόπος & άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.40

[142] Πηγή: Επιστολικό δελτάριο των αρχών του 20ου αι. (συλλογή Ιωάννη Ιγγλέση) στο Λερίου Αναστασία, Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος…σ.164

[143] Πηγή: www.lifo.gr

[144] Γιούτσος Νεκτάριος-Πέτρος (2012), *Χοροί γυναικών στη λατρεία των νυμφών και του Πάνα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφικά σχολή, τμήμα ιστορίας-αρχαιολογίας, Ιωάννινα, σ.41

Την ύπαρξη του σπηλαίου αγνοούσαν ο Παυσανίας και οι περιηγητές των νεότερων χρόνων.[145] Το εντόπισε ο Δ. Καμπούρογλου στο πλαίσιο των ερευνών του στην Ιερά οδό στις αρχές της δεκαετίας του 1890 και ανέσκαψε συστηματικά ο Ι. Τραυλός το 1932.

Κατακόρυφος τομή κατά τον άξονα Βορρά νότου.[147]

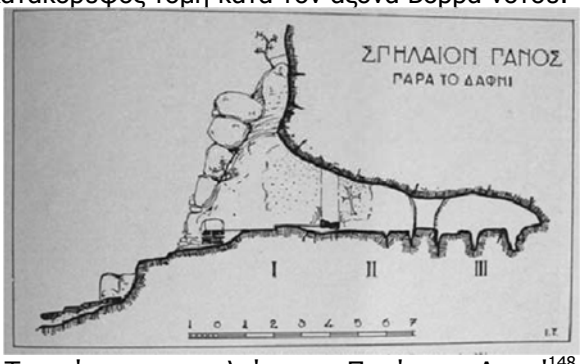

Κάτοψη του σπηλαίου του Πανός στο Δαφνί[146]

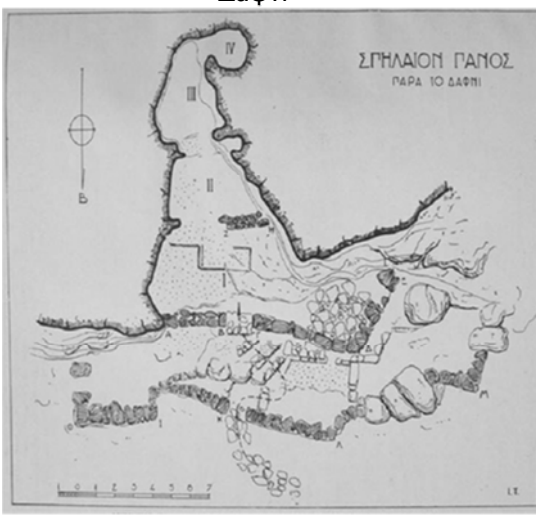

Το στόμιο του σπηλαίου του Πανός στο Δαφνί[148]

Είναι σχετικά μικρό, έχει σχήμα χωνοειδές και άνοιγμα προς το Βορρά, μπροστά από την είσοδο υπήρχε αυλή και χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα (I, II, III όπως φαίνεται στο σχέδιο της κάτοψης). Τα κινητά ευρήματα τοποθετούν τη λατρεία στο χώρο αποκλειστικά στον 5° αιώνα π.Χ. Τα περισσότερα όστρακα και τμήματα αγγείων που εντοπίστηκαν προέρχονταν από λουτροφόρους,[149] που χρησιμοποιούνταν κατεξοχήν στην τελετουργία των γάμων και στις κηδείες άγαμων προσώπων. Τα πήλινα ειδώλια αναπαριστούν Σιληνούς, τον θεό Πάνα, την Αφροδίτη και διάφορες άλλες γυναικείες μορφές. Σύμφωνα με τον Τραυλό,τα ευρήματα οδηγούν με βεβαιότητα στην ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας : *Είς τόν θεόν, ο οποίος συνήθως ελατρεύετο εις τα ερημικά βάθη των δασών και εις τα χάσματα μεμονομένων αποκρήμνων σπηλαίων, εις τον σύντροφον, τον οποίον εφοβούντο και του οποίου την εύνοιαν και προστασίαν εζήτουν να επιτύχουν δι' ευχών και προσφορών οι ποιμένες και οι οδοιπόροι οι ευρισκόμενοι εις τα δάση και ήσαν συχνά υποχρεωμένοι να ζητούν καταφύγιον εις τα σπήλαια, εις τον*

[145] Καμία απολύτως ένδειξη για μεταγενέστερη χρήση του σπηλαίου δεν έχει εντοπιστεί. Πιθανότατα γι' αυτόν τον λόγο ο Παυσανίας δεν γνώριζε την ύπαρξη του σπηλαίου. Κατά τα βυζαντινά χρόνια το σπήλαιο κατοικήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα, πιθανότατα από κάποιους ασκητές, ενώ επί Τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος.
[146] Πηγή: Αρχαιολογική Εφημερίς 1936-37, σελ. 409, πίν. Α'
[147] Πηγή: Ο.π., σελ. 395
[148] Πηγή: Ο.π., σελ. 393, εικ. 1. & φωτογραφία σήμερα
[149] Χαρακτηριστικά κλειστά αγγεία με πολύ στενό και υψηλό λαιμό. Κάποια από τα αγγεία φέρουν γραπτή διακόσμηση, μελανόμορφη και ερυθρόμορφη, εξαιρετικής τεχνοτροπίας.

Πάνα και εις τας θεότητας μετά των οποίων προπάντων ηρέσκετο να διάγη και να συλλατρεύεται ούτος, τας Νύμφας, αναφέρονται τα χαρακτηριστικώτερα των γενομένων εν τω σπηλαίω ευρημάτων, αι σιληνοειδείς πήλιναι μορφαί και αι λουτροφόροι.[150]

Ο χορός των Νυμφών και του Πάνα αποτελούσε τελετουργικό συστατικό της λατρείας και βασικό χαρακτηριστικό του ήταν η κυκλικότητα.

Συνομήλικες κοπέλες χορεύουν σε μαγικό κύκλο, έναν κύκλο προστασίας που ενεργοποιεί τις δυνάμεις της φύσης που προσωποποιούν ο Πάνας και οι Νύμφες, ο οποίος ταυτόχρονα προστατεύει τις «ευάλωτες νεαρές κοπέλες που διανύουν ένα μεταβατικό στάδιο», πιθανότατα πριν το γάμο. Το σχήμα συνδέεται με την κυκλικότητα της φύσης: την κυκλική εναλλαγή των εποχών, την κυκλική κίνηση των ουράνιων σωμάτων, τον κύκλο της ζωής κ.ο.κ. Πρόκειται για αμιγώς γυναικείο χορό νεαρών γυναικών, που ενίοτε οδηγείται από έναν άνδρα. Ο Θεός παρουσιάζεται αρωγός σε «μεταβατικές καταστάσεις, όπου η ισορροπία των δυνάμεων έχει διαταραχθεί και ελλοχεύουν κίνδυνοι».[151]

Παράλληλα, η παρουσία του ανδρικού στοιχείου επιτυγχάνει την ομαλή μετάβαση της γυναίκας από τη μια κατάσταση στην άλλη, επαναφέροντας την ισορροπία στα πλαίσια της πατριαρχικής κοινωνίας. Τόσο ο αυλός όσο και η σύριγγα είναι όργανα που σχετίζονται με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, τη γονιμότητα και το γάμο. Ο ήχος τους πίστευαν ότι ενίσχυε την παραγωγικότητα των χορευτριών. Ο κύκλιος χορός των Νυμφών και του Πάνα δεν ήταν ένα συγκεκριμένο έθιμο μετάβασης ενταγμένο οργανικά στην κοινωνία.[152] Η μετάβαση σε ένα σπήλαιο υποδηλώνει απομάκρυνση από την κοινωνία, όχι όμως και αποχωρισμό από το οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο συχνά συμμετείχε στους εορτασμούς. Η δύναμη της μουσικής, ο μαγικός κύκλος γύρω από το βωμό και η θεραπευτική διάσταση του χορού είχαν υποστηρικτικό ρόλο για την επανένταξη στο κοινωνικό σύνολο. Σε «άπταιστα» ελληνικά τα κορίτσια έκαναν το bachelor party της εποχής. Μέσω της μίμησης αποδεχόντουσαν κάποια θεϊκά χαρακτηριστικά, εξευμένιζαν τις φυσικές δυνάμεις, τιθάσευαν την εφηβεία και με τα θέλγητρα τους σαγήνευαν τους υποψήφιους μνηστήρες. Είναι πιθανό οι κυκλικοί χοροί των Νυμφών και του Πάνα να εντάσσονταν σε ένα πλαίσιο μυητικών σταδίων και τελετών, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν προκειμένου να επιτύχουν, με την υποστήριξη των θεών, να γίνουν ολοκληρωμένες ώριμες γυναίκες, σύζυγοι και μητέρες.

---

[150] Τραυλός Ιωάννης, *Το σπήλαιο του Πανός στο Δαφνί*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εφημερίδα 1936-37, σ. 407

[151] Γιούτσος Νεκταριος-Πέτρος (2012), *Χοροί γυναικών στη λατρεία των νυμφών και του Πάνα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφικά σχολή, τμήμα ιστορίας-αρχαιολογίας, Ιωάννινα, σ.151-153

[152] Ο.π.

Συνεχίζοντας τη διαδρομή του προσκυνήματος των Ελευσίνιων μυστηρίων, στη θέση της συνοικίας Αφαία Σκαραμαγκά του Δήμου Χαϊδαρίου, 1500μ. από το ιερό του Απόλλωνα και τη μονή του Δαφνιού και 11,5 περίπου χλμ. δυτικά της Αθήνας, δίπλα στη βορινή πλευρά της Ιεράς οδού, στο στενότερο σημείο του περάσματος μεταξύ του Αιγάλεω και του Ποικίλου όρους, διασώζονται τα ερείπια του ιερού της Αφροδίτης με θέα τον κόλπο της Ελευσίνας,. Είναι χαρακτηριστική η δυνατότητα θέασης του χώρου από την βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης των Αθηνών.

Γενική άποψη του ιερού της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά κατά το 1936.
(Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1936 (1937), σ.26)

Η εικόνα του ιερού της Αφροδίτης σήμερα

Στο ιερό αναφέρεται ο Παυσανίας: … *Μετά δε τοῦτο Ἀφροδίτης ναός ἐστι και πρό αὐτοῦ τεῖχος ἀργῶν λίθων θέας ἄξιον…*[153]

Ένας εκ των περιηγητών που επισκέφτηκε το ιερό πριν το 1820, ο E.Dodwell αναφέρει: *Σέ δύο γυναῖκες ἐξόχου ὡραιότητας, τήν Πυθονίκη (ἀγαπημένη τοῦ Ἀρπαλου) καί τή Φίλα, δόθηκε ὁ τίτλος Ἀφροδίτη (Venus). Ναός Ἀφροδίτης δωρικός, οἱ μετόπες ἀντιστοιχοῦν σέ φαρδύτερους ναούς.*[154]

[153] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά Ι*, 37.7., (μτφ. Παπαχατζής Ν. 1992). Αθήνα: εκδοτική Αθηνών, σ.568
[154] Dodwell Edward, *(1819), A Classical and Topographical Tour through Greece II.* London: Rodwell and Martin, σ. 170.

Πρώτα ο Δημήτρης Καμπούρογλου μεταξύ 1891-1892 και αργότερα το 1932 και 1936-1939 ο Ιωάννης Τραυλός και ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης αποκάλυψαν το ιερό με ανασκαφές.[155] Οι έρευνες συνεχίστηκαν το 1990.

Ο Καμπούρογλου αναφέρει: *Κατά τας ανασκαφάς επήδησαν από τα χώματα και αγαλμάτια Αφροδίτης και άλλων θεοτήτων, ων εν Φειδιακής ωρισμένως τέχνης και συμπλέγματα της με την Πειθώ και τον Έρωτα και περιστέρια ενεπίγραφα και μη, και σύμβολα γεννήσεως, και ρόδια της ευτεκνίας και βάθρα ενεπίγραφα και βάσεις στύλων και γυνή οδηγούσα νεανίαν, προσφέροντα ανάθημα και κάποιος άλλος νεανίας ακέφαλος, που προσέρχεται μόνος του κρατών το θυμιατήρι…Αλλά και η είσοδος του Ιερού και ίχνη στοάς τινός και βωμός και διαμερίσματα διαμονής ιερέων απεκαλύφθησαν και ομβροδέκται και θαυμάσιον λιθοψηφίδωμα του εδάφους. Και τέλος το βάθρον, επι του οποίου ανυψούτο άλλοτε πάγκαλον της θεάς το άγαλμα, έχον οπίσω ως φόντο τον τραχύν ερυθρόφαιον βράχον, δεξιά και αριστερά τα καταπράσινα πεύκα και κάτω το γαλανόν της πορφυράς Σαλαμίνος κύμα*.[156]

Παρότι ομοιότητες ανάμεσα στα ιερά της Αφροδίτης στο Δαφνί και του βόρειου κλίτους της Ακρόπολης οδηγούν στην εικασία ότι: …*η αρχική λατρεία της Αφροδίτης στην Ιερά οδό μεταφέρθηκε, διατηρώντας και τις ιδιαιτερότητες της, στην Αθηναϊκή Ακρόπολη και μάλιστα με συνάφεια επίσημου ιερού και παρεκκλησίου[…]συνήθως προηγείται χρονικά το ιερό στην ύπαιθρο χώρα, του οποίου και ιδρύεται στη συνέχεια «παρεκκλήσι» στον ιερό βράχο, ή και στην κάτω πόλη*...[157]

Πρόκειται για ένα οικοδομικό συγκρότημα με υπαίθριο αγροτικό χαρακτήρα. Ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αφροδίτη, κόρη του Δία και της Διώνης, θεά της γονιμότητας και της αναγέννησης της φύσης, ιδιότητες που ενισχύονται και από την παρουσία του υιού της θεού Έρωτα. Η ανάγκη της γονιμότητας συνδέει τις γυναίκες με την Αφροδίτη και τον θεό τον Έρωτα. Η λατρεία της Αφροδίτης στον συγκεκριμένο χώρο σχετίζεται με τον ιερό χώρο της Ελευσίνας και την τελετουργική πομπή των Μεγάλων Μυστηρίων. Μαζί με το ναό του Απόλλωνα στο Δαφνί ήταν από τις βασικές στάσεις της ελευσινιακής πομπής. Το συγκρότημα αποτελείτο από τετράπλευρες κόγχες για τα αναθήματα που έφεραν επιγραφή ολίγων στίχων, ανοιγμένες στο ανάγλυφο του βράχου του όρους Ποικίλο, πάνω στο οποίο «ακουμπούσε» το τέμενος της Αφροδίτης. Τα αναθήματα, καθώς και οι

---

[155] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι, τόπος και άνθρωποι*. Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.32 & Μαχαίρα Βασιλική (2008), *Ιστορικό της έρευνας* στο *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά οδό.* Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 253, σ.5

[156] http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=162

[157] Μαχαίρα Βασιλική (2008), *Το ιερό στην Ιερά οδό και η λατρεία της Αφροδίτης στην Αττική* στο *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά οδό. Αθήνα:* Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 253, σ.135

επιγραφές που τα συνόδευαν, αφιερώνονταν κυρίως από γυναίκες και ήταν πήλινα ειδώλια της θεάς και πήλινα ή μαρμάρινα ομοιώματα αιδοίων και περιστεριών.

Μαρμάρινο ομοίωμα αιδοίου από τον ναό της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά

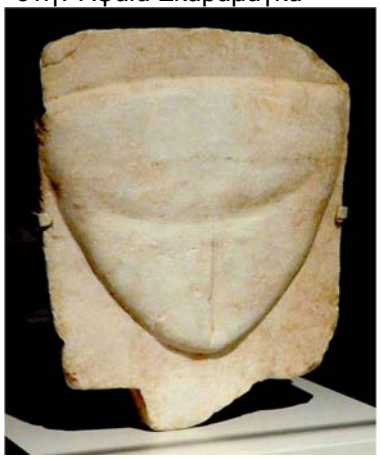

πηγή: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Απέναντι από τις κόγχες βρισκόταν η είσοδος του ναού, σε επαφή με τον τοίχο του περιβόλου. Μέσα στον περίβολο υπήρχαν: τετράπλευρο οικοδόμημα χωρισμένο σε 2 χώρους με στοά και δύο δωμάτια, πιθανόν για τη φύλαξη των ιερών σκευών ή τη διανυκτέρευση προσκυνητών, σύστημα δεξαμενών για καθαρμούς ή για λατρευτικές τελετουργίες, μικρό κτίσμα με πιθανή χρήση θησαυρού παρά του ναού, κεντρικός βωμός ή λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης. Εκτός του περιβόλου του ναού υπήρχε κτιριακό σύμπλεγμα ως οικία των ιερέων, ξενώνας για τους προσκυνητές και τους οδοιπόρους. Επίσης, φυλάκιο που προστάτευε το πέρασμα και το ιερό της Αφροδίτης. Είναι πιθανό ότι στο συγκρότημα ή σε άμεση γειτνίαση υπήρχαν καταλύματα για τους προσκυνητές.[158]

Οι ναοί της Αφροδίτης ήταν συγκροτήματα κτιρίων όπου ασκείτο η λατρεία της θεάς και θρησκευτική ιερή πορνεία. Δηλαδή, η γυναικεία σεξουαλικότητα χρησιμοποιείτο για θρησκευτικούς σκοπούς. Σύμφωνα με το τελετουργικό, κατ' αρχάς τον προσκυνητή οδηγούσαν στο ναό οι θεράποντες της θεάς για να θυσιάσει και να αφήσει δώρα. Στη συνέχεια, πήγαινε στο χώρο όπου διέμεναν οι ιερόδουλες. Η ερωτική πράξη στο ναό θεωρείτο τελετουργική ένωση με τη θεά. Η ερωτική αφιέρωση διαμέσου της ερωτικής πράξης είναι μια πρακτική που χάνεται στα βάθη των αιώνων. Αρχικά, ήταν μια τελετουργική διαδικασία προς τιμήν της θεάς της γονιμότητας που ενθάρρυνε τη γονιμότητα ως μέσο επιβίωσης της κοινότητας και εξασφάλιζε σε ένα βαθμό την τήρηση των εξωγαμικών εθιμικών κανόνων.[159] Τόσο η ιερή πράξη όσο και οι ιερόδουλες προστατεύονταν από την πόλη/κράτος.[160] Οι ιερόδουλες που εργάζονταν προς όφελος των ναών, οι οποίοι πλήρωναν φόρους από τα ετήσια κέρδη τους,[161] απάρτιζαν οργανωμένα σωματεία ανά πόλη και γεωγραφική ενότητα, έχοντας ισχυρή επιρροή στην οικονομική και πολιτική ζωή και υποχρέωση συλλογικής προσευχής υπέρ της σωτηρίας και της ασφάλειας, όταν η πολιτεία αντιμετώπιζε δύσκολες καταστάσεις.[162]

---

[158] http//www.apologitis.com/gr/ancient/a-ginaika.htm#Αφροδίτη θεά

[159] http://el.wikipedia.org/wiki/ιερή πορνεία

[160] Λεντάκης Ανδρέας, *Η ερωτική ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*. http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/10-6.pdf

[161] http//www.apologitis.com/gr/ancient/a-ginaika.htm#Αφροδίτη θεά

[162] Κατά μια εκδοχή, όταν οι Πέρσες υπό τον Ξέρξη προέλαυναν, οι ιερόδουλες της Κορίνθου συγκεντρώθηκαν και προσευχήθηκαν στην Ακροκόρινθο. Μετά τη ήττα του Ξέρξη, ένα επίγραμμα

Αν και το συγκρότημα του ναού της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά ήταν οργανωμένο όπως όλοι οι ναοί οι αφιερωμένοι στην Αφροδίτη –η οικία του Ιερού, που στέγαζε τους ιερείς και λειτουργούσε ως ξενώνας για τους προσκυνητές και τους οδοιπόρους, με το σύστημα των δεξαμενών για καθαρμούς ή λατρευτικές τελετές, καθώς, σύμφωνα με το Ηρόδοτο, η είσοδος στους ναούς (της Αφροδίτης) μετά από σεξουαλική πράξη προϋπέθετε αναγκαστικό καθαρμό– παραμένει άγνωστο εάν και εδώ υπήρξε αυτή η αρχέγονη και ιδιαίτερη λατρεία που παραπέμπε στη σπορά της γης. Τα αγάλματα, βέβαια, που βρέθηκαν από τις αρχαιολογικές σκαπάνες και που συνυπήρχαν μ' αυτό της Αφροδίτης μέσα στο ναό (της Πειθούς, του Έρωτα, του Ίμερου, του Πόθου, το αιδοίο), παραπέμπουν σε έναν λατρευτικό «ερωτικό» ιερό χώρο, δίχως όμως να επιβεβαιώνεται ή να αποκλείεται η υπόθεση παρόμοιας λατρείας.

Η παθολογία του συγκεκριμένου φαινομένου στη σύγχρονη εποχή αντιλαμβάνεται τη γυναικεία σεξουαλικότητα στα συμφραζόμενα της σύγχρονης καπιταλιστικής αντίληψης ως εμπορεύσιμο προϊόν για την άντληση κέρδους. Οι παραδοσιακές αντιλήψεις του σεξ όμως στις πρωτόγονες κοινωνίες όλου του κόσμου ήταν απλά ένας δρόμος για την ένωση με τους θεούς. Ακόμα κι αν οι αρχαίες ιέρειες συμμετείχαν στον τελετουργικό έρωτα, ακόμα κι αν λάμβαναν προσφορές για τους ναούς τους, δεν ήταν πόρνες αλλά θρησκευτικοί λειτουργοί που λάτρευαν τη θεότητά τους.[163]

Μετά από γάμο δωδεκαθεϊστών.
Αναθήματα της γαμήλιας τελετής, φρούτα και λουλούδια, στις κόγχες [164]

του Σιμωνίδη, αφιερωμένο στις ιερόδουλες και τη θεά, χαράχθηκε σε πίνακα που τοποθετήθηκε στο ναό της θεάς. Σύμφωνα με τον αρχαίο γεωγράφο Στράβωνα, στην Αρχαία Κόρινθο υπηρετούσαν ως ιερές πόρνες 1000 ιέρειες και δούλες του εκεί ναού της Αφροδίτης. Οι καπετάνιοι των πλοίων σκόρπιζαν αφειδώς τα λεφτά τους και απ' αυτό βγήκε η παροιμία: "Ου παντός ανδρός εις Κόρινθον εσθ' ο πλους" δηλαδή δεν είναι εύκολο ταξίδι για τον καθένα η Κόρινθος. http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/10-6.pdf

[163] Ιερή πορνεία μια παρεξηγημένη έννοια. http://www.12830.gr/forum/gynaika-iero/ierh-porneia-mia-parekshghmenh-ennoia/

[164] Ο.π & http://xpolis.blogspot.gr/2014/10/31.html

Ακόμα και σήμερα, που ο χώρος έχει κηρυχθεί αρχαιολογικός και είναι περιφραγμένος, συχνά πιστοί/ές παραβιάζουν την περίφραξη προκειμένου να εναποθέσουν «τάματα» στις «κόγχες» ή να τελέσουν γάμο.[165] Η δράση αυτή των πιστών αναγνωρίζει το ίχνος, μετατρέποντας το χώρο σε οδηγό της ίδιας τέλεσης που ανακαλεί το παρελθόν.

Αμέσως μετά το ιερό της Αφροδίτης, η Ιερά οδός διακλαδιζόταν σε δύο σκέλη. Το πρώτο, με δυτική κατεύθυνση, διερχόμενο περιφερειακά από τους πρόποδες του λόφου της Ηχούς (λόφος Καψαλώνας, βορειοανατολικές υπώρειες του Ποικίλου όρους δυτικά του Άνω Δάσους Χαϊδαρίου και βόρεια της γειτονιάς του Δαφνιού) και στη συνέχεια στρεφόμενο προς βορρά, συναντούσε τις λίμνες των Ρειτών, το δε δεύτερο ανηφόριζε βόρεια και, διερχόμενο από την κορυφή του λόφου της Ηχούς, κατηφόριζε για να συναντήσει το άλλο σκέλος της Ιεράς οδού στο σημείο των λιμνών. Γίνονταν λαξεύσεις ή εκβραχισμοί προκειμένου να χαραχθεί η πορεία της οδού, ενώ στις κατηφοριές ο δρόμος υποστηριζόταν από χτιστά αναλημματικά τοιχάκια. Σε πολλά σημεία του σκέλους αυτού έχουν διατηρηθεί χαραγμένες στον βράχο τροχιές από τις ρόδες των αρμάτων.

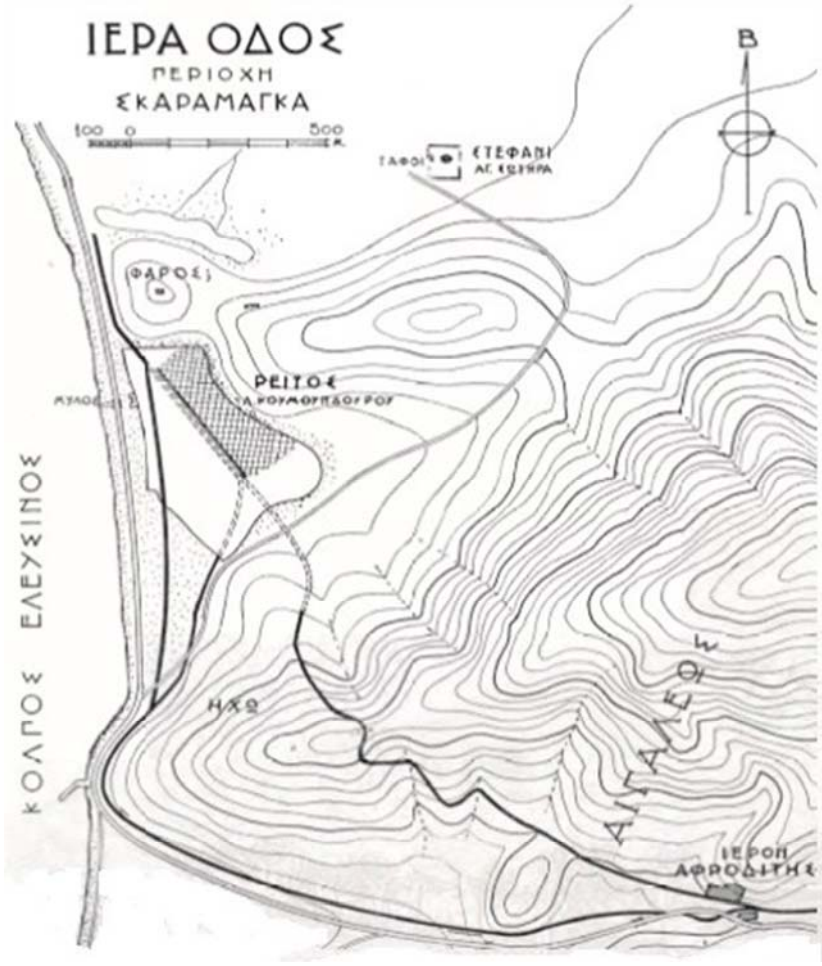

Τοπογραφικό διάγραμμα του Ιωάννη Τραυλού, όπου σημειώνονται οι αρχαίες θέσεις, ο λόφος της Ηχούς, τα δυο σκέλη και η πορεία της αρχαίας Ιεράς οδού από το ιερό της Αφροδίτης έως τους Ρειτούς (Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937, σ. 41, πίν. Α').

[165] Γάμος δωδεκαθεϊστών στο Ιερό της Αφροδίτης, στον Σκαραμαγκά! (5/2/2016). http://xaidarisimera.blogspot.gr/2015/02/blog-post_16.html

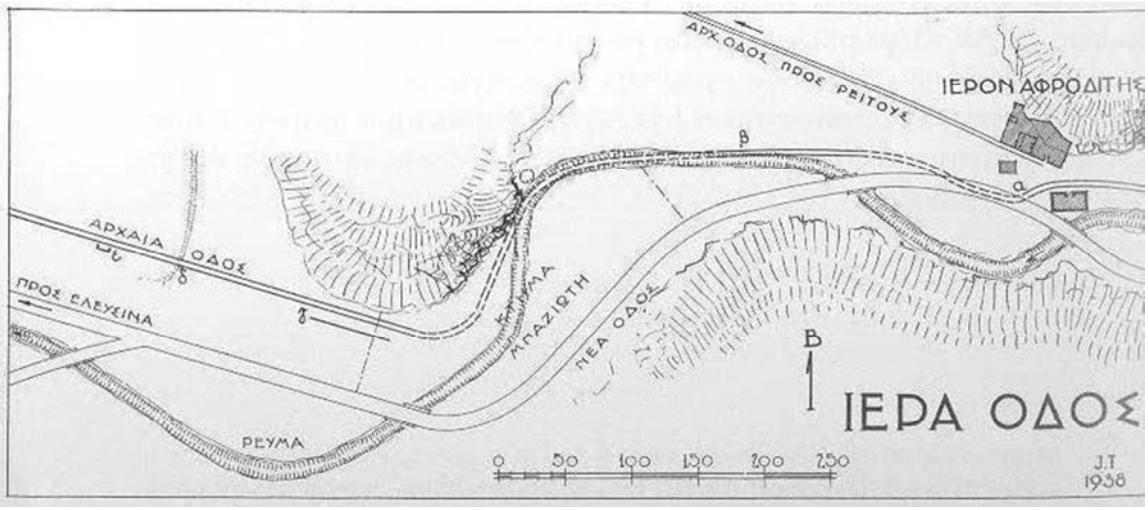

Σχέδιο του Ιωάννη Τραυλού, της πορείας της Ιεράς οδού, δυτικότερα του Ιερού της Αφροδίτης. (Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937, σ. 30, εικ.2).

Στο τέλος της διαδρομής των Ελευσίνιων μυστηρίων στη δυτική Πύλη, στην «απέναντι» μεριά του «περάσματος», δίπλα στη θάλασσα του Σκαραμαγκά, βρισκόντουσαν οι λίμνες των Ρειτών. Εκεί λούζονταν όσοι επρόκειτο να συμμετάσχουν στα Ελευσίνια Μυστήρια.[167] Ήταν δυο μικρές τεχνητές λίμνες –η βόρεια λίμνη ήταν αφιερωμένη στη θεά Δήμητρα, ενώ η «προς το άστυ» στην κόρη της Περσεφόνη– στις δυτικότατες παρυφές του όρους Αιγάλεω και γύρω στα 300 μέτρα βορείως της ακτής, στη θέση που βρίσκεται σήμερα η λίμνη Κουμουνδούρου –επί της εθνικής οδού Αθηνών/Κορίνθου, λίγο πριν τον Ασπρόπυργο– που σχηματίστηκαν από ομάδα πηγών που βρίσκονταν σε φυσικά βαθουλώματα του εδάφους, τα οποία, κατά την περίοδο των κλασικών χρόνων, φράχτηκαν προς την πλευρά της θάλασσας.[168]

Η Ιερά οδός κατά μήκος της παραλίας προς τη λίμνη Κουμουνδούρου στις αρχές της δεκαετίας του 1930[166]

…οἱ δὲ Ῥειτοὶ καλούμενοι ῥεῦμα μόνον παρέχονται ποταμῶν, ἐπεὶ τό γε ὕδωρ θάλασσά ἐστί σφισι· πείθοιτο δὲ ἄν τις καὶ ὡς ἀπὸ τοῦ Χαλκιδέων Εὐρίπου ῥέουσιν ὑπὸ τῆς γῆς ἐς θάλασσαν κοιλοτέραν ἐμπίπτοντες. λέγονται δὲ οἱ Ῥειτοὶ Κόρης ἱεροὶ καὶ Δήμητρος εἶναι, καὶ τοὺς ἰχθῦς ἐξ αὐτῶν τοῖς ἱερεῦσιν ἔστιν αἱρεῖν μόνοις. οὗτοι τὸ ἀρχαῖον, ὡς ἐγὼ πυνθάνομαι,

[166] Πηγή: Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937, σελ. 40, εικ. 19
[167] Φωτεινάκης Κώστας (2007), Λίμνες των Ρειτών στο *Χαϊδάρι, τόπος…*, σ.30
[168] Λερίου Αναστασία, *Οι Ρειτοί* (λίμνη Κουμουνδούρου) στο Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος, Δήμος Αιγάλεω, σ.121 & Οι Ρειτοί, λίμνη Κουμουνδούρου, http://www.haidari.gr

πρὸς Ἀθηναίους τοὺς ἄλλους ὅροι τῆς γῆς Ἐλευσινίοις ἦσαν….[169]

Τα ρεύματα που περιγράφει ο Παυσανίας είναι οι εκροές των φραγμάτων προς τον κόλπο της Ελευσίνας.[170] Οι δύο τεχνητές διαρροές των λιμνών προς τη θάλασσα έθεταν σε λειτουργία δυο υδρόμυλους, που είχαν χτιστεί κοντά στις λίμνες στις αρχές του 19ου αι., αν όχι νωρίτερα. Τα ερείπια του νοτιότερου υδρόμυλου διατηρούνταν μέχρι τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και εξαφανίστηκαν με τη διαπλάτυνση της Ιεράς οδού μεταπολεμικά.[171] Επάνω από τη λίμνη Ρειτών υψώνεται ο λόφος της Ηχούς και βόρεια της λίμνης, στο λόφο «Γκίκα», σώζονται τα ερείπια του πρώτου ελλαδικού αρχαίου Φάρου.[172]

Όπως στην αρχαιότητα οι Ρειτοί αποτελούσαν το όριο μεταξύ Αθηνών και Ελευσίνας, έτσι σήμερα η λίμνη Κουμουνδούρου αποτελεί σύνορο αλλά και μεταβατικό χώρο του σύγχρονου Δήμου Χαϊδαρίου με τον Δήμο Ασπροπύργου.

Στο ανατολικότερο άκρο της δυτικής Πύλης, στη βόρεια παρειά της Ιεράς οδού, βρίσκεται ο λόφος του Προφήτη Ηλία απ' όπου, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ήταν ορατή η πόλη των Αθηνών στους ταξιδιώτες που έφταναν από τα δυτικά.

Λόφος Προφήτη Ηλία

Εκκλησάκι Προφήτη Ηλία

Ο Γάλλος ρομαντικός συγγραφέας και λόγιος François René de Chateaubriand, στην πορεία του από την Ελευσίνα προς την Αθήνα κατά την περιήγησή του στην Ελλάδα το 1806, περιγράφει:

…έφθασα εἰς Αθήνας διά της οδού, ἀφ' ης φαίνεται η πόλις εν πάση τη λαμπρότητι αύτης. Το πρώτον αντικείμενον, όπερ είδον, ήτο η Ακρόπολις φωτιζόμενη ύπό του ανατέλλοντος ηλίου – υψούτο δε καταντίκρυ πέραν της πεδιάδος και εφαίνετο ερειδομένη επί του Υμηττού, σχηματίζοντος τον ορίζοντα της εικόνος ταύτης. Παρίστα δε συγκεχυμένον μίγμα εκ κιονοκράνων των Προπυλαίων, κιόνων του Παρθενώνος και του

[169] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, Αττικά Ι, 38,1-2 (μτφ. Ν. Παπαχατζής, 1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ.471-672

[170] Πριν από αυτά η διέλευση από το σημείο αυτό θα πρέπει να ήταν αδύνατη εξαιτίας των εκροών και των ελών που τα τελευταία θα σχημάτιζαν. Έτσι, η Ιερά οδός θα πρέπει αρχικά να περνούσε, βορειότερα, στην πλαγιά του βουνού, πίσω από τις πηγές (Ο.π. σ. 472)

[171] Ο.π, σ.472 & Τσιριγώτη-Δρακωτού Ιωάννα *(1992), Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της.* Αθήνα: Αρχαιολογία, 43, σ.32.

[172] *Πρόταση για το χαρακτηρισμό του οικοσυστήματος Αιγάλεω-Ποικίλου και της λίμνης Κουμουνδούρου ως περιοχής προστασίας της φύσης (2010).* Συντονιστικό φορέων για την προστασία του όρους Αιγάλεω-Ποικίλου και λίμνης Κουμουνδούρου.

ναού του Ερεχθέως, επάλξεις τειχών κανονοφόρων, Γοτθικών ερειπίων Χριστιανικών και Όθωμανικών καλυβών.[173]

Ο μικρός ναός του Προφήτη Ηλία βρίσκεται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου, στα βόρεια της Ιεράς οδού, περίπου 2 χλμ. νοτιοανατολικά της μονής Δαφνίου. Η χρονολόγηση του μνημείου είναι ασαφής, πιθανότατα ανάγεται στη μεταβυζαντινή περίοδο. Πιθανολογείται ότι οικοδομήθηκε αρχικά μικρή κεραμοσκεπής βασιλική με ημικυκλική αψίδα ιερού, ως μετόχι της μονής Δαφνιού και τον 18ο αι. ή στα μισά του 19ου αι., ο ναός επεκτάθηκε αποκτώντας πρόναο και παρεκκλήσι.[174] Στο κατώφλι του βρίσκεται *απόκεκρουμένον βυζαντινόν θωράκιον μετά ροδάκων και πυροστροβίλων.*[175]

Σύμφωνα με την παράδοση, οι μοναχοί φιλοξενούσαν περαστικούς και ταξιδιώτες και εδώ βρήκαν καταφύγιο οι πρώτοι μικρασιάτες πρόσφυγες.[176]

Τα καλοκαίρια των δεκαετιών '40 και '50, στους πρόποδες του λόφου αρκετές οικογένειες Πειραιωτών έστηναν σκηνές και παραθέριζαν. Σταδιακά ένα μεγάλο τμήμα του λόφου καταπατήθηκε, οικοπεδοποιήθηκε και οικοδομήθηκε.

3.2. Διαδρομή στη συλλογική μνήμη

Η συλλογική μνήμη είναι μια μορφή του αναγνωρισμένα κοινού παρελθόντος και διαμορφώνει διαρκώς πλαίσια υποδοχής του παρόντος. Επειδή ο χώρος, αντίθετα από το χρόνο θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την αίσθηση του αμετάβλητου, του σταθερού,[177] εύλογα οι λαοί αποθέτουν τη μνήμη τους σε χωρικές διατάξεις, οριστικοποιώντας όσο μπορούν ενάντια στη φθορά του χρόνου και τις δράσεις των επερχομένων ένα παρελθόν.

Το σταθερό, το αναλλοίωτο προσδιορίζει το χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία και τελικά η συλλογική μνήμη ενός τόπου μοιάζει να συγκροτείται γύρω από στοιχεία που ανθίστανται στις αλλαγές που επιφέρει ο χρόνος. Η συλλογική μνήμη πλάθει το μέλλον παγιώνοντας χωρικές συσχετίσεις με την ανάδειξη της κοινωνικής σημασίας του ίχνους.[178]

Κοινωνίες και κοινωνικές ομάδες ορίζουν αναγνωρίσιμες τοποθεσίες στις οποίες ίχνη του παρελθόντος αποτελούν το υλικό έρεισμα συλλογικών αναμνήσεων. Το ίχνος προϋποθέτει κάποια δράση που να το αναγνωρίζει ως τεκμήριο του παρελθόντος,καθιστώντας το

---

[173] Ιστορικοί τόποι και δρώμενα στο Χαϊδάρι. Ιερά οδός - Δήμος Έρμου (http://www.haidari.gr)

[174] Φωτεινάκης Κ., (2007). *Σημαντικά ναϊδια*, στο *Χαϊδάρι τόπος & άνθρωποι,* Χαϊδάρι. Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.42 & Ορλάνδος Α.Κ.(1933), *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών και των κλιτυών Υμηττού-Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω.* Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, σ.217 & Ο ναός του Προφήτη Ηλία (http://www.haidari.gr)

[175] Ορλάνδος Α.Κ., (1933) *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών…*, σ.217

[176] Φωτεινάκης Κ., *Σημαντικά ναϊδια*,…, σ.42

[177] D. Massey (1992). *The politics of spatiality*. New left Review, 196/1992, σ. 68-69.

[178] Σταυρίδης Σταύρος (2006), *Η συλλογική μνήμη αρθρώνει το χώρο, στο* Μνήμη και εμπειρία του χώρου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.25-29

σημείο αναφοράς της συλλογικής μνήμης της κοινωνικής ομάδας και ηθικού διδάγματος της ιστορίας. Η αναγνώριση των ιχνών μετατρέπει το χώρο σε οδηγό της ίδιας της τέλεσης που ανακαλεί το παρελθόν.[180] Η δύναμη ενός τόπου να ανακαλεί συλλογικές μνήμες στηρίζεται στην ίδια την κατοίκηση του, αν συμπεριλάβουμε κάθε μορφής σχέσεις με το χώρο που τον κάνει να υπάρχει ως χώρος κοινωνικών σχέσεων.

Αρχαιολογικός χώρος Ελευσίνας το 1953. Henri Cartier-Bresson[179]

Ο Καμπούρογλου, εκτός από τα ίχνη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής, γοητευόταν να αναζητά και τα ίχνη των μυθολογικών αφηγήσεων, γι΄ αυτό το λόγο στις βόλτες του στην περιοχή αναζητούσε τα δάκρυα της Αφροδίτης που, σύμφωνα με το μύθο, έκαναν τις ανεμώνες να προβάλουν για πρώτη φορά στον κόσμο. Μαζεύοντας ανεμώνες την άνοιξη, στα δυο όροι της δυτικής Πύλης, διαμεσολαβώντας οι ανεμώνες μεταξύ του χτες και του σήμερα, γίνονται δάκρυα έρωτα και των δικών μας καημών. Η ομορφιά τους αντιστοιχίζεται με την ομορφιά του έρωτα, που υπάρχει όσο υπάρχει περιβάλλον για να αναπτυχθεί, και όταν αυτό δεν υπάρχει μαραίνεται όπως οι ανεμώνες. Περπατώντας, επίσης, στην καρδιά του πευκόφυτου τοπίου του όρους Αιγάλεω, εκεί όπου ο θόρυβος της κυκλοφορίας των αυτοκινήτων σχεδόν εξαφανίζεται, το γαύγισμα κάποιου σκυλιού ή το πέταγμα κάποιου πουλιού «σχίζουν» τη σιωπή αφήνοντας την ηχώ να πάρει τη θέση της ανάμεσα στις χαράδρες. Έτσι, πεύκα και ηχώ απότελούν τους μάρτυρες ενός μυθολογικού παρελθόντος συσχετισμένου με τον θεό Πάνα.

Η συλλογική τέλεση μιας σχέσης με το παρελθόν διαρκώς καθοδηγείται από σημάδια στο χώρο. Η αναγνώριση αυτών των σημαδιών στηρίζεται σε μια ορισμένη πίστη για την προέλευση τους. Κυρίως όμως η αναγνώριση αυτών των σημαδιών προϋποθέτει ότι ο χώρος μπορεί να προσφέρει, ως ένα σύστημα σχέσεων, ένα κατευθυντήριο πλαίσιο για δράσεις σημαίνουσες. Τα ίχνη κυριολεκτικά γεννιούνται στις τελέσεις. Οι ιερές τοποθεσίες και οι συλλογικές αναμνήσεις ανασυντίθενται με βάση προβολές και διαμεσολαβημένες μνήμες εκείνων που ζητούν να διαβάσουν στους τόπους την πίστη τους.[181]

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ιερού της Αφροδίτης όπου οι πιστοί/ες παραβιάζουν την περίφραξη προκειμένου να εναποθέσουν «τάματα» στις «κόγχες» ή να

[179]Πηγή: https://gr.pinterest.com/pin/332070172501458834/
[180]Σταυρίδης Σταύρος (2006), *Η συλλογική μνήμη αρθρώνει το χώρο…*
[181] Ο.π.

τελέσουν γάμο. Επίσης τάματα –κυρίως εσπεριδοειδή και ρόδια– εξακολουθούν να εναποθέτουν και στο Πλουτώνιο, στον ιερό χώρο της Ελευσίνας. Συσχετίζοντας το ιερό του Απόλλωνα, τη μονή του Δαφνιού και τα πανηγύρια γύρω απ' αυτήν, θα έλεγα ότι: Η λειτουργία της μονής ως «φρενοκομείο» (1883-1885) αναγνωρίζει το ίχνος, μετατρέποντας το χώρο σε οδηγό της ίδιας τέλεσης που ανακαλεί το παρελθόν, αφού ο Δαφναίος Απόλλωνας –στα ερείπια του ναού του οποίου χτίστηκε η μονή– επίσης θεωρούνταν προστάτης των ψυχασθενών.[182]

Στον αντίποδα του ταξινομημένου χρόνου, βρίσκεται ο εφήμερος χρόνος των πανηγυριών και των γιορτών, που όμως δίνουν το μέτρο της κανονικότητας. Η γιορτή του κρασιού αναγνωρίζει το ίχνος των παρηκμασμένων πανηγυριών, μετατρέποντας το χώρο σε οδηγό της ίδιας τέλεσης που ανακαλεί το παρελθόν, όπως φαίνεται και από την τοιχογραφία του Μίνωα Αργυράκη για τη γιορτή του κρασιού το 1964 (σελίδα 76), η οποία συνδέει τις νύμφες, τον Πάνα και τον κυκλικό χορό που συντελούταν στο σπήλαιο του.

Στη μάχη του Δαφνιού επαναβεβαιώνεται η στρατηγική θέση του κατωφλιού της Αθήνας και η γυναικεία παρουσία στη μάχη.

Η συλλογική μνήμη συχνά συσσωρεύει στους ίδιους τόπους αναφοράς γεγονότα που μπορεί να έρχονται από διαφορετικές παραδόσεις ή να αντιστοιχούν σε διακριτές αφηγήσεις. Οι τοποθεσίες έτσι γίνονται πυκνωτές μνήμης.[183] Ταυτόχρονα όμως, τα ιερά γεγονότα μπορεί να κομματιαστούν σε περιστατικά που σημαδεύουν με τα ίχνη τους την ιερή επικράτεια. Σε αυτή την τάση αντιστοιχεί και η λογική της διαδρομής του προσκυνήματος. Η μνήμη γίνεται αντίστιξη στο θνητό επανεγγράφοντας τις δράσεις μέσα από τη διαχείριση των θραυσμάτων τους. Τα θραύσματα είναι πάντοτε μαρτυρία θανάτου.[184] Οι πόλεις μας, όπως και η δυτική Πύλη, είναι διάσπαρτες από θραύσματα κτιρίων που προέρχονται είτε από φυσικές ή ανθρώπινες καταστροφές είτε από ερείπωση. Τα νεκρά κουφάρια του παρελθόντος ενσωματώθηκαν κυριολεκτικά σε νέα κτίρια, ενώ άλλα χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό, όπως στη μονή του Δαφνιού και το μνημείο της Πυθιονίκης. Η ενσωμάτωση στο μνημείο θραυσμάτων άλλοτε στοιχειοθετούσε μια νοηματοδότηση εκ μέρους της κυρίαρχης τάξης που χρησιμοποιούσε το παρελθόν για να καθιερώσει το παρόν, άλλοτε για να εξυψωθούν οι διάδοχοι στο πάνθεον του μυθικού παρελθόντος και άλλοτε για πρακτικούς λόγους, όπως συνέβηκε στη μονή του Δαφνιού.

---

[182] Ο θεός Απόλλων σχετίζεται με τις λειτουργίες της Ειμαρμένης και των Μοιρών. Ως Θεός μαντευτής (Αγνόμαντις, Αληθής, Δαφναίος, Μαντικός, Μοιραγέτης, Λοξίας, Προόψιος, Τριποδιλάλος) σχετίζεται με την Ιατρική και τη Θεραπευτική.

[183] Σταυρίδης Σταύρος (2006), *Η συλλογική μνήμη αρθρώνει το χώρο, στο Μνήμη και εμπειρία του χώρου.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.25-29

[184] Χατζηανδρέου Άλκης (2006), *Θνητότητα: Προσεγγίσεις μιας κατοίκησης,* στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.215-233.

Αντί της παθητικής φθοράς των αρχαίων κουφαριών, ο χριστιανισμός διαπράττει τον ενεργητικό αφανισμό τους. *Παρεμβαίνοντας οι άνθρωποι ενεργητικά στον αφανισμό, ίσως πετυχαίνουν όχι την ανέφικτη αντικατάσταση της απώλειας μέσω της υλικής αναπαράστασης, αλλά μια συμβολική ολότητα όπου θραύσματα από το νεκρό ενσωματώνονται στο ζωντανό, επανεγγράφοντας την απουσία ως νέα αφηγηματοποιημένη παρουσία.*[185] Έτσι ο ενεργητικός αφανισμός μοιάζει να είναι κατοίκηση της φθοράς, που την οικειοποιείται προκειμένου να την καταστήσει εργαλείο μνημονικών τεχνασμάτων.

Η έλλειψη διαμορφωμένης συλλογικής μνήμης και βιωματικής σχέσης με τον χώρο της πόλης, ενισχύει την «ασέβεια» προς την ιστορία της πόλης και οδηγεί βαθμιαία στην απομνημειοποίηση της.[186]

3.3. Εμφυλη διαπλοκή χώρου/τόπου στη δυτική πύλη

Πολλά στοιχεία των πόλεων είναι διαρκή στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης. Το ίδιο ισχύει και για τις έμφυλες διαιρέσεις. Ωστόσο, και τα δυο παρουσιάζουν σημαντική ρευστότητα. Το αστικό περιβάλλον μεταβάλλεται διαρκώς και το ίδιο συμβαίνει, με διαφορετικούς τρόπους, με τις ιδέες και τις εμπειρίες μας αναφορικά με τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα. Η αντίθεση ανάμεσα στη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα είναι ένας από τους πιο ισχυρούς δυϊσμούς που διαπερνούν σε βάθος την κοινωνική σκέψη, που επιφέρει σύνθετες και λεπτές αλλαγές ανάμεσα σε διαφορετικά σημεία αναφοράς, ειδικά ανάμεσα σε κοινωνιολογικές κατηγορίες οι οποίες αναφέρονται στις γυναίκες και τους άνδρες ως κοινωνικά διαφοροποιημένες ομάδες, καθώς και σε συμβολικές κατηγορίες, οι οποίες αναφέρονται σε πολιτισμικές αναπαραστάσεις ή κωδικοποιήσεις της γυναίκας και του άνδρα.[187]

Η δυτική Πύλη ως ενδιάμεσος χώρος, καθώς διαμεσολαβεί μεταξύ έμφυλων ταυτοτήτων, συγκροτείται ως περιοχή μετάβασης, ανταλλαγής, αλληλοδιείσδυσης, ετεροκαθορισμού, μεσολαβεί και συνδέει, μεταβάλλεται και εξελίσσεται σε σχέση με το περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό μπορούν να διατυπωθούν ερωτήματα όπως τα ακόλουθα:

Μπορούμε «διαβάζοντας» το αστικό τοπίο να εντοπίσουμε σ' αυτό αναφορές και κατασκευές που αφορούν τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα, και ποιες εκδοχές θηλυκότητας ή αρρενωπότητας αρθρώνονται στις μορφές αλλαγής του αστικού τοπίου; Ποιος ο ρόλος των μύθων στις εκδοχές της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας και ποια η σημασία της διαπλοκής τους στην παραγωγή των γυναικείων ρόλων (θρησκευτικών ή

---

[185] Ο.π.

[186] Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β., *Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία,* συλλογή κειμένων στο επί πόλεως, σελ.6

[187] Moore Henrietta L, (1988), *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press.

άλλων) και εντέλει της θέσης των γυναικών, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ιερά/ερείπια της δυτικής Πύλης; Η ίδρυση της μονής του Δαφνιού σχετίζεται με τις δράσεις των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της βυζαντινής περιόδου, για την αυτοδιαχείριση της προσωπικής τους περιουσίας; Οι εμβληματικές μορφές της Παναγίας και της Εύας πώς επηρέασαν τη θέση των γυναικών; Ποιες συνήθειες και ποιες από τις αρχές για την κοινωνική θέση και τους ρόλους των γυναικών, από την περίοδο της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, επιβιώνουν έως σήμερα;

Προσεγγίζοντας τέτοια ερωτήματα ανατρέχω στα πολιτικοκοινωνικά δεδομένα της αρχαιότητας, θεωρώντας ότι αποτελεί αφετηρία για την τοποθέτηση των γυναικών στη «θέση» τους και εν συνεχεία του Βυζαντίου. Η σύνδεση των ιερών με τις κοινωνικές συνθήκες (και στην κατάσταση των γυναικών) που επικρατούσαν την χρονική περίοδο της ίδρυσης τους φωτίζει τις πτυχές που επηρέασαν τη διαμόρφωση του ρόλου και τη θέση των γυναικών. Η ιστορική αναδρομή στα εκάστοτε πολιτικοκοινωνικά δεδομένα, που επηρέασαν και τη σχέση των ιερών/ερειπίων, τα συνδέει με τις σημερινές συνθήκες –αν και είναι διαφορετικές από αυτές που ίσχυαν κατά την περίοδο της ίδρυσής τους– καθώς μέσω των καταλοίπων ενισχύεται η συλλογική μνήμη καθιστώντας τα κοινωνικούς πυκνωτές.

Όσον αφορά την παράδοση που ξεκινάει από το Βυζάντιο και φτάνει ως τις μέρες μας, η Εύα είχε καταδικάσει τις γυναίκες και η παρθένος Μαρία τις λύτρωσε. *Χάριν αυτής, οι αμαρτωλές, οι κόρες της Εύας, έχουν την ευκαιρία να μετανοήσουν. Σύμφωνα με την παράδοση, η Μαγδαληνή ήταν πόρνη και έγινε αγία. Οι πιστοί την ταπεινώνουν με το να τη συγχωρούν.*[188]

Όσον αφορά στους μύθους, υποθέτω ότι αυτοί αποτέλεσαν αποτελεσματικό εργαλείο για τη διαμόρφωση της πατριαρχικής συλλογικής συνείδησης.

Στη δυτική Πύλη, η παρουσία των γυναικών, «αθέατη» για την επίσημη ιστορία, συνδέεται και «σφραγίζεται» με την παρουσία σημαντικών μνημείων όπως το ιερό της Αφροδίτης, το μνημείο της Πυθιονίκης, η μονή του Δαφνιού, το σπήλαιο του Πανός.

3.3.1.Πολιτικοκοινωνικά δεδομένα της αρχαιότητας και η θέση των γυναικών

Στην ιστοριογραφία για την αρχαία ελληνική πόλη, οι αναλύσεις οι σχετιζόμενες με δυϊσμούς όπως «γυναίκες αποκλεισμένες ή γυναίκες ελεύθερες» αποτελούν ουσιαστικά προέκταση της σύγχρονης αντιθετικής αντίληψης των φύλων και εμποδίζουν την έρευνα να προσεγγίσει το πρόβλημα του καταμερισμού των ρόλων των φύλων μέσα στις διάφορες κοινωνικές πρακτικές που συνθέτουν την καθημερινότητα στην πόλη. Αντίθετα,

[188] Galeano Eduardo (2013), *Μαρίες* στο *Γυναίκες.* Αθήνα: Πάπυρος, σ.185

κάθε μία από τις πρακτικές αυτές (π.χ. η παραγωγή, οι τελετουργικές πράξεις κ.ά.) θα πρέπει να ερευνάται υπό το πρίσμα του καταμερισμού των ρόλων και των χώρων όπου λειτουργούν άνδρες και γυναίκες. Το διατιθέμενο είδος των τεκμηρίων για την ελληνική πόλη, δηλαδή εικόνες, κείμενα και αρχαιολογικά ευρήματα, ως διαμεσολαβούμενα στοιχεία έρευνας, συχνά, δεν επιτρέπουν την απευθείας ανάγνωση της πραγματικότητας και επομένως εμπεριέχεται ο κίνδυνος μετάθεσης του πραγματικού σε διάφορους βαθμούς, κυρίως όσον αφορά τα κείμενα σε σχέση με το παρελθόν, τα οποία είναι διπλά διαμεσολαβημένα από την ανδροκεντρική οπτική, η οποία επιλέγει ποια από τα ίχνη θα διατηρηθούν και ποια επιστήμη θα τα χειριστεί. Η ηγεμονική οπτική του κυρίαρχου φύλου που, είτε ως ιστορικό υποκείμενο είτε ως υποκείμενο της ιστορικής έρευνας διαχειρίζεται τη μνήμη της ιστορίας, καθορίζει τις ιστορικές πηγές και τα ιστορικά γεγονότα με βάση την ανδρική εμπειρία, η οποία και εμφανίζεται ως καθολική, δηλαδή ως περιλαμβάνουσα και την εμπειρία των γυναικών και συνεπώς ως ουδέτερη.[189] Η μελέτη λοιπόν των αρχαίων κειμένων επιτρέπει π.χ. την προσέγγιση του τρόπου σκέψης των αρχαίων συγγραφέων σχετικά και με τη σχέση των φύλων διαχρονικά, πυροδοτεί όμως ταυτόχρονα το στοχασμό γύρω από άλλα θέματα, όπως το ιδιωτικό και το δημόσιο, την πολιτική, τα όρια της εξουσίας κ.ά. Καθώς η έμφυλη ανδρική ιδεολογική παραγωγή της ελληνικής αρχαιότητας κατέχει κεντρική θέση, η ανάλυση άνδρας/γυναίκα, σε ιδεολογικό, συμβολικό και κοινωνικό επίπεδο, δεν προβάλλεται με την ίδια βαρύτητα, υποβαθμίζοντας το γυναικείο σώμα και το ρόλο του συνήθως στη βιολογική λειτουργία της αναπαραγωγής.[190]

Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής

Στην αρχαία ελληνική πόλη, το θρησκευτικό και το εκκοσμικευμένο δεν νοούνταν ως απόλυτα διαχωρισμένες πτυχές της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων, ένας τρόπος προσδιορισμού της οποίας ήταν μέσα από τελετουργίες.[191] Η γυναικεία ταυτότητα ήταν πάντα συνδεδεμένη με την οικογενειακή κατάσταση: παρθένος ή κόρη (ανύπαντρη κοπέλα), νύμφη (κοπέλα σε ηλικία γάμου) ή γυνή (σύζυγος). Παρ' όλο που οι γυναίκες στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων, αναλάμβαναν καθορισμένους λατρευτικούς ρόλους τόσο στον δημόσιο αστικό χώρο όσο και στην ιδιωτική σφαίρα, και η κοινωνική τους ταυτότητα ήταν στενά συνυφασμένη μ' ένα ευρύ φάσμα θρησκευτικών καθηκόντων που άπτονταν όλων σχεδόν των πτυχών της ζωής, όπως το «πέρασμα» από τη μια φάση της

[189] Φουρναράκη Ελένη, *Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών. Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων.* & Φουρναράκη Ελένη (1987). Une histoire des femmes est-elle possible? επιμ. Michelle Perrot. Αθήνα: Μνήμων 11, σ.311-318.
[190] Ο.π.
[191] Σαμπετάι Βικτώρια (2009), *Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο….*, σ.289.

ζωής στην επόμενη. Το παραπάνω θα πρέπει να γίνει κατανοητό στα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα ενός συστήματος, όπου οι έμφυλες, κοινωνικές και συμβολικές θέσεις ανδρών και γυναικών προσδιορίζονταν τόσο πολιτικά όσο και τελετουργικά κατά τη διαδικασία ένταξης του κάθε *οίκου* μέσα στην κοινότητα που συγκροτούσε την πόλη.[192]

Ο γυναικείος ρόλος στις τελετουργίες μετάβασης του ατόμου από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο, με όλες τις συνακόλουθες διαφοροποιήσεις στους κοινωνικούς τους ρόλους, ήταν σημαντικός, καθώς οι μεταβάσεις αυτές ήταν ουσιώδες στοιχείο της αντίληψης για το βίο ως μιας αδιάλειπτης διαδικασίας μεταβαλλόμενων καταστάσεων, από τον ερχομό του ανθρώπου στον κόσμο έως την εφηβεία του και τη συνακόλουθη ένταξή του στην κοινωνία των ενηλίκων. Τα αρχαιολογικά ευρήματα στους τόπους της δυτικής Πύλης εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας πάνω στο θέμα αυτό.

Αφιερώματα όπως, τα σύμβολα γέννησης, τα ρόδια της ευτεκνίας, τα πήλινα και μαρμάρινα ομοιώματα αιδοίων, που βρέθηκαν στο ιερό της Αφροδίτης, σχετίζονται με τελετουργίες που αφορούν το πρώτο σημαντικό γεγονός της ενήλικης γυναίκας, αλλά και τη γέννηση άρρενος τέκνου, που είχε καθοριστική σημασία για τη συνέχιση του οίκου και της ίδιας της πόλης-κράτους, καθώς ως μελλοντικός πολίτης/πολεμιστής θα διαιώνιζε το γένος του πατέρα του και θα μαχόταν για την πόλη του.[193] Η απόκτηση κόρης ήταν μάλλον λιγότερο επιθυμητή, καθώς μελλοντικά η οικογένειά της θα έπρεπε να την προικίσει για να την παντρέψει.[194] Επίσης, λόγω του υψηλού ποσοστού θνησιμότητας κατά την εγκυμοσύνη και τον τοκετό, οι μέλλουσες μητέρες επιζητούσαν την εύνοια των θεών κάνοντας προσφορές στις κατεξοχήν θεές των επιτόκων.

---

[192] Οι γυναίκες συνδέονταν κυρίως με την ιδιωτική σφαίρα, οι θρησκευτικές τους πρακτικές είχαν ωστόσο αντίκτυπο στη δημόσια θέση του οίκου και στις σχέσεις του με την κοινωνία ως σύνολο.

[193] Ο θεσμός του γάμου, σκοπό είχε τη διασφάλιση της γέννησης νόμιμων γιων, αφενός προορισμένων να κληρονομήσουν την πατρική περιουσία και αφετέρου έχοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη, τη συμμετοχή δηλαδή στο στρατό της πόλης και τις πολιτικές διαδικασίες, να αναλαμβάνουν τα διάφορα αξιώματα.

[194] Επειδή πολλές οικογένειες ήταν μεταξύ επιβίωσης και αφανισμού, υποθέτουμε ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες η πρώτη δυσκολία που αντιμετώπιζε ένα νεογέννητο κορίτσι ήταν να του επιτραπεί να ζήσει. Εξαρτιόταν άμεσα από την απόφαση του πατέρα η έκθεση του νεογνού σε μια ερημική περιοχή, καθώς η γέννηση ενός θηλυκού μέλους θεωρείτο ανώφελο επιπρόσθετο έξοδο για τον οίκο, εφόσον μάλιστα σε ένα κατεξοχήν πατριαρχικό σύστημα κληρονομιάς δεν είχε τη δυνατότητα να διατηρήσει το οικογενειακό όνομα και συνεπώς τα οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία. Η θανάτωση του βρέφους που θα μπορούσε να εκληφθεί ως καθυστερημένη έκτρωση, στην ουσία αποτελούσε μία μέθοδο επιλογής του φύλου του παιδιού. (Α. Πετροπούλου (2000), *Οικογενειακοί θεσμοί* στο Πετροπούλου Αγγελική, Ανδρέας Μηλιός κ.ά, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα.* Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ, σ.308. & Τσατσάνη Γεωργία (*2006), Αντισύλληψη και σεξουαλικές πρακτικές: Μια ιστορική προσέγγιση.* Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος *«Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις»* του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Μυτιλήνη, σ.41 *&* http://el.wikipedia.org/wiki/Γυναίκα (αρχαία Ελλάδα)

Τελετουργίες μόνο για κορίτσια διεξάγονταν με απώτερο στόχο την προετοιμασία τους για το γάμο και την αποδοχή των νέων κοινωνικά προκαθορισμένων ρόλων τους. Η μετάβαση προς το γάμο ήταν μια δυνητικά τραυματική εμπειρία, κυρίως όταν ένας βίαιος χωρισμός έπληττε τη στενή σχέση μελλόνυμφης κόρης και μάνας, όπως δείχνει και η ιστορία του αποχωρισμού της Δήμητρας από την Περσεφόνη.

Η περίοδος λίγο πριν από το γάμο βρίθει τελετουργιών όπως επισκέψεις σε ιερά και ναούς, προσευχές, θυσίες και προσφορές αφιερωμάτων στις θεότητες-προστάτιδες του γάμου, αλλά και σε θεές που είχαν βίαιο θάνατο πριν ενηλικιωθούν και έπρεπε να εξευμενιστούν με συγκεκριμένες τελετουργίες (Δία, Ήρα, Αφροδίτη, Πειθώ και Άρτεμη, Νύμφες, Μούσες και Μοίρες).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα του σπηλαίου του Πανός σχετίζονται με τα παραπάνω γεγονότα και συγκεκριμένα με τελετουργίες γάμων και κηδείες άγαμων προσώπων.

Η διαβατήρια τελετή στην οποία υποβάλλονταν τα κορίτσια σχετιζόταν με τη θηλυκή βιολογική ωρίμανση. *Αυτή η τελετουργία που έχει ερμηνευθεί ως συμβολική αναφορά στην έλευση των εμμήνων, στην αφύπνιση της σεξουαλικότητας, ίσως ακόμη και στη διακόρευση –όλες διαμορφωτικές εμπειρίες για τις νέες κοπέλες που βρίσκονταν στο κατώφλι του γάμου– σφράγιζε το καταληκτήριο στάδιο της ζωής τους ως νεαρών κοριτσιών και είχε σκοπό την προσαρμογή τους στα παραδεκτά πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα, όπου, όντας σε τροχιά ωρίμανσης, κατανοούσαν κι ενστερνίζονταν τις αλλαγές που θα προσέδιδαν νέα μορφή και νόημα στη ζωή τους στο μέλλον. Ήταν δηλαδή μια τελετή μετάβασης της γυναίκας στις κοινωνικά καθαγιασμένες ενήλικες ταυτότητες της συζύγου και της μητέρας, υπό την αιγίδα της πόλης-κράτους, που ως οργανωμένη κοινότητα έλεγχε τη λειτουργία των ιερών.*[195] Οι τελετουργικοί χοροί, όπως ο κυκλικός που συντελείτο στο σπήλαιο του Πάνα, ίσως ήταν ένα ακόμη συστατικό στοιχείο της γιορτής, στο τέλος της οποίας οι κοπέλες θεωρούνταν πια έτοιμες για γάμο. Επίσης, πιθανός στόχος των νεαρών γυναικών που συμμετείχαν στο χορό ήταν να δείξουν τόσο στον κοινωνικό τους περίγυρο όσο και στους επίδοξους μνηστήρες, που δεν αποκλείεται να παρευρίσκοντο, τις ικανότητές τους, την ομορφιά, τη χάρη και την καταλληλότητά τους για γάμο, έχοντας ως αρωγούς τις Νύμφες, τον Πάνα και γενικότερα όλες τις θεϊκές μορφές που εκπροσωπούσαν τις ζωογόνες δυνάμεις της φύσης.

Τα πήλινα ειδώλια[196] (κούκλες) που βρέθηκαν στο σπήλαιο του Πάνα αποτελούσαν αφιερώματα νεαρών κοριτσιών, τα οποία ως μια *συμβολική πράξη της διάβασης του μεταιχμίου της εφηβείας, λίγο πριν παντρευτούν, ό,τι εκπροσωπούσε την παιδική τους ηλικία,*

[195] Σαμπετάι Βικτώρια *Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής…*, σ.290-291.

[196] Στην αρχαιότητα ονομάζονταν *κόρες* και ήταν εφοδιασμένες με κορδόνια για να μπορούν να κρεμαστούν.

δηλαδή τα φορέματα και τις ζώνες τους, κάποτε μάλιστα και μια μπούκλα από τα μαλλιά τους, καθώς επίσης και παιχνίδια, όπως τα τύμπανα και τα τόπια τους, κρεμούσαν με κορδόνια ως αναθήματα σε τοίχους ιερών ή σε δένδρα μέσα στα ιερά άλση των νυμφών, θεοτήτων που προστάτευαν τις μελλόνυμφες κόρες.[197]

Τα οστά μικρών ζώων αλλά και τμήματα αγγείων και πήλινων ειδωλίων με σαφή ίχνη καύσης συνηγορούν στο ότι η λατρεία στο σπήλαιο περιλάμβανε τελετουργική καύση προσφορών σε πυρές και θυσίες μικρών ζώων. Πρόκειται για μια ειδική θυσία εξιλασμού που γινόταν πριν από το γάμο και ονομαζόταν *προτέλεια,* όπου προσφερόταν στις τιμώμενες θεότητες ένα ζώο, ως υποκατάστατο για τη νύφη που έφευγε πια από τη σφαίρα της προστασίας τους. Η θυσία αυτή πίστευαν ότι εξευμένιζε όλα τα κακά πνεύματα, θεμελιώνοντας έτσι ένα ασφαλέστερο πέρασμα στον έγγαμο βίο.

Επίσης, τα περισσότερα όστρακα και τμήματα αγγείων που βρέθηκαν στο σπήλαιο προέρχονταν από λουτροφόρους και ληκύθους.[198] Οι λουτροφόροι ήταν πήλινα αγγεία που χρησιμοποιούνταν κυρίως για το τελετουργικό λουτρό της νύφης και μετά το γάμο αφιερωνόταν ως ενθύμιο μιας ολοκληρωμένης μετάβασης, στο ιερό της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα και στα σπήλαια του Πανός και των Νυμφών, στα τελευταία συνήθως σε μικρογραφική μορφή και άρα για συμβολική και όχι για πρακτική χρήση. Οι λήκυθοι ήταν πήλινα αγγεία για τη φύλαξη κρασιού, λαδιού και αρωματικών ελαίων που χρησιμοποιούταν για σπονδές στους νεκρούς αλλά και στις κηδείες άγαμων προσώπων. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν ως σήματα ή κτερίσματα στους τάφους, αφού άλειφαν τους νεκρούς με αρώματα.[199]

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος των γυναικών λοιπόν στις τελετές που σφράγιζαν τις αδιαλείπτως μεταβαλλόμενες φάσεις της ζωής, τέλειωνε με τις νεκρώσιμες τελετουργίες του πένθους και την προετοιμασία του νεκρού σώματος για το ταξίδι του στον Άδη. Η αδιάλειπτη παρουσία των γυναικών και η συμβολή τους στα θρησκευτικά έθιμα του κύκλου της ζωής και στις ιεροτελεστίες που, αν και τελούνταν δημοσίως, είχαν εν τούτοις ως βάση τους την οικογένεια, καταδεικνύουν τη σημασία του θηλυκού πόλου της πόλης-κράτους στη θρησκευτική του διάσταση.

Στη σύγχρονη εποχή, όσοι τυχεροί πεθαίνουν στο σπίτι τους και όχι στο θάλαμο κάποιου νοσοκομείου ή γηροκομείου έχουν την πιθανότητα να τύχουν ανάλογης μεταχείρισης από τις γυναίκες συγγενείς τους.

---

[197] Σαμπετάι Βικτώρια, *Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής…*.ο.π., σ.291

[198]Τραυλός Ιωάννης (1936), *Το σπήλαιο του Πανός στο Δαφνί*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εφημερίδα 1936-37, σ.400

[199] http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/history/art/page_094.html

Η τελετή του γάμου και ο έγγαμος βίος

Βασική αρχή στην αθηναϊκή κοινωνία ήταν ότι η γυναίκα τελούσε μονίμως υπό ανδρική κηδεμονία. Η νέα κοπέλα μέχρι το γάμο της εξαρτιόταν άμεσα από τον πατέρα της. Όταν έφθανε στην αποδεκτή κοινωνικά ηλικία γάμου, η οποία σύμφωνα με τις τότε αντιλήψεις υπολογίζονταν με βάση τη γυναικεία ήβη, ο πατέρας της επέλεγε τον μέλλοντα σύζυγό της.[200] Σπανιότερα, σύμφωνα με ένα παλαιότερο έθιμο, η νύφη αποτελούσε το *έπαθλο* αγώνων που προκήρυσσε ο πατέρας της και ακόμη σπανιότερα η ίδια επέλεγε τον γαμπρό.[201] Για τη σύναψη του αθηναϊκού γάμου απαιτούνταν βασικές διαδικασίες όπως η *εγγύη*, η *έκδοση* και η *συνοίκηση*. Η *εγγύη* ήταν μια προφορική συμφωνία ανάμεσα στον πατέρα ή τον κηδεμόνα της νύφης και στον γαμπρό με την παρουσία μαρτύρων για το τι περιουσιακά στοιχεία θα μεταβίβαζε ο πρώτος στον δεύτερο με την τέλεση του γάμου.[202] Η *έκδοση* ήταν η επίσημη παράδοση της νύφης από τον πατέρα ή από τον κηδεμόνα στον σύζυγό της και ήταν μια διαδικασία μετάβασης, τριήμερης διάρκειας. Ο γάμος ολοκληρωνόταν με τη *συνοίκηση*. Σ΄αυτό το πλαίσιο οι γυναίκες συμμετείχαν σε πλήθος τελετουργιών. Η καθαυτό τελετή του γάμου διεξαγόταν τη δεύτερη ημέρα, ενώ η προηγούμενη ήταν ημέρα προετοιμασίας και η επόμενη μια ευκαιρία να γίνουν επισκέψεις και να δοθούν δώρα. Την ημέρα της τελετής του γάμου μετά το τελετουργικό λουτρό της νύφης, μια πομπή με άρμα μετέφερε τη νύφη από το σπίτι των γονιών της σε αυτό του συζύγου της, που θα γινόταν και το δικό της νέο σπιτικό. Της πομπής προηγείτο μια νεαρής ηλικίας γυναίκα που κρατούσε τη λουτροφόρο ακολουθούμενη από έναν αυλητή, ο οποίος έδινε εορταστικό τον τόνο συνοδεύοντας με μουσική τους γαμήλιους ύμνους και τα εγκωμιαστικά άσματα που έψαλλαν οι οικογένειες και οι φίλοι του γαμπρού και της νύφης.[203] Στο σημείο υποδοχής της γαμήλιας πομπής η μητέρα του γαμπρού προϋπαντούσε το νέο ζευγάρι, κρατώντας δάδα και φωτίζοντας το δρόμο τους για το νέο τους σπιτικό. Στο κατώφλι του νέου σπιτιού, ο σύζυγός όφειλε να σηκώσει τη νύφη και να την περάσει χωρίς τα πόδια της να αγγίξουν κάτω, κάτι που θα ήταν κακός οιωνός.[204] Στη συνέχεια το ζευγάρι έμπαινε στο νυφικό δωμάτιο.

Η ημέρα που έπονταν της ολοκλήρωσης του γάμου ονομαζόταν *επαύλια* και, εκτός από οικογενειακές επισκέψεις και προσφορές δώρων, σκοπό είχε να εγκαταστήσει και να

---

[200] http://istorias-alitheia.blogspot.gr/

[201] Α. Πετροπούλου (2000), *Οικογενειακοί θεσμοί* στο Α. Πετροπούλου, Α. Μηλιός κ.ά, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα.* Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ, σ. 288

[202] Ο.π. σ.296.

[203] Σε τέτοιες πομπές συμμετείχαν γυναίκες και μικρά κορίτσια, τα τελευταία ίσως ως *παῖδες ἀμφιθαλεῖς* (παιδιά των οποίων ζουν και οι δυο γονείς), των οποίων η παρουσία στο γάμο θεωρούνταν καλός οιωνός.

[204] Στο κατώφλι, οι συγγενείς της προσποιούνταν ότι θέλανε να την προστατέψουν από το σύζυγο.

ενσωματώσει περαιτέρω τη νύφη στη νέα της οικογένεια και κοινωνική βαθμίδα.[205] Ανάμεσα στα δώρα των επαυλίων ήταν ένα ένδυμα υφασμένο από τη νύφη για τον νέο της σύζυγο, η *χλανίς*, συμβολικό δείγμα του γυναικείου καθήκοντός της ως υφάνδρας, που τη χαρακτήριζε επίσης και ως εργατική σύζυγο, ιδιότητα πρωταρχικής σημασίας στο αθηναϊκό σύστημα αξιών το σχετικό με τις γυναικείες αρετές.[206]

Απαράλλαχτοι ήταν οι γάμοι θνητών και θεών.

Ο γάμος λοιπόν ουσιαστικά δεν ήταν παρά η τελετουργική μεταφορά της νύφης από το σπίτι του πατέρα της σε αυτό του συζύγου της. Αρκετές μικρότερες τελετουργίες προετοιμασίας, αποχωρισμού και ένταξης στο νέο σπιτικό συνιστούσαν το βασικό γαμήλιο σχήμα, στο οποίο οι οικογένειες, οι φίλοι και οι θεότητες που είχαν στη σκέπη τους τη σεξουαλικότητα, τη γονιμότητα και το γάμο (Ήρα, Αφροδίτη και Διόνυσος) έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο.

Παρόλο που η σχέση μάνας και κόρης υφίστατο βαθιά αλλαγή που εκφραζόταν τελετουργικά στις γαμήλιες γιορτές, η συνεχής και εκτεταμένη συνεργασία τους και μετά το γάμο στην πραγματικότητα δεν τέλειωνε ποτέ. Κι έτσι, ο τροχός της ζωής βρισκόταν αενάως σε κίνηση, με ίδια τα πρόσωπα του δράματος, σε διαφορετικούς όμως κάθε φορά τελετουργικούς ρόλους και με νέες προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες.

Διατρέχοντας τους αιώνες, οι βασικές διαδικασίες του αθηναϊκού γάμου διατηρούνται ως τις μέρες μας. Το εθιμοτυπικό του κατωφλιού έχει διασωθεί χωρίς όμως πλέον να γνωρίζουμε τους λόγους της πράξης αυτής.

<u>Ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας</u>

Αν σύμφωνα με τη νομοθεσία του Σόλωνα καταργήθηκε η δουλεία λόγω δανεισμού, αυτή εξακολούθησε να ισχύει ως τιμωρία «γυναικείων σεξουαλικών παρεκτροπών». Το δικαίωμα του κηδεμόνα να πουλήσει ως δούλα την ανύπαντρη γυναίκα που έχανε την παρθενιά της υποδεικνύει ότι η σεξουαλική συμπεριφορά των γυναικών αντιμετωπιζόταν ως μεγάλη απειλή για το ανδροκεντρικό σύστημα και ειδικότερα στην τάξη των μικροκαλλιεργητών.[207] Η σεξουαλικότητά τους θεωρείτο αδάμαστη[208] και τα στρατηγικά μέτρα

---

[205] Ορισμένοι ερευνητές τοποθετούν στη διάρκεια της τρίτης ημέρας την τελετουργική αποκάλυψη του προσώπου της νύφης, μια τελετή που ονομαζόταν *αποκαλυπτήρια.*

[206] Σαμπετάι Βικτώρια *Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών….*, ο.π., σ.291-292

[207] Μίσσιου Άννα (1999), *Γυναίκες και Πολίτες στην κλασσική Αθήνα στο Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη.* Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (9-10 Φεβρουαρίου 1996). Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα. Αθήνα:Νεφέλη, σ.33

[208] Μια αρχαιοελληνική αντίληψη θέλει τις γυναίκες ν' απολαμβάνουν μεγαλύτερη ευχαρίστηση στο σεξ συγκριτικά με τους άνδρες όπως φαίνεται και από το μύθο του Τειρεσία ο οποίος είχε την εμπειρία και των δύο φύλων και αποκαλύπτει ότι η ηδονή είναι γυναικεία ιδιότητα λέγοντας: *…εάν υπήρχαν δέκα μερίδια (ηδονής), ο άνδρας απολάμβανε μόνο το ένα και η γυναίκα τα εννέα.* Η

ελέγχου της περιελάμβαναν μικρή έως ανύπαρκτη εκπαίδευση και πρόωρο εγκλεισμό στην απομόνωση της οικίας μέσω του γάμου, μέσα στον οποίο μόνο επιτρεπόταν η σεξουαλική ζωή των γυναικών.[209]

Η γυναίκα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, για να είναι συμβατή με τα ανδροκρατικά κοινωνικά πρότυπα, έπρεπε να είναι σεμνή, όμορφη και υγιής.

Στο σπίτι, η σύζυγος ήταν αφοσιωμένη στην ανατροφή των παιδιών και στη διαχείριση των οικιακών, ενώ η παλλακίδα[210] στην περιποίηση του σώματος του άνδρα. Αν και ο σύζυγος μπορούσε να επιμείνει στο προνόμιό του για εξωσυζυγικό έρωτα, η σύζυγος δεν έβλεπε ως αυτονόητη την παλλακεία, ώστε να την αντιμετωπίζει με κατανόηση ή να την αποδέχεται. Εκτός σπιτιού, υπήρχαν οι εταίρες για την ανδρική ευχαρίστηση.

Ο εγκλεισμός, ως στοιχείο της ανδρικής στρατηγικής για την εκπλήρωση του σκοπού του γάμου, περιόριζε τον πολιτικό ανταγωνισμό και ενίσχυε την πυρηνική οικογένεια. Η ερωτική συμπεριφορά της γυναίκας μπορούσε να έχει ρυθμιστικό χαρακτήρα για τα πολιτικά δικαιώματα του άνδρα μέσω του γάμου, όπως φαίνεται από τα μέτρα που πήρε η αθηναϊκή δημοκρατία κατά της μοιχείας, όπου η μοιχαλίδα στερούνταν οριστικά κάθε συμμετοχή στις τελετές της πόλης και ο σύζυγός της ήταν υποχρεωμένος να τη διώξει, γιατί αλλιώς θα έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα.[211]

Η πράξη της μοιχείας εμπεριείχε το στοιχείο της ποινικοποίησης από τα αρχαία ακόμη χρόνια και η τιμωρία των μοιχών αποφασιζόταν στο δικαστήριο, όπου ο νομοθέτης θεωρούσε περισσότερο επικίνδυνη για την κοινωνική τάξη την αποπλάνηση από το βιασμό. Η καταδίκη της μοιχαλίδας συζύγου, μητέρας, αδελφής, κόρης, ή παλλακίδας επίσειε *απόπεμψη* από το σπίτι, απαγόρευση συμμετοχής σε θρησκευτικές τελετές και, εάν είχε εξεζητημένη εμφάνιση, προσβολή, εξύβριση, εξευτελισμό.[212] Αν η γυναίκα που συλλαμβανόταν έπ' αυτοφώρω ήταν ανύπαντρη ή κόρη, ο αδερφός ή ο πατέρας είχε δικαίωμα να την πουλήσει σκλάβα.

Ήρα, εξοργισμένη από την αποκάλυψη/πλήγμα στο γαμήλιο θεσμό τον τυφλώνει, ενώ ο Δίας ικανοποιημένος δίνει στον Τειρεσία τη μαντική ικανότητα. (Ησίοδος, απόσπασμα 275)

[209] Ο έσχατος έλεγχος ήταν κατά τη σεξουαλική πράξη, όπου ο άνδρας επιζητούσε τον απόλυτο έλεγχο. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα του Ευριπίδη στις *Τρωάδες*, όπου η Ανδρομάχη μιλά για το μίσος μιας γυναίκας στη συζυγική κλίνη.

[210] *Παλλακεία* αναφερόταν στη συμβίωση ενός άντρα και μίας γυναίκας. Η παλλακίδα, που μπορούσε να είναι είτε ελεύθερη είτε δούλη, κατείχε θέση υποδεέστερη της συζύγου, αλλά ανώτερη της εταίρας.

[211] *Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα* (2006). Έρευνα (Νοέμβριος 2004-Ιούλιος 2006). Επιστημονική υπεύθυνη: Καθηγήτρια Ε.Ρετσίλα, συντονίστρια: Κ.Παπατζανή, ερευνητική ομάδα: Κ.Αρβανίτης, Γλ. Βλαχογιάννη, Μ.Μαντά, Ε.Ξυδοπούλου, Μ.Παπαγιαννοπούλου. Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).

[212] Καρζής Θόδωρος (1997), *Η γυναίκα στην αρχαιότητα.* Αθήνα: Φιλιππότη, σελ. 205- 206

Η ποινικοποίηση της μοιχείας καταργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '90.[213] Μέχρι τότε αρκετοί άνθρωποι ζούσαν υπό το καθεστώς τρομοκρατίας εξαιτίας του νόμου. Η *απόπεμψη* από το σπίτι, σε κάποιες περιπτώσεις κλειστών κοινωνιών της επαρχίας, ισχύει ακόμα.

Το διαζύγιο στην αρχαία Αθήνα μπορούσε να οφείλεται στη θέληση του ενός από τους συζύγους και σε ορισμένες περιπτώσεις στη θέληση κάποιου τρίτου. Η έλλειψη τέκνων ήταν αιτία για διάλυση γρηγορότερα του γάμου.[214]

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι άνδρες κατασκεύασαν ένα σύστημα δομημένο πάνω στην ανδρική υπεροχή, όπου οι ανδρικές σεξουαλικές ανάγκες υπερέχουν. Έτσι λειτουργούσε ο δημόσιος χώρος, η δημοκρατία των ανδρών πολιτών για την οποία γράφτηκε η ιστορία.[215]

Εντελώς διαφορετικά ζούσαν οι *εταίρες,* οι οποίες σπάζοντας τα ασφυκτικά όρια του γυναικωνίτη, κινήθηκαν ελεύθερα μέσα στον ανδρικό κόσμο. Ήταν καλλιεργημένες, μορφωμένες, απολάμβαναν ελευθερίες, συμμετείχαν ελεύθερα στα συμπόσια των ανδρών, στα σπίτια τους μαζεύονταν πλήθος νέων που τις θαύμαζε, έστηναν γι' αυτές αγάλματα –όπως αυτό της Πυθιονίκης στη δυτική Πύλη–, οι ποιητές τις εγκωμίαζαν στα έργα τους. Πολλές έγιναν διάσημες για την εξυπνάδα και το πνεύμα τους, ενώ στην αθηναϊκή λογοτεχνία υπάρχουν συλλογές επιγραμμάτων που γράφτηκαν από εταίρες όπως το βιβλίο *«επιστολές εταίρων»* του ρήτορα Αλκίφρονα, απ' όπου πληροφορούμαστε για τον τρόπο σκέψης τους και τη ζωή τους, την πίστη τους στην Αφροδίτη αλλά και τη συμμετοχή τους στα Ελευσίνια μυστήρια:

…Δεν τους εκπαιδεύουμε χειρότερα εμείς τους νέους. Σύγκρινε αν θέλεις την Ασπασία την εταίρα και τον Σωκράτη το σοφιστή και σκέψου ποιος από τους δυο έβγαλε τους καλλίτερους πολίτες. Θα δεις ότι η Ασπασία είχε μαθητή τον Περικλή, ο δε Σωκράτης τον Κριτία…[216]

…Είδα την καλή σου στα Μυστήρια…Στον πηγαιμό το διασκεδάσαμε. Πότε πειράζαμε η μια την άλλη ή τους εραστές μας, και πότε μας πείραζαν αυτοί που συναντούσαμε…η Πετάλη τον Νικία αποστόμωσε διακωμωδώντας τον χυδαία. Αυτός τότε μας έφτυσε και μας είπε βρωμιές και το έσκασε…Ξεχαστήκαμε τόσο πολύ στο δρόμο από τα παιχνίδια…Πήγαμε αμέσως για τη θυσία…Κάτω από τη σκιά των βράχων υπήρχαν μερικά

---

[213] Από τον Ανδρέα Παπανδρέου

[214] Γαμήλια έθιμα της αρχαιότητας και η θέση της γυναίκας στο γάμο (2011), Αργολική Αρχειακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. http://argolikivivliothiki.gr/2011/06/11/ Γαμήλια_έθιμα_ της_αρχαιότητας_και_η_θέση_της_γυναίκας_στο_γάμο

[215] Βαΐου Ντίνα (2004), «Δημόσιο/ιδιωτικό. Στερεότυπα φύλου και αποκλεισμοί στην πόλη», Αρχιτέκτονες, 34, σ.70-73

[216] Αλκίφρων, «*Επιστολή: Η Θαΐς στον Ευθύδημο»,* στο *Επιστολές εταίρων,* Βιβλίο Δ΄, Αθήνα: Ποντίκι 2007, σ.18

αγάλματα Νυμφών και του Πάνα, που έσκυβε σαν να επόπτευε τις Ναϊάδες. Στήσαμε αντίκρυ έναν αυτοσχέδιο βωμό, βάλαμε πάνω του ψωμί και πίτες, θυσιάσαμε μια λευκή κότα, σκορπίσαμε μέλι με κρασί, λιβανίσαμε με το θυμιατήρι και προσευχηθήκαμε πολύ στις Νύμφες και ακόμα πιο πολύ στην Αφροδίτη, παρακαλώντας να μας δίνει ερωτικό κυνήγι. Έπειτα λοιπόν πέσαμε στο φαγοπότι…από τα συμπόσια της πόλης θα είναι καλύτερο ένα συμπόσιο εδώ με τις υπαίθριες χάρες της εξοχής…Αμέσως λοιπόν ξαπλώσαμε…Υπήρχε κρασί, όχι ντόπιο αλλά ιταλικό, αγορασμένο από την Ελευσίνα…φρέσκα αυγά, κομμάτια τρυφερό κατσικάκι, κότες σπιτικές, διάφορα γαλακτερά, άλλα πηγμένα με μέλι και άλλα τηγανιτά, και ανοιξιάτικα φρούτα. Ύστερα άρχισαν να γυρίζουν τα ποτήρια και δεν υπήρχαν όρια στη φιλία…έπαιζε αυλό…τραγουδούσε αρμονικά ερωτικά τραγούδια…άρχισε να χορεύει κουνώντας τη μέση της…και παίζαμε διονυσιακά παιχνίδια…Άναψαν τα γυναικεία πάθη μας και τα πάθη των ανδρών. Τότε γδυθήκαμε και βρήκαμε… μια μικρή λόγχη…που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν θάλαμος κραιπάλης…τα ζευγάρια έμπαιναν με τη σειρά τους στη λόγχη… έτσι διασκεδάσαμε με τα καμώματα της Αφροδίτης…φάγαμε πάλι…γλεντούσαμε νεανικά χωρίς να παραμελούμε η μια την άλλη, ούτε να ντρεπόμαστε για τις ερωτικές μας πράξεις. Τόσο πολύ μας θόλωσε το ποτό…[217]

3.3.2. Κοινωνικοπολιτική διάρθρωση την περίοδο των βυζαντινών χρόνων και η θέση των γυναικών

Τη βυζαντινή περίοδο δύο στοιχεία χαρακτήριζαν την έννοια του κράτους: αυτοκρατορική εξουσία και Εκκλησία. Στο ύψιστο αξίωμα της αυτοκρατορίας βρέθηκαν αρκετές γυναίκες, οι οποίες είχαν εξ ορισμού το δικαίωμα και την υποχρέωση να αποφασίζουν όχι μόνο για πολιτικά, αλλά και για εκκλησιαστικά ζητήματα.[218] Η ανεκτικότητα των Βυζαντινών στην παρουσία των γυναικών στην εξουσία ήταν απόρροια της αναγκαιότητας για δυναστική συνέχεια και ο θεσμός της αντιβασιλείας συνέβαλε στην αποδοχή τους.[219]

Οι άρχοντες –αριστοκρατία του πλούτου– ήταν οι κοινωνικά προνομιούχοι. Οι λαϊκές τάξεις –αστικός και γεωργικός πληθυσμός– αποτελούσαν τη βάση της πυραμίδας. Η βυζαντινή κοινωνία ήταν κοινωνία ανισότητας τόσο μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων όσο και μεταξύ των δικαιωμάτων ανάμεσα στα δύο φύλα, όπου οι ευρύτερες μάζες των γυναικών ήταν παραγκωνισμένες από την πολιτική και κοινωνική δράση.

Η κυρίαρχη τάξη, προστατεύοντας τα προνόμιά της και μεριμνώντας για τη διαιώνισή τους, απαγόρευε αυστηρά τους γάμους ανάμεσα σε πρόσωπα διαφορετικών κοινωνικών

---

[217] Αλκίφρων, «*Επιστολή: Η Λέαινα στον Φιλόδημο*», στο *Επιστολές εταίρων*, Βιβλίο Δ΄, Αθήνα: Ποντική 2007, σ.25-28

[218] βλέπε παράρτημα 1

[219] Διαμορφώθηκε κατά τη μέση περίοδο με συμμετοχή της βασιλομήτορος ως μοναδικής εκπροσώπου του ή ως μέλους της επιτροπείας του ανήλικου ηγεμόνα

τάξεων και η στρατηγική που ακολουθούσαν στηριζόταν στις επιγαμίες μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών.[220] Οι γυναίκες είχαν μεγάλες περιουσίες, που κληροδοτούσαν στα παιδιά τους μαζί με το όνομά τους. Ήταν, δηλαδή, το μέσον διά του οποίου διασφαλιζόταν η δύναμη και η συνέχεια της άρχουσας τάξης. Κάποιες εξαυτών απέκτησαν πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Βέβαια, ανάλογα με την οικονομική τάξη στην οποία ανήκε μια γυναίκα, υπήρχαν αξιώματα που δεν μπορούσε να αποκτήσει και ιδεολογικά φράγματα που δεν μπορούσε να υπερβεί.

Η περιχαράκωση των τάξεων μέσα σε στενά όρια δεν αφορούσε μόνο το γάμο, απλώς κατέληγε σε αυτόν. Ξεκινούσε με την απαγόρευση να στέκονται λαϊκοί δίπλα σε άρχοντες· όφειλαν να τους προσκυνάνε ή να εξαφανίζονται από μπροστά τους. Εξαίρεση του κανόνα υπήρχε μόνο στην εκκλησία, αλλά κι εκεί η ανάμιξη ίσχυε μόνο τυπικά, αφού οι μεν πλούσιοι είχαν τα δικά τους στασίδια, ενώ οι φτωχοί, συνηθισμένοι στο διαχωρισμό, φρόντιζαν να κρατάνε τις αποστάσεις.[221]

Οι γυναίκες των ευπορότερων τάξεων διέθεταν άμαξα για τις εξόδους και συνοδεία ανάλογη της οικονομικής τους κατάσταση. Οι ασχολίες τους περιορίζονταν στην ανατροφή των παιδιών, την επίβλεψη και καθοδήγηση των δούλων, στην εκτέλεση των οικιακών εργασιών, στην εποπτεία της προετοιμασίας του φαγητού και του κελαριού και περνούσαν τη μέρα τους με επισκέψεις, μουσικές ακροάσεις, κέντημα, εξόδους στα λουτρά, παρακολούθηση εκκλησιαστικών τελετών και φροντίζοντας την εμφάνιση και τον καλλωπισμό τους, όπως στην αρχαιότητα, για τη βελτίωση της γυναικείας εικόνας και τη συγκάλυψη των σωματικών ατελειών.[222]

Οι γυναίκες της υπαίθρου συνέθεταν την απόλυτη πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού, προφανώς δεν είχαν καμία απολύτως πρόσβαση στην πολιτική εξουσία, όπως ακριβώς και οι άνδρες τους, και ήσαν εξίσου αναλφάβητες με αυτούς.[223]

Η θέση των γυναικών της λαϊκής τάξης στη βυζαντινή κοινωνία περιγράφεται γλαφυρώς παρακάτω: *Η γέννησις θήλεος κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν ήτο ευχάριστον γεγονός διά τον λόγον ότι ούτω δεν θα διηωνίζετο της οικογενείας το όνομα, αφ΄ ετέρου δε θα επεβάλλοντο πολλαί φροντίδαι εις τους γονείς διά την προφύλαξιν αυτού, όταν δ΄*

---

[220] Λαΐου Αγγελική, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία,* & Σκούρση - Σιγανού Στεφανία και Στεφανοπούλου Σοφία, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο,* στο *πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων του Εικοστού έκτου συμπόσιου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα, 12,13,14 Μαΐου 2006

[221] http://el.wikipedia.org/wiki/Η_γυναίκα_στη_βυζαντινή_αυτοκρατορία

[222] Οι ακολουθούμενοι τρόποι γυναικείου καλλωπισμού στις αρχές του 3ου αιώνα περιγράφονται από τον Κλήμη Αλεξανδρέα στο κεφάλαιο *Ότι ου χρη καλλωπίζεσθαι* του βιβλίου του *Παιδαγωγός*.

[223] Όπως όλες οι γυναίκες, είχαν τα περιουσιακά δικαιώματα που τους παρείχε η εξ ισομοιρίας διαιρετή κληρονομιά. Τη μοίρα τους δύσκολα την έλεγχαν, αν και είναι γνωστές περιπτώσεις που γυναίκες έλυαν το γάμο τους με δική τους πρωτοβουλία.

έφτανεν εις γάμον ηλικίαν και διά την προίκαν του. Χαρακτηριστικόν ως και σήμερον ενιαχού, παιδία ελέγοντο μόνον τα άρρενα…Η αντίληψις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας ήτο ότι η κόρη έπρεπεν, αποφεύγουσα τας όψεις των αρρένων, να παραμένη εντός του θαλάμου φρουρούμενη εκεί…Την αρχήν ταύτην διά τας κόρας τους ακολούθουν απαρεγκλίτως οι Βυζαντινοί…Γενικώς μέγα προσόν της κόρης, ως τονίζουσιν οι Βυζαντινοί, ήτο να μην την βλέπη ο ήλιος…Τα γνωρίσματα των «καλών γυναικών» στους Βυζαντινούς χρόνους: υπακοή, σεμνότητα, λακωνικότητα. Η καλής ανατροφής τυχούσα παρθένος έπρεπε να έχη απόλυτον σεβασμόν και υπακοήν προς τους γονείς της, να αποφεύγη τα απρεπή θεάματα και ακούσματα…Οι λόγοι της κόρης έπρεπεν να είναι μεμετρημένοι… κύριον γνώρισμα εθεωρείτο … να σιωπά.[224]

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η γέννηση κοριτσιού ήταν δυσάρεστο γεγονός, που οφειλόταν –κυρίως για τις οικογένειες με χαμηλό εισόδημα– στην υποχρέωση της προίκας και ότι τα κορίτσια έπρεπε να είναι κλεισμένα στο σπίτι και ότι οι γυναίκες έπρεπε να ζουν σιωπηλώς.

Αν και η σιωπή θεωρείτο κύριο προσόν των γυναικών ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, οι ίδιες εξέφραζαν την αντίρρηση τους συχνά «αντιμιλώντας» ή φλυαρώντας, ακόμα και στην εκκλησία εν ώρα λειτουργίας. Παραβιάζοντας τον απαράβατο όρο του σκεπασμένου κεφαλιού, ιδίως στα πανηγύρια, χαρακτηρίζονταν υβριστικά ως *«η ασκέπαστος»* και η «*αναμαλλαρέα».*[225] Εξάλλου κάποιες κοινωνικά «νόμιμες» μετακινήσεις τους με πρόσχημα τα ψώνια ή την εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων τους κατέληγαν σε ερωτικές συναντήσεις.[226] Η ζωηρότητά τους καταγγέλθηκε από εκκλησιαστικούς παράγοντες, με «συμβουλές» και «συστάσεις», ζητώντας τους να μη γελάνε μπροστά σε άντρες, να μη τους κοιτάζουν κατάματα, να μη χασκογελούν πίσω από τα πατζούρια τους με τους περαστικούς, να μην ασχημιλούν, να αποφεύγουν τα συχνά λουτρά, να κυκλοφορούν με το κεφάλι σκεπασμένο, ώστε να μην «προκαλούν» τους άρρενες διαβάτες κ.ο.κ.

Το οικονομικό σύστημα επέτρεπε την απαγόρευση της γυναικείας εργασίας έξω από το σπίτι, ειδικά στις άγαμες. Όμως, η κοινωνική ηθική συμβαίνει συχνά να υποκύπτει στον οικονομικό καταναγκασμό, με αποτέλεσμα όσα απαγορεύονται επίσημα να επιτρέπονται σιωπηρά. Έτσι, η φτώχεια υποχρέωνε πολλές γυναίκες των χαμηλότερων τάξεων να εργάζονται, η αεργία δεν άγγιζε τις γυναίκες αυτές σχεδόν ούτε ως ιδεολόγημα.[227]

---

[224] Κουκουλέ Φαίδωνας (1952), *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός.* Αθήνα: Παπαζήση, τ.ΒΙΙ, σ.164-174

[225] Ιμβριώτη Ρόζα (1923), *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος «ΑΘΗΝΑ» & http://el.wikipedia.org/wiki/Η_γυναίκα_στη_βυζαντινή_αυτοκρατορία

[226] http://el.wikipedia.org/wiki/βυζαντινό_δικαιο

[227] Τα επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν: *πορφυρόβαφοι, τροφείς, (παραμάνες), νοσοκόμοι, σαπωνίστριες (πλύστρες), υφάντριες, καλαμοπλέκτριες, κεντήτριες, κεραμίστριες, αρωματοποιοί,*

Θρησκευτικές γυναικείες χορηγίες

Προ τινών ετών έζη εν τη μονή Δαφνίου υπέργηρώς τι μοναχή Μάρθα ήτις διηγείτο την εξής περί της μονής ταύτης παράδοσιν: «Πλουσία τις βασίλισσα, Δάφνη καλουμένη, ναυαγήσασα εις την κάτωθιν του Δαφνίου θάλασσαν, διεσώθη εν τη παρά τω Δαφνίω παραλία. Μετ΄ αυτής διεσώθησαν και δώδεκα βυτίναι φλωρίων. Η βασίλισσα αύτη ευχαριστίας τω Θεώ αναπέμπουσα επί τη σωτηρία αυτής, εκ των μετ΄ αυτής περισωθέντων χρημάτων ιδρύσατο ενταύθα την ιεράν μονήν, παρέχωσε δε που, εν τη περιοχή της μονής, περισσευσάσας τινάς βυτίνας φλωρίων, διά τας εκάστοτε ανάγκας του μεγαλοπρεπούς τούτου οικοδομήματος.[228]

Στη βυζαντινή κοινωνία, το γυναικείο ιδεώδες συνδέεται στενά με τη φιλανθρωπία και την κοινωνική πρόνοια, σε αντίθεση με το ανδρικό ιδεώδες που σχετίζεται με πολέμους και βιαιότητες.

Η χριστιανική αγαθοεργία αποτέλεσε καθήκον και πάθος των ανώτερων τάξεων, που κατασπαταλούσαν τον πλούτο σε εκκλησιαστικές δωρεές.[229]

Πολλές μονές που ανακαινίστηκαν ή κτίστηκαν εκ βάθρων οφείλονται σε γυναικείες δωρεές και οι κτητόρισσες ήταν γόνοι γνωστών αριστοκρατικών οικογενειών, σύζυγοι υψηλόβαθμων στρατιωτικών ή διοικητικών αξιωματούχων, που βρίσκονταν κατά κανόνα σε κατάσταση χηρείας. Πολλαπλές και πολυεπίπεδες είναι οι ερμηνείες της γυναικείας δωρεάς στο πλαίσιο του κτητορικού δικαίου:[230]

Σε πολιτικό επίπεδο, το χορηγικό έργο των αυτοκρατειρών και των γυναικών της αριστοκρατίας εντάσσεται στο πρόγραμμα ανασυγκρότησης των πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων μετά την περίοδο της λατινικής κατοχής, και συναγωνίζεται επάξια σε πλούτο και πολυτέλεια.

Σε κοινωνικό επίπεδο, οι μονές αποτέλεσαν καταφύγιο για τις απλές μοναχές, που ήθελαν να αφιερωθούν στο μοναχισμό είτε από θρησκευτική ευλάβεια είτε για προσωπικούς λό-

---

μυροπώληδες, στιππουργοί (εργάτριες), γιάτρισσες, μαίες, μυλωνούδες, μουσικοί, ζωγράφοι, χορεύτριες, αυλητρίδες, κροταλίδες, κάπηλοι, πόρνες, μαγείρισσες, αρτοποιοί, πωλήτριες γεωργικών προϊόντων, βαλανεύτριες, εμπόρισσες, κομμώτριες, θαλαμηπόλοι, ηθοποιοί, αλλά και εκκλησιαστικές διακόνισσες, ασκήτριες (γυναίκες που ασχολούνταν με την τουαλέτα του νεκρού), κανονικές (ψάλτριες), ακόλουθοι (μοιρολογίστρες) (Μάρκη Ευτέρπη, Αγγέλκου Ευαγγελία, Χειμωνοπούλου Μαίρη (2006), *Δραστηριότητες καλλωπισμός και ενδυμασία της γυναίκας στον παλαιοχριστιανικό κόσμο, στο πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων τ*ου Εικοστού έκτου συμπόσιου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα, 12,13,14 Μαΐου 2006)

[228] Καμπούρογλου Δ. (1890), *Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου*, κεφάλαιο: *Η επι του Αιγάλεω λατρεία* στο *Ιστορία των Αθηνών: Τουρκοκρατία* τ. Β, Εστία, Εν Αθήναις, σ.240.

[229] http://el.wikipedia.org/wiki/βυζαντινό_δικαιο

[230] Καλοπίση Σοφία - Βέρτη, «*Δωρεές γυναικών στην υστεροβυζαντινή περίοδο»* στο *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη*. Ειδικό θέμα του 26ο Συμποσίου Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαϊου 2006. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2012, σ.243-256

γους (χηρεία, απορία, ατυχία). Το φιλανθρωπικό έργο των μονών επιτελείτο είτε με ξενώνες οι οποίοι φιλοξενούσαν/περιέθαλπαν λαϊκές γυναίκες, είτε με τη διανομή φαγητού.
Σε οικογενειακό επίπεδο, καθώς οι μεγάλες μονές ήταν ουσιαστικά οικογενειακές, η ιδρύτρια εξασφάλιζε καταφύγιο για την ίδια, τις γυναίκες μέλη της οικογένειάς της, τις μελλοντικές γενεές, οικογενειακό τόπο ταφής, διατηρώντας τους δεσμούς συγγένειας στη ζωή και στο θάνατο και διασφαλίζοντας ταυτόχρονα τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας, που, ως μοναστικά, δεν ήταν πλέον απαλλοτριώσιμα. Συχνά όριζε μάλιστα τα άρρενα μέλη της οικογένειας ως *εφόρους*.
Σε προσωπικό επίπεδο, η ίδρυση μονής προσέδιδε στην ιδρύτρια κοινωνικό κύρος και αποτελούσε μία κοινωνικά αποδεκτή λύση την περίοδο της χηρείας, με άνετη διαβίωση, καθώς η ιδρύτρια και τα μέλη της οικογένειάς της απολάμβαναν προνόμια στη μονή που δεν τα μοιράζονταν με τα υπόλοιπα μέλη της μοναστικής κοινότητας.
Σε επίπεδο σχέσεων των δύο φύλων, η γυναίκα όλων των κοινωνικών τάξεων συνέπραττε σε δωρεές με κάποιο αρσενικό μέλος της οικογένειάς της, κατά κανόνα σύζυγο και σπανιότερα γιο ή αδελφό, ενώ σε προσωπικές δωρεές προέβαινε μόνο ως χήρα, καθώς ήταν πλέον η μόνη διαχειρίστρια της περιουσίας της, αν και, ακόμα και τότε, φρόντιζε να προβάλλει κατεξοχήν τον σύζυγο.
Τέλος, σε θρησκευτικό/ιδεολογικό επίπεδο, η ίδρυση μονής ήταν έκφραση προσωπικής ευσέβειας, ευχαριστίας και ανταπόδοσης προς το Θεό για την παροχή αγαθών στην ιδρύτρια. Συγχρόνως, ήταν μια προσπάθεια εξασφάλισης συγχώρεσης και σωτηρίας κατά την ημέρα της κρίσης και σε αυτό συνέβαλλαν οι προσευχές των μοναχών, που στα Τυπικά μνημόνευαν την ιδρύτρια και τα μέλη της οικογένειάς της.
Η διαδικασία της δωρεάς και οι προσδοκίες των δωρητριών εκφράζουν μια αντίληψη αμοιβαίας ανταλλαγής μεταξύ δωρήτριας και Θεού. Η επιδίωξη της σωτηρίας της ψυχής έπαιξε βασικό ρόλο για οποιαδήποτε θρησκευτικού χαρακτήρα δωρεά, όπως συνάγεται τόσο από τα Τυπικά όσο και από τις αφιερωτικές επιγραφές, και αφορούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Σε ιδεολογικό επίπεδο δεν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στη μητρόπολη και την περιφέρεια, ή ανάμεσα στα αστικά κέντρα και τα χωριά.

<u>Ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας</u>

Η οικογένεια αναδείχθηκε ως κεντρική μονάδα παραγωγής και αναπαραγωγής. Ο γάμος στόχευε στην αναπαραγωγή και ήταν το μοναδικό κοινωνικό πλαίσιο για το σεξ το οποίο δικαιωνόταν μόνο ως αναπαραγωγική διαδικασία. Η θέση της εκκλησίας ήταν ξεκάθαρη: σκοπός της συνουσίας είναι η αναπαραγωγή και η νομοθεσία επέτρεπε τη λύση γάμων

που παρέμεναν στείροι.[231] Η απόκτηση διαδόχων και το σεξ έγιναν καθήκον και συζυγική υποχρέωση. Στη χριστιανική θεώρηση το σεξ ισοδυναμούσε με διαταραχή, το πάθος συνδέθηκε με την αιτία της έκπτωσης από τον παράδεισο, η δε γυναίκα εμφανίστηκε ως πρωτεργάτης της ανυπακοής των πρωτόπλαστων.[232] Η ηδονή και οτιδήποτε εκτρέπει και εκτρέπεται από τη διαιώνιση του είδους συνιστούσε βαρύτατο αμάρτημα.[233] Όσον αφορά τον οικογενειακό προγραμματισμό, ενώ η εκκλησία καταδίκαζε τον έλεγχο της γονιμότητας, η κοινωνία τον χρησιμοποιούσε. Παρατηρείται λοιπόν μια διάκριση μεταξύ του ηγεμονικού λόγου και της λαϊκής πρακτικής. Η αντισύλληψη και η άμβλωση εκλαμβάνονται πλέον σαν εγκλήματα κατά της ζωής, αν και στο βυζαντινό, όπως και στο ρωμαϊκό, δίκαιο η έκτρωση δεν θεωρείτο εγκληματική πράξη, αλλά προσβολή έναντι του πατέρα και αιτία διαζυγίου.[234]

Αιτίες διαζυγίου για τη σύζυγο ήταν η μοιχεία ή πράξεις του συζύγου ποινικά κολάσιμες. Οι σχέσεις του συζύγου με άγαμη, διαζευγμένη ή χήρα, θεωρούνταν πορνεία κι όχι μοιχεία, επομένως εξαιρούνταν από τους λόγους διαζυγίου. Μοιχός θεωρούνταν ο άνδρας μόνο όταν είχε σχέση με έγγαμη και μάλιστα μοιχός όχι έναντι της γυναίκας του αλλά έναντι του συζύγου της άλλης. Και ενώ η μοιχαλίδα μπορούσε να φονευθεί από το σύζυγό της, η ποινή δεν εφαρμοζόταν στους μοιχούς.[235]

Από τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι γυναίκες, της μαίας ήταν αμφιλεγόμενο, ενώ της πόρνης και της ηθοποιού ήταν περιφρονημένα κοινωνικά.

Όσον αφορά το επάγγελμα της μαίας, η σύνδεση του με την έκτρωση, που συνιστούσε το κατεξοχήν απόκρυφο γυναικείο μυστικό, ταυτιζόταν με τη μαγεία, που, ως προέκταση των καταπιεσμένων σεξουαλικών επιθυμιών, γινόταν αντιληπτή ως μια προβολή της γυναικείας σεξουαλικής ανηθικότητας. Μη αναπαραγωγικό σεξ και μαγεία αποτελούσαν τις δύο όψεις του ίδιου σκοτεινού νομίσματος. Σεξουαλικότητα, μαγεία και γυναίκα συνυφαίνονται αριστοτεχνικά σε ένα νήμα αδιαφάνειας, μυστηρίου και εντέλει παράβα-

---

[231]Η χριστιανική πολιτική «σεξουαλικοποιήσης» του γάμου στόχευε στην κατάργηση του θεσμού των παλλακίδων, συνήθεια των εθνικών, με αποτέλεσμα ο γάμος να αρχίζει να παγιώνεται ως μια σεξουαλική σταθερά. Έτσι, η σεξουαλικότητα αναδεικνύεται σε σταθερά διαφοροποίησης ανάμεσα σε χριστιανούς και παγανιστές.

[232] Τσατσάνη Γεωργία (2006), *Αντισύλληψη και σεξουαλικές πρακτικές: Μια ιστορική προσέγγιση*. – Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος *«Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις»* του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη, σ.52-57

[233] Ακόμα και για τον τρόπο συνουσίας υπήρχε η πρέπουσα στάση στο σεξ είναι που ο εκκλησιαστικός καθωσπρεπισμός ονόμασε ιεραποστολική· ο άνδρας από πάνω ως δείγμα του δυναμισμού του ανδρικού φύλου και η γυναίκα από κάτω ως απόδειξη της παθητικότητας της γυναικείας φύσης

[234] McLaren Angus (1990), *A History of Contraception: From antiquity to the present day*. Blackwell: Oxford, σ.125

[235] Αργότερα, επί Λέοντος Σοφού, η ποινή μετριάσθηκε σε αποκοπή της ρινός και διαπόμπευση.

σης. Οι μαίες, ως φορείς της γνώσης που αποτελούσε κατά κοινή πεποίθηση το πεδίο των μαγισσών, εξισώνονταν συχνά με αυτές, πέφτοντας θύματα ενός κυκλικού συλλογισμού, επειδή ήξεραν τα μυστικά, τη χρήση και την αντισυλληπτική δράση των βοτάνων, με αποτέλεσμα να είναι τα εξιλαστήρια θύματα της αναπαραγωγικής προπαγάνδας.[236]
Όσον αφορά την πορνεία, ασκείτο συνήθως από φτωχά κορίτσια, από 10 χρονών, που ενέδωσαν στις παραπλανητικές υποσχέσεις προαγωγών, σκλάβες δουλοκτητών, αιχμάλωτες πολέμου αλλά και κορίτσια που πούλησαν οι γονείς τους με συμβόλαιο και εγγυητές, που όριζαν το χρόνο παραμονής στο πορνείο και την τήρηση του συμβολαίου.[237] Κατά μια έννοια νομιμοποιούνταν να χρησιμοποιούν αντισυλληπτικά, οι πόρνες λόγω επαγγέλματος και οι δούλες λόγω ταξικής θέσης.[238] Παραδοσιακά, οι πόρνες, οι μαίες και οι μαστροποί θεωρούνταν ότι είχαν πρόσβαση σε απόκρυφη σεξουαλική γνώση. Η μαστροπεία έγινε επάγγελμα, γεγονός που υποδηλώνει την υποβαθμισμένη θέση των γυναικών. Ωστόσο, και το επάγγελμα της ηθοποιού ήταν περιφρονημένο κοινωνικά και ταύτιζαν τις θεατρίνες με τις εταίρες ή τις πόρνες. Οι πρώτοι του χριστιανισμού πατέρες *επιτέθηκαν μετά πεισμονής σφοδροτάτης κατά του θεάτρου…διότι έβλεπαν… από της σκηνής διακωμωδούμενα τα ιερώτερα της πίστεως μυστήρια.*[239] Οι καθοδηγούμενες απόπειρες αντικατάστασης των αρχαίων ελληνικών δραμάτων από χριστιανικά στέφονταν από αποτυχία, οπότε στοχοποιήθηκαν όλοι οι συντελεστές του θεάτρου και «φυσικά» πρώτες στοχοποιήθηκαν οι θεατρίνες. Αλληλουχία νόμων, διωγμών, αναθεμάτων αμαύρωσαν σταδιακά το παλαιό γόητρο του θεάτρου και οι ηθοποιοί που εργαζόντουσαν με μισθό στερούνταν των αστικών δικαιώματων τους.

Η τελετή του γάμου ως τελετουργική μεταφορά της νύφης και ο έγγαμος βίος

Ο γάμος για τη γυναίκα ήταν σημαντικό γεγονός στη ζωή της διότι αποκτούσε περιουσία, με τη μορφή της προίκας, προστατευόταν από το νόμο και η ανατροφή των παιδιών εξασφάλιζε τη συνέχεια της οικογένειας. Η έλλειψη προίκας γινόταν αιτία μοναχικού βίου. Στην επιλογή του συζύγου ίσχυε η πατρική εξουσία και μόνο μια άγαμη γυναίκα άνω των 25 ετών μπορούσε να επιλέξει μόνη το σύζυγό της.[240] Τις περισσότερες φορές, την ανεύ-

---

[236] Τσατσάνη Γεωργία, *Αντισύλληψη και σεξουαλικές πρακτικές: Μια ιστορική προσέγγιση*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις» του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Μυτιλήνη 2006, σ.58-60
[237] http://abagore.blogspot.com & βλέπε παράρτημα 1
[238]Τσατσάνη Γεωργία, *Αντισύλληψη και σεξουαλικές πρακτικές: Μια ιστορική…*, ο.π., σ.54
[239]Σαθάς Ν.Κ., *Κρητικόν θέατρον ή συλλογή ανέκδοτων και άγνωστων δραμάτων*, μετά ιστορικής εισαγωγής περί του παρά βυζαντινοίς θεάτρου. Εν Βενετία: τύποις του Φοίνικος, 1878 σ. ς΄ & βλέπε παράρτημα 1
[240] Λόγω της μεγάλης θνησιμότητας, η ηλικία γάμου για τα κορίτσια ήταν τα 12 ή 13 έτη και για τα αγόρια τα 14 ή 15.

ρεση κατάλληλου γαμπρού ή νύφης αναλάμβαναν προξενητές ή προξενήτρες έναντι αμοιβής. Το κράτος και η Εκκλησία, προκειμένου να ελέγξουν τα συνοικέσια, έθεσαν ως απαράβατο όρο για τη σύναψη γάμου, τα δύο άτομα να είναι ομόθρησκα ή ομόδοξα και να προέρχονται από την ίδια τάξη.[241]

Ο γάμος, ουσιαστικά, ήταν η τελετουργική μεταφορά της νύφης από το σπίτι του πατέρα της σε αυτό του συζύγου της. Η τυπική διαδικασία του άρχιζε με τη μετάβαση μέσω του *αρραβώνα* ή της *μνηστείας* ως προκαταρτικό στάδιο, περιοριζόταν στη συναίνεση των γονέων των μελλονύμφων, συμπληρωνόταν με τη σύνταξη προικοσυμφώνου με την περιγραφή της προίκας που δινόταν από την οικογένεια της νύφης, οριζόταν το *θεώρετρον* ή *υπόβολον*, η προγαμιαία δωρεά του γαμπρού προς τη νύφη, και επισφραγιζόταν με ανταλλαγή δαχτυλιδιών ή φιλήματος.[242]

Όταν οριζόταν η ημερομηνία του γάμου, στέλνονταν μέσω *λαλετών* ή *καλεστών* καλέσματα (κλητούρια) συνήθως από τους γονείς των μελλόνυμφων στα σπίτια των προσκεκλημένων όπου άφηναν μήλο, λεμόνι, μοσχοκάρφια ή παστέλι. Πολλά από τα γαμήλια έθιμα των Βυζαντινών, όπως η περιφορά της νύφης σε άμαξα, η κλοπή του ζυγού της άμαξας μετά την τελετή ή το λύσιμο της παρθενικής ζώνης, αποτελούν επιβιώσεις αρχαίων εθίμων που συμβολίζουν τη μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη, την είσοδο της νύφης στη νέα ζωή της.

Πριν το γάμο πραγματοποιούνταν ο στολισμός του νυφικού θαλάμου που όπως και κατά την αρχαιότητα, ονομαζόταν παστός εξου και η τελετή των *παστοπηγίων ή πασταδοπηγίων.*[243] Εάν δεν επαρκούσαν τα στολίσματα, η οικογένεια της νύφης δανειζόταν από τους γείτονες. Συγγενείς και φίλοι έραιναν τον παστό με άνθη, τον στόλιζαν με πολύτιμα υφάσματα, σκεύη και χρυσαφικά, και έψαλλαν τραγούδια επαινετικά προς το ζευγάρι και τον έρωτά τους. Η νύφη ντυνόταν με τη βοήθεια των *νυμφοστόλων*, όπως στην αρχαιότητα, και ήταν καλυμμένη με μακρύ πέπλο, το οποίο ανασήκωνε για να φανερώσει

---

[241] Η σύναψη γάμου με απίστους, αιρετικούς κι εθνικούς ιδίως Ιουδαίους κηρύχτηκε άθεσμη. Οι απαγορεύσεις αυτές αναιρούνταν μόνο σε βασιλικά συνοικέσια (Βακαλούδη Δ. Αναστασία, (1998), *Καλλιστεία και γάμος στο Βυζάντιο.* Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη).
Για τον δεύτερο γάμο υπήρχαν ορισμένοι περιορισμοί, ενώ ο τρίτος επιτρεπόταν μόνον για τους άνδρες κάτω των 40 χρόνων που δεν είχαν αποκτήσει φυσικούς απογόνους. Επίσης δεν επιτρεπόταν ο γάμος σε χήρα, εάν δεν είχε παρέλθει ο πένθιμος χρόνος, δηλαδή ένα έτος από το θάνατο του συζύγου εκτός αν εκείνη κατά το χρονικό αυτό διάστημα γεννούσε. Ο άνδρας δεν πενθούσε τη γυναίκα ούτε η μνηστή τον μνηστήρα.

[242]Η δωρεά αυτή ήταν σε χρήματα ή κτήματα και σκοπό είχε να εξασφαλίσει τη γυναίκα μετά το θάνατο του συζύγου της, υπολογιζόταν δε κατ' αναλογία της προίκας της (Περεντίδης Σταύρος (1986), «*Πως μια συνήθεια μπορεί να εξελιχθεί σε θεσμό; Η περίπτωση του θεωρήτρου*» στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης)

[243]http://exploringbyzantium.gr/EKBMM/γάμος-εξερευνώντας-τον-κόσμο-του-βυζαντίου

το πρόσωπό της στον γαμπρό μετά την ολοκλήρωση της τελετής.[244]

Το ζευγάρι συνόδευε στην εκκλησία *(οψίκιον)* γαμήλια πομπή συγγενών και φίλων, ραίνοντάς τους με άνθη και ροδοστάγματα και τραγουδώντας γαμήλια τραγούδια. Με ανάλογο τρόπο γινόταν και η μετάβαση στο σπίτι του γαμπρού, όπου τους υποδεχόταν η μητέρα του και τους οδηγούσε στο νυφικό δωμάτιο. Οι καλεσμένοι, οι άντρες χωριστά από τις γυναίκες και τα παιδιά, διασκέδαζαν σε ολονύκτιο γλέντι, τρώγοντας και τραγουδώντας τα *επιθαλάμια* και θορυβώντας με κύμβαλα, τύμπανα και κρόταλα. Τέλος, αφού έψαλλαν το *κατακοιμητικό* στο ζεύγος κι αυτό αποσυρόταν, αποχωρούσαν. Το πρωί της επομένης γινόταν το *παραξύπνημα* των συζύγων από συγγενείς και φίλους, οι οποίοι έψαλλαν τα ανάλογα άσματα. Παράλληλα, εξέθεταν το χιτώνα της νύφης σε κοινή θέα ως πειστήριο της παρθενίας της· σε αντίθετη περίπτωση, ο σύζυγος θεωρούσε τον εαυτό του προσβεβλημένο και είχε το δικαίωμα να πάρει διαζύγιο.

Η παραδοσιακή βυζαντινή πατριαρχική πυρηνική οικογένεια ήταν αυτοδύναμη και απομονωμένη μ' ένα αόρατο τείχος. Η αντίληψη ότι ακόμα και οι φιλικές συναναστροφές μπορούσαν να διαταράξουν την οικογενειακή τάξη, οδήγησε στο να είναι λόγος διαζυγίου αν μια έγγαμη γευμάτιζε με τη συντροφιά τρίτων αντρών. Ακόμη και στα οικογενειακά γεύματα γυναίκες και άντρες κάθονταν σε χωριστά τραπέζια. Τα ανύπαντρα κορίτσια δεν επιτρεπόταν, βέβαια, να εκτίθενται στο βλέμμα ανδρών μη συγγενών.

Σπιτικές γυναικείες δουλειές ήταν η ύφανση στον αργαλειό, το πλύσιμο των ρούχων, το άλεσμα του σιταριού, το ζύμωμα του ψωμιού, το μαγείρεμα, και φυσικά, η γενική συντήρηση και καθαριότητα του σπιτιού. Στα σπίτια των πατρικίων, αλλά και πολλών αστών, υπήρχαν υπηρέτριες, οι *μισθαρνίσσαι* ή *μισθωτρίαι,* ελεύθερες φτωχές κοπέλες, αναγκασμένες να δουλεύουν για να επιβιώσουν, που κατοικούσαν στο σπίτι του αφεντικού και είχαν έναν μικρό μηνιαίο μισθό, τη *ρόγαν*, διατροφή και ρουχισμό. Οι όροι καθορίζονταν με ειδικό συμβόλαιο, το *δουλευτικόν.*[245] Όσον αφορά τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, η κοινωνική τάξη υπερίσχυε του φύλου.

<u>Σχολιασμός – Συμπεράσματα για τη θέση των γυναικών κατά την περίοδο της αρχαιότητας και του Βυζαντίου.</u>

Για την αρχαία και βυζαντινή κοινωνία, θεμελιακό πρόβλημα αποτελούσε η αναπαραγωγή και ήταν συναρτημένο με τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η αποφυγή των κοινωνικών ευθυνών που προέκυπταν από τη συντήρηση των παιδιών και των γυναικών,

---

[244] Η νύφη ντυνόταν με λευκά και λεπτά χρυσοκόσμητα φορέματα και έβαζε ψιμύθια, (αλοιφή φτιαγμένη από λευκό ανθρακικό μόλυβδο που χρησιμοποιείται από την αρχαιότητα σαν καλλυντικό) στο πρόσωπό της και συνήθως έβαφε κόκκινα τα μαλλιά της. http://el.wiktionary.org/wiki/ψιμύθια

[245] http://el.wikipedia.org/wiki/Η_γυναίκα_στη_βυζαντινή_αυτοκρατορία

αν και οι γυναίκες συχνά συμμετείχαν στην παραγωγή, οδήγησε στον έλεγχο των γεννήσεων ο οποίος επιτελείτο είτε με άμβλωση χρησιμοποιώντας βότανα, είτε ακόμα και με θανάτωση του νεογέννητου. Ο γάμος ήταν ένα μέσο ελέγχου των γεννήσεων.

Οι αρχαίες ελληνικές πόλεις μνημονεύονται για τον πολιτισμό τους και ως λίκνο της δημοκρατίας. Όμως, αν και οι άνδρες συμμετείχαν στα πολιτικά, αμέτρητοι σκλάβοι και των δύο φύλων, και οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένοι από την πολιτική ζωή. Οι γυναίκες δεν θεωρούνταν πολίτες, δεν ψήφιζαν στην Εκκλησία του Δήμου, δεν συμμετείχαν στα δικαστήρια, δεν είχαν δικαίωμα κατοχής εγγείου ιδιοκτησίας (επομένως ούτε κληρονομιάς, το οποίο αποτελούσε βασικό κριτήριο για την ιδιότητα του πολίτη), δεν είχαν τη δυνατότητα άσκησης δικαιοπραξιών, δεν τους επιτρεπόταν δηλαδή να χειρίζονται οι ίδιες τις αστικές υποθέσεις τους και για το λόγο αυτό εκπροσωπούνταν ενώπιον της πολιτείας από τον κύριό τους. Η διαχείριση της εξουσίας και η δημιουργία αστικών τόπων ήταν μέριμνα των ανδρών.

Προκειμένου όμως να γίνει κατανοητή η θέση των γυναικών στη δημοκρατία, ίσως δεν αρκεί να σταθούμε στους περιορισμούς συμμετοχής στα κοινά, αλλά να συνυπολογίσουμε τη θέση της θρησκείας και τη σημασία των γιορτών. Το στερεότυπο του αποκλεισμού των γυναικών στην αρχαιότητα δεν υπάρχει στους εορτασμούς και τις τελετές, όπου οι γυναίκες δεν ήταν παθητικοί θεατές αλλά συμμετείχαν ενεργά. Υπήρχαν επίσης λατρείες οι οποίες ήταν αποκλειστικό προνόμιό τους.

Όπως η πολιτική εξουσία και ο πόλεμος ήταν ανδρική υπόθεση, έτσι ήταν γυναικεία υπόθεση η εξασφάλιση νέων στρατιωτών και πολιτικών αντρών. Σε αυτό το πλαίσιο, ήταν φύλακες της γονιμότητας, άρα της επιβίωσης της πόλης. Ακριβώς, η ανάγκη της γονιμότητας συνδέει τις γυναίκες με την Αφροδίτη και τον θεό Έρωτα.

Οι γυναικείες θεότητες που συνδέονται με το κατώφλι της Αθήνας έχουν σχέση με τα Ελευσίνια μυστήρια και το μύθο της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Η Δήμητρα ήταν φοβισμένη από την παραπλανητική και δόλια πλευρά της ανδρικής ερωτικής συμπεριφοράς, καθώς η Περσεφόνη ήταν καρπός του βιασμού της από τον αδελφό της Δία. Το όνομά της σημαίνει αυτή που φέρει τον φόβο, την καταστροφή· και πράγματι η απαγωγή της επέφερε δεινά, αφού η μητέρα της ξέρανε τη γη, καθώς ο αποχωρισμός μάνας κόρης βιώθηκε ως θάνατος. Μια άλλη ερμηνεία του μύθου αφορά την έκθεση στον πειρασμό. Η Περσεφόνη ήταν εγκλωβισμένη μεταξύ της μητρικής αγκαλιάς και της ερωτικής επιθυμίας, η δε μητέρα της όταν έμαθε ότι είχε φάει το ρόδι (τροφή των νεκρών· είχε φυτρώσει από το αίμα του Άδωνη) που της έδωσε ο σύζυγός της για να είναι πάντα δική του, κατάλαβε ότι η κόρη της είχε γνωρίσει τον έρωτα του Άδη και ότι δεν θα μπορούσε να την κρατήσει πια κοντά της.

Όσον αφορά τη μονή του Δαφνιού, τουλάχιστον δύο «επώνυμες» γυναίκες είναι υπεύθυνες για την ίδρυση και την ύπαρξή της, η βασίλισσα Δάφνη και η Παναγία· όσο για τις ανώνυμες εκείνες γυναίκες που υποθέτουμε ότι διέσχισαν το κατώφλι της, άγνωστος ο αριθμός.

3.4. Εκεί που ο χρόνος τέμνει το χώρο. Αστάθειες/διάρκειες, αναλλοίωτο/μετασχηματιζόμενο στη δυτική Πύλη

Από το λόφο του Προφήτη Ηλία, η εικόνα της Αθήνας, των οροσειρών που την περιβάλλουν, της θάλασσας και των παράκτιων περιοχών του Πειραιά δεν ανταποκρίνεται βέβαια στις περιγραφές του Παυσανία και των περιηγητών του 19ου αι., εκτός από τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά τους. Έως και τη δεκαετία του '70, η θέα του λεκανοπεδίου περιελάμβανε ενδιάμεσους πράσινους χώρους, χωράφια, γήπεδα και ξεχωριστές συνοικίες, ενώ σήμερα παρουσιάζει την εικόνα ενός οικιστικού «συνεχούς», καθώς η ποσοτική συσσώρευση μπετόν και ασφάλτου παρήγαγε πλέον τη νέα ποιότητα της δύσμορφης και δυσλειτουργικής Αθήνας.

Εκτός από τους ιστορικούς/θρησκευτικούς τόπους στην δυτική Πύλη, οι κοινωνικές εξελίξεις έχουν συμβάλει στην αταξία και στην εξελικτικότητα του τοπίου της ανθρώπινης παρέμβασης, δημιουργώντας ασταθή τοπία, τα οποία αμφισβητούν έμπρακτα την όποια συνέχεια και ιστορικότητα και φαίνονται ασύμβατα ή αντιθετικά μεταξύ τους.[246] Τέτοια τοπία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι οι σύγχρονες οικιστικές επεμβάσεις (επεκτάσεις πόλεων κατά μήκος οδικών αξόνων, αυθαίρετη δόμηση κ.α.), τα μεγάλα τεχνικά έργα, οι βιομηχανικές περιοχές και οι τουριστικές εγκαταστάσεις.

Για τα ασταθή τοπία ο David Harvey αναφέρει: *Οι δράσεις στον απόλυτο χώρο αποκτούν νόημα μόνο με σχεσιακούς όρους … Ο χρονικός ορίζοντας μπορεί να κυριαρχείται από σκοπιμότητες για το χρόνο απόσβεσης και τα επιτόκια που ισχύουν για επενδύσεις σταθερού κεφαλαίου στο χτισμένο περιβάλλον… Αφού κτιστεί, ένα μέρος αποκτά τη «μονιμότητα» μιας φυσικής μορφής. Και ενώ είναι πάντα ανοικτό σε επανασυλλήψεις του νοήματος αυτής της υλικής μορφής ώστε οι άνθρωποι να μάθουν να το βιώνουν διαφορετικά, η καθαρή* υλικότητα *της κατασκευής στον απόλυτο χώρο και χρόνο φέρει το ειδικό της βάρος και εξουσία*...[247]

Ο τρόπος συγκρότησης της δυτικής Πύλης επιβεβαιώνει ότι ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στο χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ό,τι υπάρχει

[246] Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Η ιστορικότητα του σύγχρονου τοπίου. Αστάθειες και διάρκειες* στο Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά - Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ.38

[247] Harvey David (2005), *Ο χώρος ως λέξη-κλειδί.* Περιοδικό Γεωγραφίες, Τεύχος 10.

στο σημείο αυτό. *Εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω του. Μια ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στο χώρο στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συγκεντρώνονται και συμπυκνώνονται σε κάποιο δεδομένο σημείο ορίζοντας τη φύση του σημείου αυτού.*[248] Σε αυτή τη συλλογιστική, η ταυτότητα της δυτικής Πύλης σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό από την αίσθηση που έχουμε γι' αυτή στον απόλυτο χρόνο. Είναι το αποτέλεσμα διαφορετικών συσχετισμών μέσα στο χρόνο, το αποτέλεσμα του ενδιάμεσου χώρου των διαρκών κινήσεων. Χαρακτηρίζεται από την πυκνότητα και τη σημασία των γεγονότων που έχουν λάβει χώρα σε όλες τις σημαντικές ιστορικές περιόδους, από τους μυθολογικούς χρόνους έως σήμερα. Πληθώρα θραυσμάτων, ερειπίων και μνημείων αμυντικών και ιερών θέσεων είναι διάσπαρτα στο χώρο αυτό, αλλά και σύγχρονες παρεμβάσεις. Η καταστροφή στους τόπους της δυτικής Πύλης αφενός λειτουργεί ως συμβάν που διαταράσσει την επιβεβλημένη συνθήκη της ταυτότητας, προκαλώντας πολιτιστικό κενό και οδηγεί τους παλιότερους πολιτισμικούς προσδιορισμούς σε ιδιόρρυθμες καταστάσεις εκκεντρότητας, όπως συμβαίνει με την αποξήρανση και εγκατάσταση διυλιστηρίων στη μια λίμνη των Ρειτών, αφετέρου παρέχει τη δυνατότητα του επαναπροσδιορισμού, όπου η ενεργοποίηση του πολιτιστικού τοπίου μεταβάλλει τη σχέση των στοιχείων, όπως συνέβη με το Ιερό του Απόλλωνα, τη Μονή του Δαφνιού, τα πανηγύρια και τη γιορτή του κρασιού γύρω απ' αυτήν, σε μια προσπάθεια συγκρότησης διαχρονικά τόπων οικείων.

Από τη μία είναι ο χρόνος συχνά συνδεδεμένος με το γίγνεσθαι και στη συνέχεια με όρους όπως ιστορία, πρόοδος, πολιτισμός, επιστήμη, πολιτική, λογική. Ο χώρος από την άλλη πλευρά συσχετίζεται πιο συχνά με το Είναι, και το σύνολο των λέξεων που συνδέονται με αυτόν είναι πολύ διαφορετικό. Περιλαμβάνουν τη στάση, την αναπαραγωγή, τη νοσταλγία, το συναίσθημα, την αισθητική και το σώμα. Η εντύπωση που έχει κανείς είναι ότι ο χρόνος κυλά ασταμάτητα, ενώ ο χώρος παραμένει γύρω μας. Ο χρόνος θεωρείται ως η αληθινή ιστορία, ενώ ο χώρος/τόπος είναι ένα είδος παρασκηνίου. Ο χώρος με άλλα λόγια προσδιορίζεται με βάση το χρόνο.[249]

Τη φυσιογνωμία της δυτικής Πύλης θα προσεγγίσω περιγράφοντας τη μορφή και το χαρακτήρα της, δηλαδή την οριοθέτησή της ως στοιχείο εντοπισμού αντιθέσεων, καθώς έχει προκύψει από αυτή τη συνύπαρξη. Η δυτική Πύλη βρίσκεται ανάμεσα αλλά και μαζί με το εμπρός-πίσω, πάνω-κάτω, δεξιά-αριστερά, εδώ-εκεί, μακριά-κοντά. Η σχέση ανάμε-

[248] Ο.π

[249] Massey Dorren (1998), *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*. Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων – Παπασωτηρίου 2001 (μεταφρασμένο στα ελληνικά κείμενο του μικρού τόμου: Power Geometries and the Politics of SpaceTime, Hettner Lecture, Department of Geography, University of Heidelberg, 1998)

σα σε δυο τόπους έχει δύο αντίθετες μεταξύ τους όψεις, εξάρτησης και ενότητας όπως: διαχωρισμό-διασύνδεση, διαφοροποίηση-εξομοίωση, διακοπή-συνέχεια, φραγμό-πέρασμα, ενεργοποίηση-αδρανοποίηση.[250]

Στη δυτική πύλη έχει περιγραφεί ήδη ο διαχωρισμός του Αθηναϊκού από το Θριάσιο πεδίο (λόγω της σύγκλισης των ορέων Ποικίλο και Αιγάλεω), η ένωση τους μέσω της Ιεράς οδού και η σημασία του ρόλου του αναγλύφου.

Τη δεκαετία του '50, με την εσωτερική μετανάστευση, τα όρη Ποικίλο και Αιγάλεω, δέχθηκαν μεγάλες πιέσεις από την οικοπεδοποίηση πολλών στρεμμάτων για την αυθαίρετη αρχικά οικιστική ανάπτυξη. Επιπλέον, τα λατομεία που «ξεφύτρωσαν» άναρχα προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι επεκτάσεις με οικοδομικά υλικά, μετά την λήξη των εργασιών τους δεν αποκαταστάθηκε το ανάγλυφο, όπως προβλέπει η σχετική νομοθεσία.

Το νταμάρι και οι κεραίες της κινητής τηλεφωνίας στο Ποικίλο όρος, στο Δάσος Χαϊδαρίου.

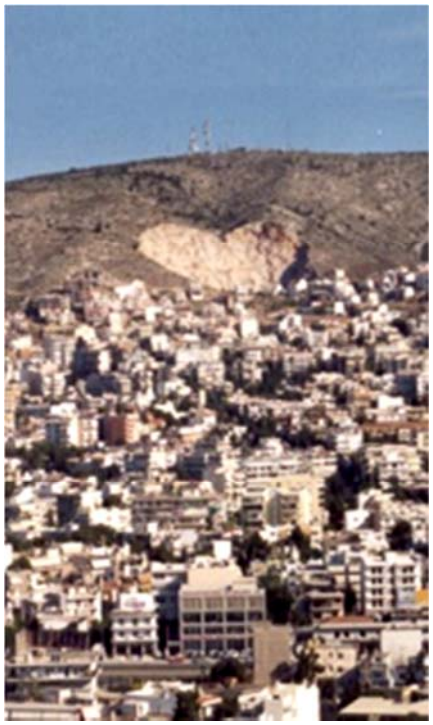

Άλλες ανθρώπινες παρεμβάσεις και παράνομες δραστηριότητες:

- Η νέα χάραξη της λεωφόρου Αιγάλεω – Αττικής οδού, πάνω από την Λίμνη Κουμουνδούρου (αρχαία Λίμνη των Ρειτών), η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί, είχε ως αποτέλεσμα την εκσκαφή του βουνού, την κοπή δέντρων και τη βεβήλωση της ιστορικής φυσιογνωμίας του τοπίου.
- Η διάνοιξη της περιφερειακής οδού σύνδεσης Δάσους Χαϊδαρίου – Δαφνίου.
- Η κατάτμηση και η παραχώρηση τμημάτων του Στρατοπέδου Χαϊδαρίου σε δήμους και άλλους φορείς.
- Η χωματοληψία είναι δεδομένη στην περιοχή πάνω από τη Λίμνη Κουμουνδούρου στο χώρο της διάνοιξης της Λεωφόρου Αιγάλεω – Αττικής οδού.
- Η λαθροϋλοτομία που αυξάνεται και λόγω οικονομικής κρίσης.
- Στάνες υπάρχουν στο Ποικίλο Όρος, σε περιοχές που έχουν ανάγκη αναδάσωσης.
- Η λειτουργία καφετεριών και άλλων οχλουσών εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της νύχτας, παράγει ηχορύπανση και φωτορύπανση με αποτέλεσμα τη διασάλευση της δασικής ζωής και της πλούσιας πανίδας του Ποικίλου όρους.
- Απορριμματοφόρα των δήμων, Ι.Χ. και φορτηγά χρησιμοποιούν το δασικό δρόμο που ξεκινάει από τη γέφυρα Σκαραμαγκά (μετά την Αφαία).
- Στα όρια με το βουνό, μικρές ή μεγαλύτερες εκτάσεις χρησιμοποιούνται ως χώροι στάθμευσης Ι.Χ. και φορτηγών αυτοκινήτων, όπως πχ στην είσοδο του δασικού δρόμου στη γέφυρα Σκαραμαγκά
- «Παράνομες πίστες μηχανών εντούρο (downhill)» διαβρώνουν το ανάγλυφο των δασικών περιοχών των ορέων Αιγάλεω και Ποικίλο. (πηγή: xpolis.blogspot.com)

[250] Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Η ιστορικότητα του σύγχρονου τοπίου. Αστάθειες και διάρκειες* –Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά - Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Αν και ο όρος «τοπίον ιδιαίτερου φυσικού κάλους» όπως και ο νόμος 2742 είναι ευνοϊκός για τη διατήρηση της χλωρίδας και της πανίδας, οι αστικές επεκτάσεις, τα λατομεία, οι ανεξέλεγκτες υλοτομήσεις, η απόθεση μπαζών και κάθε λογής απορριμμάτων στις πλαγιές, η εγκατάσταση πλήθους κεραιών στην κορυφή Ζαχαρίτσα, αλλά και άλλων ανθρώπινων παρεμβάσεων και παράνομων δραστηριοτήτων, αλλοίωσαν τον αρχικό χαρακτήρα των βουνών.

Ο Σκαραμαγκάς, πριν κάποιες δεκαετίες, ήταν τόπος αναψυχής και κολύμβησης των κατοίκων του Χαϊδαρίου και των γύρω περιοχών. Όμως τη δεκαετία του 1950 ένα μεγάλο μέρος της παραλίας του Σκαραμαγκά απαλλοτριώθηκε για την κατασκευή των ναυπηγείων. Η υποβάθμιση της παραλίας ολοκληρώθηκε το 1974 με την αναγκαστική απαλλοτρίωση και της υπόλοιπης έκτασης για την επέκταση των ναυπηγείων αλλά και την ταυτόχρονη επέκταση, με επιχωμάτωση, της ακτής. Με την έναρξη της λειτουργίας των ναυπηγείων, η περιοχή αποτέλεσε πόλο έλξης του δευτερογενούς τομέα παραγωγής και στη συνέχεια χαρακτηρίστηκε βιομηχανική–βιοτεχνική περιοχή. Τα Ελληνικά Ναυπηγεία Α.Ε. αποτελούν μια από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες στην Ελλάδα και μια από τις μεγαλύτερες ναυπηγικές εγκαταστάσεις στη Μεσόγειο. Το λιμάνι του Σκαραμαγκά χρησιμοποιείται αποκλειστικά από το ναυπηγείο και τις βιομηχανίες που δραστηριοποιούνται στην περιοχή.

Σκαραμαγκάς, αρχές δεκαετίας του 1960[251]

Σκαραμαγκάς, σήμερα[252]

Με αυτή τη διαδικασία, η ακτή του Σκαραμαγκά καταστράφηκε με την επιβάρυνση του περιβάλλοντος από την εγκατάσταση οχλουσών βιομηχανικών χρήσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο, η μία από τις δύο λίμνες των Ρειτών, η βόρεια, γνωστή ως Κεφαλάρι, αποστραγγί-

[251] Ασωνίτης Αλέξανδρος (2014), *"Διακοπές στον Σκαραμαγκά"* & Φωτ. Αρχείο Γιάννη Ιγγλέση. Σκαραμαγκάς, αρχές δεκαετίας του 1960. Στο βάθος αριστερά τα ναυπηγεία και δεξιά η Σαλαμίνα. http://xpolis.blogspot.gr/2014/09/blog-post_14.html

[252] Πηγή φωτο. http://thriasiofoto.blogspot.gr/2010/11/blog-post_17.htm

στηκε και επιχωματώθηκε κατά τη δεκαετία του 1950, ως συνέπεια της εγκατάστασης διυλιστηρίων (ΕΛ.ΠΕ–ΠΕΤΡΟΛΑ) στην παράκτια περιοχή του Ασπροπύργου. Σήμερα, στη θέση της λίμνης αυτής υπάρχει βάλτος που σχηματίζεται μεταξύ των Ελληνικών Διυλιστηρίων Ασπροπύργου (ΕΛΔΑ) και της λίμνης Κουμουνδούρου.[253] Μυστήρια και διυλιστήρια, διυλιστήρια και Μυστήρια. Οι δύο λίμνες που ήταν αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Περσεφόνη και όπου μόνο οι ιερείς επιτρεπόταν να ψαρεύουν παλεύουν να επιβιώσουν ως βιότοπος μέσα στο βιομηχανικό περιβάλλον.

Ευνοήθηκε λοιπόν το κερδοσκοπικό κεφάλαιο, σε βάρος της ποιότητας ζωής. Η ιδέα πως μια πόλη μπορεί να ευημερήσει με όρους κεφαλαιακής συσσώρευσης, ενώ οι κάτοικοί της –εκτός από τις προνομιούχες τάξεις– και το περιβάλλον να δυσπραγούν δεν εξετάστηκε ποτέ.*...Αλλά εμείς μπορούμε να ονειρευόμαστε την παιδική μας ηλικία, γιατί στον Σκαραμαγκά κάναμε μπάνιο μέχρι το 1970, έχουμε οικογενειακές φωτογραφίες, με φίλους, γνωστούς, που δεν υπάρχουν πια. Θυμόμαστε τα μπλε λεωφορεία υπερκατάμεστα από οικογένειες (που κουβάλαγαν το κολατσό των παιδιών, κεφτέδες, φέτα, ντομάτες, φρούτα σε τάπερ ή σακουλίτσες) να διασχίζουν αγκομαχώντας την Ιερά Οδό…και να σταματάνε στη μεγάλη στροφή μετά το ανθρωπάκι. Θυμόμαστε τα ηλιοβασιλέματα, την καθαρή θάλασσα. Κι ονειρευόμαστε την ιστορική δυτική ακτή, απαλλαγμένη από βιομηχανίες και μόλυνση, κόσμημα και θαύμα της φύσης, όπως ήτανε κι έπρεπε να παραμείνει…*[254]

Από τον Απρίλη 2016 εγκαταστάθηκε «hot spot» σε μια από τις προβλήτες του λιμανιού του Σκαραμαγκά.[255]

Από τα συνολικά 22χλμ. της αρχαίας Ιεράς οδού, πάνω από 19χλμ. βρίσκονται κάτω από τον οικιστικό ιστό ή έχουν καταστραφεί. Το τελευταίο εναπομείναν τμήμα της –χίλια περίπου μέτρα που έχουν διασωθεί και είναι ακόμη ορατά, μεταξύ του οικισμού Αφαίας Σκαραμαγκά και της λίμνης Κουμουνδούρου, βρίσκονται σε δημόσια δασική έκταση και παρέμεναν στο ίδιο αναλλοίωτο αττικό τοπίο από την αρχαιότητα– έχει υποστεί μεγάλες φθορές από τη φυσική διάβρωση του χρόνου και των καιρικών φαινομένων αλλά και τις ανθρώπινες παρεμβάσεις, που είναι έντονες στην περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες.

[253] Λερίου Αναστασία, *Οι Ρειτοί* (λίμνη Κουμουνδούρου) στο *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος,* Δήμος Αιγάλεω, σ.121 και *Οι Ρειτοί, λίμνη Κουμουνδούρου*, http://www.haidari.gr
[254] Ασωνίτης Αλέξανδρος (2014), *"Διακοπές στον Σκαραμαγκά"*.
http://xpolis.blogspot.gr/2014/09/blog-post_14.html
[255] Βλέπε κεφάλαιο 3.5.

Οι εργασίες για την κατασκευή των βάθρων της γέφυρας έφεραν στο φως ένα τμήμα της αρχαίας Ιεράς οδού και έναν λαξευμένο αγωγό στον φυσικό βράχο. Όμως και τα δύο ευρήματα σκεπάστηκαν μετά την αποτύπωση τους, για να συνεχιστούν οι εργασίες. Παράλληλα, οι ανασκαφές[256] έξω από τις τουριστικές εγκαταστάσεις της Waterpark Α.Ε., έφεραν στο φως τμή της Ιεράς οδού και παρόδιου νεκροταφείου. Ο χώρος περιφράχθηκε και προγραμματιζόταν η υλοποίηση της μελέτης προστασίας και ανάδειξής τους.[257] Τελικά, σύμφωνα με την απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, *το μεγαλύτερο τμήμα της Ιεράς Οδού που αποκαλύφθηκε το 2006 στο Σκαραμαγκά, συνολικού μήκους 290 μέτρων,* θα καταχωθεί.[258]

Στις προαναφερθείσες τουριστικές εγκαταστάσεις της Waterpark Α.Ε., εμπλέκεται η μονή Κλειστών, η οποία, ως φερόμενη ιδιοκτήτρια 13.000 στρ. στο Ποικίλο όρος –έκταση που βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού στο ύψος του Σκαραμαγκά–, έχει ενοικιάσει τμήμα της έκτασης, όπου εγκαταστάθηκε η επιχείρηση και κατασκεύασε νεροτσουλήθρες. Η περίφραξη με υψηλό μπετονένιο μαντρότοιχο στο νότιο όριο της έκτασης εφάπτεται σχεδόν στο εναπομείναν τμήμα της Ιεράς οδού, ενώ παράλληλα, μέρος των απορροών των υδάτων του χώρου, διοχετεύεται με ελεύθερες απορροές στην Ιερά οδό.

Όσον αφορά τα μεγάλα τεχνικά οδικά έργα, στις 28/2/2013 εγκαινιάστηκε η ζεύξη με γεφύρωση του όρους Αιγάλεω με το Ποικίλο όρος προκειμένου να διέλθει η σιδηροδρομική γραμμή Ικονίου–Ασπροπύργου.

Η σιδηροδρομική Γέφυρα στη δυτική Πύλη

Η σιδηροδρομική Γέφυρα Γ5, όπως ονομάζεται, γεφυρώνει την Εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου στην κοιλάδα του Δαφνιού, εξυπηρετώντας την εμπορική σιδηροδρομική γραμμή που θα συνδέει τον Λιμένα Ικονίου με την περιοχή του Θριάσιου Πεδίου.[259] Η διάνοιξη της γραμμής, έχει τραυματίσει σημαντικά τη δυτική πλευρά του Ποικίλου και του όρους Αιγάλεω και τα οικονομικά συμφέροντα έχουν δημιουργήσει τεράστιες πληγές στο οικοσύστημα και στο φυσικό ανάγλυφο, αλλοιώνοντας το τοπίο και τελικά βεβηλώνοντας την ιστορική φυσιογνωμία του.[260]

Η αντιθετική προσέγγιση του Heidegger στο θέμα της γεφύρωσης έρχεται να επιβεβαιώσει και εδώ ότι οι τόποι προκύπτουν από τη συνύπαρξη αντιθέσεων. Ο Heidegger υποστηρίζει ότι η γη, ο ουρανός, οι θεότητες και οι θνητοί είναι τα τέσσερα στοιχεία που

[256] Το 2006, από την Γ' ΕΠΚΑ, στο 12° χιλ. της εθνικής οδού Αθηνών – Κορίνθου
[257] Κοντράρου Ν.-Ράσσια (2013)*,'Δει δη χρημάτων'*, Ελευθεροτυπία, 2/5/2013.
[258] σύμφωνα με τις *υπ' αριθμ. 1/24.5.2011 και υπ' αριθμ. 10/19-3-2013 συνεδρίες του.*
[259] Κατσαχνιάς Πάνος, άρθρο: *Πύλη και Γέφυρα Μεταφορών*, Μηνιαίο τεχνικό περιοδικό, Εργοταξιακά θέματα. http://www.ergotaxiaka.gr/article.php?ID=202
[260] Διαρκής κίνηση Χαϊδαρίου, diakinxaid@gmail.com

αποτελούν –στην απλοποιημένη ένωσή τους– την ουσία του κόσμου, την οποία αποκαλεί Τετραμερές, και οι άνθρωποι κατοικούν μέσα σε αυτό το τετράπτυχο.[261]

Η γέφυρα του τρένου, αιωρούμενη πάνω απ' τον αυτοκινητόδρομο, με τους ορθοστάτες της στηριγμένους στις πλαγιές των ορέων, επιτρέπει στ' αυτοκίνητα που κινούνται στον αυτοκινητόδρομο ν' ακολουθούν την πορεία τους, ενώ ταυτόχρονα εξυπηρετεί την κυκλοφορία εμπορευμάτων σε μακρινές αποστάσεις, συνδέοντας το από με το προς, το πριν με το μετά. Ταυτόχρονα, η γέφυρα ως κατασκευή διαμεσολαβόντας στο διάλογο με τον περιβάλλοντα χώρο και περισυλλέγοντας γη παρέχει θέση στο τετραμερές. Δεν συνδέει απλώς τα όρη Ποικίλο και Αιγάλεω, αφήνει τα όρη να κείνται το ένα απέναντι στο άλλο, να υπερέχει το ένα του άλλου και παράλληλα συγκεντρώνει τη γη ως τοπίο γύρω της και γύρω από το δρόμο, γη και ουρανό, θεότητες και θνητούς.[262] Αυτό που συμβαίνει δεν είναι ότι η γέφυρα στήνεται σ' ένα τόπο, αλλά το ότι από την ίδια γεννιέται ένας τόπος. Η γέφυρα είναι τόπος. Η χωρικότητα συλλαμβάνεται ως απόρροια της πύκνωσης γύρω από ένα πράγμα–τόπο. Ο διατιθέμενος από τη γέφυρα (=τόπος) χώρος περιέχει πολλών ειδών τοποθεσίες σε διαφορετική εγγύτητα και απόσταση ως προς τη γέφυρα.[263] Αυτές οι τοποθεσίες μπορούν να εκληφθούν ως απλά σημεία όπου μεταξύ τους υφίσταται μια «μετρήσιμη απόσταση». Με αυτόν τον τρόπο, το πλησίασμα και η απομάκρυνση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα πράγματα μετατρέπονται σε αποστάσεις, καθορισμένα διαστήματα ενός ενδιάμεσου χώρου.[264] Ο συγκεκριμένος χώρος ως διάστημα, είναι ενδιάμεσος χώρος.

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση της σχέσης εξάρτησης και ενότητας των τόπων της δυτικής Πύλης θα έλεγα ότι, οι πλέον χαρακτηριστικές αντιθετικές σχέσεις *διακοπής–συνέχειας* που συνυπάρχουν στη δυτική Πύλη και είναι άμεσα προσλαμβάνουσες από τον/την διερχόμενο/νη επισκέπτη/τρια που εισέρχεται στο «πέρασμα» ερχόμενος/νη από το Σκαραμαγκά είναι όταν, αφήνοντας πίσω του/της την εικόνα της θάλασσας βρίσκεται σ' ένα ημιορεινό τοπίο από το οποίο ξεπροβάλουν οι κόγχες του ιερού της Αφροδίτης για να της/του υπενθυμίσουν το ιστορικό παρελθόν και στο τέλος της διαδρομής ξεπροβάλει μπροστά της/του η εικόνα της Αθήνας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντιθετικής

---

[261]Heidegger Martin (1951), *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, (μτφ Ξηροπαΐδης Γ.). Αθήνα: Πλέθρον 2008 & Heidegger Martin, *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε,* στο Λέφας Παύλος (2008), *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*. Αθήνα: Πλέθρον.

[262] Η γέφυρα περικλείει την ολότητα· τη γη που θεμελιώνει την ανθρώπινη ταυτότητα και παρέχει το υλικό για το κτίζειν· τον ουρανό που μας επιτρέπει να προσανατολιστούμε μέσα στο χώρο· τον ήλιο που μας δίνει το μέτρο του χρόνου· τις θεότητες που μας χορηγούν τα κριτήρια για τις αξιακές δεσμεύσεις μας· τους ανθρώπους που μπορούν να κατοικούν τη γη ως θνητοί (Ξηροπαΐδης Γεώργιος, *Χάιντεγκερ και αρχιτεκτονική. Παρατηρήσεις γύρω από ένα αμφιλεγόμενο θέμα.* http://courses.arch.ntua.gr/*fsr/ 142086/Xaintegker%20kai%20arxitektoniki.pdf)*

[263]Heidegger Martin (1951), *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι.* Αθήνα: Πλέθρον 2008

[264] Ο.π.

σχέσης *αδρανοποίησης–ενεργοποίησης* αποτελεί το γεγονός ότι αν και το ιερό του Απόλλωνα καταστράφηκε από τον Αλάριχο στην προσπάθεια εγκαθίδρυσης της νέας θρησκείας και στη συνέχεια εγκαταλήφθηκε, η ιερότητα του χώρου συνεχίστηκε με την αντικατάσταση του αρχαίου θεού από την Παναγία και την ανέγερση πάνω στα ερείπια του ιερού του χριστιανικού ναού του Δαφνιού. Τέλος, χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα *φραγμού–περάσματος* είναι το «δέμα» και οι φρυκτωρίες, όπου το μεν πρώτο έφραζε το «πέρασμα» οι δε δεύτερες ελέγχανε την προσπέλαση.

Υπάρχει, λοιπόν, ένα περίγραμμα ως πέρας και ως μέτρο των αντίθετων τάσεων, που πραγματώνει έναν πολύπλοκο συνδυασμό μέτρων πολλών ιδιοτήτων και η συσχέτιση τεχνητού-φυσικού δίνει τη δυνατότητα μετάλλαξης και εξέλιξης και των δύο σε μια αλληλοεξαρτώμενη παραγωγή.

Το όριο ανάμεσα στις έννοιες χώρος και μορφές είναι το περίγραμμα. Το όριο που περιγράφει τις μορφές είναι το ίδιο που περιγράφει το χώρο τους. Είναι αυτό που συνδέει και διαχωρίζει ταυτόχρονα κάθε μορφή με το χώρο της. Το περίγραμμα μορφοποιεί, ορίζει το χώρο γύρω της, αλλά και ο χώρος εξασκεί έλξεις, ωθήσεις, πιέσεις και άλλους «μετασχηματισμούς» δημιουργώντας έτσι μορφές.[265]

Ποια είναι όμως η έννοια του «μη μεταβλητού» στα μεταβαλλόμενα; Το σταθερό, το αναλλοίωτο, που χαρακτηρίζει την ιδιαιτερότητα των πραγμάτων μέσα από τους μετασχηματισμούς των μορφών τους;

Στη μονή του Δαφνιού, η ετερότητα και η ετεροχρονία οργανώνονται και διευθετούνται καθώς στοιβάζεται ο χρόνος στις κατασκευαστικές φάσεις και μετατροπές του παρελθόντος που διαμόρφωσαν την εικόνα της μονής και διασώζονται σε μια προσπάθεια ανάπλασης του παρόντος. Στους μετασχηματισμούς διατηρείται κάτι που συνέχει το παρελθόν με το μέλλον, τις μορφές με το χώρο, την κάθε μορφή με τις άλλες σε μια ενότητα και λογική ακολουθία, σε ένα ιδεώδες πρότυπο. Η σχέση της ετεροτοπίας, με το μέλλον εξαρτάται από τη μεταβατικότητα.

Παράλληλα με την αστάθεια και την αταξία παρατηρούμε διάρκεια και οργάνωση. Στη δυτική Πύλη υπάρχουν «εστίες μακράς διάρκειας» σε καθεστώς προστασίας όπου το τοπίο διατηρεί τη σταθερότητά του. Τέτοιες εστίες είναι τα μνημεία, το ιερό της Αφροδίτης (εφορία αρχαιοτήτων) και η μονή του Δαφνιού (εφορία βυζαντινών μνημείων και unesco) αλλά και τόποι οικολογικού ενδιαφέροντος όπως το μέχρι πρόσφατα καταφύγιο θηραμάτων στους πρόποδες του όρους Ποικίλο (μεταξύ του Ιερού της Αφροδίτης και της θάλασσας του Σκαραμαγκά).

---

[265] Heidegger Martin (1951), *Κτίζειν, κατοικείν…* Ο.π.

Η μορφές στη δυτική Πύλη μπορεί να έχουν αλλάξει με τις σύγχρονες τεχνολογίες, παραμένει όμως η αφετηριακή χρήση και η μυθολογική της ταυτότητα ως πέρασμα-συνδέσεις γεωγραφικών ενοτήτων.

Ο Κωστής Χατζημιχάλης, επικαλούμενος τον γεωγράφο D. Cosgrove αναφέρει: *Κάποιες φορές ένα τοπίο μοιάζει να είναι λιγότερο ένα θέατρο ζωής για τους κατοίκους του ή μια περιοχή γεμάτη νοσταλγία για τους επισκέπτες της και περισσότερο μια κουρτίνα πίσω από την οποία διαδραματίζονται οι αντιθέσεις, τα κατορθώματα και οι ατυχίες αυτών που τα διηγούνται.* [266]

Ο βαθμός πρωτοτυπίας, η ποικιλία των στοιχείων, ο βαθμός πυκνότητας του πραγματικού, η δύναμη της επιβολής , η ικανότητα δημιουργίας εντόνων εικόνων, η συνειρμική απόδοση, ο βαθμός συμβολισμού, εξύψωσης, ευαισθησίας, πολυπλοκότητας, πληροφόρησης, η ικανότητα μεταφοράς, η ιεραρχία των στοιχείων, η ενότητα της αντιληπτικής δομής, ο βαθμός ιδιοποίησης, συγκροτούν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της Δυτικής Πύλης.

Καταλήγοντας συνηγορώ με την άποψη του Φουκώ: *πιθανόν δεν υπάρχει καμία κουλτούρα στον κόσμο η οποία να μη δημιουργεί ετεροτοπίες,*[267] Η δυτική Πύλη αποτελεί ενδιάμεσο χώρο και κατώφλι της Αθήνας που συγκροτείται από ετεροτοπίες.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα προσεγγιστεί η συγκρότηση του αστικού ιστού του Δήμου Χαϊδαρίου μέσα από τους ενδιάμεσους χώρους, καθώς, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν ενδιάμεσοι χώροι μέσα στους οποίους απαντώνται στίγματα, ενδείξεις των συμβατικών τόπων, της ιστορικής αναφοράς τους.

---

[266] Κωστής Χατζημιχάλης (2011), *Τελικό σχόλιο* στο *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά- Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία*. Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ.40

[267] Foucault. M. (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ. 2 (Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. 46-49)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΚΑ ΚΑΤΩΦΛΙΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΙΣΤΟ

Πυρήνας της αστικής συνθήκης είναι οι ετερογενείς προσωπικότητες των ανθρώπων που δρουν στο χώρο.[268] Τα κατώφλια ως τόποι κομβικών εμπειριών, έχουν διττή φύση, καθώς γεννιούνται στο μεταίχμιο αντιτιθέμενων συχνά συνθηκών και ανοίγουν ενδεχομένως την προοπτική συνάντησης με την ετερότητα. Σηματοδοτούν περιοχές όπου εξελίσσονται «αναγκαίες» κοινωνικά τελετές μετάβασης και γίνονται αντιληπτά τόσο διανοητικά όσο και υλικά. Δεν αποτελούν απλές διαμορφώσεις χώρου, αλλά τόπους εμπειριών και κοινωνικών πρακτικών, ατομικών ή συλλογικών.

4.1. Ετεροτοπίες απόκλισης. Η ετεροτοπία ως κατώφλι εγκλεισμού

Η κοινωνία οριοθετεί εντός της μια επιτηρούμενη περιοχή, όπου εξορίζει και εγκλείει τους «επικίνδυνους άλλους». Ο εγκλεισμός και η επιτήρηση όσων θεωρούνται τρελοί ή γενικά αντικοινωνικοί συνιστά ένα χώρο προσδιορισμού του «άλλου», της ριζικής ετερότητας. Οι ετεροτοπίες λοιπόν ως τόποι της ετερότητας, μέσα στο πλαίσιο μιας γενικευμένης πειθαρχικής τάξης, αποτελούν τα όρια του κοινωνικού. Στη λογική συνάρθρωσης χώρου και εξουσίας που υποδεικνύει ο Φουκώ, το άσυλο, η φυλακή και το στρατόπεδο βρίσκονται ταυτόχρονα εντός και εκτός τάξης καθώς εκεί, μέσω της διαδικασίας της θεραπείας και του σωφρονισμού, επιχειρείται η ρύθμιση της απόκλισης.[269] Έτσι, οι ετεροτοπίες καθίστανται περιφρουρητές της πειθαρχικής εξουσίας ή, με άλλα λόγια, του μοντέλου οργάνωσης του χώρου στις «κοινωνίες της πειθαρχίας» και συνεπώς ενεργοί παράγοντες της τάξης και της αναπαραγωγής της.[270]

Οι κοινωνίες χωροθετούν τους χώρους εγκλεισμού μακριά από τον ιστό της πόλης, οχυρώνοντάς τους στην ετερότητα τους. Όμως, ο προσθετικός τρόπος ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων, με τις συνεχείς εντάξεις στο σχέδιο πόλης αυθαίρετων περιοχών, δεν εγγυάται τελεσίδικα όρια και, σε αντίφαση με τις κυρίαρχες ιδεολογίες και την τυπολογική πειθαρχία, εντάσσει αυτούς τους χώρους σταδιακά μέσα στον ιστό της. Εξ αυτών τα ιδρύματα, νοσοκομεία, ψυχιατρεία, γηροκομεία, στρατόπεδα, φυλακές είναι οι κατ'

---

[268] Σκορδούλη Μαρία (2015), *Κατώφλια περιπλάνησης στο έργο του Walter Benjamin.* Φοιτητική ερευνητική εργασία στο τμήμα Αρχιτεκτόνων μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης. Επιβλέπιουσα Χατζησάββα Δήμητρα. *http://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/215.15.10.pdf*

[269] Foucault, M., *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ. 7 (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984. Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. σελ. 46-49)

[270] Σταυρίδης Σταύρος, *Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας.*
http://courses.arch.ntua.gr/el/empeiria_anaparastash_kai_nohmatodothsh_toy_xvroy_peran_ths_mhtropolitikis_skechs/ekpaideytiko_yliko/stayridhs_s_o_xvros_ths_tajhs_kai_oi_eterotopies_o_foykv_vs_gevgrafos_ths_eterothtas_.html

εξοχήν χώροι διαχείρισης της φθοράς και αποτελούν περίκλειστα αποσπάσματα όπου εγγράφονται οι πιθανότητες της επιθυμίας και του θανάτου. Ο τόπος συγκροτείται από την αλληλοδιαπλοκή αυτών των πιθανοτήτων, όπου ό,τι προηγήθηκε διεισδύει σε αυτό που ακολουθεί, σαν κουβάρι που ξετυλίγεται για να συμπεριλάβει τις νέες εγγραφές μαζί με τα θραύσματα των παλαιών.[271] Ο θάνατος αφήνει πίσω του το υλικό του αποτύπωμα. Κάθε αναφορά στο Αλλού στόχο έχει να κατανοήσει το Εδώ.

Στο Δήμο Χαϊδαρίου, μια χωροθέτηση προσδιορίζεται από τις σχέσεις γειτονίας, με αποτέλεσμα να επικρατούν οι «ετεροτοπίες της απόκλισης». Τέτοιοι χώροι είναι: το στρατόπεδο Χαϊδαρίου, το Αττικό νοσοκομείο, τα Κέντρα Ψυχικών Νοσημάτων του Δαφνιού και του Δρομοκαΐτειου, ο οίκος ευγηρίας (Max Care επιχειρήσεις ανάπτυξης φροντίδας ΕΠΕ), αν και ο τελευταίος βρίσκεται στα όρια των ετεροτοπιών κρίσης και απόκλισης.

Τα ερωτήματα είναι: πώς βιώνεται η ζωή ως οριακά κείμενη στα ενδιάμεσα, μεταξύ ουτοπιών και ετεροτοπιών, μεταξύ των τόπων, μεταξύ των εσωτερικών τους διχασμών, εντός και εκτός των κινηματικών δικτύων, μέχρι την ενσωμάτωση και υιοθέτηση των ανταγωνιστικών προοπτικών για τα φύλα και τις σεξουαλικότητες στον τόπο του «πολιτικού»; Πώς επιτελούνται και εμπεδώνονται τα φύλα μέσα από τη βίωση ριζοσπαστικών χώρων;

<u>Στρατόπεδο Χαϊδαρίου – Γυναίκες κρατούμενες & ο ρόλος τους στην εθνική αντίσταση</u>

α1. Χαϊδάρι

Στο πλαίσιο της μεθοδικής πολιτικοστρατιωτικής προετοιμασίας της επίθεσης στην Ελλάδα, πριν την έναρξη του πολέμου, οι Γερμανοί είχαν εγκαταστήσει στο Χαϊδάρι έναν Γερμανό κατάσκοπο, τον Όττο Χέρτσφλερ, ο οποίος είχε αγοράσει γη μεταξύ 1933-1934 και έχτισε την κατοικία του, στην οδό Κουμουνδούρου 22, απ' όπου επικοινωνούσε με τους ανωτέρους του στη Γερμανία μέσω ασυρμάτου και ο οποίος την περίοδο της κατοχής διορίστηκε διευθυντής πολεμικής λείας. Όταν τον Απρίλιο 1941 πραγματοποιήθηκε η γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας, στο πλαίσιο επιχείρησης ναρκοθέτησης του λιμανιού του Πειραιά, γερμανικό αεροπλάνο έριξε 2 νάρκες και στην περιοχή του Χαϊδαρίου, με αποτέλεσμα να ανατιναχθεί το σπίτι του Χιώτη τότε διευθυντή του Δρομοκαΐτειου Μιχαήλ Γιαννίρη κοντά στην Ιερά οδό και στη συνέχεια επέταξαν το σπίτι του Σκουλικίδη για αρχηγείο.[272]

Οι μαρτυρίες Χαϊδαριωτών και Χαϊδαριωτισσών που έζησαν την κατοχή καταγράφονται στο βιβλίο *Χαϊδάρι, τόπος & άνθρωποι*, του Κώστα Φωτεινάκη και διαφωτίζουν τη ζωή

[271] Χατζηανδρέου Άλκης (2006), «Θνητότητα: Προσεγγίσεις μιας κατοίκησης» στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*,(επιμ. Σταυρίδης Σταύρος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.233.

[272] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Το Χαϊδάρι στη Γερμανική Κατοχή.* Μαρτυρία Μάγδας Παντελάρου στο *Χαϊδάρι, τόπος & άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.105

της πόλης εκείνη την περίοδο:*…Πέσανε στο Χαϊδάρι δυο νάρκες και μια έπεσε ακριβώς πίσω από το σπίτι μου. Αυτές προορίζονταν για τον Πειραιά…Εκείνο το βράδυ πηγαίναμε, όπως κάθε βράδυ στις εννιά η ώρα, σ΄ ένα καφενείο για να ακούσουμε ειδήσεις, γιατί δεν είχε ραδιόφωνα τότε κανένας, δεν επιτρεπόταν κιόλας. Κι άρχισε ο συναγερμός…και φεύγομε για να πάμε σπίτι…Μετά που πέσανε οι νάρκες, όταν είδα ότι το σπίτι μου χάλασε και δεν μπορούσα πια να μείνω εκεί, πήγα στο Δρομοκαΐτειο τότε και έμεινα εκεί που δούλευε ο κουνιάδος μου*…[273]

Οι κάτοικοι του Χαϊδαρίου, αφενός ζούσαν με την αγωνία των βασανιστηρίων και των εκτελέσεων, βλέποντας τα καμιόνια να μεταφέρουν τους αγωνιστές για εκτέλεση, και αφετέρου, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πείνα και τις άλλες αντιξοότητες της κατοχής, οργάνωναν συσσίτια και εράνους. Στα δυο συσσίτια ΕΟΧΑ που διοργάνωσαν, στην περιοχή της Νέας Φώκαιας και του Δάσους, οι γυναίκες μεριμνούσαν ιδιαίτερα για τα παιδιά. Κάποιες εξ αυτών ήταν *η Μάρθα Θεοφανίδου, η Αικατερίνη και Μαρία Γιαχνή, η Τασούλα Γεωργαντή, η Μάγδα Παντελάρου, οι αδελφές Σταθοπούλου «Ρώσου», η Αθανασία Αθανασιάδη με τον σύζυγο της Σάββα κ.ά.*[274] Παράλληλα συμμετείχαν στον Αγώνα και ήταν αλληλέγγυες/οι προς τους κρατούμενους του στρατοπέδου.

Όσοι κρατούμενοι υποχρεώνονταν να συνοδεύουν τους Ναζί στα ψώνια για τα μαγειρεία, μετέφεραν μηνύματα, γραμμένα συχνά με αίμα πάνω σε κομματάκια υφάσματος, τα άφηναν στα παντοπωλεία που ψώνιζαν, παίρνοντας από τους παντοπώλες, με τις σακούλες των τροφίμων, αποκόμματα εφημερίδων που τους αφορούσαν.[275] Έτσι μάθαιναν οι κρατούμενοι/ες τις εξελίξεις.

Στο Χαϊδάρι, εκτός από τον τοπικό αρχηγό της οργάνωσης του Ε.Α.Μ. Γρηγόρη Τσακλαμά, συμμετείχαν και γυναίκες, όπως η Ευδοξία Τσακλαμά, γυναίκα του αρχηγού της οργάνωσης, η Αθηνά Μελεφανίδου κ.ά., ενώ συμμετείχε και το Δρομοκαΐτειο με τη δική του ομάδα δράσης, κρύβοντας και σιτίζοντας αγωνιστές.

Το καλοκαίρι του 1943 συγκροτήθηκε στο Χαϊδάρι και την Αγ. Βαρβάρα ο 3ος Λόχος του ΙΙΙ Τάγματος Δυτικών Συνοικιών του ΕΛΑΣ.[276] Η ολιγομελής ομάδα (περίπου 10 άτομα) έστησε το αρχηγείο/ορμητήριο της στο σπίτι του Η. Λιάκουρα, στη συμβολή της Ιεράς οδού με τη λεωφόρο Ελευθερίου Βενιζέλου, κομβικό σημείο των Δήμων Χαϊδαρίου, Αιγάλεω και Αγ. Βαρβάρας, καθιστώντας έντονη την παρουσία της στην περιοχή και ανυψώνοντας το ηθικό των κατοίκων της.

---

[273] Ο.π., σ.105
[274] Ο.π., σ.105
[275]Περιοδικό block 15, Κατάληψη παπουτσάδικο, τεύχος 01, Μάρτιος 2012, Χαϊδάρι
[276]Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Το Χαϊδάρι στη Γερμανική Κατοχή* στο *Χαϊδάρι, τόπος & άνθρωποι.* Χαϊδάρι:Προσανατολισμοί, σ.106

Από το Χαϊδάρι φυλακισμένοι στο «Μπλοκ 15» ήταν ο Γρηγόρης Τσακλαμάς, που κατάφερε να δραπετεύσει, να κρυφτεί στο ψυχιατρείο του Δαφνιού και μετά να συνεχίσει τον Αγώνα από τα Δερβενοχώρια, ο Κώστας Χατζηγεωργίου, που εκτελέστηκε και θάφτηκε σε κενοτάφιο στη Νιτσώνα και κατά τη μεταφορά του με το καμιόνι για εκτέλεση, περνώντας από τη γειτονιά του πέταξε μια φωτογραφία του ανιψιού του που από πίσω έγραφε: *Εγώ πάω για εκτέλεση. Το παιδί να το βγάλετε Κώστα,* και ο Δημήτρης Βελέντζας, που οι Ναζί νόμιζαν ότι τρελάθηκε περπατώντας σαν πιγκουΐνος, τον πέταξαν από το στρατόπεδο και αυτός περπατώντας 2,5 χλμ. με τον ίδιο τρόπο, από τον φόβο μην τον ακολουθούν, έφτασε στο κέντρο του Χαϊδαρίου όπου συνάντησε την οικογένειά του.[277]

α2. Στρατόπεδο Χαϊδαρίου

Η έναρξη του Β' παγκοσμίου πολέμου καθυστέρησε τη μέχρι τότε ταχύτατη ανάπτυξη του Χαϊδαρίου, λόγω της ύπαρξης του στρατοπέδου και της έντονης παρουσίας των Γερμανών, συσχετίζοντας άμεσα την περίοδο της γερμανικής κατοχής της Αθήνας με το στρατηγικής σημασίας για τους SS στρατοπέδο, τις σχετικές με τα βασανιστήρια διαδόσεις και τα εγκλήματα που γίνονταν εκεί και στόχευαν στην τρομοκράτηση του λαού και στην καταστολή επικείμενων αντιστασιακών εξεγέρσεων. Ήταν το μεγαλύτερο ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης των SS στην Ελλάδα, αντίστοιχο με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας και της Πολωνίας,[278] ένα στρατόπεδο «φόβητρο», ένας τρομακτικός θρύλος, εξαιτίας του οποίου ο Δήμος Χαϊδαρίου έχει χαρακτηριστεί ως μαρτυρικός Δήμος στην Ευρώπη.[279]

Το 1937, επί δικτατορίας Ι. Μεταξά, δεσμεύτηκε έκταση 500 στρεμμάτων για τη δημιουργία στρατώνα. Ο χώρος εντοπίζεται μεταξύ των οικιστικών ιστών των δήμων Περιστερίου, Χαϊδαρίου και Πετρούπολης, στη θέση Καραϊσκάκη, στην περιοχή της Μάχης του Χαϊδαρίου το 1826, στους πρόποδες του Ποικίλου όρους, βόρεια της λεωφόρου Αθηνών-Κορίνθου. Το 1938, ο Μεταξάς ανακηρύχθηκε επίτιμος δημότης του Δήμου Χαϊδαρίου.[280] Η κατασκευή του στρατοπέδου ολοκληρώθηκε με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, λειτουργώντας για λίγες μόνο μέρες υπό τις διαταγές των Ιταλών και το 1941 εγκαταστάθηκαν Βρετανοί στρατιώτες, που βρίσκονταν στην Αθήνα ως απεσταλμένοι της Μεγάλης Βρετανίας από τα τέλη του 1940. Στη συνέχεια, στις 10 Σεπτέμβρη του ’43, πέρασε στους Γερμανούς και συγκεκριμένα στη SD (Sicherheitdienst), της

---

[277] Ο.π., σ.107

[278] Δρουμπούκη Άννα-Μαρία *«Μνημονικοί τόποι: Το στρατόπεδο-μουσείο του Άουσβιτς και μια πρόταση μουσειολογικής ανάδειξης του στρατοπέδου Χαϊδαρίου»,* Μουσείο (Περιοδική έκδοση του Κέντρου Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών), τεύχος 8 & 9, Φεβρουάριος 2013

[279] «Ελπίδα ΙΙ». http://hopeproject.gr/2/index.php/gr/municipality-haidari

[280] Φωτεινάκης Κώστας(2007), *Από το δήμο Έρμου στο σημερινό Χαϊδάρι* στο *Χαϊδάρι, τόπος & άνθρωποι*. Χαϊδάρι:Προσανατολισμοί, σ.19

Υπηρεσίας Ασφαλείας των SS, και εξελίχθηκε σε φριχτό στρατόπεδο. Στην αρχή λειτουργούσε ως παράρτημα των φυλακών Αβέρωφ·το αρχικό κολαστήριο ήταν στην Ακροναυπλία, απ' όπου οι κρατούμενοι, μαζί με πολλούς άλλους, μεταφέρθηκαν κάτω από σκληρή επιτήρηση και βασανιστήρια στο «Μπλοκ 15» του στρατοπέδου Χαϊδαρίου. Το «Μπλοκ 15» ήταν χώρος φοβερής απομόνωσης, όπου κρατούντο όσοι επρόκειτο να οδηγηθούν στο εκτελεστικό απόσπασμα την επόμενη μέρα.

Ο μεγαλύτερος αριθμός κρατουμένων έφτασε τον Αύγουστο του 1944 στις 15.000.[281] Εκτελέστηκαν 1.800 κρατούμενοι, ενώ 300 ακόμη θανατώθηκαν στις ανακρίσεις στο αρχηγείο της Γκεστάπο στην οδό Μέρλιν στο κέντρο της Αθήνας και στο Χαϊδάρι. Ανάμεσα σ' αυτούς υπήρχαν τουλάχιστον 30 γυναίκες, 104 ανάπηροι πολέμου, 190 φοιτητές και 40 μαθητές. Η μαζικότερη εκτέλεση ήταν των 200 Ακροναυπλιωτών την 1η Μάη 1944.

Η πρώτη μεγάλη αποστολή στο Άουσβιτς ξεκίνησε στις 2 Απρίλη 1944, με 1.900 κρατούμενους από το Χαϊδάρι και καθ' οδόν έφτασε τους 5.200 κρατούμενες/νους, και τον ίδιο μήνα, σε μια άλλη μεγάλη μεταφορά 700-1.000 κρατουμένων, 320 άνδρες και 328 γυναίκες επιλέχθηκαν για «ιατρικά» πειράματα.[282] Το Χαϊδάρι ήταν διαμετακομιστικό στρατόπεδο κρατουμένων προς άλλα στρατόπεδα συγκέντρωσης και λειτουργούσε σύμφωνα με τους κανονισμούς που ίσχυαν σε όλα τα ναζιστικά στρατόπεδα/κολαστήρια.

…Οι εκτελέσεις αθώων ομήρων, τα μπλόκα, τα βασανιστήρια της Μέρλιν, το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, οι χωρίς λόγο εκτοπισμοί έβρισκαν ευρεία δημοσιότητα με το ραδιόφωνο και τον τύπο. Ο καθημερινός κατάλογος ομήρων που εκτελέστηκαν ήταν αναπόσπαστο κομμάτι του συνηθισμένου μας τοπίου κατά την Κατοχή.[283]

…Η ίδρυση του Χαϊδαρίου έχει έναν πιο σοβαρό σκοπό…Η διαμονή εκεί έπρεπε να έχει το αβέβαιο, το αόριστο, το διαρκώς επικίνδυνο. Να γίνει ο μπαμπούλας, φόβητρο, συνώνυμο με τον Χάρο και να παραδοθεί έτσι στη φαντασία του ευαίσθητου λαού μας. Ιδρύθηκε περισσότερο για τους έξω και λιγότερο για τους ίδιους τους κρατούμενους.[284]

Μεταξύ των φυλακισμένων του στρατοπέδου Χαϊδαρίου ήταν: η Ρένα Ντορ (ηθοποιός), ο Νίκος Σκαλκώτας (συνθέτης), ο Θεμιστοκλής Σοφούλης (πολιτικός), ο Μανόλης Κριαράς (καθηγητής) με τη σύζυγό του και ο Γιώργος Οικονομίδης (ηθοποιός), που έμεινε τρεις μήνες στο Μπλοκ 15. Η μαρτυρία του Μανόλη Κριαρά, που κρατήθηκε στο Μπλοκ 15 για

---

[281] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι. Τόπος & Άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.106

[282] Μίκαελ Μόλχο–Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την μνήμην των ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι,* Θεσσαλονίκη: Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, 1974, σ. 227.

[283] Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ.Ν. (1991), «*Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*», Αθήνα: Οδυσσέας. 2η έκδοση & Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου στην Ιστορική Μνήμη. http://hopeproject.gr/2/images/omilies/2o/stratopedo-xaidari.pdf

[284] Κορνάρος Θέμος (1963), *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*. Αθήνα:Νεοελληνικές Εκδόσεις Βιβλιοθήκη του Λαού, σ. 53.

τρεις μέρες, δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Αντί* και σκιαγραφεί λεπτομερώς τη ζωή εκεί.[285]

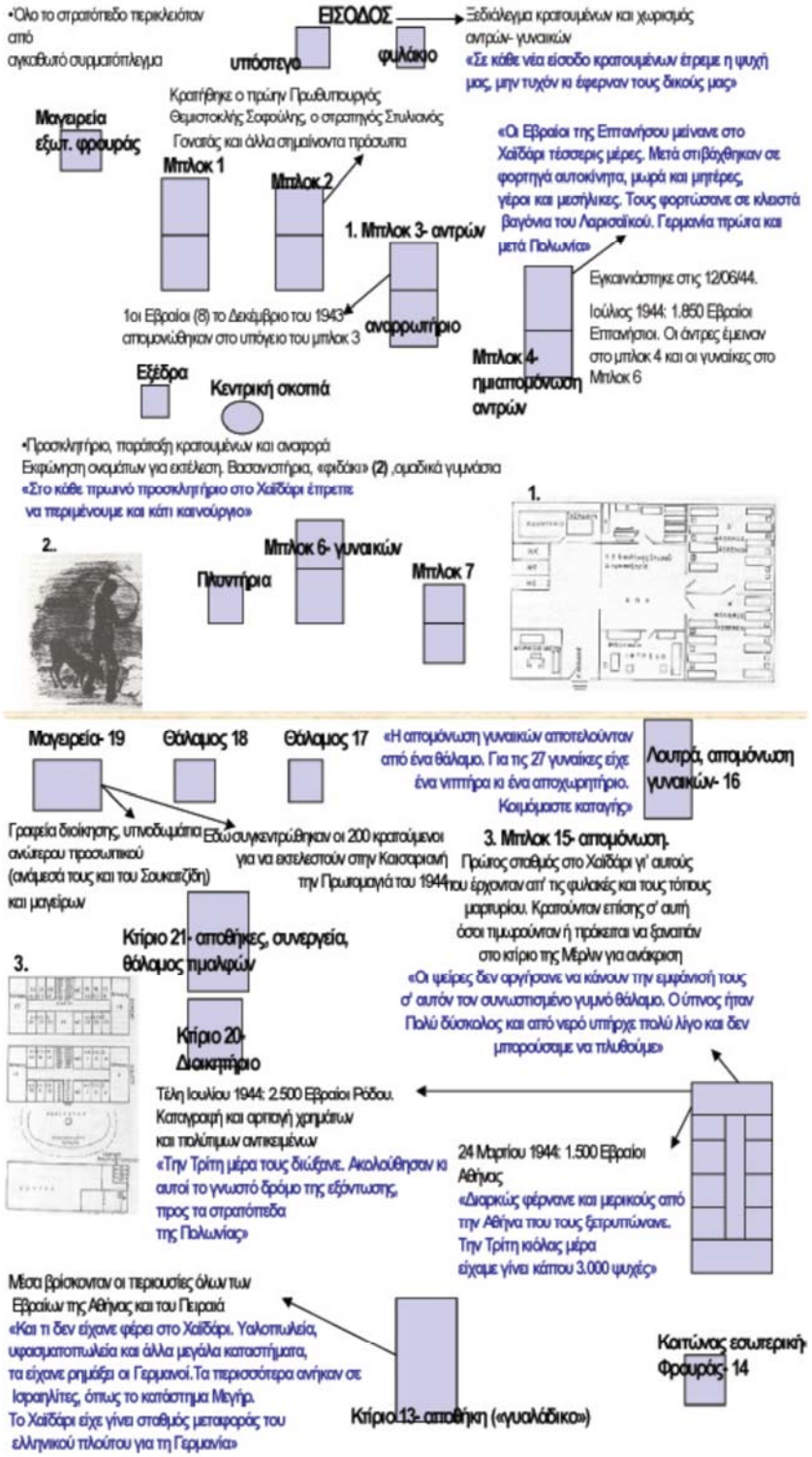

Σκαρίφημα στρατοπέδου Χαϊδαρίου.
(Πηγή: *http://hopeproject.gr/2/images/omilies/2o/stratopedo-xaidari.pdf*)

Το στρατόπεδο περιβαλλόταν από ψηλό μαντρότοιχο με βαριά εξοπλισμένες σκοπιές κάθε 200 μέτρα περίπου, τριπλή σειρά συρματοπλέγματα από έξω, καθώς και πυκνό

[285] Χατζηπατέρας Κώστας, Φαφαλιού-Δραγώνα Μαρία (επιμ.), «*Μαρτυρίες 41-44 – Η Αθήνα της Κατοχής*». Αθήνα: Κέδρος 2002, 2 τόμοι, σ.153-154.

συρματόπλεγμα μέσα από τον μαντρότοιχο.[286] Αποτελούνταν από συγκροτήματα πολλών κτιρίων, όπως φαίνεται στο παραπάνω σκαρίφημα.

Αν και το στρατόπεδο έκλεισε επισήμως με τη λήξη της Κατοχής, εκκενώθηκε στις 24 Σεπτέμβρη 1944. Από το 1946 αξιοποιήθηκε ως κολαστήριο των αντιφρονούντων, κυρίως με στόχο την υπογραφή δηλώσεων μετανοίας.[287]

α3. Οι γυναίκες κρατούμενες στο κατώφλι εγκλεισμού του στρατοπέδου

Η ετεροτοπία ως χωρικός υποδοχέας ακραίων κοινωνικών καταστάσεων ευνοεί την ανάπτυξη αντίθετων ροπών και δυνάμεων. Σύμφωνα με την άποψη του Φουκώ, όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει και αντίσταση. Έτσι, παρότι το στρατόπεδο υπήρξε τόπος ολοκληρωτικής πειθαρχίας, αποτέλεσε παράλληλα και τόπο αντίστασης, των κρατουμένων γυναικών, που συνοδεύτηκε από αγωνιστικό συλλογικό ήθος, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Εξέφραζε μια ορισμένη πολιτική ουτοπία. Στην προβληματική του Φουκώ, η ουτοπία ποτέ δε μπορεί να υπάρξει σε καθαρή μορφή παρά μόνο εκτεθειμένη και μορφοποιημένη μέσα από τις αντιφάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Το στρατόπεδο, λειτουργώντας ως φυλακή, ανήκει σ'αυτό το *«είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη»*. Αποτελεί δηλαδή μια ετεροτοπία, όπου δεν συναντάμε την κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ένα είδος ολοκληρωτικής πειθαρχίας, που εκτός του ότι ορίζει τον «κανόνα» για την υπόλοιπη κοινωνία, παράγει νέα γνώση και τεχνολογία για την ακόμα πιο «οικονομική» αξιοποίηση των ανθρώπινων σωμάτων.

Στις 7 Δεκέμβρη 1943, έφτασε στο στρατόπεδο και κλείστηκε στο θάλαμο 11 του Μπλοκ 15 η πρώτη κρατούμενη, η Ηλέκτρα Αποστόλου, στέλεχος της ΟΚΝΕ και του ΚΚΕ, αγωνίστρια της Εθνικής Αντίστασης και υπέρμαχος των δικαιωμάτων των γυναικών, συμμετείχε στο Παγκόσμιο Αντιφασιστικό και Αντιπολεμικό Συνέδριο Γυναικών, το 1934 στο Παρίσι, ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας· συνελήφθη, κλείστηκε και βασανίστηκε στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου κι όταν αποφυλακίστηκε πέρασε στην παρανομία και στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ανέλαβε γραμματέας του Γραφείου της ΟΚΝΕ Μακεδονίας–Θράκης.[288]

Το 1939, συνελήφθηκε εκ νέου και κατά τη διάρκεια της μεταγωγής της στην εξορία της Ανάφης με άλλους κομμουνιστές, γέννησε, σε σκληρές και επικίνδυνες συνθήκες, την κόρη της Αγνή. Εκεί τη βρήκε η Κατοχή. Το Σεπτέμβρη του 1942, ενώ είχε παραδοθεί στις

---

[286] Φρουντζής Αντώνης (1986), *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της εθνικής αντίστασης.* Αθήνα: Παπαζήση

[287] Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, *«Μνημονικοί τόποι: Το στρατόπεδο-μουσείο του Άουσβιτς και μια πρόταση μουσειολογικής ανάδειξης του στρατοπέδου Χαϊδαρίου». Αθήνα:* Μουσείο (Περιοδική έκδοση του Κέντρου Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών), τεύχος 8 & 9, Φεβρουάριος 2013

[288] Φρουντζής Αντώνης (1986), *Χαϊδάρι: Κάστρο και βωμός της εθνικής…*ο.π., σ.393

κατοχικές δυνάμεις από το Μεταξικό καθεστώς, δραπέτευσε από το Τμήμα Μεταγωγών Αθηνών με την τρίχρονη κόρη της, αφού πρώτα είχε μεταχθεί σε νοσοκομείο. Ήταν παντρεμένη με τον γιατρό Γιάννη Σιδερίδη.[289] Ως υπεύθυνη της εθνικοαπελευθερωτικής και φεμινιστικής οργάνωσης *Λεύτερη Νέα*, προσπαθούσε να πείσει τις γυναίκες–μέλη της οργάνωσης ότι η γυναικεία απελευθέρωση έρχεται μέσα από την ενεργή συμμετοχή τους στους κοινωνικούς αγώνες, παροτρύνοντάς τις να παίρνουν το λόγο και γενικά να πράττουν, οργανώνοντας συνεργεία αποκλειστικά από γυναίκες που έγραφαν συνθήματα στους τοίχους.[290] Τον Φλεβάρη του 1943 η *Λεύτερη Νέα* αυτοδιαλύθηκε και ενσωματώθηκε στην ΕΠΟΝ. Η Ηλέκτρα Αποστόλου φυλακίστηκε, εξορίστηκε και εντέλει δολοφονήθηκε για την αντιστασιακή της δράση από την Ειδική Ασφάλεια το 1944 στην Αθήνα. Είναι γνωστή η στιχομυθία κατά την ανάκριση της στην Ασφάλεια:

– Από πού είσαι; *Από την Ελλάδα!*

– Πού κατοικείς; *Στην Ελλάδα!*

– Πώς σε λένε; *Είμαι Ελληνίδα!*

– Ποιοι είναι οι συνεργάτες σου; *Όλοι οι Έλληνες!*

– Τι δουλειά κάνεις; *Υπηρετώ τον Ελληνικό Λαό!*

– Από ποιόν παίρνεις εντολές; *Μόνο από την Πατρίδα μου!*

Το πτώμα της πετάχτηκε στους δρόμους της Αθήνας και το ΕΑΜ, μέσω των εφημερίδων του, υποσχέθηκε εκδίκηση. Ακολούθησαν εκτελέσεις ατόμων που συνεργάζονταν με τις κατοχικές δυνάμεις και στα πτώματα τους αφηνόταν σημείωμα με το όνομά της και έναν αύξοντα αριθμό: *Ηλέκτρα 1,2,3,….*

Ακολούθησαν αρκετές ακόμα, χριστιανές και Εβραίες, που τοποθετήθηκαν αρχικά στο θάλαμο 29 του ίδιου Μπλοκ και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο μπλοκ 11 και αργότερα στο μπλοκ 6. Κρατήθηκαν συνολικά περισσότερες από 300 χριστιανές και περίπου 2.500 Εβραίες και παιδιά.[291] Είκοσι περίπου Εβραίες κατάφεραν να ελευθερωθούν από το Χαϊδάρι – ήταν όσες είχαν κάνει μεικτό γάμο ή είχαν ξένη υπηκοότητα[292]. Από τις χριστιανές εκτελέστηκαν 31, ενώ 161 στάλθηκαν όμηροι στη Γερμανία. Μεταξύ των κρατουμένων ήταν η Λέλα Καραγιάννη, η οποία, αν και μητέρα 7 παιδιών, έγινε μέλος της Αντίστασης, δημιουργώντας και χρηματοδοτώντας την οργάνωση «Μπουμπουλίνα» το 1941 με έδρα το σπίτι της. Στόχος της οργάνωσης ήταν η φυγάδευση Βρετανών στρατιωτών στο Κάιρο αλλά και δολιοφθορές κατά του εχθρού και με τη συνεργασία Γερμανίδων αντιναζι-

---

[289]Στέλεχος του ΚΚΕ, που πέθανε από πείνα στο Στρατόπεδο Συγκέντρωσης στην Κατούνα στα τέλη Δεκέμβρη του 1942

[290] http://el.wikipedia.org/wiki /Ηλέκτρα_ Αποστόλου

[291]Φρουντζής Αντώνης (1986). *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της εθνικής…* ο.π., σ.433

[292]*Γυναίκες στο Χαϊδάρι* στο http://www.haidari.gr

στριών που ζούσαν στην Αθήνα.[293] Φυγαδεύτηκαν πάνω από 140 Βρετανοί στρατιώτες, 80 Εβραίοι, πολλοί Ιταλοί αντιφασίστες, ενώ οργανώθηκε δίκτυο πληροφοριών για τους Συμμάχους. Τον Ιούλη του 1944 συνελήφθη από την Γκεστάπο μαζί με πέντε από τα παιδιά της, βασανίστηκε στα κρατητήρια της οδού Μέρλιν, μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου όπου και συναντήθηκε με την 17χρονη ηρωίδα Ηρώ Κωνσταντοπούλου, με την οποία είχε σχέση μητέρας-κόρης στα μπουντρούμια των SS. Μετά από την απομόνωσή της εκτελέστηκε στις 8 Σεπτέμβρη 1944 στην τοποθεσία που σήμερα βρίσκεται ο Διομήδειος κήπος μαζί με άλλους/ες 72, μεταξύ των οποίων οι: Μάρτζορυ Δημοπούλου, Άννη Μπαντ, Μαρία Μεντζελοπούλου, Ακριβή Νικολετοπούλου, Βάσω Νικολοπούλου, Σίνα Φραγκέα, Μανταλένα Χαντζοπούλου[294].

Η Ηρώ Κωνσταντοπούλου οργανώθηκε στην ΕΠΟΝ ως μαθήτρια και ανέπτυξε αντιστασιακή δράση έως τα 17 της οπότε την πρόδωσε ο αστυνομικός πατέρας της ελπίζοντας να την αποσπάσει από τις αντιστασιακές οργανώσεις.[295] Συνελήφθη από τα SS ύστερα από ένα σαμποτάζ σε τρένο που μετέφερε πυρομαχικά για λογαριασμό των δυνάμεων κατοχής. Βασανίστηκε στην οδό Μέρλιν και οδηγήθηκε στο Μπλοκ 15, στην πτέρυγα μελλοθανάτων του στρατοπέδου Χαϊδαρίου, απ' όπου κατόρθωσε να αποκόψει τα ηλεκτρικά σύρματα και να βυθίσει στο σκοτάδι το στρατόπεδο.[296] «Υπομονή κι υπομονή, καρτέρι και καρτέρι, και τούτος ο Σεπτέμβρης τη Λευτεριά θα φέρει»,[297] ήταν οι τελευταίοι στίχοι που έγραψε λίγο πριν την πάρουν για εκτέλεση στις 5 Σεπτεμβρίου 1944 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, όπου εκτελέστηκε με 17 σφαίρες –όσα τα χρόνια της– για «παραδειγματισμό». Όλες οι κρατούμενες, επώνυμες και ανώνυμες, βασανίστηκαν στη Μέρλιν, εκβιάστηκαν, μαστιγώθηκαν, κρεμάστηκαν από την τροχαλία και έτσι η κάθε μια απέκτησε νέα χαρακτηριστικά: Τη λένε *Χρύσα;* (Λεμονή) Το μαρτυράνε τα παράλυτα χέρια της από το κρέμασμα. *Βασιλική;* Τα σπασμένα δόντια. *Κική;* (Σουλάκου) Το καμένο με τον ηλεκτρισμό κορμί της (γεννητικά όργανα). *Κατίνα;* Είναι δυο μέρες αναίσθητη

---

[293] Όπως η Γκρέτα Ζαφειροπούλου που βοήθησε στην απόδραση της Κοκκινιάς και η Μαρία Γκλόκερ ή «Σπίθα» (εργαζόταν στο γερμανικό ναυαρχείο και το αεροδρόμιο Τατοΐου), που συνέβαλλε με τις πληροφορίες της στην ανατίναξη του αεροδρομίου του Τατοΐου http://ecoleft.gr/2013/09/8-σεπτεμβρίου-1944

[294] «8 Σεπτεμβρίου 1944, εκτελείται μια από τις πιο ευγενικές μορφές της Αντίστασης, η Λέλα Καραγιάννη, μητέρα 7 παιδιών». http://lefteria-news.blogspot.gr/2013/09/8-1944-7.html & http://ecoleft.gr/2013/09/8-σεπτεμβρίου-1944

[295] Φρουντζής Αντώνης (1986). *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός…*ο.π., σ.426

[296] Ο.π.

[297] «5 Σεπτεμβρίου 1944, εκτελείται η 17χρονη ΕΠΟΝίτισσα Ηρώ Κωνσταντοπούλου μετά από βασανιστήρια 4 ημερών από SS και ταγματασφαλίτες. Έκανε σαμποτάζ και φυλακισμένη». http://lefteria-news.blogspot.gr/2013/09/5-1944-17-4-ss.

(Γιαννοπούλου την είχαν βασανίσει και κρεμάσει). *Αριάδνη;* Είναι πεθαμένη από ξύλο (την κάθισαν σε ηλεκτρικό μάτι).[298]

Η πρώτη εκτέλεση που περιλάμβανε και γυναίκες έγινε στις 2 Μαΐου 1944.[299]

Όσες κρατούμενες πέρασαν από το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου ονομάστηκαν Χαϊδαριώτισσες. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί απόσπασμα του βιβλίου του γιατρού του στρατοπέδου την περίοδο της κατοχής Αντώνη Φρουντζή: *Οι Χαϊδαριώτισσες ξεχωρίζουν ανάμεσα τους την Ελένη* (Κρητσίκη, 20 ετών). *Αυτή βασανίστηκε πιο πολύ. Την αγαπούνε με την καρδιά τους. Η Γκεστάπο τη φωνάζει αρχηγίνα. Την ιστορία της την γνωρίζουν όλες. Είναι η πρώτη που θα ακούσης άμα καθίσεις λίγα λεπτά μαζί τους. Όταν πρωτάνοιξαν την πόρτα του κρατητηρίου της Μέρλιν για να την πάρει ο διερμηνέας, ο πρώτος άνθρωπος που είδε ήταν μια γυναίκα. Το πρόσωπό της ήταν χαραγμένο από τις βουρδουλιές. Στα χέρια της κρατούσε τα δόντια της. Ήταν Εβραία. Ζητούσαν να μαρτυρήσει πού είχε κρυμμένα τα παιδιά της. Φυσικά η μητέρα δεν τα μαρτύρησε…*

Η αμηνόρροια και η αλλαγή της σεξουαλικής συμπεριφοράς, όπως επιθετικότητα ή αυξημένη ενδοτικότητα, ήταν συμπτώματα που εμφάνιζαν εκτός των άλλων οι κρατούμενες, λόγω της αβεβαιότητας της ζωής και του επικρεμάμενου κινδύνου θανάτου και εκτέλεσης. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ότι εκτός από τις αγωνίστριες της Εθνικής Αντίστασης πιάστηκαν και γυναίκες για απόκρυψη Εγγλέζων, ποινικά αδικήματα, πορνεία και για διάφορους άλλους λόγους.[300]

Λέλα Καραγιάννη Ηρώ Κωνσταντοπούλου Ηλέκτρα Αποστόλου

Κατώφλια λοιπόν, από τη ζωή στο θάνατο, από την ατομική στη συλλογική συνείδηση, τα οποία πέρασαν και οι γυναίκες στο Χαϊδάρι, κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής ήταν το στρατόπεδο Χαϊδαρίου και ο Διομήδειος κήπος.

Μετά την απελευθέρωση, το φθινόπωρο του 1945, στη δίκη των δοσιλόγων, οι τρεις εκτελεστές της Ηλέκτρας και δεκάδων άλλων πατριωτών καταδικάστηκαν σε ισόβια, για να αφεθούν ελεύθεροι λίγα χρόνια μετά στο πλαίσιο του εμφυλιακού κλίματος. Στις 26 Ιούλη του 1945 (επέτειο του θανάτου της), τον πρώτο χρόνο της απελευθέρωσης, στη

[298] Φρουντζής Αντώνης (1986). *Χαϊδάρι. Κάστρο…,* σ.434-435
[299] *Γυναίκες στο Χαϊδάρι* στο http://www.haidari.gr
[300] Φρουντζής Αντώνης (1986). *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της εθνικής…*ο.π., σ.435-436

μνήμη της οργανώθηκε στην Αθήνα ένα συλλαλητήριο/μνημόσυνο για τις γυναίκες που σκοτώθηκαν την περίοδο της Κατοχής. Ο Γιάννης Ρίτσος έγραψε ένα ποίημα αφιερωμένο στην Ηλέκτρα: *«Ηλέκτρα μας.*

Η ώρα της λευτεριάς έφτασε, μα συ δε λείπεις.
Είναι τ' όνομά σου γραμμένο πλάι - πλάι
στ' όνομα της λευτεριάς
το αίμα σου μέσα στις φλέβες μας
η καρδιά σου, στην καρδιά μας»

Η ζωή της Ηρώς Κωνσταντοπούλου έγινε ταινία το 1981 με τίτλο «*17 σφαίρες για έναν άγγελο, η αληθινή ιστορία της Ηρώς Κωνσταντοπούλου».*

Η κατοικία της Λέλας Καραγιάννη, κατασκευή του 1923, αγοράστηκε και ανήκει στο Δήμο Αθηναίων. Έχει κηρυχθεί από το 1995 ιστορικό διατηρητέο μνημείο που «χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας» ως «αξιόλογο δείγμα κτιρίου της ύστερης εκλεκτικιστικής περιόδου».[301] Μια μαρμάρινη πλάκα στον εξωτερικό τοίχο μας πληροφορεί: *«Σ' αυτό το σπίτι έζησε και το χρησιμοποίησε σαν αρχηγείο της η ηρωίδα της Κατοχής Λέλα Καραγιάννη, "Μπουμπουλίνα". Εκτελέστηκε στις 8.9.1944. Τιμής Ένεκεν, ο Δήμος Αθηναίων, 8-9-1987».* Σήμερα, το σπίτι καταρρέει υπομένοντας στωικά την αδιαφορία των Αρχών.

Η συμβολή του στρατοπέδου Χαϊδαρίου ως τόπου μαρτυρίου και ιστορικής μνήμης, συνδεδεμένου με τη συντριβή των δυνάμεων του Άξονα και την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, επί πολλά χρόνια αγνοήθηκε. Το στρατόπεδο χρησιμοποιείτο, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '40, από μονάδες του ελληνικού στρατού και συγκεκριμένα από δύο Κέντρα Εκπαίδευσης, το ένα Πεζικού (ΚΕΒΟΠ) και το άλλο Διαβιβάσεων (ΚΕΔ). Σ' αυτό το χρονικό διάστημα το Μπλοκ 15, στο οποίο κρατούνταν όσοι επρόκειτο να οδηγηθούν στο εκτελεστικό απόσπασμα την επόμενη μέρα και από όπου ξεκίνησαν την αυγή της Πρωτομαγιάς οι «200» για την Καισαριανή, χρησιμοποιήθηκε ως πειθαρχείο, με αποτέλεσμα τα επιχρίσματα να καταστρέψουν μοναδικά ιστορικά ντοκουμέντα που οι αγωνιστές της Αντίστασης είχαν γράψει στους τοίχους και σε άλλα σημεία την ύστατη στιγμή.

Μόλις το 1982, με τον νόμο 1285 που ψήφισε η ελληνική Βουλή, ήρθε η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και άρχισε να παίρνει τις πραγματικές της διαστάσεις ως κορυφαίο ιστορικό γεγονός. Το 2005, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας προχώρησε στη μετεγκατάσταση εκτός Αθηνών των εκπαιδευτικών κέντρων του στρατοπέδου.

Το Μπλόκ 15 έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο από το ΥΠΠΟ με απόφαση της τότε υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη. Το έμβλημα του Δήμου είναι εμπνευσμένο από την Αντίσταση, το Στρατόπεδο αλλά κυρίως το Μπλοκ 15.

---

[301] http://el.wikipedia.org/wiki/Οικία_Λέλας_Καραγιάννη

Από την έκταση του στρατοπέδου, κατά καιρούς, παραχωρήθηκαν στο Δήμο Χαϊδαρίου διάφοροι χώροι για κοινωφελείς χρήσεις. Ειδικότερα, παραχωρήθηκαν χώροι για τρία σχολεία, για το αθλητικό κέντρο του Δήμου, το νοσοκομείο δυτικής Αθήνας και πρόσφατα 50 στρμ. για χώρους πολιτισμού, αθλητισμού και για να τιμηθεί η ιστορική μνήμη. Ο δήμος διεκδικεί χώρους πρασίνου και αναψυχής, χωρίς καμία νέα δόμηση.

Το Χαϊδάρι έγινε τραγούδι: *Τρέξε μανούλα όσο μπορείς, τρέξε για να με σώσεις, κι απ΄ το Χαϊδάρι, μάνα μου, να με απελευθερώσεις. Γιατί είμαι μελλοθάνατος και καταδικασμένος, 18 χρονών παιδί στα σίδερα κλεισμένος. Απ΄ την οδό του Σέκερη με πάνε στο Χαϊδάρι, κι ώρα την ώρα καρτερώ το Χάρο να με πάρει.*[302]

Το Μπλοκ 15[303] Το έμβλημα του Δήμου Η συνολική έκταση του στρατοπέδου

Η τελετή που πραγματοποιείται στο χώρο του Μπλοκ 15 συνήθως το πρώτο Σάββατο μετά την Πρωτομαγιά, για να τιμηθεί η μνήμη των φυλακισθέντων, βασανισθέντων και εκτελεσθέντων από τα ιταλογερμανικά στρατεύματα κατοχής[304] ενισχύει τη συλλογική μνήμη, η οποία κυριολεκτικά εγκαθιδρύει τον χώρο.

Όσον αφορά τη λογική των στρατοπέδων συγκέντρωσης, σύμφωνα με τον Giorgio Agamben, είναι η απόλυτη εξουσία πάνω στην ίδια τη ζωή των κρατουμένων, η αναγωγή της ζωής τους στη «γυμνή ζωή» χωρίς δικαιώματα και ιδιαιτερότητες.[305]

Ο στόχος της εξατομικευμένης απομόνωσης στο Μπλοκ 15, ήταν να αυτορρυθμιστεί η ποινή προκειμένου να εξασφαλιστεί η «εξατομίκευση του κολασμού» και σύμφωνα με τον Φουκώ: …*όσο περισσότερο ο κατάδικος είναι ικανός να προβληματίζεται…τόσο πιο έντονες θα είναι οι τύψεις του και πιο επώδυνη η μοναξιά του.*[306]

Η αναμνηστική πλάκα πάνω από την είσοδο του Μπλοκ 15 αναγράφει: *«Μπλοκ 15, 1943-44. Τόπος θυσίας και μαρτυρίων των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Ορμητήριο και*

---

[302] «Το Χαϊδάρι», παλιό ρεμπέτικο, στίχοι Μάρκος Βαμβακάρης, μουσική Στέλιος Βαμβακάρης.
[303] *Μπλοκ 15, http://sympolitisxaidariou.blogspot.gr/ &*
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=797&language=el-GR
[304] Ιστορικό μνημείο «ΜΠΛΟΚ 15».
http://army.gr/html/GR_Army/sxoles/sdb2/mouseio/info_4.html
[305] Agamben Giorgio, *Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφ Τσιαμούρας Π., επιμ. Σταυρακάκης Γ.). Αθήνα: Scripta 2005
[306] Foucault Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μτφ Τάσος Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον 2011, σ. 268.

χαράκωμα του αγώνα για τη λευτεριά του λαού μας». Το Μπλοκ 15 αποτέλεσε ορμητήριο του αγώνα για την ελευθερία αλλά και πυρήνα της εβραϊκής εκτόπισης.

Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου αποτελεί ένα κομμάτι της ιστορίας της πόλης του Χαϊδαρίου αλλά και όλης της χώρας, στο οποίο εγγράφονται τα ίχνη του παρελθόντος και συμβολοποιείται στις συλλογικές συνειδήσεις ως έμβλημα της Αντίστασης.

Δρομοκαΐτειο και Κρατικό θεραπευτήριο ψυχικών παθήσεων Δαφνιού

Ο Ντεκάρτ ισχυρίζεται «σκέπτομαι άρα υπάρχω», αποκλείοντας την τρέλα από τη δυνατότητα της σκέψης.[307]

Η ιστορία του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής «Δρομοκαΐτειο» ξεκινάει την 1η Οκτωβρίου 1887, ως «Φρενοκομείον Ζώρζη και Ταρσής Δρομοκαΐτου» και με δύναμη 110 κλίνες. Βρίσκεται μέσα σε πευκόφυτη έκταση 321 στρ., επί της Ιεράς οδού.[308]

Η Ιερά οδός και το Δρομοκαΐτειο το 1910[309]

Εἰς τὰ θεμέλια του φρενοκομείου

Ὢ Ἑορτὴ τῶν Ἑορτῶν... Ὢ εὐτυχὴς ἡμέρα!
Ὤ! τώρα πρέπει ὁ καθεὶς τοῦ Ἄστεως πολίτης
νὰ βάλει στὸ μπαλκόνι του μιὰ κόκκινη παντιέρα
μὲ μιὰ χρυσὴν ἐπιγραφὴ «Ζωρζὴς Δρομοκαΐτης».
Ναί! τώρα πρέπει στολισμὸς μὲ δάφνες καὶ μυρσίνες,
ναί! τώρα πρέπουν κανονιές, φανάρια καὶ ρετσίνες.
Φρενοκομεῖο κτίζεται καὶ στὴ σοφὴν Ἑλλάδα!
ἄ! ὁ Θεὸς ἐφώτισε τὸν Χιώτη τὸν Ζωρζὴ
καὶ τώρα μέσα στοῦ Δαφνιοῦ τὴν τόση πρασινάδα
θὰ βρίσκουμε παρηγοριὰ κι ἡ μνήμη του θὰ ζεῖ.
Ὢ μέγα εὐεργέτημα τῶν εὐεργετημάτων!
Ὢ μόνον οἰκοδόμημα τῶν οἰκοδομημάτων!
Θέλει λαμπρὸν Μαυσώλειον αὐτὸς ὁ κληροδότης,
παιάνας κι ἀποθέωσιν εἰς τρίτους οὐρανούς!...
Εὑρέθη μὲς στοὺς Χιώτηδες, μὲ γνώση κι ἕνας Χιώτης,
κι ἐσκέφθη ὁ μεγάλος του καὶ πρακτικός του νοῦς
πὼς μέσα στὴν Ἑλλάδα μας ποὺ πλημμυροῦν τὰ φῶτα,
Φρενοκομεῖον ἔπρεπε νὰ γίνει πρῶτα-πρῶτα.

Γεώργιος Σουρής

Η διαφορά με οποιοδήποτε άλλο νοσοκομείο είναι πως οι άνθρωποι που νοσηλεύονται για ζητήματα ψυχικής υγείας είναι συνήθως άνθρωποι χωρίς υποστήριξη από το οικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον. Οι οικογένειές τους είναι συνήθως το προσωπικό του νοσοκομείου και οι άλλοι ασθενείς.[310]

[307] Descartes R. *Λόγος περί της μεθόδου* (μτφ. Χρηστίδης Χρ.). Αθήνα: Παπαζήση 1976 [α' έκδοση 1948]

[308] Ο ιδρυτής του, εκ Χίου καταγόμενος εθνικός ευεργέτης Ζωρζής Δρομοκαΐτης, κληροδότησε επίσης χρήματα στο γυμνάσιο και στο Λωβοκομείο της Χίου, στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο υπέρ, της Φιλοπτώχου Αδελφότητος, στο Σύλλογο των Κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης και στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός (http://www.dromokaiteio.gr & http://el.wikipedia.org/wiki/Ζωρζής_Δρομοκαΐτης).

[309] Πηγή: Αρχείο Γιάννη Ιγγλέση, στο http://ieraodo.blogspot.gr/2009_11_01_archive.

[310] Λέει ο πρόεδρος των εργαζομένων στο Δρομοκαΐτειο κ. Μιχάλης στο *Σε καταστολή τα ψυχιατρικά νοσοκομεία,* http://www.tovima.gr/society/article/?aid=480305

Κάποιες γυναίκες ζητούν χρήματα από τη σύνταξή τους, την οποία διαχειρίζεται το νοσηλευτικό προσωπικό, οι περισσότερες όμως είναι άπορες.

Οι περισσότεροι ασθενείς που βρίσκονται σε θέση να αυτοεξυπηρετούνται, κατά τις πρωινές ώρες απασχολούνται σε κάποιο από τα εργαστήρια του τμήματος της εργοθεραπείας, ή εργάζονται στις δομές του νοσοκομείου. Στόχος του προγράμματος του τμήματος ενδιάμεσης δομής είναι η προετοιμασία των ψυχικά πασχόντων για την κοινωνική τους επανένταξη. Σύμφωνα με το πρόγραμμα, γίνονται ομάδες ασθενών με ψυχοθεραπευτικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, που αποσκοπούν στην αποκατάστασή τους μέσω της ανάπτυξης της ικανότητας ιεράρχησης και ικανοποίησης των αναγκών τους. Οι ομάδες, με την επίβλεψη του προσωπικού, αναπτύσσουν δεξιότητες αυτοεξυπηρέτησης, όπως μαγειρικής, χρήσης πλυντηρίου, καθαριότητας του χώρου.[311]

Το 1925 ιδρύεται το Κρατικό Ψυχιατρικό Νοσοκομείο, όπου μεταφέρονται οι ασθενείς της Αγίας Ελεούσας, που νοσηλεύονταν μαζί με ποινικούς κρατούμενους. Δημιουργούνται τα ιατρεία, οι χώροι νοσηλείας, γεωργικές και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις για τη σίτιση των ασθενών και του προσωπικού. Η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη, νερό κουβαλούσαν με κουβάδες αρχικά από κάποιο πηγάδι της περιοχής, ηλεκτρικό ρεύμα και θέρμανση δεν υπήρχαν, το φαγητό τον πρώτο καιρό το έστελναν μέσα σε χύτρες απ' την Αγία Ελεούσα, το προσωπικό διέμενε διασκορπισμένο όπου υπήρχε ελάχιστος διαθέσιμος χώρος και οι μεταφορές γίνονταν με μια σούστα και δυο άλογα.[312] Το 1928 είχε 100 ασθενείς και τα κτίρια ήταν «παράγκες» φτιαγμένες από νοσηλευτές και ασθενείς.

Όταν ήρθε ο πόλεμος και τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, τεράστιος αριθμός ασθενών, καθυστερημένων παιδιών και αναπήρων γέμισαν το νοσοκομείο. Το 1956 απέκτησε παράρτημα, την αποικία ψυχοπαθών Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας, και ξεκίνησε η ίδρυση τμημάτων αποσχολησιοθεραπείας, κοινωνικής υπηρεσίας, ψυχολογικό εργαστήριο, εξωτερικά ιατρεία και άλλες μονάδες, που βελτίωσαν τη μετανοσοκομειακή μέριμνα και προώθησαν τον επαγγελματικό προσανατολισμό των ασθενών.[313]

---

[311] http://www.dromokaiteio.gr/?page_id=75

[312]Φιλανδριανός Κώστας (1977). *Δημόσιο ψυχιατρείο Αθηνών. Το Δαφνί…μια φανταστική πολιτεία*. Αθήνα. https://aikaterinitempeli.wordpress.com/2013/09/07/παρουσίαση-βιβλίου-δημόσιο-ψυχιατρε/

[313] Ειδικότερα αναπτύχθηκαν: 1. Χειροτεχνικό τμήμα (πλεκτική, πέντημα, ραπτική, υφαντική, ταπητουργία, καλαθοπλεκτική κτλ) 2. Βιοτεχνικό (εργαστήρια ξυλουργικής, σιδηρουργικής, υποδημάτων-παντοφλών, αργαλειοί) 3. Καλλιτεχνικό (μουσική με συγκρότημα πλήρες αξιόλογης ορχήστρας, ζωγραφική, κεραμική και αγγειοπλαστική με εγκαταστάσεις ηλεκτρ. κλιβάνων, μικροκομψοτεχνήματα κ.α.) 4. Ψυχαγωγικό (οργάνωση συγκεντρώσεων, γιορτές, χοροί, εκδρομές κτλ) 5. Αθλητικό (κατασκευή πρόχειρου μικρού γηπέδου, συγκρότηση ποδοσφαιρικής ομάδας, επιδείξεις και αθλοπαιδιές κάτω από την επίβλεψη προσφερθέντος τεχνικού-προπονητού) 6. Αγροτικό (ανθοκομία, κηπουρική, δενδροκομία υπό την εποπτεία της γεωπονικής υπηρεσίας) 7. Απασχόληση σε διάφορες υπηρεσίες (μαγειρία, γραφεία, μεταφορές, τεχνικές υπηρεσίες κλπ). 8.

Η ευρύτερη περιοχή του Δαφνιού
κατά τη δεκαετία του 1950.[314]

Διακρίνεται το συγκρότημα της μονής Δαφνίου στα νότια της λεωφόρου Αθηνών και το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αθηνών (ΨΝΑ) στα βόρεια (συλλογή Ιωάννη Ιγγλέση).

Παράγκες του 1928 & νοσηλευόμενες[315]

Επίσης ιδρύθηκαν και λειτούργησαν Παιδοψυχιατρική Κλινική, Κλινική Αλκοολικών–Τοξικομανών (εξελίχτηκε στο σημερινό 18 Άνω), Ψυχογηριατρική Κλινική, Μονάδα Οικογενειακής Θεραπείας, που εγκαταστάθηκε εκτός νοσοκομείου, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις των ενοίκων της πολυκατοικίας στην οποία στεγάστηκε. Μεταξύ 1926 και 1971 έγιναν 48.624 εισαγωγές ασθενών, ενώ για κάθε δύο άνδρες αντιστοιχούσε μία γυναίκα. Το 34% εξ αυτών ήταν σχιζοφρενείς, ενώ το 13,25% τοξικομανείς και αλκοολικοί.[316]

Το ιστορικό της τοξικομανίας στην Αθήνα από τις αρχές του 20ου αι. έως το 1946, που παρατίθεται, προσπαθεί να φωτίσει κάποιες «αθέατες» κοινωνικές πλευρές του φαινομένου του εγκλεισμού λόγω αποκλίνουσας συμπεριφοράς, να προσεγγίσει το ρόλο των ψυχιατρείων του Χαϊδαρίου και τη θέση των γυναικών μέσα σ' αυτά.

Οι τοξικομανείς, μέχρι το 1928, ήταν συνήθως αλλοδαποί, ναυτικοί, έμποροι, γιατροί, στρατιωτικοί. Το 1928 υπήρξε αλματώδης αύξηση των περιστατικών και δεν ήταν άσχετη

Βιομηχανικό (επεξεργασία βιομηχανικού υλικού, κατασκευή κουτιών, σακουλών, εξαρτημάτων κλπ) 9. Τυπογραφικό (εγκατάσταση μικρού τυπογραφείου και εκπαίδευση αρρώστων από τυπογράφο, με τη συνδρομή μιας Απασχολίτριας) 10. Τέλος, από έναν αριθμό μορφωμένων και ταλαντούχων αρρώστων πραγματοποιήθηκε η έκδοση μικρού μηνιαίου περιοδικού-εφημερίδας που το ονόμασαν ΕΛΠΙΔΑ. (Φιλανδριανός Κώστας (1977). *Δημόσιο ψυχιατρείο Αθηνών. Το Δαφνί…μια φανταστική πολιτεία*. Αθήνα)

[314] Πηγή: Λερίου Αναστασία, *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος…* σ.223

[315] Φωτο: *Παράγκες 1928,* Αρχείο Ταστσόγλου, στο Φιλανδριανός Κώστας (1977). *Δημόσιο ψυχιατρείο Αθηνών. Το Δαφνί…μια φανταστική πολιτεία*. πηγή: http://www.psyhat.gr/read/10/istorikh-anadromh. Φωτο: Νοσηλευόμενες, εργαζόμενες στο Ραφείο του νοσοκομείου, 1938. Πηγή: Αρχείο Ταστσόγλου, http://www.psyhat.gr/read/10/istorikh-anadromh

[316] Από τα στοιχεία απογραφών των ασθενών, το αρχειακό υλικό και τις βιωματικές πολύχρονες εμπειρίες των θεραπευτών στο *Φαντάσματα από το μέλλον*. Εφημερίδα των συντακτών 16/3/2014, http://archive.efsyn.gr/?p=182246

με την τότε οικονομική κρίση, καθώς το κραχ στις ΗΠΑ επηρέασε την Ελλάδα τα επόμενα χρόνια, με κορύφωση εισαγωγών τοξικομανών το 1932, όπου η τοξικομανία είχε γίνει πλέον κοινωνικό φαινόμενο και αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Μετά το 1932, λόγω της ψήφισης πολύ αυστηρότερων νόμων, υποχώρησε ο αριθμός των περιστατικών, ενώ το 1933 ένας νέος νόμος προέβλεπε εκτοπίσεις και φυλακίσεις, ορίζοντας ως τόπο εξορίας τοξικομανών, επί Μεταξά, την Ίο. Το 1941 και λόγω κατοχής, αυξήθηκαν εκ νέου τα περιστατικά, με την εμφάνιση μιας νέας γενιάς τοξικομανών, ηλικίας μεταξύ 15 και 17 ετών, που ξεκίνησαν την ηρωίνη για να μην αισθάνονται την πείνα.[317] Το 1942 εφαρμόστηκε επιχείρηση-σκούπα διάρκειας δύο μηνών, ανάλογη με την επιχείρηση «Ξένιος Ζευς» του 2012. Κάτι ανάλογο είχε προηγηθεί το 1896, χρονιά που η Ελλάδα φιλοξενούσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες και το Δρομοκαΐτειο είχε κληθεί να δεχθεί τους «αλήτες» επαίτες τοξικομανείς των Αθηνών. Αλλά και στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 υπήρξε ανάλογη αντιμετώπιση από την πολιτεία.

Οι γυναίκες τοξικομανείς των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, λόγω οικονομικής άνεσης, απευθύνονταν κατά κανόνα στο Αιγινήτειο. Το ποσοστό των γυναικών στο Δαφνί ήταν 4%, στο Δρομοκαΐτειο 6,2% και στο Αιγινήτειο 20,5%. Στο Δαφνί ήταν κυρίως άπορες. Το Δρομοκαΐτειο είχε και ιδιωτικό χαρακτήρα, με τρεις οικονομικά θέσεις κλινών και ελάχιστες θέσεις απόρων. Υπάρχουν πλήρη ιστορικά για τις γυναίκες της ανώτερης τάξης και σχεδόν ούτε λέξη για τις άλλες. Στο Δαφνί, το 90% χρήσης αφορούσε ηρωίνη, στο Δρομοκαΐτειο 72% και στο Αιγινήτειο 46%. Αυτό δηλώνει ότι τα ευπορότερα στρώματα μπορούσαν να προμηθεύονται μορφίνη και κοκαΐνη.[318]

Μολονότι το συναίσθημα της ντροπής αφορά και τα δύο φύλα, από τις γυναίκες τοξικομανείς βιώνεται εντονότερα, γιατί η σημερινή ανδροκρατική κοινωνία, λόγω των κοινωνικών στερεοτύπων σε βάρος των γυναικών, καταπιέζει και στιγματίζει διπλά την εξαρτημένη γυναίκα.[319]

Τόσο στο Δρομοκαΐτειο όσο και στο Δαφνί, οι κοινωνικοί λειτουργοί που εργάζονται σε φορείς αποασυλοποίησης ψυχικά ασθενών είναι κυρίως γυναίκες. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την επικράτηση του γυναικείου φύλου στο επάγγελμα κυρίως λόγω των

---

[317] Τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τα απογραφικά δελτία εισαγωγής των νοσηλευμένων, το αρχειακό υλικό αλλά και οι βιωματικές πολύχρονες εμπειρίες των θεραπευτών, παρουσιάστηκαν το Μάρτη του 2014 στο πλαίσιο εκδηλώσεων ενημέρωσης του σωματείου των θεραπευτών. Μερικές εισηγήσεις δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα των Συντακτών* στις 16/3/2014 με τίτλο: *Φαντάσματα από το μέλλον.*

[318] Το ποσοστό των τοξικομανών μέχρι το 1946 ήταν μεγαλύτερο από αυτό των αλκοολικών, αυξήθηκε πολύ όταν, μετά τον πόλεμο, στις πόλεις συνέρευσε μαζικά αγροτικός πληθυσμός, ο οποίος δεν γνώριζε τις νεωτεριστικές ουσίες, γεγονός που αποδεικνύει ότι η τοξικομανία δεν σχετίζεται με τις απαγορεύσεις και τους νόμους αλλά με τις κοινωνικές συνθήκες.

[319] Μάτσα Κατερίνα (2013), *Ταπείνωση και ντροπή. Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Αγρα

στερεότυπων του ρόλου των φύλων, και συγκεκριμένα το ρόλο της στη φροντίδα της οικογένειας.

Αδελφές νοσοκόμες στο Δρομοκαϊτειο[320]

Τα ψυχιατρεία, όπου απομονώνονται οι αποκλίνοντες και οι αποκλίνουσες από τη λογική συμπεριφορά, αποτελούν μια επιτηρούμενη περιοχή στην οποία εγκλείονται οι «επικίνδυνοι άλλοι». Τα ψυχιατρεία, συνιστούν ένα μοντέλο σύμφωνα με το οποίο το έτερο εξορίζεται, στο εσωτερικό μεν της κοινωνίας με αυστηρά όμως χαραγμένη την περίμετρο, αποτελώντας ένα δυναμικό σύστημα ρύθμισης της απόκλισης μέσα από τη διαδικασία της θεραπείας και του σωφρονισμού. Σ' αυτό τον κόσμο, το «κανονικό», το «υγιές» ορίζει το «μη κανονικό», το «άρρωστο».

<u>Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Αττικόν</u>

Το νοσοκομείο, χτίστηκε σε οικόπεδο 105.647 τ.μ που παραχωρήθηκε το 1994 από το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου (ΚΕΔΒ). Το 2000 παραχωρήθηκε νέα έκταση 12.672 τ.μ. προς την Ιατρική Σχολή Αθηνών για ανέγερση πρόσθετου κτιρίου. Ξεκίνησε τη λειτουργία των Εξωτερικών ιατρείων του το 2003 και η μεταφορά των κλινικών ολοκληρώθηκε στη συνέχεια. Μεταξύ των άλλων τμημάτων περιλαμβάνει γυναικολογική και μαιευτική κλινική. Διαθέτει 735 κλίνες, είναι σύγχρονα σχεδιασμένο από τον ιταλό αρχιτέκτονα Manara (ανάθεση της ΔΕΠΑΝΟΜ), και καλύπτει τις πανεπιστημιακές ανάγκες. Η πλήρης λειτουργία του και η ένταξη του στο σύστημα εφημεριών διευκολύνουν σημαντικά την πρόσβαση των κατοίκων της δυτικής Αθήνας στις υπηρεσίες υγείας. Το νοσοκομείο συνεργάζεται με το Δήμο Χαϊδαρίου για την προσέλκυση εθελοντών παροχής φροντίδας σε ασθενείς του νοσοκομείου και στο πρόγραμμα ανακύκλωσης χαρτιού, πλαστικού, αλουμινίου και γυαλιού.

Το νοσηλευτικό προσωπικό και οι κοινωνικοί λειτουργοί είναι κυρίως γυναίκες, γεγονός που επιβεβαιώνει και εδώ την επικράτηση των στερεότυπων του ρόλου των φύλων.

[320]πηγή:http://www.mixanitouxronou.gr/pou-vriskotan-to-katafigio-ton-anthropon-tou-pnevmatos-pou-chriastikan-psichiatriki-voithia-chtistike-sti-mesi-mias-pediadas-me-pikni-dentrofitefsi-ke-itan-dorea-enos-chioti-emporou-pou-glitose-apo/

Χριστοδούλειο Ορφανοτροφείο Θηλέων

Το 1945 ιδρύθηκε το Χριστοδούλειο Ορφανοτροφείο Θηλέων, στην περιοχή Γρηγορούσα, όπου λειτουργεί έως σήμερα. Το Ίδρυμα ξεκίνησε στο Αιγάλεω, όταν στα χρόνια της Κατοχής ένας φωτισμένος πρόσφυγας του '22 από το Αϊβαλί, ο ιερέας Απόστολος Χριστοδούλου, με τη βοήθεια ενοριτισσών του, θέλησε να περιθάλψει στο σπίτι του κορίτσια που βασανίζονταν από την ορφάνια και την πείνα.[322] Έτσι, το 1943 συνέστησε φιλανθρωπικό σωματείο με την επωνυμία «Επίγνωσις».[323] Ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός των παιδιών, οδήγησε τον π. Απόστολο σε αναζήτηση νέας στέγης και τότε ο λυκειάρχης Ιωάννης Κατρανίδης[324] του δώρισε 2,5 στρ. στο Χαϊδάρι, για να χτιστούν νέοι ξενώνες.[325] Τα κτίρια ανεγέρθησαν με χρηματικές δωρεές και προσωπική εργασία των ενοριτών. Το 1945, κατά τη διάνοιξη των θεμελίων βρήκαν εικόνα της Παναγίας Γρηγορούσας και έτσι πήρε το όνομά της η περιοχή.[326]

Ο π. Απόστολος και οι ενορίτισσές του χτίζουν το ίδρυμα[321]

Το 1980 τα παλαιά κτίρια κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους ανεγέρθη ένα διώροφο. Το Χριστοδούλειο Ίδρυμα Προστασίας Κοριτσιών είναι Ν.Π.Ι.Δ.[328] εποπτεύεται από το Υπουργείο Υγείας και έχει την πνευματική φροντίδα της Ιεράς Μητρόπολης Νικαίας. Καλύπτει ένα οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών Αγίας Γρηγορούσης, Πλουμπίδη, Μελίτας και Παπάγου και διαθέτει έντεκα δωμάτια με τρία κρεβάτια στο καθένα, βοηθητικούς χώρους, αίθουσα μελέτης και χειροτεχνίας που φιλοξενεί τις παιδικές δημιουργίες, αίθουσα εκδηλώσεων,

Στην αυλή[327]

[321] Πηγή: http://www.xristodoulio.gr/html/eooineeu.html
[322] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι. Τόπος & Άνθρωποι.* Χαϊδάρι:Προσανατολισμοί, σ.95
[323] http://www.xristodoulio.gr/html/eooineeu.html
[324] Ο Κατρανίδης είχε έρθει στην Ελλάδα το 1890, μέσω Οδησσού, από τη Σινώπη του Πόντου, μαζί με τη σύζυγό του Ευθαλία και στη συνέχεια ίδρυσε το πρώτο ιδιωτικό σχολείο στα Καμίνια του Πειραιά, όπου και κατοικούσε και σταδιακά ίδρυσε ακόμη τέσσερα σχολεία
[325] Στην υπογραφή των συμβολαίων της δωρεάς, στο συμβολαιογραφείο Κουρκουλάκου, στον Πειραιά, παρευρίσκονταν και τα 8 παιδιά για να υπογράψουν και αυτά· ήταν την ημέρα του μεγάλου βομβαρδισμού του Πειραιά από τους Άγγλους, 11 Ιανουαρίου 1944. Κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών το 1944, ο π. Απόστολος, εκεί έκρυψε για ένα χρόνο ένα αριστερών πεποιθήσεων μέλος της οικογένειας των δωρητών. http://xaidarisimera.blogspot.gr/2013/01/blog-post_7715.html
[326] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι. Τόπος…*ο.π., σ.95
[327] http://www.xristodoulio.gr/html/eooineeu.html
[328] Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου

τραπεζαρία, κουζίνα, πλυντήρια και στον αύλιο χώρο παιδική χαρά και το ναό της Παναγίας Γρηγορούσας, που λειτουργεί κάθε Κυριακή και τις μεγάλες γιορτές.[329]
Εξακολουθεί να στηρίζεται σε χρηματικές δωρεές και εθελοντική εργασία πολιτών. Ούτε το κράτος που στέλνει στο ίδρυμα παιδιά με εισαγγελική εντολή ούτε η Κοινωνική Υπηρεσία του Δήμου Χαϊδαρίου «συνδράμουν αποτελεσματικά» για τη διατήρησή του.

Οίκος ευγηρίας

Ο μοναδικός οίκος ευγηρίας[330] στο Χαϊδάρι είναι ιδιωτικός, βρίσκεται στην Ιερά οδό 348 και έχει χωρητικότητα 51 κλινών. Τα δωμάτια είναι μονόκλινα, δίκλινα, και τρίκλινα και προσφέρουν ατομικό μπάνιο, τηλεφωνική γραμμή, τηλεόραση, κλιματισμό και μπαλκόνι. Μετά την κατάρρευση των χωρών του ανατολικού μπλοκ, η μαζική είσοδος μεταναστριών προσέφερε φτηνό εργατικό δυναμικό που απασχολήθηκε και με τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Έτσι, την υπολειτουργούσα κοινωνική μέριμνα, και στον τομέα της τρίτης ηλικίας, την υποκατέστησαν αλλοδαπές γυναίκες, αφού οι οικογένειες εναπόθεσαν σταδιακά στα χέρια τους να φροντίσουν τους ηλικιωμένους τους. Οι γυναίκες αυτές δέχθηκαν πρόθυμα οποιαδήποτε εργασία, προκειμένου να επιβιώσουν οι ίδιες και οι οικογένειές τους που βρίσκονταν στην Ελλάδα, αλλά κυρίως στην πατρίδα τους.

Στους λιγοστούς δημόσιους και περισσότερους ιδιωτικούς συμβεβλημένους με το Δημόσιο, ή ιδιωτικούς οίκους ευγηρίας κατέληγαν ηλικιωμένοι ανεπιθύμητοι, ή με μακροχρόνια προβλήματα υγείας που χρειάζονταν περισσότερο εξειδικευμένη φροντίδα, ή ακόμα και μοναχικοί ηλικιωμένοι που επέλεγαν μόνοι τους οίκους ευγηρίας. Η πρόσβαση στη μέριμνα εξαρτάται ολοένα και περισσότερο από την ικανότητα των ατόμων να πληρώσουν γι' αυτήν. Η ανεργία που πλήττει τη χώρα μας τα τελευταία χρόνια «αναγκάζει» τις οικογένειες να «αποσύρουν» τους ηλικιωμένους από τους οίκους ευγηρίας και να τους κρατήσουν στο σπίτι, προκειμένου να καρπωθούν τη σύνταξη για να επιβιώσει η οικογένεια. Στον αντίποδα αυτού του φαινομένου βρίσκεται η δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με την οποία *τα κράτη της οφείλουν να διασφαλίσουν την καθολική πρόσβαση σε υψηλής ποιότητας και οικονομικά προσιτή μακροχρόνια μέριμνα για τους πολίτες τους.*[331] Καθώς οι πληθυσμοί γηράσκουν, η υπερνίκηση των χρηματοοικονομικών και

[329] Ο.π.
[330] Max Care επιχειρήσεις ανάπτυξης φροντίδας ΕΠΕ. Μονάδα Φροντίδας Ηλικιωμένων, *πηγή & φωτο:* http://www.max-care.gr/
[331] *Μακροχρόνια Μέριμνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση.* Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2008, σ.2

υλικοτεχνικών προκλήσεων για την τήρηση αυτής της υπόσχεσης προς τους ηλικιωμένους γίνεται δυσκολότερη. Αυτό είναι γεγονός τώρα και θα καταστεί εμφανέστερο στο μέλλον, καθώς οι κυβερνήσεις πρέπει να λειτουργήσουν σε ένα πλαίσιο αυξανόμενων και αντικρουόμενων απαιτήσεων με περιορισμένους πόρους.

Οι οίκοι ευγηρίας, σύμφωνα με τον Φουκώ, τοποθετούνται ανάμεσα στις ετεροτοπίες της κρίσης και της απόκλισης, καθώς οι άνθρωποι των «απόμερων συνοικιών της ηλικίας» που φιλοξενούνται εκεί, για τα δεδομένα της κοινωνίας, βρίσκονται σε προσμονή της οριστική ετερότητα του θανάτου.

4.2. Ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων –*πορνεία, ξενοδοχεία, «πιάτσες»*

Τα πορνεία ως ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα την ύπαρξη ενός συστήματος ανοίγματος και κλεισίματος το οποίο τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά προσπελάσιμες. Η είσοδός τους κρύβει παράξενους αποκλεισμούς όπως και στα ξενοδοχεία, όπου βρίσκει «καταφύγιο» η «παράνομη» σεξουαλικότητα και *όπου πηγαίνει κανείς με το αυτοκίνητό και την ερωμένη του και όπου η παράνομη σεξουαλικότητα βρίσκεται συγχρόνως απολύτως προστατευμένη και καλυμμένη, απομονωμένη, χωρίς ωστόσο να αφήνεται ελεύθερη.*[332] Αυτές είναι ετεροτοπικές τοποθεσίες *ψευδαίσθησης* και *ακραίες μορφές ετεροτοπίας* σύμφωνα με τις αρχές ετεροτυπολογίας του Φουκώ. Οι *ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων* καταγγέλλουν κάθε πραγματικό χώρο ως απατηλό, καθώς στο εσωτερικό τους η ανθρώπινη ζωή οριοθετείται.

Οι πρώτες εκδηλώσεις της ανδρικής σεξουαλικότητας έπρεπε να συμβούν οπουδήποτε αλλού εκτός από το σπίτι και την «οικογένεια» (ετεροτοπίες της κρίσης). Για το λόγο αυτό υπήρχαν τα πορνεία, που η σύγχρονη franchising ονομασία τους είναι studio. Το πορνείο είναι χώρος ερωτικής φυγής του πελάτη και, ταυτόχρονα, χώρος εγκλεισμού της εκδιδόμενης. Αντίθετα, επειδή η εκπαρθένευση της νεαρής κοπέλας δεν μπορούσε να συμβεί πουθενά, το ταξίδι του μέλιτος αποτελούσε και μερικές φορές ακόμα αποτελεί, μια *ετεροτοπία χωρίς γεωγραφικά σημεία αναφοράς.*[333]

Οι χώροι που στεγάζουν την ερωτική ζωή –στον αντίποδα του οικογενειακού νόμιμου έρωτα– στο Δήμο Χαϊδαρίου παρουσιάζουν ποικιλομορφία. Στο γεγονός αυτό συντελούν παράγοντες που σχετίζονται με: την σχετικά μικρή αλλά σε «απόσταση ασφαλείας» του δήμου από το κέντρο της Αθήνας, τον τρόπο της αστικής ανάπτυξης και τις αδόμητες περιοχές κοντά στη δυτική Πύλη, τη μορφολογία του εδάφους και τη φύτευση, τους

---

[332]Foucault, M., *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ.8 (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. σελ. 46-49)

[333] Ο.π.

υπερτοπικής σημασίας οδικούς άξονες που τον διαπερνούν, τις χρήσεις εντός και εκτός των ορίων του δήμου, τη νομοθεσία που διέπει την ίδρυση οίκων ανοχής και σε σχέση με την εμβέλεια των αστυνομικών τμημάτων, την απόσταση από εκκλησίες και σχολεία, την κοινωνική δομή των γειτονιών κ.ά.

Τα ξενοδοχεία του Σκαραμαγκά είναι χωροθετημένα, σε μικρή απόσταση, δυτικότερα, του ιερού ναού της Αφροδίτης, λες και αποτελούν ιστορική συνέχεια της λειτουργίας του ναού χωρίς βέβαια να ισχύουν σήμερα οι παραδοσιακές αντιλήψεις για το σεξ με τις ιερόδουλες, όπως στην αρχαία ελληνική κοινωνία, όπου ήταν απλά ένας δρόμος για την ένωση με τους θεούς. Η σύγχρονη εποχή αντιλαμβάνεται τη γυναικεία σεξουαλικότητα στα συμφραζόμενα της σύγχρονης καπιταλιστικής αντίληψης ως εμπορεύσιμο προϊόν για την άντληση κέρδους. Εδώ, οι επιχειρηματίες των προϋφιστάμενων της «καταστροφής» ξενοδοχείων του Σκαραμαγκά (με την εγκατάσταση των διυλιστηρίων και την καθολική αλλοίωση και ρύπανση του περιβάλλοντος που μετέτρεψε έναν τόπο χαλάρωσης, παραθερισμού και κολύμβησης των Αθηναίων, σε «κρανίου τόπο»), για να επιβιώσουν χωρίς να αλλάξουν χρήση, τα ανακαίνισαν και, απευθυνόμενοι κυρίως σε «παράνομα» ζευγάρια, άλλαξαν τρόπο λειτουργίας προσφέροντας ημιδιαμονή. Όλα σχεδόν τα ξενοδοχεία στην επικράτεια του δήμου λειτουργούν τοιουτοτρόπως.

Επίσης, κύκλωμα πορνείας εξέδιδε κορίτσια σε υπαίθρια πορνεία, γύρω από τη γέφυρα του Σχιστού έως τα Κουνέλια.[334] Η εξάρθρωση του κυκλώματος πραγματοποιήθηκε με την παρέμβαση της τοπικής αστυνομίας και τη σύλληψη του προαγωγού. Η πορνεία θεωρείται πταίσμα και οι εκδιδόμενες τιμωρούνται με ένα απλό πρόστιμο. Δύσκολα όμως ξεφεύγουν από τη φτώχεια και τη σεξουαλική εκμετάλλευση, τόσο των προαγωγών όσο και των πελατών.

Οι ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων στο Σκαραμαγκά, αλλά και η «πιάτσα» που παραλίγο να δημιουργηθεί στον ελεύθερο υπαίθριο χώρο, μοιάζει να αποτελούν συνέχεια της ερωτικής τέλεσης του παρελθόντος στον ίδιο τόπο.

Στο στριπτιτζάδικο Athens Queen's επί της Λεωφόρου Καβάλας στο Χαϊδάρι, εξαρθρώθηκε κύκλωμα σωματεμπορίας που, σύμφωνα με αρμόδιο αξιωματικό της ΕΛ.ΑΣ., είχε στον έλεγχό του περίπου το 80% των γυναικών από χώρες της ανατολικής Ευρώπης, τις οποίες εκμεταλλεύονταν σωματέμποροι στην Ελλάδα. Ως εγκέφαλος του κυκλώματος φέρεται ιδιοκτήτης αλυσίδας αρτοποιείων (Χωριάτικο) και άλλων επιχειρήσεων κυρίως της νύχτας, ενώ μεταξύ των συνεργών του ήταν ένας συνταξιούχος δικηγόρος και δυο

---

[334] *Υπαίθρια πορνεία στο Σκαραμαγκά, «στα πράσσα» ο Βούλγαρος προαγωγός* στο http://xaidarisimera.blogspot.gr/

αστυνομικοί, που υπηρετούσαν σε κεντρικά αστυνομικά τμήματα της Αθήνας.[335]

4.3. Ετεροτοπίες που στεγάζουν την ετερότητα του θανάτου

Το μικρό νεκροταφείο και ο ναός του Αϊ –Γιώργη

Το μικρό νεκροταφείο του Χαϊδαρίου, που έκλεισε κατά τη διάρκεια της επταετίας, με το εκκλησάκι του Αϊ–Γιώργη, βρίσκονται βορειοανατολικά του λόφου του Προφήτη Ηλία και βορειοδυτικά του πύργου Παλατάκι, στην αρχή της οδού Ρίμινι, κοντά στο Αττικό Νοσοκομείο. Μεταξύ των άλλων, εδώ θάφτηκε ο Νίκος Πλουμπίδης, μετά την εκτέλεσή του σε χαράδρα στο Δαφνί στις 14 Αυγούστου 1954, αφού καταδικάστηκε για κατασκοπεία δυο φορές σε θάνατο από το Στρατοδικείο.[336] Οι ανατριχιαστικές λεπτομέρειες της εκτέλεσης και της ταφής του έχουν καταγραφεί από αυτόπτες μάρτυρες.[337]

Το κοιμητήριο θεωρείται εξ ορισμού ετεροτοπία καθώς στεγάζει τη ριζική ετερότητα του θανάτου. Αποτελεί την «άλλη πόλη», όπου κάθε οικογένεια κατέχει τη δική της σκοτεινή κατοικία.[340]

Η ίδρυση του ναΐσκου του Αγίου Γεωργίου ανάγεται στα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρεί τοιχογραφία του 17ου αιώνα που εντοπίστηκε στην κόγχη της πρόθεσης. Ναολογικά, είναι καμαροσκεπής μονόχωρη βασιλική διαστάσεων 4,5x10,4 μ., με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα ιερού. Ο ναΐσκος ανήκε στο κτήμα Χαϊδάρι και είναι γνωστός κυρίως για τις τοιχογραφίες που φιλοτέχνησε, τη δεκαετία του 1850, ο Νικηφόρος Λύτρας - πιθανολογείται με τη συνεργασία του Νικόλαου Γύζη που εδώ παντρεύτηκε την Άρτεμη Νάζου, κόρη του τότε ιδιοκτήτη του κτήματος Χαϊδαρίου, Νικόλαου Νάζου.[338]

Φωτο. Σπ. Παναγιωτόπουλος.[339]

Ναοί μνήμης στους δρόμους και τα πεζοδρόμια.

Υπάρχουν μερικές εικόνες πραγμάτων απλών και ταπεινών, συνυφασμένες με την Ελλάδα, που το μάτι μας συνήθως προσπερνά ή ακουμπά πάνω τους αφηρημένα, χωρίς δεύτερες σκέψεις, όπως τα εικονοστάσια στην άκρη των δρόμων. Τα εικονοστάσια είναι αναπόσπαστο κομμάτι των ελληνικών διαδρομών. Αυθαίρετα εκκλησιαστικά και πολεοδομικά, είναι «θεμιτά» στο πλαίσιο της εθιμικής παράδοσης της λαϊκής θρησκείας, δεν αμφι-

[335] *Εξάρθρωσαν διεθνές κύκλωμα εμπορίας γυναικών* στο http://www.inout.gr/
[336] http://xpolis.blogspot.gr/
[337] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Χαϊδάρι, Τόπος…*ο.π., σ.112-114
[338] Ο ναός του Αγίου Γεωργίου
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=187&language=el-GR
[339] Ο Ιωάννης Βαπτιστής, από την παράσταση του Αποκεφαλισμού του Ιωάννη στον ναό του Αγίου Γεωργίου. Η τοιχογραφία έχει φιλοτεχνηθεί από τον Νικηφόρο Λύτρα
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=201&language=el-GR
[340] Foucault, M., *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ.8 (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. σελ. 46-49)

σβητούνται και δεν απαγορεύονται. Αποτελούν μια μορφή ιερού χώρου, μια ελάχιστη νησίδα ιερότητας, καταγραμμένη στη συλλογική μνήμη. Οι άνθρωποι έστηναν μονολιθικά μνημεία με λατρευτικό σκοπό κατά μήκος των δρόμων, όπως οι αρχαιοελληνικές ερμαϊκές στήλες, ή ερμές, οι πέτρινοι «οδοδείχτες».[341]

Κατά την αρχαιότητα, εικονοστάσια υπήρχαν μέσα στο σπίτι, στην αυλή, έξω από την αυλή μπροστά στην αυλόπορτα, στον αγρό και στο πλοίο. Οι θεοί που στήνονταν μπροστά στην αυλόπορτα του σπιτιού σα φύλακες και θυρωροί λέγονταν «*στροφαῖοι*» από τη *στρόφιγγα* της αυλόπορτας και τα εικονοστάσια που στήνονταν στους δρόμους λέγονταν *στῆλαι* ή *Ἑρμαῖ*, επειδή οι σχετικές *εικόνες* παρίσταναν συνήθως τον Ερμή. Ήταν μία τετράγωνη κολώνα, η οποία στη μεν κορυφή της είχε την κεφαλή του Ερμή, στο δε μέσο του ύψους της το πέος του σε στύση. Ο βανδαλισμός τους θεωρείτο ασέβεια προς τα θεία και δρομολογούσε δίκες και καταδίκες. Τα εικονοστάσια των αγρών με τους *θεούς ἀγρίους* (=του αγρού) βρίσκονταν στις γωνίες των χωραφοδρόμων. Οι εικόνες των θεών των εικονοστασίων των σπιτιών, των οδών, των χωραφιών ήταν πριαπικές ή απλώς φαλλοί, αφενός γιατί οι θεοί αυτοί ήταν οργιαστικοί θεοί της τελεστικής πορνείας ή ομοφυλοφιλίας, αφετέρου τους θεωρούσαν προστάτες της γονιμότητας των γυναικών, των θηλυκών ζώων και των καλλιεργειών.[342]

Με την έλευση του χριστιανισμού, η παράδοση των εικονοστασίων διατηρήθηκε αλλάζοντας θεότητα.

Από τη δεκαετία του ’60, τα εικονοστάσια, από σημεία λατρείας μετατράπηκαν σταδιακά σε σημεία μνήμης και μάρτυρες ανθρώπινου πόνου, ακόμα και στα κέντρα των πόλεων.

[…]Η γιαγιά μου με τη γειτόνισσα, στις απογευματινές τους βόλτες, άναβαν τα καντήλια των εικονοστασιών, που πολλά ήταν γνωστά με το όνομα του εικονίσματος που

[341] Μαρμαρινός Αντώνης (2004), «Ο ιερός χώρος στην πόλη», διδακτορική διατριβή στο ΕΜΠ, καθηγητής Ιωσήφ Στεφάνου.

[342] Οι μέσα στο σπίτι *εικόνες ονομάζονταν θεοὶ ἑπίστιοι ἡ θεοὶ ἑφέστιοι*, δηλαδὴ *ἐπὶ τῆς ἑστίας,* οι μέσα στην αυλή του σπιτιού εικόνες των θεών λέγονταν *θεοί ἑρκεῖοι* ή *θεοί ἐπὶ τῇ ἐσχάρᾳ* (=οι δίπλα στο βωμό της αυλής) ή *οἱ τῆς αὐλῆς πατρῷοι θεοί.* Εικόνες θεών ή ξόανα, δηλαδή ξύλινα αγάλματα, τοποθετούσαν και στην πλώρη των πλοίων, ως προστάτες και φυλαχτά του πλοίου αλλά και ως σημαία και αριθμό κυκλοφορίας. Επίσης, στους αγρούς και στις φυτείες υπήρχαν πρόχειρες εικόνες φτιαγμένες με μια κατακόρυφη βέργα για σώμα και μια οριζόντια για χέρια, με πανιά και χόρτα για κορμί και ρούχα, ένα κολοκύθι ή νεροκολόκυθο για κεφάλι. Αυτό το σκιάχτρο για τα πουλιά που ήταν θεός προστάτης της φυτείας και φυλαχτό, γινόταν συχνά πριαπικό με την προσθήκη ενός οριζοντίου ξύλου. Τα λάτρευαν και τα σέβονταν όπως τους θεούς και τους εμπιστεύονταν τη φυτεία τους. Επίσης, συχνά, θεωρούνταν ιερά κρανία βοδιών μπηγμένα σ’ έναν πάσσαλο της περίφραξης. Λεγόταν *κεράμβηλον*. Σε ανασκαφές βρέθηκαν μικρές χάλκινες ή πήλινες εικόνες – αγαλματίδια σατύρων ή σιληνών ή του Ορθάνους ή του Πρίαπου (*Εικονοστάσια και φορητού θεοί.* στο http://www.philologus.gr/2/50----2000--31-/96-2009-02-08-20-13-01).

φιλοξενούσαν. Σημεία λατρείας. Αργότερα άρχισαν να πληθαίνουν, καθώς η πρόοδος έφερε περισσότερα αυτοκίνητα και περισσότερα ατυχήματα.[…][343]

Τα εικονοστάσια στην άκρη των δρόμων, ή προσκυνητάρια, αποτελούν δημόσια έκφραση ιδιωτικής θλίψης εάν έχουν ανεγερθεί λόγω ατυχήματος, και είναι καθαρή απόρροια γνήσιων και βαθιών λαϊκών θρησκευτικών συναισθημάτων, που βρίσκουν με τον τρόπο αυτό διέξοδο στη σύγχρονη πόλη. Είναι κατασκευασμένα εις ανάμνηση των θυμάτων αυτοκινητιστικών ατυχημάτων ή ως ευχαριστήρια εάν επέζησαν, ενώ ταυτόχρονα υπενθυμίζουν την αδιαφορία και την ανικανότητα της πολιτείας να προστατέψει τους πολίτες, αλλά και την επιπολαιότητα των οδηγών.

[…] Στο καντράν του αυτοκινήτου του πατέρα μου -ένα παλιό Ford Taunus που το έλεγε «γερακίνα»- υπήρχε μια αυτοκόλλητη ταμπελίτσα, με τις φωτογραφίες της αδελφής μου και τη δική μου, που έγραφε: «Μπαμπά μην τρέχεις». Παρότι οδηγούσε και η μητέρα μου το ίδιο αυτοκίνητο, η ταμπελίτσα απευθυνόταν μόνο σ' εκείνον. Ο λόγος βέβαια δεν ήταν ότι θεωρούσαν τις γυναίκες περισσότερο προσεκτικές οδηγούς, αντίθετα μάλιστα, αλλά το γεγονός ότι πολύ λιγότερες γυναίκες οδηγούσαν συγκριτικά με τους άνδρες, ακόμα και μέχρι τη δεκαετία του '70 […][344]

Είναι μικρές κατασκευές, χτιστές ή μεταλλικές και περιέχουν συνήθως μια εικόνα και ένα καντήλι. Τα παλαιότερα είναι σκουριασμένα, ρημαγμένα και μέσα ίσως να μην υπάρχει τίποτα. Αυτός που έφυγε έχει πια ξεχαστεί, οι δικοί του έχουν πεθάνει, κανείς πλέον δε θυμάται τι συμβολίζει το εικονοστάσι. Άλλοτε πάλι, ανοίγοντας το πορτάκι βρίσκεις λάδι και σπίρτα, που περιμένουν το χέρι του περαστικού που θα θελήσει να ανάψει το καντήλι εις μνήμην…

Τα σύγχρονα εικονοστάσια επιβεβαιώνουν βιωμένες συνήθειες και η υπερβολή τους χαρακτηρίζει την εποχή μας, σε αντιδιαστολή με το παρελθόν. Η ματαιότητα εδώ δεν έχει σημασία, η ψυχή θέλει κάπου να ακουμπήσει και η παράδοση είναι ακόμα ζωντανή, προσφέρει μια παρηγοριά που η τεχνολογία αγνοεί.

Εικονοστάσια
1.Ηρώων Πολυτεχνείου & Σουκατζίδη. Αρχή πεζόδρομου.
2. Κωστή Παλαμά & Σωκράτους.
3. Νησίδα Λ. Αθηνών & Γ. Παπανδρέου

[343] Από συζήτηση με γειτόνισσα κ. Γεωργία (2007).
[344] Προσωπική παρατήρηση

Τα προσκυνητάρια αποτελούν σταθερές λεπτομέρειες του εδάφους, γι' αυτό και αναφέρονται ως όρια σε συμβόλαια μεταβίβασης ακινήτων ή επιλέγονται ως τριγωνομετρικά σημεία του εδάφους στις τοπογραφήσεις. Υπάρχουν σε χάρτες κλίμακας 1:50.000 με ειδικά σύμβολα (όπως συμβαίνει και με τα παρεκκλήσια, εξωκλήσια, μοναστήρια, σπήλαια κ.λπ.), και οι στρατιωτικοί χάρτες δίνουν πολλές φορές τις ακριβείς συντεταγμένες ακόμα και των πιο μικρών προσκυνηταριών.

Η σημασία των παρόδιων εικονοστασίων, φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα, Οδικού εγχειριδίου, που αναφέρεται στη περιοχή του Σκαραμαγκά.

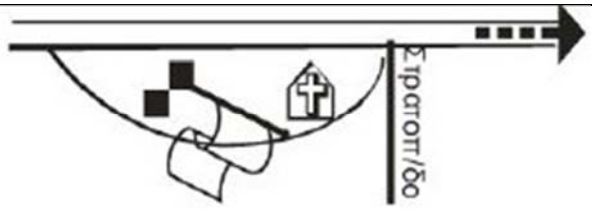

Σκαραμαγκάς. Μικρά εικονοστάσια δεξιά, στην έξοδο του Στρατοπέδου.
(πηγή: *http://spartathlon.gr/images/stories/road-book-new.pdf*)

4.4. Η ετεροτοπία ως κατώφλι ανατροπής

Κύριο χαρακτηριστικό της ετεροτοπίας –ως μόρφωμα σύνθετων υβριδικών κοινωνικών εμπειριών– από το οποίο εξαρτάται η σχέση της με το μέλλον είναι η μεταβατικότητα.[345]

α.1. Η μετάβαση από τη «δημοκρατία» στη δικτατορία. Το Χαϊδάρι ως ετεροτοπία της κρίσης της απολυταρχίας ή ως κατώφλι ανατροπής.

Η δικτατορία δεν ήταν *«κεραυνός εν αιθρία»* ή απλώς *«η ανταρσία μιας ομάδας επίορκων αξιωματικών»*. Αντίθετα, το καθεστώς των νικητών του Εμφυλίου Πολέμου (Παλάτι-Στρατός) λειτούργησε ως εκκολαπτική μηχανή της Χούντας. Μάλιστα, το Σύνταγμα του 1952 προέβλεπε την επιβολή «*καταστάσεως πολιορκίας*», δηλαδή δικτατορίας με κοινοβουλευτικό μανδύα(!). Έτσι, *μετά τα Ιουλιανά του 1965, ο διάχυτος φόβος των κυρίαρχων τάξεων τις έκανε αντικειμενικά πρόθυμες να αποδεχτούν την αντικατάσταση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος από ένα καθεστώς έκτακτης ανάγκης,* όπως έγραψε και ο Αριστόβουλος Μάνεσης.[346]

[345] Το κατώφλι, ως μεταβατικός χώρος, εμπεριέχει την προοπτική της ανατροπής, της ασυνέχειας, της ρήξης. Τα θραύσματα του παρελθόντος αναδεικνύουν τη συνάφεια με το παρόν. Το παρόν είναι ένα κατώφλι προς ένα αλλιώτικο μέλλον. Στο κατώφλι της συνειδητοποίησης μιας καταστροφής και της επιθυμίας για αλλαγή, ρήξη και ανατροπή τοποθετείται η αλλαγή πορείας της κοινωνίας.

[346] Μηταφίδης Τριαντάφυλλος (2015), *«Ο ασθενής εις τον γύψον»,* Εφημερίδα Αυγή 22/4/2015 & Το σχολείο στα «*ΠΕΤΡΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ*» της Χούντας, Εταιρεία διάσωσης ιστορικών αρχείων 1967-'74 Κ.-Δ. Μακεδονίας (http://synekde.wordpress.com/2013/04/21/21-04-2013-το-σχολείο-στα-πετρινα-χρόνια-της-)

Το πραξικόπημα, το επέβαλαν και συνέβαλαν στην επιβίωση του οι ΗΠΑ το Φλεβάρη του 1967, καθώς η Ελλάδα αποτελούσε πειραματικό εργαστήρι του «Ψυχρού Πολέμου» και προγεφύρωμα στρατηγικής σημασίας για τον έλεγχο των πετρελαίων της Μ. Ανατολής και την καταστολή των αντιιμπεριαλιστικών αραβικών κινημάτων.

Έτσι, το πραξικόπημα των συνταγματαρχών στις 21 Απριλίου 1967 έβαλε σε εφαρμογή το ΝΑΤΟϊκό σχέδιο «Προμηθεύς», για την αντιμετώπιση «κομμουνιστικού κινδύνου», με την κατάληψη του κέντρου της Αθήνας από 2 στρατιωτικά τάγματα, ένα εκ των οποίων ήταν στρατοπεδευμένο στο Χαϊδάρι, και με συλλήψεις που άρχισαν την ίδια κιόλας ημέρα· ακολούθησαν: άγρια τρομοκρατία, δολοφονίες, βασανιστήρια, φυλακίσεις και ξερονήσια για χιλιάδες δημοκρατικούς πολίτες, που πρώτα «βαπτίστηκαν» *μη νομιμόφρονες* αφού «*δεν συνεμορφώθησαν προς τας υποδείξεις*».

[…]μας φόρτωσαν σ΄ αυτοκίνητα με αρκετούς ένοπλους φρουρούς και φτάσαμε στο Σκαραμαγκά, όπου με τις αποσκευές μας στον ώμο μπήκαμε στ΄ αρματαγωγό και ξεκινήσαμε, καταλήγοντας την άλλη μέρα στη Γυάρο[…][347]

Και ενώ ο δικτάτορας έκρωζε το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» και παρά τις συλλήψεις και την άγρια τρομοκρατία, αναπτύχθηκε από τις πρώτες κιόλας ημέρες του πραξικοπήματος ένα αντιδικτατορικό κίνημα από τις παράνομες οργανώσεις και από μεμονωμένους αγωνιστές.[348] Καθώς το κίνημα φούντωνε, η Ασφάλεια και η ΚΥΠ ανακάλυψαν το κρησφύγετο του Μίκη Θεοδωράκη στο σπίτι της οικογένειας Τσούρμα στην περιοχή του λόφου του Προφήτη Ηλία, στο Χαϊδάρι. Ο ίδιος περιγράφει το γεγονός της σύλληψής του:

[…] εισέβαλαν οι ασφαλίτες στο σπίτι. Η ΚΥΠ με έψαχνε στον πλαϊνό δρόμο στην Ιερά οδό και ευτυχώς που δε με βρήκε διότι, όπως είχα μάθει, είχε εντολή να με σκοτώσει επιτόπου […][349]

Τα στοιχεία της περιγραφής της σύλληψης και της δράσης της οικογένειας Τσούρμα που ακολουθούν άντλησα από τις σελίδες 120-121 του βιβλίου του Κώστα Φωτεινάκη, *Χαϊδάρι, Τόπος και Άνθρωποι.*

---

[347] Από συνέντευξη κ. Παναγιώτη (2015)

[348] το ανατρεπτικό νεολαιίστικο κίνημα –ενσωματώνοντας τις παραδόσεις του λαϊκού κινήματος, εμπνεόμενο από το διεθνές αντιπολεμικό κίνημα, από τον γαλλικό Μάη του '68 και από τον αγώνα του βιετναμέζικου λαού να αποτινάξει τον αμερικανικό ζυγό– αναπτύχθηκε από τις πρώτες ημέρες του πραξικοπήματος.

[349] Από συνέντευξη του Μίκη Θεοδωράκη. (Πηγή: Ο Μίκης Θεοδωράκης θυμάται, http://www.hri.org/MPA/gr/other/21_04/theodorakis.html & http://www.mikis-crete.gr/highlights/337-mikis-theodorakis

Τα μέλη της οικογένειας Τσούρμα, που αποτελούσαν η μητέρα Μαρία, η κόρη Χρυσή (Σούλα), ο γιος Τάκης και η νύφη Ντίνα, επιλέχθηκαν διότι ήταν δημοκράτες και δεν είχαν κομματική σχέση με πολιτικές οργανώσεις και κινήματα· ανέλαβαν το ρίσκο, αν και γνώριζαν ότι αν συλληφθεί ο Μίκης σπίτι τους θα διωχθούν για συνέργια, απόκρυψη και παροχή πολιτικού ασύλου σε καταζητούμενο από την Ασφάλεια. Ο Τάκης και η Ντίνα μπαίνουν στην αντίσταση, τη στιγμή που οι σύντροφοι του Μίκη προγραμματίζουν την αναβάθμιση της έκδοσης της εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα*, περνώντας από τον πολύγραφο στις τυπογραφικές πλάκες, και προσφέρουν το σπίτι τους. Η Ντίνα αναλαμβάνει τη μεταφορά των τυπογραφικών πλακών, με ταξί, από την Αθήνα στο σπίτι της στην Ιερά οδό και στη συνέχεια στο σπίτι της πεθεράς της. Όταν το ταξί φτάνει σπίτι της κι εκείνη αδυνατεί, λόγω βάρους, να σηκώσει τις δύο σακούλες που μεταφέρει, προθυμοποιείται ο ταξιτζής, ο οποίος διαπιστώνει ότι πρόκειται για τυπογραφείο και σωπαίνει. Αρχίζει να λειτουργεί το τυπογραφείο και ο Μίκης δουλεύει γι' αυτό έως το βράδυ της 21 Αυγούστου 1967, οπότε οι ασφαλίτες εισβάλουν στο σπίτι της οικογένειας Τσούρμα, ανακαλύπτουν το τυπογραφείο και τον Μίκη στην κρυψώνα του πίσω από το πιάνο. Τον συλλαμβάνουν με όλη την οικογένεια Τσούρμα και τους μεταφέρουν στην Ασφάλεια, ενώ ένα άλλο κλιμάκιο, ερευνώντας το σπίτι της Ντίνας στην Ιερά οδό, ανακαλύπτει τον αποφυλακισμένο από την εξορία αριστερό ξάδελφο του πατέρα της, τον οποίο συλλαμβάνει μαζί με τον πατέρα της.

Οι μέρες ήταν «πονηρές», γεμάτες συλλήψεις, απολύσεις, εξορίες, συμβιβασμούς. Τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων εξακολουθούσαν να καταδυναστεύουν τη ζωή και να οδηγούν στην οικονομική εξαθλίωση μεγάλες μάζες του πληθυσμού. Χαρακτηριστικές φράσεις της περιόδου: «με μουτζουρωμένα χαρτιά δουλειά δεν βρίσκεις» ή «ποιος σε έπαιρνε με βρώμικα χαρτιά;»

Ελήφθησαν επίσης μέτρα υπέρ της «Εθνικής και Ηθικής Διαπαιδαγωγήσεως» (Ε.Η.Δ.) των νέων, που περιελάμβαναν, μεταξύ άλλων, το κυνήγι των μακρυμάλληδων, των ομοφυλόφιλων, το υποχρεωτικό κούρεμα, την ποδιά κάτω από το γόνατο και την κορδέλα με τα εθνικά χρώματα στα μαλλιά και, φυσικά, τον εκκλησιασμό, τη λογοκρισία και την απαγόρευση χιλιάδων βιβλίων.

Επίσης, «*απαγορεύεται το θαμίζειν εις κέντρα κακόφημα, το συσφαιρίζειν και βωμολοχεύεσθαι μετά των πολιτών*». Ιδιαίτερα εφιστά την προσοχή «*των εριτίμων κυριών και δεσποινίδων ότι η ατημέλεια προκαλεί αποστροφήν. Ούτω έτι πλέον το καπνίζειν υπό των γυναικών, το μινιφουστοφορείν, το οφρυοβλεφαρογράφειν σκορπίζουν την αηδίαν, διότι το Εκπαιδευτήριον δεν είναι αίθουσα ντιορικών επιδείξεων αλλά ιερά Κιβωτός θείων λειτουργημάτων*».[350]

Θα προσπαθήσω εδώ να συμπληρώσω το κλίμα της περιόδου και μέσα από τα μαθητικά μου μάτια, ανατρέχοντας και στο εφηβικό μου ημερολόγιο, «ξαναζωντανεύοντας» στιγμές που καθόρισαν την πορεία της εξέλιξης της γενιάς μου. Στις πολιτικές εξελίξεις δεν θυμάμαι να υπήρχαν αντίθετα στρατόπεδα στη γειτονιά. Θυμάμαι, την 21 Απριλίου του ΄67 σαν μέρα πανικού. Είχαν βγει οι γειτόνισσες στις αυλές και συνομιλούσαν ανήσυχες. Δεν καταλάβαινα τι συνέβαινε. Τότε έκλεισε ο μορφωτικός σύλλογος η «ΑΡΓΩ» που είχαν δημιουργήσει τα μεγάλα παιδιά της γειτονιάς το 1966 και λειτουργού-σε σαν στέκι. Ο αγαπημένος μου δάσκαλος στο δημοτικό μιλούσε με ιδιαίτερο τρόπο για πράγματα που δεν πολυκαταλάβαινα, που ήταν όμως και η αιτία να μην παίρνει ποτέ προαγωγή. Ο πατέρας μου άρχισε να περιφέρεται από εταιρεία σε εταιρεία, καθώς οι απολύσεις λόγω κοινωνικών φρονημάτων ήταν καθεστώς και μερικοί γείτονες άρχισαν να πηγαίνουν «διακοπές», όπως μου είπε η μητέρα μου, όταν τη ρώτησα γιατί δεν τους βλέπω. Η λέξη «εξορία» δεν συμπεριλαμβανόταν στο λεξιλόγιο ενώπιον των παιδιών. Πολλές συζητήσεις για μετανάστευση στο εξωτερικό γίνονταν στις συγκεντρώσεις των μεγάλων. Καθώς το Δάσος δεν διέθεται δημόσιο γυμνάσιο και του Χαϊδαρίου ήταν μικτό, με άλλα συνομήλικα κορίτσια της γειτονιάς πηγαίναμε στο Ζ’ Γυμνάσιο Θηλέων στην Ακαδημία Πλάτωνος, διότι ήταν το βολικότερο, από άποψη συγκοινωνίας, δημόσιο γυμνάσιο θηλέων. Κάποιοι γονείς τότε δεν θεωρούσαν τα μικτά γυμνάσια κατάλληλα για κορίτσια. Η περίοδος των γυμνασιακών χρόνων (1970-1976) είχε αρκετό ενδιαφέρον καθώς, όταν μπήκαμε, ήταν δικτατορία και όταν βγήκαμε μεταπολίτευση. Τα γυμνασιακά χρόνια της χούντας ήταν κάποιες φορές πολύ δύσκολα, διότι όσες σταδιακά, σχηματοποιώντας τις αμφισβητήσεις, (θρησκευτικές, κοινωνικοπολιτικές) διεκδικούσαν ελευθερίες, είχαν μικρές ή μεγάλες συνέπειες (προσβολή, αποβολή, χαμηλή βαθμολογία, επανεξεταστέα!). Η περίφημη σχολική διαπαιδαγώγηση περιελάμβανε, μεταξύ των άλλων, την προπαγάνδα της «ευεργετικής επαναστάσεως της 21ης Απριλίου». Ταυτόχρονα, την ώρα της μουσικής, στο σχολείο αντιλαλούσε το απαγορευμένο τότε

[350] Το σχολείο στα «*ΠΕΤΡΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ*» της Χούντας, Εταιρεία διάσωσης ιστορικών αρχείων 1967-’74 Κ.-Δ. Μακεδονίας (http://synekde.wordpress.com/2013/04/21/21-04-2013-το-σχολείο-στα-πετρινα-χρόνια-της-)

«πότε θα κάνει ξαστεριά», που μας δίδασκε η μουσικός,[351]και η καθηγήτρια των γαλλικών μιλούσε για το φεμινισμό. Επίσης στο πλαίσιο της «διαπαιδαγωγήσεως των κορασίδων» στα γυμνάσια Θηλέων υπήρχε το μάθημα των οικοκυρικών. Ήταν ένα μάθημα προετοιμασίας των κοριτσιών για τους ρόλους που τους επιφύλασσε το μέλλον: καλή σύζυγος και καλή μητέρα. Παρά τις απαγορεύσεις, το 1973 κατήργησα την μπλε ποδιά, το λευκό γιακαδάκι, την μπλε κορδέλα στα μαλλιά και το σήμα του σχολείου και εφάρμοσα τη δική μου στολή: φούστα και πουλόβερ γκρι.

Η περίοδος της Χούντας χαρακτηριζόταν από καταπίεση, που συνεπάγεται τον συνεχή φόβο ότι ίσως κάποιος ή κάποια φανερώσει απόψεις που θα οδηγούσαν στην εξορία. Η φασιστική επιτήρηση είναι μια εικόνα που εύκολα παραπλανά. Όταν απουσιάζει ο φασισμός εύκολα φανταζόμαστε ότι οι οικείοι πολιτικοί έλεγχοι εξασθενούν, ενώ στην πραγματικότητα αλλάζουν μορφή. Ο όρος «τυραννία» είναι συνώνυμος με τον όρο «κυριαρχία».[352]

Όταν άρχισε να στερεύει ο «πακτωλός» των αμερικάνικων δολαρίων, εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης το 1971, η χούντα παρέπαιε και η ανοιχτή αμφισβήτησή της εκφράστηκε με την κατάληψη της Νομικής το Φλεβάρη του 1973, που σύντομα την ακολούθησε η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η κοινωνία «έβραζε», ο σφυγμός της έφτανε στα σχολεία, όπου είχαν αρχίσει δειλά οι πολιτικές ζυμώσεις. Στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, συμμετείχαν και οι μαθητές και οι μαθήτριες.

16 Νοέμβρη 1973:[353] *Σήμερα, λόγω του φοιτητικού κινήματος κάναμε διαδήλωση στην αυλή του σχολείου, με συνθήματα: ΄΄Ψωμί, Παιδεία, Ελευθερία΄΄, ΄΄Οι καθηγητές μαζί μας΄΄, ΄΄Θέλουμε τους σκοτωμένους΄΄ κ.ά.*

Οι συλληφθέντες της εξέγερσης του Πολυτεχνείου οδηγήθηκαν στο Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και ο Ν. Μαστοράκης τους πήρε συνέντευξη.

Καταστέλλοντας την εξέγερση και με την πραξικοπηματική ανατροπή του Μακάριου, που οδήγησε στην κατοχή και διχοτόμηση της Κύπρου, επιταχύνθηκε η πτώση της Χούντας.

Καταλήγοντας, προκύπτει, από όσα έχουν γραφτεί για την περίοδο της Χούντας, ότι υπήρχε μια ενδιάμεση σφαίρα, μια σφαίρα που θα μπορούσα να προσδιορίσω ως «η σφαίρα των ετεροτοπιών της κρίσης της απολυταρχίας», μια σφαίρα όπου κυριαρχούσε ο ψίθυρος που αρμόζει στη συνωμοσία και όπου η κάθε λογής αντίσταση προσπαθούσε να βρει το χώρο της έκφρασης της.

---

[351]Σαλώμη Χατζηβασιλείου (2002), Οι γυναίκες του Δάσους Χαϊδαρίου, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, στον τομέα χωροταξίας και πολεοδομίας του ΕΜΠ, Αθήνα

[352] Sennett Richard (1999). *Η τυραννία της οικειότητας*. Αθήνα: Νεφέλη

[353] Από τις μέρες των γεγονότων της εξέγερσης του πολυτεχνείου όπως καταγράφηκαν στο προσωπικό μαθητικό μου ημερολόγιο.

Έτσι, όλη αυτή την περίοδο, από τον Εμφύλιο μέχρι και τη χούντα, κάτω από συνθήκες τρομοκρατίας, εσωτερικοί μετανάστες, αγρότες κυρίως, από όλη την Ελλάδα φτάνουν στο Χαϊδάρι, προκειμένου να ξεφύγουν από τους διωγμούς. Είναι το τρίτο μαζικό κύμα, αυτή τη φορά εσωτερικοί μετανάστες, που διέρχονται το κατώφλι του Χαϊδαρίου.

α2) Η μετάβαση από τη μεταπολίτευση στο ΔΝΤ

Για την πλειοψηφία των Χαϊδαριωτών, όπως και των υπόλοιπων Ελλήνων, η αρχική, τουλάχιστον, περίοδος της μεταπολίτευσης εκλήφθηκε με αίσθημα ανακούφισης και αισιοδοξίας. Το παραπάνω γεγονός εκμεταλλεύθηκε η κρατική εξουσία προπαγανδίζοντας μέσω των ΜΜΕ ένα life style το οποίο προϋπέθετε οικονομική ευημερία. Το επόμενο στάδιο ήταν οι διευκολύνσεις δανεισμού από τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, κυρίως τις τράπεζες, για κάθε μορφή ανάγκη –πραγματικής ή πλασματικής– με αντάλλαγμα την «υποθήκευση της ζωής» των κατοίκων της χώρας. Έτσι, βελτιούμενο το βιοτικό επίπεδο, αυξήθηκε και η ζήτηση σε κατοικία «υψηλών προδιαγραφών». Προκειμένου να καλυφθεί η ζήτηση, εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης το Άνω Δάσος και εντάθηκε η ανοικοδόμηση. Παράλληλα, ξεκίνησαν και οι διαμορφώσεις των υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων. Σταδιακά, αλλοιώθηκε η σύσταση του πληθυσμού, αυξήθηκαν τ' αυτοκίνητα, κτίστηκαν 2 εμπορικά κέντρα, άνοιξαν νέα καταστήματα και η κινητή τηλεφωνία μπήκε στη ζωή των κατοίκων, κεραίες της οποίας εγκαταστάθηκαν στην κορυφή του Ποικίλου όρους. Ήταν η εποχή του ατομικισμού, όπου όλες οι «αξίες θυσιάζονταν» στο βωμό της κατανάλωσης.

Στο Δάσος, η νεολαία της μεταπολίτευσης στρατεύτηκε πολιτικά χωρίς ιδιαίτερες διαδικασίες. Όσοι και όσες αναζητούσαν χώρο έκφρασης και εκτός πολιτικών κομμάτων εντάχθηκαν στον μορφωτικό σύλλογο ΑΡΓΩ, που είχε κλείσει την προηγούμενη πολιτική περίοδο και επαναλειτούργησε.

Το 1975, αν θυμάμαι καλά, επαναλειτούργησε η ΑΡΓΩ, με τη συμμετοχή μεγάλου μέρους της νεολαίας του Δάσους. Προκειμένου να συγκεντρωθούν βιβλία και υλικό με στόχο μια δανειστική βιβλιοθήκη, απευθυνθήκαμε σε εκδοτικούς οίκους, βιβλιοπωλεία ακόμα και στις βιβλιοθήκες μας. Τα έξοδα του συλλόγου καλύπτονταν από ημερολόγια που τυπωνόντουσαν και διανέμονταν πόρτα-πόρτα στη γειτονιά. Αφίσες για τις εκδηλώσεις του συλλόγου και όσων γίνονταν στην Αθήνα κολλιόντουσαν όπου συγκεντρωνόταν ο περισσότερος κόσμος. Σταδιακά, ζωγραφικές δουλειές εκθέτονταν στην πλατεία. Θυμάμαι, όταν είχα πάει στην πινακοθήκη και συνάντησα τον Σεμερτζίδη, που τότε είχε έκθεση εκεί, και αφού συζητήσαμε αρκετή ώρα, προσφέρθηκε να με βοηθήσει με τα έργα του. Η ΑΡΓΩ αποτέλεσε σημείο αναφοράς για πολλά χρόνια.[354]

[354] Προσωπική εμπειρία

Η ΑΡΓΩ αποτέλεσε χώρο ζύμωσης της νεολαίας, μια ενδιάμεση σφαίρα, συλλογική και εξωστρεφή. Επίσης, αποτέλεσε ετεροτοπία συσσώρευσης χρόνου αλλά και κατώφλι ανατροπής.

Μεσούσης της μεταπολίτευσης καταρρέουν τα κράτη του ανατολικού μπλοκ και διασχίζουν το κατώφλι του Χαϊδαρίου καινούργιοι μετανάστες.

Το πέρας των ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα (2004), σηματοδοτεί το τέλος της μεταπολίτευσης και την απαρχή μιας μεταβατικής περιόδου που ολοκληρώνεται το Μάη του 2010, με την υπογραφή των μνημονίων. Της εποχής του απόλυτου αυταρχισμού όπου οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι ποντάροντας στη φτωχοποίηση ενός ολόκληρου πληθυσμού. Η οικονομική πυραμίδα μετατρέπεται σε κλεψύδρα. Ο συνεχώς αυξανόμενος, φτωχοποιημένος πληθυσμός –κυρίως λόγω ανεργίας και υψηλής φορολογίας– βρίσκει καταφύγιο για να επιβιώσει σε μια ενδιάμεση σφαίρα, στην οποία κυριαρχεί η έννοια της αλληλεγγύης. Καταλαμβάνονται λοιπόν στο Χαϊδάρι δυο κτίρια και συγκροτούνται οι χώροι αλληλεγγύης: Ιστός και Παπουτσάδικο και οι οποίοι αποτέλεσαν ετεροτοπίες ανατροπής.

Οι ετροτοπικές εμπειρίες συχνά εμπεριέχουν προϋποθέσεις για ανατροπές, καθώς η ουτοπία της ισότητας και της συλλογικής αυτοδιαχείρισης δοκιμάζονται στην πράξη.

Υπάρχουν περίοδοι στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία όπου ιδιαίτερες μορφές ουτοπικής αναζήτησης μπολιάζονται από ουτοπικές πρακτικές και οδηγούν σε ετεροτοπικές εμπειρίες, σε ετεροτοπικούς χρόνους και τόπους. Αυτές οι ετεροτοπίες, ως χώροι μεταβατικών εμπειριών, εμπεριέχουν τη δυνατότητα ανατροπής.

<u>Κατάληψη «Παπουτσάδικο»</u>

Το «Παπουτσάδικο», ήταν ένα εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο παπουτσιών, 1500τ.μ., στο κέντρο του Χαϊδαρίου, στο νούμερο 20 της οδού Δαβάκη, που έστεκε σαν φάντασμα. Δεσμευμένο προς απαλλοτρίωση από το Δήμο, πάνω από 10 χρόνια ρήμαζε, αποτελώντας έναν σκουπιδότοπο, εστία μόλυνσης και υποβάθμισης της γειτονιάς –όταν ταυτόχρονα κατέρρεαν οι κοινωνικές και πολιτιστικές δομές της πόλης και ολοένα και περισσότεροι δημόσιοι χώροι έπεφταν στα χέρια ιδιωτών προς «αξιοποίηση» – έως τις 19

Μαρτίου 2011, ώσπου μια συλλογικότητα με όραμα τον *επαναπροσδιορισμό της καθημερινότητας, δημιουργώντας αυτοδιαχειριζόμενους /αυτοοργανωμένους χώρους έκφρασης, προβληματισμού και δράσης απευθυνόμενους στη γειτονιά,* στόχευσε, προχωρώντας σε κατάληψη, στη δημιουργία εκεί ενός ανοικτού ελεύθερου κοινωνικού/πολιτικού/πολιτισμικού χώρου. Σταδιακά, αυτοργανώθηκαν μαθήματα, ψηφιακή ταινιοθήκη, ομάδα προβολών και σεμινάρια δημιουργίας ταινίας, θεατρική ομάδα, ομάδα φωτογραφίας, δανειστική βιβλιοθήκη και με ψηφιοποιημένα βιβλία και αυτόνομες εκδόσεις, θεματικό μουσικό καφενείο, ραδιοφωνικός σταθμός «Ραδιοφράγματα» και εκδόθηκε το έντυπο «BLOCK15», που πραγματεύεται ζητήματα τοπικά και μη.[355]

Η κατάληψη «Παπουτσάδικο» συνεργάζεται και με άλλες συλλογικότητες,[356] ενώ προσφέρει χώρο, μόνιμο ή πρόσκαιρο, σε διάφορα συλλογικά εγχειρήματα, τα οποία μέσα από τη δράση τους και την αλληλεπίδραση με τις υπόλοιπες ομάδες, εμπλουτίζουν τόσο τη ζύμωση σκεπτικών και απόψεων, όσο και τις δραστηριότητες του χώρου. Στην κατάληψη συμμετέχει κυρίως η νεότερη εξεγερμένη γενιά.

<u>Κατάληψη «Ιστός»</u>

Η κατάληψη «Ιστός» στεγάζεται στο ιστορικό κτίριο του παλιού Δημαρχείου, που φέρει το όνομα του πρώην δημάρχου Δημήτρη Γιαχνή, βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Κουμουνδούρου & Νικομηδείας, πλησίον της εκκλησίας Κοίμηση της Θεοτόκου (Παναγίτσα) στην Ιερά οδό. Το κτήριο συνδέεται με την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής, καθώς αποτελούσε ιδιοκτησία του Γερμανού κατάσκοπου Ὄττο Χέρτσφλερ, που το έχτισε το 1933-1934 και μετά την απελευθέρωση κατασχέθηκε από το ελληνικό δημόσιο

[355] Η ομάδα προβολών ερευνά ζητήματα και θεματικές ενότητες μέσα από -και με αφορμή- ταινίες και ντοκιμαντέρ. Η ομάδα υποτιτλισμού και μετάφρασης επεξεργάζεται οπτικοακουστικό και έντυπο υλικό που δεν υπάρχει διαθέσιμο στην ελληνική γλώσσα. Παραδίδονται μαθήματα Ισπανικών, Αγγλικών, Ελληνικών για μετανάστες/στριες, υπολογιστών, internet και photoshop, αφίσας και εντύπου, εικαστικών, μουσικής, ενασχόλησης με το σώμα (αεροβική γυμναστική, ασκήσεις εδάφους, σύγχρονο χορός, Muay-Thai) και σεμιναρίων που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην ενίσχυση της αυτονομίας στην καθημερινότητα. (https://papoutsadiko.espivblogs.net/)

[356] Του Περάματος, της Νίκαιας, του Κορυδαλλού, του Αιγάλεω, του Ιλίου κ.α., με την μουσική hip-hop συλλογικότητα «υπόγειος ήχος», οι οποίοι αναφέρουν στο site της κατάληψης:
Είμαστε μια ομάδα από διαφορετικά crew, παρέες, γειτονιές, που λόγω της αγάπης μας για την κουλτούρα αυτή, καταφέρνουμε παρά τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ μας και τους ανταγωνισμούς που ανέκαθεν είχε το είδος, να λειτουργούμε, να επικοινωνούμε και να δημιουργούμε…

για να στεγάσει το Δημοτικό Σχολείο Χαϊδαρίου και το Δημαρχείο μεταξύ 1965-1978. Μέχρι το 2005 λειτούργησε ως Πνευματικό Κέντρο του Δήμου και στη συνέχεια απαξιώθηκε. Το 2011 καταλήφθηκε από τους ενεργούς πολίτες του Χαϊδαρίου, οι οποίοι επιχειρούν *να «γράψουν» μια νέα κοινωνική ιστορία, με αυτοδιαχείριση, αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια, με νέες πολιτιστικές και ηθικές αξίες.*[357]

Οι στόχοι του εγχειρήματος όπως προβάλλονται στο site της κατάληψης χωρίζονται σε άμεσους και δευτερεύοντες. *Άμεσοι στόχοι: α. Ανίχνευση των άμεσων κοινωνικών προβλημάτων και πρωτοβουλίες για τους συμπολίτες μας που βρίσκονται σε ανάγκη και το κοινωνικό κράτος λόγω της ανεπάρκειας του αδυνατεί να τους καλύψει β. Νομικές, ιατρικές, οικονομικές (λογιστικές) και άλλες συμβουλές (προσφέρονται άμεσα). Δευτερεύοντες στόχοι: α. Ανταλλακτικά παζάρια, β. Τράπεζα χρόνου, γ. Επιμόρφωση, δ. Παραγωγή – κατασκευή προϊόντων (σαπούνι, μπύρα, γιαούρτι κ.λπ), ε. Ψυχαγωγία, στ. Μαθήματα κάθε είδους, ζ. Ενισχυτική διδασκαλία σε μαθητές κ.λ.π.*[358]

Το κατώφλι της κατάληψης χρειάστηκε να διασχιστεί από ένα ευρύ φάσμα πολιτών που συμμετέχουν.

Όπως φαίνεται, αυτή η πρακτική των καταλήψεων επιτρέπει την επαν-ιδιοποίηση και επαν-εύρεση του δημόσιου χώρου μέσα από τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, που θεωρούνται δημιουργικές πρακτικές στα αστικά πλαίσια. Στόχος είναι η δημιουργία ενός δικτύου από αυτοδιοικούμενους τόπους, ενθαρρύνοντας τους κατοίκους να αποκτήσουν πρόσβαση στη γειτονιά τους, να ιδιοποιηθούν και να μεταμορφώσουν προσωρινά διαθέσιμους και αχρησιμοποίητους χώρους. Είναι μια προσέγγιση που αξιοποιεί την ευέλικτη και αναστρέψιμη χρήση του χώρου, στοχεύοντας στη δυνατότητα συνύπαρξης ενός ευρέως φάσματος τρόπων και πρακτικών ζωής. Οι πρακτικές τοποθετούνται «κάπου ενδιαμέσως» και οι προτεινόμενες επινοήσεις στοχεύουν να αυξήσουν αυτό το «κάπου ενδιαμέσως», να αποκαλύψουν αυτό που είναι διαφορετικό όπως και αυτό που είναι κοινό, μέσα από μια πολύπλευρη προσέγγιση με κοινές μεθόδους και εύρεση νέων εργαλείων. Η κοινή μεθοδολογία και διασταύρωση αυξάνει τη δημιουργικότητα και ανοίγει απρόσμενες δυνατότητες σκέψης και δράσης στον δημόσιο χώρο.

Και στις δύο καταλήψεις, μεταξύ των γυναικών που συμμετέχουν είναι και εκείνες που, μη ταυτιζόμενες απόλυτα με τους πολιτικούς χώρους, κινήθηκαν στην περιφέρειά τους και, προκειμένου να χτίσουν ταυτότητες, εντάχθηκαν ή προσπάθησαν να χτίσουν δομές αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης. Ωστόσο, αρκετές δεν μπόρεσαν ποτέ να ταυτιστούν απόλυτα με αυτούς τους χώρους, ούτε και κατάφεραν εύκολα να πάρουν τις

[357] http://istosxaidari.wordpress.com/ιστος/κτηριο-2/κτηριο/
[358] Ο.π.

αποστάσεις τους. Το πρόβλημα των χώρων αυτών, γι αυτές τις γυναίκες είναι ότι, οι ομάδες αποτέλεσαν φόρμες υβριδικές και κατά συνέπεια περιθωριακές για τα «πολιτικά» κριτήρια, και δεδομένα που οριοθετούσαν αυτό που θεωρούνταν «αμιγώς πολιτικό» σε αντιπαράθεση με αυτό που προσπαθούσε να επικοινωνήσει το προσωπικό με πολιτικούς όρους, αλλά υποβαθμιζόταν ως ιδιωτική σφαίρα.[359]

Τόσο το «Παπουτσάδικο» όσο και ο «Ιστός» είναι τόποι όπου δοκιμάζονται νέοι τρόποι διάταξης των σχέσεων, νέοι τρόποι ρύθμισης της ροής του χρόνου, καθώς βέβαια και νέοι στόχοι και τρόποι παραγωγής. Στο εσωτερικό τους, οι συγκρούσεις και οι ανακολουθίες γεννούν εντάσεις που κάνουν αβέβαιο το χρόνο και τον τρόπο της αποκρυστάλλωσης του χαρακτήρα τους. Βρίσκονται μπροστά στα εμπόδια που ορθώνουν παλιές συνήθειες κι αξίες, αλλά και σε ισχυρούς συντροφικούς δεσμούς. Η ασφάλεια που δίνει η συλλογική τους ταυτότητα είναι σ' ένα βαθμό θεμιτή, ως στιγμή και ως ορίζοντας, που καθώς προχωρά ενσωματώνει νοήματα, εργαλεία και υποκείμενα τα οποία μέχρι τότε δεν ήταν διανοητά. Είναι πληθυντικές και πολυφωνικές κοινότητες που διασπώνται από παραφωνίες. Οι καταλήψεις, όπως κάθε ουτοπία που επιχειρεί να υλοποιηθεί, αναγκάζονται να υιοθετούν υβριδικές μορφές, και αυτό είναι που γεννά τον αμφίσημο και μετεωριζόμενο χαρακτήρα των τόπων των καταλήψεων. Η χρονικά επισφαλής θέση που ορίζει την ετερότητα ως μεταβατικό χώρο, διακυβεύει το μέλλον της. Όταν όμως παγιωθούν οι στοχοι, οι συσχετισμοί κ.λπ τότε ακυρώνεται η μεταβατική της υπόσταση και ο ετεροτοπικός τους χαρακτήρας.[360] Η κυρίαρχη αφήγηση δεν φαίνεται να αγνοεί αυτούς τους ενδιάμεσους χώρους της πόλης, αλλά να τους διαγράφει, να τους εξαλείφει για να εδραιώσει τη δική της κανονικότητα.

4.5. Ετεροτοπίες στέγασης

«Καταφύγιο» αστέγων

Οι καταλήψεις κτηρίων με σκοπό την κατοίκηση συνδέονται με την αύξηση των αστέγων και το φαινόμενο των «νεοαστέγων» λόγω της αδυναμίας καταβολής ενοικίου ή αποπληρωμής των δανείων, ιδιαίτερα των στεγαστικών, που οδηγεί στην αυξημένη απώλεια στέγης. Τα άτομα που πλήττονται είτε καταφεύγουν σε φιλοξενία από συγγενικά

---

[359] Μαρινούδη Θεοδοσία «Η ζωή χωρίς εμένα' Έμφυλα υποκείμενα εντός κι εκτός των κινηματικών χώρων», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δημοσιευμένη με τίτλο: *Ιστορικό πλαίσιο: Έκλειψη και επανεμφάνιση του φεμινιστικού κινήματος*. http://www.lesandmore.gr/logos/fyla-en-parodo/2558-ekleipsi-epanemfanisi-feministikou-kinimatos

[360] Σταυρίδης Σταύρος, Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό, σ.15 (http://www.lesandmore.gr/λόγος/167-logos3/2136-χώροι-ουτοπίας-ετεροτοπία-κατώφλι-διαφορετικό

πρόσωπα –τα άτυπα κοινωνικά και οικογενειακά δίκτυα, αποτελούν παραδοσιακά τον κύριο υποστηρικτικό μηχανισμό αντιμετώπισης των προβλημάτων στέγασης των μελών της οικογένειας–[361] είτε αναγκάζονται να διαμένουν σε πρόχειρα καταλύματα ή ακόμα και στο δρόμο. Το φαινόμενο των αστέγων που διαβιούν στο δρόμο πρωτοεμφανίστηκε με κάποια ένταση στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990, πολύ αργότερα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και συνδέθηκε με τη μαζική εισροή μεταναστών και αιτούντων άσυλο. Τα τελευταία χρόνια, οι άστεγοι στη χώρα μας αποτελούν μια ορατή κοινωνική πραγματικότητα, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, και το φαινόμενο αυτό έχει πολύ μεγαλύτερη έκταση από αυτή που εκ πρώτης όψεως φαίνεται, δεδομένου ότι ένας μεγάλος αριθμός αστέγων διαφεύγει της αντίληψης μας, διότι δεν διαβιούν στο δρόμο.[362]

Η οικονομική κρίση, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και οι περικοπές της περιόδου εκτός του ότι οδηγούν σε δραματική αύξηση των αστέγων, διαφοροποιούν το φαινόμενο αυτό και ποιοτικά, καθώς έρχεται στο προσκήνιο μια νέα γενιά αστέγων, οι «νεοάστεγοι». Στην πλειονότητά τους είναι άντρες, ντόπιοι με μέτριο και υψηλό μορφωτικό επίπεδο, πρώην εργαζόμενοι σε επαγγελματικούς κλάδους που έχουν πληγεί από την κρίση και που μέχρι πρότινος είχαν ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο, νέοι άνεργοι που δεν μπορούν να

---

[361] Οι μεταλλαγές όμως των τελευταίων χρόνων, ως προς την δομή της οικογένειας, των σχέσεων αλληλεγγύης και την συνοχή των διαπροσωπικών δικτύων, συνέβαλαν στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου αυτού του υποστηρικτικού μηχανισμού για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των αδύναμων μελών της οικογένειας. Από το 1990 και μετά, το πρόβλημα της έλλειψης στέγης αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς και δεν αφορά μόνο στους αλλοδαπούς, αλλά και στον ντόπιο πληθυσμό.

[362]Τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε για τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των αστέγων προέρχονται από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς κατά προσέγγιση, καθώς δεν υπάρχει ένα οργανωμένο σύστημα συλλογής στατιστικών στοιχείων. Προβλήματα επίσης απορρέουν από τη δυσκολία προσέγγισης των αστέγων, λόγω της κοινωνικής τους απομόνωσης και της συχνής μετακίνησής τους. Το 2009, το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ανέθεσε στις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις την καταγραφή των εκτός στέγης ατόμων. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη καταγραφή, ο αριθμός των αστέγων υπολογίζεται για εκείνη την περίοδο σε 7.720 άτομα, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται όμως ο αριθμός των «παράνομων» μεταναστών και των πολιτικών προσφύγων που φιλοξενούνται κάπου προσωρινά, ούτε μετακινούμενων Ρομά/Τσιγγάνων (Παπαλιού Όλγα (2010), Το *ζήτημα των αστέγων: μια πρώτη προσέγγιση* στο *Το Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2010,* (επιμ. Ναούμη Μ,. Παπαπέτρου Γ., Σπυροπούλου Ν., Φρονίμου Έ., Χρυσάκης Μ.), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σελ 215-216). Τα στοιχεία της καταγραφής αυτής αμφισβητούνται από εκπροσώπους Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων οι οποίοι μιλούν για 17.000 έως 20.000 άτομα που αποκλείονται από τη στέγη. Πιο συγκεκριμένα, το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για την Έλλειψη Στέγης για την Ελλάδα εκτιμά για το 2010 πως οι άστεγοι υπολογίζονται στα 20.000 άτομα, εκ των οποίων 11.000 (ντόπιοι και μετανάστες) ζουν στην Αθήνα. Με τον αριθμό των 20.000 συμφωνούν και τα στοιχεία της ΜΚΟ "Κλίμακα" για το τέλος του 2010, μιλώντας όμως, και για αύξηση του αριθμού αυτού κατά 25% το 2011. Σε περισσότερους από 11.000 άτομα ανέρχονται οι άστεγοι στην Αθήνα, σύμφωνα και με τον κ. Τζανέτο Αντύπα, τον πρόεδρο της ΜΚΟ "Πράξις Ένταξις". (Καλαμά Βάσω (2013), *Κρίση κατοικίας στην Ελλάδα: παρελθόν και παρόν, οικιστικό απόθεμα και διαδικασίες πρόσβασης*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στην Αρχιτεκτονική ΕΜΠ (ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του χώρου – Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία) Επιβλέπουσα καθηγήτρια Μ.Μαυρίδου. Ιανουάριος 2013. https://akea2011.com/2013/05/29/krisikatikiasstinellada/)

συντηρήσουν μια κατοικία και έχουν απομακρυνθεί από την οικογένειά τους και άτομα που έχασαν τη δουλειά τους λίγο πριν συνταξιοδοτηθούν και αδυνατούν να επαναπροσληφθούν σε μια νέα εργασία λόγω της ηλικίας τους. Δεν παρουσιάζουν συνήθως χαρακτηριστικά ψυχικών διαταραχών, ούτε εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες ή αλκοόλ και διατηρούν ισχυρές σχέσεις με το οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον.[363]

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Δήμου Χαϊδαρίου, το 2014 είχαν καταγραφεί πάνω από 970 οικογένειες –εν δυνάμει αστέγων– με πολύ σοβαρά οικονομικά προβλήματα, 780 οικογένειες σιτίζονται από τρόφιμα που τους διαθέτει η Κοινωνική Υπηρεσία, πάνω από 700 ανέργους έχει καταγράψει το Γραφείο Ανέργων, ενώ το λαϊκό φροντιστήριο εξυπηρετεί πάνω από 70 παιδιά. Φυσικά, η πραγματική ανεργία ξεπερνά τους παραπάνω αριθμούς. Η εμπειρία της ζωής είναι μια απρόβλεπτη σειρά καταστατικών ασυνεχειών. Ως κυρίαρχη μορφή ζωής αναγνωρίζεται το συναίσθημα του «δεν-αισθάνομαι-σπίτι-μου», μια ύπαρξη διαρκώς εκτεθειμένη απέναντι στον κόσμο και τους κινδύνους που καιροφυλακτούν. Το αναγκαστικό ξερίζωμα όμως είναι η αναπόδραστη συνέπεια της μελαγχολίας της ετερότητας που κάνει τον κόσμο αβίωτο, το ανήκειν σε έναν τόπο αδύνατο. Η επιθυμία υπάρχει στο χώρο μεταξύ της ανάγκης και του αιτήματος. Η βούληση και η επιθυμία για αυτονομία εμφανίζονται ως αποτέλεσμα ταύτισης με την αυτονομία ως κοινωνικό ιδανικό, και οι προηγούμενες εσωτερικεύσεις του εγώ είναι συμβατές μαζί της.[364]

Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, η ταυτότητα συγκροτείται εν μέσω συγκρούσεων.

[…]Μετά από έντιμο και συνεπή αγώνα τεσσάρων δεκαετιών, η θέση μου είναι δυσχερής. Η επαγγελματική και επιστημονική μου δραστηριότητα μου εξασφάλιζαν αυτονομία, μια όχι πλούσια, αλλά άνετη ζωή και το σπίτι μου ήταν σημείο αναφοράς, σημείο συνάντησης και φιλοξενίας. Η οικονομική κρίση όμως με οδήγησε στο να είμαι άστεγη, ευτυχώς φιλοξενούμενη από φίλες, φίλους και τη μητέρα μου. Μοιάζει σαν να με ξερίζωσε από τον τόπο και το σπίτι μου μια μυστηριώδης δύναμη υπερβολικά ισχυρή,

---

[363] Η περιγραφή του προφίλ των αστέγων συνάδει με τα αποτελέσματα της έρευνας «Homelessness in Greece 2012. An in depth research on homelessness in the financial crisis», η οποία παρουσιάστηκε από τη ΜΚΟ Κλίμακα, στις 12/12/2012, στον Ξενώνα Αστέγων του συγκεκριμένου φορέα. Ένα από τα κομβικά ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας είναι πως το 64,8% των αστέγων που ερωτήθηκαν, στερούνται κατοικία για λιγότερο από δύο χρόνια, από τα τέλη του 2010 δηλαδή, περίοδος που η πρόσβαση στη κατοικία δέχεται έντονα την επίδραση της οικονομικής κρίσης. Το 82,2% των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι άνδρες, ενώ το 89,7% έχει ελληνική υπηκοότητα και ένα στους πέντε έχει ανώτερο/ανώτατο μορφωτικό επίπεδο. (Theodorikakou Olga, Alamanou Alexandra, Stamatogiannopoulou E., Tourkou A., Karydi K., Sarantidis D., Katsadoros Kyriakos (2012), *Homelessness in Greece 2012. An in depth research on homelessness in the financial crisis.* Klimaka, NGO, Athens, Greece. http://www.slideshare.net/FEANTSA/seminar-3-klimaka &Theodorikakou Olga, Alamanou Alexandra, Katsadoros Kyriakos, (2012) *"Neo-homelessness" and the Greek Crisis.* Klimaka, NGO, Athens, Greece. http://feantsaresearch.org/IMG/pdf/ot_et_al_review.pdf

[364] Καλαμά Βάσω (2013), *Κρίση κατοικίας στην Ελλάδα: παρελθόν…*

σπρώχνοντάς με δυνατά από πίσω και εγώ ήμουν οικονομικά ανήμπορη να της αντισταθώ. Πράγματά μου είναι μόνο όσα μπορώ να κουβαλάω, τα υπόλοιπα «φιλοξενούνται». Και όπως έλεγε μια φίλη: «Η ζωή είναι σαν αερόστατο, όταν αισθανθείς ότι χάνεις ύψος πέτα τη σαβούρα». Πλάνητας κι εγώ, πια, αυτού του κόσμου, με οδηγεί η «εναπομείνασα αξιοπρέπειά» μου να μη γίνομαι «βάρος» και καμιά αίσθηση ελευθερίας στην επιλογή του χρόνου μετακίνησης. Σε κάθε μετακίνηση, μέσα μου σιγοβράζει μια ανταρσία. Όλες οι φυγές, αφίξεις, αποχωρήσεις, επιστροφές συνοδεύονται από συγκρούσεις γιατί δεν μου αρέσουν οι συνεχείς μετακινήσεις στις οποίες εξαναγκάζομαι, αφήνοντας ό,τι κάνω στη μέση. Νιώθω την ανάγκη να διαμορφώσω μια νέα πραγματικότητα σε έναν οποιονδήποτε τόπο, με τους ίδιους ή και με άλλους ανθρώπους, αλλά την επόμενη στιγμή η φαντασίωση αυτή ματαιώνεται γιατί πάλι πρέπει να φύγω. Θέλω ακριβώς αυτό που έγραψε η Virginia Woolf, το «δικό μου δωμάτιο» […][365]

Η λακανική κατανόηση του υποκειμένου θα ενσωματώσει τον Άλλο τόπο εντός του υποκειμένου, ο Άλλος θα γίνει μια σκοτεινή, αλλά δομική στιγμή του εαυτού, του εαυτού ως ξένου τόπου.

Αυτά τα «αστικά κενά» λοιπόν στα οποία καταφεύγουν οι άστεγοι και οι νεοάστεγοι είναι τόποι που η ταυτότητά τους, σ' ένα μεγάλο μέρος της, οφείλεται στην έκδηλη συνύπαρξη του ιδιωτικού και του δημόσιου. Τέτοιος χώρος στη συνοικία του Δάσους Χαϊδαρίου είναι η εγκαταλελειμμένη από τους κατοίκους της πολυκατοικία που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Γ. Παπανδρέου και Ρήγα Φεραίου, καθώς μετά το σεισμό του 1999 θεωρήθηκε επικίνδυνη και κρίθηκε «κόκκινη».

Μπαίνοντας απρόσκλητοι, από την παραβιασμένη μπαλκονόπορτα του ισογείου διαμερίσματος και εν μέσω ακαθαρσιών, ανεβαίνουμε την ανοικτή σκάλα και μέσω ενός στενόμακρου εξώστη/δρόμου οδηγούμαστε στις εισόδους των διαμερισμάτων του κάθε ορόφου, για να περιεργαστούμε αδιάκριτα από τις παραβιασμένες πόρτες τα εσωτερικά των διαμερισμάτων αγνώστων ή γνωστών ιδιοκτητών, ανακαλύπτοντας την παλέτα των χρωμάτων που κατά καιρούς κάλυπταν τον τοίχο, τα πλακάκια της κουζίνας και του μπάνιου και όλα αυτά άλλοτε ηθελημένα και άλλοτε άθελά μας.

[…]Σε κάποια διαμερίσματα ζωντανεύουν μνήμες του παρελθόντος, τότε που οι νοικοκυρές τους, όταν τύχαινε να επισκεφτώ το σπίτι τους, με φίλευαν από το χειροποίητο

[365] Προσωπική μου εμπειρία και συναισθήματα (2015-2016).

γλυκό τους ή έβαζαν ακόμα ένα πιάτο φαγητό πάνω στο τραπέζι της κουζίνας. Ακόμα νομίζω ότι μυρίζω τις οσμές των φαγητών που αναδύονταν από τα παράθυρα των κουζινών που έβλεπαν σ΄ αυτόν τον κοινόχρηστο εξώστη/δρόμο. Ένας διάδρομος γεμάτος οσμές![…][366]

Αυτό που ήταν τελείως ιδιωτικό, προσωπικό και δυσπρόσιτο, γίνεται σχεδόν δημόσιο, ανοιχτό στον οποιοδήποτε, έρχονται τα μέσα έξω. Είναι όλα εκτεθειμένα σε δημόσια θέα και χρήση και όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν, περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες όπως οι άστεγοι, οι πρόσφυγες, οι τοξικομανείς κ.ά. βρίσκουν προσωρινό καταφύγιο στο μισογκρεμισμένο περιβάλλον.

[…]Ο Μάνος, που ήταν τοξικομανής και ζούσε απέναντι στην πολυκατοικία, πέθανε. Όταν ζούσε, χτυπούσε, καμία φορά, το κουδούνι της αυλόπορτας και ζητούσε λίγα χρήματα ή φαγητό. Κάποτε πλησίαζε η γιορτή του και μου ζήτησε για δώρο 2 πακέτα τσιγάρα CAMEL. Τώρα ζουν τουλάχιστον δυο γυναίκες μεταξύ 50 και 60 ετών. Η μεγαλύτερη χτυπάει το κουδούνι κι αυτή για τον ίδιο λόγο, αλλά και για να ζητήσει νερό να πλυθεί. Μια φορά έβγαλα το λάστιχο του ποτίσματος στη μάντρα νομίζοντας ότι ήθελε να γεμίσει έναν κουβά. Όμως εκείνη λούστηκε στο πεζοδρόμιο. «Θα κρυώσεις» της είπα. Κάποιες φορές της δίνω λίγο φαγητό, αφού το αλέσω πρώτα γιατί δεν έχει δόντια για να φάει[…][367]

Δυστυχώς, η πολυκατοικία αποτελεί πλέον «υγειονομική βόμβα» [368] για τη γειτονιά και συχνά χρησιμοποιείται ως ορμητήριο και καταφύγιο παρανόμων.

Το γεγονός ότι αυτοί οι χώροι είναι εγκαταλελειμμένοι, καθώς και το ότι περιέχουν θραύσματα των παλιών κατοικιών, τους καθιστούν περισσότερο «φιλόξενους» και οικειοποιήσιμους από άλλους δημόσιους χώρους. Στέκουν αναμένοντας το χέρι της πολιτείας και των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, που θα καθορίσει το νέο χαρακτήρα τους.

<u>Hot spot στο Σκαραμαγκά</u>

Το «κέντρο φιλοξενίας» προσφύγων/μεταναστών στο Σκαραμαγκά, που είναι απομονωμένο από την υπόλοιπη περιοχή, διαχειρίζεται το υπουργείο Εθνικής Άμυνας διά του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού. Στο Τοπικό Συντονιστικό Κέντρο Διαχείρισης

[366] Προσωπική εμπειρία

[367] Από συνέντευξη της Αγαθονίκης .

[368]Λόγω της μακροχρόνιας χρήσης της χωρίς νερό, τα περιττώματα και οι ακαθαρσίες έχουν κατακλείσει σχεδόν το σύνολο των διαμερισμάτων. Όσον αφορά τα ΄΄κλεφτρόνια΄΄, έχοντας κάνει την πολυκατοικία παρατηρητήριο και ορμητήριο, έχουν καταληστεύει τα σπίτια της γειτονιάς στοχεύοντας κυρίως σε εκείνα που ζουν συνταξιούχες μόνες μεγάλης ηλικίας, που δυστυχώς είναι πολλές και που δέχονται συχνές παραβιάσεις. Είναι προφανής η αγανάκτηση της γειτονιάς, η οποία, έχοντας συγκροτήσει ένα κείμενο και συλλέγοντας υπογραφές, απευθύνθηκε στο Δημαρχείο, ζητώντας τη σφράγιση της.

Προσφυγικής Κρίσης (ΤΟΣΚΕΔΠ) Σκαραμαγκά –όπως ονομάζεται– εκτιμάται, σύμφωνα με τη διακήρυξη, ότι θα φιλοξενούνται 6.296 άτομα.

Σήμερα, 4/5/2016, στα 250 περίπου κοντέινερ –το κάθε κοντέινερ είναι οκτάκλινο, με τουαλέτα, μπάνιο, κουζίνα και air condition– έχουν βρει καταφύγιο 2.880 άτομα,[369] χωρισμένα ανά εθνικότητες, ενώ συνεχίζονται οι εργασίες για την κατασκευή νέων κοντέινερ, παρά την ανησυχία που εκφράζει η τοπική αυτοδιοίκηση ότι, αν ο αριθμός των προσφύγων/μεταναστών ξεπεράσει το υφιστάμενο σήμερα πλήθος, δεν θα είναι εύκολα ελεγχόμενη η κατάσταση. Η αιτιολογία είναι βάσιμη αφ' ενός διότι τα προβλήματα θα ενταθούν το καλοκαίρι λόγω των υψηλών θερμοκρασιών, που θα κάνουν την κατάσταση στην τσιμεντένια προβλήτα αβίωτη, και αφ' ετέρου με το πέρασμα του χρόνου η απελπισία θα τους οδηγήσει πιθανόν σε μη ελεγχόμενη συμπεριφορά χωρίς να αποκλείεται και η παραβατικότητα.[370] Έτσι όσο πιο μικρός είναι ο αριθμός τους, τόσο περισσότερο ελεγχόμενη θα είναι η κατάσταση.

'Hot spot" στο Σκαραμαγκά. Καθημερινή ζωή [371]

Η χωροθέτηση του καταυλισμού εκτός οικιστικής ζώνης, στο Σκαραμαγκά, παραπέμπει στην ομοιότητα της χωροθέτησης των Μικρασιατών προσφύγων το 1922 και ταυτόχρονα μοιάζει να είναι άμεσα συσχετισμένη με την *ύπαρξη του Εμπορευματικού Σιδηροδρομικού Κέντρου στο Θριάσιο το οποίο δεν λειτουργεί ακόμη, αλλά είναι ένα από τα μεγαλύτερα της Ευρώπης, διασυνδεδεμένο με 4 μέσα μεταφοράς (πλοία-λιμάνια, σιδηρόδρομος, αυτοκίνητο, αεροδρόμια)*, που μετά την πώληση του λιμανιού του Πειραιά στην Cosco *αποτελεί μοναδικό πλεονέκτημα για τον Πειραιά –ένα είδος ενδοχώριου λιμένα-δορυφόρου– το οποίο, εκτός από μέγεθος και μεταφορικές συνδέσεις, παρέχει επιπλέον*

[369] Συνοπτικός κατάλογος δομών και χώρων φιλοξενίας. (04/05 09:58 Στους 53.731 ο αριθμός των καταγεγραμμένων προσφύγων στη χώρα) https://left.gr/news/prosfygiko-march2016

[370] Σελέκος Μιχάλης, Στοπ στην επέκταση του οικισμού των προσφύγων στον Σκαραμαγκά, 26/4/2016, http://xaidarisimera.blogspot.gr/2016/04/blog-post_24.html

[371] Πηγή φωτογραφιών: http://xaidarisimera.blogspot.gr/2016/04/blog-post_24.html & Η ελπίδα της γης σ' ένα κοντεϊνερ, http://www.efsyn.gr/arthro/i-elpida-olis-tis-gis-se-ena-konteiner

χωρητικότητα (νέοι αποθηκευτικοί χώροι, φτηνότερη γη), δυνατότητα συνδυασμένων μεταφορών αλλά και υπηρεσίες που αυξάνουν την προστιθέμενη αξία. Επιπρόσθετα, δημιουργεί τις συνθήκες για περαιτέρω ανάπτυξη της επιχειρηματικής ζώνης logistics που ήδη λειτουργεί στην περιοχή. Φυσικά, δεν είναι τυχαίο το κινεζικό ενδιαφέρον και για το Θριάσιο.[372] Υπ' αυτούς τους όρους, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες του Σκαραμαγκά μπορεί να αποτελέσουν σύντομα φτηνή και υπάκουη εργατική δύναμη για τα ξένα συμφέροντα και ο πληθυσμός στον καταυλισμό να εξαρτηθεί από τις ανάγκες σε εργατική δύναμη. Μοιάζει σαν η ιστορία της περιοχής να επαναλαμβάνεται καθώς ήταν η Χούντα, που για τους ίδιους λόγους, έφερε Πακιστανούς να δουλέψουν στα Ναυπηγεία του Σκαραμαγκά. Η είσοδος στο στρατόπεδο, όταν ολοκληρωθούν οι εργασίες, μάλλον δεν θα είναι εύκολη, ενώ οι πρόσφυγες έχουν τη δυνατότητα μετακίνησης, με τη συμπλήρωση και επικύρωση ενός αστυνομικού εγγράφου.

Το ενδιαφέρον βρίσκεται λοιπόν στα διαφορετικά συνεχώς μεταβαλλόμενα «σχήματα» στην ετερότητά τους, στην εναλλαγή τους, καθώς και στη διαδικασία παραγωγής τους, στις θέσεις τους μέσα στον αστικό ιστό, είτε χωρικά, είτε κοινωνικά. Ο αστικός χώρος λειτουργεί ως τόπος-πυκνωτής των ετεροτήτων και των διπόλων που καθημερινά παράγονται μέσα από τις πρακτικές της καπιταλιστικής κοινωνίας, καθώς και ως εργαλείο αναπαραγωγής αυτών. Κάθε προσπάθεια απεγκλωβισμού από κυρίαρχες ιδεολογίες απο-τελεί πείραμα, μια δυνητική ανατροπή.

Τα αστικά κενά αποτελούν, τα κατώφλια της πόλης, εκείνες τις μικροπεριοχές που περιέχουν δυνητικά την έννοια του ενδιάμεσου, του μεταβατικού.

Οι χωρικές συσχετίσεις στη νεωτερική εμπειρία είναι υπό κατασκευή. Η προσωρινότητα της κατοίκησης, η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι μόνο το κοινωνικό έρεισμα πάνω στο οποίο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αναγκάζονται να κατασκευάσουν μια συλλογική μνήμη ασυνεχή, προσανατολισμένη σε συσχετίσεις που πιστοποιούν αλλαγές και όχι διάρκειες.[373]

4.6. Ετεροτοπικές ασυμβατότητες

Η ετεροτοπία έχει τη δυνατότητα να αντιπαραθέσει σε έναν πραγματικό τόπο πολλούς χώρους, πολλές θέσεις, οι οποίες από μόνες τους είναι ασύμβατες.[374]

---

[372] Κωστής Χατζημιχάλης (2016). Η άυλη αξία του Πειραιά. ttps://enthemata.wordpress.com/2016/01/31 /cosco/

[373] Σταύρος Σταυρίδης (2006). *Μνήμη και εμπειρία του χώρου.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.30

[374] Foucault, M., (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ. 1 (Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. 46-49

Διομήδειος βοτανικός κήπος

Ο βοτανικός κήπος αποτελεί μια μικρή όαση, χώρο εκπαίδευσης και αναψυχής, τον επισκέπτονται συχνά τόσο οι κάτοικοι του δήμου, όσο και οι Αθηναίοι, ανήκει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, καταλαμβάνει έκταση 1860 στρ., στις βόρειες κλιτύες του όρους Αιγάλεω. Τα όρια του Κήπου αρχίζουν λίγο μετά το Δρομοκαΐτειο Νοσοκομείο, διακόπτεται από το δρόμο Σχιστού – Κορυδαλλού και συνεχίζει κατά μήκος της Ιεράς οδού μέχρι το Τουριστικό περίπτερο του ΕΟΤ (σήμερα του Δήμου Χαϊδαρίου).

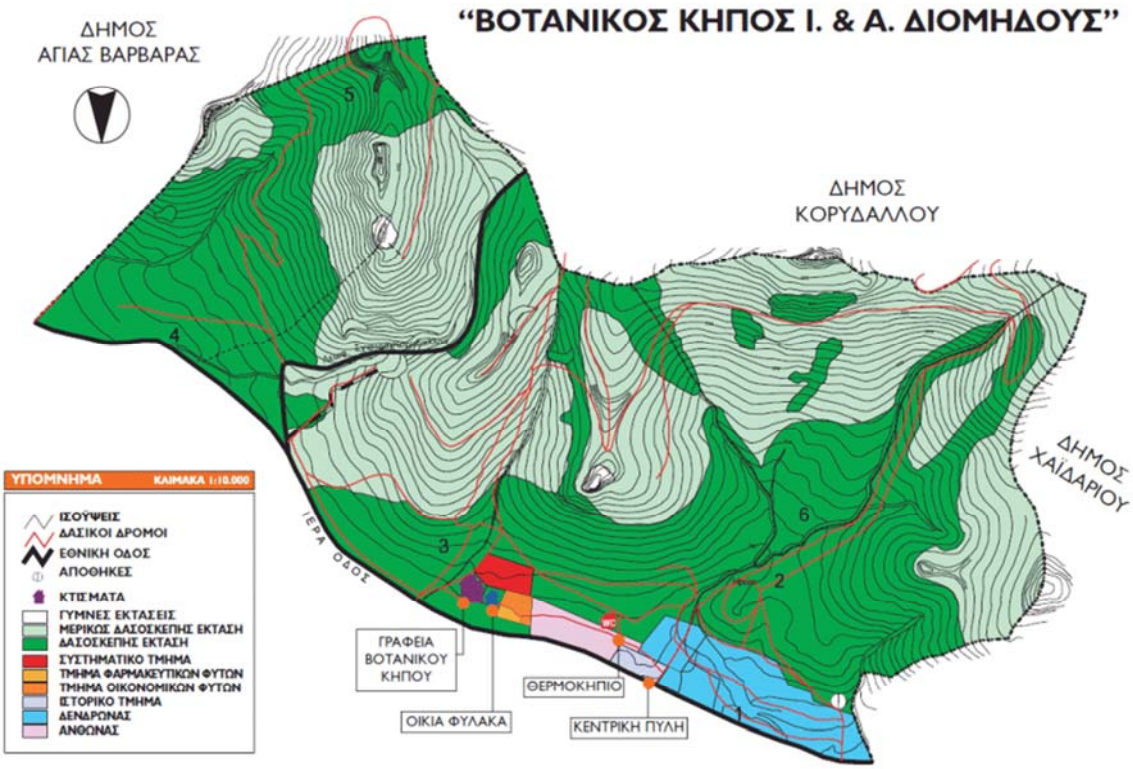

Σκαρίφημα θεματολογικών και γεωγραφικών ενοτήτων.[375]

Στο Διομήδειο βοτανικό κήπο έχει δημιουργηθεί ένα οικοσύστημα στο οποίο συμβιώνουν και αναπτύσσονται αυτοφυή δασικά και καλλιεργούμενα είδη. Αυτό το χαρακτηριστικό τον καθιστά ως μία από τις πιο σπάνιες περιπτώσεις βοτανικού κήπου παγκοσμίως. Τα καλλιεργημένα τμήματα χωρίζονται σε θεματολογικές και γεωγραφικές ενότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τμήμα των ιστορικών φυτών, με είδη που αναφέρονται από την ελληνική μυθολογία ως και την Παλαιά Διαθήκη!, όπως η Δάφνη (Laurus nobilis), η οποία ήταν αφιερωμένη στο θεό Απόλλωνα, ο Κισσός (Hedera helix),

[375] Πηγή: http://www.diomedes-bg.uoa.gr/cultivated.html

αφιερωμένος στο θεό Διόνυσο, ο Νάρθηκας (Ferula communis), στο βλαστό του οποίου ο Προμηθέας έκρυψε τη φωτιά για να τη μεταφέρει κρυφά από τους θεούς στους ανθρώπους, ο Κρίνος (Lilium candidum) που η Παναγία πήρε από τον Άγγελο, όπως αναφέρει η χριστιανική θρησκεία. Εδώ φύεται και το κώνειο (Conium maculatum) με το οποίο θανατώθηκε ο φιλόσοφος Σωκράτης, η Άκανθος (Acanthus spp.), της οποίας τα φύλλα εικάζεται ότι ενέπνευσαν τα κορινθιακά κιονόκρανα, το Παλιούρι (Paliurus aculeatus) απ' το οποίο ήταν φτιαγμένο το ακάνθινο στεφάνι του Χριστού. [376]

Όπως ήδη έχω αναφέρει στις ετεροτοπίες της απόκλισης, ο κήπος αποτελούσε τόπο εκτέλεσης των συλληφθέντων και κρατούμενων την περίοδο της Κατοχής από το στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Το μνημείο Αγωνιστών στον Διομήδειο κήπο είναι τρεις μαρμάρινες στήλες προς τιμήν των εκτελεσθέντων την 8η Σεπτεμβρίου 1944[378].

Μνημείο αγωνιστών Διομήδειου κήπου.[377]

Ο Διομήδειος κήπος, λοιπόν, συγκροτεί τόπο συλλογικής μνήμης καθώς, ως πρώην τόπος εκτελέσεων, αποτελεί σημειολογικά μια χωρική μεταφορά της συλλογικής μνήμης της αντίστασης, ενώ ως βοτανικός κήπος, μέσω του τμήματος των ιστορικών φυτών, συγκεντρώνοντας τα φυτά που έρχονται από διαφορετικές ελληνικές παραδόσεις ως τεκμήρια του παρελθόντος που ανακαλούν συλλογικές μνήμες, αποτελεί σημείο ιστορικής διδαχής. Στο τμήμα όπου συγκεντρώνονται τα δέντρα απ' όλον τον κόσμο αντιπαρατίθενται ασύμβατοι μεταξύ τους τόποι σε έναν πραγματικό χώρο.

<u>Πάρκο Ιστορικής Μνήμης και Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης</u>

Το 1992, ο Δήμος Χαϊδαρίου απαλλοτρίωσε έκταση 15 στρ. που εκτείνεται κατά μήκος της οδού Ηρακλέους και παρεμβάλλεται ανάμεσα στη λεωφόρο Αθηνών και την έκταση του στρατοπέδου. Στην περιοχή προϋπήρχε λίμνη που αποξηράθηκε. Το 1997, από την έκταση του στρατοπέδου, μέσω του Ταμείου Εθνικής Αμύνης (Τ.Ε.Θ.Α.), παραχωρήθηκαν στον δήμο 50 στρ. για χώρους πολιτισμού, αθλητισμού και για να τιμηθεί η ιστορική μνήμη. Από τη

[376]diomedes-bg.uoa.gr

[377] Πηγή: http://haidari.culhub.gr/featured_item_category/mnimio_agoniston/

[378] Στις 8 Σεπτεμβρίου 1944 εκτελέστηκαν 59 αγωνιστές με την κατηγορία της κατασκοπίας, αυτοί στην πλειονότητά τους, που συγκροτούν το περισσότερο μάχιμο άγημα της Αόρατης Στρατιάς στους κόλπους της Αντίστασης. Μεταξύ αυτών η Λέλα Καραγιάννη.

συνένωση δημιουργήθηκε μια ενιαία έκταση 65 στρ. όπου, το 2001, κατασκευάστηκε το μεγαλύτερο μέρος του Πάρκου Ιστορικής Μνήμης και Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης με συνεργασία της Νομαρχίας Αθηνών και του Δήμου Χαϊδαρίου.

Ο χώρος προσφέρεται για αναψυχή, αποτίει φόρο τιμής σε όσους βασανίστηκαν στο Μπλοκ 15 και εκτελέστηκαν στο Χαϊδάρι κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, στο Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Χαϊδαρίου και συνδέεται με την περιβαλλοντική και κοινωνική αναβάθμιση της Δυτικής Αθήνας.[379] Η υπερτοπική σημασία του σχετίζεται με τη συνολική αποκατάσταση και ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης. Στην έκταση του εκτός από το πράσινο έχουν χωροθετηθεί: ανοικτό θέατρο, αθλητικές εγκαταστάσεις, διαδρομές περιπάτου, παιδική χαρά, μεγάλο σιντριβάνι, μνημείο της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 κ.ά.

Δυστηχώς τόσο ο σχεδιασμός όσο και η κακή συντήρηση του καθιστούν την ονομασία του ειρωνική.

Αεροφωτογραφία 1965 | Μνημείο

Με γαλάζιο η αποξηραμένη λίμνη. 1. Λ. Καβάλας, 2. Γ. Παπανδρέου, 3. Παλατάκι, 4. Στρατόπεδο, 5. Πάρκο

Το Μνημείο Εθνικής Αντίστασης είναι μια inox στήλη στην οποία είναι χαραγμένες κάποιες από τις τελευταίες επιθυμίες πριν την εκτέλεση.

Η κόρη μου η Ρήνα
Να γίνει δασκάλα
Φιλώ τη γυναίκα μου
Και το παιδί μου
Βαγγέλης. 1-5-44

Πατερούλη
Πάω για εκτέλεση
Να ΄σαι περήφανος για
Το μονάκριβο γιο σου
Φιλιά πατερούλη
Ναπολέων. 1-5-44

Πρωτομαγιά
Γειά σας όλοι
πάμε στη μάχη
Κώστας Τσίρκας 1.5.44»

Κινηματογράφοι

Οι κινηματογράφοι του Χαϊδαρίου σήμερα είναι δυο και είναι δημοτικοί: Ο ιστορικός κινηματογράφος «Άνοιξη» και ο θερινός «Κατερίνα». Στο Χαϊδάρι όμως, των παιδικών και

[379] Υπάρχει προγραμματισμός από τη Νομαρχία Αθηνών για επέκταση του Πάρκου Ιστορικής Μνήμης, κατά περίπου 25 στρέμματα, προς το Αττικό Νοσοκομείο και προς το Πάρκο Νεολαίας Χαϊδαρίου, ώστε να επισφραγιστεί αυτός ο χώρος πρασίνου και να εμπλουτιστεί με άλλες δραστηριότητες, κάνοντάς τον ταυτόχρονα το μεγαλύτερο πνεύμονα πρασίνου εντός του δυτικού αστικού ιστού.

εφηβικών μας χρόνων, που η ψυχαγωγία ήταν η μεγάλη οθόνη και η μεγάλη παρέα της αλάνας ή της καφετέριας, λειτουργούσαν 7 σινεμά από τα οποία 4 θερινά: Ο «Ήλιος» (1959 - 1984), στην οδό Καραϊσκάκη 28 & Θηβών (πρώην Βασ. Κωνσταντίνου), θέσεις 800, έγινε ψησταριά. Το «Αττίκ», (1957 - 1972) έγινε η καφετέρια «Αίνιγμα». Η «Κατερίνα» (1968 - σήμερα), στην οδό Συνταγματάρχου Δαβάκη 18, τα τελευταία χρόνια έγινε δημοτικός, και η «Λεβάντα» (1974 - 1986), στο Δάσος, Ηρ. Πολυτεχνείου 76 (πρώην Βασ. Παύλου), έγινε το κλαμπ «Φοίνικας». Χειμερινά σινεμά ήταν: Η «Σοράγια» (1963 - 1987) στην οδό Δωδεκανήσου & Ελ. Βενιζέλου 24, θέσεις 600 με εξώστη, άνοιγε πλάγια, έγινε στούντιο και εγκαταλείφθηκε. Η «Άνοιξη» στη Β. Γεωργίου (σήμερα Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου). Ξεκίνησε το 1964 ως θερινό, το 1967 έγινε μεικτό με το θερινό στη ταράτσα, το 2007 χωρίστηκε σε αίθουσες 1,2, λειτουργεί ως σήμερα, στην αρχή θέσεις 770 με εξώστη, τα τελευταία χρόνια λειτουργεί ως δημοτικός, και τέλος «Δάσος» (1959 - 1971), στο Δάσος, στην οδό Ηρ. Πολυτεχνείου 7 & Αθηνάς, θέσεις 650, έγινε κατάστημα υγειονομικού ενδιαφέροντος.

Στο Δάσος, ο θερινός κινηματογράφος «Λεβάντα», είχε ουρανό για ταβάνι, μυρωδιά γιασεμιού, κουνούπια και πεύκα ολόγυρά του. Στα διαλείμματα, η/ο ταξιθέτρια/ης, με τον ταβλά στον λαιμό διαλαλούσε: *σάμαλι, κωκ, φιστίκια, πασατέμπος, μπυράλ.*

Οι σχέσεις μεταξύ ταξιθετριών και κινηματογραφόφιλων συχνά ήταν φιλικές.

[…] Πηγαίναμε επίσης και στον κινηματογράφο. Παίρναμε το καλαθάκι, βάζαμε μέσα τα φαγάκια μας και πηγαίναμε. Αν ερχόταν κανείς στο σπίτι ή ήθελε κάτι η μάνα μου έπαιρνε τηλέφωνο στο ταμείο και μας ειδοποιούσανε. "Την κυρία με το καλαθάκι και τα παιδάκια," και ερχόμασταν. Όταν όμως ερχόμασταν (σπίτι) και ήταν ο άνδρας μου, τότε ήταν μαύρα τα πράγματα. Μόλις βλέπαμε το αυτοκίνητο του… Δεν ήθελε να βγαίνουμε χωρίς αυτόν.[…][380]

Αλλά συχνά, οι συναντήσεις των κινηματογραφόφιλων νεανικών παρεών μέσα στο σινεμά εξελίσσονταν επεισοδιακά, καθώς θορυβούσαν σχολιάζοντας τις σκηνές της ταινίας, προκαλώντας τον εκνευρισμό των υπολοίπων προσηλωμένων στο έργο θεατών.

Τουλάχιστον, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, κάποιες από τις χειμερινές κινηματογραφικές αίθουσες τις χρησιμοποιούσαν τα σχολεία, κυρίως τα ιδιωτικά, για τη διοργάνωση των σχολικών εορτών, όπως των Χριστουγέννων, ή των εθνικών επετείων. Τότε η σκηνή με την οθόνη αποκτούσε σκηνικά κατάλληλα για να δεχθεί τις σχολικές θεατρικές παραστάσεις και τις απαγγελίες των ποιημάτων. Άλλοτε πάλι περιοδεύοντες θίασοι έκαναν εκεί στάση για λίγες παραστάσεις.

---

[380] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)

[…] Η αγάπη μου για το θέατρο και το σινεμά καλλιεργήθηκε χάρη στη μητέρα μου. Το σινεμά του «Δάσους», τη δεκαετία του '60, άλλαζε έργο κάθε δυο μέρες. Σπάνια χάναμε προβολή, όπως όταν ήμουν 10 χρονών και της ΄΄έσπασαν τα νερά΄΄ και έπρεπε να πάει στο νοσοκομείο να γεννήσει, με μένα και την αδελφή μου να επιμένουμε να μη χάσουμε την προβολή, ή, αρκετά χρόνια αργότερα όταν ένα καλοκαίρι στη «Λεβάντα» έπαιζε Το κουρδιστό πορτοκάλι *και ο πατέρας μου μας απαγόρευσε να πάμε να το δούμε, προκαλώντας μια πολύ έντονη αντιπαράθεση, φυγή, κυνηγητό στους δρόμους του Δάσους, οικογενειακή έκρηξη… Όσον αφορά το θέατρο, παρακολουθούσαμε όλες τις καλές παραστάσεις που αναβαίνανε στα θέατρα της Αθήνας, όπως το* Σλουθ *με τον Χορν και τον Αλεξανδράκη κ.ά. Στο σινεμά του Δάσους έπαιξα για πρώτη φορά σε θεατρική παράσταση σε σχολική γιορτή. […]*[381]

Ο κινηματογράφος αποτελεί μια παράξενη ορθογώνια αίθουσα, στο βάθος της οποίας, στην δισδιάστατη οθόνη, βλέπουμε να προβάλλονται και να εναλλάσσονται τρισδιάστατοι χώροι. Αντίστοιχα, το θέατρο κάνει να διαδέχονται στη «μπούκα» μία σειρά από τόπους ξένους μεταξύ τους.[382]

Ο κινηματογράφος και το θέατρο είναι χώροι οπτικής φυγής σε μεταβαλλόμενους πραγματικούς ή φανταστικούς χωροχρόνους. Επίσης, εκπληρώνουν την επιθυμία του ανθρώπου να «αποδράσει». Υπ' αυτή την έννοια αποτελούν συνθήκη ελευθερίας και αναζήτησης.

<u>Οι δρόμοι και οι πλατείες ως ενδιάμεσοι χώροι και ετεροτοπικές ασυμβατότητες, διατήρησης της συλλογικής μνήμης</u>

Κάποιοι δρόμοι στο Χαϊδάρι, εκτός από ενδιάμεσοι χώροι σύνδεσης ενός τόπου με έναν άλλο, αποτελούν ετεροτοπίες, επειδή συγκεντρώνουν πολλές ασύμβατες μεταξύ τους θέσεις. Επίσης, η ονομασία των δρόμων συντηρεί την ιστορική μνήμη, αν και η αίσθηση που έχει ο/η κάτοικος του Χαϊδαρίου που χρησιμοποιεί τους δρόμους ως απλούς τόπους της καθημερινότητας είναι ότι ο χρόνος του παρόντος λειτουργεί ανεξάρτητα από τον ιστορικό χρόνο. Οι διαβαθμίσεις και ιεραρχήσεις των ονομάτων εξαρτώνται από τη σημασία ενός δρόμου σε σχέση με τους άλλους στην κλίμακα του Δήμου. Οι κεντρικές αρτηρίες έχουν ονόματα τοπικής σημασίας, όπως οι δύο βασικοί οδικοί άξονες που έχουν αναφορά σε γεγονότα τοπικής ιστορικής μνήμης: έμμεση ο ένας στη Μάχη του Χαϊδαρίου (οδός Στρατάρχου Καραϊσκάκη), ο δε άλλος, μετονομαζόμενος από Βασιλέως Γεωργίου

[381] Προσωπική εμπειρία

[382] Foucault, M., (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ. 1 (Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. 46-49

σε Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου, άμεση στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου. Οι δύο υπερτοπικής σημασίας άξονες που διέρχονται από το Χαϊδάρι είναι: Η Ιερά οδός και η λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου. Η μεν πρώτη διατηρεί το ιστορικό της όνομα ενώ η δεύτερη δηλώνει κατεύθυνση/σύνδεση.

Οι αλλαγές των ονομάτων των δρόμων ή οι αντιστάσεις στη χρήση των νέων ονομάτων στην καθημερινή επικοινωνία είναι αποκαλυπτικές για τις παραμέτρους της συλλογικής μνήμης. Η λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου αποκαλείται Καβάλας, η Στρατάρχου Καραϊσκά-κη, απλώς Καραϊσκάκη, η Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου απλώς Στρατοπέδου.

Οι οδοί Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου και Στρατάρχου Καραϊσκάκη εκτείνονται παράλληλα, περικλείοντας, μαζί με την Ιερά οδό και τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου, το ιστορικό κέντρο της σύγχρονης πόλης.

Η οδός Στρατάρχου Καραϊσκάκη, συνδέοντας την Ιερά οδό με το Παλατάκι, συνδέει συμβολικά την αρχαία με τη νεότερη ιστορία. Ενώ η Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου, αποτελώντας την περίοδο της γερμανικής κατοχής τον μεταβατικό χώρο σύνδεσης του στρατοπέδου Χαϊδαρίου με τον βοτανικό κήπο, συνέδεε τα δύο κατώφλια από τη ζωή στο θάνατο, την ατομική στη συλλογική συνείδηση. Οι δύο αυτοί δρόμοι αποτελούν μνημεία, καθώς ο όρος «μνημείο» περιλαμβάνει οτιδήποτε διαιωνίζει τη μνήμη.[383] Μέσω των μνημείων κατασκευάζεται ο μύθος της συνέχειας και της ενότητας.

Η οδός Στρατάρχου Καραϊσκάκη συνδέει την Ιερά οδό με τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου και προεκτεινόμενη τις υπόλοιπες γειτονιές που η δεύτερη τέμνοντας το Δήμο, αποκόπτει. Ταυτόχρονα, όπως ήδη έχω αναφέρει, συνδέει συμβολικά δύο ιστορικές περιόδους, η συμβολή του νότιου άκρου της με την Ιερά οδό, την κλασική αρχαιότητα, και του βόρειου στη συμβολή της με τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου, στο Παλατάκι, τον Αγώνα του 1821 και τη νεότερη ιστορία. Από τον 19° αι. είναι ένας πευκόφυτος δρόμος, δύο ανισόπεδων παράλληλων επιπέδων·το χαμηλότερο ασφαλτοστρωμένο επίπεδο αποτελεί τον κυριότερο οδικό άξονα που διέρχεται από το κέντρο του Δήμου, το δε ψηλότερο είναι χαρακτηρισμένο και θεσμοθετημένο με τις αποφάσεις του δημοτικού συμβουλίου 309/75 και 656/99 ως πεζόδρομος και διατηρητέο μνημείο της πόλης,[384] προσφέρεται δε για περιπάτους και ξεκούραση, καθώς διαθέτει πλακοστρώσεις, παγκάκια, πέργκολες και χώρους αναψυχής. Αποτελεί το επίκεντρο της οικονομικής, εμπορικής και κοινωνικής ζωής της πόλης, και υπερτοπικό πόλο αναψυχή.

Οι προτομές, τα αγάλματα, τα μνημεία που υπάρχουν εδώ, είναι «τόποι» όπου

---

[383] Ζήβας Διονύσιος. (1997), *Τα μνημεία και η πόλη*, Libro, Αθήνα, σ.137

[384] http://el.wikipedia.org/wiki/οδός_Στρατάρχου_Καραϊσκάκη & http://www.haidari.gr/ιστορικός_πεζοδρομος_Στρατάρχου_Καραϊσκάκη

εναπόθεσαν τη συλλογική μνήμη των τόπων προέλευσης τους οι κάτοικοι του δήμου.

Το μνημείο και η προτομή του Ελευθέριου Βενιζέλου

Στη βάση της προτομής αναγράφονται: «ΤΑ ΕΘΝΗ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΣΤΡΕΦΟΥΝ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΠΡΟΣ ΤΑ ΟΠΙΣΩ ΕΙΜΗ ΟΣΟΝ ΑΠΑΙΤΕΙΤΑΙ ΔΙΑ ΝΑ ΠΟΡΙΖΩΝΤΑΙ ΤΑ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΕΚΕΙΘΕΝ ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ» «Ω ΒΕΝΙΖΕΛΕ ΗΣΥΧΑΣΕ ΛΕΥΤΕΡΗ ΑΝΑΠΑΥΣΟΥ ΜΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΟΥ ΔΕ ΞΕΧΝΟΥΝ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΑ ΔΙΚΑ ΣΟΥ»

Το μνημείο Θ. Κολοκοτρώνη

Το Μνημείο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη με την προτομή λαξευμένη από την γλύπτρια Κουτήφαρη Καλλιόπη το 1991

Το μνημείο Αγνώστου Στρατιώτη

Το μνημείο Αγνώστου Στρατιώτη είναι το άγαλμα που κοσμεί την πλατεία Ηρώων, επί της οδού Στρατάρχου Καραϊσκάκη και είναι το Ηρώο της πόλης. Απεικονίζει έναν πολεμιστή σε πορεία και ο δημιουργός του είναι ο Λημναίος Αθανάσιος, ο οποίος το λάξευσε το 1970. Σε κάθε Εθνική Εορτή, οι Τοπικοί Άρχοντες καταθέτουν στεφάνια αποδίδοντας φόρο τιμής υπέρ των πεσόντων μαχητών της αντίστασης του 1940-45, αλλά και όλων όσων πολέμησαν στο Χαϊδάρι. Στη βάση του ανδριάντα αναγράφεται: ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ

Το Μνημείο Ποντιακού Ελληνισμού

Το Μνημείο του Ποντιακού Ελληνισμού είναι το Ηρώο του Πόντιου Ακρίτα που φιλοτέχνησε ο Βάσος Καπάνταης. Το Ηρώο των Ποντίων στο Χαϊδάρι δημιουργήθηκε το 1987, από χαλκό, ενώ στην μαρμάρινη επιγραφή ο γλύπτης αναφέρει: ΕΣΕΤ' ΗΜΑΡ ΝΟΣΤΙΜΟΝ

Επί του πεζοδρόμου, σε συνεργασία με το Δήμο, η Εστία Κρητών Χαϊδαρίου, το 1983, τοποθέτησε προτομή του Ελευθέριου Βενιζέλου και ο Σύλλογος Πελοποννησίων Χαϊδαρίου Ο Μωριάς, το 1991, προτομή του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Δυο πλατείες ″ανοίγονται″ στον πεζόδρομο. Η πλατεία Ηρώων, όπου λαμβάνουν χώρα οι επίσημοι

εορτασμοί της πόλης , στο κέντρο της οποίας το γλυπτό ένοπλου στρατιώτη σε πορεία σηματοδοτεί το ηρώο της πόλης, και η πλατεία Δημοκρατίας, όπου σε συνεργασία με το Δήμο, ο Σύλλογο Ποντίων Χαϊδαρίου, το 1987, τοποθέτησε γλυπτό μνημείο αφιερωμένο στον ποντιακό ελληνισμό.

Τα μνημεία είναι τα υλικά στηρίγματα της εθνικής και τοπικής μνήμης, που ενισχύονται από τους περιοδικούς εορτασμούς, τις επετειακές εκδηλώσεις και τη δημόσια κανονικότητα του συμβολικού λόγου. Η κυκλική αυτή επανάληψη, πέρα από το στόχο της εγχάραξης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, υποδηλώνει τη συνέχεια με το παρελθόν και συμβολίζει την κοινωνική συνοχή ή την ταυτότητα ομάδων και κοινοτήτων, πραγματικών ή φαντασιακών.

[…] Εδώ, την 25 Μαρτίου του 1969, ως παραστάτιδα της σημαίας και ντυμένη Αμαλία, συμμετείχα στην παρέλαση του Α΄ Δημοτικού σχολείου Χαϊδαρίου. Πλήθος κόσμου και όλα τα σχολεία ήταν παρόντα.[…][385]

Οι εκδηλώσεις στο δρόμο δίνουν την ευκαιρία στους/στις κατοίκους να ανακαλύψουν τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των κτιρίων και, με την παρατήρηση, να οικειοποιηθούν το δομημένο περιβάλλον. Η γιορτή είναι ένας χρόνος εξαίρεσης, που αλλάζει προσωρινά τη γειτονιά αναστέλλοντας τους καθημερινούς της κώδικες, με στόχο την πρόκληση κοινωνικής συνοχής και με τη βοήθεια της ανάκλησης της εμπειρίας της.[386] Μιας εμπειρίας που στηρίζεται στην καθημερινή επαφή με τους τόπους της γειτονιάς και των σημασιών που αυτοί προβάλλουν. Οι γιορτές δίνουν νόημα σε ήδη υπάρχουσες κτισμένες μορφές, φέρνουν την ιστορία μέσα στη γειτονιά, ανατρέπουν τη ροή της καθημερινότητας στους δημόσιους χώρους, προκαλούν μια αποσταθεροποίηση του καθημερινού. Ο τόπος, μέσα από τις μνήμες που φέρει ως βιωμένος χώρος, γίνεται φορέας μιας εμπειρίας, επανασηματοδοτείται.

Στους θεσμούς της συλλογικής μνήμης καθρεφτίζεται η σχέση της κοινωνίας με το παρελθόν της, με αυτό που η ίδια ορίζει ως «ρίζες» και ως «κληρονομιά» και μεταδίδουν τη μνήμη, όταν η εικόνα για το συλλογικό παρελθόν δεν είναι εξαρχής ενιαία και ομοιόμορφη.

Από την οδό Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου περνούσαν τα καμιόνια, οι «μαυροφό-ροι»,[387] με τους κρατούμενους και τις κρατούμενες του στρατοπέδου Χαϊδαρίου που πήγαιναν για εκτέλεση τόσο στο Διομήδειο κήπο όσο και στην Καισαριανή. Στη διαδρομή

---

[385] Προσωπική εμπειρία

[386] Πολυχρονιάδη Κατερίνα (2006), Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτηση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος, στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου,* επιμέλεια. Σταυρίδης Σταύρος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα σ.109-111.

[387] Έτσι ονόμαζαν το φορτηγό αυτοκίνητο με τη μαύρη τέντα, που έπερναν κάθε πρωί τους συντρόφους και συντρόφισσες για εκτέλεση.

πολλοί πετούσαν σημειώματα με τη συγκλονιστική στη λιτότητά της φράση *«πάω για εκτέλεση»* ή με τις επιθυμίες τους. Περνούσαν επίσης τα καμιόνια με τις σορούς των εκτελεσθέντων από στο χώρο του στρατοπέδου με προορισμό το Γ΄ Νεκροταφείο. Από τα νωπά θανάσιμα τραύματα των αγωνιστών έρεε αίμα στον χωμάτινο τότε δρόμο. Κυριολεκτικά, λοιπόν, ο δρόμος αυτός είναι ποτισμένος με το αίμα των αγωνιστών της Αντίστασης.

[…] Αν και οι βιτρίνες των καταστημάτων αποσπούν συνεχώς την προσοχή, όταν διαβαίνω αυτόν το δρόμο, πάντα σκέπτομαι τι πατάω και πού βρίσκομαι με συγκίνηση. Δεν παραλείπω να μεταφέρω την ιστορία του δρόμου στο ανιψάκι μου, όταν βγαίνουμε βόλτα. Τη συλλογική μνήμη την παραλάβαμε από τις προηγούμενες γενιές και πρέπει να τη μεταφέρουμε στις επόμενες αναλλοίωτη. […][388]

Η προέκταση του δρόμου –απέναντι από το κολυμβητήριο– που διακόπτεται από τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου και τερματίζει στις πύλες του Στρατοπέδου ονομάστηκε οδός Αντώνη Φλούντζη, προς τιμήν του γιατρού του στρατοπέδου που, στο βιβλίο του *Χαϊδάρι, κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, κατέγραψε την ιστορία του στρατοπέδου.

Ο σχεδιασμός της ανάπλασης της οδού Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου, που έγινε το 2001, αντί να βασίζεται στην ανάδειξη της ιστορικής σημασίας και της ταυτότητάς της, εξαντλήθηκε σε δεντροστοιχίες, κλασικά φωτιστικά, ειδικές πλακοστρώσεις και σημειακές διαπλατύνσεις των πεζοδρομίων. Ακολουθώντας τα δεδομένα της σύγχρονης εποχής και της κατανάλωσης, κυριάρχησαν οι χρήσεις του μικρεμπορίου και της διασκέδασης. Ούτε η ιστορικότητα του δρόμου, ούτε η διασφάλιση της συλλογικής μνήμης ήταν στις προθέσεις του σχεδιασμού. Ακόμα και στο κομβικό σημείο που τέμνεται με την υπερτοπικής σημασίας – βεβαρυμένη με κυκλοφορία βαρέων οχημάτων και άρα παραγωγό υψηλών ποσοστών ηχορύπανσης και ατμοσφαιρικής μόλυνσης– λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου, κατασκευάστηκε το δημοτικό κολυμβητήριο! – που μάλιστα βρίσκεται μισοχωμένο σε χαμηλότερο επίπεδο απ΄ αυτό των δρόμων, λόγω υψομετρικής διαφοράς, και αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς του Δήμου.

Όσον αφορά τους υπόλοιπους δρόμους του Δήμου, η ονοματοθεσία τους αντικατοπτρίζει την κυρίαρχη εικόνα για το συλλογικό παρελθόν. Η χαρτογράφηση των οδών είναι το αποτέλεσμα της πολλαπλής μνήμης μιας κοινότητας και της ενοποιητικής μνήμης της κεντρικής εξουσίας. Δρόμοι με ονόματα ηρώων και τόπων της αρχαιότητας,[389] του βυζά-

[388] Προσωπική εμπειρία

[389] Στις συνοικίες Αφαία και Σκαραμαγκά τα ονόματα των δρόμων σχετίζονται περισσότερο με την μυθολογία και την αρχαιότητα: Δήμητρας, Άρη, Δία, Ήρας, Ηφαίστου, Ποσειδόνος, Ευρώπης,

ντιου,[390] της ελληνικής επανάστασης του 1821,[391]ελληνικών και μικρασιατικών τόπων προέλευσης[392] των πρώτων κατοίκων και των προσφύγων, των Βαλκανικών πολέμων, του Β' Παγκόσμιου πόλεμου, της δικτατορίας του 1967, σύγχρονων καλλιτεχνών.

Στην πολεοδομική ενότητα του Δάσους, τιμούν τους δρόμους λογοτέχνες, ποιητές και καλλιτέχνες με τα ονόματα τους: Κάλβου, Γιάννη Ρίτσου, Μάνου Κατράκη, Κατίνας Παξινού, Βέμπο, Κωστή Παλαμά, Σκαρίμπα, Καρόλου Κουν, Τζένης Καρέζη, Γιώργου Ζαμπέτα, Βασίλη Τσιτσάνη, Κορνάρου και Μητρόπουλου Δημήτρη, Παπαναστασίου Αλέξανδρου, Κόρφα, Κοτίνη Μιλτιάδη.

Την περίοδο της Κατοχής και την άρρηκτη σχέση του στρατοπέδου με αυτήν τίμησε ο Δήμος με πολλές ονοματοθεσίες. Η περίοδος της δικτατορίας επίσης πρόσφερε ονόματα δρόμων που συμβολίζουν την αντίσταση κατά της χούντας. Την περίοδο της μεταπολίτευσης παρατηρούνται ενδιαφέρουσες μετονομασίες που δηλώνουν αλλαγές στην ερμηνεία του εθνικού παρελθόντος: Στο Δάσος η οδός Βασιλίσσης Δάφνιδος μετονομάστηκε σε Γ. Παπανδρέου, η οδός Βασιλέως Παύλου σε Ηρώων Πολυτεχνείου, ενώ νέες ονομασίες δόθηκαν όπως Αλέκου Παναγούλη, Κυπρίων Αγωνιστών, Ούλωφ Πάλμε κ.λ.π

Τα χριστιανικά ονόματα χωροθετούνται σε άμεση σχέση με τις ενορίες των γειτονιών του Δήμου: Κοιμήσεως Θεοτόκου, Αγίου Αντωνίου (συνοικίες Αφαία και Σκαραμαγκά), Αγ. Παρασκευής (Δάσος), Αγ. Μαρίνας, Προφήτη Ηλία (Συνοικία Προφήτη Ηλία), Αγ. Γεωργίου, Αγ. Γρηγορούσας (Συνοικία Γρηγορούσα), Αγ. Χριστόφορου (Δαφνί)

Τα «ίχνη» των γυναικών στο Χαϊδάρι εμφανίζονται και μέσα από την ονομασία των οδών: Αθηνάς, Αφροδίτης, Σαπφούς, Μελίτας, Έλλης, Οινόης, Μπουμπουλίνας, Αγ. Παρασκευής, Αγ. Μαρίνας, Υπάτης. Οι επιλογές αυτές εξαρτώνται βεβαίως κατ' εξοχήν από τη βούληση της δημοτικής ή της κρατικής αρχής και δεν ανήκουν σ' αυτό που ονομάζουμε «μη επίσημη» μνήμη. Για την ανίχνευση πάντως των «τόπων» της μνήμης με οδηγό τα

Κενταύρου, Θαλού, Τρίτωνος, Αντισθένους, Αφαίας, Ήλιου, Σελλήνης, Κρόνου, Ουρανού, Γαλαξία, Υδροχόου, Τοξότη, Πούλιας, Πεύκων, μυθικά και αρχαία ονόματα συναντάμε και στο υπόλοιπο Χαϊδάρι: Απόλλωνος, Τροίας, Ιπποκράτους(Δαφνί), Ηρακλέους, Πινδάρου, Σαπφούς, Φειδίου, Οδυσσέως, Αριστείδου, Μελίτας, Δαιδάλου, Φιλίππου, Κέκροπος (Συνοικία Γρηγορούσα) και στη συνοικία του Δάσους: Δημοσθένους, Αθηνάς, Σοφοκλέους, Πλουτάρχου, Πραξιτέλους, Πλάτωνος, Οινόης, Σωκράτους, Βεργίνας

[390] Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στη συνοικία του Δαφνιού, που βρίσκεται κοντά στον βυζαντινό ναό της μονής του Δαφνιού -έτσι πήρε το όνομα της η γειτονιά- τα ονόματα των οδών αναφέρονται κυρίως σε ιστορικά πρόσωπα της βυζαντινής περιόδου: Βυζαντίου, Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, Ιουστινιανού, Κομνηνών, Νικηφόρου Φωκά, Τσιμισκή Ιωάννη, Ιεράς Μονής, Μυστρά.

[391] Σατωβριάνδου, Ρήγα Φεραίου, Παπαφλέσσα, Μπουμπουλίνας, Αθανασίου Διάκου, Φιλικών

[392] Ονόματα οδών που σχετίζονται με τις περιοχές προέλευσης των πρώτων κατοίκων και μικρασιατών προσφύγων, χωροθετούνται στη θέση εγκατάστασης τους, κυρίως στη συνοικία Αστυθέα : Χίου, Νέας Φώκαιας, Αϊδινίου, Πόντου, Κερασσούντος, Νικομηδείας, Σινασσού.

ονόματα των δρόμων δεν αρκούν μόνο οι παρουσίες και οι συχνότητές τους. Σημαντικές είναι και οι απουσίες και οι σιωπές τους. Κάποτε μάλιστα, σημαντικότερες.

Άλλα μνημεία συνδεδεμένα με πλατείες και εκκλησίες που συνδέονται με τη συλλογική μνήμη των κατοίκων ή των πληθυσμιακών ομάδων που σταδιακά εγκαταστάθηκαν και απαρτίζουν το Δήμο είναι:

Το *Μνημείο του Κάρολου Φαβιέρου* είναι ίσως το παλιότερο μνημείο της πόλης του Χαϊδαρίου, αφού φιλοτεχνήθηκε με πρωτοβουλία του Νικολάου Θων προς τιμήν του φιλέλληνα Κάρολου Φαβιέρου για την συμβολή του στις μάχες του Χαϊδαρίου στις 6 και 8 Αυγούστου 1826. Σήμερα, το μνημείο έχει «ακρωτηριαστεί». Η μαρμάρινη στήλη του βρίσκεται στον αύλιο χώρο του Παλατακιού, ενώ η προτομή του Φαβιέρου, ίσως για λόγους προστασίας, στο Δημαρχείο Χαϊδαρίου.

Η στήλη του μνημείου[393]	Η προτομή του Φαβιέρου	Στη στήλη του μνημείου έχει χαραχθεί:
		Ο ΓΑΛΛΟΣ ΦΙΛΕΛΗΝ ΚΑΡΟΛΟΣ ΦΑΒΙΕΡΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΕΜΑΧΕΤΟ ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΤΩ ΤΟΠΩ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ. ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΝ 6 ΚΑΙ 8 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1826. ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΑΙΩΝΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΣ ΤΟ ΣΗΜΑ ΤΟΥΤΟ ΗΓΕΙΡΕΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΘΩΝ.

Το *Μνημείο Γεώργιου Καραϊσκάκη,* βρίσκεται σε περίοπτη θέση επί της ομώνυμης οδού, στην πλατεία του Δημαρχείου Χαϊδαρίου.

Μνημείο Γεώργιου Καραϊσκάκη[394]	
	Το μνημείο είναι αφιερωμένο στη Μάχη του Χαϊδαρίου (5-8 Αυγούστου 1826). Η προτομή είναι λαξευμένη από τον χαϊδαριώτη καλλιτέχνη Λαλέ Χαράλαμπο το 1998 και είναι χαραγμένη η ρήση του Καραϊσκάκη σ' αυτή τη μάχη: *Οποιανού, ωρέ, του βαστάει η καρδιά ας μ' ακολουθήσει.*

Το *Μνημείο Χρυσοστόμου Μητροπολίτη Σμύρνης,* αποτελείται από μία μαρμάρινη στήλη με την προτομή του μητροπολίτη και εκατέρωθεν της βάσης της στήλης, σε δύο μαρμάρινες επιγραφές είναι χαραγμένα τα 27 ονόματα ανδρών και γυναικών, που προερχόμενοι και προερχόμενες από τη Νέα Φώκαια της Μικράς Ασίας, το 1924, εγκαταστάθηκαν πρώτοι και πρώτες στο Χαϊδάρι. Το έργο λαξεύτηκε το 1970 με δαπάνες του «Συνδέσμου

[393] Πηγή φωτογραφιών ο.π.
[394] Πηγή φωτογραφίας: http://haidari.culhub.gr/τοποθεσίες/κύρια-κατηγορία/μνημεία/

των εν Ελλάδι Νεοφωκαέων» προς τιμήν των σφαγιασθέντων αδελφών τους κατά την περίοδο 1914-1922. Το μνημείο βρίσκεται στον αύλιο χώρο στης ιστορικής εκκλησίας των Νεοφωκαίων, του ιερού ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Μνημείο Χρυσοστόμου Μητροπολίτη Σμύρνης[395]

Κάποιοι εξ᾽αυτών, που τα ονόματα τους είναι χαραγμένα στο μνημείο και οι απόγονοι τους διαδραμάτησαν σημαντικό ρόλο στην πορεία του Χαϊδαρίου, όπως ο Γιαχνής, ο Ντινιακός που διατέλεσαν και δήμαρχοι.

Το *Μνημείο Μεγάλου Αλεξάνδρου,* βρίσκεται στο Πάρκο «Ανάπλαση» του Δάσους Χαϊδαρίου, απέναντι από την είσοδο του Διομήδειου βοτανικού κήπου. Είναι δωρεά της Ένωσης Μακεδόνων Δυτικής Αττικής «Μ. Αλέξανδρος». Επάνω στο μνημείο αναγράφεται: ΑΝΔΡΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΕΡΓΩ ΓΕΝΟΜΕΝΩΝ ΕΡΓΩ ΚΑΙ ΔΗΛΟΥΣΘΑΙ ΤΑΣ ΤΙΜΑΣ.

Μνημείο Νίκου Πλουμπίδη. Την αυγή της 14ης Αυγούστου του 1954 στη δυτική Πύλη, σε μια ρεματιά του δάσους του Δαφνιού εκτελέστηκε ο Νίκος Πλουμπίδης, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ κατά τη μεταξική δικτατορία, τη γερμανική κατοχή και τον Εμφύλιο, αλλά και μία από τις πλέον τραγικές φυσιογνωμίες στην ιστορία του ΚΚΕ, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη καρτερικότητα, ακλόνητη αφοσίωση στο κόμμα και τις ιδέες του, αρνούμενος θεία μετάληψη και κάλυψη των ματιών του, τραγουδώντας τη *Διεθνή*.[396] Στο σημείο της εκτέλεσης του, στις 23 Ιουλίου του 1996, κατασκευάστηκε λαξευμένο μνημείο ενσωματώνοντας τα σπασμένα κομμάτια του λιονταριού που είχε σμιλέψει ο γλύπτης Κλουβάτος στην ταφόπλακα που υπήρχε στο νεκροταφείο του Χαϊδαρίου και που είχε καταστραφεί το '68, με εντολή της χούντας.[397]

[395] Πηγή φωτογραφιών: http://haidari.culhub.gr/τοποθεσίες/κύρια-κατηγορία/μνημεία/
[396] Πηγή: http://el.wikipedia.org/wiki/Νίκος_Πλουμπίδης
[397] https://left.gr/news/ekdilosi-gia-ton-niko-ploympidi-tirontas-zontani-ti-mnimi

Μνημείο Νίκου Πλουμπίδη[398]

Η σπασμένη μαρμάρινη πλάκα

Στο βράχο είναι χαραγμένο απλά*:*
Εδώ εκτελέστηκε ο Νίκος Πλουμπίδης

Όλα τα μνημεία στα οποία έχω αναφερθεί αφενός αποτελούν κενοτάφια ατόμων ή ομάδων, στεγάζοντας συμβολικά την ετερότητα του θανάτου, και αφ' ετέρου συντηρούν τη συλλογική μνήμη, μέσω τελέσεων που πραγματοποιούνται περιοδικά σ' αυτά. Μόνο σε δύο εξ αυτών υπάρχει αναφορά στις γυναίκες, στο μνημείο των Ποντίων συμβολικά –με τη γυναικεία φιγούρα να κρατά την ασπίδα και το σπαθί– και στο μνημείο των Νεοφωκαέων ονομαστικά, επιβεβαιώνοντας τον κυρίαρχο ανδρικό λόγο στην ιστορία.

Συναρτημένες επίσης με τη συλλογική μνήμη είναι και οι τελέσεις θρησκευτικού χαρακτήρα που συντελούνται στους δρόμους όπως η περιφορά του Επιτάφιου, οι λιτανείες, η περιφορά της εικόνας της κάθε ενορίας, η γαμήλια πομπή, η νεκρική πομπή.
Κατά την περίοδο των κλασικών χρόνων, η γεφύρωση των εκβολών των Ρειτών έγινε, όπως ήδη έχω αναφέρει, για να διευκολύνεται η διέλευση των ιερέων, που μετέφεραν τα ιερά της Δήμητρας στην Αθήνα, και των ταξιδιωτών/συνοδών των ιερών αντικειμένων της θεάς, που ήταν υποχρεωμένοι να είναι πεζοί.

Στις 27/7/2015 ηλεκτρονική εφημερίδα της δυτικής Αττικής γράφει: *…Με κάθε επισημότητα γιορτάστηκε και φέτος στο Δάσος Χαϊδαρίου η Αγία Παρασκευή. Εκατοντάδες πιστοί συγκεντρώθηκαν από νωρίς το απόγευμα της Κυριακής στον ιερό ναό της Αγίας Παρασκευής, παρακολούθησαν τη θεία λειτουργία και την καθιερωμένη λιτανεία της εικόνας στους δρόμους του Δάσους.*[400]

Λιτανεία και περιφορά της εικόνας της Αγ. Παρασκευής στους δρόμους.[399]

[398] Πηγή φωτογραφιών: *http://haidari.culhub.gr/συλλογή-Δήμου*
[399] Πηγή φωτογραφίας, ο.π.
[400] Πηγή: http://pitsounicity.gr/xaidari/5772-litaneia-kai-perifora-tis-eikonas-tis-agias-paraskevis-sto-dasos-xaidariou-photos

Συσχετίζοντας τα παραπάνω συμπεραίνω ότι η παράδοση των κλασικών χρόνων, της μεταφοράς των ιερών της Δήμητρας στην Αθήνα, συνδέεται με τη χριστιανική παράδοση της λιτανείας της εικόνας της Αγ. Παρασκευής στους δρόμους του Δάσους.

Η συλλογική μνήμη αναγνωρίζει το ίχνος της ίδιας τελετουργίας.

Σχετικό με το παραπάνω είναι και οι Γαμήλιες τελέσεις στους δρόμους όπου νυφική πομπή συνοδεύει τη νύφη από το πατρικό της σπίτι στην εκκλησία.

Κατά την αρχαιότητα, η γαμήλια πομπή υπό τους ήχους μουσικής και γαμήλιων ύμνων, διασχίζοντας τους δρόμους όπου ο κόσμος επευφημούσε, ευχόταν και έραινε με «καταχύσματα», μετέφερε τους λευκοντυμένους και στεφανωμένους νεόνυμφους από το σπίτι των γονιών της νύφης σε αυτό του συζύγου της. Σήμερα, στη διαδρομή της γαμήλιας πομπής από το πατρικό σπίτι της νύφης προς την εκκλησία, τα «καταχύσματα»[402] έχουν αντικατασταθεί με ρύζι και ροδοπέταλα και οι αυλητρίδες από οργανοπαίκτες. Τα ολόλευκα ρούχα, που συμβόλιζαν την απουσία σωματικής φθοράς και τη μεταξύ τους σχέση, στο χριστιανισμό το νυφικό συνδέθηκε με την αγνότητα αυτής που το φοράει, τα δε στεφάνια είναι τα «στέφανα». Στην πανηγυρική γαμήλια πομπή και ο γαμπρός ξεκινούσε από το σπίτι της νύφης, μόνο αν ήταν ο πρώτος του γάμος, αλλιώς τον αντικαθιστούσε ένας συγγενής ή φίλος του, ο οποίος έπρεπε να οδηγήσει τη νύφη στον γαμπρό στα σκαλοπάτια της εκκλησίας, όπως καθολικά συμβαίνει σήμερα.

Νυφική πομπή προς την εκκλησία της Αγ. Παρασκευής, του Δάσους.[401]

Στη φωτογραφία πατέρας κι αδελφός συνοδεύουν τη νύφη. Διακρίνεται λίγο πίσω και δεξιά από τον αδελφό της ο βιολιστής.

Τέλος, μια πομπή στους δρόμους του Δάσους συνοδεύει το νεκρό από το σπίτι του στην εκκλησία. Συγγενείς, φίλοι και γείτονες συνοδεύουν το φέρετρο και οι διαβάτες του δρόμου σταματούν, σταυροκοπιούνται, εκφράζουν τα συλλυπητήριά στους συγγενείς και συχνά εντάσσονται στην πομπή. Μετά το πέρας της νεκρικής λειτουργίας, κατά τη διάρκεια της οποίας οι καμπάνες χτυπούν πένθιμα, ο νεκρός και η συνοδεία του φεύγουν για τον ενταφιασμό στο νεκροταφείο. Όπως στην αρχαιότητα, έτσι και σήμερα τα νεκροταφεία βρίσκονται εκτός των ορίων των αστικών περιοχών. Από τα βυζαντινά χρόνια η ταφή γίνεται ημέρα, καθώς έχει ξεπεραστεί η αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων

[401] Πηγή φωτογραφίας: *http://www.konstantinos-dimiourgies.gr/2013/06/blog-post_25.html*

[402] διάφοροι καρποί, όπως π.χ. φουντούκια, ξερά σύκα, σταφίδες, χουρμάδες

ότι ο νεκρός αποτελεί πηγή μόλυνσης και γι' αυτό έπρεπε να ταφεί νύχτα.[403] Θεμιτή πάντως παραμένει η ταφή στην πατρική γη του εκλιπόντα ή η εκ των υστέρων μετακομιδή των λειψάνων του στην πατρίδα του.

Κατά την περίοδο της αρχαιότητας, η *εκφορά* ήταν η τελετή μεταφοράς της σορού του νεκρού από την οικία του στον τόπο της ταφής του. Στην εποχή μας παρεμβάλλεται ως ενδιάμεσος σταθμός η εκκλησία, όπου ακολουθείται η νεκρώσιμη ή εξόδια λειτουργία μπροστά στο φέρετρο. Σύμφωνα με τον αρχαίο νόμο η νεκρική πομπή έπρεπε να περάσει από τους δρόμους της πόλης σιωπηλά. Ο τελευταίος ασπασμός από τα αγαπημένα πρόσωπα δίδεται στο νεκροταφείο πριν κλείσει το φέρετρο.

Η επιβίωση των τελέσεων, από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, επιβεβαιώνει την αδιάρρηκτη συνέχεια της ελληνικής παράδοσης.

4.7. Ετεροτοπίες συσσώρευσης χρόνου

Οι βιβλιοθήκες και τα μουσεία είναι τόποι συλλογής, συσσώρευσης, καταγραφής και ταξινόμησης «όλων των χρόνων, όλων των εποχών, όλων των ιδεών», τόποι «αιώνιοι», στο απυρόβλητο του χρόνου. Αποτελούν ετεροτοπίες στις οποίες ο χρόνος δεν σταματά να συσσωρεύεται. Η ιδέα τους έχει αφετηρία την ατέρμονη και αόριστη συσσώρευση του χρόνου σε έναν ακίνητο τόπο. Στο ίδιο σκεπτικό αλλά ως έκφραση ατομικής επιλογής ανήκουν και οι ιδιωτικές συλλογές και βιβλιοθήκες.[404]

Η Δημοτική Βιβλιοθήκη Χαϊδαρίου ιδρύθηκε το 1971. Από το 1990 στεγάζεται στο νεοκλασικό κτίριο Παλατάκι και είναι μια αρκετά καλά οργανωμένη βιβλιοθήκη. Η συλλογή της βιβλιοθήκης αποτελείται από: *18.000 τόμους βιβλίων, 3.500 τόμους βιβλίων στο παιδικό τμήμα (απευθύνονται σε παιδιά από την προσχολική έως και την εφηβική ηλικία), 500 παλαιά σπάνια βιβλία, ξενόγλωσσο τμήμα με περίπου 1000 βιβλία κ.ά.*[405] Τα τελευταία χρόνια, λόγω της οικονομικής κρίσης, έχει αυξηθεί η προσέλευση στη βιβλιοθήκη κυρίως νέων ανέργων και νεοσυνταξιούχων. Σύμφωνα με τη βιβλιοθηκονόμο Δέσποινα Μέλλου: *Από 3-4 χιλ. ενεργά μέλη που είχαμε τα προηγούμενα χρόνια, σήμερα έχουμε 8.5χιλ. ενεργά μέλη στο Χαϊδάρι … πάνω από 60 επισκέψεις καθημερινά, περίπου 1.800 άτομα τον μήνα. Αν υπολογίσετε ότι ο καθένας δανείζεται κατά μέσον όρο 3 βιβλία, φτάνουμε τους 5.400 δανεισμούς μηνιαίως.*[406]

---

[403] *Ταφικά έθιμα από την αρχαιότητα ως σήμερα*, http://www.e-istoria.com/164.html

[404] Foucault, M., (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες (Des espaces autres),* σελ. 1 (Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuiti, τχ. 5, σελ. 46-49

[405] http://antallaktiki.gr/index.php/vivliothikes/article/138-dimotiki-vivliothiki.html

[406] Σύμφωνα με τη βιβλιοθηκονόμος Δέσποινα Μέλλου στο http://ritsmascorner.eu/content/από-βιβλιοθήκες-στέκια

Όσον αφορά το κτίριο Παλατάκι –στο ημιυπόγειο του οποίου στεγάζεται η βιβλιοθήκη– πέρασε από διάφορες μεταβατικές ιδιοκτησιακές περιόδους και χρήσεις:[407] Εικάζεται ότι ανεγέρθηκε τη δεκαετία του 1830 κατόπιν παραγγελίας της Δούκισσας Πλακεντίας ως ερωτική «φωλιά» ή ότι ο πρώτος ιδιοκτήτης του ήταν ο βασιλιάς Όθωνας Α', στη συνέχεια περιήλθε στον τραπεζίτη Νικόλαο Νάζο, που το μετέτρεψε σε καλλιτεχνικό κέντρο, στον Γεώργιο Θων, στον Χιώτη εφοπλιστή Αντώνιο Παλιό, στον μεγαλοκτηματία Γεώργιο Παχύ οι οποίοι το χρησιμοποιούσαν ως παραθεριστική κατοικία. Εικάζεται επίσης ότι υπήρξε και παραθεριστική κατοικία του βασιλικού ζεύγους Όθωνα και Αμαλίας. Μεταξύ 1957 και 1971, λειτουργώντας ως ψυχιατρική κλινική «Άγιος Ιωάννης», αποτελούσε ετεροτοπία της απόκλισης, ενώ στη συνέχεια η *ετερότητα και η ετεροχρονία οργανώθηκαν και διευθετήθηκαν* σε πνευματικό κέντρο και βιβλιοθήκη (ταξινομημένο χρόνο).

Η ιστορικότητα μιας ετεροτοπίας, λοιπόν, έγκειται στις μεταμορφώσεις της πάντα ως ετεροτοπίας στο πέρασμα του χρόνου[408]

Το παλατάκι σήμερα

Άποψη του πύργου Παλατάκι από τα δυτικά σε επιστολικό δελτάριο του 1901[409]

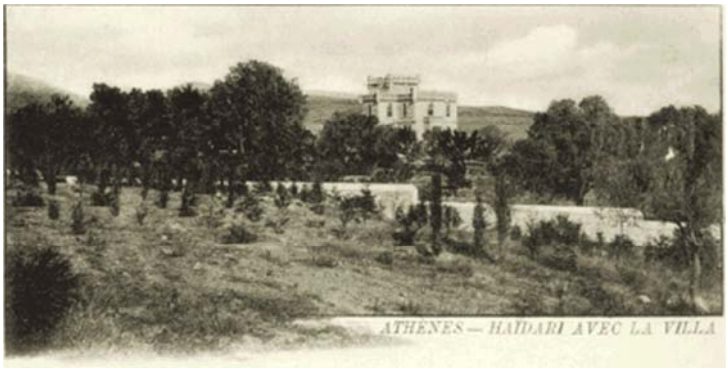

Το μουσείο νοσοκομειακών αντικειμένων του Ψ.Ν.Α. Δρομοκαΐτειου είναι το πρώτο νοσοκομειακό μουσείο που ιδρύθηκε στην Ελλάδα την 1ην Νοεμβρίου 1995 μετά από 108 χρόνια λειτουργίας του νοσοκομείου. Στα εκθέματα του μουσείου περιλαμβάνονται ιατρικό και φαρμακευτικό υλικό, εγκαταλείμματα αποβιωσάντων ασθενών, φωτογραφικό υλικό της δραστηριότητας του θεραπευτηρίου, έργα γνωστών λογοτεχνών.[410]

[407] Βλέπε παράρτημα 1, τοπωνύμια

[408] Σταυρίδης Σταύρος, *Στο κατώφλι της ριζικής ετερότητας: οι ετεροτυπίες* στο *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή,* εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2002, σ.376

[409] http://haidari.culhub.gr/συλλογή-δήμου & http://www.haidari.gr

[410] όπως του Γεώργιου Βυζυηνού, του Μιχαήλ Μητσάκη του Ρώμου Φιλύρα, ανέκδοτα ποιήματα του Κωστή Παλαμά και επιστολές του Δημητρίου Βικέλα και έργα νοσηλευθέντων ζωγράφων Ανδρέα Κρυστάλλη, Βαλεντίνου Ίλβες, Μόσχου, Αριστείδη Λάμδα, Νικόλαο Τράγκα και Καραμάνου (http://www.dromokaiteio.gr/?page_id=2317)

Ομάδα νοσοκόμων το 1949[411]

Θάλαμος ασθενών

Η ευρύτερη περιοχή του Δαφνιού κατά τη δεκαετία του 1950.[412]

4.8. Ετεροτοπίες τελετουργιών κύκλου ζωής

Οι τελετουργίες που αφορούν στο πέρασμα από τη μια φάση της ζωής στην άλλη, τελούνται από την εκκλησία και την τοπική αυτοδιοίκηση. Το δημαρχείο, από την χωροθέτηση του έως την πλήρη λειτουργία του, έχει περάσει από πολλές μεταβατικές φάσεις, για να φτάσει στη σημερινή του μορφή. Εν συντομία, το 1985 περιήλθε στο Δήμο η έκταση, το 1990 διενεργήθηκε Πανελλήνιος Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός για το κτίριο και μόλις το καλοκαίρι του 2010 πραγματοποιήθηκε στο νέο Δημαρχείο η μεταφορά και η εγκατάσταση των δημοτικών υπηρεσιών.[413] Στο ληξιαρχείο και τα δημοτολόγια καταχωρούνται όλες οι μεταβατικές φάσεις της ζωής, από τη γέννηση ως το θάνατο του κάθε δημότη.

Στο Παλατάκι,[414] που στεγάζει το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Χαϊδαρίου και αποτελεί συνάρτημα των λειτουργιών της τοπικής αυτοδιοίκησης, τελούνται οι πολιτικοί γάμοι.

---

[411] Πηγή: http://www.dromokaiteio.gr/?page_id=2317

[412] Διακρίνεται το συγκρότημα της μονής Δαφνίου στα νότια της λεωφόρου Αθηνών και το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αθηνών (ΨΝΑ) στα βόρεια (συλλογή Ιωάννη Ιγγλέση). Πηγή: Λερίου Αναστασία, *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος…*

[413] Υπόγειο: Τμήμα μηχανογράφησης, Κ.Ε.Δ.Χ. (κοινωφελης επιχείρηση δήμου Χαϊδαρίου), Γραφείο εσωτερικών διαδικασιών & ελέγχου ποιότητας, Ισόγειο: Αντιδήμαρχος στρατηγικού σχεδιασμού ηλεκτρονικής διακυβέρνησης & δικτύων, Αντιδήμαρχος κοινωνικής μέριμνας & αλληλεγγύης, γραφείο παιδικών σταθμών, γραφείο επιδοματικής πολιτικής, ληξιαρχείο, δηματολόγια, τμήμα πρωτοκόλλου, Τμήμα αλλοδαπών, τμήμα αδειοδοτήσεων & ρύθμισης εμπορικών δραστηριοτήτων. 1ος όροφος: Αντιδήμαρχος τεχνικών υπηρεσιών, γραφείο διευθυντή τεχνικής υπηρεσίας, γραφείο προγραμματισμού, τμήμα μελετών, τμήμα κατασκευαστικό - αυτεπιστασίας, τμήμα τοπογραφικό. 2ος όροφος: Αντιδήμαρχος διοικητικών και οικονομικών υπηρεσιών, γραφείο & αίθουσα δημοτικού συμβουλίου, γραφείο προσωπικού, γραφείο μισθοδοσίας, τμήματα: λογιστηρίου, προμηθειών, εσόδων, ταμειακή υπηρεσία. 3ος όροφος: γραφεία: Δημάρχου, γενικού γραμματέα, τύπου, διευθυντή οικονομικών υπηρεσιών, διευθυντή διοικητικών υπηρεσιών, νομική υπηρεσία, γραφείο ανέργων

[414] Βλέπε Παράρτημα 1, Τοπωνύμια

Οι εκκλησίες του Δήμου αποτελούν θρησκευτικούς τελετουργικούς τόπους και μια εξ' αυτών είναι η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής στο Δάσος Χαϊδαρίου. Η ενορία της Αγ. Παρασκευής είναι η παλαιότερη ενορία της συνοικίας και δημιουργήθηκε μεταξύ των ετών 1936 και 1937. Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι του Δάσους έχουν περάσει το κατώφλι του ναού, καθώς όλες οι θρησκευτικές τελετές που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το ένα στάδιο της ζωής στο επόμενο και χαρακτηρίζουν τον κύκλο της ζωής πραγματοποιούνται εδώ με τη συμμετοχή φίλων, συγγενών και γειτόνων.

Οι γυναίκες συνοδεύουν τα παιδιά τους στην εκκλησία για τον εκκλησιασμό και τις τελετές ή για παιχνίδι στον προαύλιο χώρο. Ταυτόχρονα, αποτελεί χώρο συνάντησης και συναναστροφής με άλλες γυναίκες. Άλλωστε, για τις ίδιες είναι ένας χώρος «ευλογημένος», καθώς εκεί παντρεύτηκαν, πήγαιναν με το σχολείο για εκκλησιασμό, στο κατηχητικό, ή έπαιζαν συνοδευόμενες και αυτές από τις μητέρες τους.

Η πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού γίνεται μέσα από τη διαδοχή επιμέρους χώρων, διαφορετικού χαρακτήρα. Ο περίβολός της, το «όριο-κατώφλι» ανάμεσα στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο, βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής της εκκλησίας· είναι διαμορφωμένος για τη δυνατότητα υπαίθριας τέλεσης ακολουθιών, αλλά ταυτόχρονα είναι και μέρος του δημόσιου χώρου. Η όψη της εκκλησίας προς τον αύλιο χώρο/πλατεία περιλαμβάνει έναν εξωνάρθηκα ως ενδιάμεσο χώρο μετάβασης από έξω προς τα μέσα και αντίστροφα. Ο εσωτερικός χώρος του ναού διαμορφώνεται με εσωστρέφεια προς το ιερό. Η παραδοσιακή τοποθέτηση των καθισμάτων για τους πιστούς αφήνει έναν κεντρικό διάδρομο που χωρίζει τις θέσεις των ανδρών από των γυναικών. Αν και αυτή η πρακτική διαχωρισμού των φύλων είναι πλέον ξεπερασμένη και μάλλον περιττή (οι πιστοί την καταστρατηγούν), ωστόσο δεν είναι σαφές αν η διαμόρφωση αυτή έχει γίνει για να εξυπηρετεί τη Μεγάλη και Μικρή Είσοδο ή αν η κίνηση αυτή του ιερέα προσαρμόστηκε στην ανάγκη διαχωρισμού των πιστών.

Όσον αφορά τις τελετουργίες του γάμου, από την αρχαία Ελλάδα έως τη σύγχρονη εποχή λίγο διαφέρουν.[415] Στην αρχαία Αθήνα, με το γάμο και τις τελετές αναγνώρισης των παιδιών, ο άνδρας νομιμοποιούνταν στην πολιτική κοινότητα ως αρχηγός και δημιουργός του οίκου του. Η πατρική και συζυγική ιδιότητα ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις κοινωνικής ανέλιξης αλλά και προσωπικής ολοκλήρωσης. Σήμερα, παρότι η πολιτεία δίνει τη δυνατότητα αναγνώρισης των παιδιών εκτός γάμου, και στα πλαίσια του καπιταλισμού δεν είναι ο γάμος που προσφέρει κύρος αλλά το χρήμα, εξακολουθούν τα νέα ζευγάρια να τηρούν τις παραδόσεις, είτε γιατί το θρησκευτικό αίσθημα είναι ισχυρότερο, είτε γιατί η συνείδηση της κοινότητας δεν αναγνωρίζει τον πολιτικό γάμο. Αμέσως μετά

[415] Βλέπε και υποκεφάλαιο: ετεροτοπικές ασυμβατοτήτες.

την τελετή ακολουθούσε η είσοδος της νύφης στο σπίτι χωρίς να πατήσει το κατώφλι και το τραπέζι του γάμου, έθιμα που πέρασαν μέσα από τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και την Τουρκοκρατία και διατηρήθηκαν αναλλοίωτα ακόμη και στις μέρες μας.

Η εκκλησία της ΑγίαςΠαρασκευής[416]

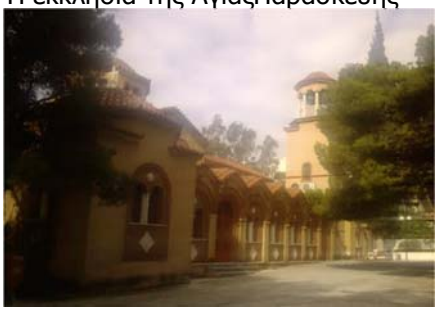

Γάμος στην εκκλησία[417]

Όσον αφορά τις τελετουργίες του θανάτου, η κηδεία στους αρχαίους Έλληνες περιελάμβανε την πρόθεση, την εκφορά, την ταφή και τον περίδειπνο.[418] Σήμερα, ο νεκρός ή η νεκρή «φυλάσσεται» από τους οικείους όλο το βράδυ πριν την ταφή, ιεροτελεστία που επιβαλλόταν από τη λαϊκή σκέψη και διατηρείται ως σήμερα, το γνωστό ως ξενύχτι του νεκρού, όπου τραγουδούν μοιρολόγια οι οικείοι του νεκρού μαζί με τη μοιρολογίστρα, επάγγελμα που έχει πια εκλείψει. Η χήρα όφειλε να πενθήσει για ένα χρόνο. Ένδειξη πένθους αποτελούσε το κόψιμο των μαλλιών και τα μαύρα ρούχα, αρχαίες συνήθειες που συνεχίστηκαν στους χρόνους του Βυζαντίου, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και στους νεότερους χρόνους. Αναμενόμενη στις γυναίκες που είχαν πένθος ήταν η ελαχιστοποίηση των κοινωνικών επαφών, ιδίως για τις χήρες.

Αν και η χριστιανική εκκλησία εναντιώθηκε στα αρχαία νεκρικά έθιμα ως ειδωλολατρικά, ιδιαίτερα δε τις εκδηλώσεις που πήγαζαν από την αντίληψη για την υλική επιβίωση του νεκρού σώματος, αυτά έχουν επιβιώσει. Οι αντιλήψεις και οι δοξασίες από τις οποίες πήγασαν ξεχάστηκαν, αλλά η παράδοσή μας τα κληροδότησε. Τα ιερά της δυτικής Πύλης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με το περιβάλλον τους, αποτελώντας ένα ενιαίο λατρευτικό σύνολο με το τοπίο. Ο ναός της Αγ. Παρασκευής είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον αστικό ιστό.

Στην αεροφωτογραφία που ακολουθεί, εμφανίζεται η ενδεικτική θέση των ετεροτοπιών στον αστικό ιστό του Δήμου Χαϊδαρίου.

[416] Πηγή φωτογραφίας: http://gr.worldmapz.com/admin3/3100304005_ko.htm
[417] Πηγή φωτογραφίας: https://www.google.gr/
[418] Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτή η διαδικασία ακολουθείται και σήμερα. Πρόθεση ήταν η εναπόθεση του στολισμένου νεκρού στη νεκρική κλίνη και η θρηνωδία των οικείων του. Γυναίκα του άμεσου περιβάλλοντος του νεκρού φρόντιζε για την προετοιμασία του νεκρού σώματος. Το έπλενε, το άλειφε με λάδι, το έντυνε και το κοσμούσε με άνθη, στεφάνια και κοσμήματα. [Κουκουλές Φαίδωνας (1940), *Βυζαντινών νεκρικά έθιμα,* Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τ. ΙΣ, Αθήναι, 3-80 & https://el.wikipedia.org/wiki/Κηδεία]

1.Δάσος Χαϊδαρίου, 2. Ψ.Ν.Α., 3. Λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου (Καβάλας), 4. Ιερά Οδός, 5. Μονή Δαφνίου, 6. Βοτανικός Κήπος, 7. Λόφος & εκκλησάκι Προφήτη Ηλία, 8. Δρομοκαΐτειο, 9. Στρατόπεδο, Μπλοκ 15, Αττικό Νοσοκομείο, 10. Πάρκο Ιστορικής Μνήμης και Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης, 11. Παλατάκι & Μνημείο Φαβιέρου, 12. Δημαρχείο & Μνημείο Καραϊσκάκη, 13. Οδός Στρατάρχου Καραϊσκάκη, 14. Οδός Ηρώων Στρατοπέδου Χαϊδαρίου, 15. Μνημείο Ποντιακού Ελληνισμού, 16. Μνημείο Ελευθέριου Βενιζέλου και μνημείο Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, 17. Μνημείο άγνωστου Στρατιώτη, 18. Μνημείο Χρυσοστόμου Μητροπολίτη Σμύρνης, 19. Κατάληψη Ιστός, 20. Κατάληψη Παπουτσάδικο, 21. Σινεμά «Άνοιξη», 22. Θερινό σινεμά «Κατερίνα», 23. Αθλητικό Κέντρο Δήμου, 24. «Καταφύγιο» στέγασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΔΑΣΟΣ ΧΑΪΔΑΡΙΟΥ: ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ

Το πώς προέκυψε το τοπωνύμιο παραμένει άγνωστο. Στον αρχαίο Ελαιώνα, στον χώρο όπου βρίσκεται το Παλατάκι, υπήρχε μεγάλο κτήμα με την ονομασία *Αχερδάριον* και ο Διονύσιος Σουρμελής στο βιβλίο *Ιστορία των Αθηνών* αναφέρει ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε Δήμος με το όνομα *Αχερδάριον* στη σημερινή θέση του Δήμου Χαϊδαρίου, που όμως αναιρεί στο βιβλίο *Αττικά ή περί Δήμων Αττικής.*[419] Η μετεξέλιξη του ονόματος αποτελεί μια εκδοχή της ονομασίας του κτήματος, το οποίο κατά την οθωμανική κατοχή ανήκε στον Σεδίκ Αγά Χαϊντάρ Πασά, είχε έκταση 6.500 στρέμματα και ήταν από τ0α ευπορότερα κτήματα της Αττικής. Μια άλλη εκδοχή του ονόματος είναι ότι ο Χαϊντάρ Πασά το ονόμασε Χαϊδάρι, ονομασία η οποία στο πέρασμα των χρόνων δόθηκε σε όλη την περιοχή. Έχουν βρεθεί συμβόλαια των αρχών του 19ου αιώνα για *ένα …κτήμα Πεντάλοφος κάτω από το κτήμα του Χαϊντάρ Πασά που ορίζεται προς ανατολάς με ρέματα που χύνονται στον Ιερόν δρόμο Πατίκα Ελευσίνος (Ιερά οδός) προς βορράν από Άσπρα Χώματα και Μεγάλο Βουνό (Ποικίλο όρος) ως τον λόφο Φουνταλίκη (Λόφος Προφήτη Ηλία) όστις είναι μέσα στα όρια του κτήματος με αγρούς Χαϊδάρι και μονοπάτι που βγαίνει στον Ιερόν Δρόμον Πατίκα και προς νότον με Δρόμον Πατίκα ως εκεί που χύνονται τα ρέματα…*[420]

Το όνομα του Χαϊντάρ Πασά δεν ξέρουμε αν ήταν πραγματικό ή παρατσούκλι, το οποίο προήλθε από την αραβική λέξη «χαϊντάρ» που σημαίνει λιοντάρι, και το έδωσε στον εαυτό του ή εξαιτίας των πολλών λιονταριών, τα οποία υπήρχαν τότε στην περιοχή και σιγά σιγά με το κυνήγι εξολοθρεύτηκαν.[421]

Σύμφωνα με την εκδοχή του Κοσμά Καράμπελα, εφημέριου του Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Χαϊδάρι, η λέξη «χαϊντάρ» παραπέμπει στα μαρμάρινα λιοντάρια που συνηθιζόταν να στήνονται στα περάσματα, ή ακόμα λόγω του δάσους, που το κατοικούσαν λιοντάρια.[422]

Από το 1945 έως και σήμερα καταγράφονται στα πρακτικά του Δήμου μερικές άκαρπες προσπάθειες μετονομασίας του σε «Νέον Βυζάντιο», «Δήμος Ερμού» και «Δήμος Προπυλαίων». Το Δάσος Χαϊδαρίου πήρε το όνομά του διότι ήταν πάντα δασική πευκόφυτη έκταση του κτήματος Χαϊδαρίου.

---

[419] Σουρμελής Διονύσιος (1854), *Αττικά ή περί Δήμων Αττικής, τύποις Αλεξάνδρου Γκαρπολα, εν Αθήναις, σ.28-29 &* https://el.wikipedia.org/wiki/Χαϊδάρι & http://xpolis.blogspot.gr/2016/08/blog-post_60.html

[420] Χριστιάνα Χρυσούλα (2000), μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. «Διερεύνηση της αστικοποίησης στη Δ. Αθήνα. Η περίπτωση της περιοχής Δάσος Χαϊδαρίου», ΕΜΠ

[421] https://el.wikipedia.org/wiki/Χαϊδάρι

[422] Φραγκιαδάκης Γεώργιος (1982), *Μνήμες - Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι*. Χαϊδάρι:Ενορίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου, σ.43

5.1. Σύγχρονη διοικητική οργάνωση

Ο βασικός οικιστικός πυρήνας του δήμου δημιουργήθηκε γύρω στο 1882. Έκτοτε οι συνεχείς επεκτάσεις του σχεδίου πόλης μέχρι το 1993 ολοκληρώνουν τη σημερινή του μορφή.(χάρτης 1).

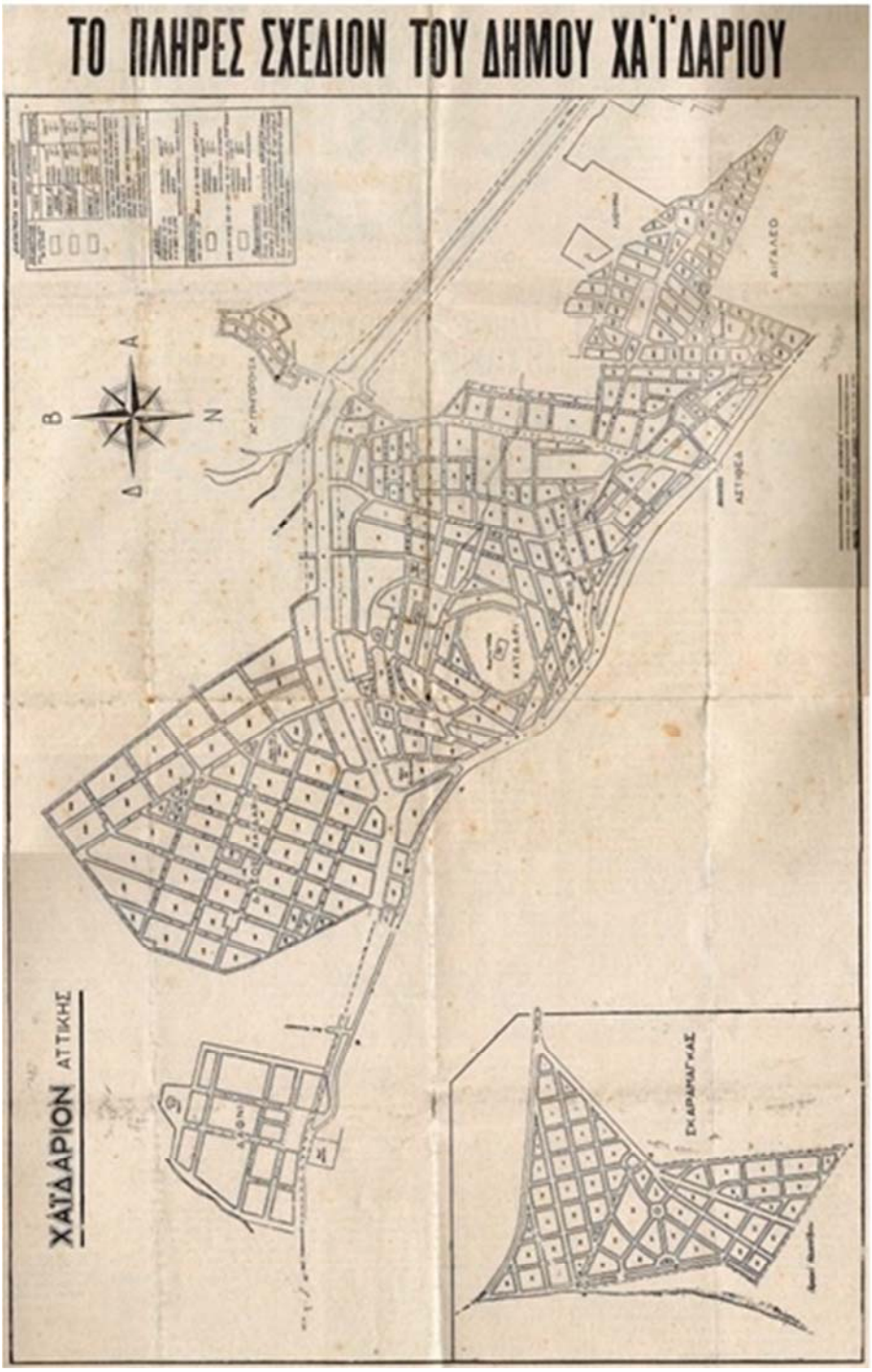

Χάρτης 1. Σχέδιο Χαϊδαρίου 1956. Συντάκτης σχεδίου: Δ. Κυριακόπουλος. Δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Πρόοδος* στις 20/8/1956 (πηγή: Φωτεινάκης Κώστας (2007)*, Χαϊδάρι, τόπος και άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.54)

Σύμφωνα με το Γ.Π.Σ. ο Δήμος Χαϊδαρίου αποτελείται από 5 πολεοδομικές ενότητες (συνοικίες) που περιλαμβάνουν 18 γειτονιές (Χάρτης 2).

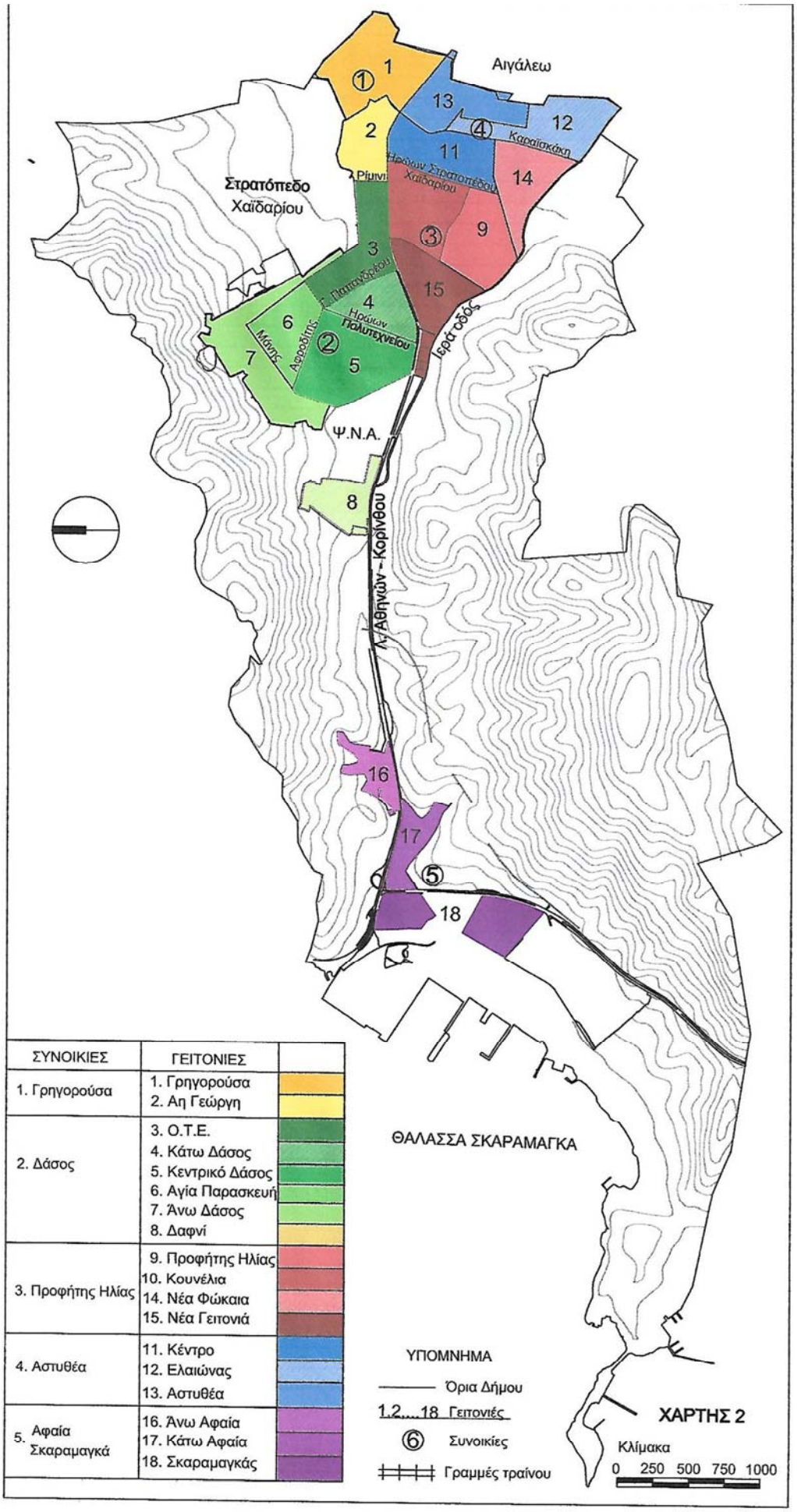

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ	ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ
1. Γρηγορούσα	1. Γρηγορούσα 2. Αη Γεώργη
2. Δάσος	3. Ο.Τ.Ε. 4. Κάτω Δάσος 5. Κεντρικό Δάσος 6. Αγία Παρασκευή 7. Άνω Δάσος 8. Δαφνί
3. Προφήτης Ηλίας	9. Προφήτης Ηλίας 10. Κουνέλια 14. Νέα Φώκαια 15. Νέα Γειτονιά
4. Αστυθέα	11. Κέντρο 12. Ελαιώνας 13. Αστυθέα
5. Αφαία Σκαραμαγκά	16. Άνω Αφαία 17. Κάτω Αφαία 18. Σκαραμαγκάς

Η χωρική οριοθέτηση και το περιεχόμενο των γειτονιών συχνά δεν συμπίπτουν με τα διοικητικά τους όρια, ούτε με την αντίληψη που έχουν οι κάτοικοί τους γι' αυτές. Τα κριτήρια προσδιορισμού τους εντοπίζονται σε πολεοδομικούς, γεωγραφικούς, πληθυσμιακούς και οικονομικούς παράγοντες.

Πολεοδομική ενότητα 2: Δάσος

Το Δάσος, καταλαμβάνοντας το βορειοδυτικό τμήμα του Δήμου Χαϊδαρίου, στον οποίο ανήκει διοικητικά, αποτελεί μια πολεοδομική ενότητα - γειτονιά

Είναι κτισμένο αμφιθεατρικά, με νοτιοανατολικό προσανατολισμό, πάνω στο ανάγλυφο του εδάφους του Ποικίλου όρους και εκτείνεται από τους πρόποδες έως τα μισά περίπου του ύψους του, όπου ένα εγκαταλελειμμένο εδώ και χρόνια νταμάρι σε σχήμα καρδιάς - λόγω μιας πτυχής που σχηματίζει εκεί το βουνό - κάνει δυνατή την αναγνώριση της περιοχής από μακριά. Οι πρόποδες, πριν την αστικοποίηση, ήταν κατάφυτοι από πεύκα και γι' αυτό η περιοχή ονομάστηκε Δάσος. Λόγω του φυσικού του κάλλους ακολούθησε μια σχετικά διαφοροποιημένη διαδρομή σε σχέση με το υπόλοιπο Χαϊδάρι, καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξή του αρχικά ως τόπου παραθερισμού των ευπορότερων τάξεων του Πειραιά. Η οικιστική του ανάπτυξη ξεκινάει το μεσοπόλεμο σ' ένα ιδιαίτερα προνομιούχο περιβάλλον, καθώς τα πεύκα κάλυπταν το σύνολο σχεδόν της σημερινής του έκτασης, ενώ η εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στη θάλασσα του Σκαραμαγκά ενίσχυε την προνομιακή του θέση.

Τα όριά του είναι απολύτως διακριτά. Η λεωφόρος Αθηνών - Κορίνθου νότια, το στρατόπεδο Χαϊδαρίου ανατολικά (περιοχή εκτός σχεδίου, έκτασης 36ΗΑ), το Κέντρο Ψυχικών Νοσημάτων του Δαφνιού (Κ.Ψ.Ν.) δυτικά (περιοχή εκτός σχεδίου, έκτασης 4ΗΑ) και το Ποικίλο όρος βόρεια. Το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και το Κέντρο Ψυχικών Νοσημάτων Δαφνιού λειτουργούν ως ετεροτοπίες στον πολεοδομικό ιστό του Δήμου και απομονώνουν την πολεοδομική ενότητα δυτικά και ανατολικά. Το Ποικίλο όρος είναι το φυσικό προς βορρά όριο. Η λεωφόρος Αθηνών - Κορίνθου λειτουργεί σαν φράγμα λόγω της συνεχούς και έντονης ροής της κυκλοφορίας της και επηρεάζει σημαντικά την εξέλιξη της περιοχής (χάρτης 3).

Όλα τα παραπάνω όρια, λόγω της ιδιαιτερότητας των χαρακτηριστικών τους, αποτελούν ετεροτοπίες, άρα και η μεταξύ τους περιοχή είναι ετεροτοπία. Ταυτόχρονα προσανατολίζουν και χαρακτηρίζουν τον αστικό χώρο και αποτελούν ισχυρά στοιχεία αναφοράς τόσο για την πολεοδομική ενότητα όσο και για την ευρύτερη περιοχή.

Η προσπέλαση στην πολεοδομική ενότητα γίνεται από τρία κομβικά σημεία της λεωφόρου Αθηνών - Κορίνθου, η οποία με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς, τη συνδέει με το κέντρο της Αθήνας και τη θάλασσα του Σκαραμαγκά.

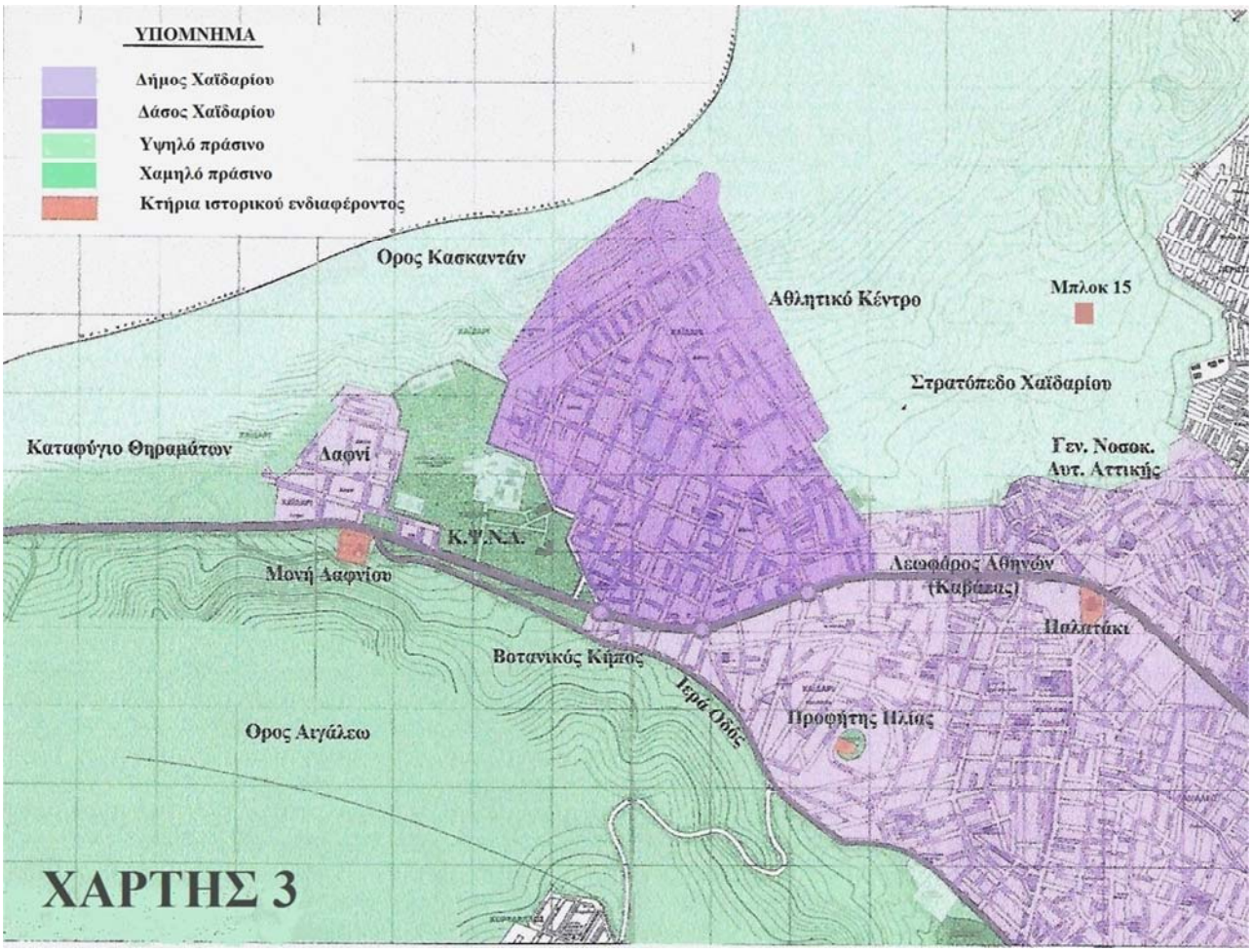

5.2. Πληθυσμός

Στο παρόν υποκεφάλαιο επιχειρείται η ποσοτική ανάλυση, μέσω των στατιστικών δεδομένων, της αστικής εξέλιξης του Δήμου Χαϊδαρίου και του Δάσους.[423]

Βασικά ερωτήματα συναρτημένα με τον παραπάνω στόχο είναι: Πώς η κοινωνικοοικονομική σύνθεση του πληθυσμού και ο ρόλος του στην παραγωγική διαδικασία συμβάλλουν στην αστικοποίηση και στη δημιουργία ενδιάμεσων χώρων; Ο τόπος προέλευσης των κατοίκων, και κυρίως των γυναικών, αποτελεί παράγοντα αναδιαμόρφωσης του ενδιάμε-

[423] Αναλυτικότερα στοιχεία του υποκεφαλαίου υπάρχουν στο παράρτημα 2.

σου χώρου του τόπου εγκατάστασης; Σε ποιες χρονικές περιόδους παρουσιάστηκε έξαρση του φαινομένου της αστικοποίησης του Χαϊδαρίου και είναι αυτές συναρτημένες με τις ευρύτερες πολιτικές συγκυρίες;

Υποθέτω ότι στο Χαϊδάρι, ως προάστιο της μεσαίας τάξης, η σύνθεση του εργατικού πληθυσμού, και δεδομένου ότι η εργατική τάξη δεν είναι ενιαία, διατηρεί έντονες εσωτερικές αντιθέσεις και ανισότητες στο εσωτερικό της. Το ανάλογο ισχύει και σε άλλα στρώματα, ομάδες και τάξεις, όπου υπάρχει πολλαπλή κοινωνική διαστρωμάτωση. Θεμελιακή επιδίωξη της εργατικής τάξης είναι η επιβίωση μέσω της εργασίας και στη δράση αυτή αλληλεπιδρούν σχεδόν όλες οι παράμετροι ενός κοινωνικού σχηματισμού: οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές. Βασικά συστατικά της ζωής της εργατικής τάξης είναι τα χέρια, το μυαλό, η οικογένεια και ο στενός τους περίγυρος.

Υποθέτω επίσης ότι, η μετανάστευση είναι φαινόμενο σύνθετο και ποικιλόμορφο ως προς τις αιτίες που το παράγουν, ως προς τα αποτελέσματα που προκαλεί αλλά και ως προς τον τρόπο που αποτυπώνεται στο χώρο. Επηρεάζεται από τις αλλαγές των πολιτικών, κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών στο χρόνο και στο χώρο, σε μια πολυσύνθετη αλληλεπίδραση δυναμικών που έχουν σχέση τόσο με τον εθνικό και περιφερειακό χώρο όσο και με το διεθνές πλαίσιο της εποχής. Τα τελευταία χρόνια, οι μαζικές μετακινήσεις μεταναστών στις ευρωπαϊκές χώρες, η κοινωνική και χωρική μετακίνηση της ανεργίας και της φτώχιας επηρεάζουν τη ζωή στην πόλη ως χώρου που «κατοικείται και έχει φύλο».[424] Εξίσου κατεξοχήν δυναμική συνιστώσα του «χώρου» είναι και η εσωτερική μετανάστευση. Σαν τελικό αποτέλεσμα, η μετανάστευση όχι μόνον επιδρά στο μέγεθος του πληθυσμού της περιοχής αλλά επίσης αλλάζει τη δομή / σύνθεση του πληθυσμού αυτού επιλεκτικά, προσθέτοντας ή αφαιρώντας πληθυσμό με διακριτά χαρακτηριστικά.

5.2.1. Πληθυσμιακή κινητικότητα

Ο πληθυσμός των δήμων Αθήνας και Πειραιά, μεταξύ 1920 και 1928, από 453.042 κατοίκους αυξάνεται σε 801.622. Αύξηση 77%.[425] Πολλοί μικροί συνοικισμοί ξεπερνούν τους 1000-2000 κατοίκους και σχηματίζουν δήμους και κοινότητες. Το Χαϊδάρι, από μικρό χωριό που περιλαμβάνεται σε μεγάλο κτήμα, το 1928 αριθμεί 1200 κατοίκους και συγκροτεί με τη γύρω περιοχή που αποκτά πάνω από 2000 κατοίκους την κοινότητα Αιγάλεω.

---

[424] Simonsen K., Vaiou D., (1996). «Women's Lives and the Making of the City:Experiences from the 'North' and 'South' of Europe». *International Journal of Urban and Regional Research,* 20(3) σ. 446-465

[425] Από τις απογραφές πληθυσμού ΕΣΥΕ 1920-1928, το 1920, η περιοχή του Δ. Αθήνας περιλαμβάνει την εντός και εκτός σχεδίου πόλη της Αθήνας και 38 οικισμούς, ένας εκ των οποίων είναι το Χαϊδάρι. Το 1928 η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά μετατράπηκε σε πολεοδομικό συγκρότημα με τη συνηγορία του προσφυγικού εποικισμού ιδιαίτερα στα δυτικά, που σχημάτισαν ανεξάρτητους δήμους.

- Πληθυσμιακή εξέλιξη χωριών, πρώην τσιφλικιών 1920-1940[426]

Όνομα χωριού: Χαϊδάρι

1920:40 κάτοικοι, 1928:1.000 κάτοικοι, 1940: 3.352κάτοικοι,

Πληθυσμιακή εξέλιξη συνοικισμών σε μεγάλα κτήματα 1907-1940

Όνομα συνοικισμού: Χαϊδάρι

Κτήμα: Παχύ-Σκουζέ, 1907: 11κάτοικοι, 1920:40 κάτοικοι, 1928:1.000 κάτοικοι, 1940:3.352 κάτοικοι.

- Προσφυγικοί συνοικισμοί σε μεγάλα κτήματα στο μεσοπόλεμο

Όνομα συνοικισμού: Χαϊδάρι. Όνομα κτήματος: Χαϊδάρι. Ιδιοκτήτης: Παχύς-Σκουζέ. Χρήση γης: δάσος

Όνομα συνοικισμού: Δαφνί. Όνομα κτήματος: Δαφνί. Ιδιοκτήτης: Παχύς-Σκουζέ. Χρήση γης: δάσος, αγροί.

Αναλυτικά η πληθυσμιακή εξέλιξη του Χαϊδαρίου σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ, ΕΛ.ΣΤΑΤ.:

Πίνακας 1. Εξέλιξη πληθυσμού, ποσοστά μεταβολής πληθυσμού, πυκνότητα κατοίκησης στο Δήμο Χαϊδαρίου.

Έτος	Πληθυσμός	Ποσοστό μεταβολής	Πυκνότητα
1840	10		
1920	40		
1928	1200		
1940	5868		
1947	10.165		
1951	13.773		≈0.293 κάτ./km²
1961	24.002	74.26%	≈1.059 κάτ./km²
1971	38.121	58.82%	≈1.682 κάτ./km²
1981	47.396	24.33%	≈2.092 κάτ./km²
1991	47.822	0.90%	≈2.093 κάτ./km²
2001	48.494	1.41%	≈2.042 κάτ./km²
2011	46.897	-3.93%	≈2.070 κάτ./km²

Πηγή: Στοιχεία Ε.Σ.Υ.Ε., ΕΛ.ΣΤΑΤ, https://el.wikipedia.org/wiki/Χαϊδάρι

Πρώτη πληθυσμιακή αναφορά στο Χαϊδάρι γίνεται σε έγγραφο που περιέχει στατιστικά στοιχεία με χρονολογία 1840 όπου αναφέρονται: *10 κάτοικοι, μικρόν χωρίδιον.*[427]

[426] Τούντα Φωτεινή (1998), «Γαιοκτησία, οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική», Αθήνα, διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, σ.137-141

[427] Φωτεινάκης Κ. Χαϊδάρι, Τόπος και άνθρωποι, Έκδοση Προσανατολισμοί, Χαϊδάρι 2007, σ.52

Πιθανόν να επρόκειτο για καλύβες αγροτών και ποιμένων κατά μήκος της Ιεράς οδού. Το 1841 ο Κρίστιαν Άντερσεν αναφέρει 40 πήλινες καλύβες κατά μήκος της Ιεράς οδού.

Ο Γ. Φραγκιαδάκης στο βιβλίο του *Μνήμες-Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι,* αναφέρει 1.000 κατοίκους, γεγονός που είναι πιθανό αν συνυπολογισθούν οι 54 οικογένειες των Νεοφωκαίων και οι πρόσφυγες που το 1927 ίδρυσαν το συνεταιρισμό «Νέον Βυζάντιο» για την αποκατάσταση 467 οικογενειών.[428]

Τα στοιχεία της πρώτης απογραφής κατοίκων και κατοικιών που διεξήγαγε η Κοινότητα Χαϊδαρίου αμέσως μετά τον πόλεμο, στις 9/12/1945, έχουν ως εξής: Κατοικίες: 380 προ της καταστροφής·εξ αυτών 15 κατοικίες καταστράφηκαν ολοσχερώς·70 κατοικίες μερικώς·70 κατοικίες μπορούν να επισκευαστούν. Οι ιδιοκτήτες των μερικώς ή ολοσχερώς κατεστραμμένων κατοικιών τακτοποιήθηκαν προσωρινά (σπίτια συγγενών κ.ά.) ή ενοικίασαν άλλη κατοικία. Στην κοινότητα ενδημεί ελονοσία·υπάρχουν στάσιμα νερά στο Δαφνί και στο Σκαραμαγκά. Η κοινότητα υδρεύεται από την Ούλεν με φρεάτια. Υπάρχει μερικός φωτισμός. Πληθυσμός: 5.800 κάτοικοι.

Έως το 2001 καταγράφεται αυξητική η πορεία του πληθυσμού. Το 2011 για πρώτη φορά καταγράφεται αρνητικό ποσοστό μεταβολής -3.93%. Η κατανομή του πληθυσμού ανά φύλο είναι:άνδρες, 23.080 κάτοικοι και γυναίκες, 23.510 κάτοικοι.

Διάγραμμα 1. Πληθυσμιακή εξέλιξη Δήμου Χαϊδαρίου 1951-2011

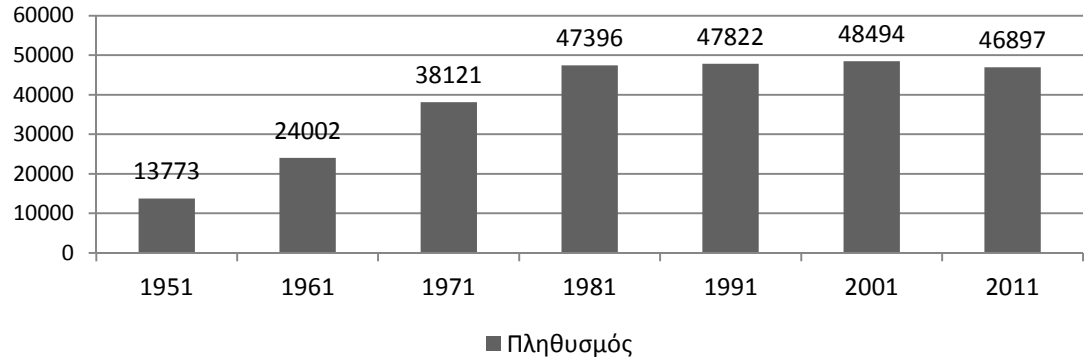

Πηγή: Στοιχεία ΕΛ.ΣΤΑΤ

[428] Φραγκιαδάκης Γ.(1982), *Μνήμες-Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι.* Χαϊδάρι:Ενορίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου, σ.57 & Φωτεινάκης Κ. (2007), *Χαϊδάρι, Τόπος και άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί, σ.68

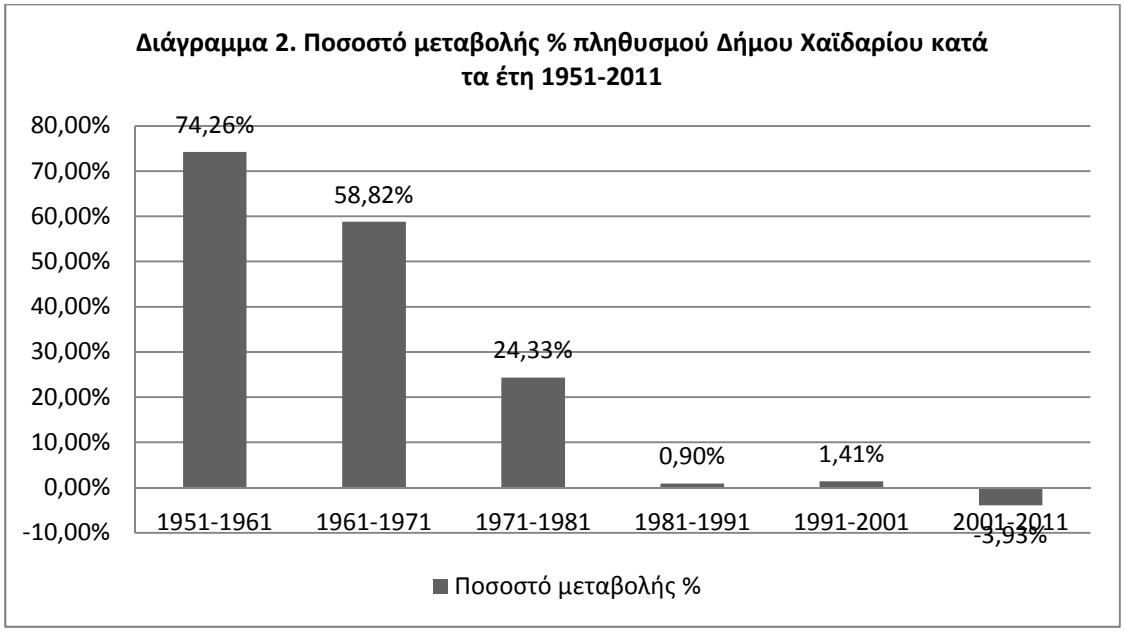

Πηγή: Στοιχεία Ε.Σ.Υ.Ε., ΕΛ.ΣΤΑΤ

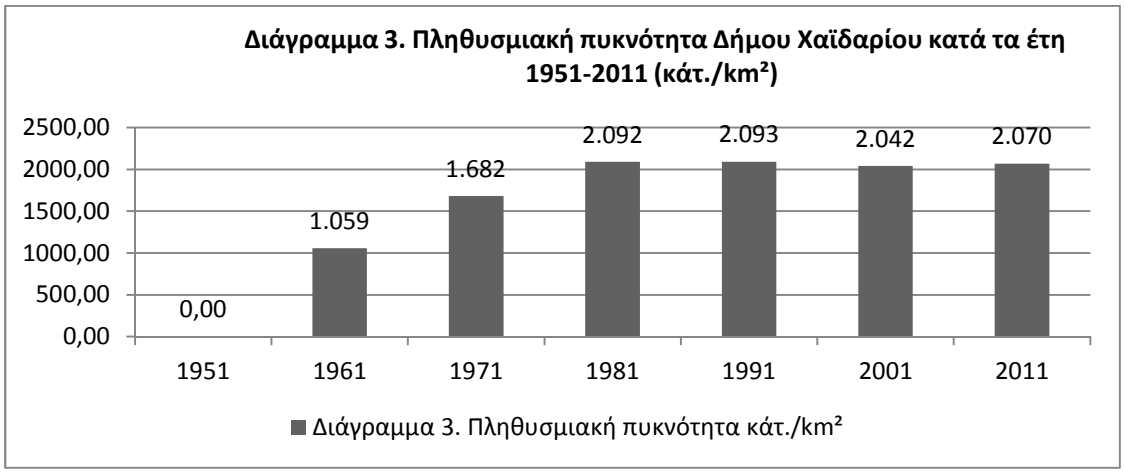

Πηγή: Στοιχεία Ε.Σ.Υ.Ε., ΕΛ.ΣΤΑΤ

Στο διάγραμμα 2 καταγράφεται πολύ μεγάλη μεταβολή πληθυσμού μεταξύ των ετών 1951-1961 και 1961-1971, γεγονός που συσχετίζεται με την περίοδο της άνθησης της εσωτερικής μετανάστευσης.

Πρέπει να σημειωθεί, όσον αφορά τα πληθυσμιακά μεγέθη, ότι στον απογραφέντα πληθυσμό συμπεριλαμβάνονται οι ασθενείς στα δημόσια νοσοκομεία και οι στρατιώτες του στρατοπέδου Χαϊδαρίου. Δεν συμπεριλαμβάνονται μόνιμοι Χαϊδαριώτες που μετακινούνται την ημέρα απογραφής επιλέγοντας να απογραφούν στον τόπο καταγωγής τους.

Δημογραφική Σύνθεση

Από την αντιπαραβολή των στατιστικών στοιχείων των απογραφών 2001 και 2011[429] προκύπτει ότι η μείωση του πληθυσμού (-3.93%) είναι εντονότερη στις παραγωγικές

[429] Βλέπε πίνακες κεφαλαίου 4, παραρτήματος 2.

ηλικίες, από 15 έως 54 ετών και κυμαίνεται στο 5.32% του συνολικού πληθυσμού. Για τους άνδρες η μείωση είναι 6% και για τις γυναίκες 4.64%, του ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού αντίστοιχα. Υποθέτω ότι πρόκειται για μετανάστες και μετανάστριες, αλλά και Έλληνες και Ελληνίδες, που μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης έφυγαν αναζητώντας αλλού την τύχη τους. Η απογραφή έγινε 7 χρόνια μετά τους ολυμπιακούς αγώνες και 3 χρόνια μετά την αρχή της κρίσης. Αν γινόταν σήμερα (2016) η μείωση του πληθυσμού θα ήταν μεγαλύτερη, αν δεν είχε λειτουργήσει το hot spot του Σκαραμαγκά που προσθέτει 3000 περίπου άτομα στον πληθυσμό του Δήμου, όση περίπου η μείωση του πληθυσμού σε απόλυτα μεγέθη –2491 άτομα– από το 2001έως το 2011. Ωστόσο, εξακολουθούν οι οικονομικά παραγωγικές ηλικιακές ομάδες, από 25 – 54 έτη, να είναι οι πολυπληθέστερες.[430]

Σε επίπεδο Δήμου το ποσοστό των παραγωγικών ηλικιών των γυναικών ισορροπεί με το αντίστοιχο των ανδρών, ενώ στο Δάσος οι γυναίκες κατέχουν το προβάδισμα. Ο πληθυσμός του Δήμου είναι ένας ώριμος πληθυσμός, ο οποίος όμως δεν ανανεώνεται επαρκώς, αφού ο αθροισμένος πληθυσμός των ηλικιών 0 – 14 και 15 – 24 είναι αισθητά μικρότερος από τον αθροισμένο πληθυσμό παραγωγικών ηλικιών.

Όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται στα διαγράμματα 4 & 5, που ακολουθούν.

Διάγραμμα 4. Πυραμίδα ηλικιών Δήμου Χαϊδαρίου

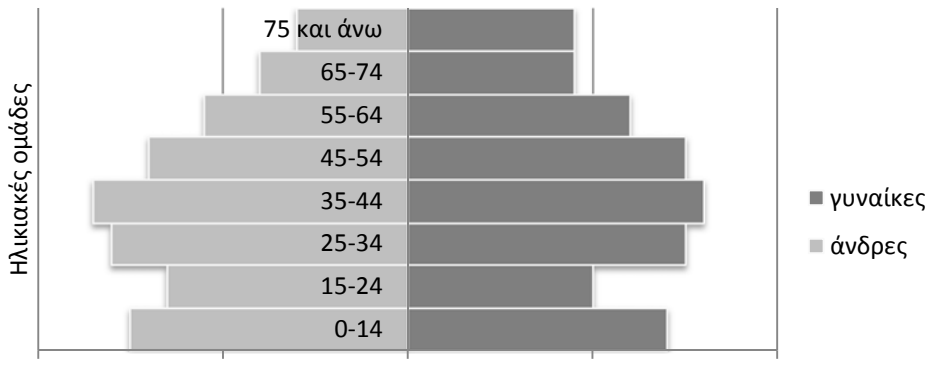

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

[430] Σημαντική επίσης είναι και η συμμετοχή των ηλικιακών ομάδων παίδων από 0 – 14 έτη και εφήβων/νέων από 15 – 24 έτη, αλλά και των ηλικιακών ομάδων των 55 – 64 ετών και 65 – 74 ετών των οποίων τα ποσοστά κυμαίνονται γύρω στο 10%.

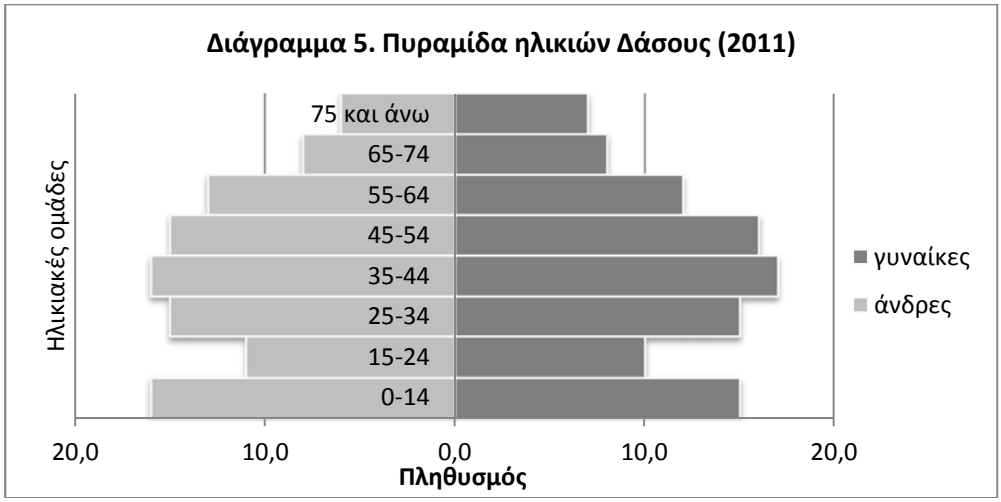

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Κοινωνικοοικονομικά δεδομένα

Τα στοιχεία του πίνακα 2 που ακολουθεί, είναι τα αναμενόμενα και σαφώς συνδεδεμένα με τους γυναικείους ρόλους: Εργάζονται λιγότερες γυναίκες από τους άνδρες και ένα μεγάλο ποσοστό των γυναικών ασχολείται αποκλειστικά με τα οικιακά (21.73%), οι δύο αυτοί παράμετροι δεν σημαίνουν ότι οι ίδιες είναι προσκολλημένες στους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους τους, αλλά ότι αφ' ενός η κοινωνία είναι πατριαρχική και αφ' ετέρου ότι υπάρχει ανάγκη παραμονής τους στο σπίτι λόγω της ανεπάρκειας των κοινωνικών υποδομών. Στο σύνολο των δηλωθέντων ανέργων –μακροχρόνιων και νέων– το γυναικείο ποσοστό (48.46%) είναι σαφώς μικρότερο του αντίστοιχου ανδρικού (51,54%). Φαίνεται λοιπόν, η ανεργία να πλήττει τις γυναίκες λιγότερο, γεγονός που συνδέεται με την δυσμενέστερη οικονομική τους κατάσταση από αυτή των ανδρών, όπως καταγράφεται στον πίνακα 2: εισοδηματίες: άνδρες: 38, γυναίκες: 20 και στον πίνακα 3: Διευθυντικά στελέχη γυναίκες: ~5%.

Πίνακας 2. Κύρια απασχόληση στο Δήμο Χαϊδαρίου **-** Απόλυτα μεγέθη & ποσοστά

Κύρια ασχολία	**Άτομα**	**Γυναίκες**	**άνδρες**	**Ποσοστό γυναικών**	**Ποσοστό ανδρών**
Εργαζόμενοι/νες	17722	7655	10067	32.37%	43.31%
Μακροχρόνια άνεργοι/γες	2654	1295	1359	5.48%	5.85%
Νέοι άνεργοι/γες	842	399	443	1.70%	1.91%
Μαθητές/τριες-σπουδαστές/ριες	7752	3787	3965	16%	17.06%
Συνταξιούχοι/ες	8065	3569	4496	15%	19.34%
Εισοδηματίες	58	20	38	0.08%	0.16%
Οικιακά	5157	5140	17	21.73%	0.07%
Άλλη περίπτωση	4647	1787	2860	7.55%	12.30%
Σύνολο	46897	23652	23245	100%	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας 3. Κατηγορίες επαγγελμάτων στο Δήμο Χαϊδαρίου & το Δάσος–Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Επαγγέλματα	Δήμος Χαϊδαρίου					Δάσος	
	Αμφότερα τα φύλα	Γυναίκες	άνδρες	Ποσοστά % επί των εργαζομέ-νων γυναικών	Ποσοστά % επί των εργαζομέ-νων ανδρών	Γυναίκες	Ποσοστά % επί των εργαζομέ-νων γυναικών
Διευθυντικά στελέχοι	1212	377	835	4.21%	7.31%	130	5.05%
Ελεύθεροι επαγγελματίες	3832	2185	1647	24.41%	14.41%	717	**27.84**%
Τεχνολόγοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2599	1334	1265	14.90%	11.07%	424	16.47%
Υπάλληλοι γραφείου	2318	1506	812	16.83%	7.11%	431	16.74%
Απασχολούμενοι/ες στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές/τριες	5192	2447	2745	**27.34%**	**24.02%**	619	24.04%
Ειδικευμένοι/ες γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	140	48	92	0.54%	0.81%	15	0.58%
Τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2253	240	2013	2.68%	17.61%	67	2.60%
Χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές	1547	150	1397	1.68%	12.23%	40	1.55%
Ανειδίκευτοι/ες εργάτες/τριες, Χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	1283	663	620	7.41%	5.43%	132	5.13%
Σύνολο εργαζομένων	20376	8950	11426	100%	100%	2575	100%
Νέοι άνεργοι	842	399	443			112	
Άτομα κάτω των 15 ετών και οικονομικά μη ενεργοί	25679	14303	11376			4006	
Σύνολο	46897	23652	23245			6693	

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Από τον παραπάνω πίνακα 3, προκύπτει επίσης ότι, το μεγαλύτερο ποσοστό (27.34%) των εργαζομένων γυναικών, του Δήμου Χαϊδαρίου, απασχολείται στον τομέα της παροχής υπηρεσιών και των πωλήσεων· ποσοστό 3.32% μεγαλύτερο από των ανδρών στον ίδιο τομέα. Ακολουθεί με επίσης ψηλό ποσοστό (24.41%) η απασχόληση των γυναικών στο ελεύθερο επάγγελμα· ποσοστό 10% μεγαλύτερο έναντι των ανδρών στον αντίστοιχο τομέα. Μεγάλη είναι και η διαφορά των ποσοστών απασχόλησης μεταξύ των δυο φύλων ως υπάλληλοι γραφείων, όπου η διαφορά των ποσοστών τους κυμαίνεται στο

9.72% υπέρ των γυναικών. Ένα μικρό ποσοστό γυναικών (4.21%), σαφώς μικρότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (7.31%), κατέχει διευθυντικές θέσεις· ποσοστό 3.10% μικρότερο από των ανδρών στον αντίστοιχο τομέα. Επίσης, όπως είναι αναμενόμενο μικρή είναι και η συμμετοχή των γυναικών (4.36%) στα «ανδρικά» επαγγέλματα (29.84%), όπου η διαφορά των ποσοστών συμμετοχής των δυο φύλων παρουσιάζει την ψηλότερη τιμή της, με 25.48% διαφορά υπέρ των ανδρών.

Στο Δάσος, το μεγαλύτερο ποσοστό (27.84%) των εργαζόμενων γυναικών, δεν απασχολούνται στον τομέα της παροχής υπηρεσιών και των πωλήσεων, όπως στο υπόλοιπο Χαϊδάρι, είναι ελεύθερες επαγγελματίες και το ποσοστό συμμετοχής τους είναι 3.43% μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των γυναικών του Δήμου Χαϊδαρίου. Ακολουθεί με επίσης ψηλό ποσοστό (24.04%) η απασχόληση των γυναικών στον τομέα της παροχής υπηρεσιών και των πωλήσεων, σε ποσοστό 3.30% μικρότερο απ' αυτό των γυναικών του Δήμου στον ίδιο τομέα. Ελαφρώς ψηλότερο από αυτό των γυναικών του Δήμου –κατά 0.84% – είναι το ποσοστό των γυναικών που κατέχουν διευθυντικές θέσεις. Όλα τα υπόλοιπα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών του Δάσους είναι ελαφρώς μικρότερα από αυτά των γυναικών του Δήμου Χαϊδαρίου.

Στο άνω Δάσος διαφένεται λίγο ψηλότερο το status των γυναικών, αλλά αναμένεται η επόμενη απογραφή να αποφανθεί γι' αυτό.

Ο πίνακας 4 που ακολουθεί αποκαλύπτει την καταστρατήγηση του οκταώρου της πενθήμερης εργασίας για τις γυναίκες και περισσότερο για τους άνδρες. Όπως φαίνεται πολύ περισσότερες γυναίκες από άνδρες, ημιαπασχολούνται.

Πίνακας 4. Ώρες απασχόλησης στο Δήμο Χαϊδαρίου –Απόλυτα μεγέθη

Ώρες απασχόλησης	**Έως 14**	**15-24**	**25-34**	**35-44**	**45 & άνω**
Αμφότερα φύλα	473	926	1075	10469	4779
άνδρες	222	276	356	5712	3501
γυναίκες	251	**650**	**719**	4757	1278

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Απασχόληση κατά τομείς παραγωγής

Το μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού του Δήμου Χαϊδαρίου απασχολείται στον τριτογενή τομέα παραγωγής (74.36%), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό απασχολείται και στον δευτερογενή (24.95%) γεγονός που κατά κύριο λόγο οφείλεται στη γειτνίαση με τη βιομηχανική περιοχή του Θριάσιου Πεδίου. Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα παραγωγής είναι, όπως ήταν αναμενόμενο, πολύ μικρή (0.69%), αλλά έχει υπερδιπλασιαστεί από το 2001 που ήταν 0.34%. Συντριπτική είναι η γυναικεία

παρουσία στον τριτογενή τομέα, ο οποίος μοιάζει να γυναικοκρατείται, όχι όμως και στις ανώτατες βαθμίδες, αφού μόνο το 5% των γυναικών έχει καταλάβει αυτές τις θέσεις εργασίας.

Πίνακας 5. Απασχόληση κατά τομέα παραγωγής στο Δήμο Χαϊδαρίου και στο Δάσος – Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Απασχόληση κατά τομέα παραγωγής	**Δήμος Χαϊδαρίου**				**Δάσος**	
	Αριθμός εργαζομένων	Ποσοστό εργαζομένων	Αριθμός εργαζομένων γυναικών	Ποσοστό εργαζομέ-νων γυναικών	Αριθμός εργαζομέ-νων γυναικών	Ποσοστό εργαζομέ-νων γυναικών
I	140	0.69%	48	0.54%	15	0.58%
II	5083	24.95%	1053	11.76%	239	9.28%
III	15153	74.36%	7849	87.70%	2321	90.14%
Σύνολο	20376	100%	8950	100%	2575	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Ανεργία- Σύνθεση ανέργων

Από τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. της απογραφής του 2001,[431] τα ποσοστά ανεργίας κυμαίνονταν στο 9% για τον συνολικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό, στο 7% για τους άνδρες ως προς το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των ανδρών και στο 11% για τις γυναίκες ως προς το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών. Ως προς τον συνολικό αριθμό των ανέργων οι άνεργοι, άνδρες αποτελούν το 52,23% και οι άνεργες γυναίκες το 47,77%.

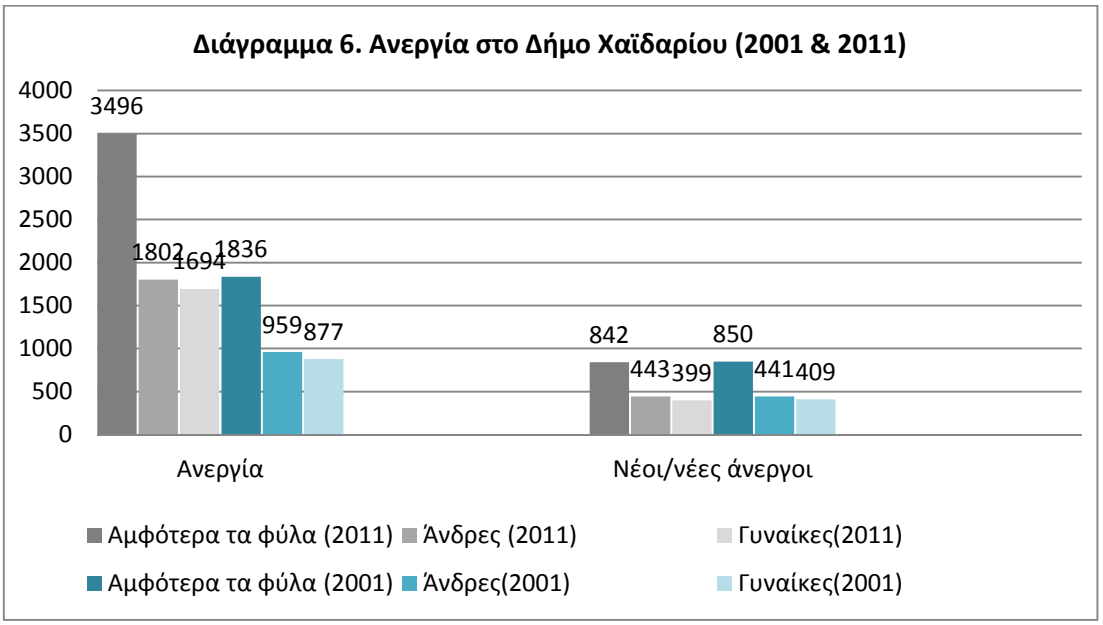

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2001 & 2011 της Ε.Σ.Υ.Ε. & ΕΛ.ΣΤΑΤ.

[431] Βλέπε παράρτημα 2.

Από τα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ της απογραφής του 2011, τα ποσοστά ανεργίας κυμαίνονταν στο 16.5% για τον συνολικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό, στο 15.2% για τον συνολικό οικονομικά ενεργό ανδρικό πληθυσμό και στο 18.1% για τον συνολικό οικονομικά ενεργό γυναικείο πληθυσμό.

Από το 2001 έως το 2011, η ανεργία στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του Δήμου Χαϊδαρίου, έχει αυξηθεί κατά 7,5%, στο 8.2% για τους άνδρες και στο 7%. για τις γυναίκες ως προς το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των ανδρών και των γυναικών αντίστοιχα. Επίσης η διαφορά του 4% ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών το 2001 έχει υποχωρήσει το 2011 στο 3%.

Διάγραμμα 7. Απασχόληση και ανεργία 2011 & 2001 στο Δήμο Χαϊδαρίου

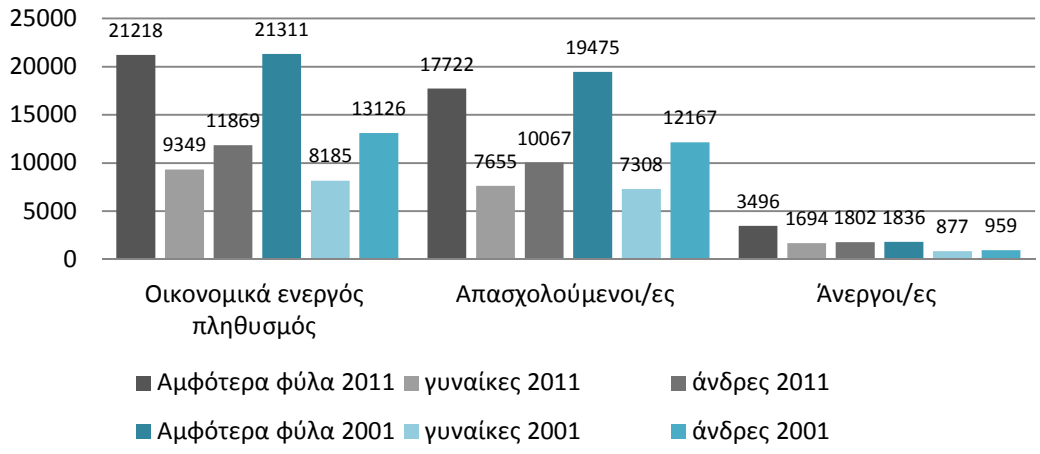

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2001 & 2011 της Ε.Σ.Υ.Ε. & ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Το 2001 και ο Δήμος Χαϊδαρίου χαρακτηριζόταν από ανεργία των γυναικών σε εντονότερο βαθμό, σε ό,τι αφορά τις γυναίκες που είχαν μείνει σχετικά πρόσφατα τότε χωρίς εργασία, σε σχέση με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό των ανδρών και τον συνολικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Το 2011 το ποσοστό των νέων ανέργων γυναικών είναι μικρότερο από το αντίστοιχο ανδρικό.[432]

Το ποσοστό της ανεργίας σημείωσε μεγάλη πτώση κατά 11,92% το έτος 2004, χρονιά διεξαγωγής τον Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, λόγω κυρίως των έργων που σχετίζονταν με την Ολυμπιάδα. Την αμέσως επόμενη χρονιά, το 2005, ο ρυθμός μείωσης του ποσοστού ανεργίας μειώθηκε μόνο κατά 3,84% λόγω του ότι πλέον δεν υπήρχε η απασχόληση που εξασφάλιζαν τα εργοτάξια και οι υπηρεσίες που σχετίζονταν με την Ολυμπιάδα. Παρόλα αυτά το 2006 η μείωση του ποσοστού ανεργίας ήταν εντονότερη, σε σχέση με το 2005, αφού ο ρυθμός με τον οποίο μειώθηκε ήταν σχεδόν διπλάσιος του ρυθμού του 2005 (7,6%).

[432] Βλέπε παράρτημα 2.

Υπηκοότητες

Σύμφωνα με την απογραφή του 2011, πολίτες και πολίτιδες σχεδόν όλων των χωρών «δίνουν το παρών τους» τόσο στο σύνολο του Δήμου όσο και στο Δάσος. Κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: α) με διπλή υπηκοότητα, την ελληνική και κάποιας άλλης χώρας και β) στους αλλοδαπούς και τις αλλοδαπές που κατοικούν στο Δήμο ή κατά τη μέρα της απογραφής εργάζονταν στο Δήμο ή για κάποιο άλλο λόγο βρέθηκαν και απογράφηκαν εκεί.

Πίνακας 6. Σύνθεση πληθυσμού Δήμου Χαϊδαρίου και Δάσους με βάση την Υπηκοότητα. - Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Υπηκοότητα	Δήμος Χαϊδαρίου	Δάσος	Ποσοστό % υπηκοοτήτων Δήμου Χαϊδαρίου	Ποσοστό % υπηκοοτήτων Δάσους
Έλληνες & Ελληνίδες	44199	15430	94.25%	96.17%
Διπλή υπηκοότητα ελληνική+άλλη	614	**199**	1.31%	1.24%
Αλλοδαποί & αλλοδαπές	2084	415	4.44%	2.59%
Σύνολο	46897	16044	100%	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας 7. Σύνθεση γυναικείου πληθυσμού Δήμου Χαϊδαρίου και Δάσους με βάση την Υπηκοότητα **-** Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά.

Υπηκοότητα	Δήμος Χαϊδαρίου	Δάσος	Ποσοστό % υπηκοοτήτων γυναικών Δήμου	Ποσοστό % υπηκοοτήτων Γυναικών Δάσους
Ελληνίδες	22266	7988	94.14%	95.57%
Διπλή υπηκοότητα ελληνική+άλλη	323	115	1.37%	1.38%
Αλλοδαπές	1063	255	4.49%	3.05%
Σύνολο	23652	8358	100%	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Από τους παραπάνω πίνακες φαίνεται η αδιαμφισβήτητη υπεροχή του ελληνικού γυναικείου πληθυσμού έναντι των αλλοδαπών γυναικών, τόσο στο Δήμο Χαϊδαρίου όσο και στο Δάσος, αλλά και η μικρότερη παρουσία αλλοδαπών γυναικών στο Δάσος σε σχέση με το υπόλοιπο Χαϊδάρι.

Πίνακας 8. Διπλές υπηκοότητες στο Δήμο Χαϊδαρίου & στο Δάσος. Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Υπηκοότητα ελληνική+ άλλη	Διπλές υπηκοότητες στο Δήμο				Διπλές υπηκοότητες στο Δάσος			
	Άτομα	Ποσοστό % Υπηκοοτήτων ομάδας	Γυναίκες	Ποσοστό % Υπηκοοτήτων γυναικών	Άτομα	Ποσοστό % υπηκοοτήτων ομάδας	Γυναίκες	Ποσοστό % Υπηκοοτήτων γυναικών
Αλβανία	123	**20.03**%	56	17.34%	23	11.56%	11	9.57%
ΗΠΑ	99	16.12%	48	14.86%	42	21.11%	23	**20.00**%
Καναδάς	76	12.38%	46	14.24%	24	12.06%	15	13.04%
Αυστραλία	75	12.21%	35	10.84%	17	8.54%	9	7.83%
Γερμανία	30	4.89%	18	5.57%	12	6.03%	11	9.57%
Ιταλία	22	3.58 %	14	4.33%	7	3.52%	4	3.48%
Κύπρος	26	4.23 %	12	3.71%	12	6.03%	5	4.35%
Ρωσία	21	3.42%	11	3.40%	11	5.53%	6	5.22%
Ηνωμένο Βασίλειο	17	2.77%	10	3.10%	6	3.01%	3	2.61%
Ρουμανία	12	1.95%	8	2.48%	8	4.02%	6	5.22%
Αυστρία	13	2.12%	8	2.48%	6	3.01%	4	3.48%
Σουηδία	10	1.63%	7	2.17%	6	3.01%	4	3.48%
Βουλγαρία	12	1.95%	7	2.17%	4	2.01%	1	0.90%
Λοιπές	69	11.25%	43	13.31%	20	10.05%	13	11.25%
Σύνολο	614	100%	323	100%	199	100%	115	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.ΣΤΑΤ.

Τα ποσοστά αφορούν στο πλήθος της κάθε ομάδας διπλής υπηκοότητας στον τόπο απογραφής της. Σε επίπεδο Δήμου, όπως φαίνεται από τον πίνακα, το μεγαλύτερο ποσοστό κατέχει η Αλβανία και ακολουθούν οι Η.Π.Α, ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Γερμανία κ.λ.π. Υποθέτω ότι πρόκειται αφενός για τα παιδιά των μεταναστών και μεταναστριών από την Αλβανία που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και κατοικούν ή εργάζονται στο Δήμο Χαϊδαρίου και αφετέρου για ένα μικρό ποσοστό των μεταναστών και μεταναστριών που κατάφερε να αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Αυτή η κατηγορία των μεταναστών και μεταναστριών που ήρθαν και ζουν στη χώρα μας αμέσως μετά την πτώση των ανατολικών κρατών έχουν ενταχθεί πλέον πλήρως στην κοινωνία του Χαϊδαρίου. Όσον αφορά τις υπηκοότητες Η.Π.Α, Καναδά, Αυστραλίας, Γερμανίας κ.λ.π. υποθέτω ότι αφορούν τους Έλληνες και τις Ελληνίδες μετανάστες και μετανάστριες, που για οικονομικούς ή πολιτικούς λόγους έφυγαν από την Ελλάδα, κυρίως τις δεκαετίες ’50, ’60 και ’70, και που συνταξιοδοτημένοι πλέον έχουν επιστρέψει στον τόπο τους ή εξακολουθούν να διαμένουν και στο εξωτερικό για οικογενειακούς κυρίως λόγους.

Αντίστοιχα, στο Δάσος, τα μεγαλύτερα ποσοστά κατέχουν οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς, ενώ ακολουθούν η Αλβανία, η Αυστραλία, η Γερμανία, η Κύπρος κ.ο.κ. Υποθέτω ότι το Δάσος αποτελεί τόπο επιθυμητής κατοίκησης των ευροστρώτερων οικονομικά στρωμάτων.

Η κατάταξη των πλέον πολυπληθών ομάδων γυναικών με διπλή υπηκοότητα, σε σχέση με το συνολικό ποσοστό των διπλής υπηκοότητας γυναικών σε επίπεδο Δήμου, είναι: Αλβανία, ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Γερμανία, Ιταλία, Κύπρος, Ρωσία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ρουμανία, Αυστρία, Σουηδία, Βουλγαρία.[433] Όπως φαίνεται στον πίνακα το ψηλότερο ποσοστό διπλών υπηκοοτήτων γυναικών σε επίπεδο Δήμου κατέχει η Αλβανία, ενώ στην πολεοδομική ενότητα του Δάσους οι Η.Π.Α. Υποθέτω ότι, τα επίσης ψηλά ποσοστά των χωρών: Καναδά, Αυστραλίας και Γερμανίας, συσχετίζονται κυρίως με τις ελληνίδες μετανάστριες των προηγούμενων δεκαετιών, που με τις οικογένειες τους επένδυσαν μέρος των χρημάτων τους στο Δάσος.

Πίνακας 9. Υπηκοότητες αλλοδαπών σε επίπεδο Δήμου και Δάσους.

Υπηκοότητες Αλλοδαπών	**Δήμος Χαϊδαρίου**						**Δάσος**					
	Υπηκοότητες αλλοδαπών αμφότερων των φύλων		Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών		Υπηκοότητες αλλοδαπών ανδρών		Υπηκοότητες αλλοδαπών αμφότερων των φύλων		Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών		Υπηκοότητες αλλοδαπών ανδρών	
	Άτομα	Ποσοστό %	γυναίκες	Ποσοστό %	άνδρες	Ποσοστό %	Άτομα	Ποσοστό %	γυναίκες	Ποσοστό%	άνδρες	Ποσοστό %
Αλβανία	1121	53.79	560	26.87	561	26.92	177	42.65	102	24.58	75	18.07
Αρμενία	17	0.82	12	0.58	5	0.24	2	0.48	1	0.24	1	0.24
Αυστραλία	12	0.58	7	0.34	5	0.24	10	2.41	6	1.45	4	0.96
Βουλγαρία	101	4.85	81	3.89	20	0.96	40	9.64	28	**6.75**	12	2.89
Βραζιλία	7	0.34	5	0.24	2	0.10	3	0.72	2	0.48	1	0.24
Γαλλία	**6**	0.29	**6**	0.29	0	0	2	0.72	2	0.48	0	0
Γερμανία	16	0.77	13	0.62	3	0.15	7	1.69	5	1.20	2	0.48
Γεωργία	49	2.35	40	1.92	9	0.43	7	1.69	7	1.69	0	0
ΗΠΑ	18	0.86	10	0.48	8	0.38	9	2.17	5	1.20	4	0.96
Ηνωμένο Βασίλειο	17	0.82	11	0.53	6	0.29	7	1.69	5	1.20	2	0.48
Ιράκ	37	1.78	13	0.62	24	1.16	6	1.45	2	0.48	4	0.96

[433] Οι υπόλοιπες διπλές υπηκοότητες αφορούν μεμονωμένες γυναίκες ή πολύ μικρές ομάδες μέχρι 5 ατόμων, από τις χώρες: Γαλλία, Βενεζουέλα, Γεωργία, Νότια Αφρική, Κάτω Χώρες, Αίγυπτο, Ισπανία, Λίβανο, Μολδαβία, Νέα Ζηλανδία, Ουκρανία, Πολωνία, Τουρκία, Φιλανδία.

Ιταλία	13	0.62	8	0.38	5	0.24	4	0.96	3	0.73	1	0.24
Κίνα	8	0.38	5	0.25	3	0.13	8	1.93	5	1.20	3	0.73
Κύπρος	36	1.73	23	1.10	13	0.63	12	2.89	8	1.93	4	0.96
Λευκορωσία	13	0.62	11	0.53	2	0.09	6	1.45	5	1.20	1	0.24
Μολδαβία	29	1.39	21	1.01	8	0.38	12	2.89	7	1.69	5	1.20
Ουκρανία	35	1.68	30	1.44	5	0.24	12	2.89	11	2.65	1	0.24
Πακιστάν	260	12.48	18	0.86	242	11.62	23	5.54	2	0.48	21	5.06
Πολωνία	25	1.22	20	0.96	5	0.26	8	1.93	6	1.45	2	0.48
Ρουμανία	96	4.69	65	3.12	31	1.57	21	5.06	12	2.89	9	2.17
Ρωσία	38	1.82	34	1.63	4	0.19	15	3.61	14	3.38	1	0.24
Λοιπές	130	6.12	70	3.30	60	2.82	24	5.54	17	4.10	8	1.93
Σύνολο	2084	100%	1063	50.96%	1021	49.04%	415	100%	255	61.45%	160	38.55%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Τα ποσοστά αφορούν στο σύνολο των αλλοδαπών του Δήμου. Το ποσοστό των Βουλγάρων αλλοδαπών γυναικών αναφέρεται σε γυναίκες μόνες που, ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί, είναι εγκατεστημένες σε σπίτια ηλικιωμένων Ελλήνων και Ελληνίδων, παρέχοντας τη φροντίδα τους. Το ανάλογο συμβαίνει με τις Ρωσίδες και τις Ουκρανές. Τα ψηλότερα ποσοστά των παραπάνω στο Δάσος, σε σχέση με το σύνολο του Δήμου Χαϊδαρίου, επιβεβαιώνουν την καλλίτερη οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Δάσους.

Όσον αφορά το Δάσος, τα ποσοστά αφορούν το πλήθος της κάθε ομάδας υπηκοότητας αλλοδαπών στον τόπο απογραφής της. Όπως φαίνεται στον πίνακα τόσο σε επίπεδο Δήμου όσο και στο Δάσος το μεγαλύτερο ποσοστό έχει η αλβανική υπηκοότητα. Οι πλειονότητα των Πακιστανών κατοικεί και εργάζεται εκτός Δάσους. Όλοι οι Κινέζοι του Δήμου Χαϊδαρίου ζουν στο Δάσος. Η πλειονότητα των Αυστραλών απογράφηκε στο Δάσος.

Οι πολυπληθέστερες ομάδες αλλοδαπών γυναικών τόσο σε επίπεδο Δήμου όσο και στο Δάσος είναι αυτή των Αλβανίδων με ποσοστό 52.68% και 40% αντίστοιχα σε σχέση με το συνολικό ποσοστό των αλλοδαπών γυναικών. Ακολουθούν οι Βουλγάρες με μεγάλη διαφορά, 7.62% και 10.98% αντίστοιχα. Ενώ την τρίτη θέση στο Δήμο καταλαμβάνουν οι Ρουμάνες (6.11%) και στο Δάσος οι Ρωσίδες (5.49%). Επίσης όλες οι Κινέζες απογράφηκαν στο Δάσος και μόνο 2 από τις 18 Πακιστανές στο Δάσος.[434]

[434] Βλέπε τον πίνακα: Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δήμο Χαϊδαρίου - Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δάσος. **-** Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά στο παράρτημα 2.

Θέση την οικογένεια

Πίνακας 10. Η θέση στην οικογένεια στο Δήμο Χαϊδαρίου και στο Δάσος –Απόλυτα μεγέθη και ποσοστό

Θέση στην οικογένεια	Δήμος Χαϊδαρίου			Δάσος		
	Αμφότερα φύλα	Γυναίκες	Ποσοστό % επί των γυναικών	Αμφότερα φύλα	Γυναίκες	Ποσοστό % επί των γυναικών
Μέλη νοικοκυριών με πυρηνική οικογένεια	39209	19996	84.55%	14291	7348	87.92%
Μέλη νοικοκυριών χωρίς πυρηνική οικογένεια	5271	2972	12.56%	1557	922	11.03%
Άτομα συλλογικών κατοικιών και μη κατατασσόμενα	2417	684	2.89%	196	88	1.05%
Σύνολο	46897	23652	100%	16044	8358	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, τόσο σε επίπεδο Δήμου όσο και στο Δάσος, κυρίαρχη θέση κατέχουν οι πυρηνικές οικογένειες.

Εκπαίδευση γυναικών Δάσους

Η εκπαίδευση των γυναικών του Δάσους, καταγράφεται στον πίνακα που ακολουθεί, από τον οποίο προκύπτει ότι, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, είναι απόφοιτες λυκείου ή απόφοιτες κάποιας σχολής επαγγελματικής κατάρτισης. Εντυπωσιακό είναι το ποσοστό των γυναικών που διέκοψε τις σπουδές στο γυμνάσιο.

Πίνακας 11. Εκπαίδευση γυναικών Δάσους– Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Εκπαίδευση	Γυναίκες	Ποσοστό %
Τριτοβάθμια	1895	26.58%
Ανώτερη δευτεροβάθμια	2985	41.88%
Έως Κατώτερη δευτεροβάθμια	2248	31.54%
Σύνολο	7128	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Τόπος γέννησης

Από τον συνολικό πληθυσμό του Δήμου Χαϊδαρίου, το 44.28% είναι αυτόχθονες, ενώ η προηγούμενη διαμονή του υπόλοιπου 55.72% καταγράφεται στον πίνακα 12 που ακολουθεί.

Πίνακας 12. Προηγούμενη διαμονή – Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Προηγούμενη διαμονή	**Δήμος Χαϊδαρίου**		**Δάσος**	
	άτομα	**Ποσοστό%**	**άτομα**	**Ποσοστό%**
Βόρεια Ελλάδα	1481	3.16%	388	2.42%
Θεσπρωτία	694	1.48%	190	1.18%
Θεσσαλία	745	1.59%	243	1.51%
Στερεά Ελλάδα	1772	3.78%	572	3.57%
Ιόνια νησιά	443	0.95%	116	0.72%
Πελλοπόνησος	2945	6.28%	904	5.63%
Νήσοι Αιγαίου	1295	2.76%	473	2.95%
Κρήτη	781	1.67%	219	1.37%
Αττική	15957	34,03%	6028	37.57%
Περιφεριακές ενότητες:				
Κεντρικού τομέα Αθηνών	3405	7.26%	1255	**7.82**%
Βόρειου τομέα Αθηνών	658	1.40%	237	1.48%
Δυτικού τομέα Αθηνών	6418	13.69%	2329	14.52%
Νότιου τομέα Αθηνών	915	1.95%	300	1.87%
Ανατολικής Αττικής	320	0.68%	67	0.42%
Δυτικής Αττικής	781	1.67%	342	2.13%
Πειραιώς	3460	7.38%	1498	9.34%
Δεν διέμειναν ποτέ σε διαφορετικό από τον τόπο συνήθους διαμονής οικισμό	20764	44.28%	6911	43.08%
Σύνολο	46897	100%	16044	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.ΣΤΑΤ.

Από τον πίνακα 12 προκύπτει ότι το 55.72% που πέρασε το κατώφλι του Δήμου και παρέμεινε προέρχεται κυρίως από τα δυτικά προάστια (13.69%), ενώ ψηλό ποσοστό κατέχουν και οι προερχόμενοι και προερχόμενες από τον Πειραιά (7.38%) και το κέντρο της Αθήνας (7.26%). Όσον αφορά το Δάσος, καθώς το απόγειο της αστικοποίησής του έγινε σε μια πολιτικοοικονομική συγκυρία «ευημερίας», προσέλκυσε μεγαλύτερο ποσοστό κατοίκων από τους παραπάνω Δήμους.

5.3. Καθεστώς γαιοκτησίας και αστική ανάπτυξη

Η ιστορική προσέγγιση της αστικοποίησης του Δήμου Χαϊδαρίου εξετάζεται και μέσα από το γενικότερο πλαίσιο του γαιοκτητικού καθεστώτος από την περίοδο της τουρκοκρατίας έως σήμερα. Διερευνώνται λοιπόν: Τα «ποιοτικά» χαρακτηριστικά των διαδικασιών με τις οποίες πραγματοποιήθηκε η μεταλλαγή μεγάλων εκτάσεων, από αγροτικές ή ημιαγροτικές σε περιοχές αστικών ακινήτων. Ο τρόπος επιλογής του χώρου και οι συνθήκες που επέδρασαν στην εξέλιξή του. Η συμβολή του κράτους στην αναπτυξιακή διαδικασία. Οι αιτίες, οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που επέτρεψαν τη μετατροπή της δασικής γης σε δομήσιμη και εντέλει αστική, αλλά και το πώς μια οικιστική περιοχή στις παρυφές του περιαστικού χώρου, επεκτείνεται σταδιακά προς τον αδόμητο περιαστικό χώρο.

Υποθέτω ότι το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης και γενικά της οικιστικής ανάπτυξης σε δασικές εκτάσεις σχετίζεται άμεσα με τις διαδικασίες αξιοποίησης, το χαρακτήρα της ιδιοκτησίας της δασικής γης, τα υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα που αγόρασαν εκεί γη με κάποιους μηχανισμούς, και ότι όλα αυτά αποτελούν έκφραση του ρόλου του κράτους απέναντι στις πιέσεις της μικρής ιδιοκτησίας και των συμφερόντων ομάδων που εμπλέκονται στο εμπόριο της δασικής γης.

Η σύνδεση των μορφών γαιοκτησίας με την οικιστική ανάπτυξη είναι δύσκολη λόγω του διαφορετικού κάθε φορά επικρατούντος γαιοκτητικού συστήματος αλλά κυρίως λόγω της έλλειψης στοιχείων για τους οικισμούς ως κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς, χαρακτηριστικό στοιχείο της ταυτότητάς τους.

Η ιστορική προσέγγιση της αστικοποίησης του Δήμου Χαϊδαρίου εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του γαιοκτητικού καθεστώτος από την περίοδο της τουρκοκρατίας έως σήμερα. Η διαχρονική-ιστορική προσέγγιση του χώρου «φωτίζει τη διαδρομή» μέχρι τη σημερινή του ταυτότητα. Ο χωρισμός σε χρονικές περιόδους που γίνεται με κριτήριο τη μορφή της γαιοκτησίας και τις αλλαγές της μορφής του δομημένου χώρου διευκολύνει μεθοδολογικά την απόδοση των διαδικασιών.

5.3.1. Γαιοκτητικά καθεστώτα στην Αττική από την τουρκοκρατία έως την περίοδο του μεσοπολέμου

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας κυριαρχούσαν τα τσιφλίκια ολίγων αγάδων στα πεδινά, οι οποίοι είχαν αποσπάσει πολλά κτήματα από τους Αθηναίους άρχοντες, καθώς και τα μεγάλα μοναστηριακά κτήματα.[435] Στα περίχωρα της Αθήνας λίγες αρχοντικές οικογένειες

[435] Κατά την Οθωμανική περίοδο, το προϋπάρχον διαμορφωμένο από τους Βυζαντινούς και τους Φράγκους ιδιοκτησιακό καθεστώς των γαιών των χριστιανών και των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, σεβάστηκαν οι Τούρκοι, σε περιοχές κυρίως που δεν πρόβαλαν αντίσταση, όπως η Αθήνα που όταν το 1456 έπεσε στα χέρια τους της παραχωρήθηκαν μερικά προνόμια μεταξύ των οποίων η

προεστών κατόρθωσαν να διατηρήσουν, με τη βοήθεια των μοναστηριών, κάποιους τίτλους κυριότητας σε ορισμένα κτήματα, κυρίως περιβόλια, αμπέλια και ελιές, μέσα στα οποία υπήρχε και ο αρχοντικός τετράγωνος πύργος, ως θερινή κατοικία των ιδιοκτητών τους.[436] Οι συνοικισμοί των κολίγων στα τσιφλίκια αποτελούνταν από πλινθόκτιστες καλύβες συγκεντρωμένες, σε χαμηλότερο επίπεδο, κοντά στον διώροφο πύργο του ιδιοκτήτη.[437] Το γαιοκτητικό καθεστώς λοιπόν χαρακτηριζόταν από μεγάλη γαιοκτησία υπό μορφή μοναστηριακών κτημάτων και κατοχή μεγάλων σχετικά εκτάσεων υπό μορφή τσιφλικιών. Τα τούρκικα τσιφλίκια μαζί με τα μοναστηριακά μεγάλα κτήματα θα πρέπει να αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των γαιών στην Αττική.

Οι αλλαγές των γαιοκτητικών συνθηκών και, ειδικότερα, οι παράνομες διαδικασίες σχηματισμού της μεγάλης ιδιοκτησίας που συνέβησαν σε όλο τον 19ο αι. καθόρισαν εκείνη την εποχή, αλλά και τον 20ο αι., την τύχη των δασών και τη δημιουργία συνοικισμών στην Αττική. Τότε, στην ερειπωμένη Αθήνα του 1830, συντελέστηκε η πρώτη μεγάλη γαιοκτημονικής φύσης πράξη της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας, καθώς τα τσιφλίκια αλλάζουν ιδιοκτήτες, έκταση και περιεχόμενο. Τα τσιφλίκια αρχικά περιελάμβαναν κυρίως καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπους, τα κτήματα που πουλήθηκαν στους Έλληνες και ξένους κεφαλαιούχους, περιελάμβαναν νομή εκτάσεων χωρίς σαφή όρια, βουνά, λίμνες, χωριά ολόκληρα και δασικές εκτάσεις που απαγορευόταν να πουληθούν σε ιδιώτες -εφόσον θεωρούνταν δημόσιες γαίες κατά τους οθωμανικούς κώδικες, – έπρεπε να περιέλθουν στο ελληνικό δημόσιο.[438] Έτσι, ξεκινώντας από τη χρονική περίοδο 1830-1831, σταθμό για την ιστορία του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της αττικής γης, και λίγο πριν την οριστική αποχώρηση των Οθωμανών από την περιοχή, συνέβη μια διαδικασία αγοραπωλησίας όχι μόνο των κατοικημένων ή κατοικήσιμων εκτάσεων, αλλά και κάθε έκτασης δημόσιου χαρακτήρα (δάση, ρέματα).[439] Από τη διαδικασία αυτή, το ελληνικό

μη εφαρμογή του τιμαριωτισμού στην περιοχή των Αθηνών, αλλά στην υπόλοιπη Αττική ύπαιθρο. (Καμπούρογλου Δ., *Παράδοσις των Αθηνών εις τους Τούρκους* στο *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων (1891),* Βιβλίο Δ, Κεφάλαιο ζ, σ.385-388) & Παράρτημα 1, κεφάλαιο 4, Γαιοκτητικό καθεστώς.

[436] Τούντα Φωτεινή (1998). *Γαιοκτησία, Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική*. Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.

[437] Ό.π.

[438] Σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο, το κράτος διατηρούσε την ψιλή κυριότητα και παραχωρούσε τη διαρκή νομή των αγρών και των λιβαδιών σε ιδιώτες της Αττικής. (Δρίκος Θωμάς, 1994, *Η κυρίως περίοδος των αγοραπωλησιών Σεπτέμβριος –Δεκέμβριος 1830* στο *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*, εκδόσεις Τροχαλία, Δήμος Γλυφάδας, σ.30-31 & Τούντα Φ., *Μηχανισμοί Οικιστικής Ανάπτυξης στα Περιαστικά Δάση της Αττικής,* Τεχνικά Χρονικά, τεύχ.1-2, εκδόσεις ΤΕΕ, σ.42)

[439] Οι Οθωμανοί που είχαν εγκαταλείψει την Αττική από το 1822 επέστρεψαν προκειμένου να πουλήσουν τις περιουσίες του, μέσα στο χρονικό διάστημα του ενός χρόνου, όπως όριζε η συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Με τη δικαιολογία ότι όλα είχαν καταστραφεί στην κατάληψη της Ακρόπολης το 1822, στις αγοραπωλησίες οι Τούρκοι δεν εμφάνιζαν ούτε τίτλους ιδιοκτησίας, ούτε

κράτος, για διάφορους λόγους, έμεινε ουσιαστικά απ' έξω με αποτέλεσμα να καταλήξουν οι εκτάσεις σε Έλληνες και ξένους μεγαλοαστούς της εποχής.[440] Μιλάμε, δηλαδή, για μια μεταφορά των «τίτλων ιδιοκτησίας» του συνόλου της αττικής γης (μοιρασμένης σε μεγάλα κτήματα) από τα χέρια των Τούρκων μεγαλοκτηματιών που αποχωρούσαν στα χέρια των προνομιούχων τάξεων που θα αποκτούσαν τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο της Ελλάδας τα επόμενα χρόνια. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα η Αθήνα να ξεκινά μια διαδικασία οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και χωρικής ανασυγκρότησης με σημαντική έλλειψη δημοσίων εκτάσεων τόσο στο εσωτερικό των υφιστάμενων οικισμών της όσο και στον εκτεταμένο περιαστικό της χώρο, ο οποίος άρχισε σύντομα να αστικοποιείται.[441] Όσον αφορά δε στους κολίγους αλλάζοντας απλώς αφεντικά ακολουθούσαν την τύχη των χωριών που πωλούνταν.

Μεταξύ 1835 και 1843 εγκρίθηκαν οι πωλήσεις των περισσοτέρων μεγάλων τσιφλικιών στην Αττική, που ορισμένα απ΄ αυτά περιελάμβαναν δάση, ποτάμια και χέρσες εκτάσεις. Μεταξύ αυτών και το Χαϊδάρι ως τμήμα μεγάλου κτήματος πέρασε διαδοχικά σε εύπορους ιδιοκτήτες που το διαχειρίζονταν και χρησιμοποιούσαν τον ευρύτερο χώρο ως τόπο παραθερισμού και κυνηγιού. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την εξέλιξη της περιοχής ως τόπου παραθεριστικής κατοικίες εύπορων οικογενειών.

> Από βιβλιογραφικές πηγές, γνωρίζουμε ότι το κτήμα Χαϊδάρι, μέχρι το 1827 αποτελούσε τσιφλίκι, που είχε οριοθετηθεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.[442] Από τις περιγραφές της Μάχης του Χαϊδαρίου (6-8 Αυγούστου 1826) μαθαίνουμε επίσης ότι υπήρχε και διώροφος πύργος:*...ἔφτασαν περὶ τὸ μεσονύκτιον εἰς Χαϊδάρι, καὶ ἄλλοι μὲν κατέλαβαν τὸν ἐκεῖ περιτοιχισμένον κῆπον κείμενον ἐν μικρᾷ τινι κοιλάδι καὶ μίαν ἥμισυ ὥραν ἀπέχοντα τῶν Ἀθηνῶν...Οἱ ἐχθροί, βλέποντες τὰ κινήματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἀτάκτων,*

κτηματολόγιο, διότι θα αποκαλυπτόταν η ιδιοτυπία του νομικού καθεστώτος των μεγάλων κτημάτων που περιείχαν βουνά, λίμνες, δάση και βοσκές, όπου είχαν δικαίωμα μόνο νομής και δεν δικαιούνταν να τα πουλήσουν. Έτσι *καθιέρωσαν τους γηγενείς Αθηναίους μάρτυρες, ως μόνο μέσο απόδειξης, για τη νομιμοποίηση των Τούρκων πωλητών, για το αν τα πωλούμενα ήταν δημόσια ή ιδιωτική περιουσία και για τον καθορισμό των ορίων των πωλούμενων κτημάτων.* (Δρίκος Θωμάς. 1994, *Η πορεία προς τις αγοροπωλησίες Φεβρουάριος 1830-Σεπτέμβριος 1830* στο *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*, εκδόσεις Τροχαλία, Γλυφάδα, σ.20-23)

[440] Ο Καποδίστριας που προσπάθησε να εξασφαλίσει κεφάλαια, απευθυνόμενος στους έλληνες κεφαλαιούχους, για δανεισμό της κυβέρνησης, για τη μαζική αγορά κτημάτων που θα ήταν οικονομικά συμφέρουσα, κοινωνικά αποδοτική και πολιτικά σημαντική, δεν τα κατάφερε. Όμιλος ξένων κεφαλαιούχων αν και ενδιαφέρθηκε, υπαναχώρησε. Μεμονωμένοι έλληνες είχαν ήδη αρχίσει να αγοράζουν. Στόχος των αγοραπωλησιών ήταν η κατοχύρωση της Αττικής γης σε ελληνικά χέρια. Η προοπτική μεγάλων και άμεσων κερδών, ήταν ορατή, από τον επικείμενο τετραπλασιασμό της αξίας της γης, μετά την κήρυξη της Αθήνας πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους. (Δρίκος Θωμάς. 1994, *Η πορεία προς τις αγοροπωλησίες Φεβρουάριος 1830-Σεπτέμβριος 1830…* σ.20-23)

[441] Τούντα Φωτεινή (1998). *Γαιοκτησία, Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική*. διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.

[442] https://el.wikipedia.org/wiki/Παλατάκι_(Χαϊδάρι), www.haidari.gr

περιέκλεισαν τὸν κῆπον...ἔμειναν καὶ 20 περίπου πληγωμένοι ἐν τῷ κήπο πύργου...[443] Αργότερα, ο πύργος κατεδαφίστηκε και στην ίδια θέση χτίστηκε το Παλατάκι, κατόπιν παραγγελίας της Δούκισσας της Πλακεντίας, -στην οποία εικάζεται ότι είχε περιέλθει η κυριότητα του κτήματος- ως καταφύγιο του έρωτα της για τον λήσταρχο Νταβέλη. Κατ' άλλους, αρχικός ιδιοκτήτης του πύργου ήταν ο βασιλιάς Όθωνας Α'. Κάποιες πηγές, μεταξύ του τέλους του 19ου αι. και των πρώτων δεκαετιών του 20ουαι., ως ιδιοκτήτη του κτήματος παρουσιάζουν τον μεγαλοκτηματία Γεώργιο Παχύ, η σύζυγος του οποίου, Αιμιλία Σκουζέ, δεξιώθηκε τη βασίλισσα Όλγα και την αριστοκρατία της Αθήνας στους ανθισμένους κήπους του Πύργου. Το κτήμα *Χαϊδάρι* άλλαξε πολλούς ιδιοκτήτες όπως φαίνεται στο χρονολόγιο των φερόμενων ως ιδιοκτητών που ακολουθεί:[444]

- …-1827: Βέη Ζαγαδέ Σεδίκ Αγάς
- 1827-1836: Σαδίκ ή Σελίκ Αγά Χαϊντάρ Πασας
- 1836-1865: Παναγιώτης και Άννα Λάζαρη το γένος Κατχουδάν Γιαννάκη
- 1865-1888: Νικόλαος Νάζος και Πηνελόπη Λάζαρη το γένος Παναγιώτη Λάζαρη
- 1888-1895: Κληρονόμοι Νάζου-Κατάσχεση και πλειστηριασμός
- 1895-1914: Νικόλαος Θων και μετά το 1906 ο γιός του και κληρονόμος του Αγαμέμνων Θων
- 1914-1916: Στυλιανός Παντερμαλής
- 1916-1919: Αντώνιος Παληός
- 1919-1927: Κληρονόμοι Αντωνίου Παληού
- 1927-. . . . : Βασίλειος Κεσσίσογλου και Ιωάννης Βλασιάδης

Τελικά, τα 6.000 στρέμματα κατατμήθηκαν και οικοπεδοποιήθηκαν εκτός από το παλατάκι, τους στάβλους και τον ξενώνα.

Όλοι οι ιδιοκτήτες που κατά καιρούς κατείχαν το Παλατάκι το χρησιμοποιούσαν ως παραθεριστική κατοικία. Οι δασικές εκτάσεις, νοικιάζονταν σε τσιφλικάδες βοσκούς οι οποίοι και τις διαχειρίζονταν. Παράλληλα αποτελούσαν τόπο κυνηγιού για εύπορους Αθηναίους, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη περιπτέρου κυνηγιού και λέσχης αξιωματικών στην περιοχή του Δαφνιού.

Μετά το 1835 και την επικράτηση του βυζαντινορωμαϊκού δίκαιου αρχίζει να αναγνωρίζεται από τα ελληνικά δικαστήρια η κτήση κυριότητας πολλών δημόσιων εκτάσεων και εθνικών δασών -που μέχρι τότε είχε παραχωρηθεί μόνο το δικαίωμα νομής τους στους αγοραστές- σε ιδιώτες λόγω *«τριακονταετούς νομής με έκτακτη χρησικτησία»*.[445] Η εφαρμογή αυτών των διατάξεων δημιούργησε ευνοϊκό κλίμα για καταπατήσεις δασικών εκτάσεων και βοσκοτόπων, από τις οποίες επωφελήθηκαν κυρίως ισχυρά πολιτικά πρόσωπα. Άρχισαν έτσι να διευρύνονται συνεχώς τα όρια των μεγάλων ιδιωτικών κτημάτων και η σταθεροποίησή τους έγινε σταδιακά μετά από δίκες, συμβολαιογραφικές

---

[443] Χαρίλαος Τρικούπης (1860-1862), *Μάχη του Χαϊδαρίου* στο *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως.* Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, Εν Λονδίνω, (2α έκδοσις, τόμος Δ, σ. 62-67)

[444] «Από τας θερινάς εκδρομάς στο Παλατάκι». http://xaidarisimera.blogspot.gr/2012/07/blog-post_2433. html & https://el.wikipedia.org/wiki/Παλατάκι_(Χαϊδάρι)

[445] Το πρόβλημα των εθνικών γαιών ήταν ιδιαίτερα σύνθετο και σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στις δυσκολίες μετάβασης από το οθωμανικό δίκαιο στο βυζαντινο-ρωμαϊκό. (Σωτηρόπουλος Σωτήριος, «Η διανομή των εθνικών γαιών (1871)» στο *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου,* Τμήμα Εκδόσεων Ιδρύματος της Βουλής, Αθήνα, 2010 σ.27-67)

πράξεις μεταβιβάσεων και αγοραπωλησιών εκτάσεων.[446] Η δημιουργία μεγάλων δασοαγροκτημάτων ευνοήθηκε από την αδιαφορία της πολιτείας για την περιφρούρηση του δασικού πλούτου και την φοροεισπρακτική πολιτική που ακολουθούσε προκειμένου να εξασφαλίσει έσοδα από την εκμετάλλευση και την πώλησή τους σε ιδιώτες.[447] Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε άρχισε η ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος και των διαφόρων σοσιαλιστικών ρευμάτων, επικρατούσε η αντίληψη της *«ελευθέρας και απεριορίστου ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας»* και συνηγορώντας η ελληνική νομοθεσία απάλλασσε την ατομική ιδιοκτησία από κάθε περιορισμό. Κάθε ιδιοκτήτης μπορούσε να τεμαχίζει την ιδιοκτησία του ή να την επεκτείνει απεριόριστα και να τη διαθέτει όπου και όπως επιθυμούσε. Η μεγάλη ατομική γαιοκτησία που σχηματίστηκε επομένως στην Αττική τον 19ο αιώνα έχει αμφιλεγόμενο χαρακτήρα διότι βασίζεται στο σφετερισμό εκτεταμένων δημόσιων δασικών εκτάσεων και βοσκοτόπων.

Η δημόσια αττική γη εξέλειπε όταν *τα δάση, τα βουνά, οι λίμνες, οι αλυκές της Αττικής βρέθηκαν σχεδόν όλα στα χέρια των ιδιωτών, που από τότε ανεμίζουν τα χοτζέτια του Ισμαήλ φωνασκούντες για τα νόμιμα δικαιώματα τους … πρόκειται για την επικράτηση της μεγάλης γαιοκτησίας στην Αττική που, άπληστη, διεκδίκησε και διεκδικεί δίκαια που δεν είχαν εκείνοι που τη νομιμοποίησαν*[448].

Τον 19ο αι. οι εξελίξεις στη γαιοκτησία επηρέασαν και τους μικρούς συνοικισμούς των κολίγων μέσα στα τσιφλίκια, οι οποίοι παρέμειναν στάσιμοι πληθυσμιακά και έφθιναν σταδιακά καθώς η οικονομική λειτουργία του τσιφλικιού –επενδύσεις για τη βελτίωση των καλλιεργειών δεν υιοθετήθηκαν γιατί η πολιτική δεν ήταν ευνοϊκή απέναντι στα εγχώρια σιτηρά– δεν αφήνει περιθώρια πληθυσμιακής και άρα οικιστικής ανάπτυξης. Η άντληση προσόδων γινόταν από τη βοσκή και την εξαγωγή των δασικών προϊόντων

---

[446] Το 1860 άρχισαν οι διεκδικήσεις των δασών που βρίσκονταν δίπλα σε τσιφλίκια και η νομοθεσία έδωσε τη δυνατότητα νομιμοποίησης αυθαίρετα κατεχόμενων δημόσιων δασών, αγρών, φυτειών και αυθαίρετων συνοικισμών που είχαν δημιουργηθεί μέσα στα δάση έναντι καταβολής τέλους, αυξάνοντας έτσι τις καταπατήσεις, τις αγοραπωλησίες δασοαγροκτημάτων, και μετατρέποντας τα πευκοδάση σε θαμνότοπους (Τούντα Φωτεινή (1998). Εξελίξεις της πολιτικής για τα δάση στην περίοδο 1863-1917 στο *Γαιοκτησία, Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική*. διδακτορική διατριβή ΕΜΠ. σελ. 7)

[447] Την εποχή της αγροτικής μεταρρύθμισης του Κουμουνδούρου (1871) δόθηκε μέσω της νομοθεσίας η δυνατότητα νομιμοποίησης αυθαίρετα κατεχόμενων δημόσιων δασών από καλλιεργητές αλλά και αυθαίρετων συνοικισμών που υπήρχαν στα δάση (Ν. ΥΛΑ 1871 και ΑΡΙΖ 1898). Το 1882 το νομοσχέδιο για τη δημιουργία δασικού κώδικα δεν ψηφίστηκε διευκολύνοντας και τη φοροεισπρακτική πολιτική του Υπουργείου Οικονομικών, ενώ το επόμενο έτος ο Άρειος Πάγος σε σχετική απόφαση ανέφερε ότι «η συντήρησης των δασών δεν ενδιαφέρει το κράτος». Ψηφίστηκε ο Ν. ΑΧΝ'/88 «περί διακρίσεως και οριοθεσίας των δασών» σε μια προσπάθεια καθορισμού των ορίων δημόσιων και ιδιωτικών δασών, αλλά ο νόμος εφαρμόστηκε πολύ περιορισμένα με αποτέλεσμα πολλά εθνικά δάση να τα διαχειρίζονται ως ιδιόκτητα και αργότερα μέχρι σήμερα ως διακατεχόμενα.

[448] Δρίκος Θωμάς (1994), Ιδιωτικές και δημόσιες ιδιοκτησίες στην Αττική του 1830 στο *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*. Δήμος Γλυφάδας: Τροχαλία, σ.45

όπως της ρητίνης και των παραγόντων της που, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, αποτελούσαν σημαντικό εξαγώγιμο προϊόν. Εκείνη την εποχή πολλά δάση καταστρέφονταν από την αυθαίρετη υλοτόμηση, τις πυρκαγιές που έβαζαν οι βοσκοί, για να εξασφαλίσουν άφθονο χόρτο, και οι γεωργοί, για να μετατρέψουν τις δασικές εκτάσεις σε εύφορες, από τη συλλογή πευκοφλοιού αλλά και από τη ρητινοσυλλογή.[449]

Μέχρι και τη δεκαετία του 1970 σχεδόν όλα τα πεύκα του Δάσους Χαϊδαρίου ήταν χαραγμένα και ένα μεταλλικό κουτί καρφωμένο στην «πληγή» συνέλεγε το «δάκρυ» τους. Οι καρβουνιάρηδες πουλούσαν και ρετσίνα. Κάρβουνα και ρετσίνα, τοπικά προϊόντα σ' αφθονία!

Με το διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των Δήμων» του 1840, τα όρια του Δήμου Αθηναίων, μετά το 1845, περικλείουν σχεδόν όλη την έκταση της «πεδιάδας των Αθηνών», δηλαδή το σημερινό Π.Σ.Π. συμπεριλαμβανομένου και του μετοχιού Σκαραμαγκά της Μονής Κλειστών. Βασικό κριτήριο για τη χάραξη των συνόρων των δήμων ήταν οι γαιοκτησίες και όχι τα φυσικά όρια. Στα όρια των Αθηνών μετά το 1840-45 εντάχθηκε και το Χαϊδάρι. Σε έγγραφο του 1840 που περιέχει στατιστικά στοιχεία καταγράφεται η σύνθεση του Χαϊδαρίου και των γειτονικών δήμων. *Χαϊδάριον – 10 κάτοικοι, μικρόν χωρίδιον.* [450]

Την περίοδο του μεσοπολέμου δημιουργείται ένα πρώτο κτηματολόγιο, όπου τα μεγάλα κτήματα, είχαν οκταπλασιάσει την έκτασή τους, καταλάμβαναν τη μισή περίπου έκταση της Αττικής και ανήκαν σε λίγες ισχυρές οικογένειες και δυο μονές. Παράλληλα, τίθενται οι προϋποθέσεις για την κατάτμηση και οικοπεδοποίηση των δασικών εκτάσεων, με αποτέλεσμα την καταστροφή τους υπέρ της οικιστικής ανάπτυξης. Με τον Ν.1072/1917 επιδιώχθηκε πολιτική αποκατάστασης και βελτίωση της θέσης των ακτημόνων καλλιεργητών σε δημόσιες, μεγάλες ιδιωτικές και μοναστηριακές εκτάσεις με απαλλοτρίωση κατόπιν αποζημίωσης. Οι καλλιεργητές έπρεπε να συνενωθούν υποχρεωτικά σε γεωργικούς συνεταιρισμούς. Οι παλαιοί τσιφλικάδες που μετατράπηκαν σε δασοκτήμονες μετά την απαλλοτρίωση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και τη διανομή τους σε ακτήμονες καλλιεργητές και πρόσφυγες επωφελήθηκαν από την ευνοϊκή συγκυρία μετατροπής της αγροτικής και δασικής γης σε αστική και, λόγω του χαλαρού νομοθετικού πλαισίου, άρχισαν να κατατέμνουν τις δασικές εκτάσεις με άδειες του Υπ. Γεωργίας και να τις πουλούν σε ιδιώτες και οικοπεδικές εταιρίες ή συνεταιρισμούς.

Το 1917 που οι πρόσφυγες από την ανατολική Ρωμυλία εγκαταστάθηκαν στο Χαϊδάρι, καταστράφηκαν πολλά δάση στο Αιγάλεω και το Ποικίλο όρος, λόγω της υλοτόμησης για

---

[449] Τούντα Φωτεινή (1998). «Εξελίξεις της πολιτικής για τα δάση στην περίοδο 1863-1917» στο *Γαιοκτησία, Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική*, διδακτορική διατριβή. ΕΜΠ.

[450] Κουτελάκης Χάρης, Φωσκόλου Αμάντα, *Πειραιάς και συνοικισμοί, (μαρτυρίες και γεγονότα),* Αθήνα: Εστια, 1991, σελ.58

την πώληση καυσόξυλων στην Αθήνα και τον Πειραιά. Τα δάση αποτελούσαν τότε το 1/3 της συνολικής έκτασης της Αττικής και το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους το 1936 ήταν:[451]

- Δημόσια δάση: Δαφνί, Σκαραμαγκάς, Υμηττός, Πάρνηθα….95.000στρ.
- Μοναστηριακά δάση: Κορυδαλλός, Κοκκιναράς, Πεντέλη, Πάρνηθα….95.000στρ.
- Συνεταιριστικά δάση: Βούλα, Βουλιαγμένη, Βάρκιζα, Βαρυμπόμπη….40.000στρ
- Ιδιωτικά δάση: Χαϊδάρι, Καστρί, Κηφισιά, Νάστου

Σταδιακά λόγω της οικιστικής ανάπτυξης σχηματίζονται αγροτικοί οικισμοί, προσφυγικοί και εξοχικοί συνοικισμοί και οικισμοί οικοδομικών συνεταιρισμών. Οι οικισμοί των τσιφλικιών δεν αποτελούν πλέον ιδιωτικά χωριά, μετασχηματίζονται σε αγροτικούς, αφού έχει ξεκαθαρίσει το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους και αποδίδονται με απαλλοτρίωση ή εκούσια αγοραπωλησία στους ακτήμονες καλλιεργητές και κατοίκους τους, αποκτώντας υποτυπώδες ρυμοτομικό σχέδιο.

Ο προσφυγικός εποικισμός είχε καθοριστική σημασία στην οικιστική ανάπτυξη του άμεσου περιαστικού χώρου, καθώς οι προσφυγικοί συνοικισμοί χωροθετούνται περιμετρικά και σε μικρή απόσταση από τη δομημένη περιοχή, εντάσσοντας στο σχέδιο πόλης και δασικές εκτάσεις.

Δημιουργούνται κάποιοι προσφυγικοί συνοικισμοί στα μεγάλα κτήματα κυρίως στα δυτικά, όπως το Χαϊδάρι στο ομώνυμο κτήμα.[452]

Δικαιούχοι αποκατάστασης, κατά σειρά προτεραιότητας, ήταν οι ακτήμονες καλλιεργητές που κατοικούσαν στο κτήμα και ήταν καλλιεργητές εκεί ή αλλού, οι πρόσφυγες και όσοι από τα γειτονικά κτήματα λόγω έλλειψης γαιών δεν μπορούσαν να αποκατασταθούν εκεί. Ο γεωργικός κλήρος καθοριζόταν από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων και αποτελούνταν από χώρο κατοικίας και καλλιεργήσιμη έκταση ικανή να συντηρήσει μια τριμελή τουλάχιστον οικογένεια. Στην Αττική, ο κλήρος ήταν 60-70στρ. Στους επιτηδευματίες δινόταν: χώρος κατοικίας, έκταση για τη κατασκευή εργαστηρίου ή καταστήματος και συνεχόμενη έκταση μικρότερη των 5στρ. Οι ανάγκες σε κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους του οικισμού (οδοί, πλατείες, εκκλησία, σχολείο, δημόσια και δημοτικά καταστήματα, συνεταιριστικά κτίρια) καθώς και άλλες χρήσεις (γεωργικές αποθήκες, αλώνια, βοσκοτόπια) προβλέπονταν οι συνεταιριστικοί κλήροι.

Η νομοθεσία για τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς ευνοεί τη μεγάλη ατομική ιδιοκτησία. Η κατάτμηση και οικοπεδοποίηση γης θεωρείται νόμιμη διαδικασία από το 1925 και

---

[451] Τούντα Φωτεινή (1998), «Πολιτική διαχείρισης των δασικών εκτάσεων και οικιστική ανάπτυξη. Η κατάσταση των δασών της Αττικής στο μεσοπόλεμο» στο *Γαιοκτησία, Μορφές γαιοκτησίας στο Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική,* διδακτορική διατριβή. ΕΜΠ.

[452] Οι διαδικασίες πώλησης, οικοπεδοποίησης και αστικοποίησης ευνοούνται από ένα χαλαρό απαγορευτικό θεσμικό πλαίσιο για τις κατατμήσεις, αλλά και από διοικητικές πράξεις που εντάσσουν δασικές εκτάσεις στο σχέδιο πόλης.

εξαιρούνται της απαλλοτρίωσης τα ιδιωτικά κτήματα. Οι μεγαλοϊδιοκτήτες συμμετέχουν στην πώληση και οικοπεδοποίηση των εκτάσεών τους σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών.

Στο Χαϊδάρι εμφανίζονται οι πρώτοι οικοδομικοί συνεταιρισμοί σε δασικές εκτάσεις και οι πρώτοι οικοδομικοί συνεταιρισμοί δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών, οι οποίοι ευνοούνταν από νομοθετήματα που προέβλεπαν ευνοϊκούς όρους για την εξεύρεση οικοπέδων για την οικοδόμηση κατοικιών.

Εκτός των κατατμήσεων δασικής γης για δημιουργία συνοικισμών αρχίζει και η πώληση δασοτεμαχίων μεμονωμένα σε ιδιώτες βάσει ιδιωτικού ρυμοτομικού σχεδίου, με ή χωρίς άδειες από το Υπ. Γεωργίας. Έτσι δημιουργήθηκαν αρκετοί οικισμοί και εμφανίστηκαν οι πρώτες βίλες σε δασικές εκτάσεις.[453]

Η καταβολή της αποζημίωσης μετά την απαλλοτρίωση των κτημάτων ορίστηκε στα 5 χρόνια και οι απαλλοτριούμενες εκτάσεις βρίσκονταν σε ακτίνα μεγαλύτερη των 8 χιλιομέτρων από τη ζώνη των μεγαλουπόλεων (Ν.2922/220). Εξαιρούνταν δηλαδή τα κυριότερα τσιφλίκια της Αθήνας όπως το Χαϊδάρι. Οι απαλλοτριώσεις γίνονταν κατά κανόνα με όφελος των γαιοκτημόνων. Επρόκειτο για την αστική εγκατάσταση προσφύγων σε γήπεδα μεγαλύτερα των 2στρ. με σκοπό την ίδρυση συνοικισμού 20 τουλάχιστον κατοικιών.

Στην Αττική, η αγροτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε κυρίως με τη διαδικασία των εκουσίων απαλλοτριώσεων, με συμβολαιογραφικές πράξεις αγοραπωλησίας μεταξύ γαιοκτημόνων και χωρικών. Οι χωρικοί σχημάτιζαν συνεταιρισμούς και αναλάμβαναν την ευθύνη της καταβολής των χρεωλυτικών δόσεων. Τα κτήματα παρέμεναν υποθηκευμένα μέχρι την εξόφληση και της τελευταίας δόσης.

Έτσι, εμφανίζεται θεαματική πληθυσμιακή αύξηση στις περιοχές των μεγάλων κτημάτων του άμεσου περιαστικού χώρου της πρωτεύουσας, η οποία αντανακλά τη σημαντική οικιστική ανάπτυξη λόγω της ίδρυσης νέων συνοικισμών ή της επέκτασης των παλαιών χωριών που μετατρέπονται σε πολυπληθείς συνοικισμούς.

Η συμμετοχή των συνοικισμών των μεγάλων κτημάτων στον συνολικό πληθυσμό της πρωτεύουσας υπερδιπλασιάζεται μεταξύ 1920-1940, γεγονός που υποδηλώνει την καθοριστική σημασία της μεγάλης ιδιοκτησίας, ιδιωτικής ή μοναστηριακής, στον εποικισμό της πρωτεύουσας από τους πρόσφυγες, καθώς και στις διαδικασίες αστικοποίησής της με το σχηματισμό των διαφόρων κατηγοριών νέων συνοικισμών.

Συχνά, πυρήνας της ελληνικής γαιοκτησίας είναι καταπατήσεις μικρής κλίμακας, που στη συνέχεια, αφού οικοδομηθούν αυθαίρετα, νομιμοποιούνται με τη διαδικασία της ένταξής

[453] Τούντα Φωτεινή (1994). «Εξελίξεις της πολιτικής για τα δάση στην περίοδο 1863-1917» στο *Γαιοκτησία, Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική*, διδακτορική διατριβή ΕΜΠ.

τους στο σχέδιο πόλης, με συνέπεια την επέκταση της παραγωγής του δομημένου χώρου είτε με το σύστημα της αντιπαροχής είτε με αυτοστέγαση.[454] Στην αντιπαροχή, ο ιδιοκτήτης δίνει το οικόπεδο του και παίρνει διαμέρισμα ή διαμερίσματα ίσης αξίας. Έτσι καθίσταται «συνέταιρος» του εργολάβου.

Όσον αφορά στην μικροιδιοκτησία, ήδη από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ήταν προϋπόθεση για την εγκατάσταση της εξουσίας, αφού εξασφάλιζε την κοινωνική συνοχή.

5.3.2. Γαιοκτησία στο Χαϊδάρι και το Δάσος. Οι αρχικοί ιδιοκτήτες της γης, οι συνεταιρισμοί και οι πρώτες κατατμήσεις (1917-1955)

Στα πλαίσια της εξέλιξης του γαιοκτητικού καθεστώτος στην Αττική εντάσσεται τόσο η εξέλιξη του Χαϊδαρίου όσο και του Δάσους. Το 1917, ένα κύμα προσφύγων από την ανατολική Ρωμυλία θα σταματήσει την περιπλάνησή του στην πρωτεύουσα, στο Χαϊδάρι, όπου -όπως έχω αναφέρει- ήταν εγκατεστημένοι οι πρώτοι κάτοικοι, Χιώτες στην καταγωγή, εργαζόμενοι στο ψυχιατρείο και στα κτήματα του επίσης Χιώτη εφοπλιστή Αντώνιου Παληού, ως εργάτες και φύλακες. Σήμερα οι χιώτες στην περιοχή αριθμούν 2.000 περίπου ανθρώπους που εκπροσωπούνται από το Σύλλογο το 'Πυργί Χίου'.[455]

Ένα δεύτερο κύμα προσφύγων το 1922, ο ξεριζωμένος ελληνισμός της Μικράς Ασίας, θα ακολουθήσει. *Το 1924, οι πρώτοι πρόσφυγες είναι από το Τσακμακλί και τη Φώκαια. Οι Νεοφωκαείς πρόσφυγες, κατέληξαν στο Χαϊδάρι μετά από την περιπλάνησή τους στο Λαγκαδά, τα Λιόσια και τον Κορυδαλλό. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ήδη από το Μάϊο του 1914, μετά τον πρώτο διωγμό των ελληνικών μειονοτήτων από την Τουρκία και μετά από πενταετή παραμονή στη Μυτιλήνη, ήρθε και εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Λόφου του Προφήτη Ηλία η οικογένεια Γεωργαντή από τη Φώκαια της Μ. Ασίας. Αυτοί ήταν εκείνοι που πρότειναν την περιοχή του Χαϊδαρίου για την οριστική εγκατάσταση των Νεοφωκιανών προσφύγων.*[456]

Το 1927 επιτάσσονται από το «κτήμα Χαϊδάρι» 1.700 στρ. για τη στέγασή τους.

54 πρόσφυγες κληρώθηκαν και πήρε η κάθε οικογένεια δωρεάν 500μ² αστικού οικοπέδου για να κτίσουν την κατοικία τους και 30 στρέμματα γεωργικών κλήρων ανά δυο οικογένειες για να τις καλλιεργούν έναντι 80.000 δρχ., τις οποίες πλήρωναν με δόσεις. Απαλλοτριώθηκαν 50 στρέμματα και οικοδομήθηκαν 25 διπλοκατοικίες. Σε κάθε διπλοκατοικία δόθηκε ένα κάρο, ένα άλογο και ένα αλέτρι. Εκτός από το χώρο για τις κατοικίες τους

---

[454] Μαντουβάλου Μαρία (1996), *Αστική γαιοπρόσοσδος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης, του αστικού χώρου. Η προβληματική για την ανάλυση του χώρου στην Ελλάδα. Αθάνα:* Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 89-90, σ. 53-80.

[455] Φωτεινάκης Κ. (2007). *Χαϊδάρι. Τόπος & Άνθρωποι.* Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί.

[456] Φραγκιαδάκης Γεώργιος (1982), *Μνήμες-Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι.* Χαϊδάρι: Έκδοση Ενορίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου

παραχώρησαν και 1.700 στρέμματα γης για να καλλιεργούν.[457]

Αυτή είναι η πρώτη κατάτμηση του «κτήματος Χαϊδάρι», ενώ η υπόλοιπη έκταση παραμένει στην ιδιοκτησία του Παληού. Ο οικιστικός πυρήνας που δημιουργήθηκε από τους πρόσφυγες που ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια των γεωργικών κλήρων ονομάστηκε Νέα Φώκαια και περικλείεται από τις οδούς: Νέας Φώκαιας, Χρήστου Περαιβού, Νικολάου Πλαστήρα, Δωδεκανήσου και Ηλία Βενέζη.

Ο Σύνδεσμος Νεοφωκαέων –που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1926 και μεταφέρθηκε το 1955 στο Χαϊδάρι– εκδίδει τη μηνιαία επιθεώρηση *«ΦΩΚΑΙΑ».*

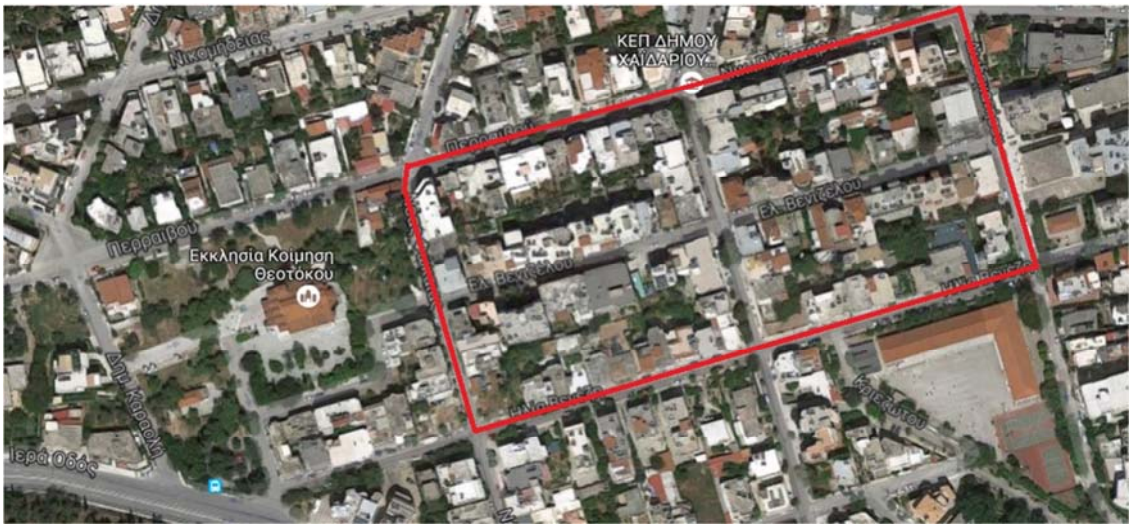

Οικιστικός πυρήνας Νέας Φώκαιας (πηγή:google maps)

Επίσης όσοι Πόντιοι επέζησαν από τη γενοκτονία μετά τη μικρασιατική καταστροφή κατέφυγαν στην Ελλάδα και, μετά από βραχύβιες κατοικήσεις στις συνοικίες κυρίως του Πειραιά, έφτασαν στο Χαϊδάρι, όπου εγκαταστάθηκαν γύρω από τον αρχικό οικιστικό πυρήνα. Το 1927 οι πρόσφυγες από την Καππαδοκία και τον Πόντο, προκειμένου να προωθήσουν το αίτημα τους για αποκατάσταση και παροχή γης σε 467 οικογένειες, ιδρύουν τον Αγροτικό Πιστωτικό Συνεταιρισμό *«ΝΕΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟ».* Την ίδια χρονιά οι εκπρόσωποι του συνεταιρισμού Βλασιάδης Ιωάννης και Κεσσίσογλου Βασίλης πήραν από τις 467 οικογένειες 3.500.000 δρχ και υπέγραψαν ενώπιον του συμβολαιογράφου της Αθήνας Λειβαδίτου ότι: *σκοπός της ανάληψης των χρημάτων είναι και δια λογαριασμόν των 465 καταθετών αγορά του Χαϊδαρίου.*[458] Στη συνέχεια συντάχθηκε από το Υπ. Γεωργίας ονομαστικός κατάλογος των δικαιούχων, όπου αναφέρονται οι πραγματικοί προαγοραστές, χωρίς αυτός να συμπεριλαμβάνει τον Βασίλη Κεσσίσογλου.[459] Στις 25 Οκτωβρίου του 1927 με το υπ. αριθμ. 32 προσύμφωνο του συμβολαιογράφου Αθηνών κ.

[457] Χριστάνα Χρυσούλα (2000) *Διερεύνηση της αστικοποίησης στη Δ. Αθήνα. Η περίπτωση της περιοχής «Δάσος Χαϊδαρίου»,* μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. ΕΜΠ

[458] Εφημερίδα *Φωνή του Χαϊδαρίου*, φύλλο 7-9, Νοέμβριος 1933.

[459] Εφημερίδα *Φωνή του Χαϊδαρίου,* φύλλο 7, Νοέμβριος 1938.

Ασπρομάλλη μεταξύ των πωλητών κληρονόμων του Παληού –Ιωάννη Αντωνίου Παληού και Αλίκης συζύγου Τριανταφυλλάκου αδελφής του Παληού– και των εκπροσώπων των αγοραστών Κεσσίσογλου Βασίλη και Βλασιάδη Ιωάννη συμφωνήθηκε *η αγοραπωλησία του αγροκτήματος «Χαϊδάρι» εκ στρεμμάτων εν όλω 6.500 περίπου πλην στρεμμάτων 1.700 εξ' αυτών, άτινα είχαν επιταχθεί και ήταν εγκατεστημένοι εν αυτοίς πρόσφυγες εκ Ν.Φώκαιας και άτινα απαλλοτριώθηκαν αναγκαστικώς αντί 6.000.000δρχ.*[460] Με το *οριστικό πωλητήριο συμβόλαιο υπ. αριθμ. 9420 της 14ης Δεκεμβρίου 1927 του ίδιου συμβολαιογράφου*, οι εκπρόσωποι του συνεταιρισμού προχωρούν στην αγοραπωλησία για λογαριασμό τους υπεξαιρώντας τον κατάλογο του Υπ. Γεωργίας. Οι σφετεριστές προχωρούν σε κατατμήσεις και μεταβιβάσεις σε αγοραστές διαφορετικούς από αυτούς με των οποίων τα χρήματα αγοράστηκε το κτήμα και οι οποίοι *χωρίς να συμπεριλαμβάνονται στον εγκριθέντα πίνακα του Υπουργείου Γεωργίας θα υποχρεωθώσι να επιστρέψουν τας αγορασθείσας εκτάσεις εις τους ανθρώπους εκείνους που έδωσαν το αίμα τους για να τας αγοράσουν.*[461]

Η παράθεση των ονομάτων και των κατατμήσεων των νέων αγοραστών που ακολουθεί είναι ενδεικτική της εικόνας της κοινωνικής προέλευσης των αγοραστών.

Αγοραστές	**Στρ.**	**Αγοραστές**	**Στρ.**
Χήρα Ν. Ρηγάδη	15.0	Μαρία Τζουμέρκα	
Πέρδικα Ιωάν. Βλασσιάδου	28.5	Γιώργος Σκάρπας	10.0
Θεανώ Ανταβαλόγλου κόρη Βας. Κεσσίσογλου	10.5	Δέσποινα Τορούνη	
Καλλιόπη Κυριακίδου	10.5	Θεολόγος Τορούνης	10.5
Αλέξανδρος Ευθυμιάδης	10.5	Θεόδωρος Κρεμμίδας	
Γιώργος Τσώπος	55.0	Γεώργιος Μανίδης	35.0
Υπατία Κασσίσογλου	55.0	Τριτόεβιτς (Αυστριακός)	6.0
Στυλιανός Πιπερίδης (δικηγόρος)	65.0	Α. Παπαδημητρόπουλος	3.0
Παπαευσταθόπουλος Αντώνιος	2.0	Χρ. Οικονόμου (εφέτης)	3.0
Αλέξανδρος Κώνστας	235.0	Σ. Αραπάκη (ανακριτής)	1.0
Ζήσης Σκόρπας	5.5	Νικόλαος Τράτας	3.0
Ξενοφών Τζουμέρκας		Ξανθή Λειβαδίτου	3.09
Κωνσταντίνος Τζουμέρκας (μηχανικός)	15.0		

Πηγή:Εφημερίδα *Φωνή του Χαϊδαρίου*, φύλλο 7, 9 Νοέμβριος 1933

[460] Χριστάνα Χρυσούλα (2000) *Διερεύνηση της αστικοποίησης στη Δ. Αθήνα….*
[461] Ο.π.,σ.26

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, οι κατατμήσεις κυμαίνονται από 1στρ. έως και 235στρ. Κάπως έτσι ξεκινάει η διαδικασία οικοπεδοποίησης και η σταδιακή αύξηση της αξίας της γης.

Η συνοικία του Δάσους Χαϊδαρίου, ως πευκόφυτη έκταση και λόγω του φυσικού της κάλλους, ακολουθεί μια σχετικά διαφοροποιημένη διαδρομή.

Υλοποιώντας το διάγραμμα διανομής, ο μηχανικός των Βλασιάδη και Κεσσίσογλου Ξενοφών Τζουμέρκας (κατείχε και ο ίδιος έκταση 15στρεμ), κόβοντας μερικά πεύκα, δημιούργησε τους δρόμους και τα Ο.Τ., τα οποία αποτέλεσαν αργότερα το υπόβαθρο του πολεοδομικού σχεδιασμού (αεροφωτογραφία 1938). Εκτάσεις αγοράζουν εύποροι Πειραιώτες και κτίζουν παραθεριστικές κατοικίες διάσπαρτες ανάμεσα στα πεύκα καθώς και οι υπάλληλοι των ψυχιατρείων.

Αεροφωτογραφία 1938: 1. Δάσος Χαϊδαρίου 2. Λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου 3. Ψ.Ν.Α. 4. Μονή Δαφνίου 5. Οδός Κύπρου

[…] Το '48 που ήρθαμε εδώ, παραθερίζανε. Είχανε κάτι σπίτια εξοχικά. με μεγάλα κομμάτια οικόπεδα. Ήταν ο Σκαραμαγκάς τότε. Είχε πολύ ωραία παραλία και πηγαίναμε για μπάνιο, 5 λεπτά, είχε και αυτοκίνητα. Εδώ γύρω υπήρχε μόνο το απέναντι σπίτι που ήτανε από το '28…Πριν έρθω εδώ έμενα στις θείας μου, όπου από πίσω είχε φτιάξει μια βίλα ο θείος μου, που είχε εργοστάσιο ξυλουργικό, είχε φτιάξει μια βίλα μεζονέτα εκείνης της εποχής …Ο Σ. είχε ένα οικόπεδο και αυτός, στο ψυχιατρείο δουλεύανε, τρώγανε μέσα, τους μέναν τα λεφτά και έπαιρναν ένα οικοπεδάκι. Όλοι πήραν από ένα οικόπεδο, οι νοσοκόμοι, έχτισαν τα σπίτια τους και βόλεψαν και τα παιδιά τους[…][462]

[…] Οι παπούδες της Ε. ήταν από τον Πειραιά…ήταν δημόσιοι υπάλληλοι και είχαν αγοράσει μεγάλο οικόπεδο, περίπου 1στρ. Εδώ ερχόντουσαν για παραθέριση. Το ίδιο και οι παπούδες του Ν.[…][463]

Οι μόνιμοι κάτοικοι υπολογίζονται σε 25-30 οικογένειες,[464] μεταξύ των οποίων αστοί πρόσφυγες, στην πλειονότητα τους από τη Σινασό – σε αντίθεση με τους Νεοφωκαείς του Χαϊδαρίου που ήταν γεωργοί.

[…] Είχανε έρθει τότε οι Κωσταντινοπολίτες εδώ και τους δώσανε κομμάτια. Τους τα δώσανε, δεν ξέρω, με κλήρο;… Δύο στρέμματα… Τους τα είχανε δώσει για βοσκοτόπια νομίζω…Εμείς από Τσαμπάζογλου το πήραμε…Είδες τώρα τα χωράφια έγιναν οικόπεδα και θησαύρισαν όλοι…Οι ογλούδες ήτανε αυτοί που πήρανε τα τεμάχια τα μεγάλα και αυτοί πουλάγανε μετά …Εδώ υπήρχαν κάποιοι τσιφλικάδες απ΄ ότι έχω καταλάβει εγώ. Ο Τσαμπάζογλου, ας πούμε. Υπήρχανε 5 άτομα που είχανε τα περισσότερα οικόπεδα[…][465]

Την ίδια περίοδο εφαρμόζονται ευρύτατες οικοπεδοποιήσεις στη βάση μιας νομοθεσίας που αναπτύσσεται για τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς οι οποίοι ουσιαστικά λειτουργούν ως οικοπεδικοί για ευρύτατα στρώματα δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών.[466] Ενώ στην ουσία η πολιτική των συνεταιρισμών αποτελεί παροχή στα μικρά και μεσαία αστικά στρώματα –στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής για την επίλυση των οξυμένων προβλημάτων στέγασης–, η έμπρακτη ακύρωση επέρχεται με καταπατήσεις, χαριστικές

---

[462] Συνέντευξη Αύρα (2002)

[463] Συνέντευξη Βεατρίκης (2016)

[464] Με το υπ. αριθμ. 15 έγγραφο της 23-6-1938 του εκκλησιαστικού συμβουλίου της Κοιμήσεως της Θεοτόκου προς την Αρχιεπισκοπή Αθηνών, προκειμένου να αποδοκιμαστεί η απόφαση της ίδρυσης της ενορίας της Αγ. Παρασκευής, αναφέρεται ότι οι κάτοικοι του Χαϊδαρίου υπολογίζονται σε 200 οικογένειες από τις οποίες μόνο 25-30 κατοικούν μονίμως στο Δάσος οι δε υπόλοιποι υπογράφοντες είναι νοσοκόμοι του Δ. Ψυχιατρείου και παραθεριστές από τον Πειραιά. (Φραγκιαδάκης Γεώργιος (1982), *Μνήμες-Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι*. Χαϊδάρι:Ενορία Κοιμήσεως της Θεοτόκου, σ.70)

[465] Συνέντευξη Αύρας (2002)

[466] Μ. Μαντουβάλου (1986), *Ο Πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)* στο *Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο λιμάνι του Πειραιά. Σχέδια Ανάπλασης Αστικών Περιοχών,* επιμ.Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, *Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Politechnico di Milano 1988*.

διατάξεις ή κενά νόμων κ.ο.κ., άσχετα από τις αρχικές διακηρύξεις προθέσεων.[467] Στο Δάσος, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, παραχωρήθηκαν κρατικές εκτάσεις σε ομάδες υψηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων.

[…] Εν τω μεταξύ αυτό δίπλα το οικόπεδο το είχαν πάρει κάτι αρεοπαγίτες για ανταμοιβή. Αμοιβή για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει γύρω από τα κληρονομικά, ήτανε και αυτό μεγάλο, πάνω από 2,5 στρέμματα και γίνανε οι πολυκατοικίες[…][468]

Αργότερα, πρόσφυγες και υπάλληλοι, τεμάχισαν τη γη τους και πουλούσαν οικόπεδα. Οι αγοραστές αυτών των οικοπέδων προέρχονταν κυρίως από περιοχές με τις οποίες υπήρχε συγκοινωνιακή σύνδεση.

[…] Οι γονείς της μητέρας μου το αγοράσανε γιατί υπήρχε η παλαιά εθνική οδός Αθηνών - Θηβών. Η καταγωγή της είναι από τη Θήβα και είπε η μανούλα της: Θα της πάρουμε εδώ για να κτίσουμε εδώ και να μπορούμε πολύ εύκολα να ερχόμαστε να τη βλέπουμε. Υπήρχε βέβαια και μια θεία της, οπότε υπήρχε και μια παρέα και γι' αυτό το λόγο το αγόρασε εδώ. Πρέπει να ήτανε πριν το '50[…][469]

Την περίοδο της Κατοχής πολλά πεύκα θυσιάστηκαν στο βωμό της επιβίωσης.

Μεταξύ 1946-1949, μεγάλα πλήθη από την επαρχία είτε μεταναστεύουν μετά την υπογραφή σχετικών συμβάσεων σε ευρωπαϊκές χώρες που ζητούν εργατικά χέρια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας τους, είτε μεταφέρονται λόγω του εμφυλίου στην Αθήνα, όπου προσπαθούν να επιβιώσουν, με αποτέλεσμα το ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου έντονο πρόβλημα στέγης να οξυνθεί περαιτέρω.[470] Μέρος των εσωτερικών αυτών μεταναστών, προκειμένου να ξεφύγει από τους διωγμούς, φτάνει και στο Χαϊδάρι αυξάνοντας τον πληθυσμό τόσο του Δήμου όσο και του Δάσους. Στο Δάσος εγκαθίστανται επίσης και κάποιοι λόγω κλίματος, για λόγους υγείας.

[…] Ο μπαμπάς μου είχε μετακομίσει στο Δάσος από το Θησείο το 1945 περίπου για λόγους υγείας (στο αντάρτικο έπαθε φυματίωση, για να σώσουν τη ζωή του του αφαίρεσαν μισό πνεύμονα και μετά χρειαζόταν καθαρό αέρα=πεύκα/δάσος). Στο Δάσος άνοιξε το πρώτο τσαγκαράδικο. Μετά γνωρίστηκε με τη μαμά μου.[…][471]

Στην περιοχή εμφανίζονται και κατοικίες αυθαίρετες ή μη χαμηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων.

---

[467] Μ. Μαντουβάλου (1986), *Ο Πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας… σ.15*.

[468] Συνέντευξη Αύρας. (2002)

[469] Συνέντευξη Αριάδνης. (2002)

[470] Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία (2000), *Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας*. Εισήγηση στο 2° Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας *«Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974».* Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας 2000, σ.11-113

[471] Συνέντευξη Γαλάτιας (2015)

[…] Είμαι από τη Νίσυρο. Το '47 που ήρθα στην Αθήνα, ως οικιακή βοηθός σε ένα σπίτι στα Εξάρχεια, ήμουν 14 χρονών. Το '50, όταν παντρευτήκαμε, ήρθαμε στο Δάσος σ' ένα σπίτι που μου χάρισε μια οικογένεια κλητήρων που έκανα θελήματα. Ήθελαν να πάμε να κάνουμε συμβόλαια άλλα εγώ τους είπα: Καλά μου το δώσατε, θα μου το ξαναπάρετε πίσω. Οι ίδιοι είχαν και άλλες 2 ιδιοκτησίες στο Χαϊδάρι. Το σπίτι ήταν ένα δωμάτιο με ένα κουζινάκι δίπλα. Εδώ γέννησα τη κόρη μου. Όταν ξεκίνησαν να φτιάχνουν το μαντρότοιχο του στρατοπέδου θα κατεδάφιζαν το σπίτι μας, καθώς βρισκόταν μέσα από τον μαντρότοιχο. Είπα στον Τ.(σύζυγο της) να πάω στο στρατόπεδο να τους πω ότι μου ανήκει, υπήρχαν και μάρτυρες, όμως ο Τ. δεν ήθελε να αρχίσουν να «ανακατώνουν τα χαρτιά»[…][472]

Οι παραθεριστικές κατοικίες μετατρέπονται σταδιακά σε μόνιμες και ξανανοίγει ο φαύλος κύκλος των οικοπεδοποιήσεων.

Η χαμηλότερη αξία της γης οδήγησε εδώ κατοίκους από τους δυτικότερες προς αυτή δήμους όπως η Ελευσίνα ή η Μάνδρα, τις συνοικίες του Πειραιά όπως, την Κοκκινιά, τη Δραπετσώνα, το Κερατσίνι, αλλά και από την τα νησιά, την Κρήτη ή την Πελοπόννησο.

[…] Η μάνα μου πήρε προίκα ένα γιαπί στα μπετά στην Ελευσίνα. Οι γονείς της έμεναν στην Ελευσίνα, απ' όπου ήταν η μητέρα της. Ο πατέρας της ήταν από την Άνδρο…Ο πατέρας μου ήταν από την Κομοτινή…Έφτιαξε ο πατέρας μου το γιαπί και μέναμε εκεί. Μετά αγόρασε ένα οικόπεδο στην Αγ. Βαρβάρα από το συνεταιρισμό των υπαλλήλων…που ήταν μέλος. Το 1962 αγόρασε από το Θεοφίλη το οικόπεδο στο Δάσος 100.000 δραχμές. Ο Θεοφίλης ήταν μεγαλοκτηματίας. Έχει πεθάνει πια, τα εγγόνια του βλέπουμε σήμερα στο Δάσος. Το 1967, μετακομίσαμε στο Δάσος, άρον άρον, γιατί είχε βρεθεί καλός αγοραστής για το σπίτι της Ελευσίνας και έπρεπε να το αδειάσουμε και να φύγουμε. Όταν ήρθαμε ήταν η πρώτη μέρα μου στο δημοτικό σχολείο. Το σπίτι εδώ ήταν ημιτελές. Το πάτωμα ήταν με τα τσιμέντα, δεν είχε ούτε τουαλέτα ούτε ρεύμα και τα κουφώματα δεν είχαν πατζούρια. Πλενόμασταν στο πλυσταριό και το νερό το ζεσταίναμε. Άστα, πολλές δυσκολίες και πολλές κακουχίες. Ο πατέρας μου δούλευε ταυτόχρονα σε πολλές δουλειές για να φτιάξει το σπίτι. Ακόμα και σόμπες καθάριζε. Όταν το τελείωσε, άρχισε να κτίζει τον α΄ όροφο για την αδελφή μου που είναι μεγαλύτερη και τον β΄ όροφο για μένα. Όταν παντρευτήκαμε μετακομίσαμε από το ισόγειο, η κάθε μια στο διαμέρισμά της. Εδώ ζούμε ακόμα. Όταν πέθανε η μητέρα μου κι έμεινε μόνος του ο πατέρας μου τα κατάφερνε μια χαρά… Όταν πέθανε και αυτός χωρίσαμε το διαμέρισμά του σε δυο μικρότερα και πήρε το ένα ο γιος μου και το άλλο ο

[472] Συνέντευξη Ελπινίκης (2016). Ο άνδρας της πέρασε πολύ καιρό στην εξορία λόγω κοινωνικών φρονημάτων.

γιος της αδελφής μου. Εκεί ζουν τώρα τα παιδιά, ως εργένηδες. […][473]

[…] Με τα χρήματα της προίκας της αγοράσανε ένα οικόπεδο δίπλα στο ρέμα. Την περίοδο που κτιζόταν το σπίτι νοικιάσανε ένα διαμέρισμα στην πολυκατοικία (Γ.Παπανδρέου & Ρ.Φεραίου) για να είναι κοντά στην οικοδομή και έτσι φύγαμε από την Δραπετσώνα[…][474]

[…] Τότε ποιος έδινε σημασία, το κέντρο τότε είχε την αξία, τα προάστια…Αφού εμένα οι φίλες μου που μάθανε ότι πήρα οικόπεδο να χτίσω εδώ με βρίζανε όλες. –Μωρέ στο Χαϊδάρι, τι θες στο Χαϊδάρι; Αυτές όλες πήγανε δώσανε 2.000 λίρες και πήρανε – τότε ήτανε οι λίρες, μετά την απελευθέρωση δεν είχε αποκατασταθεί το νόμισμα μετά τα ρούβλια - στο Παγκράτι ένα τεσσάρι 2.000 λίρες έκανε, οι πολυκατοικίες τότε είχανε πάρει αξία. Ο κόσμος τότε, δεν ξέρω γιατί, ίσως επειδή είχε καλοριφέρ, ασανσέρ και τα δίνανε… η άλλη στην Κυψέλη… 60.000 για ένα στρέμμα και δώσανε 330.000 για ένα κωλοτριάρι… Τουλάχιστον αν το είχε σκεφτεί ο άνδρας μου και πουλάγαμε το διαμέρισμα με 300.000 χιλιάδες θα παίρναμε 5 οικόπεδα[…][475]

[…] Το 1957 αγοράσαμε έτοιμο το σπίτι από τον Τουσμάνωφ. Ήταν εργολάβος που: είχε μια μάντρα οικοδομών, είχε αυτό το οικόπεδο που ήταν άρτιο, στο οποίο εφάρμοσε την εξ αδιαιρέτου δόμηση και έχτιζε στην περιοχή. Την περιοχή επέλεξε ο πεθερός μου, γιατί ήταν κοντά στην Κοκκινιά και έτσι θα ήταν εύκολο στον άνδρα μου να επισκέπτεται τους γονείς του συχνά. Συμπτωματικά, ο Τουσμάνωφ ήταν γνωστός μιας γειτόνισσας μου στον Υμηττό. Τα χρήματα της αγοράς ήταν τα χρήματα που πήραμε με την μητέρα μου ως αποζημίωση για το θάνατο του πατέρα μου στο ναυάγιο του πλοίου που εργαζόταν. Ηταν το τελευταίο του ταξίδι για να μαζέψει την προίκα μου.[…][476]

Τη δεκαετία του ’50, αφ’ ενός λόγω των έντονων πολιτικών αντιθέσεων επιζητείτο κλίμα συναίνεσης και αφ’ ετέρου λόγω της τελευταίας, τότε, υποτίμησης της δραχμής,[477] εφαρμόστηκαν πολιτικές ώστε το μεγάλο απόθεμα αποταμιεύσεων που είχαν αποθησαυριστεί κατά την Κατοχή ευκαιριακά, με τη μαύρη αγορά και δεν επενδύετο λόγω της γενικότερης ανασφάλειας, της κυβερνητικής και νομισματικής αστάθειας και της ανυπαρξίας κερδοφόρων τοποθετήσεων, προσιτών στους κατόχους τους, να βρει διέξοδο σε κατανάλωση και επενδύσεις.[478] Στη βιομηχανία και το χρηματιστήριο κυριαρχούσαν

[473] Συνέντευξη Δάφνης (2016)
[474] Συνέντευξη Βεατρίκης (2015)
[475] Συνέντευξη Αύρας (2002)
[476] Συνέντευξη Αγαθονίκης.
[477] Η υποτίμηση διπλασίασε την αγοραστική αξία των αποθησαυρισμένων, κατά τον πόλεμο και τον εμφύλιο, λιρών.
[478] Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία (2000), *Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας*. Εισήγηση στο 2° Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας *«Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974».* Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας 2000, σ.113

οργανωμένα συμφέροντα μεγάλων ομίλων, ενώ αντίθετα ο τομέας της οικοδόμησης ήταν ανοιχτός, δεν απαιτούσε ειδικές γνώσεις ή οργάνωση και έτσι αναδείχθηκε σε προνομιακό χώρο διοχέτευσης των αποταμιεύσεων και της επιχειρηματικής δραστηριότητας των μικροαστικών στρωμάτων. Συγχρόνως πρόσφερε απασχόληση σε σημαντικό αριθμό εσωτερικών μεταναστών, ευνοώντας παράλληλα την κίνηση της αγοράς και την απασχόληση, σε μια περίοδο μεγάλης ανεργίας και «κομμουνιστικού κινδύνου». Παράλληλα, ενισχύονται οι θεσμοί της κοινωνικής πρόνοιας με στόχο την υποστήριξη των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων, την κοινωνική τους ενσωμάτωση και την απώθηση του «κομμουνιστικού κινδύνου».[479] Την κρατική πολιτική, εκείνη την περίοδο, σε σχέση με την οικοδομή, ενδιαφέρουν: το έλλειμμα της κατοικίας, η ανάπτυξη των ευκαιριών απασχόλησης, η ρευστοποίηση των αποθησαυρισμένων αξιών και η συγκέντρωση αποταμίευσης από τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Η ποιότητα της κατασκευής, και οι επιπτώσεις της στην πόλη αφήνονται να ρυθμιστούν μέσα από την ίδια τη δυναμική της ανάπτυξης.[480]

Μέσα σ' αυτό το κλίμα λοιπόν, στο κυρίαρχο ερώτημα της διοίκησης και του πληθυσμού, της μητρόπολης, για το «πού» και το «πόσο» θα χτίσουμε, απάντησε ο Ν.3275/1955 με την οριοθέτηση των εντός σχεδίου πόλης περιοχών και τη νομιμοποίηση των αυθαίρετων που είχαν χτισθεί έως τότε στην Αθήνα. Έτσι, οι αγροτικές ιδιοκτησίες της περιαστικής γης όπως και του Δάσους μετατράπηκαν σε αστικά οικόπεδα.

Αυτή η διάρθρωση των ιδιοκτησιών, που συνιστούν το πλέγμα των αστικών οικοπέδων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την πόλη. Οι αρχικές αγροτικές ιδιοκτησίες μετατρέπονται σε αστικά οικόπεδα. Η διαδικασία κατάτμησης της περιαστικής γης είναι καθοριστική για τη μορφή του αστικού χώρου και οδηγεί σε διατάξεις που παρουσιάζουν ανεπάρκεια για τη ζωή της συνοικίας καθώς η μορφή των ιδιοκτησιών είναι το πρώτο στοιχείο σύνθεσης του αστικού χώρου.[481]

Συνοψίζοντας: Οι αυξανόμενες ανάγκες για γη και στέγη καλύφθηκαν από τους κτηματίες που πουλούσαν τη γη. Παράλληλα καταπατητές με τη συναίνεση της εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας ρυμοτομούν τη δημόσια γη. Η ενιαία ιδιοκτησία του κτήματος Χαϊδαρίου πολυτεμαχίζεται και οικοπεδοποιείται όπως και το Δάσος της. Οι πρώτοι κάτοικοι του Δάσους είναι παραθεριστές προερχόμενοι από τις εύπορες τάξεις του Πειραιά, υπάλληλοι

---

[479] E.Hobsbawm 1995, Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991, Αθήνα: Θεμέλιο

[480] Μαρία Μαντουβάλου (1985). *Η οικοδομή στην Αθήνα: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης.* στο *Η Αθήνα στον 20ο αιώνα – Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται 1940-1985*, Υπουργείο Πολιτισμού – Σύλλογος αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ. (Συλλογικό έργο)

[481] Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β. - Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία, επί πόλεως, σελ.7

των ψυχιατρείων και Μικρασιάτες πρόσφυγες στους οποίους είχαν παραχωρηθεί μεγάλα κομμάτια γης, που στη συνέχεια τεμάχιζαν και πουλούσαν σε αγοραστές που προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα, κυρίως περιοχών με τις οποίες υπήρχε συγκοινωνιακή σύνδεση (Θήβα, Μάνδρα, Νίκαια κ.λπ).

Παράλληλα το κράτος εξακολουθούσε να παραχωρεί κρατικές εκτάσεις σε ομάδες υπαλλήλων του.

Και επειδή η ιστορία συνεχίζεται, σήμερα, μεγάλες εκτάσεις του οικίλου όρους μέσα στα όρια του Δήμου Χαϊδαρίου διεκδικούν οι:

α) Μονή Κλειστών 13.500 στρέμματα απέναντι από τον Σκαραμαγκά.

β) Μεγαλοϊδιοκτήτης στην περιοχή του Άνω Δάσους Χαϊδαρίου 1.000 στρέμματα.

γ) Στρατόπεδα Χαϊδαρίου 3.500 στρέμματα τα οποία εν δυνάμει απειλούνται αφού ο νόμος 2745/1999 προβλέπει την απομάκρυνσή τους αλλά με παράλληλη πολεοδόμηση και πώληση μέχρι και το 50% της έκτασής τους.

δ) ΤΑ.Ι.Π.Ε.Δ.

ε) Σε κλίμακα ενός ή δύο οικοπέδων, γίνονται προσπάθειες καταπάτησης εκτάσεων κατά μήκος των ορίων πόλης – βουνού.

5.4. Η μετάβαση στην αστική ανάπτυξη

Η παραγωγή του νέου αστικού χώρου της Μητρόπολης στηρίχτηκε στα στοιχειώδη δεδομένα της πόλης, στο υφιστάμενο δίκτυο εξυπηρετήσεων και παροχών, το πλήθος των ιδιοκτησιών, τη χαμηλή ποιότητα εφαρμογής της γρήγορης, εύκολης και φτηνής τεχνολογίας του οπλισμένου σκυροδέματος, χωρίς κρατικά κεφάλαια, προγραμματισμό, ελέγχους ποιότητας, προοπτικές ως προς τα μεγέθη της οικοδομικής δραστηριότητας ή της πόλης.

Το σύνολο αυτών των δεδομένων σε ό,τι αφορά τα οικοδομικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά ανάπτυξης διαχειρίστηκε, και στο Δάσος, το πλέγμα των ρυθμίσεων του Ν.3275/1955. Έτσι, εντατικοποιείται η αστικοποίηση το ’55, όταν η περιοχή αποκτά σχέδιο πόλης και όρους δόμησης με δύο διατάγματα στις 20-3-55 και 20-9-55.

Τα όρια της πολεοδομικής ενότητας του Δάσους που αποκτά σχέδιο πόλης τότε, είναι: δυτικά το όριο της ιδιοκτησίας του ψυχιατρείου του Δαφνιού, νότια η εθνική οδός Αθηνών - Κορίνθου, ανατολικά, λόγω της ύπαρξης ενός ρέματος στα όρια της ιδιοκτησίας του στρατοπέδου Χαϊδαρίου, κρατήθηκε μακρύτερα το όριο της πολεοδόμησης και βόρεια η οδός Μάνης (αεροφωτογραφία 1953).

Η ένταξη προηγήθηκε κατά μια δεκαετία σε σχέση με τις άλλες περιοχές της δυτικής Αθήνας, έχοντας ήδη αναπτυχθεί οικιστικά, συνήθως αυθαίρετα.

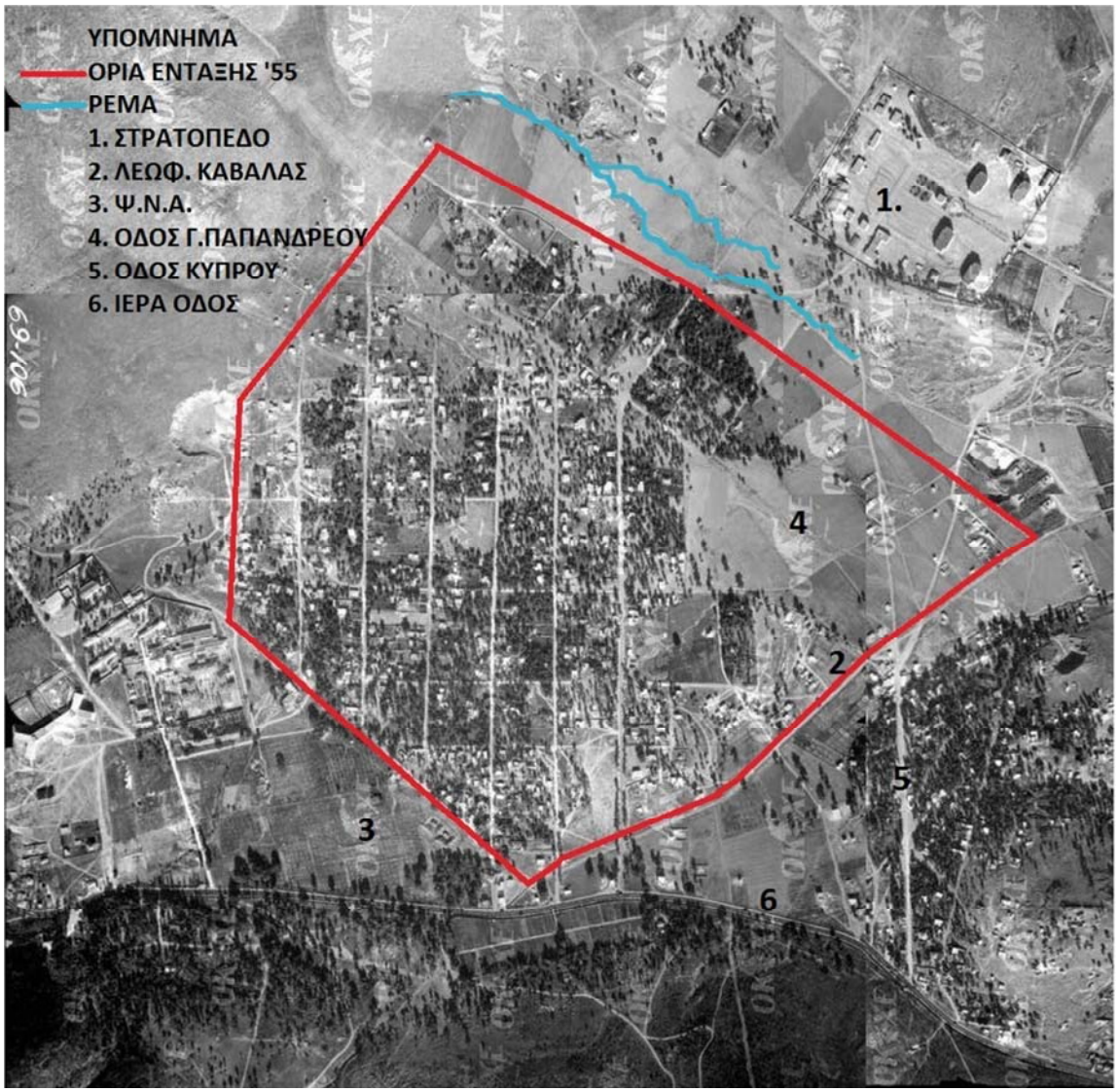

Αεροφωτογραφία 1953 (πηγή: http://gis.ktimanet.gr/)

Καθώς το Δάσος ήταν ακόμα αραιοδομημένο και προκειμένου να διαφυλαχθεί το φυσικό κάλλος του, η αρτιότητα ορίζεται στα 1.000μ², το ποσοστό κάλυψης (Π.Κ.) 30%, ο συντελεστής δόμησης (Σ.Δ.) 1.00, το σύστημα δόμησης πανταχόθεν ελεύθερο (Π.Ε.) και μέγιστο ύψος δυο όροφοι.[482] Έτσι κτίζονται κυρίως μονοκατοικίες μέσα στα πεύκα.

Η χάραξη της περιοχής έγινε σύμφωνα με το «παραδοσιακό ελληνικό» ιπποδάμειο σύστημα, άσχετα με τη διαμόρφωση του εδάφους και τον προσανατολισμό. Μη λαμβάνοντας υπ' όψη το ανάγλυφο του εδάφους, οι δρόμοι χαράχθηκαν κάθετα στις υψομετρικές καμπύλες, με κατεύθυνση από το νότο προς το βορρά. Η περιοχή απέκτησε ρυμοτομικό σχέδιο και δύο τομείς δόμησης.

[482] Αντίστοιχα στο κεντρικό τμήμα του Δήμου Χαϊδαρίου η αρτιότητα ορίζεται στα 400μ², το ποσοστό κάλυψης 40%, το σύστημα δόμησης πανταχόθεν ελεύθερο και το μέγιστο ύψος 9.00μ που αντιστοιχεί σε τρεις ορόφους.

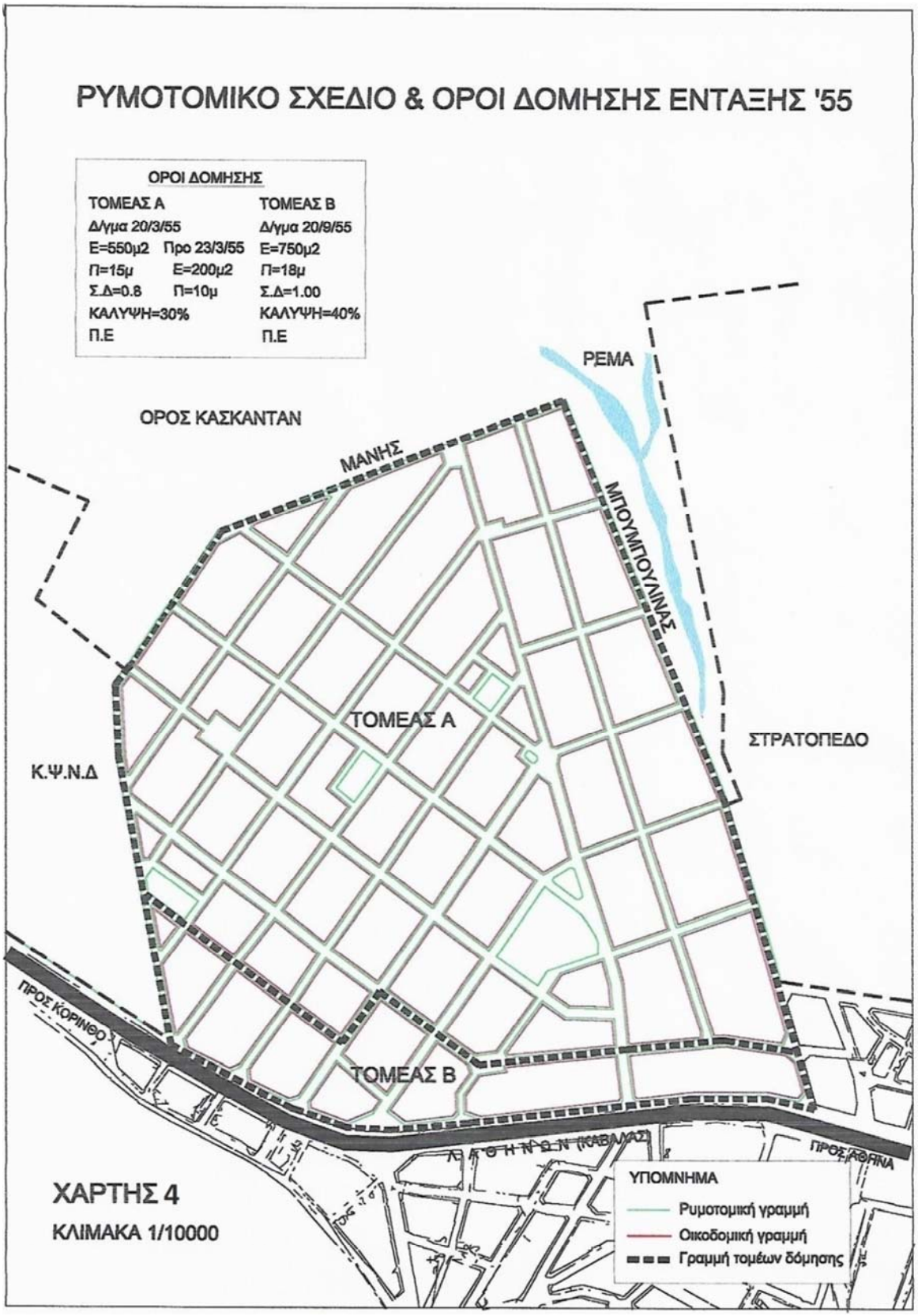

Στον τομέα Α, οι όροι δόμησης της πολεοδομούμενης έκτασης ήταν: αρτιότητα 550τμ, ελάχιστο πρόσωπο 15μ, Σ.Δ. 0.8, Π.Κ. 30% και το σύστημα δόμησης πανταχόθεν ελεύθερο. Η παρέκκλιση για τα υφιστάμενα οικόπεδα –προ 22-3-55– όριζε ελάχιστο εμβαδόν

τα 200τμ και ελάχιστο πρόσωπο τα 10μ. Με το δεύτερο διάταγμα, στις 29-9-55, διαφοροποιούνται οι όροι δόμησης στα Ο.Τ. που εφάπτονται στην εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου και δημιουργείται ο τομέας Β. Έτσι οι όροι δόμησης γι' αυτά είναι: αρτιότητα 750τμ, ελάχιστο πρόσωπο 18μ, Σ.Δ. 1.00, Π.Κ. 40% (χάρτης 4). Με το ρυμοτομικό σχέδιο του '55 επιβλήθηκε πρασιά 4μ σ' όλα τα Ο.Τ. εκτός από εκείνα που έχουν πρόσωπο στη λεωφόρο Αθηνών όπου η πρασιά ορίστηκε στα 6μ και καθορίστηκε το πλάτος της λεωφόρου, τουλάχιστον στην περιοχή.

Τα διατάγματα του '55 ακολούθησαν μια σειρά τεχνικών εκθέσεων και τροποποιήσεων για τους δρόμους και τα Ο.Τ. Τα τελευταία, ως αποτέλεσμα του συστήματος των δρόμων και των πλατειών ή ως μέσο για το σχηματισμό τους, ήταν συνήθως μεγάλου μεγέθους, αφενός λόγω του μεγέθους των υφιστάμενων αγροτεμαχίων και αφετέρου προκειμένου να αστικοποιηθεί η μεγαλύτερη δυνατή επιφάνεια γης με το μικρότερο κόστος σε υποδομές.

Η αρτιότητα των 550τμ ή 750τμ αφενός μεν δεν εξασφάλιζε στη πλειονότητα των προϋφιστάμενων αγροτεμαχίων –των οποίων το εμβαδόν ήταν συνήθως μεγαλύτερο από δύο στρέμματα– κατάτμηση σε άρτια αστικά οικόπεδα, ακέραια υποπολλαπλάσια του αρχικού εμβαδού, και αφετέρου η αδύνατη οικονομική κατάσταση των νέων οικιστών –δημόσιοι υπάλληλοι, εργαζόμενοι κυρίως στο Κέντρο Ψυχικών Νοσημάτων Δαφνιού, τα διυλιστήρια και τις βιομηχανίες του Ασπρόπυργου και της Ελευσίνας– οδήγησε στην εξ αδιαιρέτου δόμηση.

[…]Η εξ αδιαιρέτου δόμηση μας έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα. Σήμερα, αν θέλαμε να χτίσουμε, χρειαζόμασταν τοπογραφικό του όλου οικοπέδου και των κτισμάτων του, τις οικοδομικές άδειες και τις αναθεωρήσεις τους, τη νομιμοποίηση των αυθαίρετων. Λίγο πριν την κρίση η γειτόνισσα προσπάθησε να βγάλει άδεια. Δεν ξέρω τι έγινε, σήμερα πάντως το κτίριο είναι εγκαταλειμμένο.[…] [483]

[…] Στο Δάσος εγκαταστάθηκαν οι γονείς μου λόγω της δουλειάς του πατέρα μου στα διυλιστήρια.[…][484]

Το έλλειμμα κατοικίας, η πολιτική κατάσταση και η έλλειψη πόρων/κεφαλαίων οδηγεί το κράτος σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να ξεκινήσει η ανοικοδόμηση με ιδιωτικά κεφάλαια και στα υφιστάμενα οικόπεδα, χωρίς υποδομές ή άλλου τύπου πολεοδομικές προβλέψεις για το μέλλον. Αποφασιστικά μέτρα στην κατεύθυνση αυτή είναι οι αυξήσεις των επιτρεπομένων υψών, των συντελεστών δόμησης και το ΚΗ' ψήφισμα που προβλέπει την απαλλαγή από το ενοικιοστάσιο και από το φόρο εισοδημάτων τα ακίνητα που

[483] Συνέντευξη της Αγαθονίκης (2015)
[484] Συνέντευξη με Μαίρη (2016)

χτίστηκαν μετά το 1945. Τα μέτρα αυτά οδηγούν, μετά το 1953, στη μεγάλη ανάπτυξη της οικοδόμησης με πολυκατοικίες που χτίζονται με το σύστημα της αντιπαροχής.[485] Αν και οι όροι δόμησης δεν ευνοούσαν την αντιπαροχή που εκείνη την εποχή ανθούσε στις κεντρικές περιοχές κάποιες πολυκατοικίες εμφανίζονται και στο Δάσος. Οι πρώτες πολυκατοικίες που χτίζονται πριν τη δεκαετία του '60 θυμίζουν σήμερα τις πρώτες προσπάθειες πολυκατοικοποίησης. Απευθύνονταν στα μεσαία εισοδηματικά στρώματα και έχουν κακή ποιότητα κατασκευής και στοιχειώδεις εσωτερικούς χώρους.

Παράλληλα, οι χαμηλές εισοδηματικά τάξεις επέλεγαν την αυθαίρετη δόμηση, κάποτε καταπατώντας και δημόσιες εκτάσεις. Μικρά αυθαίρετα εφήμερης κατασκευής κτίσματα, σκελετοί σπιτιών που περίμεναν την αποπεράτωσή τους και διαλυμένες ή σκουριασμένες καρότσες παλιών λεωφορείων επαναχρησιμοποιούνταν ως κατοικία.

Η αυθαίρετη δόμηση εντείνεται με την ανοχή και συχνά με την υποστήριξη του κράτους, καθώς βοηθούσε σε μια εκτόνωση της οικιστικής κρίσης και υποκαθιστούσε, στην ουσία, την κοινωνική πολιτική κατοικίας[486]

Μ' αυτούς τους όρους άρχισε να σχηματίζεται ο αστικός ιστός. Το μέγεθος των Ο.Τ. και το χαμηλό ποσοστό κάλυψης μαζί με τον εξ ίσου χαμηλό συντελεστή δόμησης διαφύλαξαν μεγάλο μέρος των πεύκων.

Στο ρυμοτομικό χωροθετήθηκαν οι ελεύθεροι κοινόχρηστοι χώροι, όχι όμως και οι κοινωφελείς λειτουργίες, καταδικάζοντας τους κατοίκους σε μετακινήσεις μεγάλων αποστάσεων και το Δάσος να λειτουργήσει δορυφορικά ως προάστιο του Δήμου Χαϊδαρίου και της Αθήνας.

Το 1967, εντάσσεται στο σχέδιο πόλης και η γειτονιά του ΟΤΕ, με θεσμοθετημένο συντελεστή δόμησης από 1-1.2 έως 1.6.

Το 1968, προκειμένου να αναθερμανθεί η οικονομία και να δοθεί διέξοδος στις πιέσεις των κατασκευαστών προς νέες αγορές, πριμοδοτείται η οικοδομή με τον αναγκαστικό νόμο 395/68 που αυξάνει τους συντελεστές δόμησης κατά 30% σε όλη τη χώρα. Συνέπεια του παραπάνω νόμου είναι η πολυκατοικιοποίηση σε βάρος του πολεοδομικού ιστού και του φυσικού περιβάλλοντος.

Στο Δάσος, την περίοδο 1971-1980 εμφανίζεται έξαρση των πολυκατοικιών, αν και μεταξύ 1978 και 1985 παρουσιάστηκε ύφεση στην οικοδομική δραστηριότητα, καθώς η πολιτική της εκβιομηχάνισης προσπαθούσε να κατευθύνει κονδύλια σε βιομηχανικές

---

[485] Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία (2000), *Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας*. Εισήγηση στο 2° Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας *«Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974».* Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας 2000, σ.118-119

[486] Ο.π. σ.119 & Μ. Μαντουβάλου (1986), *Ο Πολεοδομικός σχεδιασμός…σ.30*

επενδύσεις και όχι στον «παραδοσιακό δρόμο» της οικοδομής. Η μεταφορά όμως των βιομηχανικών επενδύσεων στις τριτοκοσμικές και αργότερα πρώην σοσιαλιστικές χώρες έφερε την αποβιομηχάνιση και φυσικά τη στροφή ξανά των επενδύσεων στην κατοικία και την οικοδομή γενικότερα.[487] Η προστασία της μικρής ιδιοκτησίας και η ενίσχυση των ιδιοκτητών, πάγια πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων από την εποχή της αντιβασιλείας και της μεταρρύθμισης του Βενιζέλου, μπορούσε να στηρίξει γι' ακόμα μια φορά τις τότε κυβερνήσεις εναντίων των αντιπάλων τους. Καθώς φαίνεται το *«οικοδομικό θαύμα» ανταποκρίνεται σε πολύ βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά και στόχους.*[488]

Στον παρακάτω πίνακα 1. καταγράφεται η αστικοποίηση του Δάσους μέσα από τον κτιριακό παράγοντα και η έξαρση του φαινομένου της πολυκατοικιοποίησης, την περίοδο μεταξύ των ετών 1971 και 1980. Έκτοτε οι μεσοαστικές πολυκατοικίες αποτελούν τον δημοφιλέστερο κτηριακό τύπο (67.94%).

Πίνακας 1. Έτος κατασκευής και τύπος κτιρίων κατοίκησης νοικοκυριών Δάσους – Απόλυτα μεγέθη & ποσοστά

Τύπος κατοικίας	1919-1945	1946-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2005	Μετά το 2005	Μη κανονική κατοικία	Σύνολο	Ποσοστό %
Μονοκατοικία	11	90	119	73	41	49	34	21	0	438	9.04%
Διπλοκατοικία	4	130	275	322	151	140	55	30	0	1107	22.85%
Πολυκατοικία	3	60	232	1221	763	582	224	206	0	3291	67.94%
Κτίριο που η κύρια χρήση του δεν είναι κατοικία	0	0	0	1	3	1	0	0	0	5	0.10%
Μη κανονική κατοικία	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	0.06%
ΣΥΝΟΛΟ	18	280	626	**1617**	958	772	313	257	3	4844	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 είχαμε ένα νέο κύμα επεκτάσεων και ένταξης αυθαίρετων οικιστικών συνόλων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η «αστική ανάπτυξη» του Δάσους σηματοδοτήθηκε από την ένταξη στο σχέδιο πόλης της αυθαίρετης επέκτασης του Άνω Δάσους, καθώς και από την εσωτερική ανανέωση και προσαρμογή του ιστού της, το 1985. Η επέκταση του σχεδίου πόλης πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της Ε.Π.Α. (Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης). Η περιοχή που εντάχθηκε αποτελούσε αυθαίρετη συνέχεια της εντός σχεδίου πόλης περιοχής προς βορρά και ανατολικά στο σημείο που δεν είχε πολεοδομηθεί αρχικά

[487] Σαρηγιάννης Γεώργιος (2000). *Αθήνα 1830-2000, εξέλιξη-πολεοδομια-μεταφορές*. Αθήνα: Συμμετρία, σ. 282

[488] Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου (2001). *Σχεδιασμός, πολεοδομικές πολιτικές και οι πόλεις στην Ελλάδα και την άλλη Ευρώπη*. Σημειώσεις Ιστορίας και θεωρίας, ΕΜΠ

λόγω ρέματος (αεροφωτογραφία 1982).

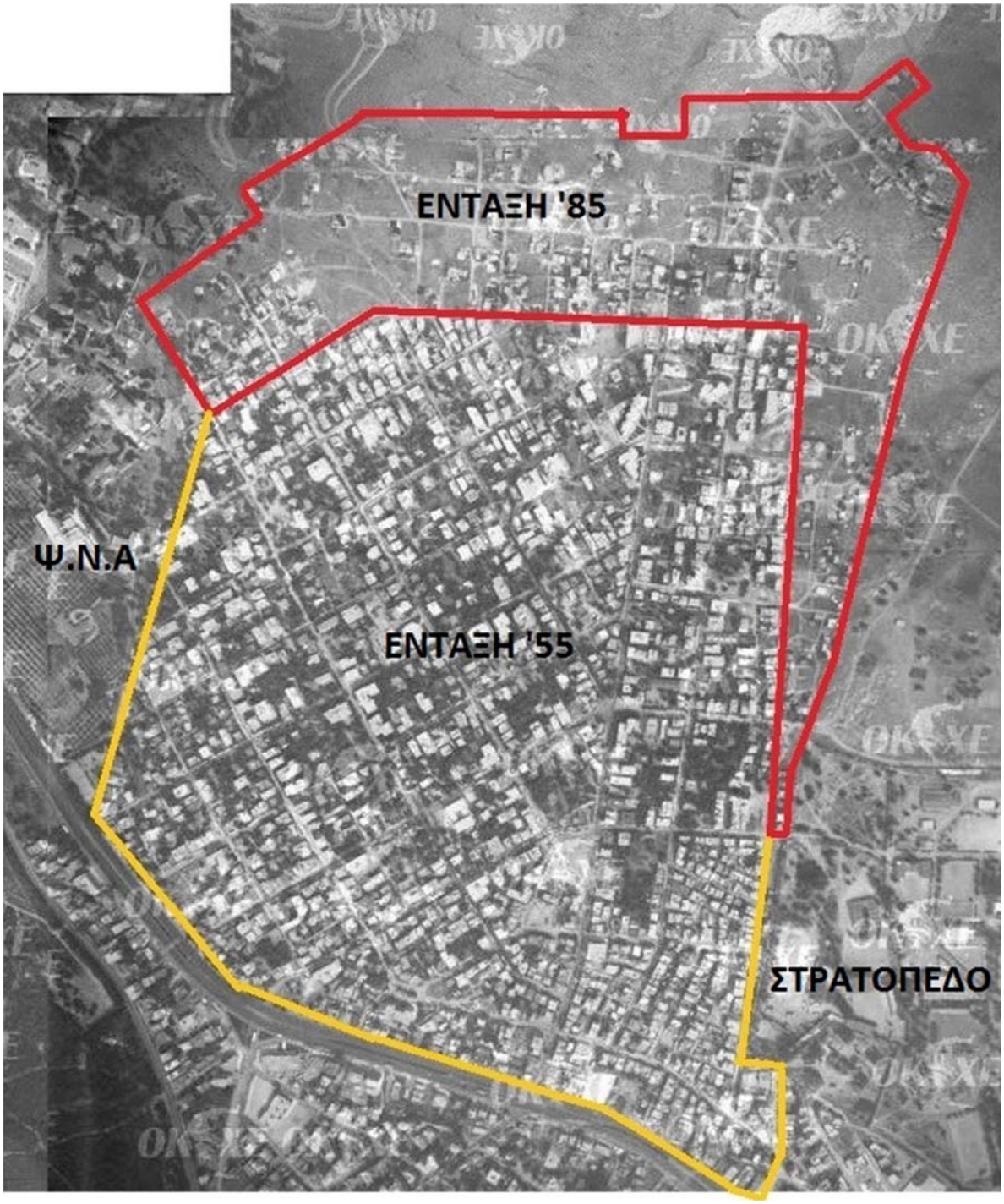

Αεροφωτογραφία 1982 (πηγή: Εθνικό κτηματολόγιο & Χαρτογράφηση Α.Ε.)

Το ανάγλυφο του εδάφους είναι εξαιρετικά έντονο και οι αρχικές ιδιοκτησίες, αντίθετα απ' ό,τι συνέβη στην πρώτη αστικοποίηση, είναι πολύ μικρές. Παρά τις απαγορευτικές κλίσεις, το άνω Δάσος εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης ως «πυκνοδομημένο»!, με την πολεοδομική μελέτη–αναθεώρησης επέκτασης του 1985. (χάρτης 5)

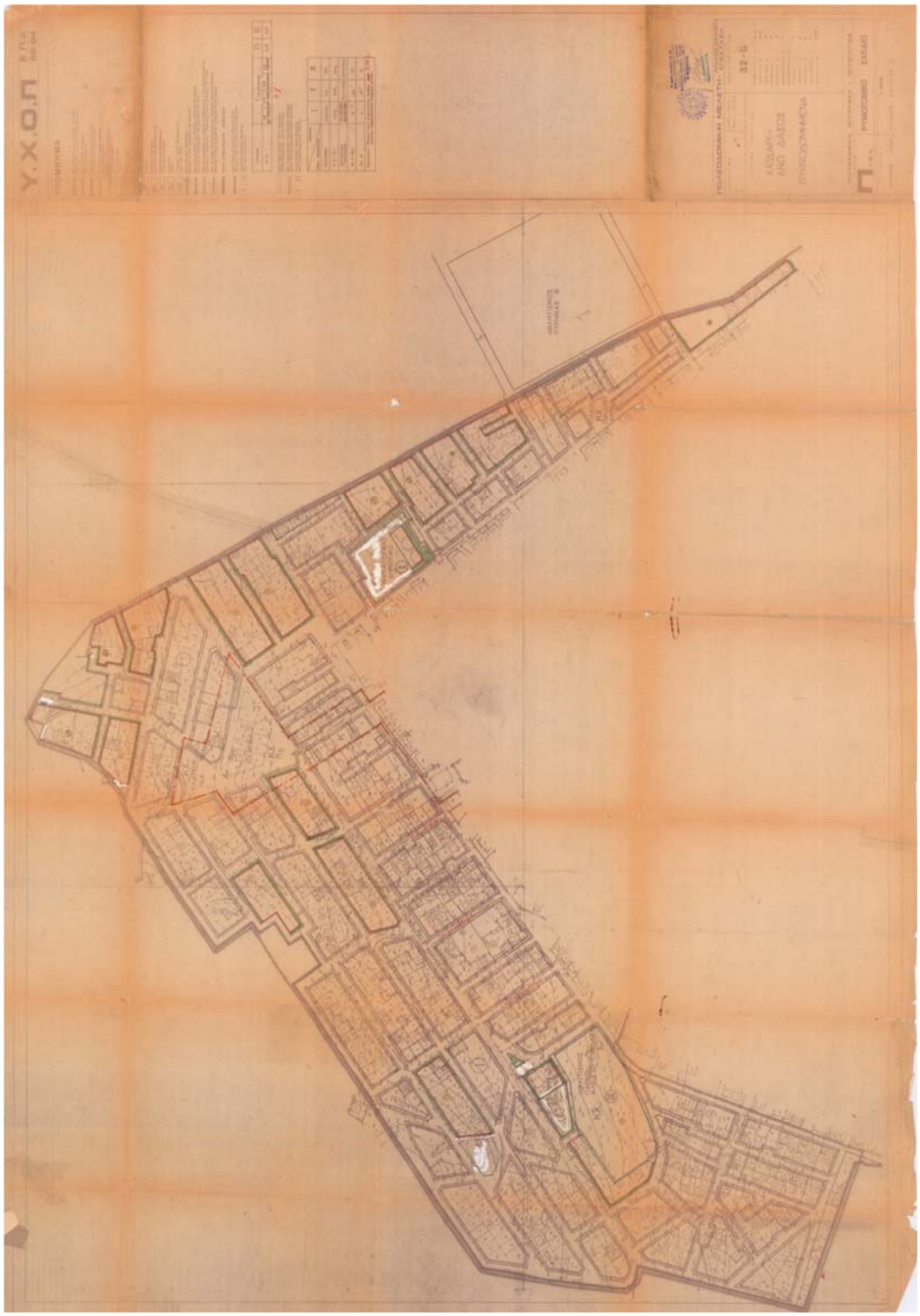

Χάρτης 5. Πολεοδομική μελέτη επέκτασης, αναθεώρησης. Χαϊδάρι-Άνω Δάσος. Πυκνοδομημένα. (1984) Μελετητές: Κανδρεβιώτου Μ., Τζατζάνη Α., Αλιφέρης Ε., Δανομάρα Ε., Καραγιαννάκη Α., Σαλαγιάννης Ν., κ.α. (πηγή:Προσωπικό αρχείο)

Το ρυμοτομικό σχέδιο που εκπονήθηκε δεν κατάφερε να αλλοιώσει τα αυθαίρετα χαρακτηριστικά του οικιστικού ιστού. Οι λόγοι είναι πολλοί και ποικίλοι και αφορούν κυρίως την ανυπαρξία διαθέσιμων κονδυλίων για απαλλοτριώσεις, τις πιέσεις των πολιτικών τοπικών φορέων και τα τοπικά οικονομικά συμφέροντα. Όσο για την επιδιωκόμενη

συμμετοχή των κατοίκων, αυτή μετατρέπεται σε συμμετοχή φορέων εκφραστών συνήθως γενικών πολιτικών επιλογών.

Οι θεσμικές ρυθμίσεις που σχετίζονται, αν και συχνά δεν αναφέρονται ρητά, με τη γειτονιά εντάσσονται στο πλαίσιο των στόχων «αποκέντρωσης» και «λαϊκής συμμετοχής» που προωθούνται μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1981, σε συνάρτηση με τη δράση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΤΑ). Θεσμοθέτηση των Συνοικιακών Συμβουλίων και των Πολεοδομικών Επιτροπών Γειτονιάς (ΠΕΓ). Ενεργοποίηση του θεσμού των Διαμερισματικών Συμβούλων.[489]

Με πολεοδομικό εργαλείο τον αστικό αναδασμό δημιουργήθηκαν ζώνες, προκειμένου να συγκεντρωθεί ο υπαίθριος χώρος σε κατάλληλες θέσεις, που να εξυπηρετούν λειτουργικούς κυρίως σκοπούς.

Τα Ο.Τ, ως αποτέλεσμα της υπερεκμετάλλευσης της αστικής γης, είναι μικρά. Οι όροι δόμησης προσαρμόζονται στα δεδομένα της ένταξης του '55, προκειμένου να αποφευχθούν κοινωνικές συγκρούσεις, να ισοκατανεμηθεί ο κτιριακός όγκος, να κρατηθεί σταθερό το ισοζύγιο μεταξύ δομημένων και ακάλυπτων χώρων.

Συνεχίζοντας την παράδοση της πρώτης αστικοποίησης, άρχισε να κτίζεται και το Άνω Δάσος, με εξ αδιαιρέτου ιδιοκτησίες, διότι η νέα αρτιότητα -σύμφωνα με το διάταγμα 255/Δ της από 24-5-85 ένταξης- ορίσθηκε στα 550τμ, ορίζοντας δε ως παρέκκλιση για τις προ 30-5-85 προ-υφιστάμενες (της ένταξης) ιδιοκτησίες τα 120τμ. Οι υπόλοιποι όροι δόμησης, όπως τροποποιήθηκαν με το διάταγμα ΦΕΚ 126/Δ στις 12/8/88, έχουν ως εξής: ελάχιστο πρόσωπο 15μ, συντελεστής δόμησης 0.8, ποσοστό κάλυψης 70%, μέγιστο ύψος 9.00μ. (χάρτης 6).

Η γεωγραφική θέση, η μορφολογία του εδάφους, και ο χρόνος οδήγησαν στην προσέλκυση ανερχόμενων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων και καιροσκόπων επενδυτών γης. Οι τελευταίοι, εκμεταλλευόμενοι τη συγκυρία στόχευαν, στην υπεραξία της γης με την παραγωγή και πώληση «πολυτελών διαμερισμάτων».

Το Άνω Δάσος οικοδομήθηκε μέσα σε χρονικό διάστημα 25 ετών. Ξεκίνησε τη δεκαετία του '80 και κορυφώθηκε τη δεκαετία του 2000. Αν και εδώ οι μεσοαστικές πολυκατοικίες αποτελούν τον επικρατέστερο κτιριακό τύπο, το ποσοστό τους (49.1%) είναι αισθητά μικρότερο από αυτό του υπόλοιπου Δάσους (67.94%)

[489] Έρευνα 2007: «Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της *γειτονιάς* σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης» Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

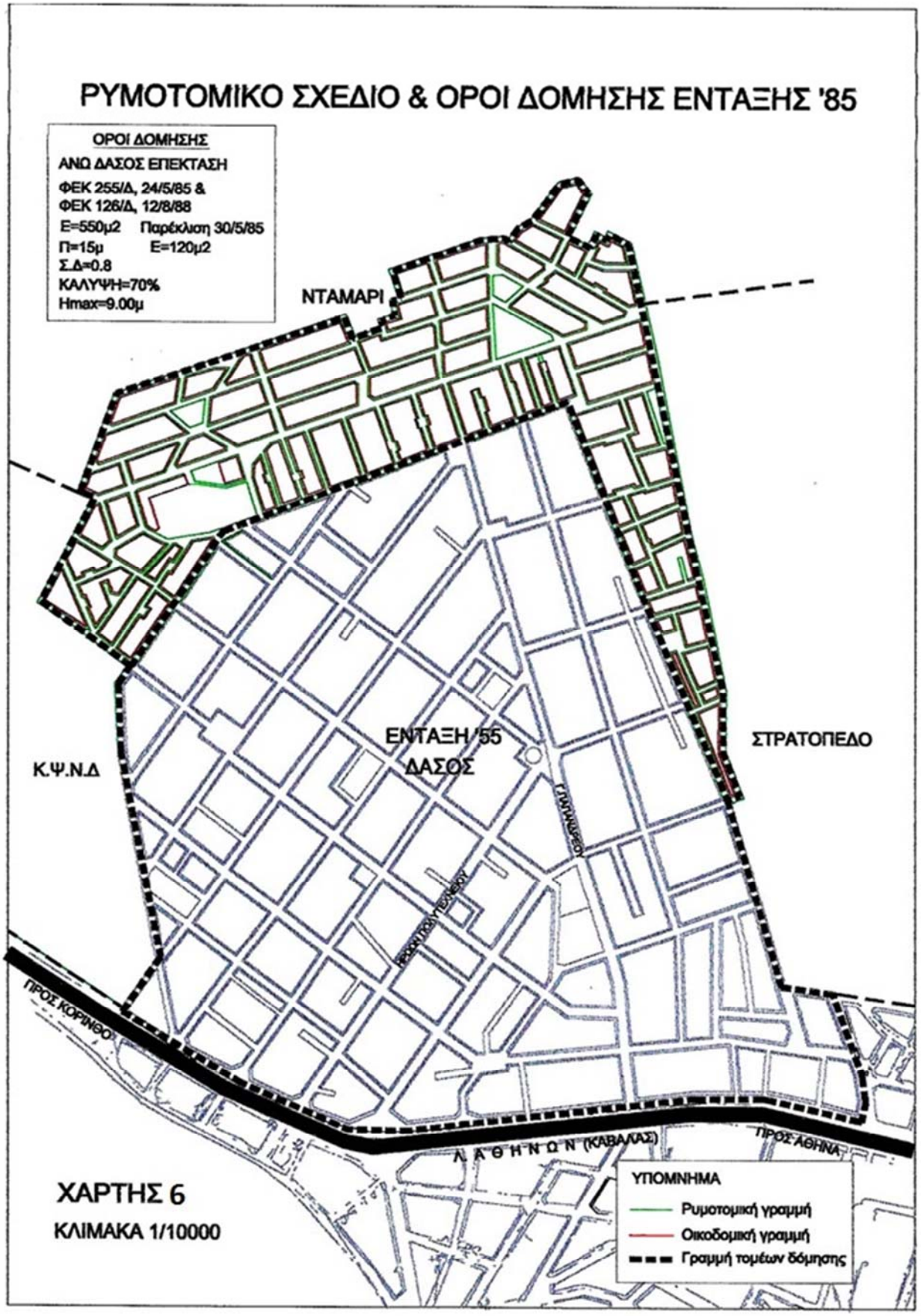
ΡΥΜΟΤΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ & ΟΡΟΙ ΔΟΜΗΣΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ '85
ΟΡΟΙ ΔΟΜΗΣΗΣ
ΑΝΩ ΔΑΣΟΣ ΕΠΕΚΤΑΣΗ
ΦΕΚ 255/Δ, 24/5/85 &
ΦΕΚ 126/Δ, 12/8/88
Ε=550μ2 Παρέκλιση 30/5/85
Π=15μ Ε=120μ2
Σ.Δ=0.8
ΚΑΛΥΨΗ=70%
Hmax=9.00μ
ΝΤΑΜΑΡΙ
ΕΝΤΑΞΗ '55
ΔΑΣΟΣ
ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ
Κ.Ψ.Ν.Δ
ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟ
Λ Α Θ Η Ν Ω Ν (ΚΑΒΑΛΑΣ)
ΠΡΟΣ ΑΘΗΝΑ
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Ρυμοτομική γραμμή
Οικοδομική γραμμή
Γραμμή τομέων δόμησης
ΧΑΡΤΗΣ 6
ΚΛΙΜΑΚΑ 1/10000

Στον πίνακα 2 που ακολουθεί καταγράφεται η αστικοποίηση του Άνω Δάσους μέσα από τον κτιριακό παράγοντα.

Πίνακας 2. Έτος κατασκευής και τύπος κτιρίων κατοίκησης νοικοκυριών Άνω Δάσους - Απόλυτα μεγέθη & ποσοστά

Τύπος κατοικίας	Προ του 1919	1919-1945	1946-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2005	Μετά το 2005	Μη κανονική κατοικία	Σύνολο	Ποσοστό %
Μονοκατοικία	0	2	29	22	18	31	62	33	17	0	214	18.7%
Διπλοκατοικία	0	2	17	44	47	53	120	55	30	0	368	32.1%
Πολυκατοικία	1	0	12	28	108	122	146	93	52	0	562	49.1%
Μη κανονική κατοικία	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0.1%
ΣΥΝΟΛΟ	2	4	58	94	173	206	328	181	99	1	1145	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Ακολουθώντας το παράδειγμα των αυθαιρέτων –και για εντελώς διαφορετικούς λόγους- οι κατοικίες της μεσαίας τάξης, σε μια ατελή μίμηση ξένων προτύπων ζωής, αποσύρονται στα υψώματα των προαστίων, όπως και στο Άνω Δάσος, πραγματοποιώντας ταξικούς διαχωρισμούς. Οι άνδρες και οι γυναίκες της μεσαίας τάξης έβλεπαν την κοινωνική τους άνοδο συναρτημένη από τις καλύτερες συνθήκες κατοίκησης, αδιαφορώντας για τη δυνατότητα σύγκλισης των τάξεων. Η επιθυμία όμως για υπεροχή υπονομεύει την αλληλεγγύη και τη συλλογικότητα, μεγεθύνοντας τις διαφορές.

Οδός Αλ. Παναγούλη & Γ. Ζαμπέτα	Οδός Ακροπόλεως
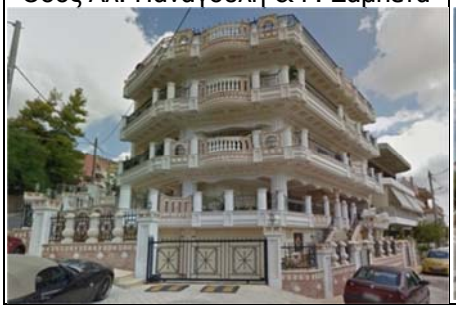	

Ο αστικός ιστός λοιπόν, του Δάσους διαμορφώθηκε από διαδικασίες προσθετικής ανάπτυξης. Η προσθετική ανάπτυξη, δεν συνεπάγεται ανυπαρξία σχεδιασμού ή αδυναμία να λειτουργήσουν κεντρικές, κρατικές π.χ., ρυθμίσεις Μάλιστα, η εξέλιξη και οργάνωση των πόλεων είναι αποτέλεσμα μιας διαπλοκής σχεδιαστικών επεμβάσεων και προσθετικής ανάπτυξης.[490] (χάρτης 7)

[490] Βαΐου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ. (2000), *Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας.* Εισήγηση στο 2° Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας *«Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974».* Δημοσιευμένο στα Πρακτικά του Συνεδρίου, Βόλος 2000, σ.110

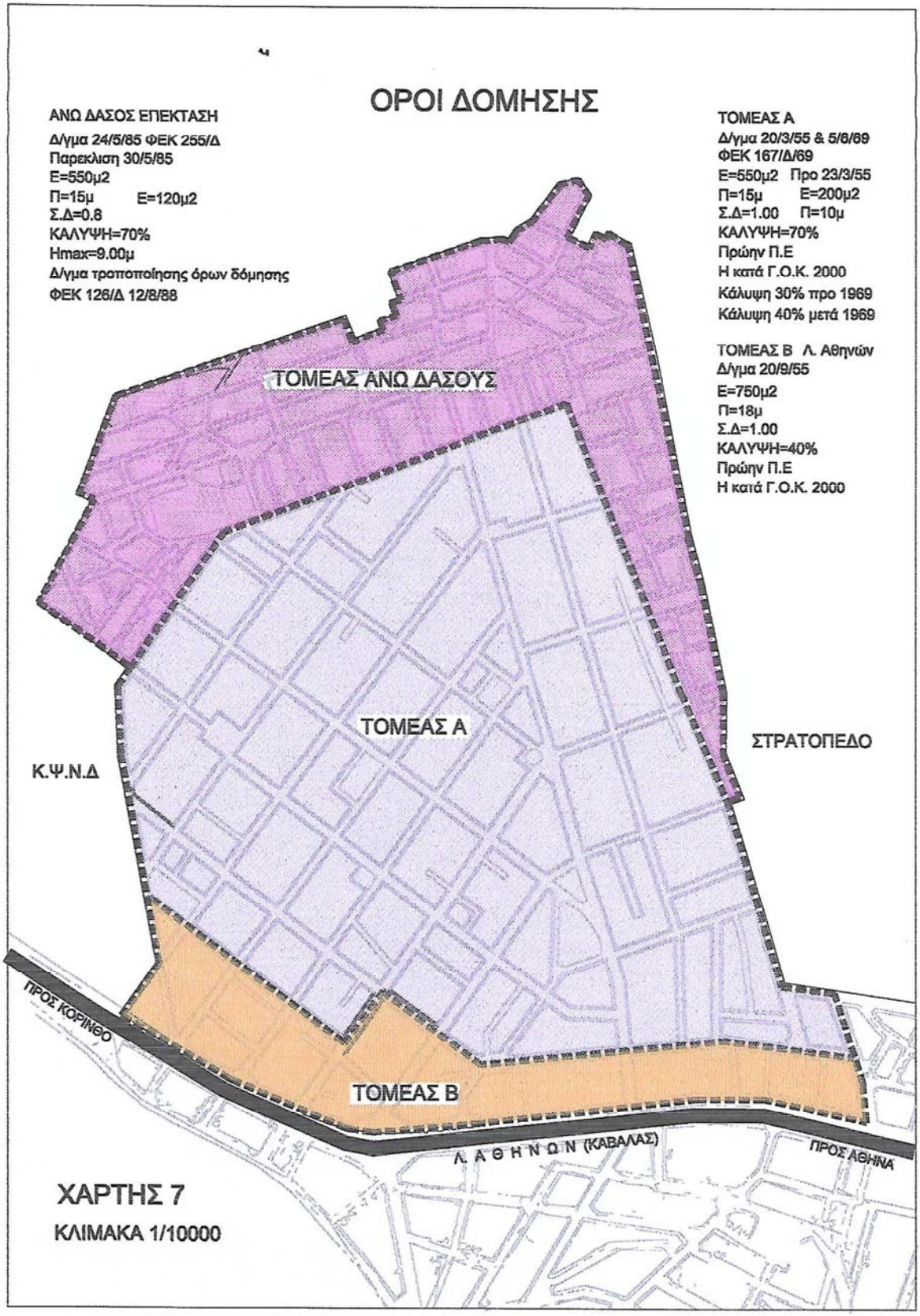

Η πολεοδομική ανασυγκρότηση και στο Δάσος εξαντλήθηκε στην περιπτωσιακή μελέτη των λειτουργιών και της υποδομής, των πυκνοτήτων και των συντελεστών δόμησης,

αρκούμενη στα ισοζύγια επιφανειών και στην επάρκεια των συνολικών και μέσων μεγεθών.[491]

Στο τέλος της δεκαετίας του ’80 είχε αρχίσει ήδη να υποχωρεί το, έτσι και αλλιώς, ασθενές κράτος πρόνοιας με ταυτόχρονη στροφή στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ανταποκρινόμενη στο κλίμα της εποχής, η τοπική αυτοδιοίκηση επιχειρούσε να διευρύνει τις δραστηριοτήτές της με την ίδρυση δημοτικών επιχειρήσεων. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο, αμέσως μετά την ένταξη του Άνω Δάσους, ξεκίνησε ο αστικός σχεδιασμός και η υλοποίηση σημειακών παρεμβάσεων στον ιστό της γειτονιάς της πρώτης ένταξης, με στόχο την προβολή συγκεκριμένων περιοχών, δραστηριοτήτων και προσέλκυση επιχειρήσεων. Η τοπική αυτοδιοίκηση αναζητούσε τρόπους λειτουργίας σε επιχειρηματική βάση, αποσκοπώντας στη βελτίωση της εικόνας και της λειτουργίας του χώρου, ώστε να εξασφαλίζεται και περαιτέρω ανάπτυξη αυτών των πολιτικών με νέα έργα. Έτσι, υλοποιήθηκε, κατ’ αρχάς, το έργο της διαμόρφωσης της κεντρικής πλατείας και της πεζοδρόμησης τμήματος δύο οδών (σε μήκος ενός ΟΤ) συνδέοντας και την πλατεία με την εκκλησία.

Η πλατεία με τους πεζοδρόμους

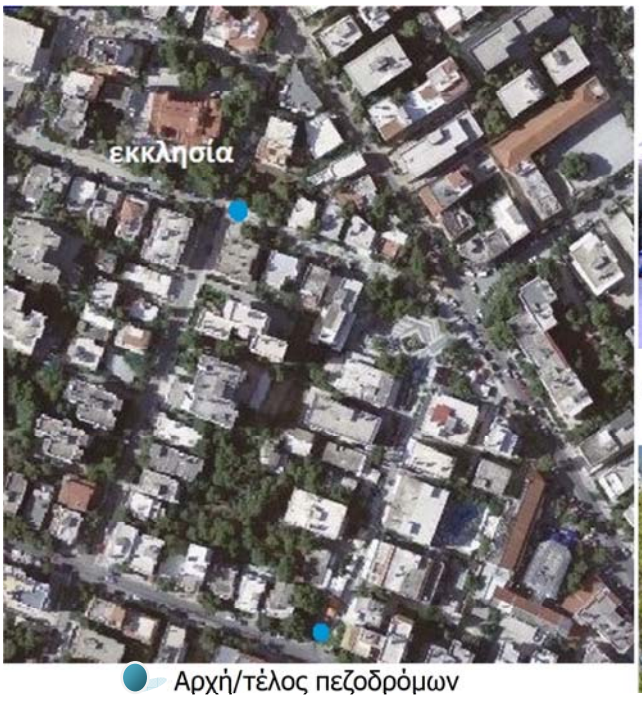

Αρχή/τέλος πεζόδρομου Ηρώων Πολυτεχνείου στην οδό Σουκατζίδη

Αρχή/τέλος πεζόδρομου Αφροδίτης στην οδό Αγ. Παρασκευής

Η πλατεία με τους πεζόδρομούς της αποτελεί το κέντρο όλης της πολεοδομικής ενότητας και είναι πόλος έλξης της κοινωνικής ζωής. Είναι χωροθετημένη κεντροβαρικά στον τομέα Α και εδώ συγκεντρώνονται πρωτίστως τα καταστήματα αναψυχής, που παρατάσσονται τόσο στην περίμετρο της πλατείας όσο και στις πλευρές των πεζοδρόμων, καταστρατη-

[491] Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β. - *Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία*, επί πόλεως,σελ.8-10

γώντας με την πυκνότητα των τραπεζοκαθίσματα την έννοια του δημόσιου χώρου και δευτερευόντως τα εμπορικά καταστήματα και τις προσωπικές εξυπηρετήσεις. Με την «κατάληψη» των πεζοδρόμων από τα τραπεζοκαθίσματα αφενός «ιδιωτικοποιείται» ο δημόσιος χώρος αφετέρου η τοπική αυτοδιοίκηση συντηρεί άλλες δημοτικές δραστηριότητες.[492] Η καταστρατήγηση του δημόσιου χώρου μας οδηγεί να σκεφτούμε τη διαδοχή δημοσιότητας και ιδιωτικότητας. Δεν θα θεωρούσα υπερβολή να γράψω ότι το ιδιωτικό μάχεται το δημόσιο.

Τραπεζοκαθίσματα στην κεντρική πλατεία του Δάσους.

Η χρήση και η λειτουργία αρκετών καταστημάτων παραμένει ίδια από τη δεκαετία του '60 προσαρμόζοντας την αισθητική του χώρου και των προϊόντων τους στις εκάστοτε πρτιμήσεις της αγοράς.

Ακολουθώντας την νέα αντίληψη του εμπορίου, και σε άμεση σχέση με την πλατεία, δημιουργήθηκε ένα εμπορικό κέντρο με «αναβαθμισμένα» καταστήματα όπου εγκαταστάθηκαν υποκαταστήματα μεγάλων «αλυσίδων» και αναψυχής στο ισόγειο και κυρίως προσωπικές εξυπηρετήσεις στον όροφο.

Αποτέλεσμα της συγκέντρωσης των καταστημάτων αναψυχής είναι αφενός η επιβάρυνση της συγκεκριμένης περιοχής τόσο κυκλοφοριακά όσο και ακουστικά και αφετέρου η βελτίωση της ποιότητας ζωής σε άλλες περοχές των οποίων η αξία γης, σε σχέση πάντα με τη θέση τους, ανέβαινε ραγδαία έως το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης.

[492] Η Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Δήμου Χαϊδαρίου (Δ.Ε.Α.Δ.Χ.) ιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως εργαλείο ανάπτυξης και υποβοήθησης του έργου του Δήμου. Σημαντικότερη δραστηριότητά της ήταν η αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας του Δήμου με δράσεις επιχειρηματικού χαρακτήρα. Παράλληλα, στις δραστηριότητές της περιλαμβάνονταν και η ανάπτυξη προγραμμάτων έρευνας, η υλοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την απασχόληση, για το περιβάλλον, την ενέργεια, την ανακύκλωση των απορριμμάτων κλπ. Στα τέλη του 2009 (στις 23/11/2009), η Δ.Ε.Α.Δ.Χ. μετατράπηκε από αμιγής σε Κοινωφελή Επιχείρηση του Δήμου (Κ.Ε.Δ.Χ.) και δραστηριοποιείται πλέον στους παρακάτω τομείς: 1. Τομέας Κοινωνικής Προστασίας, 2. Τομέας Προώθησης της Παιδείας, του Πολιτισμού και του Αθλητισμού, 3. Τομέας Λειτουργίας Δημοτικής Συγκοινωνίας, 4. Τομέας Προστασίας του Φυσικού Περιβάλλοντος. Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες καθώς και τα ακίνητα που διαχειρίζονταν ως αναψυκτήρια παλαιότερα η Δ.Ε.Α.Δ.Χ. μεταβιβάστηκαν ήδη στο Δήμο με το δεδομένο ότι η Κοινωφελής Επιχείρηση δεν μπορεί πια να έχει εμπορικό χαρακτήρα.

Καταστήματα στο ισόγειο και υπηρεσίες προσωπικών εξυπηρετήσεων στον όροφο είναι επίσης χωροθετημένα, στους λεωφορειόδρομους που διέρχονται από το κέντρο της . Αν και οι χρήσεις γης σ' όλη τη γειτονιά είναι χρήσεις γενικής κατοικίας, η γεωγραφική θέση, η μορφολογία του εδάφους, ο χρόνος και η διαφορετικότητα των όρων δόμησης οδήγησαν στην προσέλκυση, στον κάθε τομέα, διαφορετικών παραγωγικών δυνάμεων.

Ο τομέας Β, με ευνοημένα από τους όρους δόμησης και σε στρατηγική θέση ως προς τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου τα Ο.Τ, στρέφοντας τα νώτα του στη γειτονιά, έγινε στόχος επενδυτών και απέκτησε χρήσεις υπερτοπικού χαρακτήρα. Εδώ βρίσκονται και τα super market από τα οποία εξυπηρετείται και η γειτονιά.

Στο Άνω Δάσος έχουν υλοποιηθεί οι διαμορφώσεις των πλατειών εκτός από τις κοινωφελείς χρήσεις που προβλέπονταν στο σχεδιασμό. Ακολουθώντας το σκεπτικό του τρόπου ανάπτυξης του '55, το Άνω Δάσος λειτουργεί δορυφορικά σε σχέση με την περιοχή της πρώτης ένταξης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και έως την αρχή της οικονομικής κρίσης (2008), οπότε η οικοδομική δραστηριότητα σταματάτησε σχεδόν απότομα, οι κατασκευαστικές εταιρείες επιζητούσαν να επενδύσουν στο Δάσος, κυρίως με το σύστημα της αντιπαροχής, που έφτανε το 50%, όμως η προσφορά οικοπέδων ήταν περιορισμένη. Σήμερα, τα αστικά κενά που υπάρχουν στα Ο.Τ. ως αδόμητα οικόπεδα αποτελούν εκείνες τις μικροπεριοχές που περιέχουν δυνητικά την έννοια του ενδιάμεσου, του μεταβατικού.

Οι όροι λοιπόν, υπό τους οποίους επιτελείται μεταπολεμικά η αναπτυξιακή διαδικασία και συγκροτείται ο αστικός χώρος έχουν σαν βασικό στοιχείο το συγκυριακό.[493]

Διαμορφώνονται δηλαδή, σε σημαντικό βαθμό από τη δράση ατόμων και ομάδων σε άμεση ανταπόκριση με *ευκαιρίες που δημιουργεί η συγκεκριμένη συγκυρία κοινωνικών γεγονότων και κρατική πολιτική, πρακτικές μη προβλέψιμες που συγκροτούν διαδικασίες ανεξάρτητες σε μεγάλο βαθμό από εκείνες που επιδιώκονται από την κρατική εξουσία.*[494]

Έτσι η γειτονιά από έργο συλλογικό μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Η ποσοτικοποίηση του αστικού χώρου αντιστοιχεί σε μια επικράτηση της ανταλλακτικής αξίας σε βάρος της αξίας χρήσης του χώρου και της γειτονιάς. Η γειτονιά γίνεται τόπος κατανάλωσης αλλά και πεδίο κατανάλωσης του τόπου. Στο εσωτερικό τους (της γειτονιας και της κοινωνίας της), εξαιτίας των αντιφάσεων που διαπερνούν τόσο την κοινωνία όσο και τη γειτονιά, αναδύονται εκείνες οι δυνατότητες που προσδιορίζουν τη μεταβολή, τη ρήξη και την

---

[493] Τσουκαλάς Κωνσταντίνος (1986), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα.* Αθήνα: Θεμέλιο.

[494] Μαρία Μαυρίδου (1987), *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας, Νέα Λιόσια.* διδακτορική διατριβή στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π, Αθήνα

ασυνέχεια, τον ριζικό μετασχηματισμό.[495]

Όσον αφορά την τυπολογία, σύμφωνα με τον Aldo Rossi *είναι η ιδέα ενός στοιχείου που παίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της μορφής και αποτελεί μια σταθερά…Φαίνεται ακόμα καλύτερα μέσα από την ανάλυση των αστικών συντελεστών… Ο τύπος είναι η ίδια η ιδέα της αρχιτεκτονικής, αυτό που βρίσκεται κοντά στην ουσία της, δηλαδή σ΄ αυτό που παρ΄ όλες τις αλλαγές επιβάλλεται πάντα στο συναίσθημα και στη λογική ως η βασική αρχή της αρχιτεκτονικής και της πόλης.*[496]

Η πολεοδομική ενότητα του Δάσους δεν διαφέρει από τις άλλες γειτονιές των ελληνικών πόλεων που ακολούθησαν την ίδια διαδικασία ανάπτυξης. Διότι οι δυνάμεις της αστικοποίησης δρουν οπουδήποτε συναθροίζονται άνθρωποι και πράγματα και ο αστικός οργανισμός υπόκειται στους ίδιους φυσικούς και κοινωνικούς νόμους ανεξάρτητα μεγέθους.

Οι νέες επεκτάσεις κυρίως αυθαιρέτων, αγροτικών περιαστικών οικισμών, οι πολεοδομικές χαράξεις με το παραδοσιακό «ελληνικό» ιπποδάμειο σύστημα και η αναλογία των διαδικασιών, των μηχανισμών και των παραγόντων της αστικοποίησης οδηγούν σε μια ενοποίηση του ελληνικού αστικού χώρου, η λογική του οποίου χαρακτηρίζεται από αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογικά τυπολογίες τόσο όσον αφορά την άποψη της πολεοδομίας όσον και την αρχιτεκτονική του δομημένου χώρου. Και οι δύο έχουν σαν κύριο άξονα τη μονόπλευρη αντίληψη για τη χρήση της γης, όπου απουσιάζει τελείως η λογική της αειφόρου ανάπτυξης.

Η ομοιότητα των πόλεων μας επιτρέπει να μιλάμε για μια νεοελληνική αρχιτεκτονική πόλης και κοινές τυπολογίες του αστικού χώρου.[497] Αυτή η νεοελληνική τυπολογία του αστικού χώρου προσεγγίζει την τρίτη τυπολογία όπως αυτή ορίζεται από τον Anthony Vidler: *Η πόλη στην τρίτη τυπολογία θεωρείται ως ένα σύνολο, το παρελθόν και το παρόν της αποκαλύπτονται στη φυσική δομή της. Αποτελεί ένα πλήρες σύνολο που μπορεί να αποσυντεθεί σε μέρη. Είναι και ήταν πάντα πολιτική.*[498]

5.5. Κυκλοφορία και χρήσεις γης

Βασικός παράγοντας εξέλιξης της γειτονιάς είναι η κυκλοφορία. Οι διάφορες χρήσεις γης που αποτελούν την αστική περιοχή συνδέονται μεταξύ τους και με τον έξω απ'αυτή χώρο κατευθύνοντας τη γεωγραφική και ποιοτική ανάπτυξή της. Μεταξύ των χρήσεων γής και της κυκλοφορίας υπάρχει αλληλεξάρτηση (χάρτης 8). Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι το σύστημα χρήσεων γης, δηλαδή το είδος, η πυκνότητα και η κατανομή τους στο χώρο,

---

[495] Lefevre H. (1990). *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*. Αθήνα: Ύψιλον

[496] Aldo Rossi - *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, σελ. 41-42

[497] Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β., *Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία,* επί πόλεως, σελ.7

[498] Anthony Vidler, Η τρίτη τυπολογία, επί πόλεως, σελ.104

καθορίζει τον αριθμό, το σκοπό και την απόσταση των μετακινήσεων. *Τα διαφορετικά είδη δρόμων συγκεντρώνουν διαφορετικά είδη χρήσεων γης. Γενικά, ο δρόμος επεμβαίνει στην κατανομή των χρήσεων γης στον αστικό ιστό.*[499]

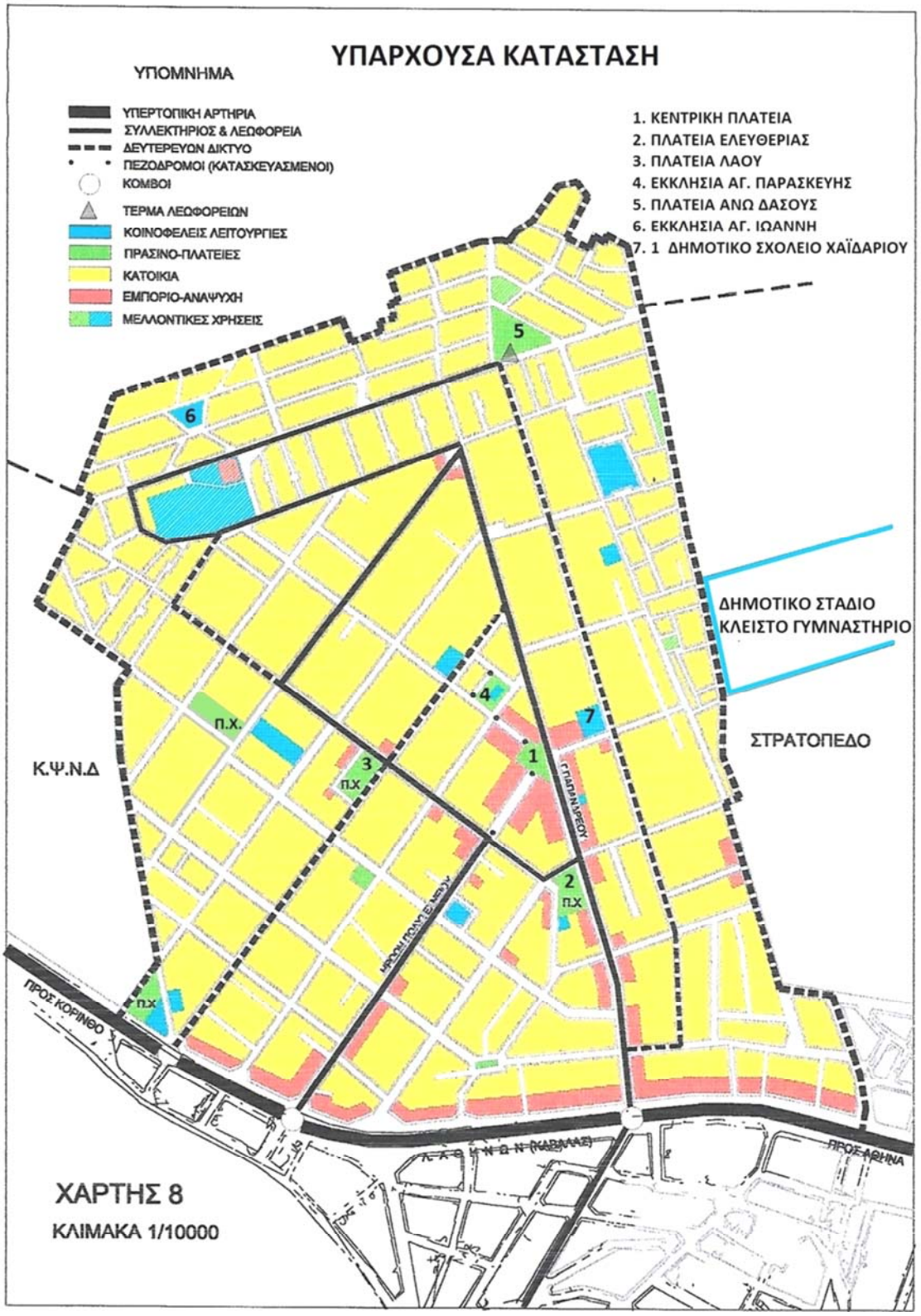

[499]Αθ. Αραβαντινός, *Οι μετακινήσεις και η μορφή του οδικού δικτύου*, Πολεοδομικός σχεδιασμός, ΕΜΠ. σ. 503

Το Δάσος λειτουργεί και ως ο τελευταίος οργανωμένος σταθμός στην έξοδο της πόλης προς την Πελοπόννησο. Η λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου, ως βασικός υπερτοπικός οδικός άξονας προς την κατεύθυνση αυτή, συμπαρασύρει τις χρήσεις του μετώπου του Δάσους προς αυτήν. Έχουν εγκατασταθεί –και με τη βοήθεια των όρων δόμησης-πολυκαταστήματα τροφίμων, εμπορικές αγορές, καταστήματα αναψυχής, συνεργεία και καταστήματα πώλησης ειδών αυτοκινήτου και βενζινάδικα. Η πρόσβαση στα καταστήματα γίνεται κατ' ευθείαν από τη λεωφόρο Αθηνών διότι δεν υπάρχει παράδρομος. Οι θεσμοθετημένες πρασιές των 6μ σε συνδυασμό με την καταστρατήγηση των πεζοδρομίων λειτουργούν ως χώροι στάσης και στάθμευσης.

Η περισσότερο βεβαρυμένη κυκλοφοριακά πρόσβαση στο Δάσος είναι αυτή της Γ. Παπανδρέου με τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου. Εκεί διασταυρώνεται η κυκλοφορία των οχημάτων από και προς τα δυτικά, την Ιερά οδό (Κουνέλια) και το Δάσος. Είναι ένας κόμβος όπου έχουν εγκατασταθεί χρήσεις αναψυχής, κυρίως για περαστικούς, αλλά και εμπορικές δραστηριότητες που εξυπηρετούν την καθημερινότητα των κατοίκων. Η Γ. Παπανδρέου είναι μια συλλέκτρια διπλής κατεύθυνσης που, διερχόμενη από το κέντρο της πολεοδομικής ενότητας, τη συνδέει –μέσω της λεωφόρου Αθηνών-Κορίνθου– με την ευρύτερη περιοχή, την Αθήνα και τον Πειραιά. Είναι κάθοδος (έξοδος) για τα μέσα μαζικής μεταφοράς (Μ.Μ.Μ.) –αστική και δημοτική συγκοινωνία– που εξυπηρετούν τη γειτονιά και διέρχονται απ'αυτήν. Από τη διάνοιξή της έως σήμερα συγκέντρωσε σταδιακά εμπορικά καταστήματα στα ισόγεια των κτηρίων και καταστήματα προσωπικών εξυπηρετήσεων στους ορόφους ενώ όσο πλησιάζει στην πλατεία πληθαίνουν έως και γίνονται αποκλειστική χρήση τα καταστήματα αναψυχής. Μετά την πλατεία αλλάζουν τα γεωμετρικά της χαρακτηριστικά, καθώς η κλίση του εδάφους γίνεται πιο απότομη και το πλάτος της στενεύει με αποτέλεσμα η κατοικία να γίνεται κυρίαρχη χρήση. Στο σημείο που συναντάει την πλατεία παρατηρείται πύκνωση της στάθμευσης, λόγω της νοοτροπίας που καλλιεργεί το σύστημα αξιών, όπως έχει διαμορφωθεί στις μέρες μας με την εξέλιξη του καπιταλισμού, που κάνει τους κατοίκους αλλά και τους επισκέπτες να πρέπει να κάνουν δημόσια εμφάνιση με αυτοκίνητο και μάλιστα καινούργιο.[500]

Η Ηρώων Πολυτεχνείου είναι συλλέκτρια μονής κατεύθυνσης, εισόδου στο Δάσος από τη λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου και διέρχονται τα Μ.Μ.Μ. που το εξυπηρετούν. Πριν την ανάπλαση της περιοχής και την πεζοδρόμηση του τελευταίου προς την πλατεία τμήματός της, διέρχονταν τα λεωφορεία που έστριβαν στη Γ. Παπανδρέου με κατεύθυνση προς τη

[500] Είναι αδικαιολόγητο το πρόβλημα της στάθμευσης λόγω: της μικρής σχετικά πυκνότητας κατοίκησης, των στεγασμένων χώρων στάθμευσης στις νέες οικοδομές και τις μικρές αποστάσεις των μετακινήσεων μέσα στη γειτονιά.

λεωφόρο Αθηνών. Σήμερα τα λεωφορεία όταν συναντάνε το πεζοδρομημένο τμήμα της, στρίβουν συνεχίζοντας στη Σουκατζίδη. Αρχικά, η Ηρώων Πολυτεχνείου (πρώην Βασ. Παύλου) ως μοναδική συλλέκτρια (η διάνοιξη της Γ. Παπανδρέου καθυστέρησε, λόγω της μη έγκαιρης κατεδάφισης του καφενείου του *Μυλωνά*) συγκέντρωνε τα καταστήματα και η κυκλοφορία των Μ.Μ.Μ. και των τροχοφόρων από και προς τη γειτονιά γινόταν μέσω αυτής. Σήμερα, τα καταστήματα της έχουν υποβαθμιστεί.

Οι δρόμοι και τα πεζοδρόμια με τα καταστήματα είναι περισσότερο πολυσύχναστοι. Πολύβουοι και επικίνδυνοι είναι οι δρόμοι που οδηγούν με φανάρια στα σημεία πρόσβασης στην περιοχή από τη λεωφόρο Αθηνών.

[…] Τώρα αρχίσανε με το φανάρι… ξέρεις τι κίνηση έχει η Σατωβριάνδου;[…][501]

Δυσλειτουργίες για τις γυναίκες προκύπτουν επίσης από το σχεδιασμό των ΜΜΜ με πρότυπο τον εργαζόμενο άνδρα. Έτσι τα δημόσια μέσα μεταφοράς εξυπηρετούν τις ώρες αιχμής και αφορούν τις διαδρομές μεταξύ κατοικίας και χώρου εργασίας και συχνά δεν καλύπτουν τα δρομολόγια που απαιτούνται για τις ανάγκες που ορίζουν τις μετακινήσεις των γυναικών που στα πλαίσια μιας εργάσιμης μέρας είναι πολλαπλές και εναλλασσόμενες (επαγγελματικές και οικογενειακές).

[…] Η τοπική συγκοινωνία για το κέντρο του Χαϊδαρίου, συχνά δεν με εξυπηρετεί γιατί περιμένω πολύ ώρα στη στάση, έτσι παίρνω το αυτοκίνητό μου και ξεμπερδεύω[…][502]

Τον Δεκέβριο του 2013 εγκαινιάστηκε ο πλησιέστερος στο Χαϊδάρι σταθμός του μετρό *Αγία Μαρίνα*, που είναι τερματικός και βρίσκεται επί της Ιεράς οδού, στα όρια του δήμου με τον Δήμο Αιγάλεω.[503] Σε επίπεδο Δήμου, αν και λειτουργούν τέσσερις (!) λεωφορειακές γραμμές από και προς το σταθμό του Μετρό *Αγία Μαρίνα*, η συγκοινωνιακή εξυπηρέτηση δεν είναι ικανοποιητική. Προκειμένου να συνδεθεί το Δάσος με το σταθμό και να διευκολυνθεί η πρόσβαση των επιβατών, τροποποιήθηκε η διαδρομή της γραμμής Πειραιάς – Δάσος, είναι όμως υπερβολικά αραιή και καθώς το περπάτημα για πολλούς και πολλές δεν είναι η λύση, παίρνουν το αυτοκίνητό τους (αν έχουν) και φτάνουν στο σταθμό, όπου η παρόδια στάθμευση είναι «λαχείο». Κάποιες/οι αναγκάζονται, παρά την οικονομική κρίση, προκειμένου να αποφύγουν την ταλαιπωρία, να χρησιμοποιήσουν ταξί ή να τηλεφωνήσουν σε κάποια/ον συγγενή ή φίλη/ο να πάει να την/τις/τους πάρει. *Που πας; Πάω να πάρω τη Σ. από το σταθμό του μετρό* ή *Πώς να ρθω; Πάρε το μετρό, κατέβα στην Αγ. Μαρίνα. Πριν φτάσεις πάρε με τηλέφωνο να έρθω να σε πάρω.* Αυτές

[501] Συνέντευξη Αύρας (2002)
[502] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2015)
[503] Η διαδρομή μέχρι το Σύνταγμα καλύπτεται σε εννέα λεπτά, ενώ υπάρχει η δυνατότητα απευθείας μετάβασης στο αεροδρόμιο «Ελευθέριος Βενιζέλος» σε 40 λεπτά.

είναι από τις συνηθησμένες «ατάκες» της καθημερινής ζωής στη γειτονιά.

Από τον τρόπο που εντάχθηκε το μετρό στη ζωή των κατοίκων του Δάσους συμπεραίνω ότι οι νέες διαδρομές που δημιουργούνται επιτρέπουν την ταχύτερη και απρόσκοπτη πρόσβαση των καταναλωτών και των εργαζομένων μόνο όταν συνδυάζονται και με τα υφιστάμενα –σε σωστή λειτουργία– Μ.Μ.Μ. Χρόνος, χώρος και χρήμα συνδέονται στενά. Η συζήτηση για τις πρακτικές διαχείρισης του χρόνου ως πόρου σημαίνει αναγνώριση της σχέσης χρόνου, χώρου και εξουσίας.

Μεταξύ χρήσεων γης και κυκλοφορίας υπεισέρχεται ο παράγοντας του περιβάλλοντος. Η κυκλοφορία που δημιουργείται από τις χρήσεις γης υποβαθμίζει το περιβάλλον γύρω απ' αυτές παράγοντας θόρυβο, μόλυνση της ατμόσφαιρας, οπτική ενόχληση και κινδύνους στα άτομα που ζουν και εργάζονται στους χώρους αυτούς. Έτσι, το πρόβλημα της κυκλοφορίας δεν εντοπίζεται μόνο στην εξασφάλιση της προσπελασιμότητας αλλά αφορά και τη διατήρηση ενός περιβάλλοντος ανάλογου με τις χρήσεις γης που το απαρτίζουν.

5.6. Μεταλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζω το θεσμικό πλαίσιο ελέγχου του δομημένου περιβάλλοντος καθώς παίζει ρόλο στη σύνταξη των κανόνων της γλώσσας της αγοράς (κατοικίας και του εξοπλισμού της) με τη μορφή των πολεοδομικών και κτηριολογικών κανονισμών. Διερευνάται το αποτύπωμα των ΓΟΚ που ίσχυσαν από την περίοδο της πρώτης ένταξης της περιοχής στο σχέδιο πόλης έως σήμερα και η συμβολή τους στη διαμόρφωση των υπαίθριων ενδιάμεσων χώρων των κατοικιών του Δάσους. Οι εκάστοτε ΓΟΚ, και σε συνδυασμό με τα ρυμοτομικά σχέδια, θέτοντας κανόνες στον τρόπο δόμησης και τη δημιουργία των ακαλύπτων και των στεγασμένων χώρων των οικοπέδων, συνηγόρησαν στη μορφή του δομημένου και του αδόμητου, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των υπαίθριων και των ημιυπαίθριων ενδιάμεσων χώρων και στην καθημερινή ζωή σ' αυτούς. Η καθημερινή ζωή των γυναικών στους υπαίθριους ενδιάμεσους χώρους διαμορφώνεται από τη διπολική σχέση νομοθεσία/ιδιωτική σφαίρα.

Οι Γενικοί Οικοδομικοί Κανονισμοί που εφαρμόστηκαν από το 1929 έως σήμερα καθόρισαν και τη μορφή του Δάσους. Στον πρώτο Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό [Π.Δ. 3/22-4-1929 (ΦΕΚ Α' 155)][504] επιχειρήθηκε ο προγραμματισμός των μελλοντικών εξελίξεων: Καθορίστηκε ως ελάχιστη μονάδα συγκρότησης της πόλης το Ο.Τ., παρόλο που στην πράξη η ανοικοδόμηση δεν έγινε στην κλίμακα αυτή. Θεσπίστηκε η οριζόντια ιδιοκτησία, όπου το κάθε κτίριο, διαιρεμένο, θα μπορούσε να ανήκει σε περισσότερους από έναν ιδιοκτήτες. Κατοχυρώθηκε η οικοδόμηση κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής και εισήχ-

[504] Βλέπε Παράρτημα 1, κεφάλαιο 5, Η καθημερινή ζωή στη γειτονιά, υποκεφάλιο: Μεταλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας και τυπολογία υπαίθριων χώρων

θηκαν τα συστήματα δόμησης (συνεχές, ασυνεχές, πανταχόθεν ελεύθερο, μικτό) (σχέδιο 2.1). Μερίμνησε, σε επίπεδο προθέσεων, για τον υπαίθριο χώρο των οικοπέδων, προβλέποντας ένα μεγάλο αριθμό διατάξεων και ορισμών για τον άχτιστο χώρο, που ονόμαζε αυλή, πλάγια αυλή, ανοιχτή αυλή, κλειστή αυλή, κοινή αυλή, προκήπιο, πρασιά κ.ά.

Τον πρώτο Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό ακολούθησε ο ΓΟΚ του '55,[505] με τον οποίο άρχισε να δομείται και η νεοενταχθείσα στο σχέδιο πόλης συνοικία του Δάσους. Ο ΓΟΚ του '55 καθόρισε τη μορφή των ελληνικών πόλεων εισάγοντας τις έννοιες της κάθετης και οριζόντιας ιδιοκτησίας, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην επ' αντιπαροχή παραγωγή κατοικίας, αλλά και με το άρθρο 6 περί οικοδομικών συστημάτων, με το συνεχές σύστημα για το πυκνοκατοικημένο κέντρο, το πανταχόθεν ελεύθερο για τα προάστια και τις κηπουπόλεις και τα ενδιάμεσα συστήματα, ασυνεχές και πτερύγων και για τους οικισμούς.

Το οικοδομικό σύστημα που εφαρμόστηκε στο Δάσος ήταν το Πανταχόθεν ελεύθερο, κατά το οποίο το κτίριο δεν επιτρέπεται να εφάπτεται σε κανένα όριο του οικοπέδου (μπροστινό, πίσω, πλάγια) (σχέδιο 2.1). Έτσι ορίζονται υποχρεωτικοί χώροι, που διαμορφώνονται ως πρασιές, και ορίζονται ελάχιστες αποστάσεις της οικοδομής από τα πλάγια και πίσω όρια. Ορίζεται το πλάτος της πρασιάς στα 3.00μ και η απόσταση του κτιρίου από τα όρια του οικοπέδου στα 2.50μ. Το μέγιστο ύψος στα 9.00μ και όπου επιτρέπεται μεγαλύτερο ύψος, τα όρια του κτιρίου από τα όρια του οικοπέδου αυξάνονται κατά 0.30μ για κάθε μέτρο ύψους.

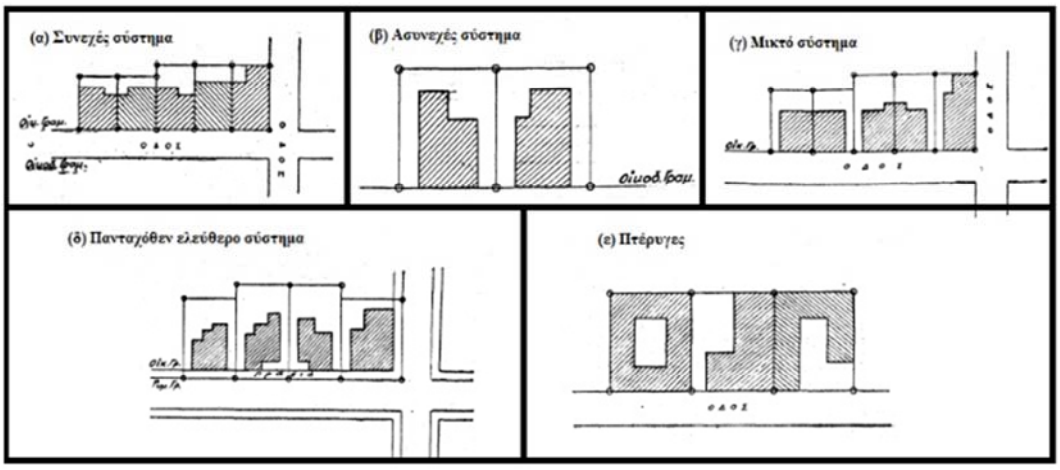

Σχήμα 2. 1: Οικοδομικά συστήματα όπως διαμορφώνονται με τον ΓΟΚ του 1955.

Η διαφοροποίηση της ρυμοτομικής από την οικοδομική γραμμή έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας κήπου/πρασιάς/προκηπίου στο εμπρόσθιο τμήμα του κτιρίου. Βασικό πλεονέκτημα του εν λόγω συστήματος είναι μεγαλύτερη ισορροπία δομημένου και αδόμητου. Η ανάπτυξη της οικοδομής μέσα στο οικόπεδο εξασφαλίζεται μόνο όταν το οικόπεδο έχει ικανοποιητικές διαστάσεις και ο συντελεστής δόμησης είναι περιορισμένος,

[505] Ο.π.

γεγονός που το καθιστά δαπανηρό σε γη και σε έργα υποδομής χωρίς να εξασφαλίζει μεγάλη χωρητικότητα σε πληθυσμό. *Συνήθως, σ΄ ένα τέτοιο σύστημα στεγάζονται οικογένειες υψηλών εισοδημάτων, οπότε και το εμβαδόν διαμερίσματος ανά άτομο ξεπερνάει κατά πολύ τις συνήθεις τιμές, συμπεραίνουμε ότι η χωρητικότητα σε πληθυσμό είναι ακόμα πιο περιορισμένη.*[506]

Στο Δάσος, όπως ήδη έχω αναφέρει, οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των τότε αγοραστών, για την αγορά ενός άρτιου οικοπέδου, οδήγησε στην εξ αδιαιρέτου δόμηση, πράξη σύννομη με την έννοια της κάθετης ιδιοκτησίας που εισήγαγε ο νόμος στο άρθρο 4: *Ως οικοπεδον νοείται γενικώς συνεχόμενη έκτασις γης, αποτελούσα αυτοτελή ενιαίαν ιδιοκτησιαν και ανήκουσα εις ένα και τον αυτόν κύριον ή εις πλείονας εξ αδιαιρέτου.* Το «εις πλείονας εξ αδιαιρέτου», έδωσε τη δυνατότητα στους κατέχοντες άρτια οικόπεδα, τεμαχίζοντας τη γη τους να δημιουργήσουν εξ αδιαιρέτου οικόπεδα.[507] Τα οικόπεδα που προέκυψαν μετά τον τεμαχισμό ενός άρτιου οικοπέδου και οικοδομήθηκαν με την εξ αδιαιρέτου δόμηση, δεν είχαν όλα πρόσοψη σε δρόμο, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αδιέξοδα δρομάκια προκείμενου να υπάρχει πρόσβαση σε αυτά.

Στο Σχέδιο 1 που ακολουθεί, εμφανίζεται το αποτύπωμα του ΓΟΚ του '55 σε ένα εξ αδιαιρέτου οικόπεδο, και το αδιέξοδο δρομάκι του Ο.Τ. που αφορά στο όμορο οικόπεδο.

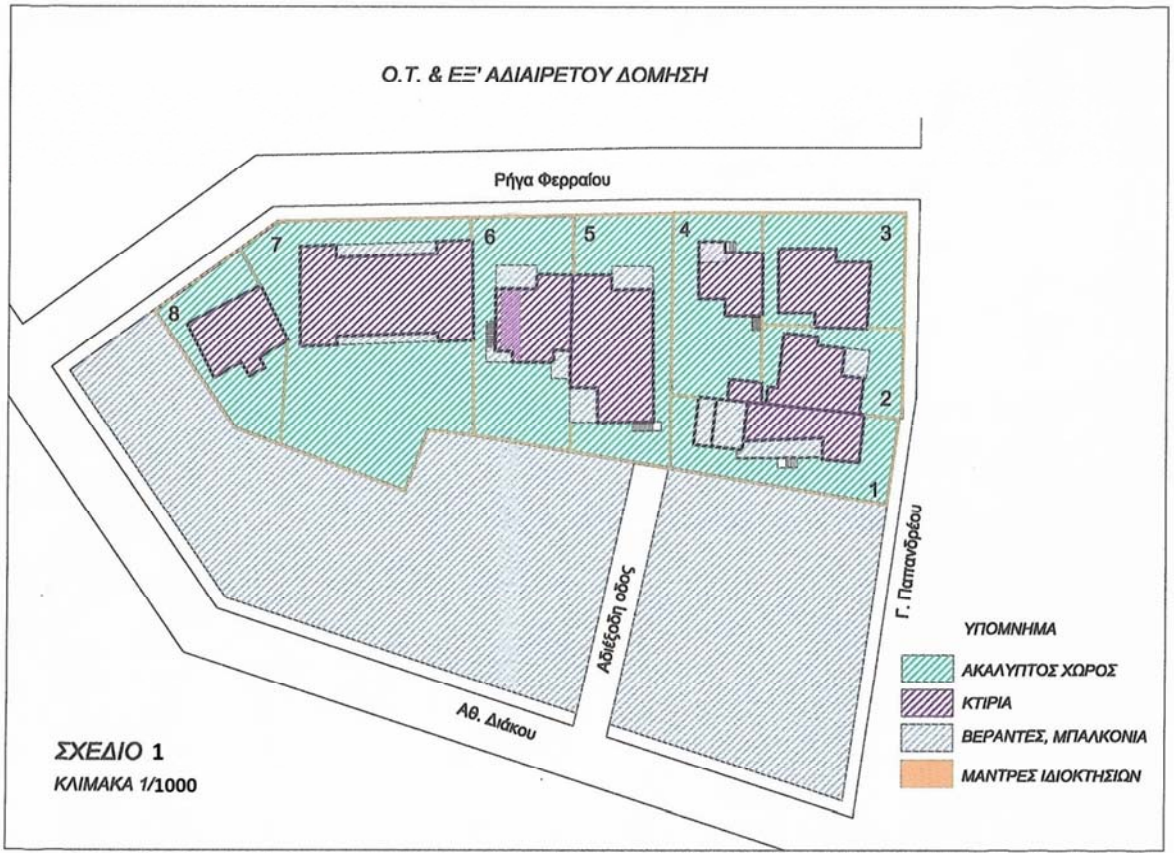

[506] Αραβαντινός Α. (1997), *Πολεοδομικός σχεδιασμός*. Αθήνα: Συμμετρία, σελ. 169
[507] Από μόνα τους δεν ήταν ούτε άρτια, ούτε οικοδομήσιμα.

Στο άρθρο 7 προβλέπονται ως εσωτερικές ή δευτερεύουσες, ανεξάρτητες, αυτοτελούς λειτουργίας οικοδομές και ο τρόπος δόμησης αυτών των οικοπέδων, στο πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα, μνημονεύεται στο άρθρο 22: *επιβάλλεται η τήρησις αποστάσεως μεταξύ εσωτερικής οικοδομής και πλαγίων και οπισθίου ορίου του οικοπέδου τουλάχιστον ίσης προς την δια τα οικοδομικά ταύτα συστήματα τηρητέαν ελαχίστην πλαγίαν ή οπισθίαν απόστασιν, αναλόγως του ύψους της οικοδομής.* Στο άρθρο 5 επανεπιβεβαιώνονται οι έννοιες του προηγούμενου νόμου περί αδόμητου και προστίθενται οι κανονισμοί που τους διέπουν. Στην παράγραφο 2 του άρθρου 16 –που αναφέρεται στο ποσοστό κάλυψης– επισημαίνεται εκ νέου η σημασία των αυλών. Στο άρθρο 25 γίνεται ειδική μνεία για τις εγκαταστάσεις στις υποχρεωτικές πρασιές για τις οποίες αναφέρει ότι επιτρέπεται η εγκατάσταση μόνον ελαφρών κατασκευών για τη διακόσμηση του ακαλύπτου χώρου και κατά κανόνα πρέπει να φυτεύονται. Το άρθρο 26, αναφερόμενο στις εγκαταστάσεις των πλαϊνών ακαλύπτων και στις αυλές, επιτρέπει την ανέγερση βοηθητικών παραρτημάτων και μαδρότοιχων[508] διαχωριστικών του εσωτερικού των οικοπέδων

Ο ΓΟΚ του '73[509], που ακολούθησε, κινήθηκε στην ίδια λογική με τον προηγούμενο, επανασύνταξε τις διατάξεις και εισήγαγε την τάση προς τον επόμενο ΓΟΚ με τα συστήματα της ελεύθερης δόμησης και σύνθεσης. Παράλληλα, εισήγαγε για πρώτη φορά την έννοια του κτιρίου επί υποστηλωμάτων (πιλοτή) και θέτει ουσιαστικά το θέμα των αυθαιρέτων.[510] Η πιλοτή αποκτά ευρεία διάδοση στο τέλος της δεκαετίας του '70, όταν η νομοθεσία υποχρεώνει τις νέες οικοδομές να έχουν μία θέση στάθμευσης για κάθε διαμέρισμα άνω των 50τ.μ.

Στα άρθρα 32 έως 39 αναλύεται εκτενώς ο τρόπος δόμησης στο πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα. Η πρασιά ορίζεται στα 4.00μ. Τα πλαϊνά και πίσω όρια από τη σχέση Δ= 0.40xY όπου Υ το ύψος του κτιρίου και πάντως όχι μικρότερο των 2.50μ. ενώ στην εξ' αδιαιρέτου δόμηση το Δ= 0.60xY. Το ποσοστό καλυψης ορίζεται στο 40%.

Ο ΓΟΚ του '85[511] κατήργησε τα συστήματα δόμησης, καθιέρωσε την ελεύθερη τοποθέτηση του κτιρίου στο οικόπεδο, εντός του ιδεατού στερεού και την αντιμετώπιση των κτιρίων ως κύτταρο αναφοράς στο Οικοδομικό τετράγωνο. Οι απόσταση του κτιρίου από το πίσω και τα πλαϊνά όρια του οικοπέδου καθορίζεται από τον τύπο: Δ=3+0.1 Η,

---

[508] *Διαχωριστικον περίφραγμα ή μανδρότοιχος καλείται τοίχος μη αποτελών μέρος οικοδομής ή βοηθητικού παραρτήματος και διαχωρίζων τα όμορα οικόπεδα ή το οικόπεδον από του κοινοχρήστου χώρου (άρθρο 11)*

[509] Βλέπε Παράρτημα 1, κεφάλαιο 5, Η καθημερινή ζωή στη γειτονιά, υποκεφάλαιο: Μεταλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας και τυπολογία υπαίθριων χώρων

[510] *Πιλοτή είναι ο ελεύθερος ημιυπαίθριος χώρος στο ισόγειο των κτιρίων, που σύμφωνα με τις πολεοδομικές διατάξεις δημιουργείται όταν το κτίριο κατασκευάζεται σε υποστυλώματα (pilotis).*

[511] Βλέπε Παράρτημα 1, κεφάλαιο 5, Η καθημερινή ζωή στη γειτονιά, υποκεφάλιο: Μεταλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας και τυπολογία υπαίθριων χώρων

όπου Η το ύψος του κτιρίου.

Θεσπίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική νομοθεσία, ο όρος ημιυπαίθριος χώρος[512] και στην πράξη καταργείται με τον Ν. 3755, αρθ. 40 (ΦΕΚ 122 Α/21.7.2009). Εξώστες και ημιυπαίθριοι χώροι συνολικής επιφάνειας έως 40% της επιτρεπόμενης δόμησης δεν υπολογίζονται στο Σ.Δ. Από το ανωτέρω ποσοστό οι ημιυπαίθριοι χώροι δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν το 20% του Σ.Δ. (ΓΟΚ 2000).

Στην πιλοτή οι χώροι κλιμακοστασίων, ανελκυστήρων και εισόδων, επιφάνειας έως το 5% της επιφάνειας που καλύπτει το κτίριο, δεν προσμετρώνται στο Σ.Δ.

Ο ΓΟΚ του '85 αλλά και ο ν.2831/2000 που τον τροποποιεί, αποτελεί τη μικρότερη κλίμακα πολεοδομικής επέμβασης με πεδίο αναφοράς το οικοδομικό τετράγωνο και όχι μόνο το οικόπεδο όπως οι προηγούμενοι ΓΟΚ 1973, 1955 και 1923.

1. Πολυκατοικία με το ΓΟΚ' 73.
Οδός Ζάπα 9. Θέση κτιρίου & όψη

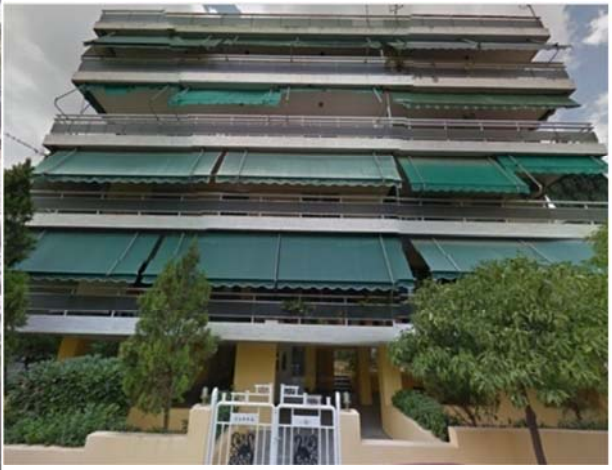

2. Πολυκατοικία με το ΓΟΚ '85
25 Μαρτίου 59-61. Θέση κτιρίου & όψη

Ο ΝΟΚ/2012 θεσμοθετήθηκε μεσούσης της οικονομικής κρίσης, με συνέπεια στην πραγματικότητα να είναι ανενεργός καθώς έχει σταματήσει από το 2010 κάθε οικοδομική δραστηριότητα και στο Δάσος.

[512] Ως κυρίαρχο μορφολογικό στοιχείο της Μεσογείου, που υπαγορεύεται από τις τοπικές κλιματολογικές συνθήκες

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο προσέγγισα τις διαδικασίες και τις δομές που στήριξαν την αστική ανάπτυξη του Δάσους. Τα θεμέλια όμως που στηρίζουν την αστική ανάπτυξη είναι χωρικές κλίμακες κάτω από το επίπεδο του αστικού, το σώμα, το σπίτι, η κοινότητα. Εστιάζω στις διαφορερικές χωρικές κλίμακες, αντιμετωπίζοντάς τις ως συνυπάρχουσες και αμοιβαίες, καθώς θεωρώ ότι ο χώρος είναι ταυτόχρονα και προϊόν και συνιστώσα πολλαπλών κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών, *που συγκροτούν το «πλαίσιο» της γειτονιάς, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σύμφωνα με τα οποία συγκροτείται ιστορικά η κοινωνική ταυτότητα της ίδιας και των κατοίκων της, καθώς συμβαδίζουν με διαδικασίες κοινωνικοποίησης και τις ρουτίνες της καθημερινής ζωής*.[513] Βασικό συστατικό της έμφυλης «ταυτότητας» είναι το σώμα, το οποίο αποτελεί φορέα έμφυλης διάκρισης μέσα από ένα σύστημα πολιτισμικής συσσώρευσης συμβόλων, υπαινιγμών, αντιλήψεων, αναφορών, προϊδεάσεων. Είναι το όχημα της ύπαρξης στον κόσμο και μέσω του σώματος ο κόσμος μας κυκλώνει.[514] Μελετώντας το κινούμενο σώμα αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τον τρόπο κατοίκησης του χώρου και κατ' επέκταση του χρόνου, καθώς μετέχει ενεργά στο χώρο.[515] Συνεπώς το ενδιαφέρον εστιάζεται στην κοινωνική ζωή και πρακτική των γυναικών και τη σημασία τους για τη συγκρότηση και την ερμηνεία των ενδιάμεσων χώρων της γειτονιάς.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα προσεγγίσω τον ενδιάμεσο χώρο του Δάσους μέσα από την οπτική του φύλου και της καθημερινής ζωής. Οι δυο αυτές οπτικές αλληλοτροφοδοτούνται, συνδιαμορφώνοντας τον ενδιάμεσιο χώρο. Η προσέγγιση της γειτονιάς μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής βασίζεται στην αναγνώριση της αμοιβαίας συγκρότησης των περιεχομένων της σχέσης: κοινωνική ζωή=κόσμος κανονισμών+καθημερινός κόσμος και οδηγεί στη κατανόηση των σχέσεων εξουσίας που καθορίζουν τα περιεχόμενα αυτά.

Σύμφωνα με τον Λεφέβρ, η καθημερινή ζωή είναι προνομιακό πεδίο προσέγγισης του αστικού χώρου, διότι δεν είναι μια αφηρημένη αλήθεια, αλλά είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα», ο τόπος συνάντησης του ατομικού με την ιστορία.[516] Οι καθημερινές

---

[513]Έρευνα 2007: «Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της *γειτονιάς* σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης» Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

[514] Merleau Ponty, 2004, *Το σώμα ως αντικείμενο και η μηχανιστική φυσιολογία* στο *Τα όρια του σώματος.* Αθήνα: Νήσος, σ.139

[515] Merleau Ponty 2005, *Phenomenology of Perception, trans.* by Colin Smith, Routledge Classics, Taylorand Francis e-Library, σ.117

[516] Η καθημερινότητα είναι το έδαφος, το υπόβαθρο, η βάση πάνω στην οποία υψώνεται το οικοδόμημα του κράτους και των θεσμών, αν και αυτή η βάση έχει πλέον υποστεί ρωγμές. (Lefevre H. (1990). *Η καθημερινή ζωή* στο *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*. Αθήνα:Ύψιλον)

δράσεις του «εδώ και τώρα» εμπεριέχουν ανάγκες και επιθυμίες, οι οποίες προκειμένου να ικανοποιηθούν, δημιουργούνται μεταβάσεις, που παράγουν ενδιάμεσους χώρους.

Επίσης, η καθημερινή ζωή, εκτός από ρουτίνες, εμπεριέχει *συνεχείς προσαρμογές, αλλά και συγκρούσεις με ποικίλες δομές του χώρου και του χρόνου. Οι συγκρούσεις αυτές συνδέονται με τις αντιθετικές καθημερινές συνθήκες, οι οποίες συγκροτούν τη βάση της ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης και, συνεπώς, την πιθανότητα ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης…οι άνθρωποι μπορούν να ανατρέψουν την αλλοτρίωση μέσα στο ίδιο το καθημερινό…Στο πλαίσιο αυτό, ο αστικός χώρος γίνεται κατανοητός ως τοποθετημένος ανάμεσα στις «εγγύτερες» ατομικές και συλλογικές πρακτικές, από τη μια πλευρά, και τις πιο «απόμακρες» θεσμικές πρακτικές.*[517] Έτσι, η καθημερινή ζωή περιλαμβάνει ρευστές και δυναμικές μετακινήσεις διαφόρων επιπέδων, που εν δυνάμη μπορούν να οδηγήσουν στη *μεταμόρφωση της καθημερινής ζωής διαμέσου της ανατροπής της*.[518] Αυτή ακριβώς η διατύπωση, αποτελεί το κλειδί της συνάρθρωσης, της καθημερινής ζωής, του φύλου και του ενδιάμεσου χώρου, καθώς ο τελευταίος είναι: *ο χώρος του αποκλεισμού και της επιβίωσης και ταυτόχρονα των κινητοποιήσεων, της απόκλισης, της τομής, όπου συνυπάρχουν ο φόβος και η επιθυμία, ο καθημερινός αγώνας και η ευχαρίστηση, ο κίνδυνος και το καταφύγιο.*[519]

Επιχειρώ την ανάδειξη της διαχρονικής έμφυλης φύσης των χώρων και χρόνων του Δάσους, της πρόσβασης και της κινητικότητας και γενικά, της ζωής στη γειτονιά, ξεκινώντας από την περίοδο της πρώτης ένταξής του στο σχέδιο πόλης.

6.1. Η καθημερινή ζωή στη γειτονιά τις δεκαετίες 1950-1970

Τη δεκαετία του ’60, στον περίγυρο της πρωτεύουσας, περιοχές όπως το Δάσος δεν ήταν συνέχεια της πόλης, δεν θύμιζαν τα σημερινά προάστια. Ήταν στο μεταίχμιο πόλης και υπαίθριας ζωής, οι άνθρωποι ζούσαν μια «ισορροπία» που ολοένα έφθινε, προαναγγέλλοντας την κατάλυση της ανοικτότητας του χώρου.

Η περιοχή του Δάσους, μέχρι το 1965, ήταν περιαστική γη με βοσκοτόπια, αγροτικές καλλιέργειες και μερικές μόνιμες ή παραθεριστικές κατοικίες, καθώς συνδύαζε το βουνό και τη θάλασσα σε απόσταση μόλις 9 χιλ. από το κέντρο της Αθήνας και 4χιλ. από τον Σκαραμαγκά. Η αυθαίρετη δόμηση κυρίως μικρών μονοκατοικιών μέσα στο δάσος ήταν αραιή. Ήταν συνήθως ξύλινα λυόμενα, μερικά σπαράγματα των οποίων σώζονται μέχρι

---

[517] Λυκογιάννη Ρ. (2009). *«Ξανακτίζοντας» την πόλη μέσα από τις καθημερινές εμπειρίες και πρακτικές των γυναικών.* Αθήνα: Περιοδικό Γεωγραφίες, Ν°15.

[518] Lefebvre H. (1989). *Η Εποχή της Περιφρόνησης*. Αθήνα:Ύψιλον, σ.11

[519] Βαϊου Ντίνα, *Η πόλη: ένας χώρος για τις γυναίκες., Αναπαραστάσεις της θηλυκότητας*. Αθήνα: Κέντρο έρευνας & τεκμηρίωσης.

σήμερα, αλλά και κάποιες πέτρινες βίλες, οι περισσότερες εκ των οποίων έχουν θυσιαστεί στο βωμό της πολυκατοικοποίησης.

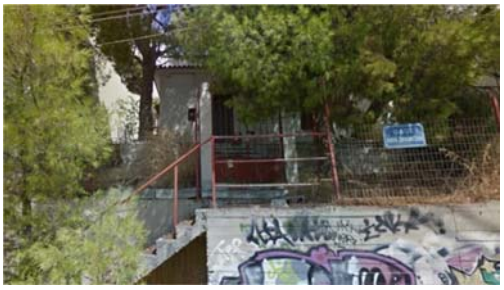

[…] Μόνο 5 σπίτια στο Ο.Τ. της κουμπάρας, της Ρίτσας, του Κροντήρη, της Ελένης και η πολυκατοικία απέναντι. Καθόμουνα στο παράθυρο και έβλεπα την άσφαλτο (λεωφόρος Καβάλας)[…][520]

[…] Το ‘48 πήραμε το οικόπεδο, το ‘49 αρχίσαμε να χτίζουμε. Ήταν εκτός σχεδίου ακόμα… Αυτόν τον διπλανό τον κακομοίρη, του την είχαν στημένη, μόλις φτάνανε στα πρέκια, ήρθαν και τους το γκρέμισαν δυο φορές. Εμείς τότε προλάβαμε, ρίξαμε την πλάκα[…][521]

Οι λιγοστοί δρόμοι ήταν χωμάτινοι.

[…] Όταν ήμουνα μικρή, με τη γιαγιά μου καθόμασταν στα βραχάκια –πιθανόν σε μεγάλες πέτρες που σαν παιδί μου φαινόντουσαν βράχοι– και με τάϊζε το αυγό μου πάνω στη Γ. Παπανδρέου που τότε ακόμα ήταν αδιαμόρφωτη. Θυμάμαι το μικρό καφενείο του Μυλωνά, που έκλεινε τη συμβολή της με τη λεωφόρο Καβάλας[…][522]

Αεροφωτογραφία 1965.

Με κόκκινο κύκλο το καφενείο του μυλωνά, 1.Λεωφόρος Καβάλας, 2. Γ. Παπανδρέου, 3. Στρατόπερδο

Ηλεκτρικό ρεύμα δεν διέθεταν όλα τα σπίτια.

[…] Το 1948 είχε ρεύμα, όχι όλοι. Στην αρχή μας δάνεισε η ταβέρνα για κάποιο διάστημα. Κάποια στιγμή γνώρισε ο άνδρας μου κάποιον της Δ.Ε.Η. από τον Ασπρόπυργο και έβαλε ρεύμα σε μας και στη θεία μου. Αλλά δύο μήνες εξυπηρετηθήκαμε από την ταβέρνα[…][523]

Η δημόσια ζωή περιοριζόταν σε δύο καφενεία, όπου μαζεύονταν οι άνδρες για να συζητήσουν, να

[520] Το σπίτι βρίσκεται 3 Ο.Τ. μακρύτερα από τη Λ. Καβάλας. Συνέντευξη με Σ.Χ.
[521] Συνέντευξη Αύρας (2002)
[522] Προσωπική εμπειρία
[523] Συνέντευξη Αύρας. (2002)

παίξουν χαρτιά ή να βρουν δουλειά. Το «μπακάλικο του Σαπέρα» διέθετε τα είδη πρώτης ανάγκης. Ο «Τάσος ο μανάβης» και η «κυρά Γιώργαινα» ήταν «εποχούμενοι».

[…] Περνούσε η κυρά Γιώργαινα, μια μανάβαινα. Ερχότανε η κακομοίρα, ξέρεις του …, Πώς τον λένε αυτόν που είναι και ηλεκτρολόγος, που η αδελφή του είχε την ΕΒΓΑ το ζαχαροπλαστείο; Μανιάτης, μωρέ, ήτανε. Η γιαγιά του είχε ένα γαϊδουράκι και φόρτωνε κοφίνια με χόρτα, με ντομάτες… Περνούσαν και διάφοροι άλλοι μανάβηδες. Περνούσανε πολλοί και ψαράδες και άλλοι. Ο άνδρας μου, ψώνιζε από την Αθήνα αφού πηγαινο-ερχότανε. Αλλά η συγκοινωνία ξέρεις που ήτανε; στη Ιερά Οδό, κάτω, και δεν μπορούσε να τα φορτώνεται όλα, αλλά τα κρέατα, τα τυριά, τα ψάρια τα έφερνε από κάτω, την αγορά. Αφού πήγαινε κάθε μέρα και δύο φορές την ημέρα γιατί είχανε και υπερωρίες και τη μαναβική την παίρναμε απ΄ αυτούς τους γυρολόγους[…][524]

Στη γειτονιά επίσης έρχονταν πολλοί πλανόδιοι έμποροι, που πουλούσαν υφάσματα, πλαστικά τραπεζομάντιλα με το μέτρο, κουζινικά κ.λπ. Περνούσε με κάρο και κάποιος που πουλούσε χλωρίνη φωνάζοντας με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο: «Ένα τάλιρο το μπουκάλι η χλωρίνη». Κάποιος τσιγγάνος έπλεκε ψάθες και περνώντας φώναζε στο δρόμο: «Καρεκλάς κλας κλας κλας. Καρεκλάς κλας κλας κλας». Οι πλανόδιες τσιγγάνες, που πουλούσαν συνήθως τραπεζομάντιλα ή κουβέρτες, έλεγαν και τη ΄΄μοίρα΄΄. Κάποιες γυναίκες ήταν επιφυλακτικές απέναντί τους, καθώς φοβόντουσαν μη τις κλέψουν. Η σχέση των γυναικών με τους/τις πλανόδιους/ες εμπόρους δεν ήταν συγκεκριμένη καθώς ο καθένας ή η κάθεμια απ΄ αυτούς/ες γίνονταν περισσότερο ή λιγότερο συμπαθής.

Τα παπούτσια και οι παντόφλες αγοράζονταν στο τσαγκαράδικο που ήταν δίπλα από το σχολείο. Ιατρείο και φαρμακείο δεν υπήρχαν στο Δάσος. Το δημόσιο δημοτικό σχολείο που υπήρχε ήταν ετοιμόρροπο και η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής παράγκα.

[…] Κλαίει το παιδί, έπρεπε να πάω στη Αθήνα και πού θα βρω ταξί και πού τηλέφωνο και ερχόταν η κακομοίρα κυρία Π., γιατί ήτανε ο πατέρας της γιατρός και είχε μεγαλώσει τις κόρες της σαν τη μάνα μου στην ηλικία, ερχότανε έβαζε τις κομπρέσες, μπαμπάκι με μάλλινο κασκόλ. Ούτε φαρμακείο υπήρχε. Το σχολείο που ήτανε τότε, του Αρόπογλου ένα κτίριο, ήταν ετοιμόρροπο, θα τους έπεφτε στο κεφάλι. Τα παιδιά τούτα, εδώ, τη βγά-λανε μ΄ αυτό το σχολείο που κόντευε να…Είχε μεσολαβήσει της Μ. ο πατέρας που είχε παρτίδες με τον Θηβαίο τον βουλευτή και μας δώσανε δάνειο και ξεκινήσαμε το σχολείο, το '58 ή ΄59. Η εκκλησία, η Αγια Παρασκευή, ήτανε μια παράγκα. Στην παράγκα παντρεύ-τηκα. Μια παραγκούλα. Το ΄60 είχε ξεκινήσει και η εκκλησία, έγινε κτίσμα, αλλά την

[524] Συνέντευξη Αύρας. (2002)

κάνανε μικρή, μετά γέμισε κόσμος, γκρέμισμα απ' εδώ, γκρέμισμα απ' εκεί για να αυξηθεί και ακόμα δεν έχει τελειώσει. Η μισή είναι με μωσαϊκό και η μισή με μάρμαρο[…][525]

Τη σχολική χρονιά 1951-1952 εγκαινιάζεται το πρώτο ιδιωτικό σχολείο του Δάσους, η Σχολή Αυγέρη, ενδεικτικό της οικονομικής ανόδου των κατοίκων. Έκλεισε το 1968.

[…] Πήγα στο ιδιωτικό σχολείο του Αυγέρη στη δευτέρα δημοτικού. Οι γονείς μου δούλευαν και το σχολείο με τις δραστηριότητες έδινε τη δυνατότητα απασχόλησης και παραμονής περισσότερο χρόνο. Τα παιδιά του δημόσιου σχολείου μας κορόιδευαν με ένα τραγουδάκι που έλεγε: «Του Αυγέρη το σχολείο έγινε τρελοκομείο και μαζεύει τα παιδάκια και τα κάνει αλητάκια και μαζεύει τις γριές και τις κάνει…»…Μπαλέτο! το αγαπημένο μου μάθημα, η δασκάλα μου, η κ. Μαριάνωφ. Συμμετείχαμε στις παρελάσεις, στο κέντρο του Χαϊδαρίου, στην οδό Στρατάρχου Καραϊσκάκη. Όταν την επόμενη χρονιά πήγα στο 1° δημοτικό σχολείο Χαϊδαρίου, ο δάσκαλός μου, μιλούσε υποτιμητικά για τα ιδιωτικά σχολεία […][526]

Λίγα χρόνια αργότερα θα λειτουργήσει ένα ακόμα ιδιωτικό σχολείο η Σχολή Προβατά. Έκτοτε, το Δάσος διαθέτει πολλά και μερικά αξιόλογα ιδιωτικά σχολεία που προσελκύουν μαθητές και από άλλες περιοχές εκτός Δήμου.

Το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου λειτουργούσε σαν κέντρο διαβιβάσεων του στρατού, υπήρχαν επίσης και μονάδες του πυροβολικού. Οι στρατιωτικές ασκήσεις δεν περιορίζονταν στα όρια του στρατοπέδου αλλά επεκτείνονταν και μέσα στο Δάσος.

[…] Θυμάμαι τη γιαγιά μου να περιγράφει το πώς οι φαντάροι απροειδοποίητα κρυβόντουσαν στην αυλή όταν κάνανε ασκήσεις και πως τρόμαζε καθώς άνοιγε την πόρτα της και τους έβλεπε κάτω από τα πόδια της[…][527]

Κάποιες ανάγκες των φαντάρων καλύπτονταν από λίγα καταστήματα που άνοιξαν έξω από την πύλη του στρατοπέδου όπως φωτογραφείο, ραφτάδικο και καφενείο. Σήμερα ο στρατός έχει περιορισθεί σ' ένα τμήμα της έκτασης του στρατοπέδου ενώ στο υπόλοιπο έχουν κατασκευασθεί το Νοσοκομείο της Δυτικής Αττικής, αθλητικές εγκαταστάσεις του Δήμου Χαϊδαρίου και ένα τουριστικό περίπτερο (δημοτική επιχείρηση).

Οι ήχοι του στρατοπέδου –στρατιωτικά παραγγέλματα, εμβατήρια, κρότοι από τα πολυβολεία, σαλπίσματα– και του Κ.Ψ.Ν. –οι κραυγές των ψυχοπαθών— κυριαρχούσαν στο ακουστικό τοπίο της περιοχής. Σήμερα, λόγω της απομάκρυνσης τμημάτων του στρατού, της πύκνωσης της δόμησης και του θορύβου του δρόμου από την αύξηση της κυκλοφορίας, μόνο το πρωινό και απογευματινό σάλπισμα ακούγεται.

---

[525] Συνέντευξη Αύρας (2002)
[526] Προσωπική μαρτυρία
[527] Συνέντευξη Αλκμήνης (2002)

Τις δεκαετίες του 1950-1970 η εσωτερική μετανάστευση συνεχίζεται και ανθίζει τόσο η άναρχη οικοπεδοποίηση όσο και η αυθαίρετη δόμηση, ως συνειδητές επιλογές των κυβερνήσεων προκειμένου να στεγαστούν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα χωρίς να επιβαρυνθεί ο κρατικός προϋπολογισμός.

Οι νέες οικοδομές συνέχιζαν να θεμελιώνονται συχνά πάνω σε σφαγμένα κοκόρια – δίνοντας συνέχεια στη δεισιδαιμονία της θεμελίωσης του γεφυριού της Άρτας για την εξασφάλιση, με τη θυσία, της σταθερότητας της κατασκευής ή κατ' άλλους για να χαρίσει κάτι από τη μεγάλη διάρκεια των σπασμών που επιμένουν για πολύ μετά τον αποκεφαλισμό του πουλιού να ταλαιπωρούν το σώμα του– ενώ το πηλοφόρι και το ατομικό καροτσάκι ήταν βασικά εργαλεία στην κατασκευή. Στα θεμέλια λοιπόν και στο έδαφος γύρω από αυτά το συλλογικό υποσυνείδητο έχει τοποθετήσει το μυστικό της αντοχής ενός σπιτιού και συμβολικά της οικογένειας.

[…] Το 2007, που ξεκίνησε η θεμελίωση ενός σπιτιού που επέβλεπα, ο ιδιοκτήτης έσφαξε έναν κόκορα, μετά τον μαγείρεψε και τον έφαγε με τους μαστόρους[…][528]

Η ανοικοδόμηση των πολυκατοικιών βρισκόταν σε εξέλιξη αλλά δεν γινόταν ακόμα με πολύ εντατικούς ρυθμούς. Στα οικόπεδα και στις ανοιχτωσιές έβγαιναν φαγώσιμα χορταρικά και άφθονο θυμάρι. Την άνοιξη, το χαμομήλι που σχημάτιζε μικρά πανέμορφα λιβάδια, εξέπεμπε τη γλυκιά, διακριτική και κατευναστική του μυρωδιά, που γινόταν εντονότερη και σχεδόν υπνοφόρα, όταν τα άνθη του συλλέγονταν και αποθηκεύονταν σε εσωτερικό χώρο.

Το Δάσος, όπως άλλωστε όλες οι νεόδμητες γειτονιές των προαστίων, μέσα από συγκρούσεις και συμβιβασμούς ανάμεσα στα ταξικά και έμφυλα συμφέροντα, παρείχε το «πλαίσιο» στην εργατική και μεσαία τάξη για τη διατήρηση μιας οικογενειακής ζωής,[529] βασισμένης στους στερεότυπους ρόλους, όπου το νοικοκυριό είχε έναν άνδρα που εργαζόταν με συμβατικό ωράριο και έφερνε τα «αναγκαία» για την επιβίωση, και μια γυναίκα νοικοκυρά, που χρησιμοποιούσε το αστικό περιβάλλον μ' έναν διαφορετικό τρόπο πηγαίνοντας τα παιδιά στο σχολείο, ψωνίζοντας, περνώντας την περισσότερη ώρα φροντίζοντας το σπίτι και τ' άλλα μέλη του νοικοκυριού.

Ταυτόχρονα, καθώς, συχνά οι ανάγκες επιβίωσης των οικογενειών δεν καλύπτονταν μόνο από την ανδρική εργασία οι γυναίκες αποτέλεσαν μια ελκυστική πηγή προσφοράς εργασίας για πολλές από τις βιομηχανίες και βιοτεχνίες που αναπτύχθηκαν στην ευρύτερη περιοχή τις δεκαετίες '50-'70. Η γειτονιά αποτέλεσε βασικό παράγοντα για τη διαμόρφω-

[528] Προσωπική εμπειρία

[529] Μέσω του πολεοδομικού σχεδιασμού, του τρόπου στέγασης, της δημόσιας εκπαίδευσης κ.ο.κ.

ση των επιλογών και των προσδοκιών των εργαζόμενων γυναικών αλλά και των εργοδοτών, και καθώς συνυπήρχαν και συνυπάρχουν όλες οι εισοδηματικές κλίμακες, από τις ανώτερες έως και την εργατική τάξη, όπου βασίζεται η μία στην ύπαρξη της άλλης, αναπτύχθηκαν ανεπίσημα και μη κερδοσκοπικά δίκτυα αλληλοβοήθειας μεταξύ γειτόνων, οργανώνονταν πρακτικές, που συγκροτούσαν μια κοινωνικότητα αξεδιάλυτα τοπική και επαγγελματική, η οποία κινητοποιούσε και στρατολογούσε εργατική δύναμη για τις τοπικές αγορές εργασίας. Τα δίκτυα αφορούσαν πληθυσμιακές ομάδες ίδιας εισοδηματικής τάξης, συγκρίσιμου μορφωτικού επιπέδου και παρόμοιας οικογενειακής κατάστασης. Μια ενδιάμεση κλίμακα λοιπόν, ανάμεσα στην κατοικία και στην πόλη, είναι αυτή της «τοπικής αλληλεγγύης».

Ο ρόλος της γειτόνισσας ή του γείτονα αποτελεί μέρος ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων που ανταγωνίζονται στο μοίρασμα των ενεργειών και του διαθέσιμου χρόνου των ατόμων και που ενισχύουν ή αμφισβητούν τις απαιτήσεις και τις ανταποδόσεις στους γείτονες, η οποία εξαρτάται από τη δύναμη του συλλογικού ορισμού και των προσωπικών τους αναγκών. Τα άτομα αποτελούν βοηθούς σε περιστάσεις ανάγκης και πηγές κοινωνικότητας και πληροφοριών.

[…] Είχαμε μια γειτόνισσα… που είχε μια συγγενή που έλεγε τα χαρτιά, το φλιτζάνι και η Α… ήτανε πελάτισσα της. Μέσω εκείνης είχανε μιλήσει τότε και βρήκα δουλειά.[…][530]

[…] Μέρος των χρημάτων των σπουδών προέρχονταν από την εργασία μου τα καλοκαίρια, το πρωί στο τουριστικό μαγαζί του θείου μου στο Μοναστηράκι και το βράδυ στο λογιστήριο της γιορτής του κρασιού στο Δαφνί. Το λογιστήριο κρατούσε ένας γείτονας, κουνιάδος της νονάς μου και με πήρε βοηθό.[…][531]

Σύμφωνα με την Hanna Arendt, κλειδί για την κατανόηση της μεταβολής της δημόσιας ζωής αποτελεί το αν μια δραστηριότητα επιτελείται ιδιωτικά ή δημόσια. Στο πεδίο της εργασίας ισχύει περισσότερο από κάθε άλλο πεδίο δράσης το σύνθημα ότι «το προσωπικό είναι και πολιτικό», καταρρίπτοντας έτσι τα κοινωνικώς επιβεβλημένα «όρια» ανάμεσα στο «δημόσιο» (εργασία) και το «ιδιωτικό» (οικιακός χώρος).[532] Ο χώρος δουλειάς/παραγωγής/μισθωτής εργασίας είναι χώρος όπου δεν διαμορφώνονται μόνο σχέσεις παραγωγής, αλλά ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα.

Καθοριστικές, λοιπόν, χωρικές κλίμακες για τη δόμηση της ταυτότητας των γυναικών, αλλά και της γειτονιάς, είναι εκείνες στις οποίες λειτουργούν πολύμορφες πρακτικές της

---

[530] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)
[531] Προσωπική μαρτυρία
[532] Νάζου Δέσποινα. *Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα. Παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες (http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Μελέτη Νάζου.pdf)*

τοπικής αγοράς εργασίας.[533]

> Τα εργοστάσια και βιοτεχνίες που από τη δεκαετία του '50 λειτουργούσαν στο Χαϊδάρι και οι οποίες απασχολούσαν εργατικό δυναμικό από την περιοχή ήταν, το εργοστάσιο παπουτσιών Λολοσίδη, που ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1954 και απασχολούσε περίπου ενενήντα άτομα.[534] και τουλαχιστον άλλες πέντε βιοτεχνίες υποδημάτων· Σεραφίδης, Παπαδόπουλος Χ., Αδαμαντίδης, Καλέργης, «Το Άτι» (τακούνια). Οι περισσότερες εκ των παραπάνω επιχειρήσεων έχουν κλείσει. Σε λειτουργία παραμένει η Βιοτεχνία πλαστικών υποδημάτων/σαγιοναρών BELLA. Την ίδια περίοδο στο Δάσος λειτουργούσαν λίγες οικογενειακές κυρίως επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούσαν μόνιμα, εποχιακά ή μοίραζαν φασόν σε κατοίκους της γειτονιάς, όπως, η Αθηναϊκή πιλοποιΐα, στην οδό Πύλλου 21, το εργαστήριο χρυσοχοΐας της οικογένειας Πουλκούρα, στην πλατεία του Λαού, μια βιοτεχνία πλαστικών παιχνιδιών κ.ά.[535] Εκτός από την τελευταία, οι άλλες δύο λειτουργούν ακόμα. Επίσης κατοικούσαν κάποιοι βιομήχανοι, που είχαν τα εργοστάσιά τους στην ευρύτερη περιοχή και στρατολογούσαν εργατική δύναμη, όπως, Φανεστρόπουλος Κ. ΑΕ –βιομηχανία σωληνώσεων στον Ασπρόπυργο, ΣΤΕΛΛΑ –Βιομηχανία μακαρονιών στον Κηφισό, JB Μπουρνάζος –υποδήματα γυναικεία με εργοστάσιο στο Περιστέρι.

Η περιορισμένη έκταση της γειτονιάς, η απομόνωσή της λόγω των ορίων της και η προσκόλληση των κατοίκων στις κυρίαρχες αντιλήψεις περί θηλυκότητας και αρρενωπότητας οδηγούσε στη σύσταση νέων οικογενειών από αυτόχθονες. «Παπούτσι από τον τόπο σου κι ας είν' και μπαλωμένο» λέει η λαϊκή παροιμία. Στο Δάσος, όπως συμβαίνει σε όλες τις ολιγάριθμες κοινωνίες, όπου όλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, ο κοινωνικός έλεγχος και η κριτική ήταν αναπόφευκτη. Η γυναικεία σεξουαλικότητα ήταν αποδεκτή σε συγκεκριμένα πλαίσια. Οι κοπέλες έπρεπε να παντρευτούν γρήγορα «μην τις βρει κανένα κακό». Έφταναν στο γάμο πριν το καταλάβουν.

[…] Όλες τότε ονειρευόμασταν ένα νυφικό. Εμείς θέλαμε να αποκατασταθούμε δίπλα σ'έναν άνδρα. Εσείς μορφώνεστε και αποκαθίσταστε μόνες σας. Εξάλλου δεν αξίζει αν δεν υπάρχει αλληλοεκτίμηση και σεβασμός στις προσωπικές επιθυμίες[…][536]

Σχεδόν όλες οι οικογένειες είχαν περισσότερα από τρία παιδιά, εν αντιθέση με σήμερα που τα δυο παιδιά αποτελούν το ανώτερο όριο. Σήμερα οι γυναίκες αντιμετωπίζουν το γάμο με περισσότερο ρεαλισμό.

[…] Η κυρία. Χ. είχε 5 παιδιά, η Ρ. είχε 3, η κουμπάρα είχε 3, η κυρία Θ. είχε 3, η κυρία Γ. είχε 3, εμείς επίσης 3. […][537]

Τουλάχιστον μέχρι και το 2004, που έκανα τη σχετική έρευνα, ενώ υπήρχε αποδοχή της

---

[533] Έρευνα 2007: *«Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης»* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

[534] Βλέπε παράρτημα κεφαλαίου 5.

[535] Ο.π.

[536] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)

[537] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2015)

ανδρικής επιθυμίας για απόκτηση απογόνων σε προχωρημένη ηλικία, δεν συνέβαινε το ίδιο με τη γυναικεία επιθυμία στα όρια της γονιμότητάς.

[…] Όταν είπαμε ότι θα κρατήσουμε το παιδί, η μαμά μου έπαθε σοκ. Δεν το έλεγα σε κανέναν. Ντρεπόμουνα. Όλοι μου λέγανε πάχυνες και εγώ δεν μίλαγα.[…][538]

Η κοινωνική κριτική αφορούσε επίσης και τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα ή τα hobby. Για τα σχετιζόμενα με τη νυχτερινή διασκέδαση και το θέατρο, αν τα ασκούσαν γυναίκες, θεωρώντας ότι ήταν ανήθικες, η κριτική ήταν εντονότερη και φυσικά εκείνες δεν απολάμβαναν την αποδοχή της γειτονιάς. Προφανώς είχαν επιβιώσει, μέσω του χριαστιανισμού, οι βυζαντινές αντιλήψεις περί της καλής ανατροφής των κοριτσιών όπου αφενός μεταξύ των άλλων έπρεπε να αποφεύγουν τα απρεπή θεάματα και ακούσματα και αφετέρου είχαν στοχοποιηθεί όλοι οι συντελεστές του θεάτρου και «φυσικά» πρώτες οι θεατρίνες.

[…] Απέναντι έμενε μια κοπέλα που έπαιζε ηλεκτρική κιθάρα και ντυνόταν «μοντέρνα». Της είχαν κολλήσει λοιπόν το παρατσούκλι η «κιθάρα». Η Μ., παρότι δεν γνώριζαν τι ακριβώς κάνει στο θέατρο, με το οποίο παρεμπιπτόντως ασχολείται ακόμα, την κοιτούσαν με μισό μάτι και την απέφευγαν […][539]

Οι κυρίαρχες απόψεις και οι απεικονίσεις της θηλυκότητας και της ανδρικότητας, στο πλαίσιο μιας έντονα πατριαρχικής κουλτούρας, θεσμοθετούνται μέσα από διαχωρισμούς χώρου και τόπου, δημόσιου και ιδιωτικού, ορατού και αόρατου.

Οι περισσότεροι δρόμοι τη δεκαετία του ’70 εξακολουθούν να είναι χωμάτινοι. Τα ρείθρα των δρόμων ήταν ανύπαρκτα και τα όρια δρόμου και πεζοδρομίου ακανόνιστα. Το σύννεφο της καλοκαιρινής σκόνης και η υψηλή θερμοκρασία αντιμετωπίζονταν καταβρέχοντας το δρόμο, ενώ κάποτε το καθήκον αυτό ανελάμβανε η υδροφόρα της δημοτικής αρχής, όπως συνέβαινε και στο αθηναϊκό κέντρο της δεκαετίας του 1890, όταν η Αθήνα χαρακτηριζόταν «κονιορτούπολις».[540] Αντίθετα, το χειμώνα, μετά τις βροχές, σχηματίζονταν λιμνούλες και κυριαρχούσε η λάσπη. Σχετικά με το παραπάνω, το άρθρο 35, του ΓΟΚ του ‘55, αναφέρει: …επί του χώρου του πεζοδρομίου πλέον των 0,15 μέτρου από της κυρίας επιφανείας της προσόψεως…επιβάλλεται να τοποθετούνται και τα τυχόν επί του πεζοδρομίου εξαρτήματα καθαρισμού των υποδημάτων.

[…] Θυμάμαι πολύ καλά την περίοδο που ασφαλτόστρωναν την Ρ. Φεραίου γιατί ήμουνα παιδάκι και μου είχε κάνει εντύπωση που ρωτούσαν αν έχουμε αυτοκίνητο και αν το βάζουμε στην αυλή για να χαμηλώσουν το ρείθρο του πεζοδρομίου στο σημείο εισόδου της στάθμευσης. Η αδελφή μου, πιο τολμηρή, χάραξε το όνομά της στο τσιμέντο του

---

[538] Άτυπη συζήτηση στην πλατεία με Διώνη (2004)

[539] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)

[540] Πετρόπουλος Ηλίας, *«Οι καταβρεχτήρες της δημαρχίας»*, Ελευθεροτυπία 7.2.1999

ρείθρου. Ήταν γύρω στο '65[…][541]

[…] Αυτό το θυμάμαι και εγώ, γιατί είχα φάει τούμπα απ' το ποδήλατο, και είχα κάνει εδώ ένα σκίσιμο, σαν χειρουργείο σκωληκοειδίτιδας. Ήρθα εδώ και δεν είπα σε κανέναν τίποτα για να μην με πάνε σε γιατρό και καθόμουνα στο μπάνιο και έβαζα οξυζενέ, υπέφερα, πέθαινα. Αυτό στο λέω υπεύθυνα ότι η Αθ. Διάκου ήταν χωματόδρομος[…][542]

Η οδός Ρ.Φεραίου πριν ασφαλτοστρωθεί

Η κυκλοφοριακή σύνδεση της περιοχής με την Αθήνα και τον Πειραιά γινόταν μέσω της Ιεράς Οδού. Η λεωφόρος Αθηνών-Κορίνθου δεν είχε τότε τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά που έχει σήμερα. Η διάνοιξή της έγινε το 1955-1956 και το 1975 η διαπλάτυνσή της.

[…] Η συγκοινωνία ήταν λίγο δύσκολη. Πιο κοντά ήταν του Χαϊδαρίου που είχε στάση στα Κουνέλια, στην Ιερά οδό, απ' όπου ερχόμασταν με τα πόδια. Ήταν η εποχή που φτιαχνόταν η Καβάλας, το 1957. Ανέβαιναν κάποια λεωφορεία και του Δάσους αλλά έπρεπε να πάμε στην πλατεία Κουμουνδούρου και να περιμένουμε περισσότερη ώρα, έτσι προτιμούσαμε του Χαϊδαρίου[…][543]

Οι συγκοινωνίες ήταν ιδιωτικές και έπρεπε να γεμίσουν τα λεωφορεία για να ξεκινήσουν. Λόγω λοιπόν του μικρού αριθμού των επιβατών, η αναχώρηση από την αφετηρία γινόταν πολύ αραιά και τα δρομολόγια ήταν άτακτα.

[…] Περιμένοντας στη στάση, με τα ψώνια στο χέρι και το τρανζίστορ στ' αυτί άκουγα το «Πικρή, μικρή μου αγάπη» …Αφροδίτη Γρηγοριάδου, Βύρων Πάλλης… Αν ερχόταν το λεωφορείο πριν τελειώσει συνέχιζα να τ' ακούω μέσα[…][544]

Την περίοδο 1967-1970, μετά από κυβερνητικές εκβιαστικές πιέσεις, το ίδρυμα του Διομήδειου Κήπου παραχώρησε έκταση προκειμένου να γίνει η διάνοιξη του δρόμου Σχιστού-Κορυδαλλού, που συνδέει την Ιερά οδό με τον Πειραιά, για να εξυπηρετηθεί η στρατιωτική βάση του ΝΑΤΟ, που ήταν στην κορυφή του όρους Αιγάλεω στον Κορυδαλλό. Το έργο αυτό εξυπηρέτησε κυκλοφοριακά και το Δάσος.

Από περιοχή παραθεριστικής κατοικίας, το Δάσος σταδιακά μετατρέπεται σε αστική περιοχή με ταυτόχρονη αύξηση του πληθυσμού που προέρχεται κυρίως από εσωτερική μετανάστευση και μέσα από τις δυνάμεις της αγοράς.

---

[541] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)
[542] Συνέντευξη Αριάδνης,(2002)
[543] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)
[544] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2016). Αναφέρεται στο ραδιοφωνικό σίριαλ της εποχής, που άκουγαν σχεδόν όλες οι νοικοκυρές

6.2. Διαμόρφωση ενδιάμεσων έμφυλων αστικών κοινόχρηστων υπαίθριων χώρων

Η ανάπτυξη της περιοχής έχει σαν αποτέλεσμα να χάνονται σταδιακά τα αδόμητα οικόπεδα που, με ρυθμό αλλού γρηγορότερο και αλλού αργότερο, μετατρέπονται σε κατοικίες, καταστήματα ή γραφεία. Έτσι οι αστικοί υπαίθριοι χώροι είναι κυρίως οι πλατείες, οι δρόμοι και τα πάρκα. Οι δρόμοι και οι πλατείες αποτελούν κύρια συστατικά στοιχεία της περιοχής και τους κατ' εξοχήν χώρους δημόσιας ζωής και κοινωνικής ανταλλαγής, η δε εικόνα τους αντικατοπτρίζει το χαρακτήρα της.

Οι καθημερινοί κοινόχρηστοι υπαίθριοι χώροι είναι η σύνθεση κοινωνικών σχέσεων, ατομικών και συλλογικών πρακτικών και συμβολικών σημασιών, μια σύνθεση που προσδιορίζει και την ιδιαιτερότητα κάθε τόπου σε μια δεδομένη συγκυρία και είναι δυναμικοί, ανοικτοί και ρευστοί. Η χωροταξική τους οργάνωση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική αναδιοργάνωση και άνθηση της αστικής ζωής.

Οι αμφισημίες της παρουσίας των άλλων στον δημόσιο χώρο, που καθορίζονται ήδη πολλαπλά μέσα από δίπολα, μας οδηγούν να σκεφτούμε μια περισσότερο εκλεπτυσμένη διαδοχή ιδιωτικότητας και δημοσιότητας με πολλές ενδιάμεσες περιοχές πρόσβασης.[545]

Για πολλά χρόνια μετά την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης δεν υπήρχαν διαμορφωμένοι κοινόχρηστοι αστικοί υπαίθριοι χώροι. Η πλατεία του Δάσους δεν ήταν παρά ένα σταυροδρόμι που προσείλκυε τα καταστήματα και το καφεζαχαροπλαστείο του «Καριδάκη», που ήταν σημείο αναφοράς και τόπος συνάντησης. Δεν υπήρχαν διαμορφωμένες πλατείες και παιδικές χαρές. Αντί γι' αυτές υπήρχαν αλάνες. Σ' αυτές έπαιζαν τα παιδιά, η τοπική ομάδα ποδοσφαίρου έκανε τις προπονήσεις της και η ταβέρνα του «Κούβελα» –την οποία άνοιξε ο Θανάσης Κούβελας το 1958 στην πλατεία Λαού– έβγαζε τα τραπέζια της το καλοκαίρι.

[…] Εδώ στη γειτονιά δεν βγαίναμε, δεν είχε και τίποτα για να βγεις. Ούτε κούνιες δεν είχε για τα παιδιά. Δεν υπήρχε τίποτα. Μόλις σχόλαγα από τη δουλειά ήθελε να κοιμηθεί η γιαγιά και ο μπαμπάς. Εγώ δεν κοιμόμουνα. Πολλές φορές τα μεσημέρια παίρναμε μια κουβερτούλα και πηγαίναμε στο οικόπεδο (πρώην αλάνα, σήμερα πλατεία) και καθόμασταν μέχρι να ξυπνήσουν για να φύγει ο μπαμπάς για το σχολείο. Τα καλοκαίρια σας έπαιρνα και πήγαινα μια βολτίτσα, έτσι η μια μέσα στο καρότσι η άλλη σπρώχνοντας πηγαίναμε να ψωνίσουμε.[…][546]

---

[545] Το δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο αντιστοιχεί σε μια σειρά άλλων διπόλων όπως: εντός/εκτός, μακρυά/κοντά, κίνηση/στάση, φως/σκοτάδι, πνεύμα/σώμα, ντόπιος/ξένος, ένταξη/αποκλεισμός. Αυτές οι σχέσεις τοποθετούν τους ανθρώπους στη «θέση τους» κοινωνικά, θεσμικά, συμβολικά.

[546] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002) Αναφέρεται στη δεκαετία του '60.

[…] Τη δεκαετία του '60, η ποδοσφαιρική ομάδα του Δάσους, είχε ένα τολ στεγασμένο με λαμαρίνες εγκατεστημένο στην τότε αλάνα, σήμερα πλατεία Ελευθερίας και έκανε τις προπονήσεις της…Την περίοδο της μεταπολίτευσης, συχνά μαζευόταν η παρέα μας στου Κούβελα. Μπιφτέκι, ρετσίνα, πολιτικές συζητήσεις, αντιπαραθέσεις και αρκετή δόση από αντάρτικα τραγούδια, ήταν το στάνταρ μενού. Φεύγαμε συνεχίζοντας το τραγούδι μέχρι να φτάσει και ο τελευταίος ή η τελευταία στο σπίτι του/της. Στις 6/12/2008 η παρέα γιόρταζε εδώ έναν φίλο Νίκο και όταν από την τηλεόραση μάθαμε τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου, κάποιοι και κάποιες εγκαταλείψαμε τη γιορτή, και ενώσαμε τις φωνές μας με όσους/ες έσπευσαν στα Εξάρχεια. Τελικά, ο Κούβελας και ο Καριδάκης ήταν από τους χώρους της πολιτικοποίησης μας… Αναπόδοτες νεανικές επιθυμίες και αναμνήσεις από το παρελθόν και το μέλλον.[…][547]

Τα τραπεζάκια του 'Κούβελα'

Σύμφωνα με τις παραπάνω μαρτυρίες, όσο διαρκούσε ο μεσημεριανός ύπνος του μπαμπά, η κουβερτούλα της μαμάς, μετέτρεπε ξαφνικά την αλάνα σε μεταβατικό χώρο, όπως και οι δράσεις στα υπαίθρια τραπεζάκια στην πλατεία Λαού της ταβέρνας του «Κούβελα» όπου συγκροτούνταν, και ίσως ακόμα συγκροτούνται, νέα υποκείμενα δράσης με επιθυμία και προοπτική για ένα αλλιώτικο μέλλον.

Σήμερα, η γειτονιά διαθέτει εκτός από την κεντρική πλατεία και μερικές άλλες, ικανού μεγέθους, λιγότερο πολύβουες, που χρησιμοποιούν κυρίως τα παιδιά για παιχνίδι, οι έφηβοι για τις συναντήσεις τους και όσοι έχουν κατοικίδια ζώα για μια βόλτα. Οι ενήλικες που συναντώνται σ' αυτές είναι ορατοί σε μικρότερη κλίμακα. Οι πλατείες αυτές έχουν έναν περισσότερο τοπικό χαρακτήρα, εντοπισμένο σε μερικά Ο.Τ. Είναι διάσπαρτες και ασύνδετες τόσο μεταξύ τους όσο και με τις λειτουργίες της γειτονιάς. Κάποιες ήταν πρώην αλάνες που διαμορφώθηκαν σε πλατείες στο πλαίσιο της «αστικής ανάπτυξης», όπως η πλατεία του Λαού στις οδούς Σουκατζίδη και Σατωβριάνδου και η πλατεία Ελευθερίας στις οδούς Γ. Παπανδρέου, 25ης Μαρτίου και Ζάπα. Η πλατεία του Άνω Δάσους, στις οδούς Ακροπόλεως & Σωκράτους, είναι μια πρόσφατα διαμορφωμένη πλατεία στην οποία βρίσκεται και το τέρμα των λεωφορείων του Δάσους.

Εκτός από τα πεύκα, τα κυπαρίσσια, τις αγριελιές, τις βελανιδιές και τα πουρνάρια που αποτελούν την αυτοφυή βλάστηση του Ποικίλου όρους φυτεύτηκαν στις πλατείες, λεύκες, κουτσουπιές, πλατάνια, καλλωπιστικές δαμασκηνιές, φοίνικες, μουριές και δάφ-

[547] Προσωπική εμπειρία

νες. Στην κεντρική πλατεία φυτεύτηκαν επίσης έλατα, καλλιστήμονες, εσπεριδοειδή και ψευδακακίες.

Οι διαμορφώσεις των πλατειών έχουν γίνει χωρίς ιδιαίτερη μελέτη του χώρου για τον οποίο προορίζονταν. Διαμορφώνονται και πλακοστρώνονται με τα ίδια υλικά όπως και στην υπόλοιπη Αττική, χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα για τα πεύκα. Στην περιοχή του άνω Δάσους, το ανάγλυφο του εδάφους δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο το σχεδιασμό.

Οι πλατείες δραστηριοποιούνται τις απογευματινές ώρες, καθώς οι παιδικές παρέες δεν έπαψαν ποτέ να χρησιμοποιούν τους ίδιους χώρους για το παιχνίδι τους, είτε ήταν αλάνα είτε είναι πλατεία, και οι μεγαλύτεροι συναντώνται σ' αυτές μετά το τέλος του ωραρίου της εργασίας τους.

Σχεδόν όλες οι πλατείες του Δάσους εκτός από παιδικές χαρές διαθέτουν και διαμορφώσεις μικρών υπαίθριων θεάτρων, όπου πραγματοποιούνται κατά τους θερινούς μήνες παιδικές θεατρικές παραστάσεις για μικρούς και μεγάλους, παραστάσεις καραγκιόζη, μουσικές συναυλίες, εκθέσεις βιβλίου και προεκλογικές συγκεντρώσεις. Οι δράσεις αυτές μετασχηματίζουν το δημόσιο χώρο σε ετεροτοπία και συνεπώς σε ενδιάμεσο χώρο. Οι γυναίκες δηλώνουν την παρουσία τους στις εκδηλώσεις αυτές συνοδεύοντας τα παιδιά τους, μόνες ή με φιλική παρέα.

[…] Θυμάμαι τη δεκαετία του '90, με μια παρέα φίλων από την Αθήνα, είχαμε παρακολουθήσει στην πλατεία Λαού συναυλία του Πορτοκάλογλου.[…][548]

Πλατεία Δάσους

Απόγευμα Φθινοπώρου

Προεκλογική συγκέντρωση

[548] Προσωπική εμπειρία

Πλατεία Λαού

Εκδήλωση στην Πλατεία Λαού

Απόγευμα Φθινοπώρου

Πλατεία Ελευθερίας

Η παιδική Χαρά

Απόγευμα Φθινοπώρου

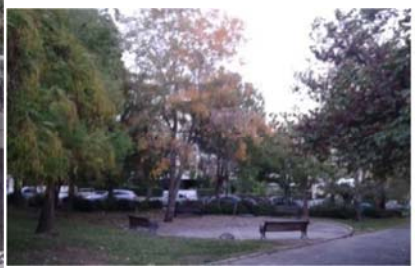

Πλατεία Άνω Δάσους

Τέρμα λεωφορείων

Συζήτηση νέων στην πλατεία

Τις δεκαετίες ’60 και ’70 οι γυναίκες γνώριζαν ότι ο χώρος της γειτονιάς δεν ανήκε πραγματικά σ’ αυτές. Γνώριζαν ότι μπορούσαν να χρησιμοποιούν συγκεκριμένα τμήματα

της σε συγκεκριμένους χρόνους, ότι συχνά σ' αυτούς τους χώρους που τους επιτρεπόταν να βρίσκονται –ως φιλοξενούμενες– έπρεπε να προσαρμόζονται με συγκεκριμένους τρόπους, ενώ σε άλλα μπορούσαν να μπουν αλλά αισθάνονταν ανεπιθύμητες. Όπως στα δύο καφενεία που υπήρχαν στην πλατεία και σύχναζαν μόνο άνδρες, όπου, όταν ήθελαν κάποιον από τους θαμώνες (σύζυγο, πατέρα, γιο), περίμεναν απ' έξω ώσπου να βγει κάποιος για να τον παρακαλέσουν να ειδοποιήσει αυτόν που αναζητούσαν. Άλλοτε πάλι έστελναν μέσα κάποιο τυχαία διερχόμενο νεαρό αγόρι. Τα πρωινά της Κυριακής, μετά την εκκλησία, όταν ο καιρός ήταν καλός, κάποιοι από τους τακτικούς θαμώνες, συνοδευόμενοι από την οικογένειά τους, κάθονταν στα έξω τραπέζια.

Στη μικρή κοινωνία του Δάσους οι γυναίκες δεν ήταν ανώνυμες. Κανείς δεν ενοχλούσε μια γυναίκα που θα αποφάσιζε να βγει έξω. Οι μαγαζάτορες ζούσαν στην περιοχή και πάντα έπιαναν την κουβέντα με τους και τις θαμώνες. Η οικειότητα αυτή βοηθούσε τις γυναίκες να μην αισθάνονται άβολα. Παρ' όλα αυτά, σπάνια έβγαινε μόνη της μια γυναίκα. Αν τις ρωτήσεις γιατί θα σου απαντήσουν: *Τι θα πει η γειτονιά;* Δεν κάθονταν «ασυνόδευτες», γιατί θα υπόκειτο στην «κριτική» των γειτόνων. Το κουβεντολόι είχε έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα μέσα στις αστυακές συνθήκες. Έγινε έμβλημα της φιλίας σε ορισμένο στάδιο, παρά εφήμερο πεδίο θεμάτων συζήτησης. Η εικόνα μιας γυναίκας μόνης ή συντροφιά με άγνωστους σε δημόσιο χώρο προκαλούσε τα βλέμματα και αποτελούσε υποκείμενο κουτσομπολιού. Αλλά ο βασικός λόγος ήταν ότι δεν τους το επέτρεπε ο σύζυγος ή ο πατέρας. Η νοοτροπία αυτή επιβιώνει ακόμα, αν και όχι με την ίδια ένταση, κυρίως στις μεγάλες ηλικίες.

[…] Δεν ήθελε (ο σύζυγος της), *δεν μας άφηνε. Θέλαμε να αποφύγουμε την γκρίνια του. Μια ζωή γκρίνια ήταν αυτός ο άνθρωπος. Γιατί, μας αφήνει τώρα; Και τώρα που λέει «εντάξει ήπιες καφέ»το λέει με την καρδιά του; Δεν το λέει με την καρδιά του. Του είπα προχτές: Τα ΚΑΠΗ θα πάνε στον Άγιο Γιάννη το Ρώσο…αλλά δεν είπε «ρε παιδί μου να πας».[…]*[549]

Υπάρχει μόνο ένας ρόλος με τον οποίο οι γυναίκες υπήρξαν πάντα παρούσες στις πόλεις, αυτός της πόρνης. Η Elizabeth Wilson υποστηρίζει ότι οι γυναίκες της πόλης αντιμετωπίζονται σαν δημόσιες γυναίκες, σαν πόρνες.[550] Είναι μια άποψη που δεν έλειψε ποτέ από την ελληνική κοινωνία. Η απαγόρευση της εξόδου των γυναικών στη δημόσια σφαίρα είναι άμεσα συνδεδεμένη μ' αυτή την αντίληψη.

Για τις «αξιοσέβαστες» γυναίκες, λοιπόν, δεν είναι πρέπον να περιφέρονται στους δρόμους και στα πάρκα μόνες. Η κοινωνικά κατασκευασμένη «ευπρέπεια», ακόμα και για

[549] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)
[550] Elizabeth Wilson (1991), *The Sphinx in the City.* London: Virago

τις «μη-αξιοσέβαστες» γυναίκες, που θα μπορούσαν να περιπλανώνται άσκοπα στους δημόσιους χώρους, περιορίζει σημαντικά αυτή τη δυνατότητα υπό την απειλή της ανδρικής βίας.[551]

Οι γυναίκες στη γειτονιά βρίσκονταν σε συνεχή επιφυλακτικότητα απέναντι στον ανδρικό καθωσπρεπισμό. Καθώς η Jos Boys λέει: *οι γυναίκες μαθαίνουν ότι πρέπει να είναι ελκυστικές…άλλα δεν πρέπει να προκαλούν την ανδρική σεξουαλικότητα.*[552] Όσο ελκυστικές και αν αρέσκονται να είναι, πάντα προσέχουν τη συμπεριφορά τους. Συνήθως, οι γυναίκες που ζουν και εργάζονται εδώ προσέχουν τον τρόπο που ντύνονται, που κάθονται, που βλέπουν ή που περπατάνε. Συχνά αφήνουν το σώμα να «μιλήσει» μόνο του. *Ακόμη και η σεξουαλικότητα των γυναικών υιοθετεί το ανδρικό βλέμμα.*[553] Η ανδρική ματιά είναι συχνά ερωτική και η γυναίκα, αποκλειστικά, το αντικείμενο του βλέμματος αυτού.[554]

Οι διαφορές φύλου δομούνται από τις σχέσεις του να επιθυμείς και να είσαι επιθυμητός. Η κυριαρχία του ανδρικού υποκειμένου στην επικράτεια του ορατού έχει επιπτώσεις στην έμφυλη ταυτότητα του αστικού χώρου, παράγοντας αναπαραστάσεις του αστικού χώρου όπου μόνο οι άνδρες έχουν το προνόμιο του «βλέπειν», ενώ οι γυναίκες θεώνται ως αντικείμενα οπτικής κατανάλωσης.[555]

Συνεπώς, οι γυναίκες αποτελούν κατεξοχήν σύμβολα της κοινωνίας στην οποία ανήκουν και μέσα διατήρησης και διαμεσολάβησης των πολιτισμικών συμβολικών ορίων.[556]

Οι γυναίκες που διασχίζουν την πλατεία για να κάνουν τις καθημερινές τους δουλειές ή για να βγάλουν βόλτα τα παιδιά τους ή σπανιότερα να κάτσουν για καφέ μόνες ή με παρέα, δεν εμποδίζονται από κανέναν να φέρουν σε πέρας τα καθημερινά τους καθήκοντα και δραστηριότητες. Γίνονται δεκτές όταν δεν περνούν τα καθιερωμένα όρια και όταν δεν αμφισβητούν αποδεκτές αναπαραστάσεις.[557]

---

[551] Massey Doreen (1994), *"Flexible Sexism", in Space, Place and Gender.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

[552] Boys Jos (1984), *Υπάρχει μία φεμινιστική ανάλυση της Αρχιτεκτονικής;* στο Build Environment,10(1), μτφ. Ντ. Βαΐου και Σ. Λαδά

[553] Merleau Ponty, 2004, *Το σώμα ως αντικείμενο και η μηχανιστική φυσιολογία* στο *Τα όρια του σώματος*. Αθήνα: Νήσος, σ.139

[554] Massey Doreen (1994), *"Flexible Sexism", in Space, Place and Gender.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

[555] Λαδά Σ. (2003), *Το φύλο και ο χώρος. Αρχικές προσεγγίσεις και να ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων*. Εισήγηση στο συνέδριο με θέμα Τόπος, Συνάντηση των Επιστημών http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/documents/ Praktika_Synedriou /keimeno_Lada.pdf

[556] Green E. (1990), *Η διαδικασία του κοινωνικού ελέγχου στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα,* στο Green Eileen et al., *Women's Leisure, What Leisure?,* London: Macmillan, κεφ. 6, μτφ: Σ. Βωβού & Ντ. Βαΐου

[557] Βαΐου Ντίνα. Καλαντίδης Άρης, (2009), *Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου,* στο *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις.* Επιμέλεια Μάνος Σπυριδάκης. Αθήνα: Νήσος.

[…] Τώρα βγήκαμε βόλτα (με το μωρό) *για να διαβάσουν τα παιδιά. Το σπίτι ήταν που ήταν μικρό και δεν χωρούσαμε, τώρα έλα να δεις. Βιβλία και παιχνίδια, όλα μαζί σκόρπια παντού.[…]*[558]

Κάποιες φορές, οι γυναίκες μεταφέρουν στον υπαίθριο κοινόχρηστο χώρο λειτουργίες που συνήθως θεωρούνται ιδιωτικές όπως το τάϊσμα κάποιου παιδιού ή το πλέξιμο. Συχνά, οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες εποπτεύουν το παιχνίδι κάποιου παιδιού πλέκοντας ταυτόχρονα με βελόνες ή βελονάκι. Γι' αυτές, η παραμονή στον υπαίθριο κοινόχρηστο χώρο αποτελεί μια μορφή κοινωνικότητας, καθώς συναντώνται και με άλλες γειτόνισσες, που για τους ίδιους ή παρεμφερείς λόγους βρέθηκαν εκεί, αλλά και γιατί οι ίδιες είναι πρόθυμες να εξηγήσουν όλους τους τρόπους πλεξίματος σε όποια γνωστή ή άγνωστη περαστική τους το ζητήσει. Έτσι οικειοποιούνται άτυπα και επαναπροσδιορίζουν την πλατεία σχεδόν σαν προέκταση του σπιτιού τους, διασχίζοντας τα όρια ανάμεσα στο ιδιωτικό σπίτι τους και τον (καθημερινό) δημόσιο χώρο. *Η τακτική ενσώματη παρουσία και οι πρακτικές στον (καθημερινό) δημόσιο χώρο έχουν δημιουργήσει χώρο γι' αυτές στην πόλη. Οι καθημερινές πρακτικές και οι συνήθειες που μοιράζονται σ' αυτό τον ημιιδιωτικό/ημιδημόσιο χώρο αποσταθεροποιούν αντιλήψεις για το οικείο/ξένο, εντός/εκτός, κοντινό/μακρυνό. Με το να εκθέτουν σε δημόσιους χώρους πρακτικές που συνήθως θεωρούνται ιδιωτικές, διεκδικούν πρόσβαση σε χώρους στους οποίους διαφορετικά θα ήταν ή θα ένιωθαν ξένες.*[559]

Με το βελονάκι στην πλατεία

Οδός Μπουμπουλίνας…η μια προς τον κάδο με τα σκουπίδια ανα χείρας και η άλλη αναμένοντας στο κατώφλι της αυλόπορτας[560]

Οδός Κυπρίων Αγωνιστών… στον κάδο των σκουπιδιών[561]

[558] Από συζήτηση στην πλατεία με την Διώνη (2003)

[559] Ντίνα Βαϊου, Άρης Καλαντίδης (2009), *Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου,* στο *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις.* Επιμ. Μάνος Σπυριδάκης. Αθήνα: Νήσος.

[560] Οι εικόνες των γυναικών στους δρόμους έχουν πηγή το google map

[561] Πηγή: google map

Οι δρόμοι της γειτονιάς είναι ήσυχοι και, σε συνδυασμό με τα προκήπια, ευχάριστοι. Το μέσο πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 10-12μ και τα πεζοδρόμια είναι σχεδιασμένα για την κυκλοφορία των πεζών και όχι για χάζεμα. Οι γυναίκες δεν περιπλανιόνται στους δρόμους άσκοπα. Στο δρόμο βρίσκονται για να ψωνίσουν, να συνοδεύσουν τα παιδιά ή τους ηλικιωμένους, να πάνε επίσκεψη, να σκουπίσουν ή να βγάλουν τα σκουπίδια.

Οι δραστηριότητες των γυναικών στους κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους μπορούν να καταταχθούν σε τρεις κατηγορίες:[562]

Αναγκαστικές: καθημερινές εργασίες, συνοδεία των παιδιών στις δραστηριότητές τους ή κάποιου συγγενικού ή φιλικού προσώπου, που συνήθως γίνονται με τα πόδια. (π.χ. ψώνια, πηγαινέλα στο σχολείο, αναμονή στη στάση του λεωφορείου ή ενός προσώπου, θελήματα)

Προαιρετικές: αναψυχή (π.χ. βόλτα, κινηματογράφος, συλλογικότητα κ.ά.).

Προκύπτουσες: εξελίσσονται, λόγω των δραστηριοτήτων που συνδέονται με τις παραπάνω δύο κατηγορίες, σε δημόσια προσπελάσιμους χώρους μέσα στο οπτικό πεδίο των περαστικών και είναι αυθόρμητες.

Ο χαρακτήρας των κοινωνικών δραστηριοτήτων ποικίλλει, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται. Για παράδειγμα, στους δρόμους κοντά σε σχολεία και εργασιακούς χώρους συναντώνται άνθρωποι με κοινά ενδιαφέροντα, χαιρετιούνται ή συζητούν, που κάτω από άλλες συνθήκες πιθανόν αυτό δεν θα συνέβαινε.

Οι επαφές χαμηλής έντασης είναι πολύτιμες, καθώς αποτελούν προαπαιτούμενο για άλλες, πιο σύνθετες αλληλεπιδράσεις. Αν εκλείψουν, θα χαθούν και οι ποικίλες μεταβατικές μορφές μεταξύ των ορίων της απομόνωσης και της υψηλής έντονης επαφής.

Οι γυναίκες που κυκλοφορούν στον δημόσιο χώρο συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή της πόλης, προσλαμβάνουν εμπειρίες, σε αντίθεση με τις παθητικές παρατηρήτριες των εμπειριών άλλων ανθρώπων στην τηλεόραση, οι οποίες βιώνουν τη σύγκρουση μεταξύ παραδοσιακών ρόλων και επιθυμίας για απελευθέρωση. Τα ΜΜΕ επιτείνουν αυτές τις συγκρούσεις, καθώς ο ρόλος που διαδραματίζουν είναι να διαιωνίσουν τα φυλετικά στερεότυπα, δρώντας ως φορείς κοινωνικοποίησης των παιδιών και πιέζοντας τις γυναίκες να συμμορφωθούν με τα παραδοσιακά πρότυπα. Τα ΜΜΕ βλέπουν το φύλο σαν μια διχοτομική κατηγορία με καθορισμένο νόημα, προβάλλουν μονοσήμαντες αναπαραστάσεις, θεωρούν το ακροατήριο παθητικό, αλλά κυρίως συνιστούν εργαλείο καπιταλιστικού και πατριαρχικού ελέγχου. Στην καθημερινή ζωή οι ακροάτριες, οι αναγνώστριες και

[562] Gehl Jan (2011), *Life between buildings. Using Public pace*. Washington - Covelo - London: Island Press

οι τηλεθεάτριες ανταποκρίνονται ποικιλοτρόπως και πραγματοποιούν ταυτίσεις μ' ένα φάσμα αναπαραστάσεων όπου κανείς ζει μια δημόσια εικόνα μάλλον παρά ζωή.

Μια απλή σύντομη συζήτηση στο δρόμο, στο πάρκο, στην πλατεία, στο λεωφορείο μπορεί να εξελιχθεί σε μια στενότερη επαφή, αν οι συμμετέχουσες το επιθυμούν.

Πολύτιμη επίσης στον τομέα της πληροφόρησης είναι μια τυχαία συνάντηση στο δρόμο από την οποία μπορεί κανείς/καμιά να αντλήσει εργασιακές, κοινωνικές ή πολιτικές πληροφορίες και η οποία μπορεί να εξελιχθεί σε περαιτέρω συναναστροφή. Εκτός από μετάδοση πληροφοριών για τον κόσμο, η ευκαιρία του να δει ή να ακούσει κανείς/καμιά άλλα άτομα επίσης μπορεί να προσφέρει ιδέες και έμπνευση για δράση, διότι εμπνεόμαστε βλέποντας άλλους σε δράση.

Οι συναντήσεις στους χώρους της καθημερινότητας προσφέρουν άπειρες δυνατότητες για νέες καταστάσεις και ερεθίσματα, που μπορεί να ξεκινούν πολύ φευγαλέα –ανταλλαγές απόψεων, μια σύντομη συζήτηση σ΄έναν πάγκο, κουβεντιάζοντας με ένα παιδί σε ένα λεωφορείο κ.ο.κ.– αλλά συγκροτούν την αίσθηση του ανήκειν.

Η συνηθισμένη διαδρομή που ακολουθεί με τα πόδια ο/η κάτοικος στην καθημερινότητα του/της διασχίζοντας το πεζοδρόμιο και περνώντας μπροστά από τις πόρτες των σπιτιών χαιρετίζοντας τους/τις γείτονες/σες προάγει σχέσεις αμοιβαιότητας και είναι ο απλούστερος τρόπος για να μείνουν «σε επαφή». Είναι πιο εύκολο έτσι να συμβούν συναντήσεις απ' ό,τι οι κανονισμένες εκ των προτέρων που φαντάζουν περισσότερο απαιτητικές. Στο γεγονός αυτό συμβάλλει το ότι η συνήθεια της διημέρευσης στα προκήπια δεν έχει χαθεί κυρίως στην περιοχή του τομέα Α, όπου εξακολουθεί η δόμηση να παραμένει χαμηλή και οι παλιές οικογένειες δεν έχουν μετακινηθεί. Το μόνο που έχει αλλάξει τα τελευταία χρόνια είναι ότι, αφενός λόγω της αύξησης των αυτοκινήτων και αφετέρου των νέων συνηθειών που επιφέρει η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, έχει πυκνώσει η παρόδια στάθμευση και τα παιδιά δεν παίζουν πια στους δρόμους.

[…] Τώρα ο περισσότερος κόσμος έχει τ' αυτοκίνητά του…. Έχει από δυο τρία αυτοκίνητα η κάθε οικογένεια, δεν μένει χώρος να περάσεις… Στα 4 ντουβάρια μέσα θα κάτσει το παιδί; Πώς θα παίξει;[…][563]

Οι διαδρομές των γυναικών επηρεάζονται και από τον τοπικό ή μη προσανατολισμό της ζωής τους. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούν κατ' αρχάς την άμεση τοπική περιοχή τους για να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες, ενώ στη δεύτερη απευθύνονται πρωτίστως στον ευρύτερο χώρο και δευτερευόντως στις τοπικές αγορές και στις τοπικές κοινωνικές υποδομές.

[…] Όταν το super market, το μανάβικο είναι κοντά στο σπίτι (της γυναίκας) την

[563] Συνέντευξη Αύρας (2002)

ελαφρύνει. Δεν φεύγει από το Δάσος να πάει στο Αιγάλεω ή στην Αθήνα για να ψωνίσει.[…][564]

[…] Ο Σ. ψωνίζει από τη βιολογική λαϊκή κάθε Δευτέρα. Πηγαίνει και σε ένα βιολογικό μαγαζί στο Χαϊδάρι και παίρνει τα υπόλοιπα τρόφιμα. Τα καθαριστικά του σπιτιού και τα είδη υγιεινής τα ψωνίζει από το super market της γειτονιάς. Προτιμάει να μην μετακινείται πολύ και να ενισχύει τα τοπικά μαγαζιά. Αλλιώς θα κλείσουν λέει και έχει δίκαιο[…][566]

[…] Πηγαίνω με το αυτοκίνητο στο makro, στο carrefour, στο LIDL, όταν παίρνω την σύνταξη μου και κάνω τον ανεφοδιασμό του σπιτιού. Είναι πιο φτηνά σ' αυτά τα μεγάλα super market. Ενδιάμεσα ψωνίζω από το φούρνο και την λαϊκή αγορά…. Στη λαϊκή ψωνίζω από συγκεκριμένους πάγκους. Με ξέρουν πια και με εξυπηρετούν. Για αυγά π.χ. πηγαίνω στον πάγκο πρωί πρωί και μου δίνει πολλά δίκροκα. Παίρνω και για την οικογένεια της κόρης μου.[…][567]

Οδός Ρ. Φεραίου…η σακούλα με τα ψώνια στο χέρι και στο βάθος, στη μέση του δρόμου, ένα δένδρο που «γλύτωσε».[565]

Η τεχνολογική πρόοδος και τα εισαγόμενα καταναλωτικά πρότυπα: πληρωμή λογαριασμών και αγορά προϊόντων μέσω internet, τηλεφωνική παραγγελία και μεταφορά προϊόντων στο σπίτι από τα super market, πρόχειρο φαγητό με delivery, αγορά-καθάρισμα-ψήσιμο ψαριών από το ψαράδικο και στη συνέχεια delivery, άλλαξαν τις καθημερινές συνήθειες, κυρίως της νεότερης γενιάς των γυναικών και απελευθέρωσαν κομμάτι του χρόνου των μετακινήσεών τους.

[…] Κάνω πολλά πράγματα με το internet: Κλείνω αεροπορικά εισιτήρια για τα συνέδρια που θέλω να πάω, βρίσκω ευκαιρίες για ταξίδια, κλείνω θέση σε παραστάσεις που θέλω να δω, πληρώνω τους λογαριασμούς των ΔΕΚΟ, την εφορία, τις δόσεις της πιστωτικής κάρτα, παραγγέλνω πίτσες ή σουβλάκια όταν μαζεύονται φίλοι στο σπίτι[…][568]

[…] Είδες; Άνοιξε ψαράδικο στην Καβάλας που αγοράζεις τα ψάρια, στα καθαρίζει, στα ψήνει και στα φέρνει έτοιμα στο σπίτι. Έξυπνο. Θα γλυτώσουν οι γυναίκες από την ψαρίλα της κουζίνας.[…][569]

Οι χώροι και οι δραστηριότητες της κατανάλωσης και της καθημερινής ζωής υπερβαίνουν τη διπολική λογική των «χωριστών σφαιρών». Οι χώροι της κατανάλωσης παίζουν

[564]Συνέντευξη Αύρας (2002)
[565] Πηγή: google map
[566] Άτυπη συζήτηση με Βεατρίκη (2016)
[567] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2002 & 2016)
[568] Συνέντευξη Βεατρίκης (2016)
[569] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2016)

σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή των γυναικών και στην κατασκευή της θηλυκότητας. Ως εργαζόμενες αποτελούν φτηνή εργατική δύναμη για τα καταστήματα, και ως καταναλώτριες φροντίζουν για τις ανάγκες τους, των μελών της οικογένειάς τους και του σπιτιού τους. Έτσι, οι γυναίκες έχουν στενή καθημερινή επαφή τόσο με το χώρο της γειτονιάς όσο και με τον ευρύτερο αστικό χώρο.

Χωρικά, η δραστηριότητα της κατανάλωσης δείχνει ότι η «θέση της γυναίκας» είναι ταυτόχρονα και στον ιδιωτικό χώρο και στον δημόσιο, πέρα από τα όρια των χωριστών σφαιρών. Οι τόποι της κατανάλωσης μπορούν να χαρακτηριστούν ως καθημερινοί και στα πλαίσια της καπιταλιστικής πατριαρχικής ιδεολογίας η κατανάλωση αναπαριστά τις γυναίκες ως αντικείμενα οπτικής κατανάλωσης με στόχο την πώληση εμπορευμάτων.[571]

Henri Cartier-Bresson, Cat in the window.[570]

Η κυκλοφορία στους δρόμους είναι ευχάριστη ακόμα και τις πρωινές ώρες του καλοκαιριού, καθώς τα φυλλώματα των δένδρων σκιάζουν μεγάλα κομμάτια των δρόμων. Τις χειμωνιάτικες νύχτες, όμως, όταν πέφτει το σκοτάδι, οι κάτοικοι είναι κλεισμένοι στα σπίτια τους και δεν υπάρχουν «μάτια» να βλέπουν το δρόμο, η κυκλοφορία είναι σπάνια και ο φωτισμός των δρόμων σε πολλά σημεία ανεπαρκής. Από την εποχή της πρώτης ένταξης στο σχέδιο πόλης έως σήμερα, οι γυναίκες δεν αισθάνονται ασφαλείς να κυκλοφορούν στους δρόμους τα βράδια. Ο φόβος τους είναι έμφυλος.

Στο άνω Δάσος, λόγω της πύκνωσης των υψομετρικών καμπυλών, κάποιοι δρόμοι, κάθετοι σε αυτές, διαμορφώθηκαν με κλίμακες, κάποιοι άλλοι σταματάνε ως αδιέξοδοι, στο όριο της ένταξης και οι κλίσεις του εδάφους των υπόλοιπων δρόμων δεν προσφέρονται για ένα άνετο περπάτημα. Έτσι, αν και η θέα του λεκανοπεδίου από τους δρόμους σε πολλά σημεία είναι εντυπωσιακή, η διαδρομή είναι κουραστική.

[570] Lille, 1968. http://www.thegreatcat.org/the-cat-in-art-and-photos-2/cats-in-art-20th-century/henri-cartier-bresson-1908-2004-french/

[571] Λαδά Σάσα. Φύλο και χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων. http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/documents/Praktika_Synedriou/keimeno_Lada.pdf

Σκαλιά στη Ακροπόλεως

Δυτικό όριο της οδού Δημ. Μητρόπουλου, με την εκτός σχεδίου περιοχή. Θέα στο βάθος, η θάλασσα του Σκαραμάγκά.

Σκαλιά στην Ούλωφ Πάλμε

Ανατολικό όριο της οδού Ακροπόλεως με την εκτός σχεδίου περιοχή του στρατοπέδου

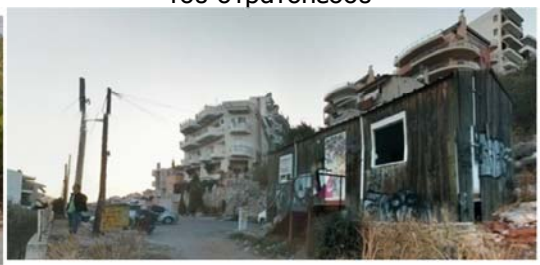

Το Πάρκο Νεολαίας, αν και βρίσκεται στην εκτός σχεδίου περιοχή του βοριοανατολικού ορίου του Δάσους, η σχέση των κατοίκων με αυτό το καθιστά αναπόσπαστο κομμάτι του. Το κατώφλι του διασχίζουν καθημερινά δεκάδες κάτοικοι προκειμένου να αθληθούν και να περπατήσουν.

Το Πάρκο Νεολαίας, προέρχεται από παραχώρηση μέρους του Στρατοπέδου Χαϊδαρίου, έχει έκταση 60 περίπου στρεμμάτων και αποδόθηκε στο Δήμο από το Ταμείο Εθνικής Αμύνης (Τ.Ε.Θ.Α.) την περίοδο 1988 – 1992. Στο Πάρκο, έχουν γίνει αρκετά έργα διαμορφώσεων, εγκαταστάσεων αναψυχής και αθλητισμού, από τον ΑΣΔΑ και το Δήμο Χαϊδαρίου (κυρίως με συγχρηματοδοτούμενα έργα από το Β΄και το Γ΄Κ.Π.Σ.)[572]

Στο πάρκο έχουν χωροθετηθεί ένα αναψυκτήριο, παιδική χαρά και αθλητικό κέντρο. Το αθλητικό κέντρο του Δήμου Χαϊδαρίου περιλαμβάνει: ανοικτό γήπεδο ποδοσφαίρου, στίβου, ράγκμπι. Ανοικτά γήπεδα τένις, μπάσκετ, βόλεϊ και λειτουργεί δημοτικό πρόγραμμα εκμάθησης τένις. Κλειστό γυμναστήριο μπάσκετ, βόλεϊ, δημοτικά προγράμματα εκμάθησης ρυθμικής γυμναστικής και Αθλητισμός & γυναίκα. Το αναψυκτήριο είναι μια αυθαίρετη ξύλινη λυόμενη κατασκευή στην οποία λειτούργησε παράνομα το αναψυκτή-

[572] Πηγή: http://haidari.culhub.gr/τοποθεσίες/κύρια-κατηγορία/χώροι-αθλητισμού-πράσινου/ & https://el.wikipedia.org/wiki/πάρκο-νεολαίας-Χαϊδαρίου

ριο «Θεαθήναι» και σήμερα έχει εγκαταλειφθεί και λεηλατείται. Η έκταση του πάρκου, που για τα αστικά δεδομένα είναι μεγάλη, προσφέρεται για περιπάτους διαθέτοντας πλακόστρωτες διαμορφώσεις και φυσικό τοπίο.

Οι μητέρες δεν συνοδεύουν μόνο τα παιδιά τους στις αθλητικές τους δραστηριότητες αλλά συχνά και οι ίδιες συμμετέχουν σε αθλήματα. Οι γυναίκες αρέσκονται να διατηρούν υγιή σώματα και η ευκολία πρόσβασης σε δημόσιους χώρους άθλησης τους επιτρέπει να εκπληρώνουν την επιθυμία τους χωρίς ιδιαίτερο οικονομικό κόστος. Παράλληλα, εντασσόμενες σε μια ομάδα, συναντώνται και με άλλες γυναίκες –γνωστές ή άγνωστες–, αναπτύσσουν σχέσεις ευγενούς άμιλλας και σταδιακά, αποκτώντας οικειότητα, η σχέση μπορεί να εξελιχθεί σε φιλία. Οι γυναίκες που συνοδεύουν τα παιδιά τους και υπομονετικά περιμένουν στις κερκίδες να τελειώσουν το άθλημά τους, το χρόνο της αναμονής συναναστρέφονται με άλλους ανθρώπους με κοινά ενδιαφέροντα, που κάτω από άλλες συνθήκες πιθανόν αυτό δεν θα συνέβαινε. Αυτές οι επαφές αποτελούν προαπαιτούμενο άλλων συνθετότερων αλληλεπιδράσεων.

Η γειναικεία ομάδα μπάσκετ της «Δάφνη Δαφνίου»	Ανακοίνωση του Δ.Σ.για το μέλλον της γειναικείας ομάδας της Δάφνης Δαφνίου. 15/3/1016 *Σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που πλήττεται από την οικονομική κρίση, το γυναικείο μπάσκετ με τις ιδιαιτερότητες που έχει, γνωρίζει προβλήματα που κάθε άλλο παρά εύκολο είναι να αντιμετωπιστούν…από τους αθλητικούς συλλόγους…καταθέτονται και εξετάζονται προτάσεις…που μπορούν να δώσουν διέξοδο στα εκατοντάδες κορίτσια που αθλούνται…ένας ειλικρινής διάλογος μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, Διοίκησης-αθλητριών-γονέων…Το μοντέλο της ανεξάρτητης οικονομικής διαχείρισης – μέσω χορηγιών και υποστηρικτών – που επέλεξε η διοίκηση να εφαρμόσει στο Αντρικό τμήμα… λειτούργησε με επιτυχία…Κάτι ανάλογο επιχειρεί να εφαρμόσει και στο γυναικείο τμήμα, χωρίς όμως επιτυχία έως τώρα…καλεί όσους αγαπούν το γυναικείο μπάσκετ και μπορούν να βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση να σταθούν αρωγοί σε αυτήν την προσπάθεια, όχι μόνο οικονομικά, αλλά με φυσική παρουσία και προσφορά δίπλα στα κορίτσια…*[573]

[…] Στα μέσα της δεκαετίας του ΄70, σχηματίσαμε μια γυναικεία ομάδα μπάσκετ, στην οποία μεταξύ των παικτριών ήταν και μανάδες. Αυτή την ερασιτεχνική ομάδα, με παίκτριες μανάδες και κόρες, ψηλές και κοντές, προπονούσαν συμμαθητές/φίλοι/ παίκτες από την ανδρική ομάδα μπάσκετ «Δάφνη Δαφνίου». Οι προπονήσεις γίνονταν σ΄ ένα στοιχειώδες τότε, αναβαθμισμένο σήμερα, μικρό μπασκετάκι που υπάρχει στο τρίγωνο πρασίνου μεταξύ των οδών: Λ. Αθηνών, Αρεοπόλεως και Κυπρίων Αγωνιστών. Συνειδη-

[573] Πηγή κειμένου και φωτογραφιών: http://www.247press.com.gr/αυλαία-για-τις-γυναίκες-της-δάφνης-δαφ/ & http://www.247press.com.gr/category/αθλητισμός/mpasket/dafni-dafniou-basketball-women/ & http://www.247press.com.gr/η-τελική-ανακοίνωση-της-Δάφνης-Δαφνίο/

τοποιώ σήμερα,συζητώντας με τον πολυαγαπημένο συμμαθητή/φίλο/προπονητή μας τότε Βασίλη, ότι αυτή ήταν η αρχή της δημιουργίας της ιστορικής γυναικείας ομάδας μπάσκετ της «Δάφνη Δαφνίου» που δυστυχώς, ίσως κινδυνεύει να διαλυθεί.[…][574]

Στο πάρκο νεολαίας παίζουν εντός έδρας νιάτα και γηρατειά, γιατί τ' αθλήματα ενώνουν. Ακόμα και αν τα χρόνια πετάνε τους ανθρώπους στις «απόμερες συνοικίες της ηλικίας», στον αθλητισμό βρίσκουν συνοδοιπόρους. Οι γυναίκες, ανεξαρτήτως ηλικίας, όσο είναι υγιείς, διασχίζουν το όριο του «εντός» και του «εκτός», της «νεότητας» και της «ωριμότητας», των οικιακών καθηκόντων και των προσωπικών επιθυμιών και δηλώνουν παρούσες.

Ελεύθερος χρόνος – αναψυχή

Η έρευνα για το χώρο, εκτός των άλλων, θέτει ερωτήματα σχετικά με τις σεξουαλικές ταυτότητες που επιτελούνται και γίνονται ορατές σε συγκεκριμένους τόπους, ενώ άλλες περιορίζονται και μένουν κρυμμένες, επίσης του ελέγχου της σεξουαλικότητας με χωρικούς όρους.

Τα καταστήματα αναψυχής προσελκύουν θαμώνες με διαφορετικές προτιμήσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μπαρ, που οι κάτοικοι της γειτονιάς, χαριτολογώντας ή στιγματίζοντας, ονομάζουν «Η πηγή της χωρισμένης». Εδώ η παρενόχληση και η προσβολή χρησιμοποιούνται για να αντιστρέψουν τον αποκλεισμό, τουλάχιστον στιγμιαία. Το συγκεκριμένο μπαρ λειτουργεί ως μεταβατικός χώρος, ως τόπος όπου είναι δυνατή η «έξοδος» και μπορεί να διαμορφωθεί μια ταυτότητα. Η «χωρισμένη» γίνεται ορατή σε αυτόν τον ημιδημόσιο χώρο, πριν διεκδικήσει πρόσβαση και συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα.

Momenti espresso bar[575]

Η νέα γενιά των γυναικών, ίσως περισσότερο χειραφετημένη από τις προηγούμενες, διεκδικεί με τη σειρά της το δικαίωμα της παρουσίας της στον δημόσιο χώρο. Όμως και αυτή η γενιά δεν μοιάζει να αδιαφορεί για τα «κοινωνικά σχόλια», αφού συνήθως συναντώνται γυναικοπαρέες.

[…] Πάμε με τις φίλες μου για καφέ στην πλατεία. Δεν έχω δεσμό τώρα, ούτε δουλειά. Συναντάω τη Μ. και τις άλλες φίλες μου στα σπίτια τους ή στην πλατεία στο «moment». Καμιά φορά περνάει και κανένας φίλος. Τ' αγόρια δεν βγαίνουν όταν έχει ποδόσφαιρο στην t.v ή πάνε σε καφετέριες που έχουν

[574] Προσωπική εμπειρία

[575] Στην οδό Γ. Παπανδρέου στην κεντρική πλατεία του Δάσους. (πηγή: http://www.nou-pou.gr/articles/ektos-synorwn/10-yperoxoi-logoi-gia-na-katey8yn8eis-pros-xaidari/)

γιγαντοοθόνη. Εμείς δεν γουστάρουμε τις φωνές![…][576]

Ο ορισμός του ελεύθερου χρόνου ως ελεύθερου από την αμειβόμενη εργασία δεν ανταποκρίνεται στην καθημερινή ζωή των γυναικών, οι οποίες, εκτός από την αμειβόμενη εργασία, είναι επιφορτισμένες με τη μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας για την οικογένεια.

[…] Παρέες! Υπάρχει χρόνος για να ασχολείσαι με παρέες; Δεν μου μένει χρόνος.[…][577]

Οι δραστηριότητες και οι χώροι του ελεύθερου χρόνου των γυναικών είναι συσχετισμένοι με την κοινωνική τάξη, την κουλτούρα, αλλά και τη δυσκολία τους να κινηθούν και να εκφρασθούν ελεύθερα στον δημόσιο χώρο. Για τις γυναίκες που έχουν την οικονομική δυνατότητα, ο ελεύθερος χρόνος είναι μια πλευρά ενδυνάμωσης και ευχαρίστησης πολύ σημαντική, καθώς και ένας τρόπος αντίστασης στις πατριαρχικές ιδεολογίες.[578]

[…] Από τη δουλειά γυρνάω αργά τις καθημερινές, τα Σαββατοκύριακα μου μένουν για να πάω σινεμά, θέατρο, να δω καμιά έκθεση, να συναντήσω φίλους.[…][579]

Επίσης, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι πίσω από κάθε άνδρα που κυκλοφορεί στη δημόσια σφαίρα υπάρχει μία γυναίκα - σύζυγος, μητέρα, αδελφή, φίλη – που φροντίζει για τις διαφορετικές καθημερινές ρουτίνες που έχουν σχέση και μ' αυτόν– όπως τη φροντίδα των αγορών για το σπίτι, την πληρωμή των λογαριασμών, τη μεταφορά των παιδιών κ.λπ.

[…] Έχω την αίσθηση ότι η γυναικεία φύση είναι multitasking. Μπορούμε να διαχειριζόμαστε πολλαπλούς ρόλους… σαφώς δεν είμαστε "superwomen", ούτε υπάρχει βιταμίνη για να είσαι ανθεκτικός. Σαφώς και υπάρχει φθορά, σωματική και ψυχική κούραση, ωστόσο με κάποιο μαγικό τρόπο φορτίζουν οι μπαταρίες σου με ένα χαμόγελο, με ένα φιλί και κυρίως όταν βλέπεις τα παιδιά σου να μεγαλώνουν όμορφα…. Είναι δύσκολο, πράγματι, να διαχειριστείς τόσους ρόλους, καμιά φορά μπερδεύεσαι κι η ίδια. Δεν ξέρεις αν υπερισχύει η γυναίκα, η μητέρα, η εργαζόμενη, η ακαδημαϊκός, η πολιτικά δραστήρια…όσο για τη διαχείριση των ρόλων, προκύπτει από την αγάπη για δημιουργία… Υπάρχει πάντα κάτι περισσότερο που μπορείς, υπάρχει πάντα κάτι που χωρά στο χρόνο, το χώρο και, κυρίως, στην ψυχή σου, υπάρχει πάντα κάτι που σε περιμένει εκεί έξω να το προσπαθήσεις.[…][580]

[…] Δεν φτάνει το 24ωρο. Κοιμάμαι και ξυπνάω πτωμα…το πρωί έχω να μαγειρέψω για

---

[576] Συνέντευξη με Μαίρη (2016)
[577] Συνέντευξη Αύρας (2002)
[578]Ντίνα Βαϊου, Ρούλη Λυκογιάννη (2001), *Χώροι και χρόνοι των γυναικών στην πόλη,* Κέντρο αρχιτεκτονικής της Μεσογείου, Ημερίδα 27 Ιανουαρίου 2001
[579] Συνέντευξη Βεατρίκης. (2016)
[580] Απόσπασμα συνέντευξη δυο Χαϊδαριωτισσών στο http://www.ipolimas.gr/index.php/synentefkseis-xaidari/2043-oi-gynaikes-miloun

το μεσημέρι, να φτιάξω πρωινό να μην πάνε τα παιδιά με άδειο στομάχι στο σχολείο, να φτιάξω το κολατσιό τους και να τα ετοιμάσω για το σχολείο, να περάσω από το σχολείο να τα αφήσω και να συνεχίσω για τη δουλειά. Πάει η μάνα μου και τα παίρνει από το σχολείο και όταν σχολάω πάω και τα παίρνω από το σπίτι της. Τρώμε, κοιμούνται για μεσημέρι και τ΄ απόγευμα ξεκινάει ο γολγοθάς. Ο μικρός έχει το μυαλό του συνέχεια στην μπάλα. «Κάτσε να διαβάσουμε» του λέω. «Δεν μας έχει βάλει τίποτα η δασκάλα να διαβάσουμε» μου λέει. Μέχρι να συνενοηθούμε έχει νυχτώσει! Η μικρή είναι πιο επιμελής. Κάθεται μόνη της και διαβάζει. Μόνο το μάθημα μου λέει. Τις μέρες που έχουν αγγλικά δεν κοιμούνται το μεσημέρι για να προλάβουν να τελειώσουν τα μαθήματα και να φύγουμε… Δυστυχώς ο σύζυγος μου δουλεύει ως αργά και δεν μπορεί να με βοηθήσει… Την ώρα που αυτά είναι στο φροντιστήριο βρίσκω χρόνο να σιδερώσω ή να ψωνίσω ή να δω καμιά φίλη, ανάλογα. Μετά πίσω. Μπάνιο, φαγητό και ύπνος. Το σπίτι ησυχάζει, αλλά όχι και γω. Έχω να μαζέψω την κουζίνα, να βάλω πλυντήριο και να δω τον άνδρα μου. Να τα πούμε σα ζευγάρι, ρε αδελφέ![…][581]

[…] Μεγαλώνοντας πήγανε (τα παιδιά της) *στο κολυμβητήριο. Ήταν λίγο ταλαιπωρία γιατί, γυρνώντας από τη δουλειά, δεν προλάβαινα να ξεκουραστώ, έπρεπε να τα πάω με το αυτοκίνητο στο Ρουφ. Εκμεταλλευόμουνα βέβαια το γεγονός για να κάνω εκεί ντους, αφού ακόμα στο σπίτι είχαμε τη σκάφη* (1970).*[…]*[582]

Έτσι, ο ελεύθερος χρόνος τους, όπως φαίνεται παραπάνω, είναι περιορισμένος ή ανύπαρκτος καθώς η τυπική μέρα σχεδόν κάθε εργαζόμενης μητέρας με όλες αυτές τις υποχρεώσεις είναι θαύμα να μην ξεπερνάει τις 14 ώρες απασχόλησης. Οι περισσότερες γυναικείες δραστηριότητες συνοδεύονται από ένα στοιχείο «βιασύνης».[583] Υπάρχει μια ασταμάτητη προσπάθεια για εξοικονόμηση χρόνου σε ό,τι κάνουν. Πολλές δουλειές γίνονται ταυτόχρονα. Αν και η τεχνολογία «ελάφρυνε» τις γυναίκες στις οικιακές ασχολίες τους, δεν απελευθέρωσε και το χρόνο προς όφελος τους. Οι δραστηριότητες που υπακούουν σε μια διαφορετική λογική –που καταναλώνουν χρόνο αντί να παράγουν, όπως είναι οι δραστηριότητες του «ελεύθερου χρόνου» αλλά και των διαπροσωπικών σχέσεων– συνθλίβονται κάτω από το βάρος των οικονομικών διαδικασιών.[584]

---

[581] Συνέντευξη Μαίρης (2016)

[582] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2002)

[583] Η εκφρασμένη δυσκολία των γυναικών ως προς την τρέχουσα δομή της καθημερινότητας έχει να κάνει με την ανισοβαρή κατανομή των ρόλων των δύο φύλων σε ό,τι αφορά στην οικογενειακή φροντίδα και την εργασία. Δεν έχει να κάνει, δηλαδή, με την εξεύρεση περισσότερου χρόνου ώστε να συνεχίσουν να συντηρούν μία αρμονική ισορροπία μεταξύ της εργασίας τους και των δραστηριοτήτων οικογενειακής φροντίδας. (Paolucci Gabriella (2001), «Ο συνεχής κύκλος της κατανάλωσης: Προς ένα νέο ορισμό της εξουσίας πάνω στο χρόνο;» Αθήνα: Περιοδικό Γεωγραφίες Νο1, σ.43-45)

[584] Paolucci Gabriella (2001), «Ο συνεχής κύκλος της κατανάλωσης: Προς….ο.π.

Ο έμφυλος και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι αυτός που προσδιορίζει, μεταξύ άλλων, τις διαφορετικές διαδρομές ανδρών και γυναικών στην πόλη. Υπ' αυτή την έννοια, ο έμφυλος καταμερισμός του χώρου αφορά κυρίως τη διαφορετική χρήση, τη διαφορετική οικειοποίηση του χώρου από τους άνδρες και τις γυναίκες στις διαδρομές τους.

6.3. Η ασφάλεια και η ανασφάλεια στους έμφυλους κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους.[585]

Η αστική βία ως εργαλείο πρόκλησης φόβου για τον έλεγχο και την επιβολή κυριαρχίας είναι η ίδια η αναπαραγωγή της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας. Η βία της συγκρότησης του ατόμου σε πολιτικό υποκείμενο με τους παραδοσιακούς και ιστορικά γνωστούς τρόπους είναι έμφυλη καταρχήν.

Όπως ήδη έχω αναφέρει, από την εποχή της πρώτης ένταξης στο σχέδιο πόλης έως σήμερα οι γυναίκες δεν αισθάνονται ασφαλείς να κυκλοφορούν στους δρόμους τα βράδια.

[…] Γύρναγα απόγευμα, 5 η ώρα περίπου και το χειμώνα ήτανε νύχτα. Η μαμά μου ήξερε τι ώρα θα έρθω και έβγαινε στη γωνία να με περιμένει να ανέβω από κάτω.[…][586]

Στο φόβο τους, που ήταν και παραμένει έμφυλος τα τελευταία χρόνια λόγω της αύξησης του πληθυσμού, της μεθοδευμένης παραπληροφόρησης των Μ.Μ.Ε σχετικά με «παραβάσεις» ατόμων και ομάδων, συνήθως οικονομικών μεταναστών, απέναντι σε ευάλωτα κυρίως τμήματα του πληθυσμού, όπως είναι οι ηλικιωμένες γυναίκες που ζουν και κυκλοφορούν μόνες τους, και του βομβαρδισμού με ταινίες βίας, έχουν διογκώσει το πρόβλημα της ανασφάλειας.

[…] Χτύπησε κάποιος το κουδούνι της αυλόπορτας το βράδυ και πριν ανοίξω πήγα στο παράθυρο να δω ποιος ήταν. Είδα κάποιον άγνωστο και όταν τον ρώτησα τι θέλει μου είπε: «Τ' αυτικίνητό σου εμποδίζει.» «Δεν έχω αυτοκίνητο» του απάντησα. Εκείνη τη μέρα τ' αυτοκίνητο το είχε ο γιος μου. Την άλλη μέρα, ένας γείτονας που είδε την κόρη μου της είπε ότι περνούσε εκείνη την ώρα και είδε κάποιον στην πόρτα και έναν άλλο σκαρφαλωμένο στα κάγκελα. Όταν τον ρώτησε τι κάνει εκεί εκείνος του απάντησε: «Μη

---

[585] Σαλώμη Χατζηβασιλείου, 2004. *Πέρα από τη βία και την ανασφάλεια.* Εισήγηση στην 1η Πανελλήνια συνδιάσκεψη αιρετών γυναικών. Θέμα: *«Γυναίκες στην Αυτοδιοίκηση. Περισσότερες γυναίκες για καλύτερες πολιτικές»*. Αθήνα 3-4 Δεκεμβρίου 2004. Ξενοδοχείο Athens Imperial. Διοργάνωση: Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, Ένωση Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων Ελλάδος, με την υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Ισότητας. Μέρος του κειμένου είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα της ΚΕΔΚΕ: www.kedke.gr/upload/KEDSYNGYN _ DEK2004.doc

[586] Συνέντευξη Αγαθονίκης. Αναφέρεται στο τέλος της δεκαετίας του '50 και στις αρχές του '60. Το «από κάτω» ήταν η λεωφόρος Αθηνών

μιλάς γιατί θα σκοτώσω και εσένα.» […][587]

[…] Ήταν μεσημέρι κι η μάνα μου είχε πάει στη λαϊκή. Όταν γύρισε, η πόρτα του σπιτιού της ήταν σπασμένη. Είχαν μπει και πήραν ό,τι κοσμήματα και χρήματα βρήκαν. […][588]

Οι δυο αυτές γυναίκες στις οποίες αναφέρονται τα παραθέματα είναι συμπεθέρες, συνταξιούχες μεγάλης ηλικίας και έχουν δεχθεί επίθεση και απόπειρα κλοπής στο σπίτι τους, από δυο φορές η κάθε μία, το 2016.

Οι γυναίκες, ανεξαρτήτως ηλικίας, αισθάνονται μεγαλύτερο φόβο από τους άνδρες και ο τύπος της βίας είναι διαφορετικός. Ενώ, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ανησυχούν με τον ίδιο τρόπο για εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, οι γυναίκες είναι πολύ περισσότερο φοβισμένες για τις προσωπικές επιθέσεις.

[…] Ένα μεσημέρι μια γυναίκα την γκρεμίσανε κάτω για να της πάρουν την τσάντα…Καμία ασφάλεια.[…][589]

Η απειλή της βίας από τους άνδρες επηρεάζει τις γυναίκες και τις καθιστά επιφυλακτικές στη χρήση του δομημένου περιβάλλοντος.

Οι γυναίκες αποφεύγουν τις νυχτερινές μετακινήσεις. Η πιθανότητα παρενόχλησης τις περιορίζει στα σπίτια τους, αποδυναμώνοντας το θεμελιώδες δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας. Οι γυναίκες όμως έχουν δικαίωμα να χρησιμοποιούν την πόλη όταν και όπως επιλέγουν. Λιγότερες γυναίκες έξω τη νύχτα σημαίνει ότι είναι λιγότερο ασφαλείς, ότι έχουν περιορισμό στην άσκηση του δικαιώματός τους στην πόλη. Η επιμονή ορισμένων γυναικών να μην περιορίσουν την κινητικότητά τους ακόμα και τη νύχτα, παράγει ένα χώρο που είναι προσιτός και για άλλες γυναίκες. Το να περπατάς στους δρόμους μπορεί να ιδωθεί ως μια πολιτική πράξη. Οι γυναίκες εγγράφουν τους εαυτούς τους στο δρόμο.

Το γεγονός ότι πλέον ξένοι μεταξύ τους άνθρωποι εμφανίζονται και εξαφανίζονται από τους δημόσιους χώρους τροφοδοτεί το φόβο, καθώς ο/η ξένος παραμένει ένα αφηρημένο υποκείμενο που δεν αντιμετωπίζει όρια και αποκλεισμούς στο δημόσιο χώρο. *Ο σύγχρονος κόσμος επικροτεί τους σαφείς διαχωρισμούς και οτιδήποτε βρίσκεται ανάμεσα τον αποσταθεροποιούν και τον αποσυντονίζουν.*[590]

Στη σύγχρονη κοινωνία του Δάσους, η θεώρηση του ξένου ή της ξένης έχει μεταλλασθεί. Δεν είναι πλέον ο «νεοφερμένος» ή η «νεοφερμένη», είναι ο οικονομικός μετανάστης και η μετανάστρια, ο και η πρόσφυγας. *Ο ξένος είναι συνώνυμος με τον παρείσακτο και εμφανίζεται σε μια συνάφεια όπου οι άνθρωποι έχουν συναίσθηση της ταυτότητάς τους*

[587] Άτυπη συζήτηση με Αγαθονίκη. (2015)
[588] Άτυπη συζήτηση στο τηλέφωνο με Δαλιδά. (2016)
[589] Συνέντευξη Αριάδνη. (2002)
[590] Ντίνα Βαϊου. Άρης Καλαντίδης (2009), *Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου,* στο *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*. Επιμέλεια Μάνος Σπυριδάκης. Αθήνα: Νήσος.

προκειμένου να σχηματίσουν κανόνες για το ποιος ανήκει σ΄ αυτήν και ποιος δεν ανήκει.[591] Έτσι, ενώ η κοινωνία του Δάσους εύκολα ενσωμάτωσε ντόπια/γηγενή αλλά ετερογενή προς την αρχική κοινωνική της δομή στρώματα, δεν ενσωματώνει εύκολα τους αλλοδαπούς/ές και αλλόθρησκους/ες.

Οι αλλοδαπές, και πρόσφατα κάποιες μοσυσουλμάνες πρόσφυγες από τη Συρία, χρησιμοποιούν τους χώρους της καθημερινότητας, δεν έχουν όμως την πλήρη αποδοχή του συνόλου της κοινωνίας του Δάσους. Οι τελευταίες, λόγω της περιβολής τους,[592] προκαλούν ανάμικτα συναισθήματα στους και στις κατοίκους του Δάσους καθώς, αφενός οι κάτοικοι συμπονούν την προσφυγιά τους και αισθάνονται υποχρεωμένοι απέναντι τους για τη φιλοξενία που πρόσφεραν οι πρόγονοί τους στους Μικρασιάτες πρόσφυγες, αφετέρου όμως αντιδρούν στο γεγονός ότι είναι αλλόθρησκοι, ανησυχούν για την πιθανότητα ύπαρξης τζιχαντιστών μελών της οργάνωσης Ισλαμικό Κράτος (ISIS) ανάμεσά τους, αλλά και για την πιθανότητα επιδημιών. Οι διαρρέουσες πληροφορίες ότι τζιχαντιστές προσπαθούν να ριζοσπαστικοποιήσουν πρόσφυγες στα κέντρα υποδοχής στην Ελλάδα και με δεδομένη την ύπαρξη του hotspot στο Σκαραμαγκά, κλιμακώνουν την ανησυχία.

Στους μετανάστες και στις μετανάστριες, αποδίδεται ο χώρος τους και δεν αποτελούν απειλή όσο παραμένουν αποκλεισμένοι εκεί. Διασχίζοντας τα όρια, διεκδικώντας τη διαφορετικότητα τους, η ενσώματη παρουσία τους γίνεται απειλή. Εδώ εμπλέκονται σχέσεις δύναμης και εξουσίας. Η γειτονιά και ο δημόσιος χώρος αποτελούν κομβικά πεδία όπου οι σχέσεις ταυτότητας-ετερότητας όχι μόνο παράγονται και αναπαράγονται αλλά τίθενται σε διαπραγμάτευση. Οι μετανάστες επανακαθορίζουν την ταυτότητά τους, και ως ένα βαθμό την ίδια τους την κοινωνική θέση, μέσω της ύπαρξης και της παρέμβασής τους στον δημόσιο χώρο, των καθημερινών τους πρακτικών, της συγκρότησης συλλογικοτήτων, αλλά και της σχέσης τους με τον τόπο.

[…] Για μένα ένα είναι το πρόβλημα όχι μόνο στο Δάσος. Βέβαια στο Λουτράκι είναι πιο περιορισμένο το πρόβλημα. Δηλαδή στο Λουτράκι εγώ δεν φοβάμαι να κυκλοφορήσω ούτε 2 η ώρα τη νύχτα, ούτε 3, ούτε 5 η ώρα το πρωί. δεν έχω κανένα πρόβλημα. Εδώ, σε πληροφορώ, ότι αν βγω έξω και γυρνάω ότι ώρα και να είναι μετά τη 1 την παίρνω τηλέφωνο και της λέω: «Δεν ξέρω βγες έξω, άναψε τα φώτα, κάνε κάτι.» Φοβάμαι, ρε παιδί μου. Παλιά, θυμάσαι, κοιμόμασταν με το κλειδί στην πόρτα, δεν υπήρχε πρόβλημα. Τους Αλβανούς φοβάμαι. Όταν έρχεται ο Αλβανός από απέναντι και τον παρακαλέσαμε μια μέρα να μην παρκάρει στο πεζοδρόμιο γιατί κάτι θέλαμε να φέρουμε, κάτι πράγματα

[591] Sennett Richard (1999), Η τυραννία της οικειότητας. Αθήνα: Νεφέλη, σ.72

[592] Η ενδυμασία τους είναι συνυφασμένη με τη θρησκευτική πίστη τους και φορούν τη μαντίλα αντανακλώντας την πρόσκληση από το Κοράνι να *«καλύπτονται και να είναι σεμνές»*

και λέει: «Δεν είναι δικό σας το πεζοδρόμιο είναι του Δήμου…». Απέναντί μας όλο Αλβανοί μένουνε. Το έχει νοικιάσει αυτή, έχει κάνει κάτι δωματιάκια, δωματιάκια. Εγώ στην Εφέσου που έμενα που υπήρχαν μαύροι, υπήρχαν Πακιστανοί, ποτέ δεν φοβήθηκα. Από την ώρα που ήρθαν οι Αλβανοί, δεν ξέρω… Εγώ εδώ δεν νιώθω καμία ασφάλεια… Ασφάλεια μηδέν.[…][593]

[…] Η ζωή έγινε δυσκολότερη με τους λαθρομετανάστες που μαζεύτηκαν εδώ.[…][594]

Αν και στο Δάσος δεν κατοικούν πολλοί οικονομικοί μετανάστες, λόγω του υψηλού κόστους των ενοικίων, φαίνεται ότι ακόμα και αυτό το μικρό ποσοστό (2.59%)[595] είναι αρκετό ώστε να προκαλεί ανησυχία, σε έναν αριθμό κατοίκων, τόσο για την ασφάλεια όσο για την «εικόνα ευδαιμονίας» της γειτονιάς.

Βέβαια υπάρχει και διαφορετική αντίληψη μεταξύ των κατοίκων. Υπάρχουν αυτοί και αυτές που έχουν ασαφή άποψη για την ταυτότητά τους, έχοντας απολέσει τις παραδοσιακές εικόνες του εαυτού τους, ή επειδή ανήκουν σε μια κοινωνική ομάδα που ίσαμε τώρα δεν έχει σαφή χαρακτήρα, αλλά και αυτές και αυτοί που συγκροτούν κοινωνικά δίκτυα για να βοηθήσουν την ένταξη των μεταναστών και των προσφύγων στη γειτονιά.

Πράγματι η περιοχή δεν είναι πια τόσο ασφαλής όσο τις δεκαετίες μεταξύ ’60 και ’90. Αφενός, η άνοδος του οικονομικού επιπέδου των κατοίκων και αφετέρου τα ανερχόμενα οικονομικά στρώματα, των δυτικών κυρίως συνοικιών[596], που πέρασαν το κατώφλι του Δάσους, στοχοποιήθηκαν, προκαλώντας με τη «φαινομενική» ή όχι ευμάρεια τους.

Στη συνέχεια, καθώς βαθαίνει η οικονομική κρίση, ιδιαίτερες ομάδες γυναικών είναι ή αισθάνονται περισσότερο ευάλωτες όπως: Οι γυναίκες με αναπηρία, που χρειάζονται βοήθεια και είναι σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση. Οι ηλικιωμένες ή οι μητέρες με παιδιά, που δεν διαθέτουν τα μέσα ν’ αμυνθούν στις επιθέσεις.

[…]Οι βεράντες κλείνουν, οι πόρτες σφραγίζουν, τα παράθυρα αμπαρώνονται και οι θόρυβοι του δρόμου ανησυχούν, φοβίζουν, καθώς συχνά προμηνύουν ακόμα μια παραβίαση κάποιου γειτονικού σπιτιού για κλοπή…Πρόσφατα έβαλα συναγερμό[…][597]

Η αύξηση της αστυνόμευσης από ιδιωτικές εταιρείες που τα τελευταία χρόνια δραστηριοποιούνται στις περιοχές τις Ελλάδας προκειμένου να αποκατασταθεί το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων, μεταθέτει το πρόβλημα στο «ποιος θα μας προστατεύσει από τους προστάτες;»

---

[593] Συνέντευξη Αριάδνης. (2002)
[594] Συνέντευξη Αύρας. (2002)
[595] Βλέπε: Κεφάλαιο πληθυσμός, υποκεφάλαιο Πληθυσμιακή κινητικότητα, Πίνακας 6. Σύνθεση πληθυσμού Δήμου Χαϊδαρίου και Δάσους με βάση την Υπηκοότητα.
[596] Βλέπε: Κεφάλαιο πληθυσμός, υποκεφάλαιο Πληθυσμιακή κινητικότητα, Πίνακας 12. Προηγούμενη διαμονή
[597] Άτυπη συζήτηση με Αγαθονίκη (2016)

Πολυσύχναστοι ή μη, οι δρόμοι της γειτονιάς, παρά τη αντίθετη γνώμη κάποιων γυναικών, παραμένουν αρκετά ασφαλείς, καθώς παραμένει αμείωτο το κοινωνικό ενδιαφέρον για συνεχή έλεγχο του τρόπου ζωής του καθενός από τον άλλο, που συχνά φαντάζει σαν παραβίαση της ιδιωτικής ζωής. Το κρυφοκοίταγμα μέσα από τις γρίλιες είναι παλιά συνήθεια που επαναλαμβάνεται. Φανερά ή κρυφά υπάρχουν μάτια που βλέπουν το δρόμο, μάτια που ανήκουν σ' εκείνους που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε φυσιολογικούς ιδιοκτήτες του δρόμου και που συμβάλλουν στην ασφάλειά του.

Στους δρόμους με καταστήματα, οι μαγαζάτορες και άλλοι μικροεπιχειρηματίες είναι χαρακτηριστικά ένθερμοι οπαδοί της ειρήνης και της τάξης και είναι σπουδαίοι παρατηρητές των δρόμων και φύλακες των πεζοδρομίων. Η εμπιστοσύνη στο δρόμο έχει διαμορφωθεί μακροπρόθεσμα από πάρα πολλές δημόσιες επαφές στο πεζοδρόμιο. Το σύνολο αυτών των περιπτωσιακών δημόσιων επαφών σε τοπικό επίπεδο είναι ένα συναίσθημα της δημόσιας ταυτότητας των ανθρώπων, ένα πλέγμα δημόσιου σεβασμού και εμπιστοσύνης και μια πηγή βοήθειας σε περιπτώσεις ανάγκης προσωπικής ή της γειτονιάς.[598]

Επίσης, σ' ένα άλλο επίπεδο, η ανασφάλεια συνδέεται με τις φυσικές καταστροφές (πυρκαγιές αστικών και περιαστικών δασών, πλημμύρες, σεισμοί) που πλήττουν την περιοχή ως άμεση συνέπεια της αυθαίρετης δόμησης, της κατάληψης των χειρότερων και επισφαλέστερων εδαφών της με οικοδομές αλλά και της καταστροφής του περιβάλλοντος, καταστροφής όπως η αποψίλωση του δάσους και η οικοδόμηση πάνω στο ρέμα.

[…] Τότε έχτιζε ο Χ. με φατούρα. Αγοράζαμε εμείς τα υλικά και ο άνδρας μου επέβλεπε, ο μπαμπάς μου δεν μπορούσε να πηγαινοέρχεται. Το χτίσανε, αλλά πώς. Τότε δεν υπήρχαν οι μπουλντόζες, τα κομπρεσέρ και τα διάφορα τέτοια, σκάβανε, σκάβανε με τους κασμάδες, βρίσκανε αυτή την κιμωλία, το λέγανε βράχο, ούτε 40 πόντους…Το ωραίο είναι ότι ο Χ. είχε κάνει και λάθος, διότι, ενώ το σχέδιο ήταν για 4 σκαλοπάτια, αυτός μας έθαψε. Όταν ήρθα από τη Θήβα και το είδα είπα «Βρε τον κακούργο τι μου έκανε, να μου φέρει ισόγειο το σπίτι μου μ΄ ένα σκαλοπάτι μόνο.» «Όχι» λέει «γιατί τα πίσω θα γινόντουσαν 10.» « Και τι σε νοιάζει εσένα;» Δεν καταλάβαινε… Έτσι που χτίζανε γίνεται ο σεισμός, πάρ΄ τα κάτω.[…][599]

Η εγκατάσταση κεραιών κινητής τηλεφωνίας στο Ποικίλο δημιουργεί μια ηλεκτρομαγνητική ομπρέλα στον εναέριο χώρο της γειτονιάς και οι νοτιοανατολικοί άνεμοι μεταφέρουν ρύπους –κυρίως αιθάλη και οσμές– από τη βιομηχανική ζώνη του Θριάσιου, βάζοντας σε κίνδυνο την υγεία των κατοίκων της. Η λεωφόρος Αθηνών λειτουργεί ως «καρμανιόλα».

---

[598] Jane Jacobs, *Συνηγορία της μεγαλούπολης σε υπεράσπιση του δρόμου*, επί πόλεως, σελ 130-132

[599] Συνέντευξη Αύρας (2002)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟΥΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ

Τα σπίτια δεν είναι απλά χρηστικές κατασκευές αλλά «ζωντανοί οργανισμοί», όπου οι περιορισμοί και οι δυνατότητες τους είναι αποτέλεσμα του πολιτιστικού κλίματος που προηγήθηκε από την υλική ή ορατή αλλαγή. Η μορφή της κατοικίας δεν είναι μόνο αποτέλεσμα υλικών δυνάμεων (κλιματολογικές συνθήκες, μέθοδοι κατασκευής, διαθέσιμα υλικά, τεχνολογία) αλλά απόρροια μιας σειράς από κοινωνικοπολιτιστικούς παράγοντες και από το πώς μια κοινωνική ομάδα ορίζει της λέξεις: *στέγη, κατοικία και ανάγκη*. Ο ορισμός της προσδιορίζει τις διαφορετικές ερμηνείες των εννοιών: *σπιτικό, ιδιωτικότητα, εδαφοκυριαρχία.*[600] Αυτό που έχει σημασία για τη δομημένη μορφή είναι ο πολιτιστικά καθορισμένος τρόπος που αντιμετωπίζονται αυτές οι ανάγκες. Τα σπουδαιότερα στοιχεία που επηρεάζουν τη δομημένη μορφή είναι: οι βασικές ανάγκες, η οικογένεια, η θέση των γυναικών, η ιδιωτικότητα, οι κοινωνικές επαφές.

Η αντίληψη περί ιδιωτικότητας επηρεάζεται από αισθήματα προσωπικής αξίας, εδαφοκυριαρχίας και της θέσης του ατόμου. Η επιθυμία για ιδιωτικότητα μπορεί να πάρει μορφές που σχετίζονται με το διαχωρισμό δημόσιων και ιδιωτικών περιοχών.

Ο προσδιορισμός των αναγκών για ασφάλεια, προστασία, ιδιωτικότητα· των φυσικών αναγκών (φαγητό, ύπνο, ανάπαυση, αναπαραγωγή, υγιεινή)· των κοινωνικών αναγκών για συναναστροφή, τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας όσο και σε ευρύτερο κοινωνικό κύκλο (ανάγκες εργασιακές, αναψυχής, πνευματικής ζωής, ανάγκες που σχετίζονται με τον ελεύθερο χρόνο κ.ά), συνδέονται άμεσα με τον ορισμό της έννοιας της κατοίκησης, ως συμπύκνωση μιας πολύπλευρης πολιτισμικής εμπειρίας, ατομικής και συλλογικής.

Η διερεύνηση του σχεδιασμού της κατοικίας από τη σκοπιά των «κοινωνικών φύλων» με διαφορετικές ανάγκες και διαφορετική χρήση του χώρου και του χρόνου οδηγεί σε αμφισβήτηση των υποθέσεων και των μεθόδων της θεωρίας και της έρευνας του χώρου. Ο χώρος οργανώνει συμβολικά και πραγματικά τις ανθρώπινες δραστηριότητες και αποτελεί βάση για τον αποκλεισμό ή πρόσβαση σ' αυτές. Ο σχεδιασμός της κατοικίας γίνεται με άξονα τις «ανάγκες του χρήστη» οι οποίες έχουν ως πρότυπο τις ανδρικές δραστηριότητες και όλοι οι υπόλοιποι είναι «οι άλλοι» που οι δραστηριότητες τους θεωρούνται απόκλιση. Ακόμα και τα εργονομικά στοιχεία που προβάλλονται σαν πρότυπα είναι στηριγμένα στο ανδρικό σώμα και θεωρούν δεδομένο ένα συγκεκριμένο

[600] Rapoport Amos (1976), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες.* Αθήνα: Αρχιτεκτονικά Θέματα, σ.90

καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή του.[601]
Σήμερα, στον όρο κατοικία περικλείονται οι σημασίες και οι διαφορετικές ποιότητες αναγκών, ποικίλες δραστηριότητες, διαφορετικοί τρόποι ζωής και διαφοροποιημένες σχέσεις – ατομικού/συλλογικού, ιδιωτικού/δημόσιου. Με τη δημιουργία ιδιωτικών χώρων κατοίκησης μορφοποιείται και αποκτά χώρο η ενσωμάτωση του ατόμου, της οικογένειας, της ομάδας σε ένα ευρύτερο και συγχρόνως ιδιαίτερο κοινωνικό πλαίσιο σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Σύμφωνα με τα παραπάνω *στη συζήτηση για την κατοικία δεν αναφερόμαστε στενά και μονοσήμαντα σε ένα τεχνικό πρόβλημα στέγης αλλά σε σύνθετα ζητήματα κατοίκησης, δηλαδή κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων που αποτυπώνονται και στη δομή του χώρου.*[602] Η πόλη περιβάλλει το κατοικείν.[603] Είναι μορφή, περίβλημα αυτού του τόπου «ιδιωτικής» ζωής.
Ένα από τα θεμελιακά σύνθετα ζητήματα του χώρου αφορά τις βασικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών που δημιουργούν συγκεκριμένους τύπους έμφυλων χώρων, ενισχύοντας τη θεσμοθέτηση χωρικών διαχωρισμών όπου υποβόσκουν τα ανδρικά πλεονεκτήματα. Οι ορισμοί της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας κατασκευάζονται σε συγκεκριμένους χώρους –κυρίως στην εστία, στους χώρους εργασίας αλλά και στην κοινότητα– και η ώσμωση αυτών των σφαιρών επιρροής γίνεται αντιληπτή με την ανάλυση των διαφορετικών θέσεων των δύο φύλων. Ο χώρος λοιπόν παίζει ρόλο στη διατήρηση των διαφορετικών ρόλων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η δομή των κτιρίων μετουσιώνει τη γνώση των κοινωνικών σχέσεων ή των απαράβατων και δεδομένων κανόνων που ορίζουν τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους αλλά και με την κοινωνία. Διαφορές φύλου και θέσης κατοχυρώνονται με αυτόν τον τρόπο τόσο μέσα στην εστία όσο και έξω απ' αυτήν. Ο χώρος αποτελεί προϊόν σχέσεων και κοινωνικών ιεραρχιών και ταυτόχρονα είναι αναπαραγωγός των σχέσεων αυτών και διαμορφωτής τους. Ιεραρχήσεις και διαχωρισμοί που οργανώνονται μέσα από θεσμούς αναγνωρίζονται στην αρχιτεκτονική κατασκευή, που με τη σειρά της τους ενσωματώνει τους ελέγχει τους ενισχύει ή τους υπονομεύει. Χωρικές και κοινωνικές σχέσεις επιβάλλουν αμοιβαία έμφυλες σχέσεις μέσα και έξω από το σπίτι.
Η αναφορά στη θέση των γυναικών στα σχέδια των κατοικιών θέτει ζητήματα άσκησης πατριαρχικής εξουσίας, με τον αλληλοσυσχετισμό χωρικής τάξης και συστήματος επιτήρησης, που εγείρει ζητήματα κοινωνικού φύλου, καθώς οι γυναίκες περιορίζονται βαθιά

[601] Σαλώμη Χατζηβασιλείου (2001), *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος των γυναικών.* Μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα: Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη του 20ου αιώνα. ΕΜΠ, Δ.Π.Μ.Σ., τομέας ΙΙ
[602] Βρυχέα Άννη (2003), *Κατοίκηση και Κατοικία. Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. σ.355
[603] Henry Lefebvre, 1977. *Το δικαίωμα στην πόλη.* Εκδόσεις Παπαζήση. Αθήνα

μέσα σε μια ακολουθία χώρων, στη μέγιστη απόσταση από τον εξωτερικό κόσμο, ενώ οι άνδρες εκτίθενται σε αυτόν.[604] Η κατοικία συνδέεται με την ταύτιση των γυναικών με την ιδιωτική σφαίρα, *μια σφαίρα στενής οικειότητας που αναπτύχθηκε σε σχέση με τις ιδεολογίες για την ιδανική οικογένεια.* Οι γυναίκες του Δάσους βρέθηκαν εγκλωβισμένες στην ιδιωτική σφαίρα και στο ρόλο της αποκλειστικής νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης – προϋπόθεση για τη μεταπολεμική ανάπτυξη των πόλεων. *Ρόλος τους ήταν να καταναλώνουν αγαθά που συμβόλιζαν την οικογενειακή ευτυχία και ταυτόχρονα διεύρυναν την καπιταλιστική αγορά.*[605] Η ιδιωτική σφαίρα, ο οικιακός χώρος είναι ένα ουσιαστικό συνάρτημα του αστικού γάμου και συνδέεται με τη γυναίκα, όχι απλά ως θηλυκή υπόσταση, αλλά ως συζύγο και μητέρα, καθώς είναι αυτή που εγγυάται την υπεράσπισή του από κάθε είδους εισβολή.

Η γυναίκα είναι λειτουργικά και συμβολικά συνδεδεμένη με την κατοικία και με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας μέσα στην οικογένεια. Αποτελεί χώρο εργασίας για τις γυναίκες ενώ αντίθετα αποτελεί χώρο ανάπαυσης και καταφύγιο από το χώρο της εργασίας για τους άνδρες.

<u>Οικιακή εργασία – καταμερισμοί</u>

Η διαίρεση της εργασίας σε αμειβόμενη και μη, σε εργασία μέσα ή έξω από το σπίτι, το γυναικείο και αντρικό πρότυπο εργασίας, αντικατοπτρίζουν τη διαίρεση «οικογένειας» και «αγοράς εργασίας». Υπάρχει ο «φυσικός» καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, όπου χώροι και χρόνοι αντιστοιχούν σε κάθε φύλο από τη «φύση» του. Η διείσδυση του ενός φύλου στο χώρο του άλλου αποτελεί εξαίρεση.

[…] Σφουγγαρίζω το σπίτι και εκείνος κάθεται στην καρέκλα και με κοιτάει…του λέω «σήκωσε τα πόδια σου να σφουγγαρίσω από κάτω». Πριν πάρει σύνταξη, όταν γύριζε στο σπίτι από τη δουλειά, το πρώτο πράγμα που με ρώταγε ήταν «Τι θα φάμε;» Το ίδιο και ο γιος μου. Σαν φαΐ με βλέπουνε. Τώρα, κάθεται σ΄ αυτή την καρέκλα όλη μέρα και για να ξεκουραστεί από το καθισιό πάει στο κρεβάτι, ξαπλώνει με το tablet και ανοίγει την τηλεόραση. Αν υποψιαστεί ότι θέλω να τον στείλω για καμιά δουλειά, να πάει στο φούρνο να φέρει ψωμί π.χ., εξαφανίζεται. Πού κρύβεται, μη με ρωτάς, δεν ξέρω.[…][606]

[…] Ο άνδρας της κόρης μου της μαγειρεύει. Του αρέσει η μαγειρική αλλά κυρίως θέλει να τρώει τα φαφητά που θέλει, όταν τα θέλει και με τον τρόπο που θέλει.[…][607]

---

[604] Wigley Mark (2008), *Η κατοίκηση του κοινωνικού φύλου*, στο *Από ποια πλευρά του τοίχους. Ζητήματα φύλων στο σχεδιασμό του χώρου*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών για θέματα Φύλου και Ισότητας., σ.157

[605] Ντίνα Βαϊου - *Η πόλη: ένας χώρος για τις γυναίκες*, Τεύχος σημειώσεων, σελ. 64

[606] Άτυπη συζήτηση που πρόκυψε τυχαία στο σπίτι γειτόνισσας (2016)

[607] Συνέντευξη Ελπινίκης (2016)

[…] Πού έβαλες το πουκάμισό μου; Σιδέρωσες το παντελόνι μου; Πήγες το κουστούμι μου στο καθαριστήριο; Δεν βρίσκω τα γυαλιά μου, τα είχα αφήσει πάνω στο τραπέζι της κουζίνας, που τα έβαλες; Φέρε μου την πετσέτα του μπάνιου. Φτιάξε μου ένα καφεδάκι. Μήπως είδες τα τσιγάρα μου; Πήρες τον Π. τηλέφωνο να κανονίσεις αυτό που λέγαμε; Όταν είναι σπίτι ακούω συνεχώς τ΄ όνομά μου και αισθάνομαι σαν καταζητούμενη. Δεν έχω παράπονο, είναι ψηλός και με βοηθάει να κατεβάσω πράγματα από τα ψηλά ράφια της κουζίνας, να ανεβάσω ή να κατεβάσω πράγματα από το πατάρι… […][608]

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού απέκτησε αξία ο χώρος παραγωγής εκτός σπιτιού, σε βάρος του χώρου παραγωγής/αναπαραγωγής εντός, η αποτίμηση σε χρήμα σε βάρος της αποτίμησης σε είδος, η σφαίρα παραγωγής σε βάρος της σφαίρας αναπαραγωγής.[609] Η «υποχρέωση» των γυναικών να αναλάβουν αποκλειστικά τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών περιόρισε την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, το είδος απασχόλησης, τους όρους εργασίας, τον γεωγραφικό χώρο, αλλά και το χρόνο που μπορούν να αφιερώσουν στην αμειβόμενη εργασία. Η διατήρηση της οικογένειας στη βάση του οικογενειακού μισθού και η υποβάθμιση της μισθωτής εργασίας των γυναικών αποτελεί «συμβιβαστική λύση της «καπιταλιστικής πατριαρχίας».[610]

Για τις γυναίκες (και) του Δάσους, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την «αμειβόμενη απασχόληση». Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά–σχόλη, χρόνος εργασίας–χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς–τόπος κατοικίας, μητρότητα–καριέρα, «ιδιωτική» ή «δημόσια» σφαίρα. Τα όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τις καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες.[611]

Στο Δάσος, σε περιόδους που το πολιτικό κλίμα, η ενεργειακή και οικονομική κρίση, επηρεάζοντας την καθημερινότητα, ανάγκαζε και αναγκάζει της οικογένειες να διαμορφώσουν στρατηγικές προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι πιέσεις της αγοράς και να εξασφαλισθεί η αναπαραγωγή και συντήρησή της, τα μέλη της εργάζονται μόνιμα, εποχιακά ή ακανόνιστα ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς. Έτσι, συχνά, στο σπίτι οι γυναίκες εργάζονται άτυπα, συνδυάζοντας τα οικιακά τους καθήκοντα και την εργασία στον ίδιο χώρο.

[…] Η Κ. έκανε κομμωτήριο το μπροστινό δωμάτιο του σπιτιού της, όταν ακόμα ήταν ανύπανδρη. Δεν την άφηναν της σε ησυχία να δουλέψει η κοπέλα. Ερχόταν ο πατέρας

[608] Συνέντευξη με χιούμορ με τη Μαίρη (2016)
[609] Βαϊου Ντίνα & Στρατηγάκη Μαρία (1989). *Η εργασία των γυναικών ανάμεσα σε δύο κόσμους.* Σύγχρονα θέματα τ. 40, σελ. 15-24
[610] Ο.π.
[611] Ο.π. & Βαϊου Ντίνα (1989). *Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*. Σύγχρονα Θέματα, τ. 40, σ. 81-90

της όταν είχε πελάτισσα, και έλεγε «Πώς την έκανες έτσι;» Το κράτησε δυο χρόνια περίπου. Δεν είχε άδεια λειτουργίας. Μετά παντρεύτηκε και σταμάτησε…Αργότερα, όταν ο άνδρας της άνοιξε ένα μαγαζί στη γειτονιά πήγαινε κάποιες φορές και βοηθούσε.[…][612]

[…]Φτιάχναμε κομπολόγια και κολιέ. Μας δίνανε τα υλικά και πληρωνόμασταν με το κομμάτι.[…][613]

Οι εργαζόμενες στο σπίτι δύσκολα μπορούν να διαχωρίσουν τους όρους εργασίας της «νοικοκυράς» και της «εργαζόμενης» με αμοιβή, καθώς παραβιάζονται τα όρια και αλληλοδιαπλέκονται ο ιδιωτικός χώρος με το χώρο εργασίας.[614] Στην προσπάθεια να συνδυαστούν οι δύο αυτοί κόσμοι, οι κατά φύλο ανισότητες εντείνονται, τοποθετώντας τις γυναίκες σε υποδεέστερες θέσεις, δεδομένου ότι ως εργαζόμενες στο σπίτι δεν μπορούν να αποκτήσουν και να παγιώσουν την ταυτότητα της εργαζομένης, ούτε απέναντι στον εαυτό της ούτε απέναντι στους εργαζόμενους. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές έχει σαν αποτέλεσμα να υποτιμάται περισσότερο η συνολική εργασία των γυναικών παρά των ανδρών. Έτσι, αναπαράγονται οι κατά φύλο ανισότητες όχι πλέον με τον αποκλεισμό των γυναικών αλλά βάσει των όρων με της οποίους εργάζονται.

Η υποτιμημένη γυναικεία οικιακή εργασία και μαζί με αυτήν ο ρόλος της γυναίκας καθώς δεν υπόκειται της τρέχουσες αξίες της πληρωμένης και με συγκεκριμένο ωράριο εργασίας,[615] αποκτά οικονομική αξία όταν πραγματοποιείται από μια άλλη γυναίκα (συνήθως μετανάστρια), επί πληρωμή.

Στο Δάσος, από τη δεκαετία του ’50, η δομή του νοικοκυριού παρείχε τις συνθήκες στις γυναίκες της μεσαίας τάξης να απασχολούν εργαζόμενες με ημερομίσθιο, ως εξωτερικές υπηρέτριες, ταυτίζοντας περισσότερο τη γυναίκα με το νοικοκυριό, αλλά ταυτόχρονα απελευθερώνοντάς της χρόνο.

[…] Δούλευα σχεδιάστρια σε μια αμερικάνικη εταιρεία. Η κα. Μαρία έμενε κοντά στο στρατόπεδο και τη φώναζα να βοηθήσει τη μάνα μου στο πλύσιμο των ρούχων και στο σιδέρωμα. Τότε ακόμα δεν είχαμε ούτε πλυντήριο ούτε θερμοσίφωνα και πλέναμε τα

---

[612] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2002)

[613] Συνέντευξη Αλκμήνης. Αναφέρεται στο τέλος της δεκαετίας του ‘70

[614] Βαϊου Ντίνα (1989).*Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*. Σύγχρονα Θέματα, τ. 40, σ. 81-90 & Βαϊου Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ. (1991). *Αμοιβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία.* Σύγχρονα Θέματα τ.45, σ.47-53 & Θανοπούλου Μ., Κωτσοβέλου β., Παπαρούνη Ρ. (1999). *Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας.* Σύγχρονα Θέματα, τ.40, σ. 91-101,

[615] Βαρίκα Ελένη. Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907. Αθήνα: Κατάρτι 1996

ρούχα στη σκάφη. Ήταν μεγάλη διαδικασία […][616]

Η ιδεολογία της διαφοράς των φύλων που επικρατούσε και επικρατεί στην αστική τάξη επέδρασε και στις γυναίκες της εργατικής τάξης οι οποίες είχαν να πολεμήσουν με τις παραδοξότητες, στοχεύοντας σε ένα ύφος ζωής μεσαίας τάξης με έσοδα εργατικής.

Το φαινόμενο της απασχόλησης νεαρών κοριτσιών προερχόμενων από αγροτικές οικογένειες που, λόγω ανέχειας έστελναν τις κόρες τους ως εσωτερικές υπηρέτριες στα αστικά σπίτια της Αθήνας της δεκαετίες '50 και '60, και που γλαφυρά έχει αποτυπωθεί τόσο στις ελληνικές ταινίες εκείνης της περιόδου όσο και στα τραγούδια,[617] αλλά και κατά τη βυζαντινή περιόδο όπου ελεύθερες φτωχές κοπέλες, αναγκασμένες να δουλεύουν για να επιβιώσουν, κατοικούσαν στο σπίτι του αφεντικού, είχαν ένα μικρό μηνιαίο μισθό, διατροφή και ρουχισμό, εν μέρει αφορά το Δάσος, καθώς εδώ οι οικιακές βοηθοί ήταν εξωτερικές και αμειβόμενες με μεροκάματο. Η πτώση των ανατολικών κρατών τροφοδότησε και το Δάσος με οικιακές βοηθούς, κυρίως από την Αλβανία, οι οποίες αντικατέστησαν τις Ελληνίδες συναδέλφους τους, προσθέτοντας και εσωτερικές οικιακές βοηθούς από τη Βουλγαρία και τη Γεωργία.[618] Ο τομέας των οικιακών βοηθών «θηλυκοποιείται».

[...]Είναι εγκατεστημένες στα σπίτια και φυλάνε ηλικιωμένους και ηλικιωμένες. Γεωργιανή είναι η γυναίκα που έχει η Μ. να φροντίζει τους γονείς της. Μια Αλβανή, που πέθανε ο άνδρας της και έμεινε μ΄ ένα παιδί, προσέχει γέρους αλλά δεν διανυχτερεύει στα σπίτια. Οι Αλβανές δεν μένουν στα σπίτια, πάνε λίγες ώρες και φεύγουν. Ένα νεαρό ζευγάρι Αλβανών έμενε μαζί με έναν ηλικιωμένο που όταν εκείνος πέθανε, το ζευγάρι αναζητούσε δουλειά σε κάποιο άλλο σπίτι χωρίς διανυκτέρευση εκεί[…][619]

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η απασχόληση οικιακών βοηθών μειώθηκε στα μικρομεσαία και μεσαία στρώματα και εντάθηκε το ζήτημα του έμφυλου καταμερισμού εργασίας (και εξουσίας) στο σπίτι. Αποτελεί πεδίο διαπραγμάτευσης, γεγονός που σχετίζεται αφενός με τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και, αφετέρου, με τη διεκδίκηση δικαιότερης κατανομής των οικιακών καθηκόντων.

[…] Μέχρι την πτώχευση του συντρόφου μου, μια γυναίκα από την Αλβανία φρόντιζε για τις δουλειές του σπιτιού και έβρισκα λίγο ελεύθερο χρόνο. Τώρα το φροντίζει εκείνος, αφού είναι στο σπίτι και εγώ συνεχίζω να δουλεύω.[…][620]

---

[616] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2015)

[617] Όπως η τραγική ιστορία της Σπυριδούλας που σιδέρωσαν τ' αφεντικά της ή το τραγούδι «Η ιστορία της Μαρίας Νο2» (1993) του Βασίλη Νικολαϊδη, που ξεκινάει με τους στίχους: Πια δε στέλνει Σπυριδούλες η επαρχία…

[618]Βλέπε: Κεφάλαιο πληθυσμός, υποκεφάλαιο Πληθυσμιακή κινητικότητα Πίνακας 9. Υπηκοότητες αλλοδαπών σε επίπεδο Δήμου και Δάσους.

[619] Συνέντευξη Βεατρίκης (2016)

[620] Ο.π.

Όσον αφορά τις οικιακές βοηθούς, δεν είναι ξεκάθαρο πόσο οι εργοδοτικές συμπεριφορές σε επίπεδο οικιακής ηθικής πέρασαν σε αυτές και πώς αυτές με τη σειρά τους δίδαξαν τις ιδέες αυτές στις κόρες τους.

Συμπέρασμα: Η οικιακή εργαασία είναι αναγκαία συνθήκη για την καπιταλιστική παραγωγή, καθώς αναπαράγει την εργατική δύναμη με το ελάχιστο δυνατό κόστος για το κεφάλαιο, σε καθημερινή βάση και από γενιά σε γενιά.[621] Το κράτος εξακολουθεί να βασίζεται στον υποχρεωτικό γυναικείο εθελοντισμό για την κάλυψη των αδυναμιών του στον τομέα της πρόνοιας. *Η εργασία των γυναικών σε «γυναικεία» επαγγέλματα βρίσκεται σε σημείο σύγκρουσης των δύο βασικών μορφών της εργασίας: της εργασίας με αξία χρήσης (οικιακή) και της εργασίας με αξία ανταλλακτική (μισθωτή)*[622]

7.1. Έμφυλη κατοίκηση και κατοικία

Η γυναίκα «ως βασίλισσα του σπιτιού» φροντίζει το σύνολο του χώρου χωρίς να της ανήκει κανένα μέρος του, χωρίς να μπορεί να εξασφαλίσει ιδιωτικότητα σαν άτομο. Παρ' όλα αυτά ακόμα και μέσα στην κατοικία υπάρχει, ο διαχωρισμός ανδρικός χώρος/δημόσια πλευρά, γυναικείος χώρος/ιδιωτική πλευρά.

Στα σπίτια του Δάσους, η σχέση του διπόλου κουζίνας/σαλονιού επιβεβαιώνει τα παραπάνω. Το σχέδιο 2 που ακολουθεί αποτελεί παράδειγμα πέντε όμορων κατοικιών, με τυπική διάταξη χώρων, στο εξ αδιαιρέτου οικόπεδο του σχεδίου 1 (σελ. 241) στη γειτονιά του Κάτω Δάσους.[623]

Όλα τα κτίρια έχουν κτιστεί με την 18011/56 οικοδομική άδεια, εκτός από το κτίριο 3 που κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60. Τα κτίρια, όπως φαίνεται και από τη χρονολογία της οικοδομικής άδειας, είναι κατασκευασμένα αμέσως μετά την ένταξη της γειτονιάς στο σχέδιο πόλης και είναι μονοκατοικίες, με πρασιά, αυλή στο πίσω μέρος, ακάλυπτο στα πλάγια και βεράντα ή μη στην πρόσοψη. Είναι κτισμένα σε βάση ψηλότερα από το φυσικό έδαφος, με φέρουσα μπατική τοιχοποιία και πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Πάνω απ' όλο το μήκος των παραθύρων κατασκευάζεται πρέκι, το οποίο εξέχει από την τοιχοποιία και λειτουργεί προστατευτικά για τα ξύλινα, γαλλικού τύπου, κουφώματα. Η κατάσταση των κτισμάτων εξαρτάται από την ποιότητα της κατασκευής και τη φροντίδα των κατοίκων τους. Στα όρια των ιδιοκτησιών κατασκευάζονται χαμηλές μάντρες. Στη Ρ.Γ. πάνω από τη μάντρα τοποθετείται κιγκλίδωμα.

---

[621] Βαϊου Ντίνα & Στρατηγάκη Μαρία (1989). *Η εργασία των γυναικών ανάμεσα σε δύο κόσμους.* Σύγχρονα θέματα Νο 40, σελ. 15-24

[622] Ο.π. *Η εργασία των γυναικών*

[623] Μπέγκα Αλεξάνδρα, Χατζηβασιλείου Σαλώμη (1982), *Κατοικία*. Φοιτητική εργασία στην έδρα των Εσωτερικών Χώρων, στο ΕΜΠ. Επιβλέποντες: Ιωάννης Λιάπης (καθηγητής), Βρυχέα Άννη (βοηθός) & Σχέδια οικοδομικών αδειών

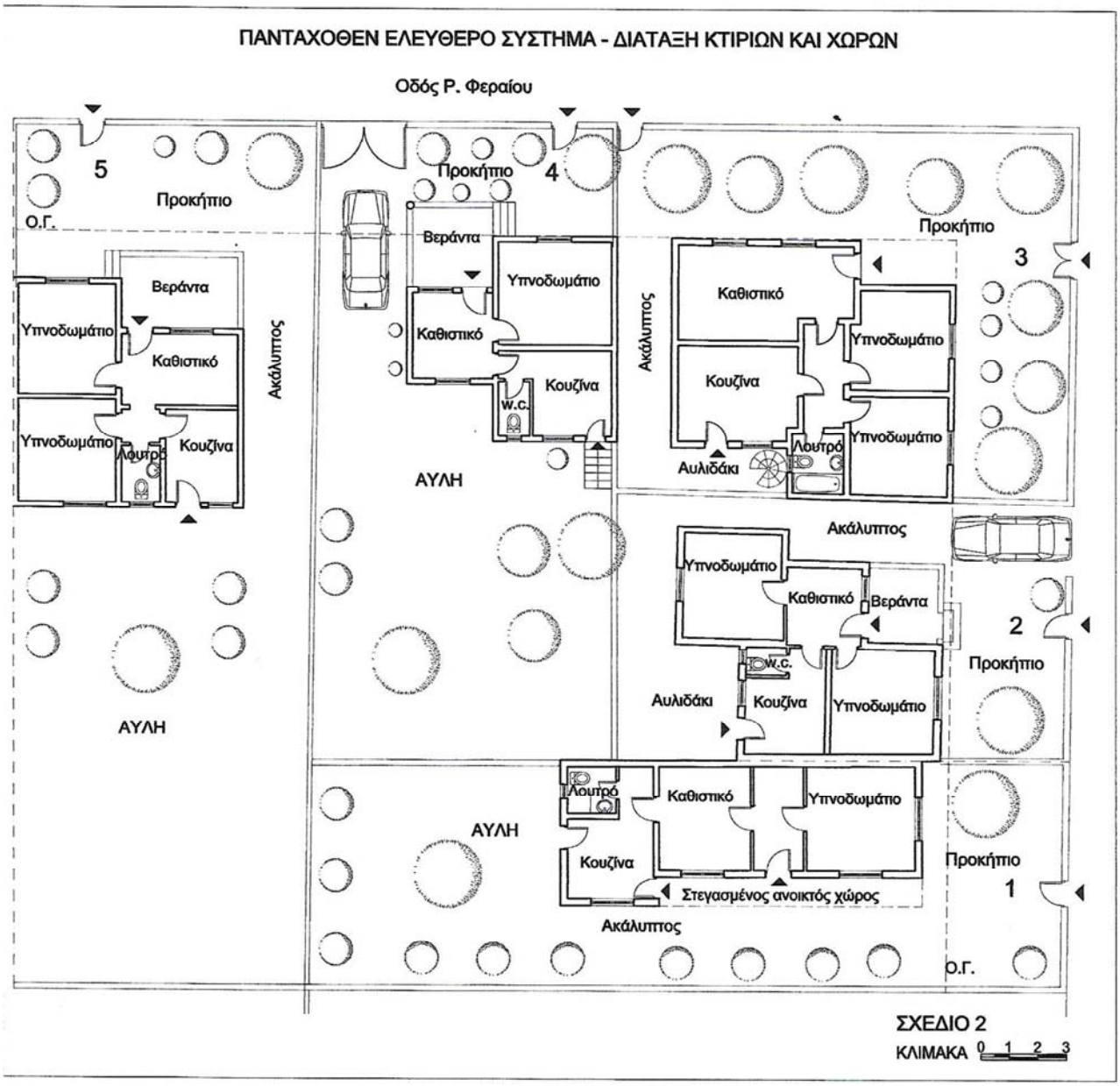

Όπως σε όλα σχεδόν τα κτίρια των δεκαετιών ’50 -’80, αλλά και σε αρκετά σύγχρονα κτισμένα με βάση το αστικό μοντέλο του διαμερίσματος, η κουζίνα είναι χωροθετημένη στο πίσω μέρος του σπιτιού ενώ το σαλόνι μπροστά. Έτσι, ενώ το σαλόνι –κατ᾽εξοχήν ανδρικός χώρος– βρίσκεται σε άμεση σχέση με την κύρια είσοδο, άρα στη δημοσιότερη ζώνη του σπιτιού, η κουζίνα είναι στο βάθος, στην ιδιωτικότερη. Το υπνοδωμάτιο ή τα υπνοδωμάτια βρίσκονται στην κύρια όψη, καθώς, όταν κτίστηκαν τα σπίτια δεν υπήρχε θόρυβος από το δρόμο. Τ’ αυτοκίνητα ήταν λίγα. Ανάμεσα στην κουζίνα, που είναι ο καθημερινός χώρος της γυναίκας, και το δρόμο, που είναι ο τόπος της κοινωνικής ανταλλαγής, παρεμβάλλονται το υπόλοιπο κτίριο και το προκήπιο. Είναι φανερό ότι η θέση της κουζίνας αποτελεί κλειδί στον έλεγχο που η γυναίκα μπορεί να ασκήσει προς τα μέσα ή προς τα έξω. Η πρόσβαση της κουζίνας στον υπαίθριο χώρο είναι άμεση στην

αυλή που βρίσκεται στο πίσω μέρος του οικοπέδου, ενώ η πρόσβαση του σαλονιού στην βεράντα και στο προκήπιο που βρίσκονται μπροστά, στο δρόμο. Η κουζίνα και η αυλή είναι το μηχανοστάσιο βαθιά στα ύφαλα του σκάφους της ανθρώπινης ύπαρξης και χρησιμοποιούνται για φαγητό, ράψιμο, φροντίδα των παιδιών και άλλες σπιτικές δουλειές, αλλά και ως χώροι συνάντησης, συνήθως μεταξύ γυναικών.

[…]Βρήκα, στις μικρές κουζίνες με την υποδειγματική λιτότητα, την αρχέτυπη έννοια της φιλοξενίας. Εδώ αισθάνθηκα την οδύνη των γυναικών ν' απλώνεται στις περιοχές που έζησαν, που δούλεψαν, που ονειρεύτηκαν. Ο λόγος τους έγινε σύμμαχος στην πορεία της ζωής μου.[…][624]

Στα σπίτια που δεν διαθέτουν κεντρική εγκατάσταση θέρμανσης, η κουζίνα είναι συνήθως το πιο ζεστό δωμάτιο του σπιτιού, καθώς υπάρχει πάντα ένα «εποχούμενο» θερμαντικό σώμα, που καθιστά τη διημέρευση ευχάριστη. Το σαλόνι, που είναι πάντα στη όψη, είναι περισσότερο άνετο και κατεργασμένο, καθώς προορίζεται για ανάπαυση, κοινωνική ζωή και ξένους. Σε σπίτια με μεγαλύτερο εμβαδόν, συχνά ο χώρος του σαλονιού παραμένει κλειστός –για λόγους οικονομίας, εξοικονόμησης ενέργειας, καθαριότητας– ανοίγει μόνο σε γιορτές και επισκέψεις ξένων, οπότε είναι ο λιγότερο θερμαινόμενος χώρος του σπιτιού, ο επονομαζόμενος «ψυγείο». Ανδρικός χώρος/δημόσια πλευρά, γυναικείος χώρος/ιδιωτική πλευρά. Επιπλέον, η πυκνότητα των σπιτιών επιτρέπει την κοινωνική επαφή μεταξύ των γυναικών στις πίσω αυλές.

Ακόμα και αν η κουζίνα είναι το βασίλειο της γυναίκας, η πατριαρχία δεν παύει να υπενθυμίζει την κυριαρχία της μέσα σ' αυτήν.

[…]Θυμάμαι τη γιαγιά μου που, πάνω στο ταψί με το φαγητό που πήγαινε στο φούρνο, έγραφε το δικό της επώνυμο. Όταν το έβλεπε ο πατέρας μου ξεκινούσε καυγάς. Πάντα πρέπει να είμαστε ΤΟΥ… Το επίθετο μας, αλλά και των παιδιών μας, ακόμα και αν έχουν το δικό μας επίθετο, αναφέρεται σ' αυτό το ΤΟΥ… Η πατριαρχία είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στις κοινωνικές μας δομές ώστε να μας υπενθυμίζει ότι δεν δικαιούμαστε αυτονομία και ισοτιμία. Ανήκουμε σε κάποιον. Είμαστε ιδιοκτησία κάποιου. Όταν είμαστε κορίτσια πρέπει να υπακούμε τον μπαμπά μας και όταν είμαστε γυναίκες, τον σύζυγο, τον σύντροφο ή το αφεντικό μας.[…][625]

Κάποια στοιχεία μεταβατικών χώρων, όπως οι εξωτερικοί ή εσωτερικοί διάδρομοι/δρόμοι και τα ανοικτά ή κλειστά κλιμακοστάσια, ενώνουν τα κατώφλια των κατοικιών, το εδώ με το εκεί, το πριν με το μετά (σχέδιο 3). Στις σύγχρονες πολυκατοικίες του Δάσους, που επικρατούν τα οροφοδιαμερίσματα, οι κοινόχρηστοι διάδρομοι των ορόφων αν και στο

[624] Προσωπική μαρτυρία
[625] Προσωπική εμπειρία

καταστατικό των πολυκατοικιών αναφέρονται ως κοινόχρηστοι χώροι, είναι σχεδόν «ιδιωτικοί» καθώς επιτρέπουν την πρόσβαση σε ένα και μόνο διαμέρισμα.

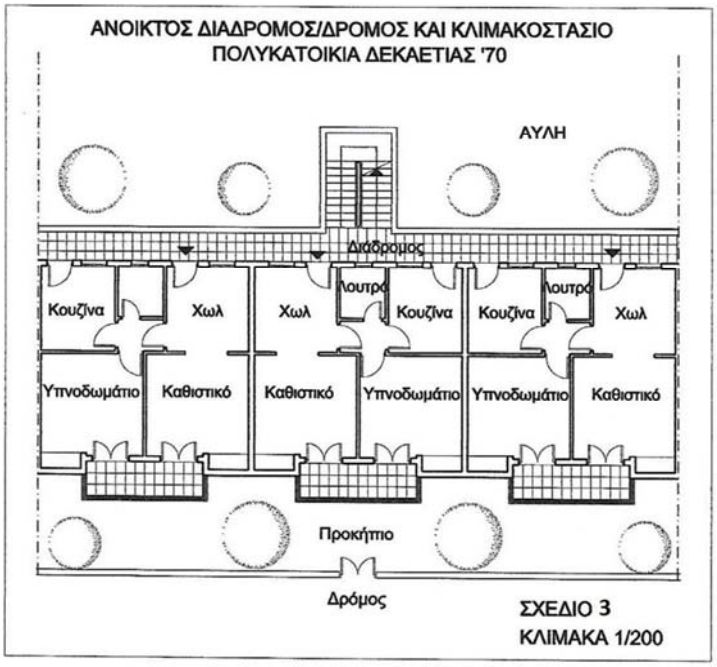

Στα διώροφα, η επικοινωνία του β' ορόφου γίνεται σχεδόν πάντα με εξωτερική σκάλα, που βρίσκεται στον πλαϊνό ακάλυπτο. Έχει ένα μέσο πλάτος 1.00μ και η μορφή της ποικίλει ανάλογα με την εποχή που κατασκευάστηκε και την οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών της. Συνήθως είναι μπετονένια με μαρμάτινη επένδυση και προστατευτικό κιγκλίδωμα.

Από τη δεκαετία του '80 έως την αρχή της οικονομικής κρίσης άνθιζε η αντιπαροχή και υπήρχε έξαρση της δόμησης στη περιοχή της ένταξης του Άνω Δάσους. Πρόκειται για εξευγενισμένες κατασκευές, συχνά υψηλών προδιαγραφών, που προπαγανδίζουν νέες απεικονίσεις της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας –στο πλαίσιο πάντα της πατριαρχικής κουλτούρας– παράγοντας ένα αστικό τοπίο που είναι της μόδας και που κατοικείται από «νέους άνδρες» και «νέες γυναίκες». Δηλαδή, στο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού, που συνεπάγεται έναν νέο τύπο αναπαράστασης όπου η «Γυναίκα» έχει εξέχουσα θέση και οι μορφές αναπαράστασης θα συνέβαλλαν στην ανατροπή των υφιστάμενων κωδίκων και στον πολλαπλασιασμό των εκδοχών της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας, οι ανισότητες των φύλων εξακολουθούν να είναι κυρίαρχες, καθώς απλώς αναδιαμορφώνονται οι απεικονίσεις.[626] Οι προσεγμένες όψεις και το εσωτερικό των κατοικιών είναι κατάμεστα ταξικών νοημάτων, τα οποία προβάλλουν μια διακριτή ταξική ταυτότητα, μετασχηματίζοντας την τοπική ιστορία. Τα παλαιά κτίρια που συνυπάρχουν φέρουν το

[626] Mark Wigley (2008), *Μεταμοντέρνες αναπαραστάσεις* στο *Από ποια πλευρά του τοίχους. Ζητήματα φύλων στο σχεδιασμό του χώρου*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών για θέματα Φύλου και Ισότητας

αποτύπωμα προηγούμενων ιδεών για τις έμφυλες και ταξικές ταυτότητες.

Στις νέες κατασκευές, είτε πρόκειται για πολυκατοικίες είτε για μονοκατοικίες, συχνά η κουζίνα τοποθετείται στην πρόσοψη –στη δημοσιότερη ζώνη. Οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή την χωροθέτηση υποθέτω ότι είναι τρεις: 1. Οι αλλαγές στη μονάδα του νοικοκυριού και στην εργασία των δύο φύλων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των προτιμήσεων ορισμένων μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ως προς το χαρακτήρα της κατοικίας τους. 2. Η είσοδος περισσότερων γυναικών αρχιτεκτόνων στο επάγγελμα και 3. Η αύξηση του θορύβου των δρόμων αναγκάζει στην υποχώρηση της ζώνης του ύπνου σε πιο ήσυχη θέση.

Συνεπώς, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της κατοικίας, προβάλλονται οι ίδιοι κοινωνικοί κανόνες που προσδιορίζουν τους διαφορετικούς ρόλους των δυο φύλων και τη διαφορετική θέση τους στο χώρο.

Μέσω της οργάνωσης του χώρου προκύπτουν οριοθετημένες ενότητες αλληλοεπιδρούσες και αλληλοσχετιζόμενες, και σ' αυτό η έννοια του ορίου συμβάλλει στην αντιληπτικότητά τους. Το όριο δεν είναι αυτό στο οποίο κάτι σταματά, αλλά και αυτό, από όπου κάτι αρχίζει να ξεδιπλώνεται.[627] Η ιδιότητά του να αποτελεί ταυτόχρονα αρχή και τέλος του προσδίδει μια διττή ταυτότητα, με τα δυο στοιχεία να αντιπαρατίθενται, να αλληλοσυμπληρώνονται, να αλληλεπικαλύπτονται, να αλληλομεταλλάσσονται, καθιστώντας το όριο κρίσιμη απόληξη της κάθε ενότητας και ενδιάμεσο χώρο. Στην περίπτωση του φράκτη σηματοδοτείται μια ένδειξη αλλαγής και αν υπάρχει «πέρασμα» τότε σηματοδοτείται σημειακή μετάβαση από ένα πριν σε ένα μετά. Στην περίπτωση ευρύτερης περιοχής που λειτουργεί ως ζώνη ενδιάμεσης ταυτότητας μετάβασης αποκτά χωρική υπόσταση.

Αυτό λοιπόν που έχει επίσης σημασία για την πόλη και τη γειτονιά και κάνει την εμφάνισή του στο χώρο της μέσω των οριακών γραμμών ανάμεσα στα νοικοκυριά δεν είναι τόσο το εσωτερικό της οικιακής σφαίρας, που παραμένει κρυμμένο και χωρίς δημόσια σημασία, αλλά η εξωτερική της όψη. Η ύπαρξη της πρασιάς, μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, καλύπτει και προστατεύει τις δύο αυτές σφαίρες, ενώ συγχρόνως διαχωρίζει τη μια από την άλλη, όπως η ύπαρξη του φράκτη προστατεύει αυτή τη ζώνη του περίβολου. Ο ένας περιβάλλει και προστατεύει τη λειτουργία της βιολογικής ύπαρξης της οικογένειας, όπως ο άλλος προστατεύει και περικλείει την πολιτική ζωή.[628]

Η προσπέλαση από το δρόμο στις μονοκατοικίες γίνεται μέσω ενός υπαίθριου ενδιάμεσου χώρου (προκήπιο) που ορίζεται από το κατώφλι της αυλόπορτας και το κατώφλι της

---

[627] Heidegger Martin (2008), *Κτίζειν Κατοικείν Σκέπτεσθαι* μετ: Γιώργος Ξηροπαϊδης, Αθήνα: Πλέθρον.

[628] Σταυρίδης Σταύρος (2002): *Από την Πόλη Οθόνη στην Πόλη Σκηνή.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

εισόδου του σπιτιού. Ο μεταβατικός αυτός χώρος, ως μέρος του κτιρίου, είναι τόσο σημαντικός για την κοινωνική επαφή όσο και οι χονδροί τοίχοι για την ιδιωτικότητα. Στα πολυώροφα κτίρια, η μετάβαση στα διαμερίσματα γίνεται μέσω της αλληλοδιαδοχής ενδιάμεσων χώρων ανοικτών, στεγασμένων και κλειστών: κατώφλι αυλόπορτας, πρασιά, πιλοτή, κατώφλι εισόδου πολυκατοικίας, κλιμακοστάσιο ή και αναβατόριο, κοινόχρηστος διάδρομος ορόφου, κατώφλι διαμερίσματος. Συχνά ο υπαίθριος χώρος υποβιβάζεται σε ένα πράσινο υπόβαθρο και οι λειτουργίες του αναρριχώνται στους ορόφους, υπό μορφή μπαλκονιών και ημιυπαίθριων χώρων.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Πρασιά διώροφης κατοικίας, με πρόσβαση στον όροφο από ανοικτή σκάλα μέσω της πρασιάς[629]

Όλα τα κτίρια έχουν τη δημόσια πλευρά τους. Οι προσόψεις των κτιρίων, οι πρασιές, οι είσοδοι των σπιτιών ανήκουν σ' αυτό που ο Van Eyk αποκάλεσε *"η ενδιάμεση σφαίρα"*.[630] Η κύρια ή οι κύριες όψεις –όταν πρόκειται για γωνιακά οικόπεδα– σχεδιάζονται για να προβάλλονται στο δρόμο, ενώ οι υπόλοιπες, ως κατ' εξοχήν εσωστρεφείς, περιβάλλουν τον πιο ιδιωτικό ακάλυπτο χώρο. Διαβαίνοντας το δρόμο και διαφεύγοντας το βλέμμα από τους πλαϊνούς ακάλυπτους προς τις αυλές των μονοκατοικιών, αποκαλύπτονται: ελικοειδείς μεταλλικές σκάλες, απλωμένες μπουγάδες και λογής λογής αντικείμενα που, μη βρίσκοντας χώρο στο εσωτερικό του σπιτιού, αποθηκεύονται πρόχειρα εκεί. Πρόκειται για μια ακόμη αντιστροφή του δημόσιου με το ιδιωτικό, με τη διαφορά ότι το εδώ σκηνικό αφορά την καθημερινότητα των ανθρώπων που κατοικούν εκεί τώρα.

Εξωτερικός τοίχος[631]

Οι εξωτερικοί τοίχοι των κτιρίων σχηματίζονται από πλήρη και κενά. Οι τοίχοι αποτελούν την επιδερμίδα του κτιρίου. Όπως η επιδερμίδα του σώματος διαμεσολαβεί μεταξύ του έξω και του μέσα, αντίστοιχα ο τοίχος ουσιαστικά αποτελεί ένα όριο, ιδιωτικό και ταυτόχρονα δημόσιο. Ιδιωτικό γιατί είναι θεσμοθετημένα ιδιωτικό αλλά και δημόσιο γιατί επιβάλλεται στον/στην περιπατητή/τρια.

Η κύρια είσοδος του σπιτιού είναι ένα κατώφλι. Είναι ένας τόπος και ένας χρόνος μεταβατικός ανάμεσα σ' ένα πριν και ένα μετά, ένα εδώ και ένα εκεί. Το κατώφλι ως χωροχρονική συνθήκη (που διαχειρίζεται τη σχέση με το «έξω», το «άλλο») αποτελεί

[629] Πηγή: google map
[630] Van Eyck Aldo(1963): "Beyond visibility about place and occasion, the in-between realm right-size and labyrinthian clarity", στο The Situationist Time, n. 4, October.
[631] Έργο άγνωστου δημιουργού.

πραγματικό και συμβολικό σημείο σύναψης των δύο κόσμων, του μέσα και του έξω και βρίσκεται σε μια διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης με τις κοινωνικά σημαίνουσες πρακτικές. Η διάβαση της κύριας εισόδου είναι μια ενσώματη εμπειρία με προσδιορισμένο κάθε φορά κοινωνικό συμβολικό νόημα και εξαρτάται από το ποιος ή ποια το διασχίζει, καθώς εκεί συμβολικά μοιράζεται ο χώρος σε αντρικό και γυναικείο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του εθιμοτυπικού του κατωφλιού όπου ο σύζυγος μετά το γάμο οφείλει να σηκώσει και να το περάσει χωρίς τα πόδια της συζύγου του να αγγίξουν κάτω, κάτι που κατά την περίοδο της αρχαιότητας θα ήταν κακός οιωνός, χωρίς όμως πλέον να γνωρίζουμε τους λόγους της πράξης αυτής. Το σπάσιμο επίσης του ροδιού από τους νεόνυμφους στο κατώφλι του σπιτιού στοχεύει στην ευγονία. Ως σύζυγος και ως μητέρα είναι, κατά κάποιο τρόπο, επιτηρήτρια της εισόδου, καθώς η είσοδος στο σπίτι εγγυάται την ενότητα της οικογένειας.

Το παράθυρο είναι μια πύλη φωτός, το κάδρο μιας θέας αλλά και μιας θέας ελέγχου, ένα εργαλείο καταγραφής. Η μπαλκονόπορτα είναι ένας άνθρωπος που επικοινωνεί, *αναπαράγει την εντύπωση πλήρους χώρου επειδή επιτρέπει τη θέα του δρόμου, του κήπου και του ουρανού, ενώ το οριζόντιο παράθυρο, μικραίνει την αντίληψη και τη σωστή εκτίμηση του τοπίου για τον παρατηρητή.*[632] *Από το* παράθυρο και την μπαλκονόπορτα, το έξω «μπαίνει» στο σπίτι, αποτελώντας ένα από τα στοιχεία του.

Αν βρεθούμε όμως στο όριο του παραθύρου, είμαστε οπτικά στον εξωτερικό χώρο.

Στη θέση αυτή, το σώμα βρίσκεται στο όριο του μέσα με το έξω. «Το εξωτερικό είναι πάντα ένα άλλο εσωτερικό».

Κορίτσια στο παράθυρο[633]

Το εσωτερικό περικλείει το σώμα, ενώ το εξωτερικό τ' αφήνει σ' έναν απέραντο κόσμο, μια εμπειρία που ενδέχεται να είναι είτε καθησυχαστική, είτε καταπιεστική, είτε και τα δυο μαζί, όπως στην εμπειρία που ακολουθεί.

[632] Beatriz Colomina (2008), «Ο σχισμένος τοίχος: Οικιακή ηδονοβλεψία», στο *Από ποια πλευρά του τοίχους. Ζητήματα φύλων στο σχεδιασμό του χώρου*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών για θέματα Φύλου και Ισότητας, σ.109

[633] Παπανικολάου Κώστας (1999-2001), *Κορίτσι στο παράθυρο* (2001), νωπογραφία σε τούβλα 36x38εκ. & *Κορίτσι σε παράθυρο* (1999), αυγοτέμπερα σε κοντραπλακέ 18.7x18.7εκ. http://www.felioscollection.gr/artist/papanikolaou-kostas

[…]Υπήρχε κάποιος που ερχόταν στη γειτονιά και με φόβιζε πάρα πολύ. Ήταν ο αρκουδιάρης που έβαζε την αρκούδα να βάφεται σαν την Αλίκη Βουγιουκλάκη ή να στέκεται όρθια στα δυο της πόδια. Άκουγα το ντέφι του από μακριά και έτρεχα να χωθώ μέσα στο σπίτι, αλλά από περιέργεια παρακολουθούσα την παράστασή του μέσα από τις γρίλιες του παραθύρου. Ένα ζεστό καλοκαιρινό μεσημέρι, η αρκούδα λιποθύμησε στο δρόμο. Η γιαγιά μου άρχισε να επιπλήττει τον αρκουδιάρη που είχε φέρει το ζωντανό σε αυτήν την κατάσταση. Έβαλε στην αυλή μας την αρκούδα και την κατάβρεχε με τη μάνικα να την δροσίσει. Μετά την ταΐσαμε και φύγανε. Δεν θυμάμαι αν αυτός που είχε την αρκούδα είχε και τη μαϊμού που επίσης επισκεπτόταν τη γειτονιά.[…][634]

Όπου στα ανοίγματα υπάρχει ημιδιαφανές γυαλί, αφήνει το φως να εισχωρεί χωρίς να επιτρέπει τη διέλευση του βλέμματος, όπως ακριβώς και οι λεπτές κουρτίνες. Η συνήθης χρήση του ημιδιαφανούς γυαλιού είναι στα λουτρά. Όπου υπάρχουν γυάλινοι τοίχοι, επιτρέπουν να περιορίζεται στο ελάχιστο ή διαφοροποίηση ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό, προσφέροντας απόλυτη ορατότητα. Όπου αυτοί είναι ερμητικά κλειστοί, απομονώνουν τις εντός του κτιρίου δραστηριότητες από αυτές του δρόμου και έτσι η διαφάνεια που προβάλλει την αντίληψη περί δημοσιότητας και ταυτίζεται με τη ροή, τελικά παράγει απομόνωση μέσω της ορατότητας.

Το εξωτερικό του σπιτιού, λοιπόν, είναι μια μάσκα που περιβάλλει προστατευτικά το εσωτερικό και είναι η αρσενική πλευρά του, ενώ το εσωτερικό είναι η σκηνή της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής. Η ερμηνεία αυτή, αν και παραπλανητική αφού το εσωτερικό και το εξωτερικό κατασκευάζονται ταυτόχρονα, εμπεριέχει τη διαφορά ανάμεσα σε όσα πρέπει να δείχνονται και σε όσα πρέπει να κρύβονται. Είναι εντυπωσιακό ότι πάντα αυτό που χρειάστηκε να μένει κρυμμένο στην ιδιωτική σφαίρα ήταν το σημαντικό μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης, ότι συνδεόταν με τις ανάγκες του σώματος.

Στη συνέχεια θα εστιάσω στη βιογραφία δύο κατοικιών εμπνεόμενη από το ερώτημα προς τον Lefebvre: *Πού λαμβάνουν χώρα οι αυθεντικές, οι γνήσιες αλλαγές;* και την απάντηση του: *Στα απομυστικοποιημένα βάθη της καθημερινής ζωής!*.[635]

Βιογραφίες κατοικιών.

Ο χώρος είναι ένα μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, στενά συνδεδεμένο με τις κοινωνικές και προσωπικές τελετουργίες και δραστηριότητες.

Ο κύκλος της ζωής των κατοίκων του Δάσους μοιάζει με τον κύκλο ζωής της κατοικίας και της γειτονιάς τους. Καθώς οι οικογένειες εξελίσσονται στο χρόνο, οι κατοικίες τους

[634] Προσωπική μαρτυρία, αφορά την περίοδο μέχρι το 1970.
[635] Lefebvre H (1991[1946]. *Critique of Everyday Life*. London. New York : Verso, σ.137

είτε προσαρμόζονται στις νέες ανάγκες που προκύπτουν είτε ή εμφανίζονται ανεπαρκείς στον καθημερινό τρόπο ζωής σ' αυτές.

Τα ερωτήματα που θα προσπαθήσω να απαντήσω παρακάτω είναι: Σε ποια απομυστικοποιημένα βάθη της καθημερινής ζωής οφείλονται οι προσαρμογές των κτιρίων; Με ποιους κύκλους της ζωής σχετίζονται οι μεταβατικές φάσεις των κτιρίων;

Επανερχόμενη, λοιπόν, στο προηγούμενο παράδειγμα, του εξ αδιαιρέτου οικοπέδου, (Σχέδιο 1, σ. 241 & Σχέδιο 2, σ. 282) εξετάζω τη βιογραφία δυο κατοικιών και τη βιογραφία των κατοίκων τους, από την περίοδο της κατασκευής τους έως σήμερα. (Σχέδιο 4)

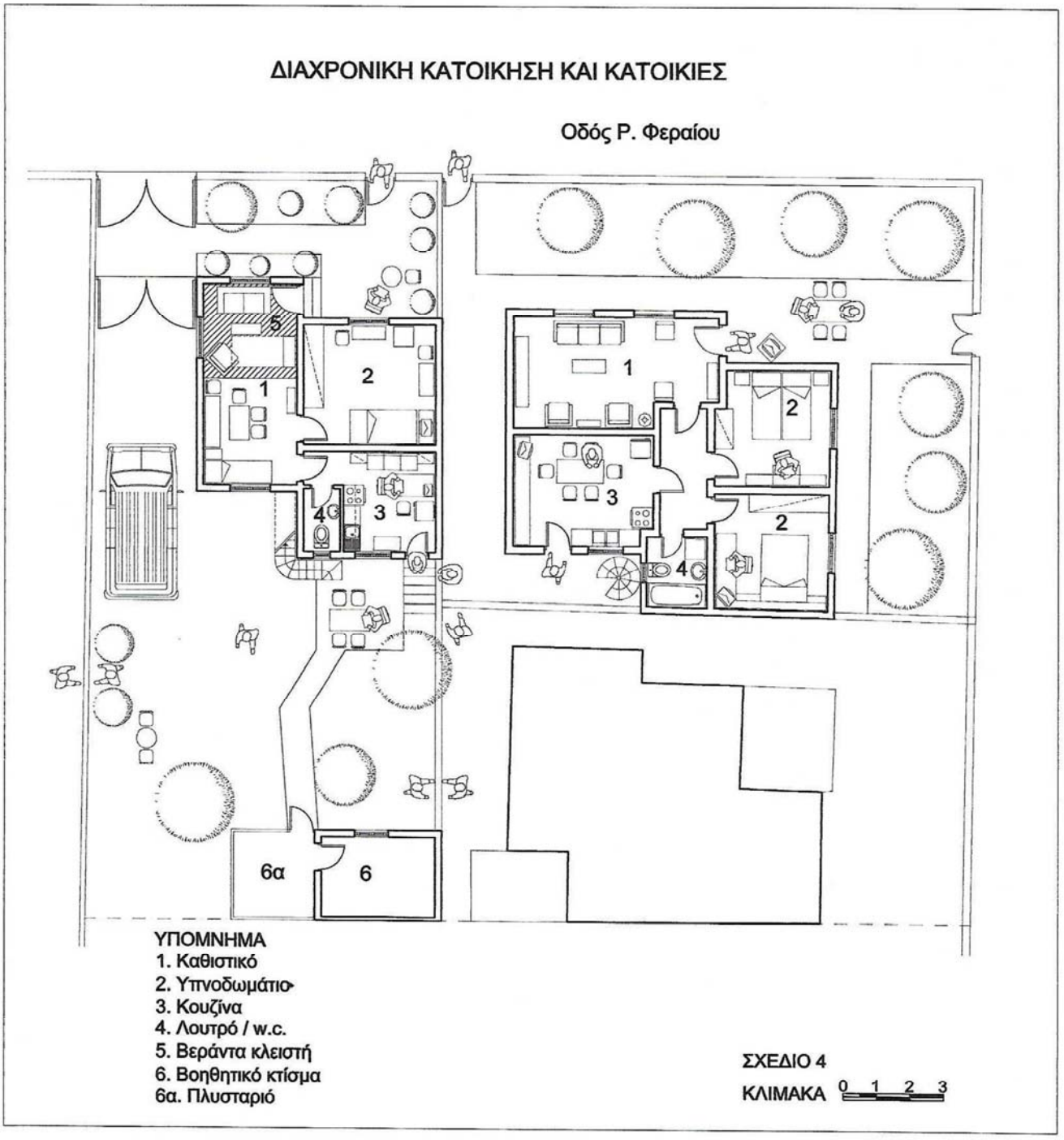

Γωνιακή μονοκατοικία

Οι ιδιοκτήτες της κατοικίας, που κατάγονταν από την ελληνική ύπαιθρο, αγόρασαν το γωνιακό οικόπεδο, το οποίο είναι τμήμα του εξ αδιαιρέτου οικοπέδου και έκτισαν στις αρχές της δεκαετίας του '60. Ήταν μια οικογένεια με πέντε μικρά παιδιά. Δυο κορίτσια και τρία αγόρια. Ο άνδρας ήταν δημόσιος υπάλληλος και η γυναίκα νοικοκυρά. Εκείνος γύριζε στο σπίτι για το μεσημεριανό φαγητό και τη μεσημεριανή ανάπαυση, όπως και τα παιδιά, μετά το σχολείο το χειμώνα ή το παιχνίδι και τη βόλτα το καλοκαίρι.

Το σπίτι διαθέτει δύο υπνοδωμάτια, καθιστικό, μεγάλη κουζίνα και λουτρό. Δικό τους υπνοδωμάτιο είχαν οι γονείς. Τα παιδιά κατανέμονταν στο δεύτερο υπνοδωμάτιο και στο καθιστικό. Η λιτή κουζίνα, με το ψυγείο πάγου, δεν έμενε ποτέ κενή. Σ' αυτήν η γυναίκα σιδέρωνε, έραβε, μπάλωνε, έπλεκε, κεντούσε και φυσικά προετοίμαζε το φαγητό. Για την οικογένεια, εκτός από χώρος φαγητού, ήταν χώρος συναναστροφής, συνάντησης οικείων επισκέψεων, διαβάσματος, παιχνιδιού, κάποιες φορές και ύπνου. Η πολυπληθής οικογένεια είχε αυξημένες ανάγκες που έπρεπε να καλύψει η γυναίκα.

[…] Αν και μικρότερη από τα γειτονόπουλα, μ' αγαπούσαν και με παίζανε. Εκτός των άλλων, μ' άρεσε περισσότερο να τρώω μαζί τους, παρά να με ταΐζει η γιαγιά μου. Έτσι όταν μετά το παιχνίδι έφτανε η ώρα του φαγητού, καθόμουνα στο τραπέζι της κουζίνας και φώναζα «α φάμε, α φάμε»! Ακόμα γελάμε όταν το συζητάμε […][636]

Η πρασιά, που περικλείεται από χαμηλό φράκτη με κάγκελα, είναι φυτεμένη με ελιές. Η κύρια είσοδος στην ιδιοκτησία βρίσκεται στον κεντρικότερο δρόμο, όπως και η είσοδος του σπιτιού. Μεταξύ των δύο αυτών εισόδων έχει διαμορφωθεί ένα πλακόστρωτο πλάτωμα, στο οποίο, τους καλοκαιρινούς μήνες, μεταφέρονταν οι λειτουργίες του καθιστικού: Έβγαιναν έξω οι καρέκλες, ένα πτυσσόμενο τραπέζι φαγητού και η τηλεόραση, όταν μπήκε στη ζωή της οικογένειας.

Το πίσω αυλιδάκι με τη μεταλλιική σκάλα

Το αυλιδάκι μπροστά από την κουζίνα έχει νότιο προσανατολισμό και εκεί η γυναίκα, τις καλές χειμωνιάτικες μέρες, μετέφερε κάποιες από τις δουλειές που θα έκανε στην κουζίνα. Συχνά, με εκείνη καθισμένη στο αυλιδάκι, οι γειτόνισσες των όμορων κατοικιών πλησίαζαν τη μάντρα που τις χώριζε και συνομιλούσαν. Επίσης, σ' αυτόν το χώρο τακτοποιούσε ό,τι δεν έβρισκε χώρο στο εσωτερικό του σπιτιού της. Η ύπαρξη μιας μεταλλικής στρογγυλής σκάλας την εξυπηρετούσε στο άπλωμα των ρούχων στην ταράτσα, η οποία προστατευόταν τους καλοκαιρινούς μήνες

[636] Προσωπική εμπειρία

από μια κληματαριά, καθώς εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν μονώσεις στα σπίτια. Ο πλαϊνός ακάλυπτος, πλακόστρωτος, ανήλιαγος και στενός, λειτουργούσε ως διάδρομος, ως πέρασμα από και προς την κουζίνα.

Μεγαλώνοντας τα παιδιά, σταδιακά, έφευγαν από το σπίτι, είτε για σπουδές, είτε γιατί παντρεύτηκαν, είτε γιατί απλώς ανεξαρτητοποιήθηκαν. Κάθε αναχώρηση σήμαινε και έναν διεκδικούμενο χώρο από τους παραμένοντες και τις παραμένουσες. Λίγο πριν τα μισά της δεκαετίας του ’60, όταν σχεδόν όλα τα παιδιά είχαν φύγει πια από το σπίτι, η μικρότερη κόρη μετέτρεψε το καθιστικό σε κομμωτήριο. Οι περισσότερες γειτόνισσες υποστήριξαν την προσπάθειά της, με την περιοδική παρουσία τους.

Λίγα χρόνια αργότερα, όταν παντρεύτηκε και εκείνη, οι γονείς της δώσανε προίκα το σπίτι και φύγανε να κατοικήσουν στο νέο τους σπίτι, στο λόφο του Προφήτη Ηλία. Εδώ γέννησε και μεγάλωσε κι αυτή με τη σειρά της τα δυο αγόρια της. Σ’ αυτή τη δεύτερη φάση κατοίκησης, εκτός από το ρόλο της νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης, η γυναίκα κάλυπτε ως συμβοηθόν και μη αμειβόμενο μέλος, τις ανάγκες της βιοτεχνίας του συζύγου της. Παράλληλα, η ίδια, αν και έκλεισε το κομμωτήριο, δεν έπαψε να εξασκεί το επάγγελμα της άτυπα στο σπίτι, με πελάτισσες φίλες και γειτόνισσες. Έτσι, στις λειτουργίες της κουζίνας, όπως περιγράφηκαν στην προηγούμενη φάση της κατοίκησης, προστέθηκε και η άτυπη λειτουργία του κομμωτηρίου. Τα εργαλεία του επαγγέλματος αποσύρονταν από το χώρο της κουζίνας όταν δεν υπήρχε δουλειά. Ο μόνιμος εξοπλισμός της κουζίνας ήταν: Ένα σύνθετο με ντουλάπια, ράφια, πιατοθήκες κ.λπ., που καταλάμβανε έναν τοίχο, ψυγείο, ηλεκτρική κουζίνα, πλυντήρια ρούχων και πιάτων, τηλεόραση και πλήθος μπιμπελό τοποθετημένων στα ράφια του σύνθετου, στον απορροφητήρα, πάνω στο ψυγείο και το πλυντήριο. Η κουζίνα λοιπόν, πλέον, αποτελούσε και χώρο προσπορισμού. Το τραντζιστοράκι αντικαταστάθηκε από την τηλεόραση, προσφέροντας έτσι η κουζίνα «άρτον και θεάματα». Η έλλειψη αποθηκευτικού χώρου ήταν εμφανής σε σημεία που δεν ήταν άμεσα ορατά.

1.
2.
3.

Εικόνες: 1. Κουζίνα. Τραπέζι,σύνθετο, tv. 2.Κουζίνα. Μεταξύ των άλλων το σίδερο.
3. Αποθήκευση. «Ουδέν μονιμότερον του προσωρινού».

Όταν ο σύζυγος της επέστρεφε από τη δουλειά, μαστόρευε στο αυλιδάκι ή την πρασιά, διάβαζε ή έβλεπε τηλεόραση στην κουζίνα ή στο υπνοδωμάτιο. Τα παιδιά διάβαζαν, ο ένας στο παιδικό δωμάτιο και ο άλλος στο δωμάτιο των γονιών, όπου υπήρχε ένα γραφείο για το σκοπό αυτό. Αμήχανα τοποθετημένη κάτω από το γραφείο, η λεκάνη με τα ασιδέρωτα, ανέμενε υπομονετικά το διαθέσημο χρόνο της νοικοκυράς.

4. 5. 6.

Εικόνες: 4. Υπνοδωμάτιο γονιών με χώρο διαβάσματος και ασιδέρωτα.
5. Διάβασμα στο παιδικό δωμάτιο. 6. Καθιστικό

Το καθημερινό, που ήταν επιπλωμένο προκειμένου να προβάλλει ένα ύφος επισημότητας, με το ανάλογο διαφημιζόμενο style, του τέλους της δεκαετίας του ’60, ήταν πάντα καθαρό και τακτοποιημένο, αλλά δεν είχε καθημερινή χρήση. Στη φάση αυτή της κατοίκησης η σχετική έλλειψη ιδιωτικότητας, για τα μέλη της οικογένειας, ίσως να είχε μικρότερη σημασία από την κοινωνική ένταξη της οικογένειας.

Κατά τους θερινούς μήνες, στο καθιστικό της πρασιάς προστέθηκε και η τηλεόραση. Οι σχέσεις καλής γειτονίας συνεχίστηκαν αμείωτες.

Η τρίτη φάση του κτιρίου ήταν, όταν, τη δεκαετία του 2000, οι ιδιοκτήτες άλλαξαν τη χρήση του κτιρίου μετατρέποντας το σε ταβέρνα. Τότε αλλάζουν οι όψεις, προστίθεται ένας αυθαίρετος πρόχειρος χώρος στο διάδρομο και πλακοστρώνεται μεγαλύτερο μέρος της πρασιάς. Η χρήση αυτή ενοχλούσε τους όμορους γείτονες, λόγω του θορύβου, των οσμών και της κάπνας.

Η τέταρτη φάση ήταν, όταν στο τέλος του 2010, η ταβέρνα έκλεισε και το κτίριο εγκαταλείφθηκε. Η εικόνα της εγκατάλειψης κυριαρχεί σήμερα στο σημείο αυτό του αστικού ιστού, με λεηλατημένα τα κιγκλιδώματα της περίφραξης.

Μπορεί τα σύγχρονα κατασκευαστικά υλικά να προσφέρουν μεγάλες δυνατότητες αντοχής στα κτίρια, τα σπίτια όμως είναι ζωντανοί οργανισμοί που τροφοδοτούνται από την κατοίκηση, σε αντίθετη περίπτωση καταντούν εγκαταλειμμένα και συνήθως λεηλατημένα νεκρά κουφάρια στον αστικό ιστό της γειτονιάς.

[…]Το ευάλωτο του κτίσματος με έκανε κι εμένα ευάλωτη, οι πληγές του με πονούν σαν να ήταν δικές μου.[…][637]

[637] Προσωπική αίσθηση.

Όμορη κατοικία

Ένα νεαρό νιόπαντρο ζευγάρι αγόρασε το 1957, από εργολάβο που έχτιζε στην περιοχή και στον οποίο ανήκε το οικόπεδο, μια ήδη κατασκευασμένη εξ αδιαιρέτου κατοικία. Το ζευγάρι είχε γεννηθεί στην Αθήνα, από γονείς Μικρασιάτες, και πριν εγκατασταθούν στο Δάσος διέμεναν σε προσφυγικές γειτονιές. Οι δυο εργαζόμενοι σύζυγοι έμεναν με τη μητέρα της συζύγου. Επέστρεφαν από την εργασία τους το μεσημέρι, έτρωγαν, ξεκουράζονταν και τ' απόγευμα ο σύζυγος έφευγε για την δεύτερη δουλειά του, από την οποία επέστρεφε το βράδυ. Σύντομα, η οικογένεια μεγάλωσε με δύο κόρες. Τις καθημερινές ρουτίνες του σπιτιού είχε αναλάβει η γιαγιά, με τη βοήθεια για το πλύσιμο των ρούχων μιας οικιακής βοηθού. Πλυντήριο και θερμοσύφωνας δεν υπήρχαν.

Το σπίτι αποτελείτο από έναν μικρό καθημερινό χώρο, υπνοδωμάτιο, κουζίνα, w.c. και βεράντα. Στο δωμάτιο των γονιών υπήρχε και η κούνια του μωρού. Η γιαγιά κοιμόταν σε μια ντιβανοκασέλα, στο καθιστικό.

Όταν γεννήθηκε η δεύτερη κόρη, πήρε τη θέση της μεγάλης στην κούνια και αυτή κοιμόταν σε μια πολυθρόνα που γινόταν κρεβάτι μαζί με τη γιαγιά, στο καθιστικό. Τότε ήρθε η δεύτερη φάση του σπιτιού με τη μητέρα ν'αποφασίζει και να κλείνει τη βεράντα, ενοποιώντας τη με το καθημερινό. Ο ενιαίος χώρος που πρόκυψε αποτελείται από δύο επίπεδα, με υψομετρική διαφορά ενός σκαλιού. Έτσι η γιαγιά μεταφέρθηκε στο καθιστικό, που «μετακόμισε» στην κλεισμένη βεράντα, και οι δύο κόρες στην τραπεζαρία –που πήρε τη θέση του πρώην καθιστικού– όπου η μια κόρη κοιμόταν στο ντιβανομπάουλο και η άλλη εξακολούθησε να κοιμάται στην ανοιγόμενη πολυθρόνα. Το διάβασμα των κοριτσιών γινόταν στο τραπέζι της κουζίνας, στο τραπέζι της τραπεζαρίας, στο γραφείο του υπνοδωματίου και αργότερα στο, εγκατεστημένο στο καθιστικό, έπιπλο της βιβλιοθήκης, με το κολλημένο αυτόγραφο της Μελίνας Μερκούρη αφιερωμένο σ' αυτές. Τα ιδιαίτερα μαθήματα αγγλικών, γερμανικών και του σχολείου φιλοξενούνταν στο τραπέζι της τραπεζαρίας. Το μπάνιο των κοριτσιών γινόταν από τη γιαγιά ή τη μητέρα σε μια μεταλλική σκάψη που μεταφερόταν από την αυλή στην κουζίνα και με γέμιζε ζεσταμένο νερό στο πετρογκάζ. Το μπάνιο των μεγάλων γινόταν στο w.c. Όταν γεννήθηκε το τρίτο παιδί, ξαναμπήκε η κούνια στο υπνοδωμάτιο και η γιαγιά «μετακόμισε» στην κουζίνα.

Η τρίτη φάση ξεκίνησε με την απόφαση της μητέρας να αγοράσει πλυντήριο και να κτίσει ένα καμαράκι στην αυλή. Στην αρχή χρησιμοποιήθηκε για να στεγάσει το πλυντήριο, στην πορεία εγκατέστησε ο πατέρας το γραφείο του και μετά «μετακόμισε» η γιαγιά. Αυτή η γιαγιά «μπαλάκι» είχε γίνει!

Η τέταρτη φάση ξεκινάει με την κατασκευή αυθαίρετου δωματίου πρόχειρης κατασκευής ως επέκταση του βοηθητικού δωματίου της αυλής, για τη μεταφορά του πλυντηρίου, προκειμένου ο χώρος της γιαγιάς να γίνει περισσότερο βιώσιμος. Όταν «μετακόμισε» η γιαγιά *εις τόπους χλοερούς*, οι δυο αυτοί χώροι αποτέλεσαν την έδρα και το εργαστήριο της επαγγελματικής δραστηριότητας που ανέπτυξαν σε συνεργασία γιος και πατέρας. Όταν «μετακόμισε» και ο πατέρας *εις τόπους χλοερούς* έγινε αποθήκη, χωρίς να πάψει ποτέ το πλυντήριο να «κοσμεί» αυτόν το χώρο.

Η πέμπτη φάση ήρθε για λόγους αισθητικούς και όχι λειτουργικούς. Έτσι, το σπίτι απέκτησε γύψινη διακόσμηση, υπό τη μελέτη και επίβλεψη διακοσμητή!

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Εικόνες: 1,2. Καθιστικό/τραπεζαρία/ύπνος/διάβασμα. 3. Κουζίνα/διάβασμα. 4,5. Υπνοδωμάτιο/ διάβασμα. 6. Στην κουζίνα. (Χρονολογία εικόνων: 1-5. Αρχές δεκαετίας ’80, 6. Δεκαετία ’60)

Στην έκτη φάση, στο μέσον περίπου της δεκαετίας του ’70, τοποθετείται στο μπάνιο θερμοσίφωνας, βρύση ζεστού/κρύου νερού και καζανάκι και στην κουζίνα βρύση με ζεστό νερό. Τώρα πλέον η οικογένεια κάνει ντους!

Σε όλες τις φάσεις η εικόνα της καθημερινότητας στο σπίτι θα μπορούσε να περιγραφεί ως εξής: Βιβλία που αφήνονται στο τραπέζι του φαγητού, μαζεύονται την ώρα του φαγητού, όπως επίσης και ένα μισοτελειωμένο παιχνίδι. Συχνά μια δραστηριότητα μπορεί να χρειαστεί να μετακινηθεί από ένα δωμάτιο σε ένα άλλο σε διαφορετικές στιγμές μέσα σε μια μέρα. Για παράδειγμα, η μελέτη χρειάζεται να μετακινηθεί στο καθιστικό, στην τραπεζαρία ή στο υπνοδωμάτιο των γονιών το απόγευμα, όταν το φαγητό ετοιμάζεται στην κουζίνα. Μπορεί να συνεχιστεί στην κουζίνα τις βραδινές ώρες, όταν το καθιστικό είναι κατειλημμένο από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ή όταν στο υπνοδωμάτιο ξεκουράζεται ο πατέρας. Αυτή η «μετανάστευση» σε διαφορετικά δωμάτια συμβαίνει γιατί μια γυναίκα (μητέρα ή γιαγιά), εκτός των άλλων υποχρεώσεων, έχει και το

διάβασμα των παιδιών. Η αντίθεση απομόνωση/συναναστροφή στον ίδιο χρόνο και χώρο υπάρχει διότι τα μέλη της οικογένειας θέλουν να είναι μαζί, αλλά ταυτόχρονα θέλουν και κάποιου είδους ιδιωτικότητα. Στην κατοικία, η παραπάνω αντίθεση εκφράζεται με μια «εσοχή», μια αλλαγή επιπέδου ή μ' ένα ενδιάμεσο όριο. Το ίδιο ισχύει και στους κοινόχρηστους χώρους της γειτονιάς.

Η ανάγκη για συναναστροφή διαμορφώνει το καθιστικό με μικροπεριοχές διαβαθμισμένης ιδιωτικότητας. Τα έπιπλα του καθιστικού είναι πολυλειτουργικά, ευέλικτα και δεν διατηρούν την αρχική τους θέση όταν οι άνθρωποι συνευρίσκονται. Ζώντας στο χώρο, δημιουργείται μια κινητικότητα, καθώς οι άνθρωποι που μιλούν μεταξύ τους προσπαθούν να δημιουργήσουν μια κυκλικότητα, ή να βρεθούν σε εγγύτητα ο ένας απέναντι από τον άλλο.

[…] Όταν, μετά το πέρας μιας σύναξης στο σπίτι, παρατηρώ το χώρο και φέρνω στο νου μου ποιος και ποια καθόταν που, αντιλαμβάνομαι τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους από τη θέση που έχουν τα έπιπλα… Όταν ήμασταν παιδιά, το σπίτι ήταν γεμάτο από αφηγήσεις παραμυθιών και καληνύχτες.[…][638]

Η έβδομη φάση του σπιτιού συμβαίνει στο τέλος της δεκαετίας του '70, όταν η οικογένεια μετακομίζει σε ιδιόκτητο διαμέρισμα στο κέντρο της Αθήνας και εγκαταλείπει το σπίτι.

Η όγδοη φάση ξεκινά με την επιστροφή των συζύγων. Όταν, στα μέσα της δεκαετίας του '90, τα παιδιά ανεξαρτητοποιήθηκαν και το καθένα τράβηξε το δρόμο του, οι γονείς προίκισαν τη μικρότερη κόρη τους με το διαμέρισμα της Αθήνας και επέστρεψαν. Το σπίτι προσαρμόστηκε στις νέες απαιτήσεις των καινούργιων τους ρόλων: του παππού και της γιαγιάς. Ένα ντιβανάκι στην τραπεζαρία και ένα κομολί στο καθιστικό πολύ συχνά φιλοξενούσαν τα εγγόνια, όταν η ανάγκη των γονιών τους το απαιτούσε. Στην κουζίνα, ένα στενό ντιβανομπάουλο πολλαπλών χρήσεων, εκτός από τη χρήση του την ώρα του φαγητού, χρησιμοποιείται για το διάβασμα στο τραπέζι της κουζίνας, για ξεκούραση και για να παρακολουθήσουν χαλαρά τηλεόραση. Στην αυλή προστέθηκε μεταλλική σκάλα για την πρόσβαση στην ταράτσα –μέχρι τότε γινόταν με μια πρόχειρα κατασκευασμένη ξύλινη–, προστέθηκε ηλιακός συλλέκτης στην ταράτσα και αντικαταστάθηκαν τα ξύλινα κουφώματα με αλουμινένια.

Η τελευταία φάση συνέπεσε με την οικονομική κρίση που βιώνουμε. Ο θάνατος του συζύγου και η απώλεια εισοδηματικής πηγής της ανύπανδρης κόρης, οδήγησε την τελευταία στη συγκατοίκηση με τη μητέρα. Η προσαρμογή βρίσκεται σε εξέλιξη.

---

[638] Συνέντευξη Αλκμήνης

1.
2.
3.
4.
5.
6.

Εικόνες: 1-3. Σαλονοτραπεζαρία με γωνιά ύπνου. 4. Κρεβάτι στο υπνοδωμάτιο. 4-5. Κουζίνα με πολυλειτουργικό τραπέζι. 7. Κομολί στη σαλοτραπεζαρία για φιλοξενία.

Συμπέρασμα: Ορισμένοι χώροι προσδιορίζονται έμφυλα από τις δραστηριότητες που συμβαίνουν σ' αυτούς, μέσα από την καθημερινή χρήση, αλλά επίσης παράγονται ως έμφυλοι μέσω της αναπαράστασης. Βασική είναι η αναπαράσταση των «χωριστών σφαιρών» που συγκροτείται από τον κυρίαρχο δημόσιο ανδρικό κόσμο της παραγωγής (πόλη) και έναν υποδεέστερο ιδιωτικό γυναικείο της αναπαραγωγής (σπίτι) Σε αυτή την αναπαράσταση, πατριαρχία και καπιταλισμός συναρθρώνονται. Αντιστρέφοντας τα δίπολα και τα πρόσημά τους, η θηλυκή πλευρά του διπόλου, ο ιδιωτικός οικιακός χώρος και η οικογενειακή ζωή αποκτούν τη σπουδαιότητά τους και η πόλη γίνεται τόπος απελευθέρωσης των γυναικών. *Οι σχέσεις των γυναικών με την πόλη και την αστική εμπειρία γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των πολιτισμικών αναπαραστάσεων και η ιδεολογία του φύλου δεν προηγείται αλλά παράγεται μέσω της ιστορικής τεκμηρίωσης και των πολιτισμικών μορφών της αναπαράστασης.*[639]

7.1.2. Καθεστώς κατοίκησης νοικοκυριών στο Δήμο Χαϊδαρίου

Στο Δάσος, σύμφωνα με την επεξεργασία των στοιχείων του καταστροφικού σεισμού της 7/9/1999 που διενήργησε το Τ.Α.Σ. (Τομείς Αποκατάστασης Σεισμοπλήκτων), το 88% των κατοικιών είναι ιδιόκτητες και ιδιοκατοικούνται, το 11% είναι ενοικιαζόμενες και μία παραχωρείται δωρεάν.[640]

[639] Λαδά Σάσα. *Φύλο και Χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών ξαι αοράτων http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/documents/Praktika_Synedriou/.pdf*

[640] Χριστιάνα Χρυσούλα (2000). Διερεύνηση της αστικοποίησης στη Δ. Αθήνα. Η περίπτωση της περιοχής «Δάσος Χαϊδαρίου». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Κατεύθυνση πολεοδομίας – χωροταξίας. Επιβλέπουσα: Σοφία Αυγερινού. Αθήνα. ΕΜΠ

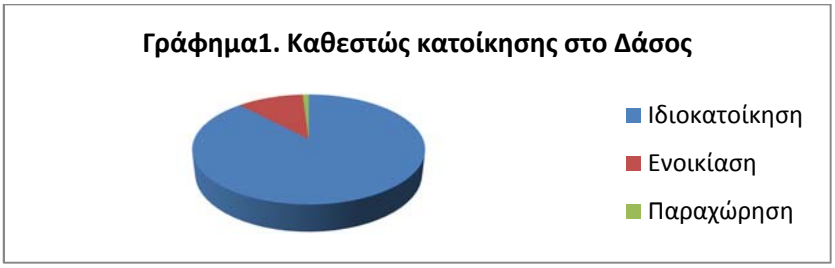

Σύμφωνα με την ίδια πηγή, συσχετίζοντας τον τόπο προέλευσης των κατοίκων με το ιδιοκτησιακό καθεστώς: οι προερχόμενοι από όμορο δήμο κάτοικοι είναι κατά 79% ιδιοκτήτες, 18% ενοικιαστές και 4% φιλοξενούμενοι. Οι προερχόμενοι από την επαρχία είναι 95% ιδιοκτήτες και 5% ενοικιαστές, ενώ οι προερχόμενοι από την επαρχία με ενδιάμεση κατοίκηση όμορο δήμο είναι ιδιοκτήτες σε ποσοστό 89%. Ο δε χρόνος και ο τρόπος απόκτησης του μεγαλύτερου ποσοστού των ακινήτων προσδιορίζεται μεταξύ των δεκαετιών ’71 και ’81, μέσω αγοραπωλησιών με πλήρη κυριότητα του αρχηγού της οικογένειας και σε κάποιες περιπτώσεις συνιδιοκτησία της συζύγου.

Η σχέση ιδιοκτησίας δημιουργεί απόλυτους χώρους στους οποίους μπορεί να ασκηθεί μονοπωλιακός έλεγχος. Τα οικόπεδα αποκτούν/αιχμαλωτίζουν αξίες γιατί εμπεριέχουν σχέσεις με άλλα οικόπεδα. Με τη μορφή του ενοικίου ο σχετικός χώρος γίνεται μια σημαντική πλευρά της ανθρώπινης κοινωνικής πρακτικής.[641]

Η ιδιοκατοίκηση, η οποία είναι συνήθως το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο ενός νοικοκυριού, είναι σημαντική για τη δημιουργία πλούτου, την κοινωνική ασφάλεια και την πολιτική. Οι άνθρωποι που είναι ιδιοκτήτες του σπιτιού τους έχουν μεγαλύτερο οικονομικό συμφέρον στη γειτονιά τους και ως εκ τούτου είναι πιθανότερο να πιέσουν την τοπική αυτοδιοίκηση για λιγότερη εγκληματικότητα, ισχυρότερη διοίκηση και καλύτερες τοπικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Η σχέση ιδιοκτησίας δημιουργεί περισσότερο ελεγχόμενους χώρους. Τα οικόπεδα αποκτούν αξίες γιατί εμπεριέχουν σχέσεις με άλλα οικόπεδα, κάνοντας τον σχετικό χώρο μια σημαντική πλευρά της ανθρώπινης κοινωνικής πρακτικής.

Οι οικιστικές συνέπειες της τρέχουσας οικονομικής κρίσης για τις γυναίκες που η απώλεια της στέγης τους σημαίνουν και απώλεια του εργασιακού τους χώρου, η αναγκαστική μετακίνησή τους σε άλλη συνοικία, με χαμηλότερα νοίκια, σημαίνει αφενός απώλεια του κοινωνικού δικτύου της γειτονίας στο οποίο στηρίζονταν για τη διεύρυνση της πελατείας τους ή την ανεύρεση εργασίας, αφετέρου απώλεια της προστασίας της γειτονιάς τόσο ως προς τις ίδιες όσον και ως προς τα παιδιά τους. Διότι, η αίσθηση της ασφάλειας που αισθάνονται οι γυναίκες σε μια γειτονιά είναι άμεσα συσχετισμένη με τις κοινωνικές

[641] Harvey David. *Ο χώρος ως λέξη-κλειδί.* Αθήνα: Περιοδικό Γεωγραφίες. Τεύχος 10. Φθινόπωρο 2005.

σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των γειτόνων. Για τις ανεξάρτητες γυναίκες με καριέρα και καλοπληρωμένη εργασία, που είχαν φύγει από τη γειτονιά σε κάποια φάση του κύκλου της ζωής τους προτιμώντας τις γειτονιές του κέντρου της Αθήνας, που φαίνεται να τους παρείχαν ένα καταλληλότερο περιβάλλον, επιτρέποντας τους να συνδυάζουν την επαγγελματική τους απασχόληση με μη παραδοσιακές μορφές οικογενειακής ζωής, μένοντας άνεργες, αναγκάστηκαν ή να μετακινηθούν σε περιοχές χαμηλότερου ενοικίου ή να στεγαστούν προσωρινά σε παραχωρημένο ξενοίκιαστο σπίτι φίλου/ης, γνωστού/της ή να επιστρέψουν στην πατρική στέγη. Αυτό σημαίνει ότι καλούνται να επανενταχθούν στη γειτονιά του Δάσους και να προσαρμοστούν σ' έναν τρόπο ζωής τις περισσότερες φορές ξένο προς αυτές. Όμως υπάρχουν άνθρωποι χωρίς τις παραπάνω επιλογές, οπότε «επιλέγουν» άτυπες πρακτικές όπως παράνομες υπενοικιάσεις από «λίγο πιο πλούσιους φτωχούς», καταλήψεις γης και κτιρίων, προκειμένου να εξασφαλίσουν μια έστω και προβληματική στέγη. Στο Δάσος υπάρχει αυτή η δυνατότητα, καθώς υπάρχουν πλέον κάποια κενά καταστήματα και κατοικίες και με το βάθεμα της κρίσης διαρκώς θ' αυξάνονται. Η φτώχεια, η ένδεια και η εξαθλίωση αποτελούν διαδικασίες στήριξης και αναπαραγωγής του τρόπου της εκμεταλλευτικής διαδικασίας που χαρακτηρίζει τους ταξικούς τρόπους παραγωγής. Τα παραπάνω, σταδιακά, οδηγούν σε αύξηση της ζήτησης για ενοικίαση κατοικίας, πτώση του ποσοστού ιδιοκατοίκησης και αύξηση του μέσου ενοικίου.

7.2. Τυπολογία υπαίθριων και ημιυπαίθριων χώρων

Υπαίθριοι χώροι είναι όλοι οι ακάλυπτοι, αδόμητοι χώροι των οικοπέδων. Ακάλυπτος ονομάζεται ο υπαίθριος χώρος που περιβάλει το κτίριο ή και τα κτίρια όπως συμβαίνει στα εξ αδιαιρέτου οικόπεδα με πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα δόμησης, στο Δάσος, και έχει ιδιαίτερη σημασία για το φωτισμό και τον αερισμό των κτιρίων.

Μεγάλη σημασία, εκτός από την έκταση των υπαίθριων χώρων, έχει και η μορφή συνύφανσής τους με τον αστικό ιστό. Η μείωση του ρόλου και της οικολογικής σημασίας των υπαίθριων χώρων για τη στοιχειώδη ισορροπία του αστικού ιστού φαίνεται καθαρά στην ποιότητά τους. Συχνά, ο όρος ποιότητα υπαίθριων χώρων συναρτάται με την «αισθητική» τους και σπανιότερα με την κλιματική και οικολογική τους λειτουργία. Η βλάστηση αποκτά καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της ποιότητας των υπαίθριων χώρων και είναι βασικός παράγοντας της άνεσης και της σταθερότητας του αστικού μικροκλίματος.

Τα διαμερίσματα των μικροαστικών πολυκατοικιών χαρακτηρίζονται από εσωστρέφεια όταν δεν υπάρχουν επαρκείς υπαίθριοι μεταβατικοί χώροι. Στα διαμερίσματα των μεσοαστικών πολυκατοικιών οι υπαίθριοι χώροι είναι διευρυμένοι.

Για τη τυπολόγηση των υπαίθριων χώρων των κατοικιών ενδιαφέρει: η σχέση ιδιωτικού/δημόσιου, εσωτερικού/εξωτερικού, οι εκφράσεις τους στο χώρο και ο εξοπλισμός τους.

Ανάλογα με τη θέση που βρίσκεται ο υπαίθριος χώρος σε σχέση με την κατοικία ονομάζεται: πρασιά, ακάλυπτος ή αυλή.

Πρασιά ή προκήπιο

Πρασιά ή προκήπιο είναι ο μεταξύ της ρυμοτομικής και οικοδομικής γραμμής υπαίθριος φυτεμένος χώρος. Οριοθετείται σε σχέση με το δρόμο, με χαμηλή συνήθως μάντρα – σύμφωνα με τη νομοθεσία έως 1.00μ- πάνω στη οποία τοποθετείται κιγκλίδωμα, προς τις όμορες ιδιοκτησίες περιφράσσεται επίσης με συμπαγή μάντρα, συνήθως ψηλότερη και τέλος με τα όρια των τοίχων του σπιτιού. Έχει συνήθως παραλληλόγραμμη κάτοψη και, σύμφωνα με τη νομοθεσία, μπορεί να στεγάζεται με πρόβολο το 1/8 του πλάτους της. Ανάλογα με την περίοδο κατασκευής του σπιτιού διαμορφώνεται και η στάθμη της σε σχέση με το έδαφος. Πάντως δεν μπορεί αυτή να υπερβαίνει το 0.50μ από τη στάθμη του πεζοδρομίου. Συχνά στις παλαιότερες κατασκευές, λόγω της εκ των υστέρων διαμόρφωσης των δρόμων και των πεζοδρομίων, η στάθμη της βρίσκεται λίγο ή περισσότερο χαμηλότερα, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η απορροή των φυσικών υδάτων (βρόχινο νερό).

Στο Δάσος, η πρασιά είναι 4.00μ, εκτός από τα Ο.Τ. με πρόσωπο στην Εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου, όπου είναι 6.00μ. Σχεδόν στο σύνολο των Ο.Τ, εκτός από των δεύτερων, είναι φυτεμένες. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, η πρασιά, αποτελεί τον δημοσιότερο υπαίθριο χώρο του σπιτιού και σε συνδυασμό με την βεράντα ή κάποιον ημιυπαίθριο αποτελεί έναν διευρυμένο και διαβαθμισμένο ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του δημόσιου δρόμου και της κατοικίας.

Η διημέρευση στις πρασιές αρχίζει συνήθως την άνοιξη, που καλυτερεύουν οι κλιματολογικές συνθήκες και τα φυτά είναι ανθισμένα, και τελειώνει με τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές. Η πρασιά είναι ένας μεταβατικός χώρος κοινωνικοποίησης. Σ' ένα πλακοστρωμένο τμήμα της τοποθετείται ο εξοπλισμός διημέρευσης (τραπέζι και καρέκλες). Ο πλαϊνός ή οι πλαϊνοί ακάλυπτοι της ιδιοκτησίας αποτελούν φυσική συνέχειά της.

Στα γωνιακά οικόπεδα, η πρασιά καταλαμβάνει όλο το μήκος της ιδιοκτησίας και στους δύο δρόμους. Έτσι τα γωνιακά οικόπεδα, συνήθως, είναι προνομιούχα ως προς το δημοσιότερο μέτωπο και το πράσινο.

[…] Η πρασιά της Κ. είναι φυτεμένη με ελιές. Όταν πηγαίναμε επίσκεψη, καθόμασταν στη γωνία και παρατηρούσαμε την κίνηση και τους δυο δρόμους.[…][642]

Στα Ο.Τ. που ακουμπούν στην λεωφόρο Αθηνών-Κορίνθου και που σχεδόν πάντα η χρήση τους είναι υπερτοπική εμπορική ή αναψυχής, η πρασιά δεν φυτεύεται. Αν πρόκειται για καταστήματα με χρήση αναψυχής, η πρασιά καταπατείται με ημιανοιγοκλεινόμενες σταθερές κατασκευές, που γεμίζουν με τραπεζοκαθίσματα, ενοποιώντας το νόμιμο κτίσμα με την ΄΄νομοτύπως΄΄ υφιστάμενη κατασκευή της πρασιάς. Αν πρόκειται για κτίρια με εμπορική χρήση, η πρασιά συνέχεται με το πεζοδρόμιο, δεν περιφράσσεται και έχει αποκλειστική χρήση τη στάθμευση. Δυστυχώς, και στις δυο περιπτώσεις, καθώς δεν υπάρχει παράδρομος, υπάρχει επικινδυνότητα που δημιουργείται από το συχνό παρκάρισμα και ξεπαρκάρισμα. Το φαινόμενο βρίσκεται στην ακραία του μορφή στη διασταύρωση με τη Γ. Παπανδρέου, όπου λειτουργούν και φανάρια. Ήδη, το δύο προσκυνητάρια που υπάρχουν στην εν λόγω διασταύρωση λειτουργούν προειδοποιητικά, αλλά ούτε οι επιχειρηματίες ούτε οι κάτοικοι ούτε η τοπική αυτοδιοίκηση φαίνεται να ανησυχούν.

<u>Ακάλυπτοι χώροι</u>

[…] Το παράθυρο στον πλαϊνό ακάλυπτο είναι δυτικό. Πριν χτιστεί η πολυκατοικία στην αντιδιαμετρική γωνία του απέναντι Ο.Τ. και κόψει τη θέα, χάζευα τη δύση. Η καλλίτερη θέση στην αυλή για να κάθεσαι το καλοκαίρι είναι στην προέκταση του ακάλυπτου. Εκεί έχει την περισσότερη δροσιά[…][643]

Ο ρόλος και η σημασία τους διαφοροποιείται ανάλογα με τη θέση τους ανάμεσα στα κτίρια αλλά και σε σχέση με το πλάτος τους. Ένας στενός ακάλυπτος χρησιμοποιείται μόνο ως πέρασμα, ενώ αντίθετα ένας φαρδύτερος και για διημέρευση. Η ποιότητα τους, καθορίζεται και από τη χρήση τους. Μέσω των πλαϊνών ακάλυπτων ενώνεται η πρασιά με την αυλή. Ο πλαϊνός ακάλυπτος συνδέει κυρίως το δρόμο με την κουζίνα.

[…] Το πλάι είναι φυτεμένο. Παλιά είχε μια κληματαριά που πήγαινε στην ταράτσα και διάφορα άλλα καλλωπιστικά φυτά. Τώρα έχει κυρίως λουλούδια σε γλάστρες. Όταν

[642] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2016)
[643] Προσωπική εμπειρία

ερχόμαστε στο σπίτι περνάμε απ' εδώ για να πάμε στην κουζίνα[…][644]

Στα σπίτια που περιβάλλονται από ακάλυπτους, χωρίς να διαθέτουν αυλή, οι ακάλυπτοι αποτελούν βασικό στοιχείο κοινωνικής επαφής μεταξύ των γειτόνων.

Το πλάτος τους –από το όριο του οικοπέδου έως το κτίριο– είναι 2,50μ στα χαμηλά κτίρια έως 7.50μ και στα ψηλότερα προκύπτει από τη σχέση Δ=3+0.1Η, όπου Η το ύψος του κτιρίου. Συχνά στους πλαϊνούς ακαλύπτους χωροθετούνται οι θέσεις στάθμευσης. Όταν το οικόπεδο έχει μικρό εμβαδόν, και λόγω του πλάτους των 2.50μ., η θέση στάθμευσης δυσχεραίνει την προσπέλαση στην αυλή.

[…] Το αυτοκίνητο όταν παρέδωσε πινακίδες (ο πατέρας της) *ήταν παρκαρισμένο στο δρόμο μπροστά από το σπίτι, αλλά μας κόλλησαν «χαρτάκι» να το πάρουμε. Τότε έβαλε τ' αυτοκίνητο στο πλάι του σπιτιού και έκλεισε ο χώρος. Η μαμά μου προτιμάει να μπει από την είσοδο του σπιτιού όταν γυρνάει από το super market γιατί δυσκολεύεται να περάσει με τις σακούλες.[…]*[645]

Η περίφραξη –συνήθως συμπαγής μάντρα– είναι αυτή που παρεμβάλλεται μεταξύ των όμορων εξ αδιαιρέτου ιδιοκτησιών, διαφοροποιώντας και διαχωρίζοντας τους ακαλύπτους τους.

<u>Αυλές</u>

Ο τύπος της μεσοαστικής κατοικίας με αυλή οφείλεται σε κάποιον κοινωνικό παράγοντα, που θα μπορούσε να είναι η επιτακτική ανάγκη ιδιωτικότητας των γυναικών που ζούσαν κλεισμένες στο σπίτι[646]. Εφ όσον λοιπόν η ιδιωτικότητα κατά κάποιο τρόπο προσδιορίζεται από τη θέση των γυναικών, οι τρόποι προστασίας (της ιδιωτικότητας) των αυλών ποικίλουν ανάλογα με τις αντιλήψεις για τις σχέσεις των φύλων. Η αυλή είναι στοιχείο τόσο χαρακτηριστικό και τόσο δεμένο με το σπίτι ώστε ν' αποτελεί βασικό λειτουργικό χώρο του. Υπήρχε σαφής διαχωρισμός του μπρος και πίσω μέρους του σπιτιού στο ισόγειο. Αυλές έχουν συνήθως τα μεσαία οικόπεδα και το σχήμα τους είναι παραλληλόγραμμο. Είναι φυτεμένες και ο εκσυγχρονισμός μεταξύ των άλλων σάρωσε και τις παλιές δοξασίες, τις φερμένες από την επαρχία που κυριαρχούσαν ανάμεσα στις παλιές γενιές, όπως το να φυτεύεται ο κήπος μόνο στη «γέμιση» ή στη «φέξη» του φεγγαριού, ή την πίστη στο «μάτι», το «μάτιασμα», ανθρώπων και φυτών.

Η χρήση των αυλών είναι πολυεπίπεδη και ποικίλλει ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. Το σίγουρο είναι ότι αφενός βγαίνουν σ' αυτή πράγματα και λειτουργίες που δεν χωράνε ή

---

[644] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)

[645] Συνέντευξη Μαίρης (2016)

[646] Σαλώμη Χατζηβασιλείου (2007), *Κοινωνικοπολιτικοί παράγοντες και μορφή κατοικίας -'μη πετάς τη γόπα σου στην αυλή μου'*, Αθήνα

δεν βρίσκουν θέση στο εσωτερικό του σπιτιού και αφετέρου αποτελεί χώρο ξεκούρασης, οικιακών και μη εργασιών και κοινωνικοποίησης.

Διά του λόγου το αληθές οι παρατιθέμενες φωτογραφίες.

Τόσο στις μονοκατοικίες όσο και στα διώροφα διάτρητες μεταλλικές βοηθητικές σκάλες ενώνουν το επίπεδο της αυλής ή του ακαλύπτου με την ταράτσα, όπου βρίσκονται οι ηλιακοί συλλέκτες, πλένονται τα χαλιά, απλώνονται τα ρούχα, παραμένουν τα βάζα με τα λικέρ στον ήλιο για όσο χρόνο απαιτείται. Έτσι, η ταράτσα γίνεται ένα ανοικτό δάπεδο. Ένας ακόμα ενδιάμεσος χώρος.

[…] Πριν βάλουμε τη μεταλλική σκάλα, είχαμε μια μεγάλη ξύλινη ξαπλωμένη παράλληλα στον μαντρότοιχο, στην άκρη της αυλής. Όταν χρειαζόταν να ανέβουμε στην ταράτσα, τη σηκώναμε και τη μεταφέραμε σ΄ ένα σημείο της αυλής όπου το στηθαίο της ταράτσας του σπιτιού διακοπτόταν. Όσοι από τη γειτονιά χρειάζονταν ψηλή σκάλα, ερχόντουσαν, την πέρνανε να κάνουν τη δουλειά τους και μετά την επιστρέφανε.[…][647]

Στο Δάσος και στο άνω Δάσος, σε αρκετές μονοκατοικίες των ανώτερων μεσαίων οικονομικά στρωμάτων, τμήμα του υπαίθριου χώρου καταλαμβάνει μια πισίνα. Πισίνες διαθέτουν επίσης κάποιες ταράτσες πολυκατοικιών και το εμπορικό κέντρο της Λ. Αθηνών. Η πισίνα αντικατέστησε το σιντριβάνι που παλιότερα υπήρχε στους υπαίθριους χώρους κάποιων κατοικιών. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει η διαφορά μεταξύ της περιβαλλοντικής σημασίας του φυσικού υδάτινου στοιχείου στον υπαίθριο χώρο και της ενεργοβόρας λειτουργίας της πισίνας, αλλά και της άσκοπης κατανάλωσης υδάτινου πόρου. Το νερό, τόσο ως φυσικό στοιχείο του περιβάλλοντος, όσο και ως στοιχείο του

[647] Προσωπική εμπειρία. Αφορά την περίοδο μεταξύ 1957-1997.

τεχνητού, συμβάλλει στη διαμόρφωση μικροκλίματος, προσφέροντας καλύτερες κλιματολογικά συνθήκες, κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Η πισίνα, δυνητικά, αποτελεί καθημερινό τόπο άθλησης και ο περιβάλλων χώρος της τόπο απόλαυσης, συναναστροφής και κοινωνικότητας. Η μορφή, τα κατασκευαστικά υλικά και ο τρόπος χρήσης της εξαρτάται από την κουλτούρα και το οικονομικό status των ιδιοκτητών της.

Κάποιες από τις πισίνες του Δάσους

Σήμερα, η πισίνα εντάσσεται στα καταναλωτικά πρότυπα, ως προϊόν εντυπωσιασμού που «πουλάει» περισσότερο. Μέχρι την περίοδο της οικονομικής κρίσης, σχεδόν κάθε νέα κατασκευή διέθετε πισίνα. Η οικονομία επί της κοινωνικής ζωής κατ' αρχάς επέφερε υποβιβασμό του «είναι» με το «έχειν» και στη συνέχεια μεταβολή του «είναι» σε «φαίνεσθαι».

Στο Δάσος, σύμφωνα με τις αγγελίες των μεσιτικών γραφείων, οι τιμές των ακινήτων που διαθέτουν πισίνα ενδεικτικά διαμορφώνονται ως ακολούθως:

Κάποιες οικογένειες, των μεσαίων και μικροαστικών στρώματων, προκειμένου να «ξεγελάσουν» τα πιστιρίκια τους καλοκαιρινούς μήνες, χρησιμοποιούν πισίνες μη σταθερής κατασκευής, με χαμηλό κόστος αγοράς.

[…] Αγοράσαμε μια πισίνα στρογγυλή από πλαστικό, διαμέτρου 3.00μ, και τη βάζαμε τα καλοκαίρια στην αυλή, δίπλα από το τραπέζι του φαγητού και το κρεβάτι (ιδιοκατασκευές, από ανακυκλώσιμα υλικά των γιαπιών που επιβλέπαμε). Η είδηση της πυρκαγιάς στην Πάρνηθα (28-6-2007) μας βρήκε στην αυλή γιορτάζοντας με φίλους και φίλες. «Όχι

άλλο κάρβουνο!», αρχίσανε να φωνάζουν βουτώντας στην πισίνα και αμέσως μετά οργανώθηκε η αντίδραση της επόμενης μέρας στο κέντρο της Αθήνας.[…][648]

Η πισίνα είναι μια ετεροτοπία της ψευδαίσθησης, καθώς προσπαθεί να προσομοιάσει στη θάλασσα. Είναι ένας ενδιάμεσος χώρος μεταξύ θάλασσας και γειτονιάς. Στην περίπτωση του άνω Δάσους μεταξύ θάλασσας και βουνού. Στη συγκυρία του καψίματος της Πάρνηθας μετατράπηκε και σε κατώφλι ανατροπής. Επίσης, η αίσθηση υγρασίας τονίζει τη ρευστότητα της κατάστασης και των σωμάτων, των φύλων και τελικά της ίδιας της ταυτότητάς τους, ως μια μήτρα όπου όλα είναι σε μια διαδικασία συνεχούς γίγνεσθαι, μετατρέποντας την πισίνα σε αρένα διαπραγμάτευσης.

Μπορεί οι αυλές των προηγούμενων δεκαετιών να μην ήταν παραδείγματα προς μίμηση, να μην ήταν ιδιαίτερα καλαίσθητες, να μην ήταν χλιδάτες, όμως ήταν οικείες.

Ο στεγασμένος ενδιάμεσος χώρος που ενώνει το εσωτερικό με το εξωτερικό ενός κτίσματος υπάρχει και λειτουργεί από την αρχαία ελληνική εποχή με τη μορφή του περιστυλίου, της στοάς και των αίθριων και φθάνει να «εκσυγχρονιστεί» στους σύγχρονους ημιυπαίθριους. Οι ημιυπαίθριοι χώροι, ως διαχρονικά μορφολογικά στοιχεία της ελληνικής αρχιτεκτονικής, έχουν πολυδιάστατη σημασία καθώς: δημιουργούν αίσθημα κλειστότητας και ασφαλείας, προστατεύοντας από τις κλιματικές συνθήκες, προσφέρουν άνετο περιβάλλον και καθίστανται βιώσιμοι για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, δημιουργώντας ηπιότερες περιβαλλοντικές συνθήκες από αυτές των υπαίθριων χώρων. Λειτουργούν ως ενδιάμεσοι χώροι συνδέοντας άλλους ανοικτούς και ως μεταβατικοί από και προς το εσωτερικό στον υπαίθριο χώρο. Αποτελούν τόπους συνάντησης και ξεκούρασης. Εξοικονομώντας ενέργεια, αφού δεν απαιτείται η θέρμανση ή η ψύξη τους με τεχνητά μέσα, δημιουργούν μια ενδιάμεση περιβαλλοντικά ζώνη, όπου οι συνθήκες είναι ηπιότερες και πιο κοντά στις συνθήκες άνεσης σε σχέση με αυτές της υπαίθρου. Υπ' αυτή την έννοια, θα μπορούσαν να οριστούν και ως περιβαλλοντικά ενδιάμεσοι χώροι.

Στο Δάσος, τέτοιοι χώροι καθημερινής διαμονής, όπου το κλίμα τους προικίζει με την άνεση της ανοιξιάτικης, της καλοκαιρινής αλλά και της φθινοπωρινής ατμόσφαιρας και ευεξίας, είναι οι βεράντες και οι ημιυπαίθριοι χώροι, που χωροθετούνται τόσο στο ισόγειο όσο και στους ορόφους. Η περισσότερο επιτυχής χωροθέτησή τους είναι αυτή του ισογείου, αφού, συνεχόμενοι με τα προκήπια ή τους ακαλύπτους, αποτελούν «διευρυμένο» προνομιούχο μεταβατικό χώρο μεταξύ υπαίθρου και κατοικίας.

[648] Προσωπική εμπειρία της περιόδου 2002-2008

[…] Όταν κάθομαι στη βεράντα την άνοιξη και βλέπω τα τριαντάφυλλα, δεν θέλω να βρίσκομαι πουθενά αλλού. Η μυρωδιά τους μπαίνει μέσα στο σπίτι…Επίσης μ΄ αρέσει να κάθομαι και να απολαμβάνω τη μυρωδιά της βροχής[…][649]

Όσο περισσότερο απομακρύνονται οι ημιυπαίθριοι χώροι από τη στάθμη του ισογείου, χάνονται οι μυρωδιές της γης και λειτουργούν περισσότερο ως ατελή υποκατάστατα των παλιών αυλών που οι κάτοικοί τους άφησαν πίσω.

Οι στεγασμένοι υπαίθριοι χώροι ανάλογα με τη θέση που βρίσκονται και τη χρονική περίοδο που κατασκευάστηκαν διακρίνονται σε: βεράντες ή ημιυπαίθριους χώρους, μπαλκόνια ή εξώστες, πιλοτές, ανοικτά κλιμακοστάσια και σκάλες

Βεράντα - ημιυπαίθριοι χώροι

Οι βεράντες αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των κτηρίων που μας επιτρέπουν τη χρονολόγησή τους, αφού οι ημιυπαίθριοι εμφανίζονται μετά το 1985.

Από τη δεκαετία του ’50, στα μονώροφα και τα διώροφα σπίτια του Δάσους, η βεράντα ήταν απαραίτητο στοιχείο λόγω του ήπιου κλίματος και της ανάγκης διαβίωσης σε εξωτερικό προφυλαγμένο χώρο. Προσαρμοσμένη στο επίπεδο του ισογείου του σπιτιού, αν και βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από την πρασιά –συχνά 1.00μ ψηλότερα– συνέχεται με αυτήν, δημιουργώντας έναν ακόμα ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του δημόσιου χώρου του δρόμου και της κατοικίας.

Κατέχει συνήθως γωνιακή θέση στην κύρια όψη του σπιτιού, είναι περιποιημένη κι ανοιχτή προς τα έξω. Έχει τετράγωνη ή παραλληλόγραμμη κάτοψη·με δύο κλειστές πλευρές, απ’ όπου, με μπαλκονόπορτες άμεσα ή με παράθυρα έμεσα, επικοινωνούν με αυτή τα όμορα δωμάτια, ή και η πόρτα εισόδου στην κατοικία, ενώ οι δύο ανοικτές πλευρές προστατεύονται από χαμηλό στηθαίο, πάνω στο οποίο υπάρχει κιγκλίδωμα στον όροφο, και από ένα άνοιγμα του οποίου γίνεται η πρόσβαση σ’ αυτήν μέσω λίγων σκαλοπατιών ή εξωτερικής σκάλας στον όροφο. Στην γωνία συνάντησης των δυο ανοικτών πλευρών, τοποθετείται μια, συνήθως, στρογγυλή κολώνα που στηρίζει την πλάκα που την στεγάζει. Η κάθε βεράντα είναι το «έξω» του προσωπικού εσωτερικού χώρου. Λόγω της θέσης της βεράντας σε σχέση με το δρόμο, οι λειτουργίες των όμορων προς αυτήν χώρων είναι οι δημοσιότερες και σχεδόν ποτέ η κουζίνα. Εξοπλισμένη συνήθως με έπιπλα «φερ φορζέ», η χρήση της εξαρτάται από από τον προσανατολισμό της. Τις ηλιόλουστες χειμωνιάτικες μέρες προσφέρεται ως χώρος εκτέλεσης οικιακών και μη εργασιών (όπως το κέντημα, το ράψιμο, το καθάρισμα των υλικών του φαγητού, διάβασμα κ.ά.) συνδυάζοντας την κοινωνικότητα με τη φυσική ομορφιά.

[649] Συνέντευξη Μαίρης (2016)

Οδός Σουκατζίδη & Ηρώων Πολυτεχνείου

Οδός Γ. Παπανδρέου

[…] Διαβαίνοντας το δρόμο, έξω από το σπίτι της, η οικοδέσποινα θα σου χαμογελάσει, θα σε καλέσει για καφέ, θα σου μιλήσει για τα λουλούδια της, θα ρωτήσει για την υγεία σου, τη δουλειά σου, την οικογένεια σου. Τα καλοκαιρινά απογεύματα συναντώνται φίλοι για να παίξουν τάβλι, σκάκι, χαρτιά, να πιουν καφέ ή ουζάκι με μεζεδάκι φτιαγμένο από τα χέρια της οικοδέσποινας ή ακόμα αγορασμένο από κάποιο delivery της γειτονιάς και να συζητήσουν.[…][650]

Στη βορεινή βεράντα επεκτείνεται το καθημερινό τους καλοκαιρινούς μήνες, παλαιότερα και το υπνοδωμάτιο, καθώς κοιμόντουσαν έξω για να αποφύγουν την αφόρητη ζέστη του εσωτερικού του σπιτιού, όταν ακόμα δεν υπήρχαν μονώσεις και κλιματιστικά. Αυτοί οι χώροι κινδυνεύουν να εξαφανιστούν, μιας και αρκετές οικογένειες τούς έχουν ήδη κλείσει προκειμένου να εξασφαλίσουν στέγαση σε περισσότερα τετραγωνικά.

Στα σημεία όπου οι κατοικίες είναι κτισμένες στις μεγαλύτερες κλίσεις του εδάφους –όπως συμβαίνει στο άνω Δάσος–, τόσο οι βεράντες όσο και οι ημιυπαίθριοι χώροι εξασφαλίζουν πανοραμική θέα της Αθήνας, των γύρω βουνών και της θάλασσας του Πειραιά μέχρι το Φάληρο.

[…]Οι φίλοι της λένε πως αγόρασε τη βεράντα και της έκαναν δώρο το σπίτι.[…][651]

Η βασικές διαφορές μεταξύ ημιυπαιθρίων χώρων και βεραντών και στο Δάσος είναι ότι: α) Οι ημιυπαίθριοι αποτελούν κυρίως στεγασμένες εσοχές των αστικών πολυκατοικιών, ενώ οι βεράντες των μονοκατοικίων ή των διπλοκατοικιών β) Οι ημιυπαίθριοι έχουν τρις και όχι δυο πλευρές κλειστές γ) Αντίθετα από τις βεράντες που βρίσκονται σχεδόν πάντα στην κύρια όψη των κτηρίων, οι ημιυπαίθριοι χωροθετούνται ανάλογα με τις «ανάγκες» σε όλες τις όψεις δ) Οι βεράντες διατήρησαν το χαρακτήρα τους –πολλές ακόμα τον διατηρούν– περισσότερο από τέσσερεις δεκαετίες, ενώ οι ημιυπαίθριοι χώροι μέχρι τον ΝΟΚ/2012, σχεδιάζονται έντεχνα στην κάτοψη των ορόφων και κατά κανόνα κλείνονται,

[650] Προσωπική εμπειρία
[651] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)

ύστερα από τον πολεοδομικό έλεγχο ή ακόμα και κατά την περίοδο της κατασκευής. Έτσι, ο κατασκευαστής πουλούσε περισσότερα τετραγωνικά και ο αγοραστής συναινούσε με το σκεπτικό ότι θα είχε περισσότερο κλειστό ωφέλιμο χώρο. Επομένως, υπήρχαν, θεωρητικά, στις πολεοδομικές διατάξεις και στις συμβολαιογραφικές πράξεις μεταβίβασης, στην πράξη όμως κατέληγε να είναι μια –υπό αίρεση– «ανοιχτή» μεγάλη ντουλάπα/αποθήκη, ένα υποψήφιο υπνοδωμάτιο, γραφείο ή οτιδήποτε άντεχε ο «εκμεταλλεύσιμος», εσωστρεφής, περίκλειστος χώρος της σύγχρονης κατοικίας.

Μπαλκόνι ή εξώστης

Τα μπαλκόνια είναι η υπαίθρια εκτόνωση των διαμερισμάτων. Συμβάλουν στο μετριασμό του αισθήματος εγκλωβισμού που προκαλείται από την κατοίκηση σ' αυτά. Μια διαπραγμάτευση της ελευθερίας που, κάποτε, χάριζαν τα σπίτια. «Μικρύναν τα όνειρα για να χωρέσουν στα μπαλκόνια». Τα μεταξύ των ιδιοκτησιών διαχωριστικά των μπαλκονιών άλλοτε είναι αυστηρά, αναδεικνύοντας μια προσπάθεια απόλυτης ιδιωτικότητας, και άλλοτε κατασκευάζονται με ελαφρύτερα υλικά, επιτρέποντας μια στοιχειώδη επικοινωνία μεταξύ των γειτόνων.

Συχνά, στις πολυκατοικίες της δεκαετίας του '60, η πρόσβαση στα διαμερίσματα γίνεται μέσω διαδοχικών ενδιάμεσων χώρων: Διαβαίνοντας το κατώφλι της αυλόπορτας της πρασιάς, και εν μέσω δένδρων και φυτών, προσεγγίζεις το δεύτερο κατώφλι που πρέπει να διαβείς, αυτό της εισόδου της πολυκατοικίας. Ακολουθεί ένας στεγασμένος διαδρόμος που οδηγεί στον πίσω ακάλυπτο όπου, διαβαίνοντας το κατώφλι ενός ανοικτού κλημακοστασίου και εν συνεχεία ενός στενόμακρου εξώστη/δρόμου, συναντάς διαδοχικά τα κατώφλια των εισόδων των διαμερισμάτων του κάθε ορόφου. Στα κοινόχρηστα αυτά μπαλκόνια/δρόμους «βλέπει» και το παράθυρο του «βασιλείου» της κάθε οικοδέσποινας (Σχέδιο 3, σ.280). Παιρνώντας απ' έξω μπορείς να οσμιστείς και να ορεχτείς το μεσημεριανό ή βραδινό φαγητό της μέρας. Αν σου κάνει κέφι μπορείς ακόμα και να χτυπήσεις την πόρτα και να σου προσφέρει ένα μεζεδάκι «για να μην σου πέσει το παιδί».

Πριν ο ΓΟΚ. του 1985 πριμοδοτήσει την ύπαρξη τους, λόγω του μικρού πλάτους τους (κυμαίνεται από 0.90μ-1.10μ), είναι συνήθως παραμελημένοι χώροι που χρησιμοποιούνται κυρίως ως αποθηκευτικοί ή για βοηθητικές χρήσεις (άπλωμα ρούχων κ.λπ.) και η ύπαρξή τους τις περισσότερες φορές είναι σχηματική. Μοιάζουν περισσότερο με μπαλκόνι/διάδρομο, απ' όπου επικοινωνούν και από τον εξωτερικό χώρο τα δωμάτια.

Η Μαρία Ιορδανίδου στο βιβλίο της *Η αυλή μας* γράφει γι αυτά: *Στις περισσότερες…πολυκατοικίες…σπάνια θα δεις παράθυρο. Είναι όλο μπαλκονόπορτες που βγαίνουν σ' ένα μπαλκόνι που ζώνει την πολυκατοικία ένα γύρο και θυμίζει κατάστρωμα βαποριού.*

Έτσι λοιπόν, μπαλκονόπορτα και κάμαρα, και η κάθε κάμαρα μοιάζει διάδρομος.[652]
[…]Το μπαλκόνι είναι εξαιρετικά μικρό και σε κάνει να νιώθεις ότι αιωρείσαι στο κενό, ότι πετάς.[…][653]

Γυναίκα σε μπαλκόνι με χαλί[654]

Μπαλκόνι με δυο γυναίκες

Μετά τον ΓΟΚ του ’85, έχοντας μεγαλύτερες διαστάσεις, πολλές φορές αποτελούν συνέχεια των χώρων διημέρευσης του διαμερίσματος. Οι εξώστες σχεδιάζονται πολύ πλατύτεροι, αμβλύνοντας έτσι την αίσθηση του περιορισμένου κλειστού χώρου, κυρίως στα μικρά διαμερίσματα, καθιστώντας τον περισσότερο ευχάριστο. Επίσης, πλέον, φαίνεται να συμμετέχουν στην καθημερινή λειτουργία του διαμερίσματος περισσότερο ως βιώσιμοι χώροι και λιγότερο ως χώροι αποθήκευσης. Εξοπλίζονται με φυτά, έπιπλα κήπου και τέντα.

[…] Βλέπω τον μικρό από δίπλα, όταν δεν τον αφήνει η μάνα του να κατέβει να παίξει, παίζει μπάλα στο μπαλκόνι (διώροφη κατοικία). Μια φορά είχε ένα μικρό μπαλάκι κι έπαιζε. Πότε το πέταξε στην ταράτσα μου και έφραξε την υδρορροή δεν ξέρω.[…][655]

Τα μπαλκόνια που βλέπουν στον εσωτερικό ακάλυπτο είναι ακόμα πιο στενά. Το στενό μπαλκόνι στον πίσω ακάλυπτο σε άμεση σχέση με το «βασίλειο της γυναίκα», την κουζίνα, είναι ο χώρος που ευκολότερα έχει πρόσβαση και επαφή με τον κόσμο. Εδώ υπάρχει ο σκουπιδοτενεκές, η πτυσσόμενη μεταλλική σκάλα, μια λεκάνη και ένα καλαθάκι με μανταλάκια για το άπλωμα, τα καλαθάκια για τις πατάτες, τα κρεμμύδια κ.ά. συχνά κρέμονται έξω από το κιγκλίδωμα –δεν χωράνε αλλιώς–, γλάστρες με μυρωδικά για τα φαγητά ή ένα μικρό τραπεζάκι πάνω στο οποίο ένα

[652] Ιορδανίδου Μαρία (1982). *Η αυλή μας.* Αθήνα: Εστία, σ. 11-12
[653] Άτυπη συζήτηση με Δάφνη (2016)
[654] Παπανικολάου Κώστας (2003), *Γυναίκα σε μπαλκόνι με χαλί* (2003): αβγοτέμπερα σε κοντραπλακέ θαλάσσης 125x125εκ. *Μπαλκόνι με δυο γυναίκες* (2003): αβγοτέμπερα σε κοντραπλακέ θαλάσσης 60x120εκ. http://www.felioscollection.gr/artist/papanikolaou-kostas
[655] Άτυπη συζήτηση στην αυλή της Αγαθονίκης (2016)

ηλεκτρικό μάτι ή γκαζιού χρησιμεύει για το μαγείρεμα των φαγητών με δυσάρεστη οσμή όπως το κουνουπίδι ή τα τηγανητά ψάρια.

Ο εξώστης είναι ένας μεταβατικός χώρος που μεσολαβεί μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου. Εμπεριέχει ίσως την έννοια του κατωφλιού αλλά δεν μπορεί να οριστεί μόνο ως τέτοιο. Είναι σίγουρα ένας χώρος που διαπραγματεύεται πολλές αντιτιθέμενες (κάποιες φορές) έννοιες και ισορροπεί μεταξύ διαφόρων στοιχείων. Ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, στο επάνω και στο κάτω, στο ιδιωτικό και στο δημόσιο, στη θέα και στο θέαμα, στο ανοιχτό και στο κλειστό. Τι μπορεί να συμβολίζει και να οριοθετεί, και τι τελικά μπορεί να στεγάζει;

Το μπαλκόνι είναι το άνοιγμα προς τα έξω. Εκφέρει λοιπόν λόγο, αντιστοιχεί σε έναν τόπο όπου εξωτερικεύεται ένα κομμάτι της εσώτερης αλήθειας και δράσης του σπιτιού. Το μπαλκόνι είναι ένας χώρος κοινοποίησης, κι αυτό γιατί γνωρίζει κανείς εκ των προτέρων πως βγαίνοντας προσφέρει τον εαυτό του στη δημόσια ματιά.

[…] Εκείνη έβγαινε στο μπαλκόνι της, κι εκείνος απ΄ την απέναντι μονοκατοικία άνοιγε το παράθυρο του και έβαζε στο στερεοφωνικό δυνατά κλασική μουσική ν΄ακούει κι εκείνη. […][656]

Πιλοτή

Σχεδόν το σύνολο των πολυκατοικιών του Δάσους από τη δεκαετία του ’70 χτίζονται σε πιλοτή. Απελευθερώνοντας το κτίριο από το έδαφος, η πιλοτή, μαζί με την πρασιά, θα μπορούσαν να αποτελέσουν τους ενδιάμεσους χώρους που θα ενοποιούσαν το δρόμο με τον ακάλυπτο. Γεγονός που σημαίνει ποικιλία στην εναλλαγή δημόσιων και ημιδημόσιων, στεγασμένων ή μη, χώρων. Θα μπορούσε να αποτελέσει, επίσης, την αφορμή για την ενεργοποίηση ημιυπαίθριων δραστηριοτήτων. Βέβαια για να συμβούν τα παραπάνω, ο χώρος της πιλοτής θα πρέπει να είναι ελεύθερος, ευχάριστος και όχι μόνο στεγασμένος χώρος στάθμευσης, όπως έχει παγιωθεί η χρήση της[657] αφού, σε πολλές περιπτώσεις, δεν

---

[656] Προσωπική εμπειρία της δεκαετίας του ‘60

[657] Στην πυλωτή συνήθως δημιουργούνται θέσεις στάθμευσης, οι οποίες όμως μόνο ως αποκλειστική χρήση υπέρ ενός συνιδιοκτήτη μπορούν να γίνουν αποδεκτές κατά το νόμο. Επιτρέπεται να δομηθεί ως το 50% της επιφάνειας του κτιρίου, οπότε η δομήσιμη αυτή επιφάνεια δεν προσμετράται στον συντελεστή δόμησης και απαγορεύεται να γίνει ο χώρος αυτός κατάστημα, διαμέρισμα ή αποθήκη. Απαγορεύεται να γίνουν χωριστές οριζόντιες ιδιοκτησίες με ποσοστό στο οικόπεδο. Οι περιορισμοί αυτοί και οι απαγορεύσεις ορίζονται από το άρθρο 1 παρ. 5 του ν. 1221/1981 και τον ν. 960/79 *«περί συμβολής υποχρεώσεων προς δημιουργίαν χώρου σταθμεύσεως αυτοκινήτων διά την εξυπηρέτησιν των κτιρίων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων».* Κατά την υπ’ αριθ. 2155/2009 απόφαση του Δ΄ Τμήματος του Αρείου Πάγου, *«ο χώρος της πυλωτής ή ανοικτά τμήματα του χώρου αυτού ανήκουν στα κοινόκτητα και κοινόχρηστα μέρη της οικοδομής, επί των οποίων μπορεί μόνο να παραχωρηθεί ... δικαίωμα αποκλειστικής χρήσεως σε ιδιοκτήτες ορόφων ή διαμερισμάτων της ιδίας οικοδομής»*. Η αποκλειστική αυτή χρήση έχει χαρακτήρα δουλείας

δύναται να ικανοποιηθεί αυτή η λειτουργία στους υπόγειους χώρους, οι οποίοι επίσης δεν προσμετρώνται στην δόμηση. Τελικά αναιρούνται στην πράξη οι δυνατότητες του χώρου αυτού.

Λόγω των όρων δόμησης στο Δάσος (πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα δόμησης) πολλές από τις πολυκατοικίες με πιλοτή βρίσκονται περιτριγυρισμένες από πλούσια βλάστηση και πεύκα. Αυτό το γεγονός τους προσφέρει μια ιδιαίτερη ποιότητα, την οποία σπάνια εκμεταλλεύονται οι ενήλικες κάτοικοι των διαμερισμάτων, την χαίρονται όμως τα παιδιά με το παιχνίδι τους.

Πιλοτή πολυκατοικίας στην οδό Καλαβρύτων

[…] Οι πολυκατοικίες εδώ είναι διαφορετικές, έχουν μια άπλα τέλος πάντων[…][658]

Όταν η ισόγεια στάθμη εξαφανίστηκε από την κάτοψη της πόλης, με την ασύλληπτη αποδοχή της ανοιχτής στάθμευσης ως ισόγειας χρήσης στην πιλοτή, αυτόματα ανεστάλη κάθε προοπτική ημιυπαίθριας διαβίωσης, εκεί που κατ' εξοχήν υφίσταται η έννοια της υπαίθρου: στο έδαφος. Έτσι ενδυναμώθηκε η αίγλη των ψηλών ορόφων, του κατά-το-μέγιστο απομακρυσμένου από το δρόμο διαμερίσματος. Τα πεζοδρόμια και οι πρασιές, διακοπτόμενα από ράμπες εισόδου αυτοκινήτων, διαλύθηκαν περαιτέρω και εκφυλίστηκαν σε πεδία όχλησης των «σταθμευόμενων» από αργόσχολους ενοχλητικούς περιπατητές, νοσταλγών μιας παρελθούσας εποχής.

<u>Σκάλες – κλιμακοστάσιο – αναβατόρια - είσοδοι /κινήσεις - μεταβάσεις</u>

Τα κλιμακοστάσια και οι διάδρομοι επίσης αποτελούν στοιχεία κυκλοφορίας. Μαζί με την είσοδο είναι οι κοινόχρηστοι χώροι της πολυκατοικίας. Ο ρόλος τους είναι η διανομή στα διαμερίσματα και οι διαστάσεις τους είναι ελαχιστοποιημένες. Ήδη έχω ακροθιγώς αναφερθεί σ' αυτά περιγράφοντας το ανοκτό κλιμακοστάσιο και τον εξώστη/δρόμο των πολυκατοικιών του '60 και '70.

Οι σκάλες ενώνουν δύο ή περισσότερα επίπεδα που βρίσκονται σε διαφορετικό ύψος, δύο καταστάσεις διαχωρισμένες στον κατακόρυφο άξονα. Αυτό το σύστημα παρουσιάζει ομοιότητες με τη γέφυρα/ένωση, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η αλλαγή επιπέδου στο χώρο πραγματοποιείται είτε μέσω ενδιάμεσων θέσεων/στάσεων, είτε με τη μετάβαση μεμιάς στο υψηλότερο σημείο, όπως συμβαίνει με τον ανελκυστήρα. Το σώμα ακολουθεί την κλίση για να αλλάξει επίπεδο και αντιλαμβάνεται την αλλαγή επιπέδου

[658] Συνέντευξη Αύρας (2002)

συγκρινόμενο με έναν ορίζοντα. Η κίνηση στον κατακόρυφο άξονα προσφέρει μεγαλύτερη εποπτεία, γεγονός που συνδέεται με τη μεταφορική χρήση της έννοιας της επίβλεψης. Σε κάθε ενδιάμεσο σημείο/στάση, η οπτική εντύπωση εμπλουτίζεται συγκριτικά με την προηγούμενη θέση. Κατά την άνοδο αποκαλύπτονται τμήματα των αντικειμένων που στο κατώτερο επίπεδο δεν ήταν ορατά. Αντίστροφα στην κάθοδο αποκαλύπτονται σταδιακά. Μέσω της κλίμακας προσφέρεται η δυνατότητα κίνησης σε περισσότερα από ένα ύψη. Έτσι, η μία υψομετρική στάθμη επι-τίθεται της άλλης και μέσα από τη συνεχή «αλληλεπίθεση» περιήγείται το σώμα στο χώρο. Μεταφορικά, στη χρήση της έννοιας της κλίμακας, εμπεριέχεται η επιδίωξη της απομάκρυνσης από το έδαφος και η προσπάθεια κατάκτησης υψηλότερων επιπέδων. Χαρακτηριστική εφαρμογή είναι στην αύξηση των ορόφων.

Συγκρίνοντας την περίπτωση της σκάλας με αυτή του ανελκυστήρα, παρατηρούμε ότι στην πρώτη περίπτωση, λόγω των ενδιάμεσων θέσεων/στάσεων, υπάρχει στον μετακινούμενο συναίσθηση της εκάστοτε θέσης του, ενώ στη δεύτερη ο επιβάτης χάνει την αίσθηση της σχέσης με αυτό που υπάρχει έξω από τον κινούμενο μηχανισμό και το μόνο που προδίδει τη μετατόπιση είναι η τελική διαφορά της θέσης και του χρόνου του μεταβαίνοντος σώματος.

Σύμφωνα με την πολεοδομική νομοθεσία, μέχρι τη στάθμη των 9.00μ, η κατασκευή ανελκυστήρα είναι προαιρετική. Έτσι συχνά σχεδιάζεται και κατασκευάζεται το μπετονένιο κουβούκλιο του, αλλά βρίσκεται σε αναμονή η λειτουργία του. Τις περισσότερες φορές, όταν πρόκειται για προσθήκες ορόφων μέχρι την προαναφερθείσα στάθμη, δεν προβλέπεται.

7.3. Η έμφυλη καθημερινή ζωή στους ενδιάμεσους χώρους των κατοικιών

(Έμφυλη κατοίκηση και οι αυλές από τη δεκαετία του ’50 έως τη δεκαετία του ’70)

Τα κτίρια, μέχρι τα μισά της δεκαετίας του ’60, είναι μονώροφα ή διώροφα, χωρίς εγκαταστάσεις υποδομής για τα βασικά δίκτυα, εκτός από αυτή του ρεύματος, με βόθρο στην αυλή που βρίσκεται στο πίσω μέρος του οικοπέδου και γωνιακή βεράντα στην πρόσοψη. Στα όρια των ιδιοκτησιών κατασκευάζονται χαμηλές μάντρες.

[…]Επί πέντε χρόνια και ίσως παραπάνω μας φέρνανε νερό με βαρέλι. Γεμίζαμε για πόσιμο νερό τις στάμνες και για λάτρα είχαμε το βαρέλι. Ούτε πλυντήριο, ούτε τίποτα Το σπίτι αυτό ήταν πάρα πολύ ωραίο (55μ^2!). *Το θαύμαζαν όλοι όταν το πήραμε* (1957). *Μέχρι τότε δεν είχε κανείς τέτοιο σπίτι. Μέναν όλοι στο χάλι τους το μαύρο* (στα προσφυγικά). *Τώρα είναι το χειρότερο. Από τότε μέχρι σήμερα δεν κάναμε σχεδόν τίποτα. Μόνο κλείσαμε τη βεράντα, χτίσαμε το καμαράκι στην αυλή και φτιάξαμε τα έπιπλα της κουζίνας. Τώρα θέλουμε να φτιάξουμε τη μάντρα. Δεν είναι μάντρα αυτή, και να πετάξω τα έπιπλα της κουζίνας να φτιάξω άλλα… Όταν ήρθε το νερό, το βάλαμε μέχρι*

την αυλή. Εξωτερικά. Μετά από λίγο καιρό το φέραμε και μέσα στο σπίτι, στην κουζίνα δηλαδή. Το μπάνιο, εκτός από τη λεκάνη, δεν είχε άλλα είδη υγιεινής. Αυτά τοποθετήθηκαν πολύ αργότερα, τη δεκαετία του '80. Εξάλλου είναι πολύ μικρό. Ίσα ίσα χωράει τη λεκάνη, έναν μικρό νιπτήρα και το τηλέφωνο του ντους. Με το δίκτυο της αποχέτευσης του δήμου συνδεθήκαμε αργότερα, πριν δεν είχε κατασκευαστεί. Μέχρι τότε είχαμε το βόθρο. Κάθε τόσο γέμιζε και άντε να φωνάξεις βοθρατζίδικο. […][659]

Οι συνθήκες κατοίκησης στις κατοικίες κυρίως τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολες, καθώς τα δίκτυα υποδομής ήταν ανολοκλήρωτα, η οικιακή εργασία γινόταν επίπονη και χρονοβόρα. Το νερό ερχόταν με βυτίο και σε κάποια σπίτια άργησε να μπεί το ηλεκτρικό ρεύμα.

[…] Εμείς πήραμε εδώ το οικόπεδο μόνο και μόνο γιατί περνούσε το νερό, το είχανε φέρει οι Γερμανοί, δεν ξέρω, λόγω του ψυχιατρείου φέρανε και τηλέφωνο και νερό[…][660]

[…] Στη θεία μου προπάντων κουβαλούσαμε νερό γιατί είχε την ανηφόρα. Ερχόταν ο μπαρμπα Μαθιός από κάτω και άνοιγε τη βρύση και τρέχαμε με τους κουβάδες και το πηγαίναμε απάνω. Και όταν ήρθαμε μετά εδώ, τον πρώτο καιρό μας το φέρνανε με το βαρέλι. Γεμίζαμε το βαρέλι και είχαμε μια βρυσούλα εκεί επάνω στο μάρμαρο της κουζίνας και γέμιζα τη βρυσούλα … Για το μπάνιο κουβάλαγα. Τι να σου πω, περάσαμε πολύ ωραία. Μου το έφερνε ο Πότης το νερό και σήκωνα μόνο τη βρυσούλα -ήμουνα και έγκυος, πώς δεν έπαθα και καμιά ζημιά. Για το μπάνιο και για να λουστούμε και για να νιφτούμε όλοι «δώσ'του» την γκαζιέρα με τον κουβά από πάνω και άντε με άλλον κουβά να το μετριάζουμε…Τι ωραία που ήτανε! Πολύ ωραία ξεκινήσαμε! Γι' αυτό ήθελα να το δώσω. «Κακό που πάθαμε» σκέφτηκα «κάτσε να φύγουμε απ' εδώ»[…][661]

[…] Νερό δεν είχε το σπίτι. Πήγαινα και κουβάλαγα με σταμνί ή κουβά από τη βρύση που ήταν μακριά κοντά στο σχολείο[…][662]

[…] Το 1948 είχε ρεύμα, όχι όλοι. Στην αρχή μας δάνεισε η ταβέρνα για κάποιο διάστημα. Κάποια στιγμή γνώρισε ο άνδρας μου κάποιον της Δ.Ε.Η. από τον Ασπρόπυργο και έβαλε ρεύμα σε μας και στη θεία μου.[…][663]

Τα περισσότερα σπίτια διέθεταν ψυγείο με πάγο, το οποίο τροφοδοτούσε ημερησίως ο πλανόδιος παγοπώλης.

[…] Τον πάγο τον έφερνε ο παγοπώλης στη μητέρα μου μέχρι την κουζίνα. Στο ψηγείο[…][664]

---

[659] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)
[660] Άτυπη συζήτηση σε τυχαία συνάντηση με άγνωστη. (2002) Αναφέρεται στο 1951.
[661] Συνέντευξη Αύρας.(2002)
[662] Συνέντευξη Ελπινίκης (2016)
[663] Συνέντευξη Αύρας.(2002)
[664] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2016)

Τις αρχές της δεκαετίας του ’60 τηλέφωνο διέθεταν πολύ λίγα σπίτια και εξυπηρετούσαν τα υπόλοιπα.

[…]Όταν ήρθαμε, το 1957, δεν είχαμε τηλέφωνο, μας εξυπηρετούσε δίπλα η κουμπάρα… Δεν θυμάμαι πότε βάλαμε το τηλέφωνο. Ίσως το 1964. Όταν έπρεπε να ειδοποιήσουμε κάποιο γείτονα ή γειτόνισσα ότι τους ζητούσαν στο τηλέφωνο βγαίναμε στην αυλή και φωνάζαμε […][665]

Η καλοκαιρινή σκόνη και η χειμωνιάτικη λάσπη των δρόμων έκαναν τις νοικοκυρές να βρίσκονται συχνά με μια σκούπα στο χέρι.

Απορριμματοφόρο του δήμου περνούσε πολύ αραιά. Καθώς δεν υπήρχε ούτε η λογική ούτε η οικονομική δυνατότητα της υπερκατανάλωσης, τα περισσευούμενα φαγητά και προϊόντα κάποιες γειτόνισσες τα αντάλλασσαν μεταξύ τους, πετάγονταν ελάχιστα πράγματα και το πλαστικό δεν είχε κυριεύσει την καθημερινότητα, ο σκουπιδιάρης είχε μια σπάνια παρουσία στη ζωή της γειτονιάς. Η κάθε νοικοκυρά είχε το βαρέλι της όπου έκαιγε τα σκουπίδια. Αυτό γινόταν συνήθως πίσω στην αυλή. Φρόντιζε να μην έχει απλωμένη μπουγάδα στα σκοινιά και της λερωθούν τα ρούχα

Η κοινωνική ζωή, στις εξ αδιαιρέτου ιδιοκτησίες, καθοριζόταν από τις καθημερινές ανάγκες. Υπήρχαν αντικρουόμενα συμφέροντα, κυρίως λόγω της πολεοδομικής νομοθεσίας περί της «εξ αδιαιρέτου δόμησης», που όριζε στο συνολικό οικόπεδο τους όρους δόμησης, και όχι σε κάθε συνιδιοκτησία μέσα σε αυτό. Όπως ήδη έχω αναφέρει, η αρχική κατάτμηση ήταν μεγάλη, με αποτέλεσμα σε κάθε Ο.Τ. να υπάρχουν λίγα οικόπεδα με πολλές εξ αδιαιρέτου ιδιοκτησίες και, λόγω του χαμηλού συντελεστή δόμησης και του μικρού ποσοστού κάλυψης, με κάθε νέα προσθήκη κινδύνευε να εξαντληθεί η δυνατότητα δόμησης των υπόλοιπων συνιδιοκτητών. Έτσι, οι γείτονες και οι γειτόνισσες λειτουργούσαν ελεγκτικά. Η «καλή γειτονία» έδινε τη δυνατότητα αυθαίρετης προσθήκης αν η οικογένεια την είχε ανάγκη.

Παρούσες περισσότερες ώρες στο σπίτι, οι γυναίκες ανέπτυσσαν σχέσεις οικειότητας και φιλίας ευκολότερα. Συχνά, αυτές οι σχέσεις εξελίσσονταν σε «κουμπαριές» ή συγγενικές καθώς ο μέσος όρος παιδιών της κάθε οικογένειας ήταν τα τρία παιδιά.

[…] Από τη μια μεριά μένει η κουμπάρα μου η Β., που βάφτισε τη μεγάλη μου κόρη και και από την άλλη η κουμπάρα μου η Ρ., που της βάφτισα τη μικρή της κόρη. […][666]

Καταπιεσμένες συνήθως από την οικογένειά τους, είχαν μεγαλύτερη κατανόηση στα καθημερινά προβλήματα. Αναπτύσσονταν λοιπόν γυναικείες συμμαχίες, που τις ωθούσαν

[665] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2016)
[666] Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)

στην οικειοποίηση όλο και μεγαλύτερου χώρου στη γειτονιά, καθώς γνώριζαν ότι αν κάτι συμβεί σ' αυτές ή τα παιδιά τους η γειτόνισσα θα τρέξει.

[…]Η πόρτα του σπιτιού μας ήταν γενικώς ξεκλείδωτη. Κάποιες κυρίες, φίλες της οικογένειας ή απλά γνωστές, περνούσαν την αυλόπορτα για να κόψουν ρίζες ή κλαδιά από φυτά, για να τα φυτέψουν στον κήπο τους.[…][667]

[…]Μια μέρα, βγαίνοντας στην αυλή από την κουζίνα, βλέπω μπροστά μου μια κοπέλα να πηδάει τη μάντρα και να ετοιάζεται να φύγει τρέχοντας. «Πού πας;» τη ρωτάω. «Άστε με», μου απαντάει και συνέχισε και βγήκε από μπροστά στο δρόμο. Ήταν η φίλη του Γ. από δίπλα.[…][668]

Αυτές οι «γυναικείες συμμαχίες» χρήζονταν και θεματοφύλακες των ηθικών κανόνων, όπως τους παρέλαβαν ή όπως τους αντιλαμβανόντουσαν, κρίνοντας τα γεγονότα σύμφωνα με αυτούς.

Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω περιστατικά:

α) Λίγες μέρες πριν το γάμο του, σκοτώθηκε σε εργατικό ατύχημα, ένα παλικάρι από τη γειτονιά (δεκαετία '70). Πόνος και θλίψη απλώθηκε γι' αυτόν που «έφυγ»˝ και για την κοπέλα, που έγκυος έμενε πίσω. Οι γειτόνισσες κρίνανε ότι έπρεπε ο ανύπανδρος αδελφός του να την παντρευτεί.

β) Όταν μια 18χρονη ερωτεύθηκε έναν νέο που δεν ενέκρινε ο πατέρας της, την έδιωξε από το σπίτι. Η μάνα της και οι γειτόνισσες το θεώρησαν άδικο και αποφάσισαν να μην εμποδίσουν αυτόν το γάμο (1967). Μάζεψαν χρήματα, της έφτιαξαν ένα λευκό φορεματάκι, μπομπονιέρες και τη συνοδεύσαμε στην εκκλησία με τους λιγοστούς καλεσμένους. Η μητέρα της γνώριζε ότι η ανυπακοή προς τις προσταγές του συζύγου της μπορεί να την οδηγούσαν στο δρόμο, όμως η ευτυχία του παιδιού της μέτραγε περισσότερο. Στήθηκε λοιπόν ένας προστατευτικός κλοιός από τις γειτόνισσες.

Ο ρόλος τους λοιπόν εκτός από ελεγκτικός ήταν και παρεμβατικός. Συχνά δεν έδιναν λογαριασμό σε κανέναν, αλλά ούτε τους τον ζητούσε κανείς.

Οι γυναίκες, όταν διαπίστωναν μια άμεση έλλειψη και βαριόντουσαν να πάνε στον μπακάλη να την καλύψουν ή έκαναν κάτι άλλο που δεν ήθελαν να καθυστερήσουν ζητούσαν τη συνδρομή της γειτόνισσας. Οι γυναίκες πάντα εξυπηρετούσαν η μια την άλλη με λίγη ζάχαρη, ένα λεμόνι, λίγο καφέ κ.λπ. Καθώς οι μάντρες που χώριζαν τις ιδιοκτησίες ήταν χαμηλές, τα απογεύματα έβγαιναν στις αυλές και, πίνοντας τον καφέ τους, συζητούσαν τα προβλήματά τους ή σχολίαζαν ότι τους είχε κινήσει το ενδιαφέρον μες στη μέρα (Σχέδιο 4, σ.289). Παράλληλα, έπλεκαν, κεντούσαν ή έραβαν. Κάποιες

[667] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)

[668] Άτυπη συζήτηση με Αγαθονίκη. Αναφέρεται στο τέλος της δεκαετίας του '70. (2016)

φορές, παρακολουθούσαν το φαγητό που μαγείρευαν για το βράδυ. Συχνά βοηθούσε η μια την άλλη στις δουλειές.

[…] Η Ρ. (διπλανή γειτόνισσα) που φτιάχναμε τα κρεμμύδια μας, τα στιφάδο μας λείπει και αυτή[…][669]

Πάσχα. Με το οβελία στη σούβλα και στο βάθος,κουβεντολόι με τις γειτόνισσες στη μάντρα

Συζητώντας για τα φυτέματα

Καφεδάκι για ξεκούραση

Οι δυσκολίες εγκατάστασης και η έλλειψη ακόμη και στοιχειωδών υποδομών (ύδρευση, ηλεκτροδότηση, συγκοινωνίες, δρόμοι, σχολεία κλπ) αποτέλεσαν πόλο κινητοποίησης και ανάπτυξης μορφών κοινωνικής συνοχής, έστω και συγκυριακά[670]

Και ενώ οι γυναίκες ήταν συνεχώς απασχολημένες με τις δουλειές του σπιτιού και της οικογένειας, τα παιδιά στις αυλές, στους δρόμους και στις αλάνες παίζανε ξέγνοιαστα –με μια φέτα ψωμί αλειμμένη με πελτέ ή βρεγμένη ζάχαρη στο χέρι– μπίλιες, κρυφτό, τα μήλα, γύρω-γύρω όλοι, περνά-περνά η μέλισσα, τ' αγαλματάκια, πινακωτή-πινακωτή, αμπάριζα, μπιζζζ, σχοινάκι, ένα-δύο-τρία κόκκινο φως, τυφλόμυγα, μακριά γαϊδούρα, σπασμένο τηλέφωνο, κυνηγητό με κλέφτες και αστυνόμους, αμπε μπαμπλόμ του κήθε μπλόμ κ.ά. Χωρίς πίκρα για τον κερδισμένο ή φθόνο για τον νικητή, ήταν αυτά τα παιχνίδια ένα κουβάρι σκέτο ζάχαρη, που φυλάκιζε τα όνειρά τους. Ένα άδειο πακέτο από τσιγάρα σήμαινε πάρα πολλά πράγματα και το ασημόχαρτό του ακόμα περισσότερα, καθώς μετασχηματιζόταν σε κύπελο για τον νικητή ή σε ποτηράκια σερβίτσιου σε παιχνίδια με τις κούκλες. Επίσης, *τότε τα παιδιά δεν παίζανε απλώς με το χώμα,*

669 Συνέντευξη Αγαθονίκης. (2002)

670 Έρευνα 2007: *«Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης»* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

μαθαίνανε με το χώμα, ήτανε το χώμα. Επίσης συνήθιζαν να οργανώνουν, στη μεγαλύτερη αυλή, παραστάσεις Καραγκιόζη.

[…]Η αυλή μας είναι παραλληλόγραμμη και διετίθετο ως η πλέον κατάλληλη για παραστάσεις συνήθως καραγκιόζη. Στηνόταν στην αυλή μια οθόνη από σεντόνι στερεωμένο με μανταλάκια από πάνω στο σκοινί της μπουγάδας και από κάτω με πέτρες, έμπαινε και μια λάμπα από πίσω με μια μπαλαντέζα και όλα ήταν έτοιμα. Επειδή βέβαια δεν υπήρχαν τόσες καρέκλες για τους θεατές, ο καθένας και η κάθε μια κουβαλούσε την καρέκλα του. Καραγκιοζοπαίκτης συνήθως ο διπλανός, λίγο μεγαλύτερος, γείτονας[…][671]

Τα παιδιά γενικώς συναντιόντουσαν στις αυλές, έπαιζαν, διαμόρφωναν απόκρυφους μικροχώρους, αντάλλασσαν βιβλία, περνούσαν εκεί συχνά το χρόνο των αργιών και των διακοπών από το σχολείο. Είχαν μια διαφορετική αίσθηση του χρόνου, με πολύ μεγαλύτερο υποκειμενικό περιεχόμενο από το βίωμα των μεγάλων για τον δικό τους παράλληλο χρόνο. Αυτές οι αυλές αποτελούσαν για τα παιδιά όχι μόνο έναν ακόμα ενδιάμεσο χώρο αλλά έναν από τους χώρους όπου ζυμωνόταν η μελλοντική τους ταυτότητα.

[…]Πάντα είχα την απορία αν η αυλή είναι δημόσιος ή ιδιωτικός χώρος. Η αυλή είναι ιδιωτικός χώρος κατά κτήση και δημόσιος κατά χρήση; […][672]

Βόλτα με το ποδήλατο στην αυλή, η αυλή με τα σαράβαλα και στην κούνια

Η κοινωνικές σχέσεις ίσως να έχουν ως κοινή προέλευση την παιδική εμπειρία του παιχνιδιού. Το παιχνίδι προετοιμάζει τα παιδιά για την εμπειρία της υποκριτικής διδάσκοντάς τα να θεωρούν αξιόπιστες τις συμβάσεις της συμπεριφοράς. Όταν τα παιδιά μάθουν να πιστεύουν στις συμβάσεις, είναι έτοιμα να προσφέρουν ποιοτικό έργο στην έκφραση εξερευνώντας, μεταβάλλοντας κι εκλεπτύνοντας την ποιότητα των συμβάσεων. Οι ενήλικες δεν συνειδητοποιούν ότι παίζουν με το περιβάλλον τους, με τα γεγονότα της κοινωνικής τους θέσης, με τις δημόσιες εμφανίσεις τους, επειδή το παιχνίδι είναι αναπό-

[671] Προσωπική μαρτυρία
[672] Συνέντευξη Αλκμήνης (2002)

σπαστο κομμάτι τους. Η απώλεια της ικανότητας για παιχνίδι σημαίνει απώλεια της αίσθησης ότι οι καταστάσεις είναι εύπλαστες.[673]

Μια από τις ασχολίες των γυναικών στις αυλές και τις πρασιές ήταν η φροντίδα των λουλουδιών και των δένδρων. Στις αυλές πάντα υπήρχε και ένας, έστω και μικρός, μπαξές. Τα δένδρα ήταν κυρίως καρποφόρα. Εύκολα ξεχώριζες τις εποχές. Η φυσιογνωμία των κήπων, τη δεκαετία του '60, ήταν υβριδική, με «φαγώσιμη» αλλά και καλλωπιστική βλάστηση, όπως συνηθιζόταν. Όλα συνυπήρχαν μέσα σ' ένα αδιαμόρφωτο πλαίσιο. Ένα «κράμα» φύσης και «αδέξιας κατοίκησης» χαρακτήριζαν ένα πολυποίκιλο οσφραντικό τοπίο που εμπλούτιζε τη διαφορετικότητα του μικρόκοσμου των αισθήσεων: το ρετσίνι των πεύκων σε διάφορες περιστάσεις – σε βροχερούς ή στεγνούς καιρούς–, τα γιασεμιά, το αιγόκλημα, οι βασιλικοί, ο δυόσμος, οι λεμονανθοί, σε συνδυασμό με τις μυρωδιές από τα φαγητά ή το ψωμί που ψήνονταν στο φούρνο. Συχνά στις αυλές υπήρχε κληματαριά –μερικές έχουν διασωθεί έως σήμερα– τόσο για τα σταφύλια και τα αμπελόφυλλα όσο και για σκιασμό. Η περιποίηση της κληματαριάς επαφίεται στη φροντίδα των μελών της οικογένειας. Ακόμα και σήμερα, την άνοιξη, οι νοικοκυρές, όταν τα αμπελόφυλλα είναι ακόμα τρυφερά, φτιάχνουν τα ντολμαδάκια τους και το καλοκαίρι συνηθίζουν κάποιες οικιακές εργασίες, όπως το καθάρισμα των υλικών για το φαγητό, το ράψιμο και άλλες οικιακές εργασίες να τις κάνουν κάτω από την κληματαριά.

[…] Στη αυλή, από καρποφόρα δένδρα έχουμε: μια μεγάλη συκιά, δυο ροδιές, μια λεμονιά, μια ελιά, δυο μουσμουλιές και ένα δένδρο με λωτούς. Τα άνθη της ροδιάς είναι υπέροχα αλλά τα ρόδια συνήθως «σκάζουν» στην περίοδο της ωριμότητάς τους. Υπάρχει επίσης ένας μεγάλος φοίνικας. Είχαμε και μια κληματαριά που αρχικά ήταν μπροστά από το σπίτι και μετά ο πατέρας μου τη σκαρφάλωσε ως την οροφή του σπιτιού, για να κάνει μόνωση στην ταράτσα. Όταν πέθανε, τη βγάλαμε, για να μη κουράζεται τη μαμά μου με την καθαριότητα της ταράτσας. Από αρωματικά φυτά για τα φαγητά: δυόσμο, βασιλικό, ρίγανη, θυμάρι. Επίσης μαντζουράνα για αφέψημα, λεβάντα για αντισκοροκτόνο, γιασεμί που κάποτε φτιάχναμε και κολώνια, φρέσκα κρεμμυδάκια, μαϊντανό, σέλινο και λίγες ρίζες με καλοκαιρινά: ντομάτες, μελιτζάνες, πιπεριές. Όταν ζούσε η γιαγιά μου φύτευε και φασολάκια, κουκιά, φράουλες κ.α. για τις καθημερινές ανάγκες. Είχαμε επίσης μια κορομηλιά και μια μπανανιά. Η λεμονιά ήταν δίφορη και είχαμε τόσα λεμόνια όλο το χρόνο που ούτε και οι γειτόνισσες χρειαζόταν να αγοράζουν. Η κορομηλιά ήταν στην μια γωνία της αυλής, επί 40 χρόνια, τα 3 παιδιά της γειτόνισσας, μη έχοντας υπομονή να περιμένουν να ωριμάσουν, όσα ήταν από τη δική τους τη μεριά να έτρωγαν άγουρα. Δυστυχώς, η μητέρα μου έκοψε την κορομηλιά, στερώντας τους, αλλά και από εμάς, τη

[673] Sennett Richard (1999), Η τυραννία της οικειότητας, Νεφέλη, Αθήνα σ.338-339

χαρά της γεύσης τους. Μπροστά έχουμε κυρίως καλωπιστικά: τριανταφυλλιές, αγγελικούλες, μπουκαβίλια κ.ά. […][674]

[…] Το Χαϊδάρι είναι ένας τόπος που αποπνέει μνήμες και ιστορία σε κάθε του γωνιά. Πάντα όμως με συγκινούσαν τα παλιά νεοκλασικά, με τις νεραντζιές και τις αυλές που μυρίζουν γιασεμί… Δυστυχώς αυτά χάνονται μέρα με τη μέρα και μαζί τους αυτή η αρχοντιά[…][675]

Η αίσθηση που προσλαμβάνει κανείς σε έναν κήπο τις διάφορες εποχές του χρόνου είναι τελείως διαφορετική. Διαφορετικός είναι επίσης και ο χρόνος ασχολίας και η κούραση σε αυτόν. Το φθινόπωρο ο χώρος του κήπου γεμίζει σιγά-σιγά από τα φύλλα που πέφτουν και χρειάζεται σκούπισμα σχεδόν κάθε μέρα. Το χειμώνα, με τις γυμνές σιλουέτες των δέντρων και των θάμνων, ο κήπος μοιάζει μικρότερος και τα λασπόνερα δυσχεραίνουν την κίνηση σε αυτόν. Την άνοιξη γίνεται μια μικρή ζούγκλα, με τα χόρτα που θεριεύουν, χρειάζεται ξεχορτάριασμα.

Τριανταφυλλιές που μεγάλωναν και γίνονταν δένδρα με τα χρόνια, με την υπέροχη ποικιλία των χρωμάτων τους, σκορπούσαν την ευωδιά τους και στόλιζαν τα σπίτια και τους δρόμους. Όχι ότι έλειπαν βέβαια τα γιασεμιά ή τα νυχτολούλουδα ή οι μαργαρίτες και όλες αυτές οι ποικιλίες των φυτών που, παίζοντας με το φως και τον αέρα, χαρακτηρίζουν τις διαδρομές.

[…]Η μανία μου να κλέβω λουλούδια από τα κάγκελα των σπιτιών μάλλον οφείλεται στο ότι ήθελα με βίαιο τρόπο να αρπάξω την ομορφιά της φύσης. Η μητέρα μου, έχοντας την αγωνία ότι θα μου βάλουν τις φωνές αν με δουν, μου έλεγε ότι οι ιδιοκτήτριες τους έχουν στραμμένα τα βλέμματα τους στις τριανταφυλλιές τους.[…][676]

Στην καρδιά του καλοκαιριού, οι σκιάσεις των δένδρων και των θάμνων πίσω από το θαμπό ημίφως –άλλοτε του φεγγαριού κι άλλοτε του έναστρου ουρανού– ανέδιδαν κάτι το μυστηριακό και υποχθόνια θελκτικό, που όμως δεν προκαλούσε καμιά δεισιδαιμονική ανησυχία, ακόμα και όταν τα καλοκαιρινά βράδια, με τις μεγάλες ζέστες, κοιμόμασταν στην αυλή. Το σκηνικό συμπλήρωναν ηχητικά απομεινάρια απόμακρων λόγων –ψιθύρων ή ομιλιών– αγνώστων που βρίσκονταν σε κοντινή ή μακρινή απόσταση, με απροσδιόριστο περιεχόμενο. Ομιλίες που θα ήταν αδύνατο να προσληφθούν μέσα στο σημερινό καθεστώς του διαρκούς ηχητικού βόμβου, με τις ενδιάμεσες εξάρσεις σκληρών ήχων.

Μεγάλη γρίνια, που φαντάζει αιώνια, υπάρχει για τη σκιά των πεύκων και τις πευκοβελόνες καθώς η μεν πρώτη δεν ευνοεί τα λουλούδια οι δε δεύτερες απλώνονται σχηματί-

[674] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)
[675] http://www.ipolimas.gr/index.php/synentefkseis-xaidari/2043-oi-gynaikes-miloun
[676] Άτυπη συζήτηση με Βεατρίκη. (2015)

ζοντας ένα στρώμα που καθημερινά πρέπει να σκουπίζεται. Το ζήτημα των πεύκων, που είναι το κυρίαρχο αυτοφυές δένδρο του Δάσους, απασχολεί εδώ και πολλά χρόνια και την τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς φτάνουν συνεχώς αιτήματα από κατοίκους για την κοπή δένδρων που βρίσκονται σε κοινόχρηστους χώρους κυρίως στα πεζοδρόμια, με διάφορες τραγελαφικές δικαιολογίες, όπως: *έχει καταστρέψει τη μάντρα μου* ή *εμποδίζει να βάλω το αυτοκίνητο στο γκαραζ μου!* (Η είσοδος του γκαράζ είναι μεταγενέστερη του πεύκου) ή *οι ρίζες καταστρέφουν τα ρολόγια της ΕΥΔΑΠ* κ.ά. Ασχολήθηκα με κάποιες περιπτώσεις σε μια προσπάθεια διάσωσης τους. Το Χαϊδάρι πλήττεται από πλημύρες! Δυστυχώς, η ψηφοθηρική πολιτική είναι ισχυρότερη από την περιβαλλοντική.

[…]Το πεύκο που υπήρχε μπροστά από το σπίτι, το κόψαμε γιατί θα έπεφτε και θα γκρέμιζε το σπίτι.[…][677]

Στις αυλές υπήρχαν ζώα οικόσιτα αλλά και αδέσποτα που απολάμβαναν τη φροντίδα των γυναικών. Εκτός από τις ημισπιτικές - ημιαλανιάρες γάτες και τους σκύλους, σε αρκετά σπίτια υπήρχαν κότες για τα καθημερινά αυγά ή καμιά κατσικούλα για το γάλα.

[…]Η γειτόνισσα καταγόταν από τη Μάντρα –παραδοσιακά στην περιοχή είχαν κότες– και το κοτέτσι της ακουμπούσε στην κάτω μεριά της μάνδρας της αυλής μας. Ήταν φτιαγμένο με τσιμεντόλιθους και στεγαζόταν με κεραμίδια. Οι κότες έτρωγαν τα υπολείμματα των φαγητών της οικογένειας και τα δικά μας, μέχρι να καταλήξουν στη διαδικασία της εκτέλεσης...όπου συνήθης «δήμιος» ήταν η Ρ. (η γειτόνισσα), που πάταγε το κορμί της κότας και έκοβε με ένα μαχαίρι της κουζίνας το κεφάλι της, γεμίζοντας το χώμα με αίμα. Πολύ αργότερα κατάλαβα πως αυτή η θανατική εκτέλεση, σε συνδυασμό με όσα την ακολουθούσαν – όπως το ξεπουπούλιασμα με βραστό νερό – ήταν μια οικείωση με τη φύση, μια «πρωτοβάθμια εκπαίδευση» που διαπαιδαγωγούσε για τους τρόπους επιβίωσης...Κάποτε ο κόκορας την κοπάνησε από το κοτέτσι και άρχισαν να τον κυνηγάνε η μάνα μου με τη γειτόνισσα, με αποτέλεσμα η μάνα μου να πέσει και να σπάσει το πόδι της. Λίγες μέρες πριν είχα σπάσει το χέρι μου οδηγώντας το καινούριο μου ποδήλατο (1966). Έτσι μάνα και κόρη κυκλοφορούσαμε με το γύψο…Το καλοκαίρι στην αυλή υπήρχαν και βατραχάκια. Τα παρατηρούσαμε, τ'απογεύματα που ποτίζαμε με τη γιαγιά μου.[678]

Στη γειτονιά, ακόμα και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90, έβοσκαν πρόβατα. Οι βοσκοί διέσχιζαν τα βουνά της Ελευσίνας και της Μάνδρας, περνούσαν από το Δάσος για να συνεχίσουν προς άγνωστη κατεύθυνση. Ο βοσκός που είχε τη στάνη μέσα στο ήδη εγκαταλελειμμένο νταμάρι του Δάσους επίσης έβοσκε τα πρόβατα στην περιοχή. Ο ήχος

[677] Άτυπη συζήτηση με Αγαθονίκη. (2013, 2014, 2015, 2016)
[678] Προσωπική μαρτυρία

των κουδουνιών ερχόταν να προστεθεί στο ακουστικό τοπίο της γειτονιάς που τους καλοκαιρινούς μήνες το χαρακτήριζε το επίμονο τραγούδι των τζιτζικιών. Όσο στο Δάσος η δόμηση ήταν αραιή και τα πεύκα πυκνά, η βοσκή ήταν μια φυσική λειτουργία, πλήρως ενταγμένη στις συνήθειες του τόπου. Όταν η γη άρχισε να καλύπτεται από μπετόν και άσφαλτο όλα άλλαξαν. Η αστική ανάπτυξη, σταδιακά εκδίωξε τους βοσκούς.

Συχνά, παλιά σιδερικά, υπολείμματα οικοδομικών υλικών, παρηκμασμένα και χιλιοχρησιμοποιημένα κομμάτια επίπλων ήταν πεταμένα ανάμεσα στα φυτά, τα δένδρα και τα ζώα κάποιων αυλών, όπου κρέμονταν για στέγνωμα ασπρόρουχα – στόχος μιας ειδικής κατηγορίας μικρολωποδυτών εκείνης της εποχής, γνωστών ως «ασπρορουχούδων»[679]

[...]Ο πατέρας μου έβαζε τ' αυτοκίνητο στην αυλή και το επισκεύαζε. Μερικές φορές μαζί του και μ' ένα τραντζιστοράκι για παρέα, απ' όπου ακούγαμε θέατρο, γινόμασταν γεμάτοι γράσα. Αργότερα, αυτό το «σαράβαλο» εγκαταστάθηκε μόνιμα στην άκρη της αυλής και μετατράπηκε σε «γατομαιευτήριο»[…][680]

Όσοι ἀνδρες δεν συνήθιζαν να πηγαίνουν στο καφενείο μετά τη δουλειά, ανάλογα με τη διάθεση για κοινωνικότητα ή μη, «άραζα» στην πρασιά ή στην αυλή. Η χρήση των αυλών από τους άνδρες ενοχλούσε τις γυναίκες διότι παρεμπόδιζε τις σχέσεις με τις άλλες.

[…] «Δεν πας καμιά βόλτα», του έλεγα.[…][681]

Το '65 άρχισε να εκπέμπει πειραματικά η κρατική τηλεόραση. Το '69 στο Δάσος ελάχιστα σπίτια είχαν τηλεόραση. Θα τολμούσα να πω ότι ούτε καν μία τηλεόραση δεν αντιστοιχούσε σε κάθε Ο.Τ. Στα σπίτια που υπήρχε τηλεόραση συγκεντρώνονταν όσοι ήθελαν να παρακολουθήσουν κάτι σημαντικό.

[…] Το '69 συγκεντρωθήκαμε, μικροί και μεγάλοι, για να παρακολουθήσουμε τα πρώτα βήματα στο φεγγάρι, στην αυλή της γειτόνισσας.[…][682]

Μόνιμος κάτοικος της γειτονιάς ο Βαγγέλης Περπινιάδης στο υπόγειο του νεοανεγερμένου σπιτιού του (περίπου το 1966) είχε εγκαταστήσει πειρατικό ραδιοφωνικό σταθμό. Τα πάρτι που οργανώνονταν στη γειτονιά είχαν τη μουσική κάλυψη του σταθμού, ο οποίος διαμόρφωνε το πρόγραμμά του σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες της γειτονιάς.

[…] Όμως στην έκτη δημοτικού, σε ένα πάρτι παίξαμε την «μπουκάλα» και έγινε η αιτία να μας απαγορέψει ο πατέρας μου την πρόσκληση αγοριών στα επόμενα πάρτι. Το δώρο των παιδικών επισκέψεων ήταν μια μεγάλη σοκολάτα ΙΟΝ με αμύγδαλο.[…][683]

---

[679] Πετρόπουλος Ηλίας, *Οι καταβρεχτήρες της δημαρχίας*, Ελευθεροτυπία 7.2.1999
[680] Συνέντευξη Αλκμήνης (2016)
[681] Συνέντευξη Αγαθονίκης (2002)
[682] Προσωπική εμπειρία
[683] Σαλώμη Χατζηβασιλείου, 2002. *Οι γυναίκες του Δάσους Χαϊδαρίου*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, στο τομέα Πολεοδομία Χωροταξία του ΕΜΠ

Οι επισκέψεις στα σπίτια γειτόνων ή συγγενών που ζούσαν ή δούλευαν στο εξωτερικό μετέτρεπε το χώρο των καθιστικών σε χώρο συνάντησης του τοπικού με το παγκόσμιο. Το τοπικό με το παγκόσμιο συναντιόταν επίσης στον δημόσιο και ενδιάμεσο χώρο: με την ενδυμασία, τα παιδικά παιχνίδια, τα φυτά κ.ά. που έφερναν οι ίδιοι οι κάτοικοι ή οι συγγενείς τους από τα ταξίδια τους στο εξωτερικό.

[…] Ο καπετάνιος, από την απέναντι πολυκατοικία, όταν ξεμπαρκάροντας ερχόταν σπίτι του, δεν παρέλειπε να περάσει να χαιρετήσει τον πατέρα μου, μ΄ ένα ουίσκι δώρο απ΄ τα ταξίδια του, προτρέποντάς με να δοκιμάσω. Καθώς, όσο έλειπε, οι δυο ορφανές έφηβες κόρες του ζούσαν μόνες, υπολόγιζε στο ενδιαφέρον των γειτόνων. Ρωτούσε για τα νέα της γειτονιάς και διηγιόταν ιστορίες από τα μέρη που πέρασε. Επίσης, συχνά μας επισκέπτονταν Αμερικάνοι συνάδελφοι των γονιών μου, από τις εταιρίες στις οποίες δούλευαν, την «Basil» και την «Petter Miller» ή Έλληνες συναδέλφοι τους που δούλευαν στο Ντουμπάι. Έτσι μαθαίναμε για τον τρόπο ζωής σε χώρες που δεν είχαμε επισκεφτεί… Στα καλοκαιρινά μας ταξίδια, από τις ευρωπαϊκές αγορές, αγοράζονταν τα ρούχα και τα παιχνίδια μας, αλλά και σπόροι λουλουδιών κατά παραγγελία της γιαγιάς. Η πρασιά μας, την άνοιξη, ήταν ολάνθιστη από παράξενα λουλούδια και οι γειτόνισσες επιθυμούσαν τους σπόρους τους […][684]

Το γειτονεύειν (neighbouring) συνεχίζει να είναι μία σημαντική δραστηριότητα για ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού. ακόμη και όταν οι υπερ-τοπικοί δεσμοί αυξάνονται και γίνονται πιο σύνθετοι από τις μορφές της τοπικής αλληλεπίδρασης, διότι η γειτονιά συγκροτείται ως χωρική ενότητα μικρής κλίμακας, που υπάρχει *χάρη στις προσωπικές επαφές και τις αναφορές σε ένα (κοινό) παρελθόν και, ίσως, σε ένα κοινό πεπρωμένο*.[685]
Σύμφωνα με την Doreen Massey, η έννοια του τόπου τείνει να αποτελεί *ένα καταφύγιο προστασίας του καθημερινού, των πραγματικών και αξιολογημένων πρακτικών, απέναντι στη λαίλαπα του «παγκόσμιου»*. Το τοπικό γίνεται ένα *ασφαλές καταφύγιο* ενάντια στην *εισβολή της διαφορετικότητας.* Η ταυτότητα ενός τόπου ορίζεται από τη δράση ατόμων και ομάδων, τοπικών, υπερτοπικών και παγκόσμιων.[686]

[…] Όταν έρχεται από την Αμερική η παιδική μου φίλη για να φροντίσει τους γονείς της, που λόγω ηλικίας έχουν προβλήματα υγείας, «πέφτει σύρμα» και βρισκόμαστε στην πλατεία όλες οι φίλες και πρώην συμμαθήτριες. Αν και λείπει από τη γειτονιά από το

[684] Προσωπική εμπειρία που αναφέρεται στα μισά της δεκαετίας του ’70.
[685] Έρευνα 2007: *«Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης»* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα: Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη.
[686] Massey Doreen (2008) *Για το χώρο* (μτφ. Ι. Μπιλμπή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.22.

1976, η γειτονιά για εκείνη παραμένει σημείο αναφοράς.[…][687]

Η παρέμβαση του καπιταλιστικού κρατικού τομέα έχει ρυθμιστικό χαρακτήρα και ενθαρρύνει την ενίσχυση των κατακερματισμένων δυνάμεων της αγοράς, την εφαρμογή των αρχών του μοντέρνου κινήματος (Γ.Ο.Κ.), το θεσμό της οριζόντιας ιδιοκτησίας και την αυθαίρετη δόμηση.[688]

Οι αλλαγές στη μονάδα του νοικοκυριού και στην εργασία των δύο φύλων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των προτιμήσεων ορισμένων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων ως προς το χαρακτήρα και τη σύσταση της περιοχής κατοικίας τους. Οι δρόμοι ασφαλτοστρώνονται. Τα αυθαίρετα στο βουνό πυκνώνουν. Είναι μικρά, κατασκευασμένα με τσιμεντόλιθους και στεγασμένα με ελενίτ, κτίσματα. Ακόμα και παροπλισμένα λεωφορεία χρησιμοποιούνται για κατοικία. Είναι μία πρωταρχική, μια πρωτόγονη συνθήκη κατοίκησης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι σήμερα βρίσκεται σε έξαρση η αντιπαροχή και η οριζόντια ιδιοκτησία. Η παραγωγή του χώρου, δομημένου και αδόμητου γίνεται με κριτήρια αποκόμισης κέρδους, καταστρέφοντας τους τελευταίους ελεύθερους χώρους της περιοχής. Ο τωρινός κίνδυνος ονομάζεται: ιδιοτέλεια, ιδιωτικό συμφέρον, αδιαφορία.

Οι νέες κατασκευές χαρακτηρίζονται ως «πολυκατοικίες με πολυτελή διαμερίσματα και καταστήματα».

Ο Γ.Ο.Κ του '85 έδωσε περιθώρια για λειτουργικότερες κατασκευές με ταυτόχρονη αύξηση του όγκου. Έτσι ξαφνικά άλλαξε η κλίμακα των κατασκευών.

[…]Επειδή δεν είναι κολλητά η μια δίπλα στην άλλη. Όμως δεν έπρεπε να δώσουν αυτόν τον αέρα. Στην αρχή ήταν μέχρι 3 ορόφους, τελικά γίναν 5[…][689]

Τα ψηλά και πανταχόθεν ελεύθερα κτίρια αφενός μεν απομακρύνουν τον υπαίθριο χώρο από την κατοικία, αφετέρου τον υποτάσσουν υποβαθμίζοντας το ρόλο του σε εκείνον του πράσινου υπόβαθρου. Η έλλειψη κάθε ανθρώπινης κλίμακας και διαβάθμισης από τον ιδιωτικό στον δημόσιο χώρο συνέβαλε στη διάσπαση της σχέσης ανάμεσα στο κτίριο και τον υπαίθριο χώρο και τελικά ανάμεσα στον άνθρωπο και το δομημένο περιβάλλον.

[…] Έπρεπε να γίνουν μονοκατοικίες παντού. Τι πα να πει αυτό το πράγμα για τα παιδιά. Τα κάνανε νευρασθενικά, πώς να τα κρατήσουνε μέσα; Στα 4 ντουβάρια μέσα θα κάτσει το παιδί; Πώς θα παίξει; Αχ! Δεν πρόβλεψε κανένας, δεν έκαναν σωστές δουλειές. Δεν έπρεπε να κάνουν πολυκατοικίες καθόλου…[…][690]

---

[687] Προσωπική εμπειρία

[688] Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β. - *Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία*, επί πόλεως, σελ.6

[689] Συνέντευξη Αριάδνης (2002)

[690] Συνέντευξη Αύρας (2002)

[…] Μπορούν να εξαφανιστούν οι πολυκατοικίες που ξεφύτρωσαν εκεί που παλιά υπήρχαν δέντρα; Τα τελευταία χρόνια, το Χαϊδάρι βίωσε μια τέτοια ανοικοδόμηση που αλλοίωσε τη φυσική ομορφιά γύρω μας. Διατάραξε την αρμονία και την αρχιτεκτονική υπεροχή του τόπου. Αλάνες δεν υπάρχουν… χάθηκαν μαζί με τις χαρούμενες παιδικές φωνές. Τα λουξ διαμερίσματα με τζάκι και μπάρμπεκιου, κατάπιαν τις μονοκατοικίες με τις υπέροχες αυλές. Ακόμα ηχεί στ΄ αυτιά μου ο κόκορας της γειτόνισσας στη Δωδεκανήσου και τα πρωινά κελαϊδίσματα των πουλιών στις λεύκες του παλιού πέτρινου δημοτικού σχολείου. Εκεί μεγάλωσα…[…][691]

Οι πρασιές των πολυκατοικιών γεμίζουν γκαζόν και οι πιλοτές αυτοκίνητα. Οι σχέσεις των κατοίκων γίνονται περισσότερο τυπικές καθώς κυκλοφορούν πλέον πολλοί άγνωστοι.

[…] Το Δάσος δεν είναι πια το Δάσος που ήτανε, όπως όλα τα μέρη άλλωστε, έχει αλλάξει. Ότι τα έχει όλα, τα έχει. Αλλά τώρα βγαίνουμε έξω και δεν βλέπουμε κανένα γνωστό[…][692]

[…] Πριν ήταν καλύτερα, γιατί υπήρχαν άνθρωποι γύρω σου να επικοινωνήσεις πιο εύκολα […][693]

Η έλλειψη διαμορφωμένης συλλογικής μνήμης και βιωματικής σχέσης με το χώρο της πόλης ενισχύει την «ασέβεια» προς την ιστορία της πόλης και οδηγεί βαθμιαία στην απομνημειοποίηση της.

Η κλίμακα των Ο.Τ. του άνω Δάσους είναι μικρή διότι, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η κατάτμηση των οικοπέδων ήταν ανάλογη. Εκμεταλλευόμενοι τη μεγάλη κλίση του εδάφους, τα ύψη των κτιρίων υπερβαίνουν το επιτρεπόμενο ύψος των 9μ τουλάχιστον κατά το ύψος δύο ορόφων. Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και το αρχιτεκτονικό στιλ προσδιορίζονται από την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη, την αισθητική της εποχής και του εργολάβου. Το άνω Δάσος, όπως άλλωστε και όλη η Αττική, ανεβαίνει στα όρη και τα βουνά – την ακριβότερη γη – παράνομα ή νομότυπα και μάλιστα με πολυτελείς κατασκευές. Η αρχιτεκτονική, αντί να συνδιαλλαγεί και να αντιμετωπίσει την αντιφατική πραγματικότητα, μετατρέπεται σε πεδίο εντυπωσιασμού, χλιδής, ψεύδους και όχι σε όργανο επίλυσης λειτουργικών προβλημάτων, αποσυρμένη στα υψώματα των προαστίων.

---

[691] http://www.ipolimas.gr/index.php/synentefkseis-xaidari/2043-oi-gynaikes-miloun
[692] Συνέντευξη Αριάδνης (2002)
[693] Συνέντευξη Αύρας (2002)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΙΧΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Το σπίτι, όπως λέει και ο Raimund Abraham, είναι ένα σταυροδρόμι όπου συναντιούνται τα όνειρα, οι προσδοκίες, οι ψευδαισθήσεις, η ευχαρίστηση, η γέννηση, ο θάνατος, οι συγκρούσεις, η αγάπη, το μίσος, η μνήμη, οι επιθυμίες, η οικειότητα, η απόσταση, το φως, το σκοτάδι, οι εποχές, οι οσμές, τα μπαχαρικά, οι χειρονομίες, η κίνηση, η στάση, οι τοίχοι, η διαφάνεια, το γυαλί, η πέτρα, το ξύλο, το μέταλλο, το κρύο, η ζέστη, το αρσενικό, το θηλυκό.

Στο Δάσος, από τις συνεντεύξεις των γυναικών και τα ευρήματα της επιτόπιας έρευνας, επιβεβαιώνεται ότι η κατοικία, ως σύνθεση κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων, εκφράζει διαφορετικές ποιότητες αναγκών, ποικίλες δραστηριότητες, διαφορετικούς τρόπους ζωής και διαφοροποιημένες σχέσεις –ατομικού/συλλογικού, ιδιωτικού/δημόσιου– που αποτυπώνονται και στη δομή του χώρου.[694] Μέσω της σχέσης εσωτερικού/εξωτερικού των κατοικιών, τα μέλη των οικογενειών κοινωνικοποιούνται και ενσωματώνονται στη γειτονιά και στον ευρύτερο χώρο του δήμου και της πόλης.

Στις κατοικίες του Δάσους, ο διαχωρισμός ανδρικός χώρος/δημόσια πλευρά, γυναικείος χώρος/ιδιωτική πλευρά, υπάρχει τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στον υπαίθριο και ημιυπαίθριο χώρο τους. Στις μικρότερες, λόγω έλλειψης ζωτικού χώρου ικανού για να καλυφθούν οι ανάγκες της οικογένειας, αυτός ο διαχωρισμός δεν είναι τόσο εμφανής όσο στις μεγαλύτερες. Ο έμφυλος προσδιορισμός των χώρων προκύπτει από τις καθημερινές δραστηριότητες που συμβαίνουν σ' αυτούς αλλά και παράγονται ως έμφυλοι μέσω της αναπαράστασης. Οι γυναίκες είναι συμβολικά και λειτουργικά συνδεδεμένες με την κατοικία, η οποία αποτελεί το χώρο εργασίας τους –πληρωμένης ή απλήρωτης– ενώ αντίθετα αποτελεί χώρο ανάπαυσης και καταφύγιο από το χώρο της εργασίας για τους άνδρες. Στις οικιακές εργασίες εκτός από καθαριότητα και συμμάζεμα του σπιτιού, μαγείρεμα, πλύσιμο πιάτων και ρούχων, σιδέρωμα, ράψιμο, φροντίδα ή συνοδεία των μελών της οικογένειας, καθαριότητα και φροντίδα υπαίθριων χώρων, πληρωμή λογαριασμών, συμπεριλαμβάνεται και το διάβασμα των παιδιών. Τις περισσότερες φορές, προκειμένου να προλάβουν, κάποιες δουλειές γίνονται ταυτόχρονα. Η γυναίκα «ως βασίλισσα του σπιτιού» φροντίζει το σύνολο του χώρου χωρίς να της ανήκει κανένα μέρος του, χωρίς να μπορεί να εξασφαλίσει ιδιωτικότητα σαν άτομο. Ακόμα και αν στο σχεδιασμό της κατοικίας προβλέπεται χώρος γι' αυτήν, πράγμα σπάνιο, τελικά χρησιμοποιείται για τις οικιακές δουλειές ή καταλαμβάνεται από κάποιο άλλο μέλος της

[694] Άννη Βρυχέα (2003), *Κατοίκηση και Κατοικία, διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

οικογένειας. Οι γυναίκες είναι δεμένες στις καθημερινές ρουτίνες της οικιακής ζωής και την αμειβόμενη εργασία σε μια πολύπλοκη και αλληλοεξαρτώμενη σχέση.

Οι μορφές των κατοικιών του Δάσους κυμαίνονται από απλές απόπειρες ανθρώπινης κλίμακας, όπου τα σπίτια υπάρχουν όσο υπάρχουν άνθρωποι να ζουν μέσα σ' αυτά, να τα τροφοδοτούν με την ανάσα τους και να τα συντηρούν, μέχρι ορισμένα άκρως επικερδή εγχειρήματα που ακολουθούν τις επιταγές του μάρκετινγκ και τα είδη «lifestyle», με τρόπο ο οποίος καθορίζεται κυρίως από τις εμπορικές ευκαιρίες που δημιουργεί ο καταναλωτισμός αναδιαμορφώνοντας απλώς τις απεικονίσεις της θηλυκότητας. Στον καπιταλισμό, η εμπορευματοποίηση της κατοικίας υπόκειται (όπως εξάλλου όλα τα εμπορεύματα) στις διακυμάνσεις μεταξύ των αναπτυξιακών περιόδων και των περιόδων κρίσης/αναδιάρθρωσης. Ταυτόχρονα, από οικονομική, πολιτική και ιδεολογική άποψη, αποτελεί στοιχείο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Από οικονομική, γιατί όσες και όσοι εργάζονται χρειάζονται σταθερές συνθήκες κατοίκησης για να αποδώσουν στην εργασία τους προκειμένου να διασφαλιστεί η κερδοφορία των επιχειρήσεων. Από πολιτική, γιατί το κράτος και το κεφάλαιο διαχειρίζονται τη στεγαστική πολιτική με αντάλλαγμα τη λαϊκή συναίνεση. Τέλος, ιδεολογική, γιατί η σχέση των ανθρώπων με την κατοικία τους (ιδιοκτησία, ενοίκιο, κατάληψη κλπ) καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τον αυτοπροσδιορισμό της/του στις κοινωνικές συνθήκες.[695]

Τα μονώροφα των δεκαετιών '50-'80 συνδέθηκαν με έναν ανεπίσημο, άνετο τρόπο ζωής και το μικρό τους μέγεθος ενθάρρυνε τη συμμετοχή των μελών της οικογένειας στις δραστηριότητες έξω από αυτό με τη χωροθέτηση υπαίθριων και ημιυπαίθριων χώρων σε επαφή με τους χώρους διημέρευσης. Οι ακάλυπτοι χώροι, ως αδόμητα τμήματα των οικοπέδων, επιτρέπουν το φωτισμό και τον αερισμό των κτιρίων, αλλά και την κοινωνικοποίηση των ενοίκων των κατοικιών.

Το Δάσος από περιοχή παραθεριστικής κατοικίας εύπορων Πειραιωτών, εξελίχθηκε σε «αναβαθμισμένο» προάστιο της δυτικής Αθήνας. Η διαδικασία της αστικοποίησης ξεκίνησε όταν, στη βάση μιας νομοθεσίας που αναπτύχθηκε για την αποκατάσταση των μικρασιατών προσφύγων, οικοπεδοποιήθηκαν και οι δασικές εκτάσεις του Δάσους. Η αποκατάσταση στηρίχθηκε σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς οι οποίοι ουσιαστικά λειτούργησαν ως οικοπεδικοί και για ευρύτατα στρώματα δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών. Ο αστικός ιστός της, διαμορφώθηκε από διαδικασίες προσθετικής ανάπτυξης και είναι το αποτέλεσμα της διαπλοκής του πολεοδομικού σχεδιασμού και των σχεδιαστικών επεμβάσεων μέσα στα «κενά» των νόμων. Η αστική ιδιοκτησία κυριαρχείται από τους μικρούς ιδιοκτήτες.

---

[695] http://kompreser.espivblogs.net/ τεύχος 6, *Δεκέμβρης 2014*

Η ένταξη του Δάσους στο σχέδιο πόλης παρείχε το «πλαίσιο» διατήρησης μιας οικογενειακής ζωής, βασισμένης στις ιεραρχίες και στους στερεότυπους ρόλους των φύλων και μιας αντίληψης για τη θηλυκότητα, συνδεδεμένης με την ιδιώτευση και το νοικοκυριό. Οι γυναίκες βρέθηκαν εγκλωβισμένες στην ιδιωτική σφαίρα κάτω από δύσκολες καθημερινές συνθήκες, καθώς τα δίκτυα υποδομής ήταν ανολοκλήρωτα, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, με συνέπεια η οικιακή εργασία να είναι επίπονη και χρονοβόρα. Ο παράγοντας «ιδιώτευση» δεν ίσχυε για αρκετές γυναίκες, που μοίραζαν το χρόνο τους μεταξύ απλήρωτης οικιακής εργασίας και αμειβόμενης προκειμένου να επιβιώσει η οικογένεια – όταν δεν αρκούσε ο ανδρικός μισθός ή για άλλους λόγους. Αποτέλεσαν μια ελκυστική πηγή προσφοράς εργασίας, κυρίως του τριτογενή τομέα, αλλά και για πολλές από τις βιομηχανίες και βιοτεχνίες που αναπτύχθηκαν στην ευρύτερη περιοχή, τις δεκαετίες ’50-’70. Εργατικό δυναμικό και από τη γειτονιά, στρατολογούσαν επίσης όσοι βιοτέχνες και εργοστασιάρχες κατοικούσαν ή είχαν τις βιοτεχνίες τους εδώ. Μητρότητα, υπολειτουργών κράτος πρόνοιας και μη εύρυθμη λειτουργία τοπικών Μ.Μ.Μ., σε συνδυασμό με την κοινωνικά αποδεκτή και σε μεγάλο βαθμό επιβαλλόμενη προτεραιότητα των οικογενειακών υποχρεώσεων, αφενός αποτέλεσαν εμπόδιο για τις γυναίκες της εργατικής και μικροαστικής τάξης, να βρουν και να διατηρήσουν θέσεις εργασίας, αφετέρου αναπαρήγαγαν τον «συμπληρωματικό» οικονομικό τους ρόλο, ωθώντας τις να εργάζονται σε άτυπες ή ευέλικτες μορφές μερικής ή μη απασχόλησης ή ως συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη των οικογενειακών επιχειρήσεων, θέσεις που συνδυάζονται ευκολότερα με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Με μέσο όρο μελών σε κάθε οικογένεια 5-6 άτομα, οι οικογενειακές υποχρεώσεις τους ήταν εξαιρετικά επιβαρυμένες.

Για τις γυναίκες, λοιπόν, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την «αμειβόμενη απασχόληση». Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά-σχόλη, χρόνος εργασίας-χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς –τόπος κατοικίας, μητρότητα– καριέρα, «ιδιωτική» ή «δημόσια» σφαίρα. Τα όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τις καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες.[696] Προκειμένου να αντεπεξέλθουν οι γυναίκες στις δυσκολίες της καθημερινής ζωής, ανέπτυσσαν σχέσεις αλληλεγγύης. Στις «ομάδες αλληλεγγύης» που σχηματίζονταν, συνήθως οι γυναίκες είχαν

[696] Βαϊου Ντίνα & Στρατηγάκη Μαρία (1989). *Η εργασία των γυναικών ανάμεσα σε δύο κόσμους.* Σύγχρονα θέματα Νο 40, σελ. 15-24 & Βαϊου Ντίνα (1989).*Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*. Σύγχρονα Θέματα, Νο 40, σελ. 81-90

κοινά συμφέροντα καθώς προέρχονταν από την ίδια εισοδηματική τάξη, είχαν συγκρίσιμο μορφωτικό επίπεδο και παρόμοια οικογενειακή κατάσταση. Συχνά οργάνωναν πρακτικές που συγκροτούσαν μια κοινωνικότητα αξεδιάλυτα τοπική και επαγγελματική, η οποία κινητοποιούσε και στρατολογούσε εργατική δύναμη για τις τοπικές αγορές εργασίας. Καθοριστικές, λοιπόν, χωρικές κλίμακες για τη δόμηση της ταυτότητας των γυναικών, αλλά και της γειτονιάς, είναι εκείνες στις οποίες λειτουργούν πολύμορφες πρακτικές της τοπικής αγοράς εργασίας. Μια ενδιάμεση κλίμακα λοιπόν, ανάμεσα στην κατοικία και στην πόλη, είναι αυτή της «τοπικής αλληλεγγύης».

Ο έμφυλος και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, μεταξύ άλλων, επηρεάζει και διαφοροποιεί τις διαδρομές ανδρών και γυναικών, με αποτέλεσμα τη διαφορετική χρήση και οικειοποίηση τόσο του χώρου της γειτονιάς όσο και του ευρύτερου αστικού χώρου και όχι τη διχοτομία ανδρικό-δημόσιο, γυναικείο-ιδιωτικό. Οι μετασχηματισμοί στον καταμερισμό της εργασίας εγγράφονται στον αστικό χώρο και αναδεικνύουν τη διαλεκτική σχέση του χώρου με τις κοινωνικές χρήσεις του.

Αν και η τεχνολογική πρόοδος και τα εισαγόμενα καταναλωτικά πρότυπα (πληρωμή λογαριασμών και αγορά προϊόντων μέσω internet, παραγγελία και μεταφορά προϊόντων από τα super market, πρόχειρο φαγητό με delivery), άλλαξαν τις καθημερινές συνήθειες, κυρίως της νεότερης γενιάς, των γυναικών, και απελευθέρωσαν κομμάτι του χρόνου των μετακινήσεων τους, οι υπόλοιπες δραστηριότητες πραγματοποιούνται επηρεάζοντας την ιδιαιτερότητα των υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων.

Λόγω της περιορισμένης έκτασης του Δάσους, οι αποστάσεις είναι σχετικά μικρές. Στους περισσότερους δρόμους η κυκλοφορία των αυτοκινήτων είναι αραιή και η βλάστηση στις πρασιές και τα πεζοδρόμια καθιστά τη διάσχιση τους με τα πόδια ευχάριστη. Από τις συνεντεύξεις έγινε σαφές ότι η γειτονιά παρέχει στις γυναίκες που έχουν οικογένεια αρκετές διευκολύνσεις. Δυσλειτουργίες στην εκπλήρωση των καθημερινών ή περιοδικών υποχρεώσεων τους παρουσιάζονται από την κατανομή των δημοσίων υπηρεσιών σε κεντρικότερες περιοχές του δήμου, λόγω της ανεπαρκούς κυκλοφοριακής σύνδεσης αυτών με τα Μ.Μ.Μ. Η απόσταση, λοιπόν, μεταξύ του τόπου κατοικίας και εξυπηρετή-σεων είναι χωρικός και ταυτόχρονα χρονικός παράγοντας που επηρεάζει και επηρεάζεται από τις οικογενειακές υποχρεώσεις και τις μετακινήσεις που αυτές συνεπάγονται. Χρησιμοποιώντας τον αστικό χώρο μ' έναν διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι άνδρες, οι γυναικείες μεταβάσεις στους κοινόχρηστους υπαίθριους χώρους της γειτονιάς που αφορούν τις καθημερινές οικιακές ρουτίνες (πηγαίνοντας τα παιδιά στο σχολείο, ψωνίζοντας, συνοδεύοντας κάποιο συγγενή κ.ά.) και την αναψυχή συνέβαλλαν και συμβάλλουν στην προοδευτική απόκτηση συνείδησης των κοινωνικών σχέσεων

γειτνίασης των γυναικών με την κοινότητα και υπάρχουν ενδιάμεσες μορφές ομαδοποίησης και σχέσεις που τις συγκροτούν. Συνυπολογίζοντας τις πνευματικές και τις συμβολικές διαστάσεις και συνδέοντας τες κυρίως με τις πρακτικές αλληλεγγύης και ανταλλαγής, δημιουργούνται σχέσεις διαδραστικότερες και συνθετότερες από αυτές που συνδέονται με την κοινωνική ιεραρχία και τη διαίρεση της εργασίας.

Ο μεταβατικός χώρος από την κατοικία στον δημόσιο χώρο έπαιξε πάντα έναν σημαντικό ρόλο στη σχέση της γυναίκας με τη γειτονιά. Όσο πιο διευρυμένος είναι αυτός ο μεταβατικός χώρος τόσο πιο ανοιχτή είναι αυτή η σχέση. Για τη τυπολόγησή του συνυπολογίζονται: η σχέση ιδιωτικού/δημόσιου, εσωτερικού/εξωτερικού, οι εκφράσεις τους στο χώρο και ο εξοπλισμός τους. Ανάλογα με τη θέση που βρίσκεται ο υπαίθριος χώρος σε σχέση με την κατοικία ονομάζεται: πρασιά, ακάλυπτος ή αυλή.

Οι εξωτερικοί τοίχοι των κτιρίων, διαμεσολαβώντας μεταξύ του έξω και του μέσα, αποτελούν ένα όριο, ιδιωτικό και ταυτόχρονα δημόσιο. Η κύρια είσοδος του σπιτιού είναι ένα κατώφλι που, ως χωροχρονική συνθήκη, διαχειρίζεται την ενσώματη εμπειρία της διάβασης από έξω προς τα μέσα και αντίστροφα και βρίσκεται σε μια διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης με τις κοινωνικά σημαίνουσες πρακτικές, μοιράζοντας συμβολικά το χώρο σε αντρικό και γυναικείο. Μεταφορικά, θα έλεγα ότι η πόρτα είναι σαν τη γέφυρα. Διαμέσου του συμβολισμού τους επιβεβαιώνουν την τάση των ανθρώπων να θέλουν συγχρόνως να συνδέουν ή να χωρίζουν τους εσωτερικούς από τους εξωτερικούς χώρους. Στα πολυώροφα κτίρια, η μετάβαση στα διαμερίσματα γίνεται μέσω της αλληλοδιαδοχής ενδιάμεσων χώρων ανοικτών, στεγασμένων και κλειστών: Κατώφλι αυλόπορτας, πρασιά, πιλοτής, κατώφλι εισόδου πολυκατοικίας, κλιμακοστάσιο ή και αναβατόριο, κοινόχρηστος διάδρομος ορόφου, κατώφλι διαμερίσματος. Συχνά ο υπαίθριος χώρος υποβιβάζεται σε ένα πράσινο υπόβαθρο και οι λειτουργίες του αναρριχώνται στους ορόφους, υπό μορφή μπαλκονιών και ημιυπαίθριων χώρων.

Ο χώρος του σπιτιού είναι ένα μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, στενά συνδεδεμένο με τις κοινωνικές και προσωπικές τελετουργίες και δραστηριότητες. Ο κύκλος της ζωής των κατοίκων του Δάσους μοιάζει με τον κύκλο ζωής της κατοικίας και της γειτονιάς τους. Και όπως η γειτονιά δημιουργήθηκε με όρους επεκτάσεων, έτσι και τα σπίτια αύξαναν το εμβαδόν τους ή προσάρμοζαν τα εσωτερικά τους ανάλογα με τις προκύπτουσες κάθε φορά ανάγκες της οικογένειας που συχνά αφορούσαν την αύξηση των μελών τους. Στις περισσότερες οικογένειες, οι γυναίκες κάνουν τον οικογενειακό προγραμματισμό και είναι μέρος της καθημερινότητάς τους. Σχεδιάζουν τις μέρες τους, τα σαββατοκύριακα και τις διακοπές τους, τα οικονομικά τους, την αγορά αυτοκινήτου ή την ανακαίνιση της κουζίνας κ.ά.

Την τελευταία 25ετία πριν την οικονομική κρίση, οι γυναίκες του Δάσους, λόγω της μαζικής εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, δεν περνούσαν τόσο πολύ χρόνο στο σπίτι όσο οι γιαγιάδες τους, και το σπίτι, για ένα χρονικό διάστημα της ημέρας, έμενε άδειο. Ίσως ποτέ ξανά στην ιστορία δεν έμεναν τόσα σπίτια, τόσες ώρες κενά. Αν στη φάση ανάπτυξης η καπιταλιστική παραγωγή κατοικιών οδηγεί στην παραγωγή χώρων κανονικοποίησης στο ένα άκρο, χώρων αποκλεισμού στο άλλο και ενδιάμεσα ένα συνεχές χώρων άνισης ανάπτυξης, στη φάση της κρίσης/αναδιάρθρωσης οι τάσεις αυτές είτε ενισχύονται είτε ξεπερνιούνται στην προσπάθεια επαναφοράς της κερδοφορίας. Η τάση για αποκλεισμό ενισχύεται προφανώς σήμερα, καθώς κάποια τμήματα του πληθυσμού κατρακυλώντας τα σκαλιά της οικονομικής ιεραρχίας, βρίσκονται σε στεγαστική επισφάλεια ή είναι άστεγα. Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης είναι ήδη εμφανείς στη συνοικία.

Στην εξέλιξη του Δάσους, εμπεριέχεται η έννοια του περάσματος από μια εποχή σε μια άλλη, έννοια κλειδί της χωροκοινωνικής μεταλλαγής. Ο χρόνος βιώνεται ως διαρκής εμπειρία, όπου η διάρκεια είναι η αδιάκοπη επιμήκυνση του παρελθόντος σε ένα παρόν που πατά στο μέλλον.

Η καθημερινότητα των γυναικών του Δάσους επιβεβαιώνει την άποψη του Lefebvre ότι η καθημερινή ζωή είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα», η συνάντηση του ατομικού με την ιστορία, του πνευματικού με το υλικό, αυτού που βιώνεται με αυτό που συλλαμβάνεται στη σκέψη. Καθώς οι καθημερινές δράσεις του «εδώ» και «τώρα» εμπεριέχουν ανάγκες και επιθυμίες, προκειμένου να ικανοποιηθούν, δημιουργούνται μεταβάσεις από ένα «εδώ» σ' ένα «εκεί», παράγοντας ενδιάμεσους χώρους. Τόπους δηλαδή χωροχρονικής συνθήκης που διαχειρίζονται το «τώρα», το «εδώ», το «εκεί», το «πριν», το «μετά» και αποτελούν το κλειδί στη μετάβαση και σύνδεση περιοχών διαφοροποιημένων διεκδικήσεων, χώρους συνάντησης και διαλόγου μεταξύ περιοχών διαφορετικού τύπου[697], τόπους συμφιλίωσης και σύγκρουσης του ιδιωτικού με το δημόσιο αλλά και γειτονικών κόσμων.

Ο διαχωρισμός των εννοιών «ενδιάμεσος χώρος» και «μεταβατικός χώρος» οφείλεται στο ότι η πρώτη ανταποκρίνεται στην προσέγγιση των ποιοτήτων, όπως της κλίμακας, της κατάστασης και του χαρακτήρα (ιδιωτικός/δημόσιος, εσωτερικός/εξωτερικός, κλειστός/ανοιχτός, σκιερός ή σκοτεινός/φωτεινός), που καθιστούν ένα χώρο ενδιάμεσο, ενώ η δεύτερη αποδίδει στο χώρο τη δυναμική του περάσματος από έναν χώρο σ' έναν άλλον, όπου μέσω της μετάβασης ο χώρος ενωποιείται και διαχωρίζεται ταυτόχρονα. Η κίνηση

[697] Herman Hertzberger (2002), *Μαθήματα για σπουδαστές της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, σελ.32

της διάσχισης των οριακών γραμμών ανάμεσα σε δυο επικράτειες παράγει κατώφλια. Το κατώφλι είναι η χωροχρονική συνθήκη του «πριν» και του «μετά» και ως χώρος κατέχει τα όρια και τα περθώρια, σ' ένα σύστημα κοινωνικών χώρων. Η έννοια του «περάσματος» αναφέρεται επίσης στις μεταβατικές φάσεις των κοινωνιών και στα στάδια της ζωής των ανθρώπων. Η προετοιμασία αλλά και το πέρασμα από μια κατάσταση σε μια άλλη (π.χ. ηλικία, δραστηριότητα), από έναν τόπο σ' έναν άλλον, σηματοδοτείται από «τελετουργίες», πρακτικές δηλαδή που τελούνται σε συγκεκριμένους τόπους και αφορούν τα στάδια κοινωνικοποίησης των ανθρώπων, τόσο στην αρχαία, όσο και στις παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες. Αυτές οι έννοιες είναι τόσο κοινωνικές όσο και χωρικές. Τόποι τέλεσης των τελετουργιών είναι οι ετεροτοπίες, οι οποίες, λόγω της μεταβατικής τους υπόστασης, ουσιαστικά αποτελούν μηχανισμό διαμόρφωσης των ταυτοτήτων. Οι ετεροτοπίες, προσφέροντας χώρο στη διαφορά, ενισχύουν το μέτρο της κανονικότητας και εγγυώνται την εύρυθμη λειτουργία του συνόλου των χωρικών διατάξεων μιας κοινωνίας.[698] Κύριο χαρακτηριστικό της ετεροτοπίας, από το οποίο εξαρτάται η σχέση της με το μέλλον, είναι η μεταβατικότητα.

Οι αναπαραστάσεις και οι δράσεις ατόμων και ομάδων παράγουν έμφυλους ενδιάμεσους χώρους.

Μέσα στα όρια του Δήμου Χαϊδαρίου εγγράφονται ετεροτοπίες, κατώφλια και ενδιάμεσοι χώροι από όλες τις περιόδους που καθόρισαν τη διαδρομή της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως σήμερα και που αποτελούν τόπους εμπειριών και κοινωνικών πρακτικών, ατομικών και συλλογικών. Σημαντικότερες εκ των ετεροτοπιών είναι οι σχετιζόμενες με τα ελευσίνια μυστήρια καθώς, λόγω της θέσης του δήμου, μέσω της Ιεράς οδού, διέρχονταν οι μεγάλες λατρευτικές πομπές από την Αθήνα προς την Ελευσίνα. Ο χώρος αρθρώνεται από ιερές τοποθεσίες όπου οι πιστοί της Δήμητρας έκαναν στάσεις για να ξεκουραστούν ή να τελέσουν ιερουργίες. Τέτοια τοπόσημα υπήρξαν ο ναός του Απόλλωνα, στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα η βυζαντινή μονή Δαφνίου· το ιερό της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά όπου λατρευόταν ο έρωτας, η ομορφιά και η γονιμότητα και το κενοτάφιο της Πυθιονίκης αφιερωμένο στην όμορφη εταίρα· Άλλες σημαντικές ετεροτοπίες μη συναρτημένες με τη διαδρομή των Ελευσινίων μυστηρίων είναι, το σπήλαιο του Πανός, όπου την περίοδο της αρχαιότητας επισκέπτονταν τα κορίτσια πριν το γάμο τους προκειμένου με την υποστήριξη των θεών, να γίνουν ολοκληρωμένες γυναίκες, σύζυγοι και μητέρες· ο ναός του Προφήτη Ηλία, που χρονολογείται από την

[698] Σταυρίδης Σταύρος, *Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*, δημοσιευμένο στο (http://www.lesandmore.gr/λόγος/167-logos3/2136-χώροι-ουτοπίας-ετεροτοπία-κατώφλι-διαφορετικό)

περίοδο της τουρκοκρατίας, το Παλατάκι και ο περιβάλλων χώρος του, όπου έγινε και η μάχη του Χαϊδαρίου το 1826 και που υπήρξε παραθεριστική κατοικία της Δούκισας της Πλακεντίας· το block 15 του φασιστικού στρατοπέδου Χαϊδαρίου, με τις έγκλειστες ηρωίδες της Εθνικής Αντίστασης· ο Διομήδειος κήπος με μια συλλογή δένδρων και φυτών από όλο τον κόσμο και κάποιων συνδεδεμένων με την ιστορία και τις λαϊκές παραδόσης της Ελλάδας· τα ψυχιατρεία (Δρομοκαΐτειο και Δαφνί) και το Αττικό νοσοκομείο, όπου η γυναικεία παρουσία κυριαρχει στη φροντίδα των ασθενων, κ.ά.

Στη συγκρότηση της Δυτικής Πύλης ως κατώφλι, οι τόποι συνδέονται με διαδικασίες, κατασκευές, αφιερώσεις, τελετουργίες κ.λπ., των οποίων οι «αθέατες» πλευρές, από την επίσημη ιστορία, εμπεριέχουν έμφυλες αναφορές: Κατά την περίοδο της αρχαιότητας, τα Ιερά της δυτικής Πύλης ήταν αφιερωμένα σε θεότητες που σχετίζονταν με τον έρωτα και τη γυναικεία αναπαραγωγή. Οι τελετουργίες, στις οποίες οι γυναίκες είχαν ενεργό ρόλο, αφορούσαν τη γυναικεία γονιμότητα και το «πέρασμα» του ατόμου από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο, με τις συνακόλουθες διαφοροποιήσεις στους κοινωνικούς τους ρόλους. Η αρχαία κοινωνία φύλαγε καλά τα περάσματα. Στις διαβατήριες τελετές φρόντιζαν να ελέγξουν τη διάβαση από τη μια ταυτότητα στην άλλη χωρίς να απειλείται η τάξη της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Οι ιεροί χώροι της δυτικής Πύλης, είναι έμφυλες ετεροτοπίες, καθώς έχουν κάποιες από τις ιδιότητες των τόπων μετάβασης στους οποίους παρέμεναν προσωρινά εκείνες που υφίσταντο τις διαβατήριες τελετές. Στις ετεροτοπίες, αυτές οι εμπειρίες μύησης στην ετερότητα μιας επικείμενης ταυτότητας παίρνουν τη μορφή μιας επίσκεψης στην ετερότητα, τη μορφή σ' ένα χώρο που δεν υπάρχει ακόμα.[699]

Οι ιεροί χώροι, ως πολυφωνικοί «μνημονικοί τόποι», συμπυκνώνουν και παρέχουν υλική υπόσταση σε ένα κεντρικό αφήγημα και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούν και αναπαράγουν ένα «χρήσιμο παρελθόν» στο παρόν.

Το τοπίο της δυτικής Πύλης εδράζεται σ' ένα ιστορικό και μυθολογικό παρελθόν, όπου η αξιοποίηση του περάσματος διαδραμάτιζε και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Οι άνθρωποι, με τις δραστηριότητές τους, αποτελούν οργανικό στοιχείο και συστατικό του τόπου και μετατρέπουν το φυσικό τοπίο σε πολιτιστικό προσδίδοντάς του συμβολισμούς και συμβολικές δράσεις, μυσταγωγία και τελετουργίες. Το τοπίο της δυτικής Πύλης, λοιπόν, είναι ένα συγκροτημένο χωρικό σύστημα που περιλαμβάνει φυσικά και ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, έχει υλική και συμβολική διάσταση, εμπεριέχει μνήμες και υπόκειται σε πολλαπλές αναγνώσεις και αναπαραστάσεις με κυρίαρχη της θηλυκότητας και της

[699] Σταύρος Σταυρίδης *Ο χώρος της τάξης και οι ετροτοπίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα. σ. 154

αρρενωπότητας.

Η δυτική Πύλη λοιπόν αποτελεί ενδιάμεσο χώρο και κατώφλι της Αθήνας που συγκροτείται από έμφυλες ετεροτοπίες.

Στις στρατηγικές και τις προτεραιότητες του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021 για το Δήμο Χαϊδαρίου είναι, μεταξύ άλλων, μια περιβαλλοντική βιώσιμη χωρική ανάπτυξη, με την ανάδειξη των ορεινών όγκων Ποικίλου και Αιγάλεω και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, με μέτρα όπως: Η επικαιροποίηση του προστατευτικού καθεστώτος του ορεινού όγκου Αιγάλεω – Ποικίλου όρους – λίμνης Ρειτών / Κουμουνδούρου. Το χαρακτηρισμό της περιοχής ως περιφερειακό πάρκο με την ένταξη και της Ελευσίνας και της μονής Δαφνίου. Θεσμοθέτηση δέσμης μέτρων περιορισμού της δόμησης. Οργάνωση προγραμμάτων πολιτιστικών περιπάτων της Αττικής ει δυνατόν κατά το ίχνος των αρχαίων δρόμων και μονοπατιών, συνδέοντας το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας / Κεραμεικού με τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας, μέσω της Ιεράς οδού.

Σ’ αυτό το πλαίσιο, η ανάδειξη του ίχνους και της σημασίας των έμφυλων ετεροτοπιών της δυτικής Πύλης θα συνέβαλλε στο να ακουστεί η «θαμμένη» κάτω από τα ερείπια φωνή των γυναικών και να έρθει στο φως η αθέατη πλευρά της ιστορίας.

Στη χωρική ενότητα της δυτικής Αττικής δίνεται έμφαση στο Θριάσιο Πεδίο με τη χωροθέτηση υποδοχέων χονδρεμπορίου/εφοδιαστικών διαχειρίσεων και δραστηριοτήτων του δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Οι σχετικές με τη δυτική Πύλη και το Θριάσιο πεδίο στρατηγικές, ενώ σε πρώτη ανάγνωση φαίνεται να ξεκαθαρίζουν το τοπίο των χρήσεων στην δυτική Αττική, σε μία δεύτερη αντιφάσκουν, καθώς οι δυο περιοχές γειτνιάζουν επηρεάζοντας η μια την άλλη και μάλιστα, με δεδομένη την εγκατάσταση της Cosco στο λιμάνι του Πειραιά και το κινεζικό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της επιχειρησιακής ζώνης logistics στο Θριάσιο, το μέλλον των ορέων της δυτικής Πύλης είναι μάλλον δυσοίωνο. Παράλληλα, η οικοδομική δραστηριότητα επεκτείνεται σε προνομιακούς χώρους του λεκανοπεδίου στις παρυφές των ορεινών όγκων.

Ανοικτά παραμένουν τα ερωτήματα: Ποια θα είναι τα ίχνη κατοίκησης της περιόδου της οικονομικής κρίσης στο κατώφλι της δυτικής Πύλης; Τι θα σημαίνει τελικά «διαμένω» στο μέλλον που προδιαγράφει η οικονομική κρίση και ποιοι θα είναι οι όροι διαμόρφωσης των ενδιάμεσων χώρων; Σε ποιους τομείς πρέπει να επεκταθούν οι δραστηριότητες της ενδιάμεσης σφαίρας αλληλεγύης των γυναικών προκειμένου να συσπειρώσει περισσότερες γυναίκες και να μπορούν να διοικήσουν την καθημερινότητα έξω και πέρα από τις αποφάσεις που η πατριαρχία και ο καπιταλισμός έχουν προδιαγράψει γι’ αυτές; Γιατί και με ποιους όρους μια συνοικία όπως το Δάσος, τόσο κοντά στην ατμοσφαιρική ρύπανση του Θριάσιου και με τέτοια ιστορία ανάπτυξης, μπαίνει στο στόχαστρο επενδυτών

κατοικίας υψηλών μάλιστα προδιαγραφών; Πρόκειται για χρηματιστηριακό παιχνίδι; Μήπως ο Tafuri στην εργασία του «αρχιτεκτονική και ουτοπία» είχε δίκαιο γράφοντας ότι η αρχιτεκτονική έχει σκεπάσει και συσκοτίσει τις «πραγματικότητες» του συστήματος εξουσίας που ενυπάρχει στον καπιταλισμό και έτσι το φαινόμενο της άμεσης διαχείρισης της γης από το κεφάλαιο έχει συστηματικά αποκρυφτεί από την εργατική τάξη, συμπλέοντας με το κύριο μέλημα της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων να αποκρύψει την πραγματικότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της πολιτικής;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Αιγάλεω όρος

Η λέξη «Αιγάλεω» είναι σύνθετη και σημαίνει τον μεγάλο ορεινό όγκο («λᾶας», «λᾶς», «λᾶος», ὁ = σκόπελος, βράχος, πέτρα που ρίχνεται από πολεμιστή) πάνω στον οποίο σπάνε τα κύματα («αἰγίς», ἡ = ορμητική καταιγίδα, θύελλα)[700]

Η ονομασία του όρους Αιγάλεω προέρχεται από τα συνθετικά «αίγα» (που σημαίνει γίδα, κατσίκα) και «λεώς» (που είναι αντέκταση του λαός). Η ερμηνεία που δίνεται στο όνομα είναι «Λαός των Κατσικιών», καθώς οι πρώτοι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής έβοσκαν τα ζωντανά τους στο όρος[701].

Το όρος είναι ένας μακρόστενος ορεινός όγκος που οριοθετεί το Λεκανοπέδιο της Αθήνας από τα ΒΔ και το Θριάσιο Πεδίο από τα ΝΑ. Ο άξονάς του κινείται από ΝΔ σε ΒΑ κατεύθυνση. Έχει μέγιστο μήκος 20χλμ, μέγιστο πλάτος 4 χλμ. και περίμετρο 60 περίπου χλμ (32+27). Η συνολική του έκταση είναι 50.000 περίπου στρέμ. Χωρίζεται σε δύο τμήματα από την κοιλάδα Δαφνίου. Το Νότιο ονομάζεται σήμερα Αιγάλεω και το Βόρειο Ποικίλο.

Το Αιγάλεω, στην κορφή Κούκο, έχει μέγιστο υψόμετρο 463 μ. Στις υπώρειές του έχουν αναπτυχθεί ανατολικά οι δήμοι: Αιγάλεω, Αγ. Βαρβάρας, Κορυδαλλού, Νίκαιας, νότια: Περάματος, ΝΔ καταλήγει στη θάλασσα του στενού της Σαλαμίνας, εν μέρει στον Σαρωνικό και εν μέρει στον Ελευσινιακό κόλπο. Δυτικά του διέρχεται η περιφερειακή λεωφόρος Σχιστού συνδέοντας τους δήμους του Πειραιά με την Ε.Ο. Κορίνθου. Επίσης διέρχεται τμήμα της νέας εμπορικής σιδηροδρομικής γραμμής Ικονίου–Ασπροπύργου που κατά τη διάνοιξή της καταστράφηκε ένα τμήμα του βουνού με αυτοφυή βλάστηση κωνοφόρων και θάμνων.

Δέμα – Πυργάθι

Ο υπολογίσιμος αλλά δευτερεύων ρόλος της Αθήνας στην αρένα της εξωτερικής πολιτικής και ο έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στους Σπαρτιάτες, τους Θηβαίους και τους Θεσσαλούς για την πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα κατέστησε απαραίτητη την τείχιση του χάσματος, που είναι γνωστό ως Δέμα, ανάμεσα στα όρη της Πάρνηθας και του Αιγάλεω προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος εισβολής εχθρικών δυνάμεων στην Αττική μέσω της πεδιάδας της Ελευσίνας.

Το τείχος τους Δέματος – Δέμα – Δέσις- ονομάστηκε έτσι διότι «έδενε» την μία περιοχή με την άλλη. Η επιλογή της θέσης για την κατασκευή του τείχους είχε στρατηγική σημασία για την άμυνα της πόλης των Αθηνών του 4ου αι. π.Χ. Λειτουργούσε ως προμαχώνας του στρατού που θα έδινε μάχη σε ελεύθερο πεδίο ούτως ώστε να διασφαλίσει την άμυνα από εισβολή Πελοποννησιακών στρατευμάτων από το σημείο του Θριασίου πεδίου προς την Αθήνα. Στο στρατηγικό σχέδιο του συνολικού αμυντικού χαρακτήρα του τοίχους του δέματος περιλαμβάνονταν δύο πύργοι: ο πύργος του Δέματος στο λόφο Πυργάδι και ο πύργος του Αιγάλεω στην κορυφή Ζαχαρίτσα, του όρους Αιγάλεω. Η κατασκευή του χρονολογείται μεταξύ 4ου και 3ου αι. π. Χ. με δεύτερη φάση στα 338 -335 π.Χ. κατά τη διάρκεια σπαρτιατικών επιχειρήσεων[702]

Ο κυκλικός πύργος στο Πυργάθι, βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο του τείχους, στην κορυφή του λόφου Πυργάθι, νοτιοδυτικά του αρχαίου τοίχους και επισκοπούσε όλη την περιοχή, θα πρέπει να ήταν στρατιωτικό παρατηρητήριο και φρυκτωρία, αλλά μπορεί να χρησιμοποιήθηκε και ως στρατηγείο του τείχους. Οι φρυκτωρίες ήταν ένα σύστημα συνεννόησης στην αρχαία Ελλάδα με σημάδια που μεταβιβάζονταν από περιοχή σε περιοχή με τη χρήση πυρσών στη διάρκεια της νύκτας (φρυκτός = πυρσός και ώρα = φροντίδα). Το γεωγραφικό στήσιμο, η κατοχή, η διαχείριση και συντήρηση αυτών των επικοινωνιακών δικτύων από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ήταν πρωταρχικής σημασίας για την επικράτηση και την επέκτασή του. Το δίκτυο αυτό χρησιμοποιείτο τόσο κατά την διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, όσο και κατά την διάρκεια της ειρήνης, όταν τα νέα και οι διαταγές των αρχόντων έπρεπε να φτάσουν το συντομότερο δυνατό στον προορισμό τους. Πολλά από τα φωτεινά σήματα ανταλλάσσονταν τη νύχτα στη θάλασσα μεταξύ πλοίων, μεταξύ πλοίων και ξηράς και γενικά πρέπει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από αυτά αντιστοιχούσαν σε προσυμφωνημένα μηνύματα. Τα φωτεινά αυτά σήματα οι Έλληνες τα ονόμαζαν «πυρσούς» ή «φρύκτους» και από εδώ γνωρίζουμε και τους «φίλιους φρύκτους» ή τους

---

[700] Λερίου Αναστασία , *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος,* Δήμος Αιγάλεω, σ.73

[701] http://el.wikipedia.org/wiki//Αιγαλεω_Όρος

[702] http://paysanias.blogspot.com/2008/11/blog-post_09.html

«πολέμιους φρύκτους». Συγκεκριμένα όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης, όταν στο στρατόπεδο έρχονταν φίλοι, οι στρατιώτες ύψωναν απλώς τους αναμμένους πυρσούς (φίλιοι φρύκτοι), ενώ όταν πλησίαζαν εχθροί, οι πυρσοί ανέμιζαν δεξιά-αριστερά (πολέμιοι φρύκτοι). Οι πυρσοί αυτοί στη διάρκεια της ημέρας απλώς έβγαζαν πολύ καπνό, που σήμαινε ότι χρησιμοποιούσαν εύφλεκτα υλικά, στα οποία πολλοί ιστορικοί αποδίδουν τις λέξεις/φράσεις φρύκτους ανίσχειν, πυρσεύειν, φρυκτωρεύω (γνωστοποιώ είδηση από μεγάλη απόσταση) και φρυκτωρίες. Ο Παυσανίας τις φρυκτωρίες αναφέρει ως πολυάνδρια. Διασώζεται ένας κυκλικός ελλειπτικός περίβολος από μικρούς λίθους πάχους 1.30-1.70 μ. Στον εσωτερικό χώρο (30μ.x20μ.) δεν υπάρχουν ίχνη. Στη Δ. πλευρά βρίσκεται ο πύργος κυκλικής μορφής με μικρούς λίθους διαμέτρου 7.40μ. και διατηρηθέντος ύψους 1.36μ.[703]
Για τον "Πύργο" υπάρχουν πολλές αναφορές από αρχαιολόγους και περιηγητές, όπως του Mark H. Munn.

1.
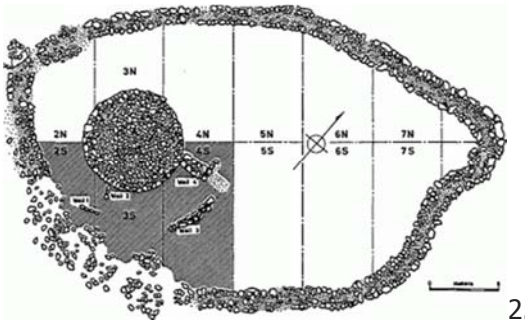

2.

1. Σήμερα, Ο «Πύργος» στο λόφο Πυργάθι. 2. Ο «Πύργος» στο λόφο Πυργάθι, το αρχαίο τοίχος του Δέματος[704]. Η κυκλική βάση του "ΠΥΡΓΟΥ" σχεδιασμένη από τον Mark H.Munn.[705] «Πύργος» στο λόφο Πυργάθι.

Ελευσίνα

Η μύθος της πόλης της Ελευσίνας συνδέεται με την καταγωγή του ονόματος της.
Η λέξη Ελευσίνα ετυμολογικά προέρχεται από το ρ.ελεύθω = έρχομαι, υποδηλώνοντας το τόπος άφιξης, του ερχομού, της παρουσίας, της αποκάλυψης. Έτσι και η λέξη Ελευσίς, με την ετυμολογία της και το μύθο της, μας δηλώνει την έλευση κάποιου σημαίνοντος γεγονότος, την έλευση της περιπλανώμενης Γης Μητέρας, για να φέρει το φως, την άνοιξη[706]. Στα αρχαία κείμενα η λέξη Ελευσίς συσχετίζεται με τη θεά Δήμητρα ή τα Ελευσίνια Μυστήρια. Έτσι έγινε γνωστή η Ελευσίνα στην αρχαιότητα και έτσι παραμένει. Ελευσίς, από την έλευση της θεάς Δήμητρας.
Η λέξη Ελευσίς αναφέρεται για πρώτη φορά στον Ορφικό ύμνο «*Δήμητρος* θυμίαμα». Επιπλέον, ο *Ησύχιος* μας αναφέρει ότι το παλαιότερο όνομα της Ελευσίνας ήταν *Σαισαρία*. Σύμφωνα με το μύθο, η Σαισαρία ήταν η μικρότερη κόρη του βασιλιά Κελεού. Ο *Κελεός* αναφέρεται ως ο πρώτος Ιεροφάντης και ότι πρώτος χειροτόνησε τις κόρες του Ιέρειες της θεάς Δήμητρας. Σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα, ο Κελεός ήταν ο οικιστής της Ελευσίνας, ο οποίος για να τιμήσει τον πατέρα, τον ήρωα Ελευσίνα, έδωσε το όνομά του στην πόλη. Σαισαρία, η Ελευσίνα, από την ιέρεια Σαισάρα. Ελευσίνα, από τον ήρωα της τον Ελευσίνα.[707]
Η περιοχή του Χαϊδαρίου είχε ιδιαίτερα στενή σχέση με την Ελευσίνα και τα ιερά της. Αυτή οφειλόταν στις μεγάλες λατρευτικές πομπές από την Αθήνα προς την Ελευσίνα που πραγματοποιούνταν κάθε φθινόπωρο στο πλαίσιο των Μεγάλων Μυστηρίων. Στις 14 του μήνα Βοηδρομιώνα (μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου) το ελευσινιακό ιερατείο, συνοδευόμενο από τιμητική φρουρά, μετέφερε στην Αθήνα μέσω της Ιεράς Οδού τα ιερά αντικείμενα που φυλάσσονταν στην Ελευσίνα όλο τον χρόνο. Τα αντικείμενα αυτά, που παραμένει άγνωστο τι ακριβώς ήταν, τοποθετούνταν στο εν Άστυ Ελευσίνιον, ένα ιερό στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης,

[703] http://dekatosymposio.blogspot.gr/2011/10/blog-post_8046.html
[704] Για περισσότερα: http://www.ancientgreece.gr/ancient-sites-greece/central-greece/parnitha/defence-sites-parnitha/item/177-dema-pyrgathi/177-dema-pyrgathi και http://ieraodo.blogspot.gr/2010/08/o-munn-i.html
[705] Mark H.Munn (1993), *The Defence of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.*, University of California Press.
[706] http://el.wikipedia.org/wiki/Ελευσίνα
[707] Ο.π.

και οι εορτασμοί ξεκινούσαν επίσημα. Τα Μεγάλα Μυστήρια διαρκούσαν εννέα ημέρες και είχαν αντικείμενο τον εορτασμό της συμβολικής ένωσης της θεάς Δήμητρας με την κόρη της Περσεφόνη μετά την επάνοδο της τελευταίας από τον Άδη. Κατά την πέμπτη ημέρα τα ιερά αντικείμενα της Δήμητρας επέστρεφαν στην Ελευσίνα συνοδευόμενα από πολυπληθή πομπή που αποτελούνταν από τους υποψήφιους μύστες αλλά και ήδη μυημένους πιστούς. Πήγαιναν στην Ελευσίνα, προκειμένου να τιμήσουν τη Δήμητρα συμμετέχοντας σε τελετουργίες με μυστικιστικό και έντονα πνευματικό χαρακτήρα, για τις οποίες ελάχιστα στοιχεία γνωρίζουμε σήμερα.
Είναι ο τόπος όπου ο Άδης αρπάζει κρυφά τη νεαρή Κόρη, θυγατέρα της Δήμητρας[708] και του Δία, επιθυμώντας να την κάνει σύζυγό του. Η Δήμητρα, ξεκινά μετά την αρπαγή μια απεγνωσμένη αναζήτηση της κόρης της, διατρέχοντας χωρίς αποτέλεσμα τη γη κρατώντας έναν αναμμένο πυρσό, για εννέα μέρες και νύχτες.
Όπως γινόταν σε όλες τις εορτές της ελληνικής θρησκείας, ο μύθος έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο, περισσότερο ως το μέσο για την διαμόρφωση των εκάστοτε ιεροτελεστιών. Στα μυστήρια της Ελευσίνας ο μύθος της αναζήτησης της Περσεφόνης από την μητέρα της Δήμητρα μετά την αρπαγή της από τον άρχοντα του κάτω κόσμου Πλούτωνα, αποτελούσε την καρδιά της λατρείας.
Ο Κακριδής Ι. αναφέρει ότι ο μύθος διηγείται πως ο Ζευς έδωσε την συγκατάθεση του στον αδελφό του Πλούτωνα να νυμφευθεί την κόρη της Δήμητρας κάνοντας την βασίλισσα των νεκρών. Στην συνέχεια αναφέρεται στην αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα, την ώρα που η Κόρη έπαιζε με τις φίλες της Ωκεανίδες, μαζεύοντας λουλούδια στους κάμπους της Ελευσίνας. Ο Πλούτων έκανε να φυτρώσει από την Γη θαυμάσιο άνθος νάρκισσου που τράβηξε την προσοχή της Κόρης. Στην προσπάθεια της όμως να το κόψει, η Γη άνοιξε και ο άρχοντας των νεκρών φάνηκε με το άρμα του, σκορπώντας τον τρόμο στις νεαρές Θεές, αρπάζοντας κατόπιν την Περσεφόνη και μεταφέροντας την στο Βασίλειο του κάτω από την Γη. Οι φωνές της Κόρης κατά την αρπαγή της οδήγησαν στην αναζήτηση της από την μητέρα της Δήμητρα. Γεμάτη πόνο για τον χαμό του παιδιού της, η Θεά περιπλανήθηκε εννέα ημέρες αναζητώντας παντού την κόρη της. Πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια της Θεάς Εκάτης και του Ηλίου, την δέκατη ημέρα, ο οποίος την πληροφόρησε για το τι είχε συμβεί. Η λύπη και η οργή της Θεάς μετά από αυτό έγιναν ακόμη μεγαλύτερες. Μεταμορφωμένη σε φτωχή ηλικιωμένη ζητιάνα περιπλανώμενη έφθασε στην Ελευσίνα όπου έτυχε καλής υποδοχής από τον βασιλιά του τόπου Κελεό και την σύζυγο του Μετάνειρα, που της πρόσφεραν να φάει χυλό κυκεώνα (κριθαράλευρο, αρωματισμένο με φλισκούνι) και της ανέθεσαν την ανατροφή του μικρού τους γιου Δημοφώντα. Η θεά προκειμένου να τον κάνει αθάνατο τον άλειφε με αμβροσία, τον φυσούσε με τη θεϊκή της ανάσα και τις νύχτες τον έχωνε κρυφά στη φωτιά για να τον κάνει αθάνατο και αγέραστο. Δυστυχώς, η περιέργεια της Μετάνειρας, που άρχισε να φωνάζει τρομαγμένη μόλις αντίκρισε την τροφό να τυλίγει το σώμα του παιδιού της στις φλόγες, οδήγησε στο να ματαιώσει η Θεά τα σχέδια που είχε για τον μικρό Δημοφώντα. Ακολούθως η Δήμητρα αποκαλύπτει την πραγματική της υπόσταση στην οικογένεια του Κελεού, τονίζοντας στην Μετάνειρα ότι, πλέον δεν θα μπορέσει να χαρίσει την αθανασία στον μικρό της γιο, αλλά θα ζήσει τιμημένος. Δίνει επίσης εντολή να χτιστεί ναός και βωμός προς τιμή της στον λόφο που βρισκόταν πάνω από το Καλλίμαχο πηγάδι, στο οποίο συνάντησε τις κόρες του Κελεού, καθήμενη να ξαποστάσει δίπλα του πάνω την *αγέλαστη* πέτρα. Όταν πραγματοποιήθηκε η εντολή της η Θεά επέλεξε τον ναό ως χώρο διαμονής της. Πληγωμένη για την κόρη της, σκόρπισε σκληρή χρονιά κάνοντας την Γη άγονη· ο πληθυσμός κινδύνευε με αφανισμό και οι θεοί έχαναν τις προσφορές των θνητών. Η στάση αυτή της Δήμητρας οδήγησε τον Δια- σε μια προσπάθεια συμβιβασμού των πραγμάτων και για να κοπάσει την οργή της- σε προσφορά πλούσιων δώρων·ωστόσο η ίδια παρέμενε ανένδοτη. Τελικά η λύση δόθηκε με την αποστολή του Ερμή στον Άδη, με σκοπό να πείσει τον Πλούτωνα να επιστρέψει την Περσεφόνη στη μητέρα της. Ο Πλούτωνας δέχτηκε, αλλά φοβούμενος μήπως η Περσεφόνη τον εγκαταλείψει, όταν επιστρέψει στην συντροφιά των υπόλοιπων Ολύμπιων Θεών, της έδωσε να φάει ένα σπυρί ροδιού, που θα την εμπόδιζαν να τον ξεχάσει. Το αποτέλεσμα ήταν να μένει το 1/3 του έτους με τον νόμιμο σύζυγο της (συμβολικά η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από τον μαρασμό της φύσης κατά τους χειμερινούς μήνες) και τα 2/3 με την μητέρα της και τους υπόλοιπους Θεούς (περίοδος

[708] Η Δήμητρα, (Δημήτηρ=γη μήτηρ) θεά της γεωργίας, ήταν πανάρχαια χθόνια θεότητα της γονιμότητας, προστάτιδα κυρίως των δημητριακών (προέρχεται από το Δήμητρα) καρπών. Οι Έλληνες χωρικοί θεωρούσαν ότι τους προστατεύει σε όλα τα στάδια της εργασίας τους. Σύμφωνα με το Ησίοδο ήταν κόρη του Κρόνου και της Ρέας και αδελφή του Δία, του Ποσειδώνα, του Πλούτωνα, της Ήρας και της Εστίας. (Κακριδής Ι. (1986), (γενική εποπτεία), «Δωδεκάθεο, Η Δήμητρα» στο *Ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τόμος2, σ.130)

όπου η φύση αναγεννάτε, με την ανάπτυξη του νεαρού άνθους από τον σπόρο που κοιμάται τον χειμώνα μέσα στο χώμα).
Το σπυρί του ροδιού που της έδωσε να φάει ο Πλούτωνας, τη δένει μαγικά με τον Άδη. Το ρόδι είναι ένας καρπός που οι αρχαίοι τον συσχέτιζαν με τον θάνατο. Μια άλλη ερμηνεία θέλει το ρόδι, με τα πολλά σπυριά του, σύμβολο ευγονίας· έτσι ο Πλούτωνας έδεσε την Περσεφόνη με τα δεσμά του γάμου.
Στην Ελευσίνα, λατρευόταν η Δήμητρα, η Περσεφόνη και ο Πλούτωνας[709], θεός του Κάτω Κόσμου, σύζυγος της Περσεφόνης. Αν και ο λαός τιμούσε στο πρόσωπο της Δήμητρας τη μητέρα γη, οι μυημένοι έβλεπαν σ' αυτή το ουράνιο φως, τη θεία διάνοια και τη μητέρα των κοσμογονικών θεών[710].

Η Δήμητρα και η Περσεφόνη από το ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα, 1837, BURROW, Edward John

Πηγή: www.lifo.gr

Τα Ελευσίνια Μυστήρια επιβίωσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το 170, οι Σαρμάτες κατέστρεψαν το Ναό της Δήμητρας, ο οποίος όμως ανοικοδομήθηκε από το Μάρκο Αυρήλιο, που μυήθηκε κι ο ίδιος στα Μυστήρια. Μετά από αυτό, ο Μάρκος Αυρήλιος, ήταν το μοναδικό πρόσωπο, που ενώ δεν είχε το δικαίωμα, εισήλθε στο άδυτο του ναού της Θεάς. Ο τελευταίος ρωμαίος αυτοκράτορας που μυήθηκε στα μυστήρια ήταν ο γνωστός και ως εστεμμένος φιλόσοφος, Ιουλιανός. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός προσπάθησε να στηρίξει τα ελληνικά μυστήρια, αλλά δυστυχώς, ο σύντομος χρόνος της βασιλείας του δεν επέτρεψε να γίνει κάτι τέτοιο. Ο Αυτοκράτορας Ουαλεντινιανός Α' προσπάθησε να τα καταργήσει, αλλά συνάντησε πολλές αντιδράσεις, οπότε συνεχίστηκαν μέχρι την εποχή του Θεοδοσίου Α'. Ο Αυτοκράτορας με διάταγμα το 392 διέταξε το κλείσιμο όλων των αρχαίων ιερών, σε μια προσπάθεια να καταστείλει την αντίσταση των οπαδών της παλαιάς θρησκείας στην επιβολή του Χριστιανισμού ως κρατική θρησκεία.
Τα τελευταία απομεινάρια των Μυστηρίων εξαλείφθηκαν το 396, όταν ο βασιλιάς των Γότθων Αλάριχος, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Ελλάδα, συνοδευόμενος από ιερείς και μοναχούς που είχαν ασπαστεί το δόγμα του Αρειανισμού, κατέστρεψε το ιερό της Ελευσίνας. Πυρπόλησε το τελεστήριο της Ελευσίνας. Η ολοκληρωτική καταστροφή του ιερού συνοδεύτηκε από την σφαγή ολόκληρου του ιερατείου. Ο γηραιός Νεστόριος, τελευταίος γνήσιος ιεροφάντης είχε προφυτεύσει και επαληθεύτηκε, την καταστροφή των ιερών, αφού οι Εθνικοί είχαν εκτραπεί από την πίστη και την ευσέβεια προς τους αρχαίους θεούς και έσβησε η ιερή δάδα στο τελεστήριο της θεάς, συμβολίζοντας με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο το τέλος του αρχαίου κόσμου.
Ιερά οδός
Επί τυράννου Πεισίστρατου, ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση της και παρέμεινε σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Είχε μήκος 22 χιλιόμετρα και καθ' όλο το μήκος της υπήρχαν τάφοι (από τη γεωμετρική περίοδο), στήλες, βωμοί, ιερά μνημεία κ.λ.π. [711]
Σχετικά με τα ταφικά μνημεία της Ιεράς οδού ο Παυσανίας περιγράφει: *Ακολουθώντας κανείς από την Αθήνα για την Ελευσίνα τη λεγόμενη από τους Αθηναίους Ιερά οδό, συναντά το μνημείο του Ανθεμόκριτου ... Μετά τη στήλη του Ανθεμόκριτου υπάρχει τάφος του Μολοττού- υπάρχει επίσης ένας τόπος που λέγεται Σκίρον ... Κοντά αυτού είναι καμωμένο το μνημείο του Κηφισοδώρου…Μετά το μνημείο του Κηφισοδώρου είναι θαμμένος ο Ηλιόδωρος Αλις... Επίσης είναι θαμμένος αυτού και ο θεμιστοκλής, γιος του Πολιάρχου, τρίτος απόγονος του θεμιστοκλή, ο οποίος έκανε τη ναυμαχία κατά του Ξέρξη και των μήδων...Προχωρώντας λίγο συναντά κανείς το τέμενος του ήρωα Λακίου, από τον οποίο έχει το όνομα ο δήμος Λακιάδες, και το μνημείο του Νικοκλή από τον Τάραντα…Υπάρχει επίσης βωμός του Ζεφύρου και ιερό της Δήμητρας και της*

[709] Πλούτωνας = Ο θεός που χάριζε πλούτο στους ανθρώπους από τα βάθη της γης
[710] Schure Eduard (2006), *Οι μεγάλοι μύστες.* Αθήνα: Ελληνική παιδεία Α.Ε. σ.349
[711] Τραυλός Ιωάννης (1960), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών.* Αθήνα: ΚΑΠΟΝ

Κόρης, όπου τιμώνται μαζί και η Αθηνά και ο Ποσειδών. Στο μέρος αυτό λένε πως ο Φύταλος είχε φιλοξενήσει στο σπίτι του τη Δήμητρα και πως η θεά του έδωσε σε αντάλλαγμα. Το δέντρο της συκιάς-...Πρίν περάσει κανείς τον Κηφισό, συναντά το μνημείο του θεοδώρου...Αγάλματα στο ποτάμι υπάρχουν ένα της Μνησιμάχης και ένα άλλο αναθηματικό του παιδιού της...Όταν κανείς περάσει τον Κηφισό, συναντά ένα βωμό αρχαίο του μειλίχιου Δία. Στο βωμό αυτό ο θησεύς υποβλήθηκε σε καθαρμούς από τους απογόνους του Φυτάλου μετά το φόνο των κακοποιών...Αυτού είναι και ο τάφος του θεοδέκτη από τη Φασηλίδα και του Μνησιθέου-…Στο δρόμο είναι χτισμένος και ένας ναός, όχι μεγάλος, που λέγεται του Κυαμίτου- ...Από τα μνημεία που ξεχωρίζουν στο μέγεθος και το διάκοσμο ένα ανήκει σε κάποιο ρόδιο, ο οποίος μετοίκησε στην Αθήνα- το άλλο το έκανε ο μακεδόνας Άρπαλος..[712].

Από τα παραπάνω γνωρίζουμε όσον αφορά στο ένδιαφέρον της διατριβής, ότι, *(http://www.haidari.gr)* ο περιηγητής πέρασε πάνω από τον Κηφισό μέσω λίθινης γέφυρας, γύρω από την οποία λάμβανε χώρα το έθιμο των «γεφυρισμών». Πρόκειται για σκωπτικά πειράγματα που ανταλλάσσονταν μεταξύ των μυστών και των «γεφυριστών». Οι τελευταίοι φρόντιζαν να φτάσουν στον χώρο πριν από την πομπή και περίμεναν να δουν γνωστούς τους ή κάποια διάσημα πρόσωπα που ακολουθούσαν την πομπή, για να τους πειράξουν. Κάτι ανάλογο πρέπει να συνέβαινε και στη συμβολή του ελευσινιακού Κηφισού με την Ιερά Οδό, λίγο πριν φτάσει η πομπή στον τελικό προορισμό της. Όσον αφορά το μνημείο που κατασκεύασε ο Άρπαλος, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να το τοποθετήσουμε στον λόφο του Προφήτη Ηλία στο Χαϊδάρι. Όσον αφορά στο τμήμα της Ιεράς Οδού απέναντι από την είσοδο του Δρομοκαΐτειου ψυχιατρείου ανασκάφηκε εκτεταμένος ταφικός περίβολος ορθογώνιου σχήματος και διαστάσεων 21,4x14,75 μ. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα από κροκαλοπαγείς ορθογώνιους ογκόλιθους. Στο εσωτερικό του περίβολου αποκαλύφθηκαν επτά λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι στον βράχο. Καθώς και οι επτά είχαν συληθεί, ελάχιστα κινητά ευρήματα εντοπίστηκαν. Αυτά περιλαμβάνουν κυρίως κεραμική που χρονολογείται στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Σε πέντε τάφους εντοπίστηκαν ίχνη πυράς. Λόγω του μεγάλου μεγέθους του, οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι ο περίβολος περιείχε περισσότερους τάφους. Εκτός από τους λακκοειδείς τάφους, έχουν εντοπιστεί και δεκαέξι ακανόνιστα ορύγματα. Κάποια από αυτά πιστεύεται ότι ανήκαν σε λακκοειδείς τάφους. Επίσης, ταφές θα πρέπει να υπήρχαν και σε επιφανειακές επιχώσεις που αφαιρέθηκαν, καθώς η θέση του περιβόλου βρισκόταν γύρω στα 3,62 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της σύγχρονης Ιεράς Οδού. Ο ορθογώνιος ταφικός περίβολος εντοπίζεται στο βόρειο κράσπεδο της αρχαίας Ιεράς Οδού. Κοντά σε αυτόν ανασκάφηκε ταφικός περίβολος σχήματος Γ με τρεις συλημένους λακκοειδείς τάφους στο εσωτερικό του. Αν και οι τάφοι δεν απέδωσαν ευρήματα, η κεραμική που ήταν διάσπαρτη στον χώρο του περιβόλου ανάγεται στον 4ο αιώνα π.Χ. Καθώς δεν υπάρχουν ταφές στο μεγαλύτερο μέρος του, οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι ο περίβολος έπαψε κάποια στιγμή να χρησιμοποιείται. Μεταξύ του ταφικού περίβολου και της Ιεράς Οδού αποκαλύφθηκε βάθρο ταφικού μνημείου μεγάλου μεγέθους χτισμένο από κροκαλοπαγείς ορθογώνιους ογκόλιθους. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε και μαρμάρινο χέρι αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα στεκόταν πάνω στο βάθρο. Επίσης, έχουν αναφερθεί μεμονωμένοι τάφοι εντός του περιβόλου του Δρομοκαΐτειου νοσοκομείου, αλλά και γύρω από αυτόν, που χρονολογούνται στον 4ο και τον 3° αιώνα π.Χ.[713]

Στο ποίημα του Άγγελου Σικελιανού «Ιερά οδός», που ακολουθεί και δημοσιεύτηκε, στο περιοδικό «Νέα Γράμματα», το 1935, ο ποιητής με σκηνικό την Ιερά Οδό αναπαριστά καταστάσεις ανάλογες με αυτές που ζούσαν οι μυημένοι στα Ελευσίνια μυστήρια. Με δραματικό και φιλοσοφικό αφηγηματικό χαρακτήρα σε πρώτο ενικό πρόσωπο, ο ποιητής/αφηγητής συμμετέχει στη δράση - εστιάζοντας εσωτερικά- εμφανιζόμενος ως περιπατητής της Ιεράς Οδού, που οδεύει προς τον προσφιλή του τόπο των Ελευσίνιων Μυστηρίων. Στην διάρκεια της πλοκής μεταφέρεται έξω από το χρόνο της αφήγησης, για να θίξει τη διαχρονικότητα των ιδεών που θα αναπτύξει (στ. 26-27 και 68-72). Ο συμβολικός τίτλος του είναι ένας σαφής υπομνηματισμός του ιερού αρχαίου παρελθόντος. *«Η Ιερά Οδός» είναι η ανασύνταξη του μητριαρχικού μύθου. Για τον ποιητή η Ιερά Οδός, η μυστική εκείνη αρχαία οδός, είναι και ο σύγχρονός μας δρόμος, μέσα στις σκέψεις της καθημερινής ζωής. Η ιδέα της μητριαρχίας δεσπόζει ως κεντρική ιδέα του ποιήματος...»*[714]

---

[712] Παυσανίου, *Ελλάδος Περιηγήσεις, Αττικά Ι,* 36,3-38,5 μτφ. Ν. Παπαχατζής (1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ.461-468

[713] http://www.haidari.gr

[714] Ξύδης Θ. (2011), *«Άγγελος Σικελιανός»*, στο *Εισαγωγή στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Συλλογικό έργο, επιμ. Ερατοσθένης Καψωμένος, σελ. 240

«ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ»

Από τη νέα πληγή που μ' άνοιξεν η μοίρα
έμπαιν' ο ήλιος, θαρρούσα, στην καρδιά μου
με τόση ορμή, καθώς βασίλευε, όπως
από ραγισματιάν αιφνίδια μπαίνει
το κύμα σε καράβι π' ολοένα
βουλιάζει... Γιατί εκείνο πια το δείλι,
σαν άρρωστος, καιρό, που πρωτοβγαίνει
ν' αρμέξει ζωή απ' τον έξω κόσμον, ήμουν
περπατητής μοναχικός στο δρόμο
που ξεκινά από την Αθήνα κ' έχει
σημάδι του ιερό την Ελευσίνα.
Τι ήταν για μένα αυτός ο δρόμος πάντα
σα δρόμος της Ψυχής... Φανερωμένος
μεγάλος ποταμός, κυλούσε εδώθε
αργά συρμένα από τα βόδια αμάξια,
γεμάτα αθεμωνιές ή ξύλα, κι άλλα
αμάξια, γοργά που προσπερνούσαν,
με τους ανθρώπους μέσα τους σαν ίσκιους...
Μα παραπέρα, σα να χάθη ο κόσμος
κ' έμειν' η φύση μόνη, ώρα κι ώρα
μιαν ησυχία βασίλεψε. Κ' η πέτρα
π' αντίκρισα σε μια άκρη ριζωμένη,
θρονί μου φάνη μοιραμένο μου ήταν
απ' τους αιώνες. Κ' έπλεξα τα χέρια,
σαν κάθισα, στα γόνατα, ξεχνώντας
αν κίνησα τη μέρα αυτή ή αν πήρα
αιώνες πίσω αυτό τον ίδιο δρόμο...
Μα να' στην ησυχία αυτή, απ' το γύρο
τον κοντινό, προβάλανε τρεις ίσκιοι.
Ένας Ατσίγγανος αγνάντια ερχόταν,
και πίσωθέ του ακολουθούσαν, μ' αλυσίδες
συρμένες, δυο αργοβάδιστες αρκούδες.
Και να' ως σε λίγο ζύγωσαν μπροστά μου
και μ' είδε ο Γύφτος, πριν καλά προφτάσω
να τον κοιτάξω, τράβηξε απ' τον ώμο
το ντέφι και, χτυπώντας το με τό 'να
χέρι, με τ' άλλον έσυρε με βία
τις αλυσίδες. Κ' οι δυο αρκούδες τότε
στα δυο τους σκώθηκαν, βαριά... Η μία,
(ήτανε η μάνα, φανερά), η μεγάλη,
με πλεχτές χάντρες όλο στολισμένο
το μέτωπο γαλάζιες, κι από πάνω
μιαν άσπρη αβασκαντήρα, ανασηκώθη
ξάφνου τρανή, σαν προαιώνιο νά 'ταν
ξόανο Μεγάλης Θεάς, της αιώνιας Μάνας,
αυτής της ίδιας που ιερά θλιμμένη,
με τον καιρόν ως πήρε ανθρώπινη όψη,
για τον καημό της κόρης της λεγόνταν
Δήμητρα εδώ, για τον καημό του γιου της
πιο πέρα ήταν Αλκμήνη η Παναγία.
Και το μικρό στο πλάγι της αρκούδι,
σα μεγάλο παιχνίδι, σαν ανίδεο
μικρό παιδί, ανασκώθηκε κ' εκείνο
υπάκοο, μη μαντεύοντας ακόμα
του πόνου του το μάκρος, και την πίκρα
της σκλαβιάς, που καθρέφτιζεν η μάνα
στα δυο πυρά της που το κοίταν μάτια!
Αλλ' ως από τον κάματον εκείνη
οκνούσε να χορέψει, ο Γύφτος, μ' ένα
πιδέξιο τράβηγμα της αλυσίδας
στου μικρού το ρουθούνι, ματωμένο
ακόμα απ' το χαλκά που λίγες μέρες
φαινόνταν πως του τρύπησεν, αιφνίδια
την έκαμε, μουγκρίζοντας με πόνο,
να ορθώνεται ψηλά, προς το παιδί της
γυρνώντας το κεφάλι, και να ορχιέται
ζωηρά...
Κ' εγώ, ως εκοίταζα, τραβούσα
έξω απ' το χρόνο, μακριά απ' το χρόνο,
ελεύτερος από μορφές κλεισμένες
στον καιρό, από αγάλματα κ' εικόνες'
ήμουν έξω, ήμουν έξω από το χρόνο...
Μα μπροστά μου, ορθωμένη από τη βία
του χαλκά και της άμοιρης στοργής της,
δεν έβλεπα άλλο απ' την τρανήν αρκούδα
με τις γαλάζιες χάντρες στο κεφάλι,
μαρτυρικό τεράστιο σύμβολο όλου
του κόσμου, τωρινού και περασμένου,
μαρτυρικό τεράστιο σύμβολο όλου
του πόνου του πανάρχαιου, οπ' ακόμα
δεν του πληρώθη απ' τους θνητούς αιώνες
ο φόρος της ψυχής... Τι ετούτη ακόμα
ήταν κ' είναι στον Αδη...
Και σκυμμένο το κεφάλι μου κράτησα ολοένα,
καθώς στο ντέφι μέσα έριχνα, σκλάβος
κ' εγώ του κόσμου, μια δραχμή...
Μα ως, τέλος,
ο Ατσίγγανος ξεμάκρυνε, τραβώντας
ξανά τις δυο αργοβάδιστες αρκούδες,
και χάθηκε στο μούχρωμα, η καρδιά μου
με σήκωσε να ξαναπάρω πάλι
το δρόμον οπού τέλειωνε στα ρείπια
του Ιερού της Ψυχής, στην Ελευσίνα.
Κ' η καρδιά μου, ως εβάδιζα, βογκούσε:
«Θά 'ρτει τάχα ποτέ, θε νά 'ρτει η ώρα
που η ψυχή της αρκούδας και του Γύφτου,
κ' η ψυχή μου, που Μυημένη τηνε κράζω,
θα γιορτάσουν μαζί;»
Κι ως προχωρούσα,
και βράδιαζε, ξανάνιωσα απ' την ίδια
πληγή, που η μοίρα μ' άνοιξε, το σκότος
να μπαίνει ορμητικά μες στην καρδιά μου,
καθώς από ραγισματιάν αιφνίδια μπαίνει
το κύμα σε καράβι που ολοένα
βουλιάζει. Κι όμως τέτοια ως να διψούσε
πλημμύραν η καρδιά μου, σα βυθίστη
ως να πνίγηκε ακέρια στα σκοτάδια,
σα βυθίστηκε ακέρια στα σκοτάδια,
ένα μούρμουρο απλώθη απάνωθέ μου,
ένα μούρμουρο,
κ' έμοιαζ' έλεε:
«Θά 'ρτει...»

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ

ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ 1930 (Λιμνη Κουμουνδούρου)

Ιερό της Αφροδίτης

Ο μύθος της Αφροδίτης, σύμφωνα με τη Θεογονία του Ησίοδου γεννήθηκε, όταν ο Κρόνος έκοψε τα γεννητικά όργανα του Ουρανού και τα πέταξε στη θάλασσα. Καθώς τα κύματα έσπρωχναν τη ματωμένη σάρκα εδώ και εκεί, σχηματίστηκε ένας άσπρος αφρός γύρω της που σταδιακά έπαιρνε μορφή γυναίκας. Όταν ο αφρός ταξιδεύοντας άραξε στην Κύπρο, στα ακρογιάλια της Πάφου, η γυναίκα βγήκε στη στεριά. Έτσι γεννήθηκε μια πανέμορφη θεά που την ονόμασαν *Αφροδίτη* επειδή είχε βγει από τον αφρό και *Αναδυομένη* επειδή αναδύθηκε από τα κύματα.[715]

Η Αφροδίτη είναι θεά του έρωτα και της ομορφιάς. Συνοδεία της είναι: η Ήβη, η Αρμονία, οι Ώρες, η Πειθώ, ο Ίμερος, ο Πόθος και οι Χάριτες. Αυτές της υφαίνουν τα ρούχα, τη λούζουν, την μυρώνουν, την ντύνουν και τη συνοδεύουν στους χορούς.[716]

Στη «Οδύσσεια» η Αφροδίτη είναι γυναίκα του Ήφαιστου, τον οποίο απατά με τον Άρη και γεννά από αυτόν τον Φόβο, τον Δείμο, την Αρμονία και τον Έρωτα. Οι θεοί έχοντας την ανάγκη του αξεπέραστου τεχνίτη Ήφαιστου, του έδωσαν για γυναίκα την ομορφότερη εξ᾽ όλων των θεών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η θεά θα διάλεγε για άνδρα της έναν κουτσό (όπως έλεγαν για τον Ήφαιστο) και αυτός εξ᾽ όλων των αρσενικών θεών μόνος θα χαιρόταν τη μοναδική ομορφιά της.[717] Μια από τις πολλές ερωτικές της σχέσης, αυτή με τον Άδωνη, ξεκινά όταν ακόμη εκείνος ήταν τόσο όμορφος μωρό που η Αφροδίτη μυστικά από τους άλλους θεούς τον έκρυψε σ' ένα σεντούκι και τον εμπιστεύτηκε στην Περσεφόνη. Όταν ο Άδωνις μεγάλωσε και η Περσεφόνη θαμπωμένη από την ομορφιά του αρνήθηκε να τον δώσει πίσω, η Αφροδίτη παρακάλεσε τον Δία να τους λύσει τη διαφορά. Εκείνος αποφάσισε το ένα τρίτο του χρόνου ο Άδωνις να το περνάει κοντά στην Περσεφόνη, το άλλο τρίτο κοντά στην Αφροδίτη και το τελευταίο τρίτο να το κρατάει για τον εαυτό του. Εκείνος όμως χάρισε και το δικό του τρίτο στην Αφροδίτη. Δεν πέρασε πολύς καιρός και ο Άδωνις πέθανε στο κυνήγι κτυπημένος από κάπρο (που κατά μια εκδοχή είχε στείλει ο Άρης από ζήλια). Επίκεντρο της ιστορίας είναι ο θάνατος, η ανάσταση του όμορφου νέου και ο θρήνος της Αφροδίτης για το χαμό του. Η θεά τον είχε αγαπήσει τόσο που κατέβηκε από τον Όλυμπο στη γη και τον ακολούθησε στα βουνά κυνηγώντας στο πλευρό του. Όταν εκείνος σκοτώθηκε, παρακάλεσε την Περσεφόνη να τον αφήνει να ανεβαίνει στον Απάνω Κόσμο, έξι μήνες κάθε χρόνο, για να μπορούν να σμίγουν οι δύο εραστές. Ο μύθος λέει ότι από το χυμένο αίμα του Άδωνη πρόβαλαν για πρώτη φορά στον κόσμο τα ρόδα και από τα δάκρυα της Αφροδίτης οι ανεμώνες. Ο θάνατος του Άδωνη συμβολίζει το θάνατο της φύσης το χειμώνα και τη νεκρανάσταση της την άνοιξη. Στην ετήσια γιορτή του, τα *Άδώνια*, οι γυναίκες έκλαιγαν, χτυπούσαν τα στήθη τους και ξέσκιζαν τα ρούχα τους.[718]

Η θεά ενσαρκώνει την ομορφιά, την ιδανική αρμονία του γυναικείου σώματος και τη χαρά του έρωτα, επειδή ακριβώς η ίδια εκπροσωπεί τη δύναμη για τη συνέχιση και την ανανέωση της ζωής, την ορμή των όντων για ένωση και αναπαραγωγή, την εύρωστη και ισσόροπη ανάπτυξη των γεννημάτων.

Η αφρογέννητη αναδυόμενη Αφροδίτη προϋποθέτει τη γη που αναδύεται από το χάος ή τον πρωταρχικό ωκεανό και τη σημασία του υγρού στοιχείου για τη γέννηση της ζωής και τη συνέχιση της. Για την ανανέωση της ζωής στον κόσμο της βλάστησης η σχέση Αφροδίτης-Άδωνη αντιστοιχεί στη σχέση Δήμητρας –Περσεφόνη.Τύποι και σύμβολα σχετικά με τη γονιμότητα στη λατρεία της Αφροδίτης είναι: τα χρυσά μήλα στους μύθους με τον Μελανίωνα για την κατάκτηση της Αταλάντης, με τον Πάρη που απονέμει στην καλλίστη θεά κ.α. Οι Ώρες στην ακολουθία της. Η «ιερή πορνεία», οι ιερόδουλες στον ναό της Αφροδίτης στην Ακροκόρινθο και στον Έρυκα της Σικελίας· αυτή φαίνεται να υπαινίσσονται και οι πρωτοβουλίες της θεάς για της Λήμνιες, τις Κύπριες και τις Τυνδαρίδες, που όπως και η ίδια η Αφροδίτη, με πρότυπα ίσως μητριαρχικά-γυναικοκρατικά, παρουσιάζουν παρεκκλίσεις από τη μονογαμική συμπεριφορά.[719]

Ερωτικά φίλτρα ή αποτρεπτικά του ερωτικού πάθους συνδέονται επίσης με τη λατρεία της θεά. Ως προστάτιδα του έρωτα και σύμφωνα με τα αποδεκτά θεσμικά μέτρα των κοινωνιών, η Αφροδίτη ευνοεί κυρίως τις ετεροφυλικές σχέσεις, αποστρέφεται την αποχή από τον έρωτα, την ασέλγεια, τις διαστροφές και την αιμομιξία. Η σχέση της με το Ήφαιστο εκφράζει τη σχέση γης και φωτιάς για τη δημιουργία μορφών. Η σχέση της με τον Άρη και η δράση της στο Τρωικό πόλεμο,

---

[715] Κακριδής Ι. (1986)(γενική εποπτεία), *Δωδεκάθεο, Η Αφροδίτη* στο Ελληνική μυθολογία, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, τόμος2, σ.179

[716] Ο.π., τόμος2, σ.179

[717] Ο.π., σ.184

[718] Ο.π. σ.184

[719] Ο.π., τόμος2, σ.190

αναφέρεται στις πολεμικές της ιδιότητες και στο συνδυασμό του άγριου και του σκληρού με το ήμερο και το απαλό για τη γέννηση της αρμονίας.
Οι αφιερωμένοι ναοί στην Αφροδίτη, σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου, συνδέονται με την ιερή πορνεία. Σύμφωνα με τον αρχαίο γεωγράφο Στράβωνα, στην Αρχαία Κόρινθο υπηρετούσαν ως ιερές πόρνες 1000 ιέρειες και δούλες του εκεί ναού της Αφροδίτης**.** Γι ' αυτό έλεγε και η παροιμία: "Ου παντός ανδρός εις Κόρινθον εσθ' ο πλους"[720] Στην Αθήνα από τον 6ο π.Χ. αιώνα, ο Σόλωνας νομιμοποίησε την πορνεία.[721]
Οι εταίρες και οι ιερόδουλες είχαν προστάτη τη θεά Αφροδίτη και λάμβαναν μέρος με διάφορες χορηγίες αφιερώσεις στις λατρευτικές εορτές της θεάς. Η πεποίθηση ότι οι δραστηριότητές των ιεροδούλων συνδέονται με τον ιερό χώρο της Αφροδίτης και τη λατρεία της ήταν αρκετά διαδεδομένη.
Κατ' αρχάς τον προσκυνητή/πελάτη οδηγούσαν στο ναό οι θεράποντες της θεάς για να θυσιάσει και να αφήσει δώρα. Στη συνέχεια πήγαινε στο χώρο όπου κατοικούσαν οι ιερόδουλες. Η ερωτική πράξη στο ναό θεωρείτο τελετουργική ένωση με τη θεά. Η ερωτική αφιέρωση διαμέσου της ερωτικής πράξης είναι μια πρακτική που χάνεται στα βάθη των αιώνων. Αρχικά ήταν μια τελετουργική διαδικασία προς τιμή της θεάς της γονιμότητας, που εξασφάλιζε την ενδυνάμωση των γενετήσιων ικανοτήτων και την καρποφορία. Αργότερα, στον ελληνικό κόσμο, η λατρευτική αφιέρωση στον έρωτα διοχετεύτηκε σε πολλές λατρείες, όπως στου Διονύσου και στου Πριάμου.
Σύμφωνα με τον *Στράβωνα* (64 π.Χ.-23 μ.Χ.) οι ιερόδουλες ήταν υπηρέτριες του ναού και οι ιερείς οι «προστάτες». Επίσης ήταν και θεραπαινίδες της Πειθούς, ιξού και τα ευρήματα/αφιερώματα στο ναό.
Φεμινιστικές έρευνες σε συνεργασία με τις αρχαιολόγους, αμφισβητούν τη *«σεξιστική και ανδροκρατούμενη»,* όπως καταγγέλλουν, αντίληψη, αντιπροτείνοντας είτε την επιστημονική αμφιβολία είτε την υπόθεση ότι οι ναοί δεν ήταν (και) οίκοι ανοχής. Ηδη οι λέξεις «ιερόδουλος» και «ιέρεια του έρωτα» παραπέμπουν στη σύνδεση πορνείας και ιερών ναών. Αδιευκρίνιστο παραμένει ωστόσο αν η σεξουαλική πράξη συντελούνταν μέσα ή έξω από αυτούς. Μέχρι πρότινος η κυρίαρχη άποψη στους ιστορικούς ήταν ότι το ιερό ήταν συγχρόνως και πορνείο. Ωστόσο τα πειστήρια γι ' αυτό, δεν είναι αδιάσειστα ούτε επαρκή. Αναμφισβήτητα υπήρξαν, πρώτον, ναοί που διατηρούσαν εξωτερικούς οίκους ανοχής, δεύτερον, νεαρά κορίτσια που κατείχαν σε ιερά υψηλά ιερατικά αξιώματα και, τρίτον, πλούσιες πόρνες, οι οποίες χρηματοδοτούσαν το κτίσιμο ναών του έρωτα.
Στο Ιερό της Αφροδίτης, υπάρχουν πολλές τετράπλευρες κόγχες (εσοχές), για τα αναθήματα, που έχουν ανοιχτεί στο ανάγλυφο του βράχου του όρους Αιγάλεω -περί τον 5ο-4ο αι- πάνω στο οποίο «ακουμπούσε» το τέμενος της Αφροδίτης. Κάποιες κόγχες έφεραν στο κάτω τμήμα τους, στο πρόσωπο του βράχου, επιγραφή ολίγων στίχων.[722] Οι κάτοικοι τα ονομάζουν «ντουλαπάκια» ή φωλιές του βράχου, ενώ στους λόγιους ήταν γνωστά ως κόγχες, ως σηκοί και ως νύμφες του Ιερού των οποίων την ελεύθερη θέα παρεμπόδιζε ένας γήλοφος.[723] Απέναντι από τις κόγχες, βρισκόταν η είσοδος του ναού, που είχε μικρό, σχεδόν τετράγωνο σηκό με πρόναο και πρόπυλο και βρισκόταν σε επαφή με τον τοίχο του περιβόλου.
Μέσα στον περίβολο που έχει σχήμα ακανόνιστο ορθογώνιο και διαστάσεις 71x21μ.[724] υπήρχαν: Τετράπλευρο οικοδόμημα διαστάσεων 20.85x15.25μ που χωριζόταν σε 2 χώρους με στοά και δυο δωμάτια βόρεια. Στο ΝΔ τμήμα του Ιερού και εν μέρει στο παραπάνω οικοδόμημα, υπήρχε σύστημα δεξαμενών για την περισυλλογή των βρόχινων υδάτων ή και για ύδρευση, για καθαρμούς ή για λατρευτικές τελετουργίες. Έχει υποτεθεί ότι φυλάσσονταν επίσης ιερά σκεύη ή διανυκτέρευαν προσκυνητές. Στο δυτικό όριο του περιβόλου του ναού υπήρχε κτίσμα διαστάσεων 4.95x3.90μ, που αποτυπώθηκε από τον Ι. Τραυλό (σχέδιο 2) και η αρχική υπόθεση ήταν ότι πρόκειται για ναΐσκο και η πιο σύγχρονη υπόθεση είναι ότι η χρήση του ήταν θησαυρού παρά ναού.[725]

---

[720] http://oodegr.co/neopaganismos/politismos/gynaika5.htm
[721] Ο Σόλων ίδρυσε τον ναό της Πανδήμου Αφροδίτης στην Αθήνα, από τα κέρδη των πορνών που είχε εγκαταστήσει στα οικήματα. Του ναού προυφίστατο αυτός της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά.
[722] Μαχαίρα Βασιλική (2008), *Ιστορικό της έρευνας* στο *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά οδό,* εκδόσεις Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 253, Αθήνα, σ.23-25
[723] Ο.π., σ.5-6
[724] Ιερό Αφροδίτης στο Σκαραμαγκά. http://www.haidari.gr
[725] Μαχαίρα Βασιλική (2008), *Ιστορικό της έρευνας* στο *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος…*, σ.25-28

Στο κέντρο του χώρου μπροστά από το πρόπυλο υπήρχε βάση που προφανώς στήριζε κεντρικό βωμό ή το λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης. Επίσης βάθρα με μαρμάρινες αναθηματικές επιγραφές προς τιμήν της Αφροδίτης, βωμοί και πλήθος μικρών αναθημάτων που γέμιζαν τις κόγχες, προσφορές των πιστών· κυρίως πήλινα ειδώλια της θεάς και πήλινα και μαρμάρινα ομοιώματα αιδοίων και περιστεριών, που ήταν τα ιερά πουλιά της Αφροδίτης.
Σχεδόν όλες οι επιγραφές που βρέθηκαν στο Ιερό, είτε λαξευμένες στο βράχο είτε διάσπαρτες στο χώρο, χρονολογούνται περί τον 4ο αι. π.Χ., γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τότε ήταν η ακμή του Ιερού, ενώ η λατρεία της θεάς συνεχίστηκε ως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Όλες οι επιγραφές δηλώνουν ανάθεση προς τη λατρεμένη στο Ιερό θεότητα, Αφροδίτη, αλλά και την Πειθώ, που αφορά είτε προσδιορισμό της Αφροδίτης, είτε συλλατρευόμενη θεότητα.
Τα αναθήματα καθώς και οι επιγραφές που τα συνοδεύουν γίνονται κυρίως από γυναίκες και κάποιες από άνδρες. Όπως του Μάαρκου Orbius που αφιερώνει, *ἐπ΄ ἀγαθῷ* τῆς Σαβινίας Πυθονίκης.[726]
Εκτός του περιβόλου του ναού υπάρχουν τα ερείπια ενός καλοχτισμένου κτιριακού συμπλέγματος, οικία των ιερέων, ξενώνας για τους προσκυνητές και τους οδοιπόρους. Στους τοίχους ήταν εντοιχισμένα θραύσματα επιγραφών από το Ιερό[727].
Νοτιοανατολικά της οικίας υπάρχει μεγάλο και ιδιαίτερα καλοδιατηρημένο τμήμα της αρχαίας Ιεράς Οδού. Νοτιότερα της οποίας υπήρχε ένα ορθογώνιο κτίσμα από ακατέργαστους λίθους (αργολιθοδομή) διαστάσεων 25x15 μ., που αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως φυλάκιο που προστάτευε το πέρασμα και το ιερό της Αφροδίτης. Αργότερα απέκτησε ταφικό χαρακτήρα.
Ακολουθούν σκίτσα και σχέδια του Ι Τραυλού για το Ιερό της Αφροδίτης.

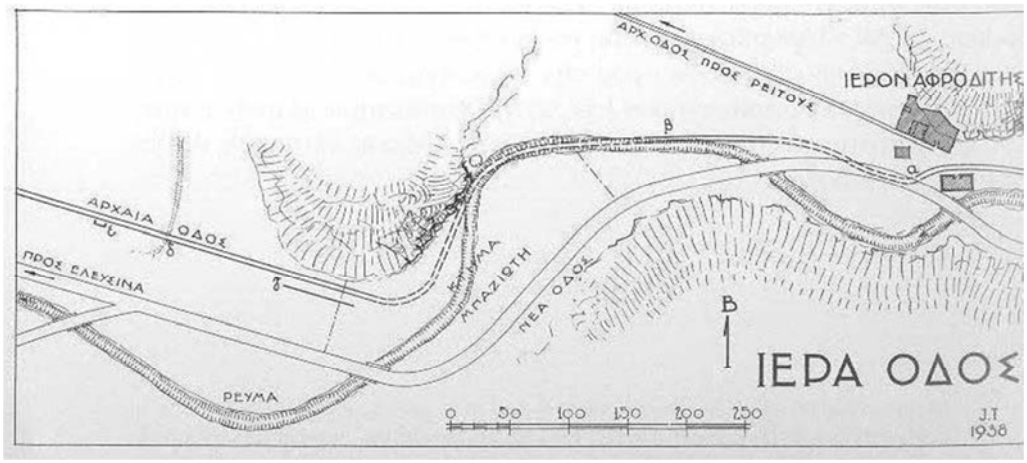

Χωροθέτηση Ιερού Αφροδίτης σε σχέση με την Ιερά Οδό.

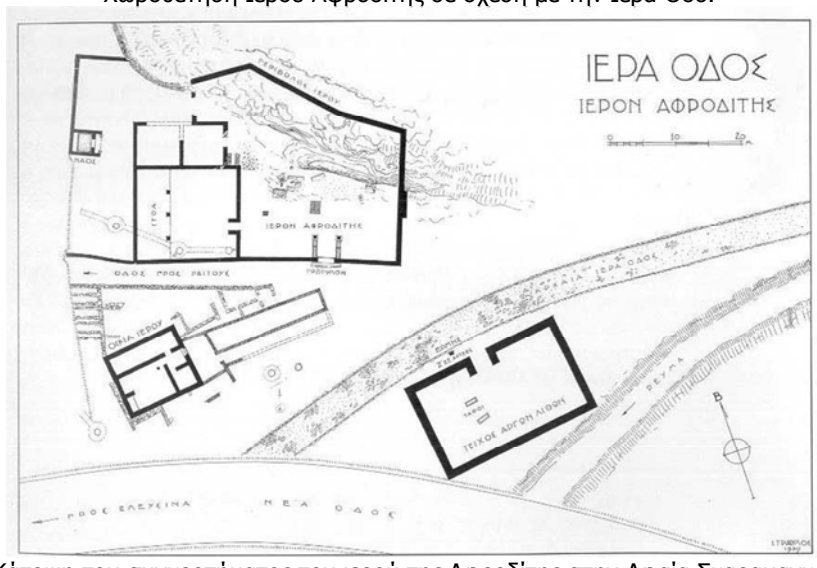

Κάτοψη του συγκροτήματος του ιερού της Αφροδίτης στην Αφαία Σκαραμαγκά

[726] Ο.π., σ.45
[727] Ο.π., σ.30

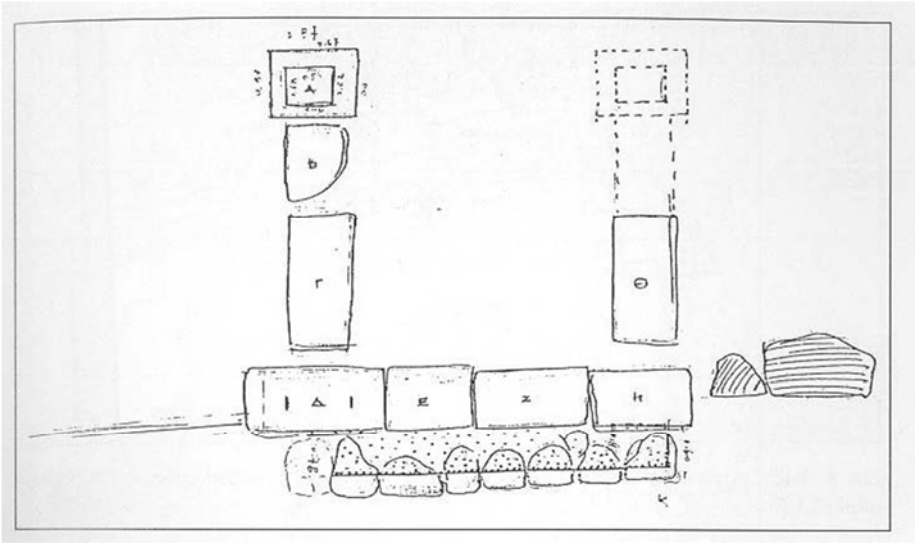

Αποτύπωση του πρόπυλου

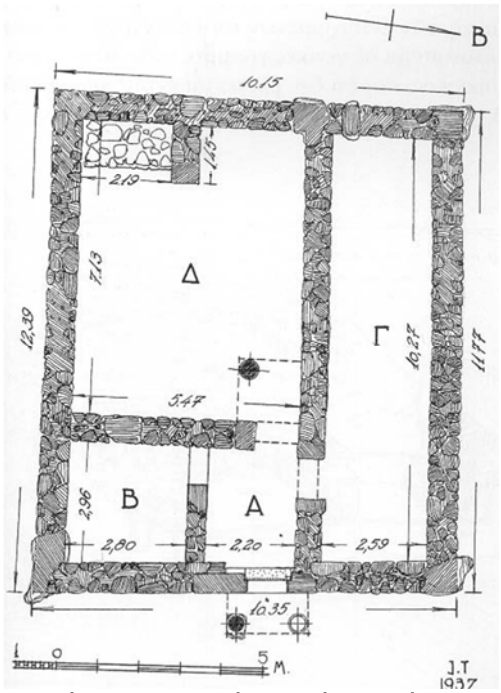

Αποτύπωση της «Οικίας Ιερού Αφροδίτης»

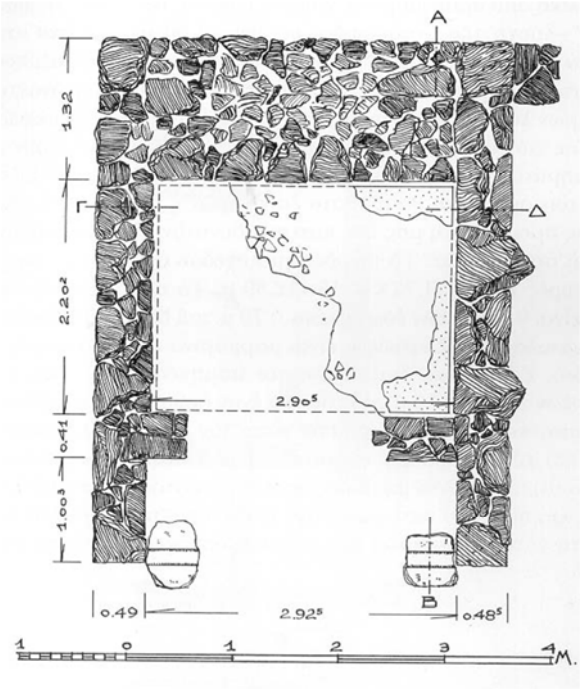

Σχέδιο του ναΐσκου

Η βάση που στήριζε κεντρικό βωμό ή το λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης, σήμερα

Το φυλάκιο σήμερα

Ιερό Απόλλωνα και Μονή Δαφνιού

Ο μύθος του έρωτα του Απόλλωνα με τη Νύμφη Δάφνη έχει ως εξής: Η όμορφη Δάφνη, κόρη του Πηνειού ποταμού, προτιμούσε το κυνήγι στα δάση από το γάμο. Όταν τη συνάντησε ο Απόλλωνας στην εξοχή, του άναψε ο πόθος και θέλησε να την κάνει δική του. Εκείνη έτρεξε για να τον αποφύγει αλλά εκείνος την κυνήγησε και όταν την πλησίασε εκείνη επικαλούμενη τη βοήθεια του πατέρα της μεταμορφώθηκε σε δένδρο[728]. Ο θεός αγκάλιασε τότε το δένδρο και αποφάσισε να στεφανώσει με τους κλώνους του τα μαλλιά του. Έτσι η Δάφνη έγινε το ιερό δένδρο του Απόλλωνα.

Η δάφνη έπαιζε σημαντικό ρόλο στο μύθο της λατρείας του Απόλλωνα· με δάφνη έλεγαν πως καθάρθηκε όταν σκότωσε το φοβερό φίδι των Δελφών· με δάφνη πως εξάγνισε τον Ορέστη μετά το φόνο της μητέρας του· δαφνόφυλλα μασούσε η Πυθία για να πει χρησμό κ.α.

Αυτός ο μύθος ίσως αιτιολογεί τη χωροθέτηση του ιερού του Απόλλωνα στην κατάφυτη με δάφνες περιοχή του Δαφνιού;

Η προσωνυμία «Δαφνηφόρος» ή «Δαφνείος» Απόλλωνας, προκύπτει συμπερασματικά από επιγραφή σε μαρμάρινη έδρα-θρόνο στο αθηναϊκό θέατρο του Διονύσου, όπου διαβάζουμε *«Ιερέως Απόλλωνος Δαφνηφόρου»*. Αυτό σημαίνει ότι, σύμφωνα με τη συνήθεια να παραχωρούνται τιμητικές θέσεις στο θέατρο σε ιερείς και διάφορους αξιωματούχους, η εν λόγω έδρα ανήκε στον ιερέα του Απόλλωνα Δαφνηφόρου. Αφού, λοιπόν, η συγκεκριμένη λατρεία δεν μαρτυρείτε πουθενά αλλού στην Αττική, βάσιμα γίνεται δεκτό ότι στο ιερό του Απόλλωνα που αναφέρει ο Παυσανίας, και που εντοπίζεται σε μια περιοχή γνωστή με την ονομασία Δαφνί, τουλάχιστον από τα μέσα του 13ου αιώνα μ.Χ. λειτουργούσε ο ιερέας της επιγραφής.[729]

Σύμφωνα με τον Παυσανία, αν υπήρχε δεύτερος ναός στο Δαφνί, ήταν σαφώς μεταγενέστερος από αυτόν του Απόλλωνα.

Βάσει της τεχνοτροπίας του ιωνικού κίονα που βρίσκεται επαναχρησιμοποιημένος στην κιονοστοιχία του εξωνάρθηκα, οι μελετητές ανάγουν την κατασκευή του Ιερού του Απόλλωνα – χωρίς βεβαιότητα λόγω της ανυπαρξίας άλλων στοιχείων- στην ύστερη κλασική περίοδο.

Στον εξωνάρθηκα υπήρχαν μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα ακόμα τρεις ιωνικοί κίονες οι οποίοι αφαιρέθηκαν από τον λόρδο Έλγιν[730] και μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο. Βάσει των παραπάνω και της τεχνοτροπίας των κιόνων, ο ναός του Απόλλωνα ήταν πρόστυλος ή αμφιπρόστυλος, ιωνικού ρυθμού και χρονολογείται στην ύστερη κλασική περίοδο (399-301 π.Χ.).[731]

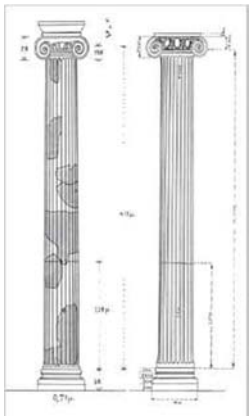

Σχεδιαστική απεικόνιση κιόνων ιωνικού ρυθμού από το ιερό του Απόλλωνα στο Δαφνί. Αυτός στα αριστερά βρίσκεται στη δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα, ενώ αυτός στα δεξιά μεταφέρθηκε από τον λόρδο Έλγιν στη Μεγάλη Βρετανία και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 1962-1963, σελ. 40, εικ. 18).

Ο ναός ήταν χτισμένος από μεγάλους ορθογώνιους καλολαξευμένους λίθους, η πλειονότητα των οποίων χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς στην κατασκευή της ισχυρής οχύρωσης της μονής Δαφνίου. Μάλιστα, το βόρειο τμήμα του βυζαντινού τείχους φαίνεται πως «πατάει» πάνω στον αρχαίο περίβολο, ο οποίος είναι ορατός στις κατώτερες στρώσεις του τοίχου. Επιπλέον, το τεράστιο λίθινο κατώφλι της ανατολικής εισόδου είναι κατά πάσα πιθανότητα το κατώφλι του αρχαίου τεμένους.

---

[728] Κακριδής Ι. (1986) (γενική εποπτεία), *Δωδεκάθεο, Απόλλωνας και Δάφνη* στο Ελληνική μυθολογία, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, τόμος2, σ.150-151

[729] http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=160&language=el-GR

[730] http://xartografos.wordpress.com/2012/01/06/365/-ο-έλγιν-κλέφτης-και-στο-δαφνί-126

[731] http://archaeomaniac.wordpress.com

Η εφαρμογή αυτούσιων αρχιτεκτονικών αρχαίων μελών σε δεύτερη χρήση σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες, συνηθέστατη στην Ελλάδα, θα μπορούσε να αποδοθεί: στο να δοθεί κλασσικότροπο ύφος στο σύνολον, στη συνήθεια των μαστόρων για λόγους πενίας και ευκολίας της δομής με έτοιμα λαξευμένα μέλη, λόγους δεισιδαιμονίας ή αποτροπής του κακού, λόγους απλής διακόσμησης.

Η μονή προστατευόταν από ισχυρό περίβολο τετράγωνου σχήματος με πλευρά περίπου 97 μέτρα. Όπως σε όλα τα μοναστήρια, έτσι και στο Δαφνί, ο περίβολος είχε οχυρωματικό χαρακτήρα και μορφολογία, η οποία μπορεί να μελετηθεί λεπτομερώς στη βόρεια πλευρά, όπου το τείχος σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Είχε ύψος 8 μέτρα με περίδρομο πλάτους 1,6 μέτρα, δηλαδή εσωτερικό διάδρομο που επέτρεπε την κίνηση κατά μήκος του τείχους, στο ύψος των 6 μέτρων. Ο περίδρομος υποστηριζόταν από τυφλή τοξοστοιχία. Το τείχος επιστεφόταν σε ολόκληρο το μήκος του από επάλξεις, ενώ η πορεία του διακοπτόταν κατά τακτά διαστήματα από πύργους τετράγωνης κάτοψης. Τρεις από αυτούς έχουν σωθεί μέχρι τις μέρες μας. Βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του περιβόλου και είναι ορατοί όταν περνάει κανείς μπροστά από το μοναστήρι διασχίζοντας την Ιερά Οδό. Στο κτίσιμο του περιβόλου είχαν χρησιμοποιηθεί κροκαλοπαγείς λίθοι κομμένοι σε μεγάλα ορθογώνια κομμάτια μήκους 1,6 μ. και ύψους 0,4-0,6 μ. και συνδεδεμένοι με κονίαμα, ενώ συχνά παρατηρούνται στρώσεις πηλοπλίνθων. Η κύρια πύλη του μοναστηριού βρισκόταν στο μέσον της δυτικής πλευράς του περιβόλου, δηλαδή απέναντι από την είσοδο του καθολικού. Προστατευόταν από οχυρωματικό πύργο, ο οποίος υψωνόταν από πάνω της και ενισχυόταν και από δύο πλευρικούς προμαχώνες. Έτσι, για να εισέλθει κανείς στην αυλή της μονής έπρεπε να περάσει από το διαβατικό, καμαροσκέπαστο διάδρομο μήκους 6 μ. που ανοιγόταν κάτω από τον πύργο. Μικρότερη πύλη υπήρχε και στο μέσο της ανατολικής πλευράς του περιβόλου. Πρόκειται για την είσοδο που χρησιμοποιεί ο σημερινός επισκέπτης, προκειμένου να εισέλθει στον τειχισμένο χώρο. Η ύπαρξη δύο εισόδων στον περίβολο των μοναστηριών δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένο φαινόμενο αλλά επιτρεπόταν από τον νόμο, που όριζε ότι οι μονές όφειλαν να έχουν το πολύ δύο πύλες εισόδου. Ο περίβολος ήταν ένα από το πιο βασικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών μοναστηριών, που λειτουργούσαν ως μικρογραφίες των πόλεων-κάστρων. Η προστασία των μοναχών και της μοναστικής περιουσίας από ισχυρό οχυρωματικό τείχος ήταν απολύτως αναγκαία, καθώς οι μονές ήταν συνήθως χτισμένες σε απομονωμένες ερημικές τοποθεσίες. Σε περιπτώσεις μοναστηριών που λειτουργούσαν μέσα ή πολύ κοντά σε πόλεις, ο περίβολος κρινόταν απαραίτητος, προκειμένου να απομονώσει τους μοναχούς από τους πειρασμούς της κοσμικής ζωής. Η οχύρωση της μονής Δαφνίου, που ήταν χτισμένη σε απόσταση 10 χλμ. από την Αθήνα, σε κατάφυτη ημιορεινή περιοχή, αλλά εξαιρετικά πολυσύχναστη από ταξιδιώτες, εμπόρους και μικροπωλητές, στρατιώτες αλλά και ληστές και άρπαγες, φαίνεται πως εξυπηρετούσε και τους δύο παραπάνω σκοπούς[732].

Στον εξωνάρθηκα του καθολικού της Μονής Δαφνιού, του 12° αιώνος, ιωνικοί ρωμαϊκοί κίονες από μάρμαρο είχαν χρησιμοποιηθεί σε μια λύση συμμετρική, με ωραίες αναλογίες, τονισμό της οριζόντιας και αδιάσπαστη την επίστεψη. Το σχήμα με δύο τόξα εκατέρωθεν ενός μεγαλύτερου, σχήμα γνωστό από τις ρωμαϊκές αψίδες θριάμβου, το όποιο εφήρμοσε και ή ιταλική Αναγέννησης, δίνει στο σύνολον κλασσικότροπο ύφος. Τα διδάγματα της αρχαιότητος και του ουμανιστικού πνεύματος ήλθαν να επηρεάσουν τον αρχιτεκτονικό χώρο. Η προσπάθεια υποταγής του δυναμικού χώρου σε άξονες οδήγησε σε περίκεντρες διατάξεις, λογικοκρατούμενες, οι όποιες χαρακτηρίζονται από πλήρη ισορροπία των στοιχείων. Αντί του άλλοτε ατέρμονος και ασαφούς χώρου επιδιώκεται η ενάργεια της σύνθεσης η καθαρή μορφή. Μεγίστη σημασία στην αποκρυστάλλωση των ιδεών αυτών δεν είχε μόνο η μελέτη της αρχαιότητος, αλλά και οι νέες αντιλήψεις και προσπάθειες στους τομείς της γεωμετρίας, των μαθηματικών και των αρμονικών σχέσεων, όχι άσχετες προς τα νέα ιδεώδη για το άτομο και τις σχέσεις του προς το περιβάλλον. Όλες αυτές οι προϋποθέσεις ήσαν ανύπαρκτες στο Βυζάντιο. Τα μαθηματικά στην μέση περίοδο 1000-1200 ήταν παραμελημένα, η σχέση τους με τα θέματα αρμονίας επίσης, η μορφολογική ανάλυση της αρχαίας αρχιτεκτονικής ανύπαρκτη.

Οι ορθομαρμαρώσεις στο εσωτερικό του ναού επιβίωσαν από την αρχαιότητα.

Η βυζαντινή στροφή προς την αρχαιότητα περιορίζεται σε κλασσικές επαναλήψεις. Η περιορισμένη αυτή στροφή προς το κλασσικό ύφος δεν είχε τίποτα το μειωτικό για την βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ίσως μάλιστα μαρτυράει ότι ήταν ακμαία και αυτάρκης, ή πραγματικά πιστή στην εποχή της σε μια μεσαιωνική αντίληψη για τη ζωή και τις τέχνες. Μέχρι το τέλους της περιόδου 1000-1204, η

[732] http://www.haidari.g)

κοινωνική διάρθρωση δεν είχε βγει από τον μεσαιωνικό σχηματισμό και οι πρωτοβουλίες για την εκτέλεση έργων έμεναν στο παλάτι, την εκκλησία ή τους ισχυρούς στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες. Το Βυζάντιο δεν είδε το θεσμό των ελεύθερων πόλεων, ούτε τη νέα τάξη των οικονομικώς ακμαίων πολιτών η οποία δημιούργησε την Ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Οι αλλαγές στην κοινωνία του Βυζαντίου κατά το διάστημα 1000-1204, δεν φαίνεται να ήταν τόσο μεγάλες ώστε να οδηγήσουν στην αλλαγή του μεσαιωνικού περιβάλλοντος.[733]

Το καθολικό της μονής ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του οκταγωνικού σταυροειδούς ναού. Στον τύπο αυτό ο κεντρικός χώρος του κυρίως ναού διευρύνεται με την αντικατάσταση των τεσσάρων κιόνων που στηρίζουν τον τρούλο από οκτώ κίονες τοποθετημένους πλησιέστερα στους τοίχους. Η διάταξη των κιόνων που διαμορφώνει περίστωο γύρω από τον κεντρικό χώρο και διατηρεί τις σταυροειδώς διατεταγμένες καμάρες στην οροφή με την παρεμβολή ημιχωνίων ανάμεσά τους, χαρακτηρίζει ειδικότερα τον λεγόμενο σύνθετο οκταγωνικό (ή "ηπειρωτικό") τύπο της μεσοβυζαντινής ναοδομίας.[734]

Στο καθολικό της μονής σώζονται ψηφιδωτά, τα καλύτερα διατηρημένα της πρώτης περιόδου (Δυναστεία Κομνηνών, 1100 περίπου) που αντιπροσωπεύεται από την αυστηρή και ιερατική απεικόνιση του Παντοκράτορα Χριστού στο εσωτερικό του τρούλου, κύριο χαρακτηριστικό της Μακεδονικής εποχής. Στην αριστερή ημικυκλική κόγχη υπάρχει ψηφιδογραφημένη η γέννηση του Χριστού με φόντο την εξαιρετική αποτύπωση της ατμόσφαιρας του αττικού τοπίου. Στην κάτω αριστερή κατεστραμμένη γωνία του ψηφιδωτού της ημικυκλικής κόγχης ανεμίζει μια κορδέλα που έδενε τα μαλλιά μιας χαμένης μορφής. Ο Άγγελος Προκοπίου[735] σε μια προσπάθεια του να συμπληρώσει το κενό του -ποια γυναίκα διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στη γέννηση του Ιησού- με πλαστικά στοιχεία του θεοκρατικού τοπίου καταφεύγει στα απόκρυφα ευαγγέλια και συγκεκριμένα σ' αυτό που αποδίδεται στο Ματθαίο. Σ' αυτό εξιστορούνται δυο μαίες που ο Ιωσήφ είχε καλέσει προκειμένου να ξεγεννήσουν την Παρθένο· Η Σαλώμη και η Ζελέμη.

Την ίδια περίοδο που οικοδομήθηκε το καθολικό της Μονής και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, ως κοιμητηριακός ναός της Μονής. Ο Άγιος Νικόλαος είναι μια μικρή θολωτή βασιλική κτισμένη κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας. Κάτω από τον ναΐσκο εντοπίστηκε υπόγεια κρύπτη σκαμμένη στον μαλακό πωρόλιθο του υπεδάφους. Εκεί είχαν κατασκευαστεί γύρω από κεντρικό διάδρομο τρία τετράγωνα οστεοφυλάκια επιστεφόμενα με καμάρες (αρκοσόλια) και σκεπασμένα με λίθινες πλάκες[736].

Λίμνες Ρειτών

Οι δυο αρχαίες λίμνες των Ρειτών από παράδοση θεωρούνταν αφιερωμένες στην Δήμητρα και την Περσεφόνη και στα νερά τους επιτρεπόταν να ψαρεύουν μόνο οι ιερείς της Ελευσίνας. Οι Ρειτοί, αποτελούσαν το σύνορο της χώρας των Ελευσινίων, ανήκαν στο ιερό της Ελευσίνας και η φροντίδα για την τακτοποίηση των ρευμάτων τους -αφού μάλιστα σχετιζόταν με τη διερχόμενη εκεί Ιερά Οδό- ήταν έργο των ιερέων που είχαν τη διαχείριση του Ιερού της Ελευσίνας και φρόντιζαν για την καλή κατάσταση και της Ιεράς Οδού, απ' όπου περνούσε η πομπή.[737] Το νερό των Ρειτών ήταν υφάλμυρο λόγω της μικρής απόστασης που τους χώριζε από τη θάλασσα. Εκεί λούζονταν όσοι επρόκειτο να συμμετάσχουν στα Ελευσίνια Μυστήρια[738] και ο όχλος βλαστημούσε τους διαβάτες της πομπής των νέων μυστών σε ανάμνηση των ύβρεων που μια γριά είχε ξεστομίσει στη Δήμητρα. Όταν η ελευσινιακή πομπή πέρναγε τις λίμνες των Ρειτών και έφτανε

---

[733] Μπούρας Χαράλαμπος (1969), *Βυζαντινές «Αναγεννήσεις» και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνος.* Άρθρο στο Δελτίο της Χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρίας. Αθήνα

[734] Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική. Αθήνα:* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1991 και Καρακατσάνη Αγάπη (2001), *Παλινωδία για τη μονή Δαφνίου.* Αθήνα: Άγρα

[735] http://www.scribd.com/doc/45492239/Άγγελος-Προκοπίου-η-γέννηση-στο-Δαφνί-και-η-εξαφάνιση-της-Σαλώμης

[736] Λερίου Αναστασία, *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος,* Δήμος Αιγάλεω

[737]Τσιριγώτη-Δρακωτού Ιωάννα (1992), στο άρθρο, *Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της*. Αρχαιολογία, 43, σ.32

[738] Φωτεινάκης Κώστας (2007), *Λίμνες των Ρειτών στο Χαϊδάρι,τόπος και άνθρωποι-* Προσανατολισμοί, Χαϊδάρι, σ.30

στη θέση των ανακτόρων του Κρόκωνα, σταματούσε. Τα μέλη του γένους των Κροκωνιδών έδεναν κίτρινη κλωστή από μαλλί στο αριστερό χέρι και πόδι κάθε μύστη, καθώς πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο απομάκρυναν τα μιάσματα[739]. Την κλωστή αυτή ονόμαζαν «Κρόκη».
Την περίοδο των κλασσικών χρόνων οι εκβολές τους γεφυρώθηκαν, για να διευκολύνεται η διέλευση των ιερέων που μετέφεραν τα ιερά της Δήμητρας στην Αθήνα, με λίθινη γέφυρα πλάτους μόνο 1,5μ. καθώς οι συνοδοί των ιερών αντικειμένων της θεάς ήταν υποχρεωμένοι να είναι πεζοί. για να διευκολύνεται η διέλευση των ταξιδιωτών[740].
Διασώζεται επιγραφή, που χρονολογείται στο 421 π.Χ, με τμήμα ψηφίσματος της αθηναϊκής βουλής σχετικά με τη γεφύρωση[741]. Η επιγραφή επιστέφεται από ανάγλυφη παράσταση που απεικονίζει τις ελευσινιακές και τις αθηναϊκές θεότητες. Στην αριστερή άκρη έχουμε τη Δήμητρα και δίπλα της την Περσεφόνη που κρατά δάδες, ενώ στα δεξιά εικονίζεται η θεά Αθηνά πάνοπλη να δίνει το δεξί χέρι σε νέο άνδρα που στέκεται μπροστά της, δίπλα στην Περσεφόνη. Αυτός έχει ταυτιστεί από κάποιους αρχαιολόγους με τον ελευσίνιο ήρωα Τριπτόλεμο, ενώ άλλοι θεωρούν ότι πρόκειται για προσωποποίηση του Δήμου των Ελευσινίων[742].

Το ψηφισματικό ανάγλυφο για τη γεφύρωση των Ρειτών (ύψος 0,9 μ., πλάτος 0,57 μ.), 422/421 π.Χ.

(Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας)

Κατά πλάτος τομή του τμήματος της Ιεράς Οδού κοντά στη λίμνη Κουμουνδούρου

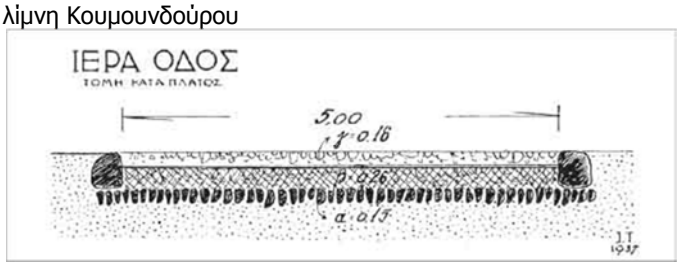

(Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937, σελ. 35, εικ. 14).

Η σημερινή ονομασία της είναι Λίμνη Κουμουνδούρου, ονομασία που ανάγεται είτε στο όνομα οικογένειας γαιοκτημόνων στους οποίους ανήκε η περιοχή κατά τον 19ο αιώνα, είτε στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο (1817-1883), στη θητεία του οποίου κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1860, έγιναν έργα επιχωμάτωσης και οδοποιίας μεταξύ της ακτής του Σκαραμαγκά και της λίμνης. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η επιφάνεια της λίμνης Κουμουνδούρου μειώθηκε σημαντικά εξαιτίας της διαπλάτυνσης της εθνικής οδού Αθηνών - Κορίνθου. Σήμερα, η λεκάνη απορροής της λίμνης έχει έκταση 39 τ.χλμ., η έκταση της είναι 146,5 στρέμματα και η περίμετρος της φτάνει τα 1680 μ. Πρόκειται για μια ρηχή λίμνη με υφάλμυρο νερό με βάθος που φτάνει τα 2,5 μέτρα, ενώ βρίσκεται 1,5 μέτρο ψηλότερα από την επιφάνεια της θάλασσας.[743] Η περιοχή είναι χαρακτηρισμένη ως καταφύγιο άγριας ζωής.
Στο κέντρο περίπου της λίμνης Κουμουνδούρου ο Ιωάννης Τραυλός εντόπισε μακρύ τοίχο, που προφανώς αποτελούσε μέρος του φράγματος που συγκρατούσε τα ύδατα και διαμόρφωνε τη λίμνη.
Ο Σατωμπριάν αναφερόμενος στις λίμνες[744] λέει: *Βρήκαμε καί τούς Ρειτούς ἤ ρεύματα ἁλμυροῦ νεροῦ. Ἐδῶ τριγύρω ἦταν, πού, στίς Ἐλευσίνιες τελετές, ὁ ὄχλος, τήν ὥρα τῆς πομπῆς, βλαστημοῦσε τούς διαβάτες, σ' ἀνάμνηση τῶν ὕβρεων, πού μιά γρηά εἶχε ξεστομίσει, κάποτε, γιά τή Δήμητρα.*
Επίσης ο François Pouqueville που επισκέφτηκε την περιοχή κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1810, αναφέρει: *Αφού πήρα μερικά δείγματα του εδάφους [μετά το στενό πέρασμα μεταξύ*

[739] Λερίου Αναστασία (2007), *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος,* Δήμος Αιγάλεω, σ. 122
[740] Ο.π., σ.119
[741] Τσιριγώτη-Δρακωτού Ιωάννα *(1992),* στο άρθρο: *Η πορεία της Ιεράς Οδού…*, σ.32
[742] Λερίου Αναστασία(2007), *Οι Ρειτοί (λίμνη Κουμουνδούρου)* στο *Ιερά οδός αναζητώντας…*, σ.120
[743] http://www.naturagraeca.com/ws/218,282,126,1,1,Λίμνη-Κουμουνδούρου
[744] Chateaubriand François René de (1979), *Οδοιπορικό – Η Ελλάδα του 1806*, (μτφ Αντρέας Καραντώνης), Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ, Αθήνα, σ.101

Ποικίλου και Αιγάλεω], επέστρεψα στην Ιερά Οδό και την ακολούθησα ως τους Ρειτούς ή αλμυρές πηγές αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Περσεφόνη, δίπλα στις οποίες έχουν κτίσει μύλους. Απ΄ αυτό το σημείο έχασα τα ίχνη τροχών που είχαν σχηματίσει οι ρόδες των κάρων και τα οποία ακολουθούσαμε από το ναό της Φίλης Αφροδίτης (ιερό Αφροδίτης Σκαραμαγκά) και ο Gustave Flaubert κατά τα τέλη του 1850: *Μονομιάς, στο τέλος της κατεβασιάς [αμέσως μετά το πέρασμα μεταξύ Ποικίλου και Αιγάλεω], στρίβουμε δεξιά, οι βράχοι είναι κομμένοι ίσια, ο δρόμος έχει κατασκευαστεί απάνω τους: είναι δίχως αμφιβολία ο αρχαίος δρόμος. Ο δρόμος περνάει ανάμεσα στη θάλασσα και τις λίμνες Ρειτοί, ένα γεφύρι σου επιτρέπει να περάσεις το μικρό αυλάκι που τις ενώνει. Οι λίμνες Ρειτοί θυμίζουν τους ορμίσκους που διαμορφώνει η παλίρροια. Λένε οι λίμνες· εγώ βλέπω μόνο μία ή μάλλον κάτι σαν πλημμυρισμένο βάλτο.*[745]

Λόφος και ναός Προφήτη Ηλία

Από τον λόφο του Προφήτη Ηλία η θέα του λεκανοπεδίου είναι πανοραμική, εμπεριέχοντας τη θέα του πράσινου των ορέων Αιγάλεω και Ποικίλο, τη θέα της θάλασσας του Σαρωνικού και του Σκαραμαγκά, αλλά και τη θέα στην πόλη του Χαϊδαρίου, στις πόλεις της Δυτικής και της Ανατολικής Αττικής, του Πειραιά και της Αθήνας.

Από τη δεκαετία του ’70 έως τη δεκαετία του ’90 άλλαξε σιγά-σιγά η όψη του λόφου με τις δενδροφυτεύσεις αρχικά και την κατασκευή της πλατείας, του περιφερειακού δρόμου και του δημοτικού κτιρίου που σήμερα στεγάζεται η καφετέρια. Στις παλιές ασπρόμαυρες φωτογραφίες σήμα κατατεθέν ήταν τα κυπαρίσσια ανατολικά του ναού ενώ στις σημερινές ο λόφος είναι πιο πράσινος αφού διακρίνονται από μακριά τα αναπτυγμένα δέντρα της αναδάσωσης την δεκαετία του ’70 και μεταγενέστερα. Σημείο αναφοράς εκείνα τα χρόνια ήταν και η τσιμεντένια στήλη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Στρατού δίπλα στα τρία κυπαρίσσια η οποία υπάρχει ως τις μέρες μας παρά τη διαμόρφωση του χώρου. *«…Στον λόφο ανεβαίναμε σχεδόν καθημερινά για παιχνίδι στα μαθητικά μας χρόνια τη δεκαετία του ΄70, αλλά την τιμητική του είχε τις μέρες της αποκριάς και ιδιαίτερα την Καθαρή Δευτέρα που εκατοντάδες χαρταετοί έκρυβαν στην κυριολεξία τον ουρανό. Ο δυνατός αέρας που πάντα φυσάει εκεί πάνω και τα λίγα δέντρα εκείνη την εποχή διαμόρφωναν τις ιδανικότερες συνθήκες για το πέταγμά τους… εκείνα τα χρόνια ο λόφος είχε μια άλλη διάσταση και αίγλη στο παιδικό μυαλό μας. Τα χρόνια όμως πέρασαν, ζήσαμε και την εποχή της μεγαλομανίας και της επίπλαστης ευδαιμονίας και ο λόφος από τόπος κατανυκτικής προσευχής, προσκυνήματος και παιχνιδιού, έγινε πασαρέλα φωτογράφησης νεόνυμφων ζευγαριών και νυχτερινής εξόδου των θαμώνων της παρακείμενης χλιδάτης επιχείρησης εστίασης. Και από εκεί που κάποτε έβλεπα ταπεινούς ανθρώπους να ανεβαίνουν από τα κατσάβραχα και τα νεροφαγωμένα μονοπάτια για ν΄ ανάψουν το κερί που είχαν κάνει τάμα, είδα το προηγούμενο διάστημα και εποχούμενους στα θηριώδη 4Χ4 να συνωστίζονται για μια θέση στον διαμορφωμένο χώρο στάθμευσης...»*[746]

Ο ναός ήταν μικρή κεραμοσκέπαστη βασιλική διαστάσεων 4.00x7,40 μ., με ημικυκλική αψίδα ιερού και στο κατώφλι του βρίσκεται *αποκεκρουμένον βυζαντινόν θωράκιον μετά ροδάκων και πυροστροβίλων.*[747] Αυτά τα διακοσμητικά θέματα ήταν ιδιαίτερα συνήθη κατά τον 10 ο και τον 11ο αιώνα -έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το θωράκιο ανήκε σε προγενέστερο κτίσμα, το οποίο διαδέχθηκε ο σημερινός ναός.

Τον 18ο αιώνα ή στα μισά του 19ο λέγεται ότι ήλθε στο μετόχι ο μοναχός Ακάκιος, ο οποίος επέκτεινε το ναό κατασκευάζοντας πρόναο και παρεκκλήσι. Έτσι, ο ναός απέκτησε διαστάσεις 5,1x11,75 μ.[748]

Ο Δ. Καμπούρογλου στην πρώτη του επίσκεψη στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία στα τέλη του 1881, κατέγραψε τη συνομιλία του με τον μοναδικό κάτοικο του χώρου:[749]

«Όταν ανέβηκα εκεί άπάνω -έλεγε τό έτος 1881- τό πρώτον που είδα, ήτον μία πλάκα τάφου με χρονολογίαν, αν ενθυμούμαι καλά, 1876, ακουμπισμένη είς τόν τοίχον. Ηρώτησα λοιπόν από περιέργειαν, και διά νά άρχίσω την γνωριμίαν μας, τόν μόνον τότε κάτοικον του Προφήτου Ηλίου, ένα λαϊκόν ερημίτην, από γενετής του ακτένιστον.

- Από κάποιο λησμονημένο τάφο θά είναι αύτη ή πλάκα.

---

[745] Τσιριγώτη-Δρακωτού Ιωάννα *(1992), Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της, Αρχαιολογία*, 43, σ.32

[746] http://beneas13.blogspot.gr/2016/02/blog-post_10.html

[747] Ορλάνδος Α.Κ., Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών και των κλιτυών Υμηττού-Πεντελικού,Πάρνηθος και Αιγάλεω. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 1933, σ.217

[748] Ο ναός του Προφήτη Ηλία. http://www.haidari.gr

[749] Ο.π.

- Όχι, είναι δικη μου.
- Πώς ή δικη σου! Αύτη λέει πώς ό μακαρίτης πέθανε στα 1876 και συ είσαι, υποθέτω, ζωντανός.
- Ναί, μά αντίς γιά μένα πέθανε ή μάννα μου.
- Ήρθατε κ' οι δυο σας στά χέρια με τό Χάρο και παλέψατε μέση μέ μέση;
- Όχι, μά ο Προφήτης Ηλίας μου είχε πή στόν ύπνο μου: "Θανάση! θαρθώ την Κυριακή νά σε πάρω κι ετοίμασε τό λάκκο σου". Κ' επειδή ή τέχνη μου ήτον μαρμαράς, εσκάλισα και την πλάκα. Το Σαββατόβραδο όμως μου φώναξε πάλιν: "Θανάση! Δεν θά πάρω εσένα, θά πάρω τη μάννα σου". Ξυπνάω τότες τη γρηά μου και της φωνάζω: "Μάννα! θά πεθάνης". Και πέθανε.
- Δηλαδη την πέθανες.

Ύστερ' άπ' αύτά δεν ευρίσκετε, υποθέτω, αδικαιολόγητον την εσπευσμένην αναχώρησίν μου από 'κει απάνω. Μπορούσε ό Θανάσης νάκουε και γιά μένα καμμιά φωνη του Προφήτου Ηλία».

Το 1914 όπως αναγράφει η μαρμάρινη πλάκα που βρίσκεται στο δάπεδο του ναού, κατασκευάστηκε η υπάρχουσα πλακόστρωση, με δαπάνη των Πειραιωτών που αναγράφονται σε αυτήν.

Τη δεκαετία του ’70 έπειτα από πολλά χρόνια εγκατάλειψης ανέλαβε τη λειτουργία του Ναού ο *Αρχιμανδρίτης Τιμόθεος Ορφανάκης*. «…Ακόμα θυμάμαι τους κουβάδες με το νερό που κουβαλούσαμε για να ποτίσουμε τους τρεις κορμούς που μετέφερε και φύτεψε ο π. Τιμόθεος. Είναι οι τρεις ελιές που υπάρχουν ως σήμερα δίπλα στην καμπάνα. Αυτή την εποχή ήταν πολύ δραστήριος και ο Εξωραϊστικός Σύλλογος των κατοίκων του λόφου του Προφήτη Ηλία…»[750]

Την δεκαετία του ’80 ο ναός πέρασε στα χέρια των μοναζουσών ως μετόχι της *Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Σκαραμαγκά*. Σε αυτή την περίοδο έγιναν πολλές άκομψες προσθήκες και παρεμβάσεις που αλλοίωσαν την εξωτερική και εσωτερική εμφάνιση του ναού. Εξαφάνισαν το χαγιάτι με τη στέρνα εξωτερικά και πολλές αγιογραφίες εσωτερικά.

Μνημείου Πυθιονίκης.

Ο Δ. Καμπούρογλου περιγράφει την ιστορία του Άρπαλου: *Αυτός ήτον έμπιστος φίλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, θεωρηθείς δε παρ' αυτού ακατάλληλος διά τόν πόλεμον διωρίσθη θησαυροφύλαξ τών έν Βαβυλώνι θησαυρών και διαχειριστής τών προσόδων. Όταν ο Αλέξανδρος στράπη πρός την Ινδικήν, ο Άρπαλος τό έρριξε στό γλέντι, προσεκάλεσε δε άπό τάς Αθήνας και την φημιζόμενην διά την ευμορφία της ευφυεστάτην δούλην τής αυλητρίδος Βακχίδος καί, άμα έφθασε κοντά του με τό καλό, τής απένειμε τιμάς βασιλικάς. Ατυχώς ή Πυθιονίκη απέθανε είς την Βαβυλώνα, ο δε Άρπαλος την αντικατέστησε μέν, άλλά δεν την ελησμόνησεν- όταν δε υπέπεσεν είς δικαίαν δυσμένειαν και καταδιωκόμενος κατέφυγεν είς τάς Αθήνας, άνήγειρεν είς αυτήν περικαλλές μνημείον επί τής Ιεράς οδού, διά τό οποίον εδαπάνησεν υπέρ τά 2 1/2 εκατομμύρια και εδημιούργησε τά ελληνικώτατα σκάνδαλα όχι μόνον διά τη δωροδοκίαν τών τότε Ισχυρών, αλλά και διά την ανακήρυξιν τής φίλης του ώς Αφροδίτης Πυθιονίκης.*

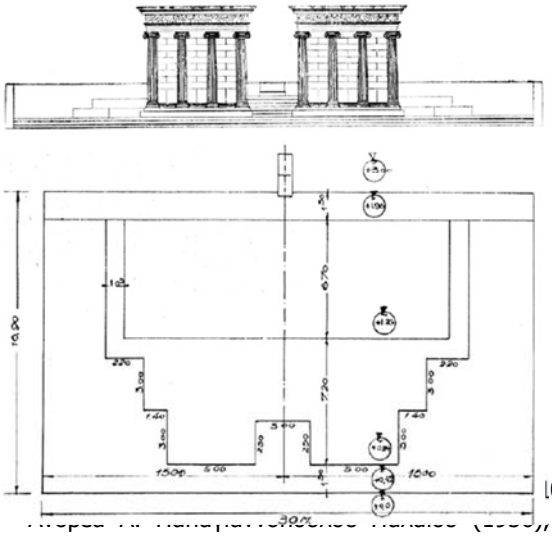

Το εν τη Ιερά οδώ μνήμα της εταίρας Πυθιονίκης

Η άποψις των Αθηνών εκ της Ιεράς οδού. Πίναξ Α. Έργον, Δημ. Πελεκαση.»[751]

Αναπαράσταση της όψης του μνήματος και προσέγγιση της κάτοψης.[752]

[750] Ανώνυμος Α. Καλαμάρι. Ιστορικός Περίπατος (1990), *Το εν τη Ιερά οδώ μνήμα της εταίρας Πυθιονίκης*, Αθήνησι. https://es.scribd.com/document/49498168/To-μνημείο-της-Πυθιονίκης-στην-αρχαία-Ιερά-οδό. & www.xaidari.blogspot.com

[752] Ο.π., σ.14, εικ. 3-4.

Παλατάκι

Τόσο το κτήριο, όσο και η γύρω περιοχή έχουν ανακηρυχθεί διατηρητέος ιστορικός τόπος από το Υπουργείο Πολιτισμού από το 1979. Το Παλατάκι αποτελεί τυπικό δείγμα αρχιτεκτονικής ρομαντικού ιστορισμού με νεογοτθικά στοιχεία. Βασικά του χαρακτηριστικά είναι ο φρουριακός χαρακτήρας (επάλξεις, γωνιακοί πύργοι, στενά παράθυρα), οι ραδινές αναλογίες και τα γοτθικίζοντα διακοσμητικά στοιχεία (παράθυρα επιστεφόμενα από οξυκόρυφα τόξα, εξωτερικός κεραμοπλαστικός διάκοσμος, διαμόρφωση επάλξεων και γωνιακών πυργίσκων). Ο πύργος διαθέτει δύο ορόφους, δώμα και ημιυπόγειο, όπου βρίσκονταν τα μαγειρεία και οι βοηθητικοί χώροι. Οι όροφοι αποτελούνται από μικρό αριθμό ψηλοτάβανων αιθουσών, οι μεγαλύτερες από τις οποίες χρησιμοποιούνταν ως τραπεζαρίες και χώροι υποδοχής. Υπάρχει μαρμάρινο τζάκι στη μεγάλη αίθουσα του πρώτου ορόφου του πύργου. Τα ταβάνια είναι κοσμημένα με οροφογραφίες εξαιρετικής ποιότητας. Ο μικρός αριθμός των αιθουσών υποδεικνύει ότι το κτήριο χρησιμοποιούνταν ως εξοχική κατοικία, υπόθεση που ενισχύεται και από τη σχετικά μεγάλη απόσταση που χωρίζει το Παλατάκι από το κέντρο των Αθηνών.

Το κυρίως κτήριο πλαισιωνόταν από βοηθητικά κτίσματα, που περιλάμβαναν ξενώνα, στάβλους (αναψυκτήριο «Το Ιστορικό») και ελαιοτριβείο. Το συγκρότημα του ξενώνα αποτελείται από τρεις πτέρυγες: η κεντρική είναι διώροφη και πλαισιώνεται από δύο μικρότερες ισόγειες, οι οποίες πρόσκεινται παρατακτικά και εγκάρσια προς αυτό σχηματίζοντας ένα Γ. Σε αντίθεση με το Παλατάκι, ο ξενώνας είναι νεοκλασικού ρυθμού ως προς την αρχιτεκτονική. Τόσο ο πύργος όσο και τα γύρω κτίσματα πλαισιώνονταν από εκτεταμένους κήπους με ανθώνες, φοίνικες, οπωροφόρα και άλλα δέντρα, ώστε να δημιουργείται ένα ειδυλλιακό περιβάλλον.

Η εξοχική έπαυλη ανήκε σε μεγάλο κτήμα έκτασης άνω των τριάντα στρεμμάτων που εκτεινόταν προς τα βόρεια και ανατολικά. Η οριοθέτηση αυτού του κτήματος ανάγεται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η ακριβής χρονολογία ανέγερσης του πύργου είναι ασαφής. Σε γενικές γραμμές τοποθετείται στις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, όταν ο ρομαντικός αρχιτεκτονικός ρυθμός ήταν αρκετά δημοφιλής. Κάποιοι ερευνητές αποδίδουν τον σχεδιασμό του στον Γάλλο αρχιτέκτονα FranQois Boulanger (1807-1875). Ο Boulanger θεωρείται από πολλούς και ο αρχιτέκτονας του Πύργου της Βασιλίσσης στο Ίλιον, με τον οποίο το Παλατάκι έχει αρκετές μορφολογικές ομοιότητες. Αυτές εντοπίζονται κυρίως στον φρουριακό χαρακτήρα, ο οποίος είναι ιδιαίτερα εμφανής στις επάλξεις που επιστέφουν το κτήριο και τους γωνιακούς πύργους. Τόσο ως προς την εξωτερική μορφή, όσο και ως προς τη διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων, η βασίλισσα Αμαλία (1818-1875) ζήτησε από τον αρχιτέκτονα να ακολουθήσει ως πρότυπο το ανάκτορο Hohenschwangau του εξαδέλφου της διαδόχου Μαξιμιλιανού στο Schwanstein της Βαβαρίας. Ο Πύργος Βασιλίσσης εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο του 1854.

Μια άλλη εκδοχή θέλει ως δημιουργό του χαϊδαριώτικου πύργου τον αρχιτέκτονα και πολεοδόμο Σταμάτιο Κλεάνθη (1802-1862), ιδιαίτερα γνωστό από τα γοτθικίζοντα μέγαρα της Δουκίσσης της Πλακεντίας στην Πεντέλη και το κέντρο της σημερινής Αθήνας. Ο Κλεάνθης θεωρείται ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της ρομαντικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, αν και ασχολήθηκε αρκετά και με τον νεοκλασικισμό. Με βάση τη σύνδεση του χαϊδαριώτικου πύργου με τον Κλεάνθη, καθώς και την εξοχική του θέση, έχει υποτεθεί ότι το Παλατάκι χτίστηκε κατά παραγγελία της Sophie de Marbois (1785-1854), γνωστής και ως Δούκισσας της Πλακεντίας (Duchesse de Plaisence). Μάλιστα, αναφέρεται και θρύλος, σύμφωνα με τον οποίο η Δούκισσα χρησιμοποιούσε το Παλατάκι για τις μυστικές συναντήσεις της με τον λήσταρχο Νταβέλη. Επίσης, κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι ο αρχικός ιδιοκτήτης του πύργου ήταν ο βασιλιάς Όθωνας Α' (1815-1867). Ακολούθως το οίκημα πέρασε στην ιδιοκτησία του φιλότεχνου Τήνιου τραπεζίτη Νικόλαου Νάζου (1813-1888), όπου και παρέμεινε μέχρι το 1886. Ο Νάζος, που για ένα διάστημα υπήρξε διευθυντής του Ωδείου Αθηνών, μετέτρεψε το Παλατάκι σε καλλιτεχνικό κέντρο, όπου σύχναζαν οι μεγάλοιΈλληνες ζωγράφοι Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904) και Νικόλαος Γύζης (1842-1901). Αδιάψευστα ίχνη της παρουσίας τους εκεί αποτελούν οι τοιχογραφίες στον ξενώνα, καθώς και στον μικρό ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος βρισκόταν εντός των ορίων του αγροκτήματος. Στη συνέχεια ιδιοκτήτης του πύργου έγινε ο Γεώργιος θων, επιμελητής των ανακτόρων επί Γεωργίου Α'.

Ο Θων, γνωστός κυρίως από την έπαυλή του στους Αμπελόκηπους, είναι υπεύθυνος για την τοποθέτηση της μαρμάρινης στήλης προς τιμήν του Κάρολου Φαβιέρου μπροστά στην είσοδο του

πύργου. Η στήλη επιστεφόταν από προτομή του Γάλλου αξιωματικού, η οποία δεν βρίσκεται πλέον στην αρχική της θέση. Στις αρχές του 20ού αιώνα το Παλατάκι αναφέρεται ότι πέρασε στην ιδιοκτησία του Χιώτη εφοπλιστή Αντώνιου Παλιού. Τότε η έπαυλη ανακαινίστηκε συστηματικά. Πιθανότατα σε αυτή τη φάση θα πρέπει να αποδοθούν και οι οροφογραφίες του κυρίως κτίσματος, καθώς και η επιγραφή «ΚΡΕΙΣΣΟΝ ΦΘΟΝΟΣ ΟΙΚΤΙΡΜΟΥ» που κοσμεί τον χώρο πάνω από το τζάκι της κυρίως αίθουσας του πρώτου ορόφου. Κάποιες πηγές παρουσιάζουν ως ιδιοκτήτη του χαϊδαριώτικου πύργου κατά τα τέλη του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τον μεγαλοκτηματία Γεώργιο Παχύ. Ο γάμος του Παχύ με την Αιμιλία Σκουζέ, γόνο μεγάλης αθηναϊκής οικογένειας γαιοκτημόνων, συνένωσε μεγάλες εκτάσεις γης από τον Άγιο Αντώνιο Αμφιάλης έως τη σημερινή λεωφόρο Καβάλας, στο ύψος όπου βρίσκεται το Παλατάκι. Το 1894 η Αιμιλία δεξιώθηκε τη βασίλισσα Όλγα και ολόκληρη την αριστοκρατία των Αθηνών με μεγάλη επιτυχία. Η δεξίωση έλαβε χώρα στους ανθισμένους κήπους της έπαυλης και περιλάμβανε εκλεκτούς μεζέδες, άφθονη μπίρα και εκλεκτό κρασί από τα αμπέλια της περιοχής. Κατά την περίοδο 1957-1971 το Παλατάκι στέγασε την ψυχιατρική κλινική «Άγιος Ιωάννης», γεγονός που προκάλεσε σοβαρότατες ζημιές στο εσωτερικό του κτίσματος. Το 1985 περιήλθε στην ιδιοκτησία του Δήμου Χαϊδαρίου και αμέσως ξεκίνησαν οι εργασίες επισκευής και αποκατάστασης του μνημείου. Σήμερα ο πύργος Παλατάκι στεγάζει το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Χαϊδαρίου.[753]

Ποικίλο όρος

Η ονομασία του Ποικίλου όρους σύμφωνα με μια εκδοχή προέρχεται από ένα είδος πουλιού, το «Ποικίλο», τα αυγά του οποίου έτρωγε ο Κορυδαλλός.

Έχει έκταση 28.000 στρεμμάτων και είναι μια επιμήκης -11χιλιομέτρων με υψόμετρο 442μ- οροσειρά πευκόφυτη και θαμνώδης που εκτείνεται στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου της Αθήνας με κατεύθυνση από Β.Α προς Ν.Δ. Μεγάλο τμήμα του Ποικίλου Όρους βρίσκεται εντός των ορίων του Δήμου Χαϊδαρίου και μεγάλο μέρος της Δυτικής πλευράς του ανήκει σήμερα στο Στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Πρόκειται για ένα ασβεστολιθικό, πετρώδες και βραχώδες γενικά βουνό χαμηλού υψομέτρου, που καλύπτεται εν μέρει από αυτοφυή δάση χαλεπίου πεύκης, δάση με αγριελιές, κυπαρίσσια, «κέδρους», σχίνους, πουρνάρια, φρυγανικές εκτάσεις και ασβεστολιθικούς βραχώδεις σχηματισμούς. Ένα μεγάλο τμήμα της βλάστησής του, κυρίως στα ανατολικά, προέρχεται από αναδασώσεις. Οι κλίσεις του είναι γενικά ομαλές πλην των βραχωδών εξάρσεων και άλλων γεωλογικών σχηματισμών (φαράγγια κλπ). Τα πετρώματά του είναι ιζηματογενή και αποτελούνται από ασβεστόλιθους, αργιλικό σχιστόλιθο και ψαμμίτες. Ο γεωλογικός του σχηματισμός ανάγεται στην ανώτερη παλαιοζωϊκή περίοδο.

Στο ανάγλυφο του Ποικίλου Όρους κυριαρχούν χαράδρες και ρεματιές οι οποίες επεκτείνονται σε ορισμένες περιπτώσεις και μέσα στον οικιστικό ιστό του Δήμου Χαϊδαρίου. Αποτελεί την φυσική κατάληξη της Πάρνηθας στο Σαρωνικό κόλπο. Έχει δύο ομάδες κορυφών, Βόρεια τη Ζαχαρίτσα (452 μ.) και Νότια το δίκορφο Κασκαντάμι (414–418 μ.). Στις Α. και ΒΑ. υπώρειές του έχουν αναπτυχθεί οι δήμοι Χαϊδαρίου, Περιστερίου, Πετρούπολης, Ιλίου, Καματερού, Άνω Λιοσίων. ΝΔυτικά του Ποικίλου βρίσκεται οι οικισμός Νεόκτιστα Ασπροπύργου και Δυτικά η περιοχή βιομηχανικών/βιοτεχνικών εγκαταστάσεων του Θριάσιου Πεδίου, καθώς και η χωματερή Α. Λιοσίων. Δυτικά διέρχονται η σιδηροδρομική γραμμή προαστιακού Αθηνών–Κορίνθου, η περιφερειακή λεωφόρος που συνδέει τη Ε.Ο. Αθηνών–Κορίνθου με την Αττική Οδό και τμήμα της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Ικονίου-Ασπροπύργου. Στη ΝΔ απόληξη του Ποικίλου βρίσκεται η λίμνη Ρειτών (Κουμουνδούρου) που περιβάλλεται από στρατιωτικές εγκαταστάσεις (στρατόπεδο Ξηρογιάννη -1.400στρ), διυλιστήρια (ΕΛ.ΠΕ–ΠΕΤΡΟΛΑ), άλλες βιομηχανικές/βιοτεχνικές/απο-θηκευτικές εγκαταστάσεις και την Ε.Ο. Αθηνών–Κορίνθου. Μαζί με την γύρω ελώδη περιοχή και ένα δασύλλιο ευκαλύπτων καλύπτει επιφάνεια 250 περίπου στρεμμάτων. Ίχνη οικισμών που βρέθηκαν στην περιοχή του Ασπρόπυργου και της Αφαίας υποδεικνύουν την κατοίκηση του από παλαιά.

Η Ιερά Μητρόπολη Φθιώτιδας διεκδικεί ιδιοκτησία στο Ποικίλο όρος έως και στο σύνολο των 30.000 στρεμμάτων πάνω από Πετρούπολη, Περιστέρι και Χαϊδάρι μέσα από παλαιά κληρονομητήρια.

Προκρούστης

[753] http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=199

Ο Θησέας -γιος του βασιλιά των Αθηνών Αιγέα και της Αίθρας, κόρης του βασιλιά της Τροιζήνας Πιτθέα- ξεκίνησε από την Τροιζήνα όπου ζούσε με τη μητέρα του, για την Αθήνα προκειμένου να διαδεχθεί τον πατέρα του. Για να επιδείξει την ανδρεία του, «καθάριζε» τους κακοποιούς που συναντούσε στη διαδρομή του. Στα δασώδη υψώματα του Έρμου, στο πρανές του Ποικίλου, δίπλα στην Ιερά οδό αντιμετώπισε και νίκησε τον Πολυπήμονα, γνωστό ως Προκρούστη. Στη συνέχεια κινήθηκε ανενόχλητος προς την Αθήνα. Η διαδρομή που ακολούθησε ήταν ανάλογη με την πορεία της Ιεράς οδού. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, για να εξαγνιστεί από το αίμα που είχε χύσει πήγε στο τέμενος του μειλίχιου Διός, κοντά στον Κηφισό, στον χώρο που καταλαμβάνει σήμερα το εκκλησάκι του Αγίου Σάββα, στα βόρεια κράσπεδα της σύγχρονης Ιεράς οδού.
Ο Προκρούστης ζούσε δίπλα στον δρόμο, σε ένα σπίτι με δύο κρεβάτια, ένα κοντό και ένα μακρύ. Πρόσφερε «φιλοξενία» στους ανύποπτους διαβάτες. Ανάγκαζε τους μικρόσωμους «φιλοξενούμενους» να ξαπλώσουν στο μακρύ κρεβάτι και τους τραβούσε βίαια, ώστε να καλύψουν όλο το μήκος του. Τους υψηλόσωμους, τους έβαζε στο κοντό κρεβάτι και τους έκοβε τα πόδια, που εξείχαν από το κρεβάτι.
Η έδρα του «ληστή» στην πεδιάδα κοντά στην Ελευσίνα. Ήταν γνωστή από τοπική παράδοση. Φυσικότερον ήταν ο Θησέας να τον συνάντησε στα υψώματα του Έρμου (στο νεώτερο δάσος του Χαϊδαρίου) όπως λέει ο Πλούταρχος ακολουθώντας αθηναϊκή παράδοση.[754]

Σπήλαιο του Πανός
Το σπήλαιο είναι σχετικά μικρό, με ολικό βάθος 11,55μ. και μέγιστο πλάτος 7,80 μ., εκτείνεται από βορά προς νότο και έχει σχήμα χωνοειδές με το άνοιγμα προς το Βορρά, πλάτους 7.65μ., άνω δε απολήγει σε ανοικτή καμπύλη μέγιστου ύψους 3.20μ. -το οποίο είχε κλειστεί κατά την αρχαιότητα με τοίχο από αργολιθοδομή, στο κέντρο του οποίου ανοιγόταν στενή είσοδος- χωρίζεται με μικρές φυσικές προεξοχές του βράχου σε τρία διαμερίσματα (I, II, III όπως φαίνεται στο σχέδιο της κάτοψης), μπροστά του δε είχε διαμορφωθεί επίπεδη επιφάνεια, μια αυλή, που υποστηριζόταν από αναλημματικό τοίχο κατασκευασμένο 2 μέτρα βορείως του ανοίγματος.[755] Το εσωτερικό του σπηλαίου ήταν αδιαμόρφωτο, με την εξαίρεση μικρού τοιχαρίου και ορθογώνιων λαξεύσεων στο δάπεδο. Ανάλογες λαξεύσεις παρατηρήθηκαν και στην αυλή. Επίσης, από τα πολλαπλά ίχνη κονιάματος στις παρειές και το δάπεδο του σπηλαίου αλλά και την επιφάνεια της αυλής, προκύπτει ότι όλες αυτές οι επιφάνειες ήταν επιχρισμένες στην αρχαιότητα.[756] Χαμηλή βραχώδης έξοχή στο μέσον του διαμερίσματος I, ίσως να αποτελούσε τη βάση υποδοχής μνημειακού βωμού.[757]
Στα δυτικά της εισόδου του σπηλαίου, εντοπίστηκε χαμηλός βωμός από αργούς λίθους με ίχνη τέφρας, απανθρακωμένων ξύλων, καμένων οστών ζώων, θραυσμάτων αγγείων και ειδωλίων, από την τελετουργική καύση προσφορών.
Η πρωτοβουλία της πολιτείας να εισαγάγει τη λατρεία του θεού στην πόλη αμέσως μετά τη μάχη των Αθηναίων με τους Πέρσες στην πεδιάδα του Μαραθώνα (Σεπτέμβριος του 490 π.Χ.), όπου σύμφωνα με την παράδοση εμφανίστηκε ο θεός συμβάλλοντας σημαντικά στη νίκη των Αθηναίων, πιθανόν να δικαιολογεί τη γρήγορη διάδοση της στην αττική γη[758].
Ο μύθος λέει ότι ο ποιμενικός αυλός του, *η σύριγγα*, ήταν η νύμφη Σύριγξ, που προκειμένου να αποφύγει το βιασμό της, μεταμορφώθηκε σε καλαμιά από την οποία εκείνος έκοψε κομμάτι της και έφτιαξε τη φλογέρα του με την οποία προσπάθησε ανεπιτυχώς να ανταγωνιστεί τη λύρα του θεού Απόλλωνα. Η νύμφη Πίτυς, δηλαδή η Πεύκη, μεταμορφώθηκε σε δένδρο για να τον αποφύγει και ο θεός συνήθιζε να στολίζει τα μαλλιά του με τα κλαριά της. Η νύμφη Ηχώ κατακρεουργήθηκε από τσοπάνους γιατί αρνήθηκε τον έρωτά του και επέζησε μόνο η φωνή της. Επίσης, όταν η Δήμητρα εξαφανίστηκε, οργισμένη από την αρπαγή της κόρης της ή για το βιασμό της ίδιας από τον Ποσειδώνα, η γη δεν καρπούσαι και οι άνθρωποι πέθαιναν από λιμό, ο Πάνας την ανακάλυψε κρυμμένη σ' ένα σπήλαιο, ειδοποίησε το Δία, ο οποίος έστειλε τις Μοίρες που την έπεισαν να επιστρέψει. [759]

---

[754] Παυσανίου Ελλάδος Περιηγήσεις, Αττικά I, 38,5, μτφ. Ν. Παπαχατζής (1992). Αθήνα: εκδοτική Αθηνών, σ.475
[755] Τραυλός Ιωάννης, *Το σπήλαιο του Πανός στο Δαφνί*, Αρχαιολογική Εφημερίδα 1936-37, σ.392
[756] http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=161
[757] Γιούτσος Νεκταριος-Πέτρος (2012), *Χοροί γυναικών στη λατρεία των νυμφών και του Πάνα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφικά σχολή, τμήμα ιστορίας-αρχαιολογίας, Ιωάννινα, σ.87
[758] Ο.π.*, σ.35-36*
[759] Κακριδής Ι. (1986)(γενική εποπτεία), *Οι άλλοι θεοί, Παν,* εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, τόμος2, σ.242-243

Οι σχέσεις του με τις νύμφες, εξηγούν μυθοπλαστικά γιατί ακούγεται η ηχώ, πώς έγινε η φλογέρα, γιατί χρησιμοποιείται το πεύκο στη λατρεία, ενώ η συνεργασία του με τους Ολύμπιους τη σύνδεση του με την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων.

Σκαραμαγκάς

Η ονομασία πιθανά να προέρχεται από το επώνυμο βυζαντινής οικογένειας της οποίας καθήκον και αποστολή ήταν η φύλαξη του σκαραμαγκίου, δηλαδή του πολυτελούς υφάσματος από το οποίο κατασκευαζόταν ο αυτοκρατορικός χιτώνας.

ΣΚΑΡΑΜΑΓΚΑΣ[760]

Σαν κέντημα γύρω οι βράχοι και
οι λόφοι του Κορυδαλλού
Στο λιμανάκι, ονειρεμένο, του
γραφικού Σκαραμαγκά
Κι οι βάρκες στην ακρογιαλιά, που
βάζουν πλώρη αργά για αλλού
Τα παραγάδια και τ' αγκίστρια κι
οι πετονιές αραδαριά
Όλος γαλήνιο αραξοβόλι ο κόλπος
του Σκαραμαγκά
Κι αντίκρυ θρυλική Ελευσίνα,
Κούντουρα, Μέγαρα, Μάντρα και
τα Βίλια
Κότερα μάγια, καραβάκια, τράτες,
που σέρνονται αργά,
Κι άλλα πλεούμενα που φεύγουν
γοργά και παίρνουν φόρα μίλια.
Γλυκόχρωμα γαλάζια ως πέρα τα
τρεμοσάλευτα νερά
Τα κύματα μ' αφρόν ολάσπρο,
κάπου στο βάθος των κατάρτια
Και τα βουνάκια και τα βράχια, τα
δανταλλένια στη θωριά
Και κάποτε και κάπου – κάπου
πανάκια ολόλευκα και ξάρτια.
Κι από όλα από τις αχιβάδες, και τα
πετράδια στ' ακρογιάλι
Ως τα βουνάκια και τα ψάρια, που τ'
αγκιστρώνουν πετονιές
Λάμπει μια υγεία και μιαν αύρα φυσάει
σα νίκη ή σαν μαϊστράλι
Πνέει από τα βάθη κι ένα ρέμα,
παίρνει και ρέει από τις ρονιές.
Κι από το Δαφνί, τη Σαλαμίνα, το
Ναύσταθμο κι ακόμα πέρα
Ο θρίαμβος των τοπίων παίρνει και
βασιλεύει γραφικά
Σμίγουν το χώμα, το χαλίκι, οι γλάροι
στο γλαυκό του αιθέρα
Και νανουρίζεται η ψυχή μας στο κύμα
αιθέρια και γλυκά.

ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ

Πρωτομαγιά στον ειδυλιακό Σκαραμαγκά, οικογενειακή εκδρομή[761]

Γυναικεία εργασία κατά την αρχαιότητα

Όσον αφορά στη γυναικεία εργασία ένα κείμενο του Ξενοφώντα από τα *Απομνημονεύματα* είναι ως προς αυτό διαφωτιστικό. Ο Αρίσταρχος συνομιλώντας με το Σωκράτη -το 401π.Χ. επί κυβερνήσεως των Τριάκοντα με την Αθήνα να σπαράσσεται από έναν εμφύλιο πόλεμο και την Αττική γη στα εχθρικά χέρια- *είπε ότι κατέφτασαν στο σπίτι του 14 ελεύθερες γυναίκες συγγενείς του που έπρεπε να συντηρήσει. Ο Σωκράτης τον προέτρεψε να τις βάλει να εργαστούνε και να πουλήσει το προϊόν της εργασίας τους, παραθέτοντας του το παράδειγμα ανδρών που αντλούν τα εισοδήματά τους από την πώληση αλευριού, ψωμιού ή ειδών ένδυσης, προϊόντων προερχόμενων από τις παραδοσιακές γυναικείες δραστηριότητες. Ο Αρίσταρχος τον αντικρούει λέγοντας του ότι του προτείνει να κερδίσει χρήματα από την εργασία σκλάβων ενώ οι γυναίκες που οφείλει να συντηρήσει είναι ελεύθερες. Τελικά, αγοράζει μαλλί και βάζει τις γυναίκες του σπιτιού του να δουλέψουν. Οι γυναίκες χαίρονται που μπορούν έτσι να αυτοσυντηρηθούν και τον κατηγορούν μάλιστα ότι συντηρείται χωρίς να εργάζεται.*[762] Η ιστορία αυτή εμπεριέχει θέματα σημαντικά για την ιστορία των γυναικών και της αθηναϊκής κοινωνίας: η σχέση γυναίκες/σκλάβοι, η σχέση κατ' οίκον εργασίας/εμπορικής παραγωγής, οι σχέσεις των φύλων βασισμένες πάνω σε μια άνιση

[760] Ο έγκλειστος στο Δρομοκαΐτειο ποιητής ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ, παραδίδει το 1938 στον ποιητή Κώστα Βάρναλη το ποίημα "Σκαραμαγκάς". http://xaidarisimera.blogspot.gr/2012/11/blog-post_4.html

[761] Βάσω Μαυρομάτη, Σκαραμαγκάς: " η ωραιοτέρα εξοχή", "ο θρίαμβος των τοπίων", "το εξωτικό λιμάνι", "η καθαρή λαμπερή θάλασσα". http://xaidarisimera.blogspot.gr/2012/11/blog-post_4.html

[762] Georges Duby-Michelle Perrot (1995), *Η αρχαιότητα στο Γυναίκες και Ιστορία.* Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα, σ. 22-23

αμοιβαιότητα, εφόσον εξασφαλίζουν την τροφή και την προστασία στις γυναίκες του σπιτιού με αντάλλαγμα την εργασία, παραγωγό πλούτου για τον Αρίσταρχο.

Πόρνες και ηθοποιοί στο Βυζάντιο

Τα πορνεία ήταν ιδιωτικά και δημόσια, διέποντο από νομοθεσία, υπόκειντο σε βαρύτατη φορολογία και οι πόρνες αμείβονταν με χρήματα ή είδος, κατόπιν συμφωνίας. Η παραβίαση του πορνείου, η απαγωγή και ο βιασμός της πόρνης και η καταλήστευση των υπαρχόντων της τιμωρείτο με μικρό χρηματικό ποσό. Αν και η αιμομιξία τιμωρείτο με αποκεφαλισμό, στην περίπτωση των πορνείων ο καθείς –ακόμα και ο πατέρας της πόρνης- με τον ισχυρισμό ότι δεν την αναγνώρισε απαλλασσόταν. Επίσης δια νόμου απαγορευόταν η διεκδίκηση δώρων που της είχαν προσφέρει.

Οι βυζαντινοί αστρολογικοί κώδικες αναφέρουν κάτω από ποιες αστρολογικές συνθήκες το νεογέννητο θηλυκό προορίζεται να γίνει πόρνη.

…Τοιαύτα περί παρθενίας φρονούντες οί Βυζαντινοί εννοείται δτι έθεώρουν τήν πορνείαν ώς αμάρτημα, τής εκκλησίας αρνούμενης έπί ώρισμένον χρόνον τήν θείαν κοινωνίαν εις τούς οπωσδήποτε πορνεύοντας, καί ώς μίαν τών βαρύτατων ύβρεων διά γυναίκα να άποκληθή ταϋτη πόρνη ή κόρη πόρνης ή πολιτική ή προεστώσα, ϋβρις, δυστυχώς, ήτις άπηυθϋνετο συχνά ού μόνον εις τάς έξ επαγγέλματος εταίρας, αλλά καί από τών οικοδεσποινών εις τάς δούλας αυτών.… οί Βυζαντινοί νόμοι άνεγνώριζον μέν δτι υπόκειται τή περί ύβρεως αγωγή ό προσβάλλων γυναίκα ένδεδυμένην σχήμα πόρνης, παρεδέχοντο όμως συγχρόνως ότι ούτος «ήττον άμαρτάνει»… οί συγκλητικοί καί οί άρχοντες δέν έπετρέπετο να συζευχθώσιν αύτάς καί ότι τουναντίον, πρός τιμωρίαν, οί νόμοι έπέτρεπον, ίνα ή κόρη συγκλητικού, ήτις διά τοΰ σώματος κέρδος έποίησεν, ατιμωρητί συνάψη έπίψογον γάμον μετ΄ απελεύθερου, άφ΄ ού, ώς λέγουσι, δέν διατηρείται τιμή είς έκείνην,…δέν ήδύνατο νά γίνη τις επίσκοπος, πρεσβύτερος, διάκονος ή τοΰ εκκλησιαστικού καθ΄ όλου καταλόγου, άν συνεζεύγνυτο έταίραν…[763]

Όσον αφορά στο επάγγελμα της/του ηθοποιού ήταν εριφρονημένο κοινωνικά και η θεατρίνα θεωρείτο συνώνυμη της εταίρας ή της πόρνης, και οι ηθοποιοί που εργαζόντουσαν με μισθό στερούνταν και τα στοιχειώδη αστικά δικαιώματα.

…ή εκκλησία έκώλυε τών αγιασμάτων έπί έπτά ή εννέα έτη τήν πόρνην τήν μη παυομένην ν΄ άσκή το επάγγελμα της, τό αυτό δέ έπραττε καί διά τούς ηθοποιούς, άφορίζουσα τούς εκτρέφοντας πόρνας καί έπιβάλλουσα καθαίρεσιν είς τούς έξ αυτών κληρικούς…[764]

…Αί επί τής θυμέλης αναβαίνουσι γυναίκες έπαυαν προστατευόμεναι ύπό του νόμου· μεταβάλλουσαι δε και το οίκογενειακόν όνομα είς παλαιόν έλληνικόν ως έπί το πλείστον έταίρας ή αύλητρίδος, έπί δέ τού Ίουτινιανού και είς χριστιανικόν, έγίνοντο έρμαιον τών διεφθαρμένων θεατών πρό πάντων δέ τών έπί της σκηνής εξασκούντων κηδεμονικά τινά δικαιώματα δικηγόρων· πολλάκις άπλή ύπόνοια ζηλοτύπου έραστού ήρκει ίνα περικαρή ή δυστηχής τήν ώραίαν αύτής κόμην και ούτως ήτιμωμένη άποβληθή διά παντός της σκηνής καί ζητήση ατιμότερον κρυπτήριον της αισχύνης αύτής, διότι και άυταί αί θύραι τής έκκλησίας δέν ήνοίγοντοτοσούτο εύκόλως είς τήν σκηνικήν και μάλιστα τήν κουτρουλήν. Μέχρι τού Θεοδοσίου αί θυμελικαί διετήρησαν τούλάχιστον το προνόμιον της πολυτελείας, ήτις οπωσδήποτε ίκανοποιεί την γυναικείαν ματαιότητς άντί τοσούτων άλλων στερήσεων· επί τών διαδόχων όμως ταίς άφηρέθη καί ή μικρά αύτη παρηγορία, αύστηραί δε διατάξεις έκανόνισαν τήν λιτότητα τής θυμέλικής ένδυμασίας, ήτις ούδέν ήττον διετήρησε έτι θέλγητρα ίκανά ίνα σαγηνεύση και τάς άλλας γυναίκας προς μέγιστην του Χρισοστόμου δυσαρέσκειαν άκαταπαύστως διαμαρτυρομένου κατά της σκηνικής ψώρας ήτις όσημέραι έλυμαίνοντο τό ποίμνιον του. Κατά την περίοδον ταύτην έπί τοσούτον ήτιμώθη το σκηνικόν επάγγελμα ώστε ή μέν μιμάς εσήμαινε την έταίραν, το δε μιμάριον το χαμαιτυπείον…[765].

---

[763] Κουκουλέ Φαίδωνας (1952), *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ.ΒV, Αθήνα: Παπαζήση

[764] Ο.π.

[765] Σαθάς Ν.Κ. (1878), *Κρητικόν θέατρον ή συλλογή ανέκδοτων και άγνωστων δραμάτων*, μετά ιστορικής εισαγωγής περί του παρά βυζαντινοίς θεάτρου, τύποις του Φοίνικος, εν Βενετία, σ. θ΄-ια΄

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.

Πληθυσμός

Δημογραφική Σύνθεση

Στους πίνακες που ακολουθούν καταγράφεται –σε απόλυτα μεγέθη- η σύνθεση του πληθυσμού του Δήμου Χαϊδαρίου και του Δάσους, κατά φύλο και ομάδες ηλικιών, με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 2011 από την ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Πληθυσμός Δήμου Χαϊδαρίου – Απόλυτα Μεγέθη (2011)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών	0-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-74	75 και άνω	Σύνολο
Αμφοτέρων φύλων	6676	5438	7205	7807	6979	5353	3831	3608	46897
Άρρενες	3392	3017	3722	3892	3371	2608	1770	1473	23245
Θήλεις	3284	2421	3483	3915	3608	2745	2061	2135	23652

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Πληθυσμός Δάσους – Απόλυτα Μεγέθη (2011)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών	0-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-74	75 και άνω	Σύνολο
Αμφοτέρων φύλων	2456	1645	2447	2661	2449	1998	1322	1066	16044
Άρρενες	1226	824	1184	1263	1131	959	640	459	7686
Θήλεις	1230	821	1263	1398	1318	1039	682	607	8358

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Πληθυσμός Δήμου Χαϊδαρίου – Απόλυτα Μεγέθη (2001)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών	**0-14**	**15-24**	**25-39**	**40-54**	**55-64**	**65-79**	**80 ετών και άνω**	**Σύνολο**
Αμφοτέρων Φύλων	7.240	7.570	12.347	10.003	5.008	5.350	976	48.494
Άρρενες	3.797	4.231	6.248	4.916	2.488	2.487	371	24.538
Θήλεις	3.443	3.339	6.099	5.087	2.520	2.863	605	23.956

Πηγή: Απογραφή 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας. Ποσοστά συμμετοχής ηλικιακών ομάδων στον συνολικό πληθυσμό του Δήμου Χαϊδαρίου (2001)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών - Ποσοστά %	**0-14**	**15-24**	**25-39**	**40-54**	**55-64**	**65-79**	**80 ετών και άνω**	**Σύνολο**
Αμφοτέρων Φύλων	15%	16%	25%	21%	10%	11%	2%	100%
Άρρενες	15%	17%	25%	20%	10%	10%	2%	100%
Θήλεις	14%	14%	25%	21%	11%	12%	3%	100%

Πηγή: Απογραφή 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας. Ποσοστά συμμετοχής ηλικιακών ομάδων στον συνολικό πληθυσμό του Δήμου Χαϊδαρίου (2011)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών – Ποσοστά %	0-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-74	75 και άνω	Σύνολο
Αμφοτέρων φύλων	14%	12%	15%	17%	15%	11%	8%	8%	100%
Άρρενες	15%	13%	16%	17%	14%	11%	8%	6%	100%
Θήλεις	14%	10%	15%	16%	15%	12%	9%	9%	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Ποσοστά συμμετοχής ηλικιακών ομάδων στον συνολικό πληθυσμό του Δάσους (2011)

Μόνιμος Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών – Ποσοστά %	0-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-74	75 και άνω	Σύνολο
Αμφοτέρων φύλων	15%	10%	15%	17%	15%	12%	8%	8%	100%
Άρρενες	16%	11%	15%	16%	15%	13%	8%	6%	100%
Θήλεις	15%	10%	15%	17%	16%	12%	8%	7%	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Κοινωνικοοικονομικά δεδομένα

Πίνακας. Απασχόληση κατά τομέα παραγωγής στο Δήμο Χαϊδαρίου Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Απασχόληση κατά τομέα παραγωγής	I	II	III	Σύνολο
Αριθμός εργαζομένων	140	5083	15153	20376
Ποσοστό εργαζομένων	0.69%	24.95%	74.36%	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Απασχόληση γυναικών κατά τομέα παραγωγής στο Δήμο Χαϊδαρίου και το Δάσος – Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά

Απασχόληση γυναικών κατά τομέα παραγωγής στο Δήμο Χαϊδαρίου & το Δάσος				
Δήμος Χαϊδαρίου			Δάσος	
Τομείς	Αριθμός εργαζομένων	Ποσοστό εργαζομένων	Αριθμός εργαζομένων	Ποσοστό εργαζομένων
I	48	0.54%	15	0.58%
II	1053	11.76%	239	9.28%
III	7849	87.70%	2321	90.14%
Σύνολο	8950	100%	2575	100%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Ανεργία- Σύνθεση Ανέργων

Πίνακας. Απασχόληση και Ανεργία στο Δήμο Χαϊδαρίου – Απόλυτα Μεγέθη(2011)

Κατάσταση απασχόλησης Δήμου Χαϊδαρίου	Σύνολο οικονομικά ενεργού πληθυσμού	Απασχολούμενοι & απασχολούμενες	Άνεργοι & άνεργες	Ποσοστό ανεργίας
Αμφότερα φύλα	21218	17722	3496	16.5%
Άρρενες	11869	10067	1802	15.2%
Θήλεις	9349	7655	1694	18.1%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Απασχόληση και Ανεργία στο Δήμο Χαϊδαρίου – Απόλυτα Μεγέθη (2001)

Κατάσταση απασχόλησης Δήμου Χαϊδαρίου	Σύνολο οικονομικά ενεργού πληθυσμού	Απασχολούμενοι & απασχολούμενες	Άνεργοι & άνεργες	Ποσοστό ανεργίας
Αμφότερα φύλα	21311	19475	1836	9%
Άρρενες	13125	12167	959	7%
Θήλεις	8185	7308	877	11%

Πηγή: Απογραφή 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε.

Πίνακας. Σύνθεση Ανεργίας στο Δήμο Χαϊδαρίου – Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά (2011).

Σύνθεση ανέργων	Άνεργοι & Άνεργες		
	Σύνολο	Νέοι άνεργοι & νέες άνεργες	Ποσοστό νέων ανέργων
Αμφότερα φύλα	3496	842	24.08%
Άρρενες	1802	443	24.58%
Θήλεις	1694	399	23.55%

Πηγή: Στοιχεία απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Πίνακας. Σύνθεση Ανεργίας στο Δήμο Χαϊδαρίου – Απόλυτα μεγέθη και ποσοστά (2001).

Σύνθεση ανέργων	Άνεργοι & Άνεργες		
	Σύνολο	Νέοι άνεργοι & νέες άνεργες	Ποσοστό νέων ανέργων
Αμφότερα φύλα	1836	850	46.30%
Άρρενες	959	441	45.99%
Θήλεις	877	409	46.64%

Πηγή: Απογραφή 2001 της Ε.Σ.Υ.Ε.

Υπηκοότητα

Πίνακας. Διπλές υπηκοότητες γυναικών στο Δήμο Χαϊδαρίου - Διπλές υπηκοότητες γυναικών στο Δάσος. - Απόλυτα Μεγέθη και Ποσοστά

Υπηκοότητα γυναικών Ελληνική+ άλλη	Διπλές υπηκοότητες γυναικών στο Δήμο		Διπλές υπηκοότητες γυναικών στο Δάσος	
	γυναίκες	Ποσοστό % στην ομάδα Δήμου	γυναίκες	Ποσοστό % στην ομάδα Δάσους
Αλβανία	56	17.34%	11	9.57%
ΗΠΑ	48	14.86%	23	20.00%
Καναδάς	46	14.24%	15	13.04%
Αυστραλία	35	10.84%	9	7.83%
Γερμανία	18	5.57%	11	9.57%
Ιταλία	14	4.33%	4	3.48%
Κύπρος	12	3.71%	5	4.35%
Ρωσία	11	3.40%	6	5.22%
Ηνωμένο Βασίλειο	10	3.10%	3	2.61%
Ρουμανία	8	2.48%	6	5.22%
Αυστρία	8	2.48%	4	3.48%

Σουηδία	7	2.17%	4	3.48%
Βουλγαρία	7	2.17%	1	0.90%
Λοιπές	43	13.31%	13	11.25%
Σύνολο	323	100%	115	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Πίνακας. Υπηκοότητες αλλοδαπών στο Δήμο Χαϊδαρίου και στο Δάσος.- Απόλυτα Μεγέθη και Ποσοστά

Υπηκοότητα Αλλοδαπών	Υπηκοότητες αλλοδαπών στο Δήμο		Υπηκοότητες αλλοδαπών στο Δάσος	
	Άτομα	Ποσοστό % στην ομάδα Αλλοδαπών Δήμου	Άτομα	Ποσοστό % στην ομάδα Αλλοδαπών Δάσους
Αλβανία	**1121**	**53.79%**	**177**	**42.65%**
Αρμενία	**17**	**0.82%**	**2**	**0.48%**
Αυστραλία	**12**	**0.58%**	**10**	**2.41%**
Βουλγαρία	**101**	**4.85%**	**40**	**9.64%**
Βραζιλία	**7**	**0.34%**	**3**	**0.72%**
Γαλλία	**6**	**0.29%**	**2**	**0.72%**
Γερμανία	**16**	**0.77%**	**7**	**1.69%**
Γεωργία	**49**	**2.35%**	**7**	**1.69%**
ΗΠΑ	**18**	**0.86%**	**9**	**2.17%**
Ηνωμένο Βασίλειο	**17**	**0.82%**	**7**	**1.69%**
Ιράκ	**37**	**1.78%**	**6**	**1.45%**
Ιταλία	**13**	**0.62%**	**4**	**0.96%**
Κίνα	**8**	**0.38%**	**8**	**1.93%**
Κύπρος	**36**	**1.73%**	**12**	**2.89%**
Λευκορωσία	**13**	**0.62%**	**6**	**1.45%**
Μολδαβία	**29**	**1.39%**	**12**	**2.89%**
Ουκρανία	**35**	**1.68%**	**12**	**2.89%**
Πακιστάν	**260**	**12.48%**	**23**	**5.54%**
Πολωνία	**25**	**1.20%**	**8**	**1.93%**
Ρουμανία	**96**	**4.69%**	**21**	**5.06%**
Ρωσία	**38**	**1.82%**	**15**	**3.61%**
Λοιπές	**130**	**6.24%**	**24**	**5.54%**
Σύνολο	**2084**	**100%**	**415**	**100%**

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Τα ποσοστά αφορούν στο πλήθος της κάθε ομάδας υπηκοότητας αλλοδαπών στον τόπο απογραφής της. Όπως φαίνεται στον πίνακα: Τόσο σε επίπεδο Δήμου όσο και στο Δάσος το μεγαλύτερο ποσοστό έχει η Αλβανική υπηκοότητα. Οι πλειονότητα των Πακιστανών κατοικεί και εργάζεται εκτός Δάσους. Όλοι οι Κινέζοι του Δήμου Χαϊδαρίου ζουν στο Δάσος. Η πλειονότητα των Αυστραλών απογράφηκε στο Δάσος.

Πίνακας. Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δήμο Χαϊδαρίου - Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δάσος. - Απόλυτα Μεγέθη και Ποσοστά

Υπηκοότητα Αλλοδαπών γυναικών	Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δήμο		Υπηκοότητες αλλοδαπών γυναικών στο Δάσος	
	γυναίκες	Ποσοστό % στην ομάδα αλλοδαπών γυναικών Χαϊδαρίου	γυναίκες	Ποσοστό % στην ομάδα αλλοδαπών γυναικών Δάσους
Αλβανία	**560**	**52.68%**	**102**	**40.00%**
Αρμενία	**12**	**1.13%**	**1**	**0.39%**
Αυστραλία	**7**	**0.66%**	**6**	**2.35%**
Βουλγαρία	**81**	**7.62%**	**28**	**10.98%**
Βραζιλία	**5**	**0.47%**	**2**	**0.78%**
Γαλλία	**6**	**0.56%**	**2**	**0.78%**
Γερμανία	**13**	**1.22%**	**5**	**1.96%**
Γεωργία	**40**	**3.76%**	**7**	**2.75%**
ΗΠΑ	**10**	**0.94%**	**5**	**1.96%**
Ηνωμένο Βασίλειο	**11**	**1.03%**	**5**	**1.96%**
Ιράκ	**13**	**1.22%**	**2**	**0.78%**
Ιταλία	**8**	**0.75%**	**3**	**0.78%**
Κίνα	**5**	**0.47%**	**5**	**1.96%**
Κύπρος	**23**	**2.16%**	**8**	**3.14%**
Λευκορωσία	**11**	**1.03%**	**5**	**1.96%**
Μολδαβία	**21**	**1.98%**	**7**	**2.75%**
Ουκρανία	**30**	**2.82%**	**11**	**4.31%**
Πακιστάν	**18**	**1.69%**	**2**	**0.78%**
Πολωνία	**20**	**1.88%**	**6**	**2.35%**
Ρουμανία	**65**	**6.11%**	**12**	**4.71%**
Ρωσία	**34**	**3.20%**	**14**	**5.49%**
Λοιπές	**70**	**6.60%**	**17**	**6.66%**
Σύνολο	**1063**	**100%**	**255**	**100%**

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Έτος κατασκευής και Τύπος κτηρίων κατοίκησης νοικοκυριών Δήμου Χαϊδαρίου

Πίνακας. Έτος κατασκευής και Τύπος κτηρίων κατοίκησης νοικοκυριών Δήμου Χαϊδαρίου - Απόλυτα μεγέθη

Τύπος κατοικίας	Προ του 1919	1919-1945	1946-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2000	2001-2005	Μετά το 2005	Μη κανονική κατοικία	Σύνολο	Ποσοστό %
Μονοκατοικία	5	45	462	484	287	185	185	130	83	0	1866	10.80%
Διπλοκατοικία	0	11	496	1109	1048	555	463	207	121	0	4010	23.21%
Πολυκατοικία	1	7	289	1412	4118	2178	1777	890	687	0	11359	65.74%
Κτίριο που η κύρια χρήση του δεν είναι κατοικία	0	0	4	3	11	10	8	1	0	0	37	0.21%

Μη κανονική κατοικία	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	6	0.04%
ΣΥΝΟΛΟ	6	63	1251	3008	5464	2928	2433	1228	891	6	17278	100%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Πίνακας. Έτος κατασκευής και Τύπος κτηρίων κατοίκησης νοικοκυριών Δήμου Χαϊδαρίου, Δάσους, Άνω Δάσους - ποσοστά

Τύπος κατοικίας	**Δήμος Χαϊδαρίου**			**Δάσος**			**Άνω Δάσος**		
	Προ του 1960	**1961-1990%**	**1991-2011%**	**Προ του 1960**	**1961-1990%**	**1991-2011%**	**Προ του**	**1961-1990%**	**1991-2011%**
Μονοκατοικία	27,4%	51,2%	21,33%	23.1%	53.2%	23.7%	14.5%	33.2%	52.3%
Διπλοκατοικία	12,6%	67,6%	19,73%	12.1%	67.6%	20.3%	5.2%	39.1%	55.7%
Πολυκατοικία	2,6%	67,9%	29,53%	1.9%	67.3%	30.8%	2.3%	45.9%	51.8%
ΣΥΝΟΛΟ	7,6%	66,0%	26,35%	6,2%	66.1%	27.7%	1.1%	41.3%	53.1%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2011 της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ.

Από τους παραπάνω πίνακες προκύπτει ότι τη μεγαλύτερη οικιστική ανάπτυξη τόσο το Χαϊδάρι όσο και το Δάσος γνώρισαν μεταξύ των δεκαετιών 1960 και 2000, με απόγειο τη δεκαετία του ’70, ενώ το Άνω Δάσος τη δεκαετία του ‘90.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Van Eyck Aldo(1963): "Beyond visibility about place and occasion, the in-between realm right-size and labyrinthian clarity", στο The Situationist Time, n. 4, October.

Bourdieu Pierre (1990). *The Logic of Practice.* Cambridge U.P: Polity Press

Castells Manuel (1978). *City, Class and Power*. London, New York, MacMillan St. Martins Press

Castells Manuel (1983). *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press

Clement Catherine, kristeva Julia (2001), *Το θήλυ και το ιερό*. Αθήνα: Ψυχογιός

Daphne Spain (1992), *Gendered Spaces.* Chapel Hill and London: The university of North Carolina Press.

Dodwell Edward, *(1819), A Classical and Topographical Tour through Greece II*, London:Rodwell and Martin. [pdf]

http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/4/a/b/metadata-71-0000060.tkl&do=164594_01.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=567.12%20pts&height=692.4%20pts&maxpage=641

Dodwell Edward, *(1819), A Classical and Topographical Tour through Greece I, During the years 1801,1805 and 1806.London:* Rodwell and Martin [pdf]

http://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QadbE5rcX-O7eE4F0fABdGb76ScVNI-Cz-DOzE2B0fKFIEAWFk5Q-jZhP7tOwitrnTZpuzC8lq8rDWNZPH-urmgpSSMEnvfivifQZ0OaGSKN8l8JORDmHEX43zMdDKX-LtiAN_ tbdgK9UyijVazZssQSWFsFw8n_dLzjyR6Xjih6sQ0joSzwuR0Ouzc5FTlt8kbyLkTzZE2I76mTCb-iG728HCmtA1J70ENpHYMj3DmXplIXiQmXagfLP6DIgvDXvaRQemnTWA4MTbgWoVPU_RfEzz1gc-FiMgjhh1ze417kwDCa99A

Gausa Manuel (2003). The Metapolis dictionary of advanced architecture, Barcelona: Actar

Gehl Jan (2011), *Life between buildings. Using Public pace*. Washington - Covelo - London: Island Press

Grosz Elizabeth (2001), *Architecture from the outside*. Eeeays on virtual and real space, Cambridge: The MIT Press.

Harvey David (1985). *The Urbanization of Capital.* Oxford: Blackwell.

Hayden Dolores (1995), *The Rower of Place.* Cambridge, London, England: MIT press

Lefebvre Henry (1991β). *The production of space.* Oxford: Blackwell [1974]

Lefebvre Henry (1991[1946]. *Critique of Everyday Life*. London. New York : Verso

McLaren Angus (1990), *A History of Contraception: From antiquity to the present day*, Oxford:Blackwell.

Martin, Emily (1987), *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Buckingham: Open University Press.

Mark H.Munn (1993), *The Defence of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.* University of California Press.

Massey Doreen. (1993). "*Politics and Space/Time".* In Place and the Politics of Identity, eds. Michael Keith and Steve Pile, 141-161. London: Routledge,

Massey Doreen (1994), *Space, Place and Gender*, Oxford: Polity

Massey Doreen (1992). *The politics of spatiality*. New left Review, 196/1992. https://newleftreview.org/I/196/doreen-massey-politics-and-space-time

Merleau Ponty (2005). *Phenomenology of Perception, trans* by Colin Smith. Routledge Classics, Taylorand Francis e-Library

Moore Henrietta L, (1988), *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press.

Moore Henrietta L. (1994), *A Passion for Difference.* Cambridge: Polity Press

Laurie Nina, Dwyer Claire and Smith M. Fiona (1999), *Geographies of new femininities.* New York: Longman

Scully Vincent (1979), *The Earth, the Temple and the Gods: Greek sacred architecture.* Yale U.P.: New Haven.

Simonsen K., Vaiou D. (1996). *Women's Lives and the Making of the City: Experiences from the 'Worth' and 'South' of Europe.* International Journal of Urban and Regional Research, 20(3) σ. 446-465

Soja Eduard. (1996), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places.* Oxford: Blackwell

Wilson Elizabeth (1991), *The Sphinx in the City.* London: Virago

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αβδελά Έφη (2003), *Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;* Εισήγηση στο συνέδριο: *«το φύλο τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος απολογισμός».* Πανεπιστήμιο Αιγαίου-τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας ΠΜΣ «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», Μυτιλήνη 11-12 Οκτωβρίου 2003

Agamben Giorgio, *Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφ Τσιαμούρας Π., επιμ. Σταυρακάκης Γ.) Αθήνα: Scripta 2005

Αλκίφρων, *Επιστολές εταίρων*, Βιβλίο Δ΄. Αθήνα: Ποντίκι 2007

Aldo Rossi (1991), *Η αρχιτεκτονική της πόλης*. Θεσσαλονίκη: University studio press

Ἀνασκαφαὶ Ἱερᾶς Ὁδοῦ ὑπό Κ. Κουρουνιώτου καὶ Ι. Τραυλοῦ. Αθήνα: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1936 (1937), σ.27-34. [pdf] *ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/3286/P0003286.pdf?sequence=2...y*

Ανδρέα Α. Παπαγιαννόπουλου–Παλαιού (1935), *Το εν τη Ιερά οδώ μνήμα της εταίρας Πυθιονίκης,* Αθήνησι. 1936 [pdf] https://es.scribd.com/document/49498168/Το-μνημείο-της-Πυθιονίκης-στην-αρχαία-Ιερά-οδό

Αραβαντινός Αθ., Κοσμάκη Π. (1988), *Υπαίθριοι χώροι στην πόλη*. Αθήνα: Ε.Μ.Π.

Αραβαντινός Αθανάσιος (1993), *Πολεοδομικός σχεδιασμός*. Αθήνα: Συμμετρία

Ασωνίτης Αλέξανδρος (2014), «*Διακοπές στον Σκαραμαγκά».* http://xpolis.blogspot.gr/2014/09/blog-post_14.html

Βαΐου Ντίνα & Στρατηγάκη Μαρία (1989), «Η εργασία των γυναικών ανάμεσα σε δύο κόσμους». Αθήνα: Σύγχρονα θέματα τ. 40, σ.15-24

Βαΐου Ντίνα (1989), «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας». Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, τ. 40, σ. 81-90

Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ. (1991), «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία». Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα τ.45, σ.47-53

Βαΐου Ντίνα (1994), «Η πόλη: ένας χώρος για τις γυναίκες» στο συλλογικό τόμο *Αναπαραστάσεις Θηλυκότητας. Φεμινιστικές προσεγγίσεις.* Αθήνα: Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης, σ.59-67

Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία (2000), «Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας». Εισήγηση στο 2° Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας *«Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974»*. Πρακτικά Συνεδρίου, Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας 2000, σελ. 25-37

Βαΐου Ντίνα, Λυκογιάννη Ρούλη (2001), «Χώροι και χρόνοι των γυναικών στην πόλη», Κέντρο αρχιτεκτονικής της Μεσογείου, Ημερίδα 27 Ιανουαρίου 2001

Βαΐου Ντίνα (2004), «Δημόσιο/ιδιωτικό. Στερεότυπα φύλου και αποκλεισμοί στην πόλη», Αρχιτέκτονες, 34, σ.70-73

Βαΐου Ντίνα (2007), «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία» στο Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίσης, Θ., Χωριανόπουλος, Ι. (επιμ), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος.* Αθήνα: Κριτική.

Βαΐου Ντίνα. (2009[2006]), «Ταυτότητες/ετερότητες γυναικών στην πόλη» στο Λαδά Σ. (επιμ.) *Μετατοπίσεις: φύλο, διαφορά, αστικός χώρος.* Αθήνα: FUTURA, σ. 143-152.

Βαΐου Ντίνα, Καλαντίδης Άρης (2009), «Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου», στο *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις.* (επιμ.) Μάνος Σπυριδάκης. Αθήνα: Νήσος.

Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Νήσος, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς.

Βαΐου Ντ., Θεοφανίδου Ρ., Καρασιώτου Σ., Μαρκαντά Ρ., Ντρούκα Ε., Σαλίχου Λ., Χατζηαθανασίου Α., Ψαλλιδάκη Τ. (επιμ.) (2014), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου. 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη,* Αθήνα: futura και ΕΜΠ

Βακαλούδη Δ. Αναστασία (1998), *Καλλιστεία και Γάμος στο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Βαρίκα Ελένη (1996), *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*. Αθήνα: Κατάρτι

Βέης Νίκος (1927), «Εκ της Ιστορίας της Μονής Δαφνίου και της περιχώρου αυτής κατά τον αγώνα (1821-1827)». Αθήνα: Δελτίο ΧΑΕ 4 (1927), περίοδος Β', σ.75-99. [pdf] http://epublishing.ekt.gr/el/6236/Δελτίον-Χριστιανικής-Αρχαιολογικής-Εταιρείας/8822

Boys Jos (1984), «Υπάρχει μία φεμινιστική ανάλυση της Αρχιτεκτονικής;» στο Build Environment,10(1), (μτφ. Ντ. Βαΐου και Σ. Λαδά)

Bondi L. (2003), «Έμφυλα Σύμβολα και Αστικά Τοπία», (μτφ: Πόπη Αλεξοπούλου) www.arch.ntua.gr/genderandspace

Βρυχέα Άννη (2003), *Κατοίκηση και Κατοικία. Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

«Γάμος εξερευνώντας τον κόσμο του Βυζαντίου». [pdf] http://exploringbyzantium.gr

«Γαμήλια έθιμα της αρχαιότητας και η θέση της γυναίκας στο γάμο». (2011), Αργολική Αρχειακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. https://argolikivivliothiki.gr/2011/06/11/γαμήλια-έθιμα-της-αρχαιότητας-και-η-θέ/

Γερολύμπου Α, Καλογήρου Ν, Καυκούλα Κ, Παπαμίχος Ν, Χαστάογλου Β., «*Περί πολεοαρχιτεκτονικής, ή το Παλιό και το Νέο στην πολεοδομία»* στο *επί πόλεως (* συλλογή κειμένων). Θεσσαλονίκη: ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ.

Chateaubriand François René de , *Οδοιπορικόν από Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και από Ιεροσολύμων εις Παρισίους.* μτφ. Εμμ. Ροΐδη. Αθήνα: Επανέκδοση Αφών Τολίδη 1979, Τόμος α΄, τεύχος 2 [α΄ έκδοση 1860]

Colomina Beatriz (2008), «Ο σχισμένος τοίχος: Οικιακή ηδονοβλεψία», στο *Από ποια πλευρά του τοίχους. Ζητήματα φύλων στο σχεδιασμό του χώρου.* Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών για θέματα Φύλου και Ισότητας

Descartes R., *Λόγος περί της μεθόδου* (μτφ. Χρηστίδης Χρ.). Αθήνα: Παπαζήση 1976 [α' έκδοση 1948]

Διαδικτυακή πύλη του πολιτιστικού και ιστορικού αρχείου του Δήμου Χαϊδαρίου http://haidari.culhub.gr/

Διομήδειος βοτανικός κήπος , diomedes-bg.uoa.gr

Εθνικό κτηματολόγιο & Χαρτογράφηση Α.Ε. http://gis.ktimanet.gr/

«Εικονοστάσια και φορητού θεοί», Επιστημονικό Αρχείο Κειμένων και Μελετών http://www.philologus.gr/2/50----2000--31-/96-2009-02-08-20-13-01

«Ελπίδα ΙΙ», http://hopeproject.gr/2/index.php/gr/municipality-haidari

Εμμανουηλίδης Ν. (1989), *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλα

Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης Δήμου Χαϊδαρίου 2008-2010. Δήμος Χαϊδαρίου (2008)

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Χαϊδαρίου 2011-2014. Α' Φάση: Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμος Χαϊδαρίου (2011)

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Α.Σ.Δ.Α. 2009-2012. Α.Σ.Δ.Α – Ε.Ε.Τ.Α.Α. (2008)

Ζήβας Διονύσιος (1997), *Τα μνημεία και η πόλη*. Αθήνα: Libro.

Foucault, M., (1967), *Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες* (Des espaces autres), (Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών Τυνησίας 14 Μαρτίου 1967, δημοσίευση 1984). Architecture, Mouvement, Continuitè, τχ. 5, σελ. 46-49), μτφ. [pdf] http://biennale1.thessalonikibiennale.gr/pdf/MICHEL_FOUCAULT_HETEROTOPIAS_GR.pdf & http://ebookbrowsee.net/fo/foucault-heterotop

Foucault Michel (1975), *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μτφ: Τάσος Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον 2011

Galeano Eduardo(2013), *Γυναίκες.* Αθήνα: Πάπυρος.

Georges Duby-Michelle Perrot (1995), *Η αρχαιότητα στο Γυναίκες και Ιστορία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Green E. (1990), «Η διαδικασία του κοινωνικού ελέγχου στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα», στο Green Eileen et al., *Women's Leisure, What Leisure?,* London: Macmillan, κεφ. 6, (μτφ: Σ. Βωβού & Ντ. Βαΐου)

Διαλεκτή Αγγελή, Χριστίνα Παπασταθοπούλου (2016), «Η ελπίδα της γης σ' ένα κοντέϊνερ», http://www.efsyn.gr/arthro/i-elpida-olis-tis-gis-se-ena-konteiner

Δρίκος Θωμάς (1994), *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831.* Δήμος Γλυφάδας: Τροχαλία

Θανοπούλου Μαρία, Πετρονώτη Μ. (1987), «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας». Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 64

Θανοπούλου Μ., Κωτσοβέλου β., Παπαρούνη Ρ. (1999). «Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας». Σύγχρονα Θέματα, τ.40, σ. 91-101

Hannah Arendt (1958), *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση (2008).

Harvey David (2005), «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί». Περιοδικό Γεωγραφίες, Τεύχος 10, Φθινόπωρο 2005.

Hayden Dolores (1985), «Με τι θα Έμοιαζε μια μη Σεξιστική Πόλη; Σκέψεις πάνω στην Κατοικία, τον Αστικό Σχεδιασμό και την Εργασία», (μτφ) Πόπη Αλεξοπούλου. www.arch.ntua.gr/genderandspace

Hobsbawm Eric (1994), *Η εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Θεμέλιο 2004.

Heidegger Martin (1951), *Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, (μτφ Ξηροπαΐδης Γ.), Πλέθρον, Αθήνα 2008 [pdf] https://athens.indymedia.org/media/old/167958170-erik-hompsmpaoum-eric-john-hobsba.pdf & http://courses.arch.ntua.gr/el/h_sygxronh_epoxi/ekpaideytiko_yliko/keimena_anaforas/heidegger__ktizein__katoikein__skeptesuai.html

Heidegger: «Προβληματισμοί με αφορμή την διάλεξη κτίζω, κατοικώ, σκέπτομαι» http://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικές-ματιές/προβλιματισμοί-με-αφορμή-την-διάλεξη- κτίζω -κατοικώ-σκέπτομαι

Hertzberger Herman (1991), *Μαθήματα για Σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π. 2002.

«Ιστορικοί τόποι και δρώμενα στο Χαϊδάρι. Ιερά Οδός - Δήμος Έρμου». http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=154&language=el-GR

«Ιερή πορνεία μια παρεξηγημένη έννοια». http://www.12830.gr/forum/gynaika-iero/ierh-porneia-mia-parekshghmenh-ennoia/

«Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου, Δαφνί». https://archaeomaniac.wordpress.com/2011/09/09/ιερό-απόλλωνος-δαφνηφόρου-δαφνί/ & https://el.wikipedia.org/wiki/Ιερό_του_Απόλλωνα_στο_Δαφνί & http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=160&language=el-GR

«Ιερό Αφροδίτης στο Σκαραμαγκά». http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=162

Ιμβριώτη Ρόζα (1923), *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος «ΑΘΗΝΑ» [pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/0/7/metadata-2fe850050f342a9430e9badcd159f1aa_1243493045.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1

Ιορδανίδου Μαρία (1982). *Η αυλή μας*. Αθήνα: Εστία

«Ιστορικό μνημείο «ΜΠΛΟΚ 15». http://army.gr/html/GR_Army/sxoles/sdb2/mouseio/info_4.html

Jacobs Jane (1985), «Συνηγορία της Μεγαλούπολης: Σε υπεράσπιση του Δρόμου» στο επί πόλεως. Θεσσαλονίκη: ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ. Από το βιβλίο The Death Life of Great American Cities, Penguin Harmonds-worth, 1965. (επιλογή σελ.39-98) μτφ. Κ. Καυκούλα (με συνεργασία Τόλη Νικηφόρου)

Κακριδής Ιωάννης (1986) (γενική εποπτεία), *Ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

Καλοπίση Σοφία – Βέρτη (2006), «Δωρεές γυναικών στην υστεροβυζαντινή περίοδο» στο *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη.* Ειδικό θέμα του 26ο Συμποσίου Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 12-14 Μαΐου 2006. Αθήνα: Έκδοση Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς 2012.

Καμπούρογλου Δημήτριος. (1920), *Το Δαφνί.* Εν Αθήναις: Εστία.

Καμπούρογλου Δημήτρης, (1889-1896), *Ιστορία των Αθηναίων: Τουρκοκρατία (Περίοδος πρώτη 1458-1687)*:

τόμος Α, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου 1889.

τόμος Β, Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1890.

Τόμος Γ, Εν Αθήναις: Εκ των καταστημάτων Σπ. Κουσουλινού 1896.

[pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/b/5/metadata-298-0000012.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1

Καμπούρογλου Δημήτρης (1889-1892), *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*:

Τόμος Α, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου 1889.

Τόμος Β, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1890.

Τόμος Γ, Τουρκοκρατία-Επανάστασης. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Π.Δ.Σακελλαρίου, 1892

[pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/7/5/metadata-446-0000042.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1

Καραδήμου Αλέκα-Γερόλυμπου (1985), «Γειτονιά, Συνοικία, Πολεοδομική Ενότητα: Η εξέλιξη των ιδεών για το σχεδιασμό τους» στο *επί πόλεως*. Θεσσαλονίκη: ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Καραδήμου Αλέκα Γερολύμπου, Καυκουλά Κική Βλάχου (1983), *Πολεοδομική* επέμβαση σε περιοχή κατοικίας. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Καρακατσάνη Αγάπη (2001), *Παλινωδία για τη μονή Δαφνίου*. Αθήνα: Άγρα

Καρζής Θόδωρος (1997), *Η γυναίκα στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Φιλιππότη.

Κατάλογος ΟΥΝΕΣΚΟ, 2013, μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. http://www.unesco-hellas.gr/gr/3_5_1.htm#mones1

Κατσαχνιάς Πάνος, άρθρο: «Πύλη και Γέφυρα Μεταφορών». Αθήνα: Μηνιαίο τεχνικό περιοδικό, Εργοταξιακά θέματα. http://www.ergotaxiaka.gr/article.php?ID=202

Κιτσίκης Νικόλαος (1933), *Το εν Αθήναις IV Διεθνές Συνέδριον Νεωτέρας Αρχιτεκτονικής. Η οργανική πόλις.* (29/7-13/8/1933). Τεχνικά χρονικά, έτος Β'/IV τ. 38 [pdf] http://library.tee.gr/digital/techr/1933/techr_1933_38_iv_691.pdf

Κοντράρου Ν.-Ράσσια (2013), «Δει δη χρημάτων». Ελευθεροτυπία, 2/5/2013. http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=361381

Κορνάρος Θέμος (1963), *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*. Αθήνα: Νεοελληνικές Εκδόσεις-Βιβλιοθήκη του Λαού.

Krautheimer Richard, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1991

Κουκουλές Φαίδωνας (1952), *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*. Αθήνα: Παπαζήση.

Κουκουλές Φαίδωνας (1940), «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα». Αθήνα: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τ. ΙΣ, σ.3-80

Κουτελάκης Μ., Φωσκόλου Αμάντα, *Πειραιάς και συνοικισμοί*, (μαρτυρίες και γεγονότα), Αθήνα: Εστία 1991.

Λαδά Σάσα. «Τοπία και τόποι: Φύλο και σεξουαλικότητα(ες) στη σύγχρονη πόλη». Θεσσαλονίκη: Διδακτικές σημειώσεις του μαθήματος *Σεξουαλικότητα και Αρχιτεκτονική* στο Α.Π.Θ.

Λαδά Σάσα. (2003), «Το φύλο και ο χώρος. Αρχικές προσεγγίσεις και να ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων». Εισήγηση στο συνέδριο με θέμα Τόπος, Συνάντηση των Επιστημών. [pdf] http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/documents/ Praktika_Synedriou/ keimeno_Lada.pdf

Λαδά Σάσα. (2009), «Μύθοι και πραγματικότητες: Το ιδανικό σπίτι. Ο ρόλος της κατοικίας στην κατά φύλο διαίρεση του χώρου», στο *Μετατοπίσεις: φύλο, διαφορά, αστικός χώρος*. (επιμ.) Σ. Λαδά. Αθήνα: FUTURA, σ.33-38.

Λαΐου Αγγελική (2006), «Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία», στο Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων του Εικοστού έκτου συμπόσιου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα, 12,13,14 Μαΐου 2006

Λαμπάκης Γεώργιος (1889), *Χριστιανική Αρχαιολογία της Μονής Δαφνίου*. Εν Αθήναις: τυπογραφείον Άλεξ. Παπαγεωργίου. http://anemi.lib.uoc.gr/search/?search_type=simple&display_mode=overview&stored_cclquery=creator=(Λάκης,Γεώργιος)&rss=0&number=10&keep_number=10&offset=1

Λέφας Παύλος (2008), *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*. Αθήνα: Πλέθρον.

Lefebvre Henri (1968), *Το δικαίωμα στην πόλη,* (μ.τ.φ. Τουρνικιώτης, Π.-Λωράν Κλωντ). Αθήνα: Παπαζήση 1977.

Lefebvre Henry, *Ο χώρος και η παραγωγή του χώρου*. Αθήνα: Παπαζήση 1977

Lefebvre Henri (1989), *Η Εποχή της Περιφρόνησης*. Αθήνα: Ύψιλον,

Lefevre Henri (1990), *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*. Αθήνα: Ύψιλον

Λεντάκης Ανδρέας, «Η ερωτική ζωή στην Αρχαία Ελλάδα». http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/10-6.pdf

Λεοντίδου Λίλα (2007), «Επιστήμες και γεωγραφικές φαντασίες στην Αρχαία Ελλάδα» στο *Αγεωγράφητος χώρα*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα

Λερίου Αναστασία (2006), *Ιερά οδός αναζητώντας το Ίχνος.* Αιγάλεω: Δήμος Αιγάλεω

Le Corbusier (1987), *Κείμενα για την Ελλάδα. Φωτογραφίες και σχέδια*. Αθήνα: Άγρα.

Liz Bondi (2003), «Έμφυλα σύμβολα και αστικά τοπία». Δημοσιευμένο στο A. Cuthbert (ed) (2003) Designing Cities. Critical Readings in Urban Design, Oxford: Blackwell. σ.204-215. [pdf] http://iktinos2.arch.ntua.gr/gs/downloads/Liz%20Bondi.pdf

Λυκογιάννη Ρούλη (2009), «Από τις 'γυναίκες ' στο 'φύλο' και στις 'γυναίκες' ξανά: (επανα)προσδιορίζοντας τις αναλυτικές κατηγορίες στις φεμινιστικές προσεγγίσεις της πόλης», στο *Μετατοπίσεις: φύλο, διαφορά, αστικός χώρος.* (επιμ.) Σάσα Λαδά. Αθήνα: FUTURA, σ.125-141

Λυκογιάννη Ρούλη (2009), «Ξανακτίζοντας» την πόλη μέσα από τις καθημερινές εμπειρίες και πρακτικές των γυναικών». Αθήνα: Περιοδικό Γεωγραφίες, N°15.

Μακροχρόνια Μέριμνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ισότητας Ευκαιριών – Μονάδα Ε.4, 2008
[pdf] https://www.google.gr/search?q=Μακροχρόνια+Μέριμνα+στην+Ευρωπαϊκή+Ένωση.+& ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&ei=hd0EWODvEaqz8weXgLWwDg

Μαντουβάλου Μαρία (1986), «Ο Πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)» στο *Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο λιμάνι του Πειραιά. Σχέδια Ανάπλασης Αστικών Περιοχών*, (επιμ.)Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Politechnico di Milano 1988.

Μαντουβάλου Μαρία (1985), «Η οικοδομή στην Αθήνα: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης» στο *Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται 1940-1985*. Υπουργείο πολιτισμού, σύλλογος αρχιτεκτόνων

Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία (2001), «Σχεδιασμός, πολεοδομικές πολιτικές και οι πόλεις στην Ελλάδα και την άλλη Ευρώπη». Σημειώσεις Ιστορίας και θεωρίας, ΕΜΠ

Μάρκη Ευτέρπη, Αγγέλκου Ευαγγελία, Χειμωνοπούλου Μαίρη (2006), «Δραστηριότητες καλλωπισμός και ενδυμασία της γυναίκας στον παλαιοχριστιανικό κόσμο», στο *πρόγραμμα στο Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και Τέχνη.* (Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Ειδικό θέμα του 26ου συμποσίου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας

και τέχνης, 12,13,14 Μαΐου 2006). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2012, σ.71-85

Μαρνελάκης, Γιώργος (2003), «Μεταλλαγές των ιδεών για την έννοια του φύλου», αδημοσίευτο άρθρο στο τεύχος σημειώσεων του μαθήματος Φύλο και χώρος, της αρχιτεκτονικής του Ε.Μ.Π.

Μαρνελάκης Γιώργος (2004). «Μεταλλαγές των Ιδεών για την Έννοια του Φύλου» στο Βαΐου Ντίνα. κ.α. Ειδικά Θέματα Φύλου και Χώρου, Σημειώσεις Μαθήματος. Αθήνα: Ε.Μ.Π

Massey D., McDowell L. (1993), «Ένας Χώρος για τις Γυναίκες;,» (μτφ. Ν. Βαΐου), στο *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. (επιμ.) Κ. Χατζημιχάλης. Αθήνα: Εξάντας, σσ.111-25

Massey Doreen (1994), *"Flexible Sexism ", in Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, (μτφ. αναδημοσίευση στο Κομπρεσέρ, 2011:1, http://kompreser .espivblogs.net)

Massey Doreen (1995), «Η παγκοσμιότητα του τοπικού». Αθήνα: Νέα Οικολογία, 56, σ. 56-61.

Massey Dorren (1998), *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*. Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων – Παπασωτηρίου 2001 (μεταφρασμένο στα ελληνικά κείμενο του μικρού τόμου: *Power Geometries and the Politics of SpaceTime*, Hettner Lecture, Department of Geography, University of Heidelberg, 1998)

Massey Doreen (2008), *Για το χώρο* (μτφρ. Ι. Μπιλμπή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μάτσα Κατερίνα (2013), *Ταπείνωση και ντροπή. Γυναίκες τοξικομανείς.* Αθήνα: Άγρα.

Μαχαίρα Βασιλική (2008), *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά οδό*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 253

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια. Αθήνα: Πυρσού/Δρανδάκη 1926-1939

Merleau Ponty (2004), *Το σώμα ως αντικείμενο και η μηχανιστική φυσιολογία* στο *Τα όρια του σώματος,* Αθήνα: Νήσος

Μηταφίδης Τριαντάφυλλος (2015), «Ο ασθενής εις τον γύψον», Εφημερίδα Αυγή 22/4/2015

Μίκαελ Μόλχο – Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την μνήμην των ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι.* Θεσσαλονίκη: Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης 1974 [pdf] *gjst.ha.uth.gr/el/books.php*

Μίσσιου Άννα (1999), «Γυναίκες και Πολίτες στην κλασσική Αθήνα» *στο Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη.* Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (9-10 Φεβρουαρίου 1996). Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα. Νεφέλη, Αθήνα, σ.33

Μιχαηλίδου Μαρία, Χαλκιά Αλεξάνδρα (επιμ.), «Η Κατασκευή του Κοινωνικού Σώματος». Αθήνα: ΚΑΤΑΡΤΙ και Φεμινιστικό Περιοδικό ΔΙΝΗ

Μπίρης Κώστας (1995), *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 29ον αιώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.

Μπούρας Χαράλαμπος, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα 2001.

Μπούρας Χαράλαμπος, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Α' τόμος Συμμετρία 1999, Β' τόμος, Μέλισσα 2001.

Μπούρας Χαράλαμπος, *Μαθήματα Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Συμμετρία 1999

Μπούρας Χαράλαμπος (1969), «Βυζαντινές «Αναγεννήσεις» και η αρχιτεκτονική του 11° και 12° αιώνος», Αθήνα: Δελτίον ΧΑΕ5(1969), Περίοδος Δ', σ..227-274

Νάζου Δέσποινα. *Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα. Παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες* . [pdf] http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Μελέτη Νάζου.pdf

Νόμος Υπ. Αριθ. 3827/2010 Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου. http://www.unesco.org/culture/natlaws/media/pdf/greece/gre_law3827_10_eurlandscapeconv_greorof

Ξηροπαΐδης Γεώργιος, «Χάιντεγκερ και αρχιτεκτονική. Παρατηρήσεις γύρω από ένα αμφιλεγόμενο θέμα». [pdf] http://courses.arch.ntua.gr/fsr/142086/Xaintegker%_20kai%_20arxitektoniki.pdf

Ξύδης Θ (2011), *Εισαγωγή στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού*, (συλλογικό έργο, επιμ. Ερατοσθένης Καψωμένος). Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Ο Μίκης Θεοδωράκης θυμάται, http://www.hri.org/MPA/gr/other/21_04/theodorakis.html & http://www.mikis-crete.gr/highlights/337-mikis-theodorakis

Ορλάνδος Α.Κ. (1933), *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών και των κλιτυών Υμηττού-Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. [pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/2/0/metadata-01-0001597.tkl

Paolucci G. (2001), «Ο συνεχής κύκλος της κατανάλωσης: Προς ένα νέο ορισμό της εξουσίας πάνω στο χρόνο;» Αθήνα: Περιοδικό Γεωγραφίες Ν°1, σελ. 43-45

Παπαλιού Όλγα (2010), «Το ζήτημα των αστέγων: μια πρώτη προσέγγιση» *στο Το Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2010*, (επιμ. Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ., Σπυροπούλου Ν., Φρονίμου Έ., Χρυσάκης Μ.). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 213-225

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (1997), *Το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστοριογραφία: ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Μνήμων 19.

Παραδέλλης Θεόδωρος-Μπενβενίστε Ρίκα (επιμ) (1999), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Παυσανίου, Ελλάδος Περιηγήσεις, *Αττικά Ι*, 36,3-38,5 μτφ. Ν. Παπαχατζής (1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

Paul Thompson (2002), *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον.

Περεντίδης Σταύρος (1986), «Πως μια συνήθεια μπορεί να εξελιχθεί σε θεσμό; Η περίπτωση του «θεωρήτρου» στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, τ. 2.

Περιοδικό block 15, Χαϊδάρι: Κατάληψη παπουτσάδικο, τεύχος 01, Μάρτιος 2012.

Πετρόπουλος Ηλίας, «Οι καταβρεχτήρες της δημαρχίας», Ελευθεροτυπία 7.2.1999

Πετροπούλου Αγγελική, Ανδρέας Μηλιός κ.ά, (2002), «Δημόσιος και ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια». Τόμος. Α, Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα. Πάτρα: Ε.Α.Π. [pdf] https://www.eap.gr/images/stories/pdf/elp20a_F32579.PDF

Πιζάνιας Πέτρος (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων, η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο.* Αθήνα: Θεμέλιο.

Πολυχρονιάδη Κατερίνα (2006), «Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτηση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, (επιμ) Σταυρίδης Σταύρος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.109-111.

Πρόταση για το χαρακτηρισμό του οικοσυστήματος Αιγάλεω-Ποικίλου και της λίμνης Κουμουνδούρου ως περιοχής προστασίας της φύσης (2010). Συντονιστικό φορέων για την προστασία του όρους Αιγάλεω-Ποικίλου και λίμνης Κουμουνδούρου. https://www.scribd.com/document/34831997/Πρόταση-για-την-προστασία-όρους-Αιγάλεω-Ποικίλου-λίμνης-Κουμουνδούρου-2010

Rapoport Amos (1976), *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*. Αθήνα: Αρχιτεκτονικά Θέματα, σ.90

Σαθάς Ν.Κ. (1878), *Κρητικόν θέατρον ή συλλογή ανέκδοτων και άγνωστων δραμάτων, μετά ιστορικής εισαγωγής περί του παρά βυζαντινοίς θεάτρου*. Εν Βενετία: τύποις του Φοίνικος.

Σαμπετάι Βικτώρια (2009), *Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής.* https://www.academia.edu/480971/οι_γυναίκες_και_ο_κύκλος_της_ζωής_οι_τελετουργικοί_ρόλοι_των_γυναικών_στον_κύκλο_της_ζωής

Σαρηγιάννης Γεώργιος (2000), *Αθήνα 1830-2000*. Αθήνα: Συμμετρία.

Σατωμπριάν, *Οδοιπορικό / Η Ελλάδα του 1806*, (μτφ. Αντρέα Καραντώνη). Αθήνα: Δωδώνη, 1979

Schure Eduard (2006), *Οι μεγάλοι μύστες*. Αθήνα: Ελληνική παιδεία Α.Ε.

Σελέκος Μιχάλης (2016), «Στοπ στην επέκταση του οικισμού των προσφύγων στον Σκαραμαγκά». http://xaidarisimera.blogspot.gr/2016/04/blog-post_24.html

Sennett Richard (1999). *Η τυραννία της οικειότητας*. Αθήνα:Νεφέλη.

Siebel Walter (2003), *Αύριο, οι πόλεις* (συλλογή κειμένων). Αθήνα: Πλέθρον.

Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ.Ν. (1991), *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις,* (2η έκδοση). Αθήνα: Οδυσσέας/Τρίαψις λόγος 3 [pdf] https://www.scribd.com/doc/259718587/Η-ψυχοπαθολογία-της-πείνας-του-φόβου-και-του-άγχους-pdf

Σκούρση - Σιγανού Στεφανία και Στεφανοπούλου Σοφία, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο.* http://fablesandrealitydsa11c.weebly.com/eta-theta941sigmaeta-tauetasigmaf-gammaupsilonnualpha943kappaalphasigmaf-sigmatauomicron-betaupsilonzeta940nutauiotaomicron.html

*Σουρής Γεώργιος (*1884), «Εις τα θεμέλια του Φρενοκομείου». Δημοσιεύτηκε στην έμμετρη σατιρική εφημερίδα *Ο Ρωμηός* τον Απρίλιο του 1884. http://users.uoa.gr/~nektar/arts/poetry /gewrgios_soyrhs_poems.htm

Σουρμελής Διονύσιος (1854), *Αττικά ή περί Δήμων Αττικής*. Εν Αθήναις: τύποις Αλεξάνδρου Γκαρπολα, [pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/f/8/3/metadata-06-0000123.tkl&do=78433.pdf&lang=en&pageno=1&pagestart=1&width=361.92%20pts&height=547.92%20pts&maxpage=182

Σουρμελής Διονύσιος (1834 & 1853). *Ιστορία των Αθηνών*. [pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/search/?search_type=simple&display_mode=overview&stored_cclquery=creator=(Σουρμελής,Διονύσιος,)&rss=0&number=10&keep_number=10&offset=1

Spain Daphne (1992), *Gendered Spaces*. The university of North Caroline Press: Chapel Hill & London, σ. 109-140 (μτφ. Σ. Χατζηβασιλείου)

Σταυρίδης Σταύρος (1998), «Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία». Αθήνα: Ουτοπία τεύχ.31. http://courses.arch.ntua.gr/stavrides_gr.html

Σταυρίδης Σταύρος (1999), «Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλιού». Αθήνα: Ουτοπία τεύχ.33. http://courses.arch.ntua.gr/stavrides_gr.html

Σταυρίδης Σταύρος (2002), *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Σταυρίδης Σταύρος (2006), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σταυρίδης Σταύρος, «Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό», α' & β' μέρος. http://www.lesandmore.gr/λόγος/167-logos3/2136-χώροι-ουτοπίας-ετεροτοπία-κατώφλι-διαφορετικό

Σταυρίδης Σταύρος**. «**Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες. Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας». http://www.lesandmore.gr/koinonia/stous-dromous-chorous/2089-choros-taxis-eterotopies-foucault-geografos-eterotitas & http://courses.arch.ntua.gr/el/empeiria_anaparastash_kai_nohmatodothsh_toy_xvroy_peran_ths_

mhtropolitikis_skechs/ekpaideytiko_yliko/stayridhs_s_o_xvros_ths_tajhs_kai_oi_eterotopies_o_foykv_vs_gevgrafos_ths_eterothtas_.html

Σωτηρόπουλος Σωτήριος, *Η διανομή των εθνικών γαιών (1871).* Αθήνα: Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, Τμήμα Εκδόσεων Ιδρύματος της Βουλής 2010, σ.27-67 [pdf] all.indd-tomos.pdf

Τζιανφορμάτζιο Λετίτσια (1996), «Πολιτική υποκειμενικότητα των γυναικών: στρατηγικές εναντίον». Αθήνα: Περιοδικό Διαβάζω, τεύχος 360, Φεβρουάριος 1996

Τούντα Φωτεινή (1998), «Μηχανισμοί Οικιστικής Ανάπτυξης στα Περιαστικά Δάση της Αττικής». Αθήνα: Τεχν. Χρον. Έκδ. ΤΕΕ, ΙΙ, τεύχ.1-2. [pdf] courses.arch.ntua.gr

«Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου στην Ιστορική Μνήμη». [pdf] http://hopeproject.gr/2/images/omilies/2o/stratopedo-xaidari.pdf

«Το σχολείο στα «ΠΕΤΡΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ» της Χούντας, Απρίλιος 1967 – Ιούλιος 1974». Εταιρεία διάσωσης ιστορικών αρχείων 1967-'74 Κ.-Δ. Μακεδονίας, [doc] http://synekde.wordpress.com/2013/04/21/21-04-2013-το-σχολείο-στα-πετρινα-χρόνια-της-

Τραυλός Ιωάννης (1960), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*. Αθήνα: ΚΑΠΟΝ.

Τραυλός Ιωάννης, «Σπήλαιον του Πανός παρά το Δαφνί». Αρχαιολογική Εφημερίδα 1936-37, Α', σ.391-408
[pdf] https://es.scribd.com/document/ 34108425/ ΤΟ-ΣΠΗΛΑΙΟ-ΤΟΥ-ΠΑΝΟΣ-ΣΤΟ-ΔΑΦΝΙ-Ι-ΤΡΑΥΛΟΣ-1936-37 & https://www.xaidari.blogspot.com/

Τρικούπης Χαρίλαος (1860-1862), *Μάχη του Χαϊδαρίου στο Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως.* Εν Λονδίνω: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, (2α έκδοσις, τόμος Δ, σ. 62-67).
[pdf] http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/c/f/metadata-01-0000761.tkl

Τροβά Βάσω (2009), «Τόποι ειρήνης ή πεδίο μάχης; Η κατοικία ως έμφυλη διαπραγμάτευση», στο Σάσα Λαδά (επιμ.) *Μετατοπίσεις: φύλο, διαφορά, αστικός χώρος.* Αθήνα: FUTURA, σ. 95-110.

Τσαντίλης Δήμος (2000), *Οικολογία και αισθητική: η έννοια του τοπίου – Οικολογία & επιστήμες του περιβάλλοντος,* Έκδοση: Πανεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβάλλοντικών Ερευνών

Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι. (1992), «Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της». Αθήνα: Περιοδικό Αρχαιολογία τ.43, σ.28-32

Τσουκαλάς Κ. (1986). *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Vidler Anthony, «Η τρίτη τυπολογία», στο *επί πόλεως.* Αθήνα: Συγχρονα θέματα

Υποδιοικητής Μάρκος, «Πάντα και ποτέ εναντίον μερικές φορές» στο *Οι άλλες ιστορίες.* Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων 2014 (Έκδοση βασισμένη στην έκδοση του Δικτύου Αλληλεγγύης με την Τσιάπας, του Μπουένος Άιρες, με τίτλο *Los otros cuentos*.)

«Φάντασμα από το μέλλον», Εφημερίδα των συντακτών 16/3/2014. http://archive.efsyn.gr/?p=182246

Φιλανδριανός Κώστας (1977), *Δημόσιο ψυχιατρείο Αθηνών. Το Δαφνί…μια φανταστική πολιτεία.* Αθήνα. https://aikaterinitempeli.wordpress.com/2013/09/07/παρουσίαση-βιβλίου-δημόσιο-ψυχιατρε/

Φιλλιπίδης Δημήτρης (1984), *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα

Φιλιππίδης Δημήτρης, Μωραΐτης Κώστας (1993), «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές» & «Η ιστορική επαλληλία των πόλεων ως συνθετικό αίτημα για τον φυσικό σχεδιασμό». Εισηγήσεις στο επιστημονικό συνέδριο: Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Ρόδος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1993. Αθήνα: Ελληνικό Τμήμα ICOMOS 1993

Φουρναράκη Ελένη (1997), *Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών. Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων*. Αθήνα: Μνήμων 19 σ.186-199 [pdf] http://docplayer.gr/4177565-To-syghrono-egheirima-tis-istorias-ton-gynaikon.html

Φραγκιαδάκης Γεώργιος (1982), *Μνήμες- Νέα Φώκαια. Χαϊδάρι*. Χαϊδάρι: Ενορίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Φρουντζής Αντώνης (1986), *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της εθνικής αντίστασης*. Αθήνα: Παπαζήση

Φωτεινάκης Κώστας (2007). *Χαϊδάρι, τόπος και άνθρωποι*. Χαϊδάρι: Προσανατολισμοί.

Wigley Mark (2008), *Από ποια πλευρά του τοίχους. Ζητήματα φύλων στο σχεδιασμό του χώρου.* Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Χατζηανδρέου Άλκης (2006), «Θνητότητα: Προσεγγίσεις μιας κατοίκησης», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.215-233.

Χατζηβασιλείου Σαλώμη (2004), «Η βία στην πόλη. Πέρα από τη βία και την ανασφάλεια». Άρθρο δημοσιευμένο στα πρακτικά της 1ης Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης Αιρετών Γυναικών με θέμα: *Γυναίκες στην Αυτοδιοίκηση. Περισσότερες γυναίκες για καλύτερες πολιτικές.* Αθήνα, 3-4 Δεκεμβρίου 2004. Οργάνωση: ΚΕΔΚΕ http://old.kedke.gr/index.asp?id=93&mid=0&lang=gr&smenu=210

Χατζημιχάλης Κωστής (2011), *Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά-Σύγχρονα Ελληνικά τοπία.* Αθήνα: Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Χατζημιχάλης Κωστής (*2012), «*Έπαινος για την Doreen Massey». https://radgeo.wordpress.com/ κείμενα-άρθρα/ελληνόγλωσσα/έπαινος-για-τη-doreen-massey/

Χατζημιχάλης Κωστής (2016). «Η άυλη αξία του Πειραιά». https://enthemata.wordpress.com/2016/01/31 /cosco/

Χατζηπατέρας Κώστας, Φαφαλιού-Δραγώνα Μαρία (2002), *Μαρτυρίες 41-44 – Η Αθήνα της Κατοχής*, (επιμ.) Αθήνα: Κέδρος, 2 τόμοι

Διπλωματικές εργασίες – Ερευνητικές εργασίες –Διατριβές

Αργύρης Μάνος (2012), *Συζητώντας για την ετεροτοπία – οι χωροχρονικές εμπειρίες των "τεράτων",* σπουδαστική διάλεξη στην αρχιτεκτονική ΕΜΠ (Ιούλιος 2012). Επιβλέπων: Σταύρος Σταυρίδης. http://akea2011.wordpress.com/2012/12/26/eterotopia/

Γιούτσος Νεκταριος-Πέτρος (2012), *Χοροί γυναικών στη λατρεία των νυμφών και του Πάνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφικά σχολή, τμήμα ιστορίας-αρχαιολογίας,

Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, «Μνημονικοί τόποι: Το στρατόπεδο-μουσείο του Άουσβιτς και μια πρόταση μουσειολογικής ανάδειξης του στρατοπέδου Χαϊδαρίου», άρθρο μέρος διπλωματικής εργασίας εξειδίκευσης στο ΠΜΣ Μουσειακές Σπουδές του Πανεπιστημίου Αθηνών, τριμελής επιτροπή: Δρ. Μ. Μούλιου, Επίκ. Καθ. Κ.Γαρδίκα, Ο. βαρών-βασάρ. Αθήνα: Μουσείο, Περιοδική έκδοση του Κέντρου Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών, τεύχος 8&9, Φεβρουάριος 2013. [pdf] http://www.museum-studies.uoa.gr/teyxos8.pdf

Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική έρευνα της γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έρευνα 2007: Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ. Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας «Λεύκιππος». Ερευνητική ομάδα:

Κωνσταντίνα Βαΐου (επιστ. υπεύθυνη), Άρης Καλαντίδης, Σταυρούλα-Ρούλη Λυκογιάννη, Αγάπη Τσίκλη, Φανή Γκουτίδη

Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας (2007), έρευνα στα πλαίσια του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ» (μέτρο 4.2.1) Αθήνα: Ε.Μ.Π., Η έρευνα είχε ενταχθεί στο Ιδρυματικό Έργο «Φύλο- Πυθαγόρας ΙΙ. Ενίσχυση ερευνητικών ομάδων στο ΕΜΠ. (κωδικός 68881). Ερευνητική Ομάδα: Βαΐου Ντίνα (επιστ. υπεύθυνη), Καραλή Μάχη, Μονεμβασίτου Αλέκα, Παπαϊωάννου Αγνή, Θεανώ Φωτίου, Μπαχαροπούλου Άννα, Τούντα Φωτεινή, Βαρουχάκη Ελευθερία, Γκουντίδη Άννα, Καλαντίδης Άρης, Καλατζή Σοφία, Κεφαλέα Ρεβέκκα, Λαφαζάνη Όλγα, Λυκογιάννη Σταυρούλα, Μαρνελάκης Φιώργος, Μπαλαφούτα Ντιάνα, Παναγούλη Ελένη, Παπασημάκη Κατερίνα, Χατζηβασιλείου Σαλώμη, Λιόλιου Βάσω, Πρέντου Πωλίνα, Τσατσάκης Γιάννης, Anthias Floya. http://iktinos2.arch.ntua.gr/genspace/pithagoras.pdf

Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα (2006), έρευνα (Νοέμβριος 2004-Ιούλιος 2006). Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ). Επιστημονική υπεύθυνη: Καθηγήτρια Ε. Ρετσίλα, συντονίστρια: Κ.Παπατζανή, ερευνητική ομάδα: Κ. Αρβανίτης, Γλ. Βλαχογιάννη, Μ. Μαντά, Ε. Ξυδοπούλου, Μ. Παπαγιαννοπούλου.

Επιχειρησιακή οργάνωση των Δήμων του ΑΣΔΑ για την πολιτική προστασία φυσικών και περιβαλλοντικών κινδύνων, εφαρμοσμένο ερευνητικό πρόγραμμα από το τμήμα γεωλογίας και περιβάλλοντος του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 2010

Homelessness in Greece 2012. An in depth research on homelessness in the financial crisis. Theodorikakou Olga, Alamanou Alexandra, Stamatogiannopoulou E., Tourkou A., Karydi K., Sarantidis D., Katsadoros Kyriakos (2012), Athens: Klimaka, NGO. http://www.slideshare.net/FEANTSA/seminar-3-klimaka

Καλαμά Βάσω (2013), *Κρίση κατοικίας στην Ελλάδα: παρελθόν και παρόν, οικιστικό απόθεμα και διαδικασίες πρόσβασης,* μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του χώρου – Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία, στην Αρχιτεκτονική ΕΜΠ. Επιβλέπουσα: Μ. Μαυρίδου. Ιανουάριος 2013. https://akea2011.com/2013/05/29/krisikatikiasstinellada/

Κοζυράκη Μαρία (2006), *Ολοκληρωμένη διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών-αρχαιολογικών τοπίων: Η περίπτωση της κεντρικής Κρήτης,* διδακτορική διατριβή, στη σχολή Γεωπονίας του ΑΠΘ.

Κοντογιάννη Χριστίνα-Μαρία, Μητροκανέλου Κων/να (2013). *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες…στο χώρο και στο χρόνο,* σπουδαστική εργασία στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, της Πολυτεχνικής Σχολής Ξάνθης, του Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Επιβλέποντες: Γ.Πατρίκιος, Κ.Κεβεντζίδης, Σ.Τσάδαρη

Μαρμαρινός Αντώνης, (2004). *Ο ιερός χώρος στην πόλη,* διδακτορική διατριβή στο ΕΜΠ, Καθηγητής: Ιωσήφ Στεφάνου.

Μαρινούδη Θεοδοσία *'Η ζωή χωρίς εμένα' Έμφυλα υποκείμενα εντός κι εκτός των κινηματικών 'χώρων',* μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο *μεταπτυχιακό πρόγραμμα κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* δημοσιευμένη με τίτλο: *Ιστορικό πλαίσιο: Έκλειψη και επανεμφάνιση του φεμινιστικού κινήματος*. http://www.lesandmore.gr/logos/fyla-en-parodo/2558-ekleipsi-epanemfanisi-feministikou-kinimatos

Μαυρίδου Μαρία (1987), *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας, Νέα Λιόσια,* διδακτορική διατριβή στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π, Αθήνα

Μπέγκα Αλεξάνδρα, Χατζηβασιλείου Σαλώμη (1982), *Κατοικίες*, φοιτητική εργασία στο μάθημα *Κατοικία,* στην έδρα των Εσωτερικών Χώρων, στο ΕΜΠ. Επιβλέποντες: Ιωάννης Λιάπης (καθηγητής), Βρυχέα Άννη (βοηθός)

Σκορδούλη Μαρία (2015), *Κατώφλια περιπλάνησης στο έργο του Walter Benjamin,* φοιτητική ερευνητική εργασία στο τμήμα Αρχιτεκτόνων μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης. Επιβλέπουσα Χατζησάββα Δήμητρα. *http://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/215.15.10.pdf*

Τσατσάνη Γεωργία (2006), *Αντισύλληψη και σεξουαλικές πρακτικές: Μια ιστορική προσέγγιση,* μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις» του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Μυτιλήνη.

Τούντα Φωτεινή (1998), *Γαιοκτησία, Μορφές γαιοκτησίας* στο *Οικιστική επέκταση και αποδάσωση στην Αττική,* διδακτορική διατριβή. ΕΜΠ.

Χατζηβασιλείου Σαλώμη (2001), *Η αστικότητα του Δάσους Χαϊδαρίου,* μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα: Θέματα αστικού σχεδιασμού στον τομέα χωροταξίας και πολεοδομίας του ΕΜΠ. Επιβλέπουσες: Βαΐου Ντ, Μαυρίδου Μ., Μαντουβάλου Μ.

Χατζηβασιλείου Σαλώμη (2002), *Οι γυναίκες του Δάσους Χαϊδαρίου*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, στον τομέα χωροταξίας και πολεοδομίας του ΕΜΠ, Αθήνα Επιβλέπουσες: Βαΐου Ντ, Μαυρίδου Μ.,

Χριστιάνα Χρυσούλα (2000), *Διερεύνηση της αστικοποίησης στη Δ. Αθήνα. Η περίπτωση της περιοχής «Δάσος Χαϊδαρίου»,* μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. ΕΜΠ

Διαδίκτυο

http://gis.ktimanet.gr/
https://www.google.gr/maps
http://www.unesco-hellas.gr/gr/3_5_1.htm#mones1
http://el.wikipedia.org/wiki//Αιγαλεω_Όρος
http://el.wikipedia.org/wiki/Ελευσίνα
http://el.wiktionary.org/wiki/ψιμύθια
http://el.wikipedia.org/wiki/ιερή_πορνεία
http://el.wikipedia.org/wiki/βυζαντινό_δικαιο
http://el.wikipedia.org/wiki/Η_γυναίκα_στη_βυζαντινή_αυτοκρατορία
http://el.wikipedia.org/wiki/Γυναίκα_(αρχαία Ελλάδα)
https://el.wikipedia.org/wiki/Δουλεία_στην_αρχαία_Ελλάδα.
https://el.wikipedia.org/wiki/Κηδεία
http://el.wikipedia.org/wiki/Οικία_Λέλας_Καραγιάννη
http://el.wikipedia.org/wiki /Ηλέκτρα_ Αποστόλου
http://el.wikipedia.org/wiki/Νίκος_Πλουμπίδης
https://el.wikipedia.org/wiki/πάρκο-νεολαίας-Χαϊδαρίου
http://el.wikipedia.org/wiki/Ζωρζής_ Δρομοκαΐτης
http://www.haidari.gr
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=198&language=el-GR
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=181&language=el-GR
http://istosxaidari.wordpress.com
http://xaidarisimera.blogspot.gr/ 2013/01/blog-post_7715.html
http://sympolitisxaidariou.blogspot.gr/
http://xpolis.blogspot.gr/όρος_αιγάλεω_ποικίλο http://xaidari.blogspot.gr/2011/02/blog-post_24.html
http://www.haidari.gr/Default.aspx?tabid=797&language=el-GR
http://haidari.culhub.gr/τοποθεσίες/κύρια-κατηγορία/χώροι-αθλητισμού-πράσινου/
http://www.247press.com.gr/αυλαία-για-τις-γυναίκες-της-δάφνης-δαφ/
http://www.247press.com.gr/η-τελική-ανακοίνωση-της-Δάφνης-Δαφνίο/
http://www.247press.com.gr/category/αθλητισμός/mpasket/dafni-dafniou-basketball-women/
http://ieraodo.blogspot.gr/2009_11_01_archive.

http://ieraodo.blogspot.gr/2010/08/o-munn-i.html
https://papoutsadiko.espivblogs.net
http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/history/art/page_094.html
http://www.dromokaiteio.gr
https://www.librarything.com/venue/73937/Δημοτική-Βιβλιοθήκη-Χαϊδαρίου
http://www.tovima.gr/society/article/?aid=480305
http://www.psyhat.gr/read/10/istorikh-anadromh
http://www.mixanitouxronou.gr/pou-vriskotan-to-katafigio-ton-anthropon-tou-pnevmatos-pou-chriastikan-psichiatriki-voithia-chtistike-sti-mesi-mias-pediadas-me-pikni-dentrofitefsi-ke-itan-dorea-enos-chioti-emporou-pou-glitose-apo/
http://www.xristodoulio.gr/html/eooineeu.html
http://www.max-care.gr/
http://www.inout.gr/
http://www.nou-pou.gr/articles/ektos-synorwn/10-yperoxoi-logoi-gia-na-katey8yn8eis-pros-xaidari/
http://lefteria-news.blogspot.gr/2013/09/8-1944-7.html
http://lefteria-news.blogspot.gr/2013/09/5-1944-17-4-ss.
http://ecoleft.gr/2013/09/8-σεπτεμβρίου-1944
http://army.gr/html/GR_Army/sxoles/sdb2/mouseio/info_4.html
http://www.ipolimas.gr/index.php/synentefkseis-xaidari/2043-oi-gynaikes-miloun
http://www.felioscollection.gr/artist/papanikolaou-kostas
http://www.thegreatcat.org/the-cat-in-art-and-photos-2/cats-in-art-20th-century/henri-cartier-bresson-1908-2004-french/
http://paysanias.blogspot.com/2008/11/blog-post_09.html
http://www.e-istoria.com/164.html
https://www.tospitimou.gr/akinita/poliseis/diamerismata/Xaidari/
http://www.aspis-realestate.gr/showlist.asp
http://kompreser.espivblogs.net/ τεύχος 6, *Δεκέμβρης 2014*
http://www.ergotaxiaka.gr/article.php?ID=202
http://dekatosymposio.blogspot.gr/2011/10/blog-post_8046.html
http://www.ancientgreece.gr/ancient-sites-greece/central-greece/parnitha/defence-sites-parnitha/item/177-dema-pyrgathi/177-dema-pyrgathi
http://oodegr.co/neopaganismos/politismos/gynaika5.htm
http://xartografos.wordpress.com/2012/01/06/365/-ο-έλγιν-κλέφτης-και-στο-δαφνί-126
http://archaeomaniac.wordpress.com
http://www.scribd.com/doc/45492239/Άγγελος-Προκοπίου-η-γέννηση-στο-Δαφνί-και-η-εξαφάνιση-της-Σαλώμης
http://www.naturagraeca.com/ws/218,282,126,1,1,Λίμνη-Κουμουνδούρου